टिळक–महाराष्ट्र–विद्यापीठ–

पदव्युत्तर-संशोधन-विभागस्य प्रकाशनम्

कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्

एकमात्रमूलपुस्तकस्याधारेण प्रथमत एव परिष्कृतम्
ऑफसेट्पद्धत्या मुद्रितेन मूलपुस्तकेन सहितं च

**

संपादकाः

ह. रा. दिवेकर
वि. प्र. लिमये
रा. ना. दांडेकर
चिं. ग. काशीकर
वि. वि. भिडे

**

पुणे

२०२९ विक्रमाब्दे, १८९४ शकाब्दे, १९७२ खिस्ताब्दे

Published by

S. H. Dhupkar, Registrar,
Tilak Maharashtra Vidyapitha.
Poona (INDIA)

All rights reserved

1000 copies

Price : Rs. 50 £3 $8

Printed by

S. P. Barve,
Parashuram Process,
Shivaji Nagar, Poona-5
and
S. H. Dhupkar,
Tilak Vidyapitha Mudranalaya,
Gultekadi, Poona-9

TILAK MAHARASHTRA VIDYAPITHA

Post-Graduate and Research Department Publication

KAUŚIKASŪTRA - DĀRILABHĀṢYA

Critically edited for the first time on the basis of a single codex which is reproduced by offset process

*

Edited by

H. R. DIWEKAR
V. P. LIMAYE
R. N. DANDEKAR
C. G KASHIKAR
V. V. BHIDE

*

POONA

1972

CONTENTS

Preface	V
Abbreviations	VI
Introduction	VII-XVI
कौशिकसूत्रपाठः (कण्डिकाः १–४८)	१–३६
कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्	
— Offset pages	१–१३६
— Letter press pages	१-१३६
Appendix A (Critical notes)	1–46
Appendix B (Additional notes)	47-49
Appendix C (Indexes)	50–56
Ccrrigenda	57–59

PREFACE

The present edition of Dārila's Bhāṣya on the *Kauśika-sūtra* of the *Atharvaveda* is characterised by several noteworthy features. For one thing, this is the first time that the entire available text of the *Dārilabhāṣya* has been critically edited and published. Further, this edition is based on a single traceable codex of the *Dārilabhāṣya*, which is now deposited in the Tübingen University Library. And, it is perhaps for the first time in the history of Indological research that the entire original codex has been reproduced, in a critical edition, by offset process.

Our first word of thanks, in connection with this edition, is due to the authorities of the Tübingen University Library, Federal Republic of Germany, who, on our approaching them, made a microfilm of the so-called Berlin codex available to us, with exemplary promptness. We should also like to record our appreciation of the efficient manner in which the Parashuram Process carried out the offset printing, as also of the patience with which the Tilak Vidyapitha Mudranalaya bore with our impatience. We are grateful to the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, Poona, under whose auspices we initiated the project of a new critical and comprehensive edition of the *Kauśikasūtra*, of which the publication of the *Dārilabhāṣya* constitutes just one phase; to the Tilak Maharashtra Vidyapitha, which later adopted our project; and to the Government of India and the Government of Maharashtra who sponsored the project with financial assistance.

It is a matter of gratification to us that we have been able to publish our edition of the *Dārilabhāṣya* on the occasion of the first ever International Sanskrit Conference which is being held at New Delhi, from the 26th to the 31st of March, 1972.

Poona
March 26, 1972

—Editors

ABBREVIATIONS

AB	Aitareya Brāhmaṇa
AV	Atharvaveda Śaunaka Saṁhitā
AVP	Atharvaveda Paippalāda Saṁhitā
B	Bloomfield
BGS	Baudhāyana Gṛhyasūtra
BhārŚS	Bhāradvāja Śrautasūtra
Br	Brāhmaṇa
DB	Dārilabhāṣya
Dhp	Dhātupāṭha
GB	Gopatha Brāhmaṇa
GDS	Gautama Dharmasūtra
GS	Gṛhyasūtra
HŚS	Hiraṇyakeśi Śrautasūtra
JS	Jaimini's Mīmāṁsāsūtra
Kāś	Kāśikā
KP	Keśavapaddhati
KS	Kauśikasūtra
Manu	Manusmṛti
MS	Maitrāyaṇī Saṁhitā
Nir	Nirukta
P	Pāṇini
ṚV	Ṛgveda Saṁhitā
S	Saṁhitā
ŚāṅkhBr	Śāṅkhāyana Brāhmaṇa
ŚB	Śatapatha Brāhmaṇa
ŚS	Śrautasūtra
TĀ	Taittirīya Āraṇyaka
TB, TBr	Taittirīya Brāhmaṇa
TS	Taittirīya Saṁhitā
Vār	Vārttika

INTRODUCTION

Under the auspices of the Tilak Maharashtra Vidyapitha, Poona, we have undertaken to prepare and publish a new critical and comprehensive edition of the *Kauśika-Sūtra* of the *Atharvaveda*. This edition will consist of three parts: 1. The critically edited text of the *Kauśika-Sūtra* and the *Paddhati* by Keśava; 2. Dārila's *Bhāṣya* on the *Kauśika-Sūtra*; and 3. An English translation of the *Kauśika-Sūtra*, with an exhaustive introduction and exegetical notes. Two *Sūtras* belonging to the *Atharvaveda* (*AV*) are known–the *Vaitāna-Sūtra*, which is of the nature of a Śrautasūtra, and the *Kauśika-Sūtra* (*KS*), which is primarily a Gṛhyasūtra and which, in view of the peculiar character of the contents of the *AV*, is the more important one of the two. The *AV*, which is essentially a Veda of "action" involving as it does various magical rites and practices, depends, for its proper understanding, on its ancillary texts, more particularly the *KS*. But the *KS* itself is by no means easily intelligible For its adequate comprehension, one has to fall back on the two principal expository texts relating to it, namely, the *Bhāṣya* on it by Dārila (*DB*) and the *Paddhati* by Keśava, especially the former. The *DB* has not been published in extenso anywhere so far. We, therefore, decided—and, we believe, rightly—that the publication of the text of the *DB* should take precedence over everything else in our proposed edition of the *KS*. So we started work on it, and we have now great pleasure in being able to offer to the world of scholars the present edition of the *DB* representing the first phase of the bigger research project.

In the Introduction to his edition of the *KS*,[1] Bloomfield mentions the commentary of Dārila-bhaṭṭa "a single

1. *JAOS*, Vol. XIV.

fragmentary codex of which exists in Europe in the Royal Library at Berlin."[2] He adds that "it forms part of a batch of Atharvan-texts, presented to that institution by Professor Eggeling."[3] Bloomfield further states: "The only printed notice of the existence in India of a commentary to the sūtra is found in Martin Haug's report on his journey in Guzerat in the winter of 1863-64, an extract from which is printed in Ind. Stud. IX, p. 174. Haug simply mentions, that he saw in Broach a MS. of the sūtra with the commentary, without stating the name of the commentator. Through the kindness of the Oriental translator to the government, Rāo Bahadur Shankar Pandurang Pandit, an honorary member of the American Oriental Society the editor was enabled to compare a second MS. of the bhāṣya ot Dārila. The owner is an Atharva-vaidika named Venkaṇ Bhaṭji Gore, alias Venku Daji, who lives at Sangli in the South Marātha country. The MS. is modern, beautifully written, and carefully corrected, consists of 200 folios of 9 lines to the page, and goes just as far as the Berlin codex, namely, to the end of kaṇḍ. 48. Moreover it repeats with such absolute fidelity the portentous mass of corruptions, which characterize that codex, as to render certain the conclusion that both go back to the same source: they seem both to be very faithful copies of the same original. This MS. therefore in no way benefited the edition: there was no occasion to distinguish it from the preceding."[4] In his edition of the Śaunaka-Saṁhitā of the *AV*,[5] Pandit mentions neither

2. *p*. xi.

3. *p*. xi. Bloomfield's source of this information is *Die Handschriften-Verzeichnisse der Kgl. Bibliothek, Vol. V Verzeichniss der Sanskrit- und Prākrit-Handschriften* von A. Weber, Vol ii, Nr. 1494 (p. 85), MS. or. oct. 343*d*.

4. *pp*. xii-xiii.

5. Vol. I, Bombay, 1895.

the *DB* nor the *KP*, though Bloomfield says : " Mr. Shankar P. Pandit also has in use for his forthcoming edition of Sāyaṇa's commentary to the Atharva Veda another MS. of Dārila, which he compared with the Sangli-MS. sent to me. This also ends at kaṇḍ. 48, and hails from the same source. " [6]

Four MSS of the *DB* are thus known to have existed: 1. the Berlin codex; 2. the commentary seen at Broach by Haug, which, presumably, was that of Dārila (Broach MS); 3. the Sangli MS sent to Bloomfield by Pandit; and 4. the Sangli MS, which, on Bloomfield's testimony, was used by Pandit himself in connection with his edition of the *AV*. Again, three of these MSS, namely, Nos. 1, 3, and 4, are said to have been copies of the same original. For want of any definite information about it, we left the Broach MS out of consideration. But we made every possible effort to locate the two Sangli MSS. It was not known whether Bloomfield had returned the Sangli MS lent to him by Pandit. So we made inquiries as to whether Bloomfield's papers were preserved in any of the libraries in the United States or elsewhere, but those inquiries failed to elicit any encouraging response. We then turned our attention to the Gore collection of Sangli[7] and Pandit's papers, but, there too, we were destined to draw a blank. Therefore, we finally decided to concentrate on the Berlin codex. We came to know that the collections of the former Preussische Staatsbibliothek, Berlin, were now transferred to the Universitätsbibliothek, Tübingen. We, therefore, got into touch with the authorities of the latter library, and, thanks to their kind courtesy and solicitous expeditiousness, were able to secure a microfilm of the Berlin codex of the *DB*, which, eventually, served as the solitary source for the present edition of the *DB*.

6. *p*. xiii.

7. Now deposited in the Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala Library, Poona.

The MS of the *DB*, now preserved in the University Library at Tübingen, consists of 136 folios. The number of lines in each folio ranges between 22 and 25, each line containing between 32 and 37 letters. The MS is written on paper, in bold Devanāgarī characters, and the writing is generally clear and legible but exceedingly incorrect. The scribe, who must obviously have been an unlearned mercenary copyist, has hardly made any corrections; but, wherever he has been able to detect any repetitions, he has either crossed them or blackened them. Similarly, he has restored the omissions, whenever detected, either on the side-margin or above or below the lines, indicating by means of *kākapada* as to where they are to be actually read. No *avagraha* signs are used; two vertical strokes are uniformly used by way of punctuation-marks. The scribe has not generally distinguished the sūtras or sūtra-pratīkas from the commentary, though, in a few cases, he has underlined the sūtras. The numbers of the Adhyāyas and the Kaṇḍikās are invariably given either in words or in figures or in both. The MS begins simply with: ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ मेवैंहितपुंसां ॥ अथवेदभाष्यलिख्यते[8] ॥ It goes only up to the end of 48th Kaṇḍikā, and the concluding colophon reads: महावेदार्थंविद उपाध्यायवत्सशर्मंणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्टेध्याये द्वितीया कांडिका समाप्तः ॥ ७ ॥ भग्नपृष्टिकटिग्रीवास्तब्धदृष्टिरधोमुखं ॥ कष्टेन लिखितंग्रंथयत्नेनपरिपालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनामसंवत्सरे आषाढशुक्लत्रयोदशीरवीवासरे समाप्तोयं ग्रंथः ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ३७९० शुभं भवतू ॥ ७ ७[8]
The date of the completion of the writing of the MS corresponds to Sunday, July 12, 1840.

It has been seen that the two MSS which were compared by Bloomfield as well as the third which was supposed to have been used by Pandit related only to the first 48 Kaṇḍikās of the *KS*. This raises the question as to whether Dārila's commentary on the *KS* remained incomplete for some reason or the other or whether

8. This is the unemended version.

Dārila actually wrote his commentary on the entire Sūtra but the portion dealing with the Kaṇḍikās subsequent to the 48th Kaṇḍikā was somehow lost. On the strength of the evidence that Keśava, in his *Paddhati,* refers to the views of Dārila on some of the topics not only covered by the first 48 Kaṇḍikās but also occurring in the following Kaṇḍikās, Bloomfield suggests[9] that Dārila must have commented on the whole of the *KS*, that Keśava must have been familiar with this entire *DB*, but that the portion of the *DB* after the 48th Kaṇḍıkā must have become lost after Keśava's time. On the face of it, such an assumption seems quite plausible. But the matter is not so simple as that. For, Keśava's references to Dārila's views are not always validated by the text of the *DB* which has become available. For instance, on sūtra 7 of Kaṇḍikā 31, Keśava says : शूलं लोहमणि: पाषाणो वा इति दारिलरुद्रमतम् ।[10] On that sūtra. however, Dārila says: शूलमायुधविशेष: (*p*. 98, *l*.9). Similarly, in connection with sūtra 10 in Kaṇḍikā 40, Keśava, after mentioning various views, says : समुच्चयो वा दारिलमतम् । But this does not conform to Dārila's view, for, Dārila does not mention *samuccaya* at all (*p*. 115, *ll*. 7-8). Is it possible that Keśava is referring to a version of the *DB* which is different from the one represented by the Berlin codex ? Or is he referring to some other work of Dārila ? Anyway, Keśava's testimony on which Bloomfield depends becomes susceptible to serious doubt.

Bloomfield did not possess a complete MS of the *KP*. The MS lent to him by S. P. Pandit and used by him ended abruptly

9. *p* xiii.

10. Presumably, Keśava is referring to the views of two commentators of the *KS*, namely, Dārila and Rudra. As a matter of fact, he seems to have known three Bhāṣyas, for, in his *Paddhati* he says :

त्रयाणामपि भाष्याणां सारं जग्राह केशवः।
तेन शिष्यहितार्थाय कृता कौशिकपद्धतिः ॥ (Varanasi MS, folio 146)

with the passage relating to Kaṇḍikā 120.[11] But, in 1962, H. R. Diwekar, from amongst us, made the fortunate discovery of a complete MS of the *KP*. It was found in a bundle of MSS of Atharvanic texts which had lain unnoticed in the house of the well-known Atharvavedin of Gwalior the late Ganesh Bhat Dada Gore. This MS, unlike the one used by Bloomfield, not only covers all the 141 Kaṇḍikās of the *KS*, but it also contains about five folios in the end, which give useful information about the life of Keśava and the importance of the *AV* in general. In October 1967, Diwekar secured another complete MS of the *KP* from Pandit Narayan Shastri Ratate of Varanasi. This MS is better preserved and more legibly written than the Gwalior MS. A third MS of the *KP* is found in the Gore collection of Sangli mentioned above.[12] In the concluding part of his *Paddhati*, Keśava records the following tradition which must have been current in his time : कौशिको वत्सशर्मा च तत्प्रपौत्रश्च दारिलः । शास्त्रविज्ञानमेषां हि चतुर्थो नोपपद्यते ॥[13] "Kauśika, Vatsaśarman, and his great-grandson Dārila– these (alone) possess the special knowledge of the (Atharvanic) lore; the fourth, verily, is not to be thought of (in this connection)." But Keśava hastens to add: तदसत् "this (tradition) is not valid." For, he further says: बोद्धारः सन्त्यनेकशः "there are many (other) knowers (of the lore)." These observations of Keśava place the whole question of the relationship between him and Dārila in an altogether different perspective. However, further discussion of that question will have to await the publication of the critically edited text of the *KP*.

11. See *p*. 372 of B's text of the *KS*.

12. These complete MSS and a few fragmentary ones deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, are being used, among others, for our critical edition of the *KP*. It may be incidentally pointed out that one of the BORI MSS of the *KP* seems to be identical with the one used by Bloomfield.

13. Varauasi MS of the *KP*, folio 145.

To unravel the Berlin codex of the *DB*, which Bloomfield rightly characterizes as a "portentous mass of corruptions," to emend its readings, and thereby to make it yield some reasonable sense has been, as may be easily imagined, a formidable task. The editors had literally to wrestle with many passages for hours together–not unoften, in several sittings–before they could restore them to an intelligible form. We do not, by any means, claim that the text of the *DB*, as presented by us in this edition, cannot be further improved; but we do claim that, with the minimum possible emendation, we have sought to arrive at the maximum possible smoothness and understandability of the text. What has sustained us throughout this arduous task has been our belief that, in ventures such as this, what really matters is not whether one reaches the ultimate goal or not, but whether one is proceeding in the right direction. In order that discerning readers should be enabled to realise the veracity of Bloomfield's stricture about the Berlin codex, the serious difficulties involved in editing the *DB* on the basis of that codex, and the extent of the emendations made by us, we thought it fit to reproduce that codex itself by offset process and present the text as restored by us on the opposite side of each folio, line to line.

Attention may now be drawn also to certain other features of this edition. In our restored text, we have uniformly used the normal punctuation-mark of one *daṇḍa*, two *daṇḍas* having been used to distinguish the sūtras or sūtra-pratīkas from the text of the commentary as also to indicate the end of a Kaṇḍikā or an Adhyāya. The lines are numbered in multiples of five, and, in the upper left-hand corner of a page, the numbers of the sūtras in a Kaṇḍikā or Kaṇḍikās which are dealt with on that page are indicated. The sentences are clearly demarcated, and the sūtras and sūtra-pratīkas are printed in smaller type. Complex Sandhis are, as a rule, dissolved, while the simpler ones are generally retained. For the sake of facility

of reference, the text of the *KS* up to the end of the 48th Kaṇḍikā, to which the commentary of Dārila presented in this edition refers, is given at the beginning; wherever Bloomfield has adopted, in his edition, different readings, they are shown in the foot-notes. The notes appended at the end contain full references to the sūtras in the *KS* and the Mantras in the *AV* alluded to in the *DB* as also the sūtras of Pāṇini etc. The sūtras cited by Dārila from the portion beyond the 48th Kaṇḍikā are reproduced in full. The additional notes are intended as a further aid towards a better understanding of the text. Several indexes such as those of the names of authors and works, geographical localities, plants, etc., mentioned in the *DB*, which have been added, will, it is hoped, be found useful for a historical study of Dārila and his work.

As a Bhāṣyakāra, Dārila is generally true to the traditional definition of Bhāṣya.[14] His style is fairly lucid and straightforward. He either reproduces the relevant sūtra in its entirety, or, if a sūtra is lengthy, cites only its beginning and end, and then comments upon it. In some cases, he has reproduced a sūtra in fractions and has commented on those fractions separately. With a view to carrying home any point effectively, Dārila adopts the method of first posing a question and then replying to it.[15] Though the available portion of the *DB* extends only up to the end of Kaṇḍikā 48, even within these limits, Dārila is seen to be quoting freely from the entire *KS*. Similarly, as is but to be expected, Dārila cites such authorities as Pāṇini, Jaimini, etc., to support his explanation of a word or a passage. He evidently holds his great-grandfather Vatsaśarman in very high regard[16]

14 सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

15. *cf p*. 6, *l*. 9. अथातः फलं कथम् । उच्यते । फलवचनात् ।
Sometimes, Dārila employs the word *āha* instead of *ucyate*. cf *p*. 8, *l*. 12.

16. Dārila refers to Vatśasarman as *mahāvedārthavid* and *upādhyāya*.

and quotes his views with respect and as authoritative[17] But perhaps the most striking feature of Dārila's Bhāṣya is that he seeks to elucidate a sūtra not only verbally, but also from the point of view of its ritualistic relevance and significance. The *DB* thus serves the purpose both of a Bhāṣya and a Paddhati.

In the course of his commentary, Dārila mentions, in different contexts, the names of various persons, places, plants, etc.[18] Some of these are specially noteworthy. In an exorcism-rite, the Mantras in *AV* VI.135 are prescribed to be employed (*KS* 47.20). It is enjoined (*KS* 47.21) that one should strike upon a vessel with the formula फड्ढतोऽसौ, substituting for the word असौ the name of the person against whom the exorcism is to be practised. Commenting on this sūtra, Dārila says (*p.* 130, *ll.* 14-15): यद् भोजनपात्रं तदाहन्ति। फड्ढतो राम इत्यमुना। "Whatever is the vessel used at a meal, that one strikes upon with this (that is, the formula such as) *phaṭ* Rāma is struck down."[19] According to the next sūtra (*KS* 47.22), one has to utter (also) the names of the father and the mother of the person against whom the exorcism is to be practised. Commenting on that sūtra, Dārila says (*p.* 130, *ll.* 16–17): दण्डं गृह्णाति। इदमहं रामस्य प्रच्छन्नायनस्य चेल्लमुखायाः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि। "One takes up a staff with the formula (such as), here do I take hold even of the *prāṇa* and *apāna* of Rāma, son of Pracchanna and of Cellamukhā."[20] In another similar context, commenting on *KS* 44.33, Dārila says (*p.* 123, *l.* 3): इदमहमक्षस्य ब्राह्मणायनपुत्रस्य वेच्चिकापुत्रस्य प्राणापानावपक्रन्तामि। Perhaps more intriguing is the mention of Rājyavardhana in the

17. cf *p.* 22, *l.* 14; *p.* 33, *ll.* 15-16; *p.* 73, *l.* 2; *p.* 84, *l.* 16; *p.* 101, *l.* 6; *p.* 107, *l.* 8; *p.* 128, *l.* 12; *p.* 133, *l.* 19.

18. Indexes of these have been given at the end of this edition.

19. Keśava illustrates this very formula as फड्ढतो महुमदः (Gwalior MS, folio 120).

20. Keśava illustrates this formula as इदमहं महुमदस्य तुरुष्कस्य सूतिकर्णपुत्रस्य (Gwalior MS. folio 120).

commentary on *KS* 3.15 (*p.* 22, *l.* 17) and on *KS* 8.22 (*p.*43, *l.* 18). Can any of these names be that of a historically known person? Among the plants, Dārila mentions *aḍolasā, avāḷī, vāḷā, śeraṇī, dhāyaṭī,* and *āpṭā,* whose names are almost identical with the Marathi names of the plants. But the discussion of the question as to whether and, if so, to what extent these names of persons and plants might help us in determining the age and provenance of Dārila will have to be deferred for the time being.

May we conclude with an appeal to all Vedic scholars to communicate to us their considered views regarding this edition of the *DB*? We need hardly assure them that such views are bound to prove helpful to us in connection with the remaining parts of our new critical and comprehensive edition of the *KS*.

॥ कौशिकसूत्रपाठः ॥

कण्डिकाः १ – ४८

The Sūtra–text, given below, is based on Bloomfield's edition of the Kausika-sūtra. It is, however, modified in a number of places on the authority of the Dārila–bhāṣya. In such cases B's text is recorded in the foot–notes.

अथ विधिं वक्ष्यामः ॥१॥ स पुनराम्नायप्रत्ययः ॥२॥ आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥३॥ तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः ॥४॥ तथाऽन्यार्थाः ॥५॥ तथा ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः ॥६॥ तदभावे संप्रदायः ॥७॥ प्रमुक्तत्वात्, ब्राह्मणानाम् ॥८॥ यज्ञं व्याख्यास्यामः, देवानां पितॄणां च ॥ ९ ॥ प्राङ्मुख उपांशु करोति ॥ १० ॥ यज्ञोपवीती देवानाम् ॥ ११ ॥ प्राचीनावीती पितॄणाम् ॥१२॥ प्रागुदग्वा देवानाम् ॥ १३ ॥ दक्षिणा पितॄणाम् ॥ १४ ॥ प्रागुदगपवर्गं देवानाम् ॥ १५ ॥ दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं[1] पितॄणाम् ॥१६॥ सकृत् कर्म पितॄणां त्र्यवरार्धं देवानाम् ॥ १७ ॥ यथादिष्टं वा ॥ १८ ॥ अभिदक्षिणमाचारो देवानाम्, प्रसव्यं पितॄणाम् ॥१९॥ स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः ॥२०॥ स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः ॥२१॥ उपमूललूनं बर्हिः पितॄणाम् ॥२२॥ पर्वसु देवानाम् ॥२३॥ प्र यच्छ पर्शुमिति दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति ॥२४॥ ओषधीर्दान्तु पर्वन्नित्युपरि पर्वणां लूत्वा तूष्णीमाहृत्योत्तरतोऽग्नेरुपसादयति ॥२५॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत ॥२६॥ नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात् ॥२७॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति ॥२८॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः, योत्तरा, सा राका ॥२९॥ या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ॥३०॥ अद्योपवसथ इत्युपवत्स्यद्भक्तमश्नाति ॥३१॥ मधुलवणमांसमाषवर्जम् ॥३२॥ ममाग्ने वर्च इति समिध आधाय व्रतमुपैति

---

१ B दक्षिणप्रत्य॰

॥२३॥ व्रतेन त्वं व्रतपत इति वा ॥२४॥ ब्रह्मचारी व्रती, अधः शयीत ॥२५॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ कर्मणे वां वेषाय वां सुकृताय वामिति पाणी प्रक्षाल्यापरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम प्रस्तीर्य पवित्रे कुरुते ॥२६॥ दर्भावप्रच्छिन्नप्रान्तौ प्रक्षाल्यानुलोममनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ॥२७॥ ॥१॥

त्वं भूमिमत्येष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुरध्वरे। त्वां पवित्रमृषयो भरन्तस्त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मदिति पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमाभ्यामिति ॥ २ ॥ इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ॥ ४ ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ ५ ॥ उलूखलमुसलं शूर्पं प्रक्षालितं चर्मण्याधाय व्रीहीनुलूखल ओप्यावघ्नंस्त्रिर्हविष्कृता वाचं विसृजति हविष्कृदा द्रवेहीति ॥६॥ अवहत्य[1] सुफलीकृतान् कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलानग्ने चरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षदिति चरुमधिदधाति ॥ ७ ॥ शुद्धाः पूता इत्युदकमासिञ्चति ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा शुद्धा इति तण्डुलान् ॥९॥ परि त्वाग्ने पुरं वयमिति त्रिः पर्यग्नि करोति ॥१०॥ नेक्षणेन त्रिः प्रदक्षिणमुदायौति ॥ ११ ॥ अत ऊर्ध्वं यथाकामम् ॥ १२ ॥ उत्तरतोऽग्नेरुपसादयतीध्मम् ॥१३॥ उत्तरं बर्हिः ॥१४॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीतीध्मम् ॥ १५ ॥ पृथिव्या इति बर्हिः ॥ १६ ॥ दर्भमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेः प्रागग्रं निदधात्यूर्णम्रदं प्रथस्व स्वासस्थं देवेभ्य इति ॥ १७ ॥ दर्भाणामपादाय ऋषीणां प्रस्तरोऽसीति दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनं निदधाति ॥ १८ ॥ पुरस्तादग्नेरास्तीर्य तेषां मूलान्यपरेषां प्रान्तैरवच्छादयन् परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमा पश्चार्धात् ॥ १९ ॥ परि स्तृणीहीति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामीति ॥ २१ ॥ एवमुत्तरतोऽयुजो धातून् कुर्वन् ॥ २२ ॥ यत्र समागच्छन्ति तद्दक्षिणोत्तरं करोति ॥ २३ ॥ स्तीर्णं प्रोक्षति हविषां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥२४॥ नानभ्युक्षितं संस्तीर्णमुपयोगं लभेत ॥२५॥ नैधोऽभ्याधानम् ॥२६॥ नानुत्पूतं हविः ॥२७॥ नाप्रोक्षितं यज्ञाङ्गम् ॥२८॥ तस्मिन् प्रक्षालितोपवातानि निदधाति ॥२९॥ स्रुवमाज्यधानीं च ॥३०॥ विलीनपूतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्नि

1 B अपहत्य

कृत्वोदगुद्वास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ ३१ ॥ विष्णोर्मनसा पूतमसि ॥ ३२ ॥ देवस्त्वा सवितोत्पुनातु ॥३३॥ अच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्त्वोत्पुनामीति तृतीयम् ॥३४॥ तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ३५ ॥ शृतं हविरभिघारयति मध्वा समञ्जन् घृतवत् कराथेति ॥३६॥ अभिघार्योदञ्चमुद्वासयत्युद्वासयाग्नेः शृतमकर्म हव्यमासीद पृष्ठममृतस्य धामेति ॥३७॥ पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्य समानेनोत्पुनाति ॥३८॥ अदारसृदित्यवेक्षते ॥३९॥ उत्तिष्ठतेत्यैन्द्रम् ॥४०॥ अग्निर्भूम्यामिति तिसृभिरुपसमादधात्यस्मै क्षत्राण्येतमिध्ममिति वा ॥ ४१ ॥ ॥ २ ॥

युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः । इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहृतो वयं त इति ॥ १ ॥ दक्षिणतो जाङ्मायनमुदपात्रमुपसाद्याभिमन्त्रयते तथोदपात्रं धारय यथाग्रे ब्रह्मणस्पतिः । सत्यधर्मां अदीधरद् देवस्य सवितुः सव इति ॥२॥ अथोदकमासिञ्चति इहेत देवीरमृतं वसाना हिरण्यवर्णा अनवद्यरूपाः । आपः समुद्रो वरुणस्य राजा संपातभागान् हविषो जुषन्ताम् ॥ इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः[1] समुद्राद् दिवमुद्वहन्तु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता दिवस्पृथिव्याः श्रियमा वहन्त्विति ॥ ३ ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि जातवेद इति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य जीवाभिराचम्योपोत्थाय वेदप्रपद्भिः प्रपद्यत ओं प्रपद्ये भूः प्रपद्ये भुवःप्रपद्ये स्वः प्रपद्ये जनत् प्रपद्य इति ॥४॥ पश्चात्[2] स्तीर्णस्य दर्भानास्तीर्याहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकतर इति ब्रह्मासनमन्वीक्षते ॥५॥ निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति ॥६॥ तदन्वालभ्य जपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदाम्यृतस्य सदने सीदामि सत्यस्य सदने सीदामीष्टस्य सदने सीदामि पूर्तस्य सदने सीदामि मामृषदेव बर्हिः स्वासस्थं त्वाध्यासदेवमूर्णम्रदमनभिशोकम् ॥ ७ ॥ विमृग्वरीमित्युपविश्य, आसनीयं ब्रह्मजपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आसिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय यदुदुद्वत उन्निवतः शकेयमिति ॥ ८ ॥ दर्भैः स्रुवं निर्मृज्य निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति

1 B अपः 2 B प्रपद्य पश्चात

प्रतप्य ॥ ९ ॥ मूले स्रुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णा दत्तो बृहस्पतेः । तं त्वाहं स्रुवमाददे देवानां हव्यवाहनम् ॥ अयं स्रुवो वि दधाति होमाञ्छतक्षरश्छन्दसा[1] जागतेन । सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बार्हस्पत्येन[2] शर्मणा दैव्येनेति ॥ १० ॥ ओं भूः शं भूत्यै त्वा गृह्णे भूतय इति प्रथमं ग्रहं गृह्णाति ॥ ११ ॥ ओं भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्ट्य इति द्वितीयम् ॥ १२ ॥ ओं स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषायेति तृतीयम् ॥ १३ ॥ ओं जनच्छं त्वा गृह्णेऽपरिमितपोषायेति चतुर्थम् ॥ १४ ॥ राजकर्माभिचारिकेष्वमुष्य त्वा प्राणाय गृह्णेऽपानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम् ॥ १५ ॥ अग्नावग्निर्हृदा पूतं पुरस्ताद्युक्तो यज्ञस्य चक्षुरिति जुहोति ॥ १६ ॥ पश्चादग्नेर्मध्यदेशे समानत्र पुरस्ताद्धोमान् ॥ १७ ॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्र आज्याहुतीनां संपातानानयति ॥ १८ ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोमसमृद्धिशान्तानामिति[3] ॥ १९ ॥ एतावाज्यभागौ ॥ २० ॥ ॥ ३ ॥

वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुल्कं हरामि त्विषीमते । स नः स्थिरान् बलवतः कृणोतु ज्योक् च नो जीवातवे दधात्वग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्धे आग्नेयमाज्यभागं जुहोति ॥१॥ दक्षिणपूर्वार्धे सोमाय, त्वं सोम दिव्यो नृचक्षाः सुगाँ अस्मभ्यं पथो अनु ख्यः । अभि नो गोत्रं विदुष इव नेषोऽच्छा नो वाचमुशतीं जिगासि सोमाय स्वाहेति ॥ २ ॥ मध्ये हविः ॥३॥ उपस्तीर्याज्यं संहताभ्यामङ्गुलिभ्यां द्विर्हविषोऽवद्यति मध्यात् पूर्वार्धाच्च ॥ ४ ॥ अवत्तमभिघार्य द्विर्हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥ यतो यतोऽवद्यति तदनुपूर्वम् ॥ ६ ॥ एवं सर्वाण्यवदानानि ॥ ७ ॥ अन्यत्र सौविष्टकृतात् ॥ ८ ॥ उदेनमुत्तरं नयेति पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम् ॥ ९ ॥ एवं पूर्वापूर्वां संहतां जुहोति ॥ १० ॥ स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः ॥ ११ ॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य जुहोति रक्षोदेवत्या सा यां दक्षिणतः सोमस्य पितृदेवत्या सा ॥ १२ ॥ तस्मादन्तरा होतव्या देवलोक एव हूयन्ते ॥ १३ ॥ यां हुत्वा पूर्वामपरां जुहोति सापक्रामन्ती स पापीयान् यजमानो भवति ॥१४॥ यां परांपरां संहतां जुहोति साभिक्रामन्ती स वसीयान् यजमानो भवति ॥ १५ ॥ याममग्नौ जुहोति सान्धा तया चक्षुर्यजमानस्य मीयते सोऽन्धंभावुको यजमानो भवति ॥ १६ ॥ यां धूमे जुहोति सा

1 B 'ञ्छतात्तरछ° 2 B बार्हस्पत्येष्टिः 3 B पुरस्ताद्धोम आज्यभागः संस्थितहोमः समृद्धिः शान्तातामिति

तमसि हूयते सोऽरोचको यजमानो भवति ॥ १७ ॥ यां ज्योतिष्मति जुहोति तया ब्रह्मवर्चसी भवति तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ १८ ॥ एवमस्मै क्षत्रमग्नीषोमावित्यग्नीषोमीयस्य ॥ १९ ॥ ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः। सं देवत्रा बभूवथुः ॥ युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम्। युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिम्। स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ १ ॥ इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः। तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ श्नथद् वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात्। इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ इन्द्राग्नी अस्मान् रक्षतां यौ प्रजानां प्रजावती। स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ गोमद्धिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे। इन्द्राग्नी तद्वनेमहि स्वाहेति ॥ २ ॥ ऐन्द्राग्नस्य हविषोऽमावास्यायाम् ॥३॥ प्राक् स्विष्टकृतः पार्वणौ होमौ, समृद्धिहोमाः, काम्याश्च[1] ॥ ४ ॥ पूर्णा पश्चादिति पौर्णमास्याम् ॥ ५ ॥ यत्ते देवा अकृण्वन् भागधेयमित्यमावास्यायाम् ॥ ६ ॥ आकूत्यै त्वा स्वाहा, कामाय त्वा स्वाहा, समृधे त्वा स्वाहा, आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा, ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरम्। बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा ॥७॥ पृथिव्यामग्नये समनमन्निति संनतिभिश्च ॥ ८ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥९॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृदवदाय, द्विरवत्तम्, अभिघारयति ॥१०॥ न हवींषि ॥११॥ आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम्। अग्निर्विद्वान् स यजात् स इद्धोता सोऽध्वरान् स ऋतून् कल्पयात्यग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्धेऽवयुतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥ स्वाहेष्टेभ्यः स्वाहा। वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा। भेषजं स्विष्टयै स्वाहा। निष्कृतिर्दुरिष्टयै स्वाहा। दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा। अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिश्च सत्यमित्त्वमया असि। अयासा मनसा कृतोऽयासन् हव्यमूहिषे। आ नो धेहि भेषजं स्वाहेत्यों स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहों भूर्भुवः स्वः स्वाहेति ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

---

[1] B काम्यहोमाश्च

यन्मे स्कन्नं मनसो जातवेदो यद्वास्कन्दद्धविषो यत्र यत्र। उत्प्रुषो विप्रुषः सं जुहोमि सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहेति ॥ १ ॥ यन्मे स्कन्नं यदस्मृतीति च स्कन्नास्मृतिहोमौ ॥ २ ॥ यदद्य त्वा प्रयतीति संस्थितहोमाः ॥ ३ ॥ मनसस्पत इत्युत्तमम्, चतुर्गृहीतेन ॥ ४ ॥ बर्हिराज्यशेषेऽनक्ति पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं दिवे त्वेत्यग्रम् ॥ ५ ॥ एवं त्रिः ॥ ६ ॥ सं बर्हिरक्तमित्यनुप्रहरति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ स्रुवमग्नौ धारयति ॥ ८ ॥ यदाज्यधान्यां तत् संस्रावयति, संस्रावभागास्तविषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवाः। इमं यज्ञमभि विश्वे गृणन्तः स्वाहा देवा अमृता मादयन्तामिति ॥ ९ ॥ स्रुवोऽसि घृतादनिशितः। सपत्नक्षयणो दिवि सीद[1]। अन्तरिक्षे सीद पृथिव्यां सीदोत्तरोऽहं भूयासमधरे मत्सपत्ना इति स्रुवं प्राग्दण्डं निदधाति ॥ १० ॥ विमुञ्चामि ब्रह्मणा जातवेदसमग्निं होतारमजरं रथस्पृतम्। सर्वा देवानां जनिमानि विद्वान् यथा भागं वहतु हव्यमग्निरग्नये स्वाहेति समिधमादधाति ॥ ११ ॥ एधोऽसीति द्वितीयां समिदसीति तृतीयाम् ॥ १२ ॥ तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोः क्रमोऽसीति दक्षिणेन पादेनानुसंहरति सव्यम् ॥ १४ ॥ सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्तते ॥१५॥ अगन्म स्वरित्यादित्यमीक्षते ॥१६॥ इन्द्रस्य वचसा वयं मित्रस्य वरुणस्य च। ब्रह्मणा स्थापितं पात्रं पुनरुत्थापयामसीत्यपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापो हि ष्ठा मयोभुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्या अञ्जलौ[2] निनयति समुद्रं वः प्रहिणोमीतीदं जनास इति वा ॥१७॥ वीरपत्न्यहं भूयासमिति मुखं विमार्ष्टि ॥१८॥ व्रतानि व्रतपतय इति समिधमादधाति ॥ १९ ॥ सत्यं त्वर्तेनेति परिषिच्योदञ्चि हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति ॥ २० ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २१ ॥ नादक्षिणं हविः कुर्वीत यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २३ ॥ यद्वै यज्ञस्यानन्वितं भवति तदन्वाहार्येणान्वाह्रियते ॥२४॥ एतदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ॥ २५ ॥ ईड्या वा अन्ये देवाः सपर्येण्या अन्ये देवा देवा ईड्या[3] ब्राह्मणाः सपर्येण्याः ॥ २६ ॥ यज्ञेनैवेड्यान् प्रीणात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् ॥ २७ ॥ तस्योमे[4] प्रीता यज्ञे भवन्तीति ॥ २८ ॥ इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥ ३० ॥ अथाप्यपरो हवनयोगो

१ B षीद २ B पत्न्याञ्जलौ ३ B अन्ये देवाः ईड्या देवाः ४ B तेऽस्योभे

भवति ॥३१॥ कुम्भीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ३२ ॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकरणोत्पवनैः संस्कृत्य ॥३३॥ अथापि श्लोकौ भवतः, आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह। हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्तवः ॥ पाकयज्ञान् समासाद्यैकाज्यानेकबर्हिषः। एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवतेति ॥३४॥ एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः ॥३५॥ ऐन्द्राग्नोऽत्र द्वितीयो भवति ॥३६॥ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि कामस्तदग्र इति शान्ताः ॥३७॥ ॥ ६ ॥

अश्नात्यनादेशे स्थालीपाकः ॥ १ ॥ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ॥ २ ॥ आज्यं जुहोति ॥ ३ ॥ समिध आदधाति[1] ॥ ४ ॥ आवपति व्रीहियवतिलान् ॥ ५ ॥ भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ॥ ६ ॥ मन्थौदनौ प्रयच्छति ॥ ७ ॥ पूर्वं त्रिषप्तीयम् ॥ ८ ॥ उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ॥ ९ ॥ पुरस्तादुत्तरतः संभारमाहरति ॥ १० ॥ गोरनभिप्रापाद्वनस्पतीनाम् ॥ ११ ॥ सूर्योदयनतः ॥ १२ ॥ पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोगः ॥ १३ ॥ उत्तरत उदकान्ते प्रयुज्य कर्माण्यपां सूक्तैराप्लुत्य प्रदक्षिणमावृत्याप उपस्पृश्यानवेक्षमाणा ग्राममुदाव्रजन्ति ॥ १४ ॥ आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति ॥ १५ ॥ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ॥ १६ ॥ स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ शिरस्तः प्रक्रम्या प्रपदात् प्रमार्ष्टि ॥ १७ ॥ पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति ॥ १८ ॥ त्रयोदश्यादयस्तिस्रो दधिमधुनि वासयित्वा बध्नाति ॥ १९ ॥ आशयति ॥ २० ॥ अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमाः ॥ २१ ॥ पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः ॥ २२ ॥ आनडुहः शकृत्पिण्डः ॥ २३ ॥ जीवघात्यं चर्म ॥ २४ ॥ अकर्णोऽश्मा ॥ २५ ॥ आप्लवनावसेचनानामाचामयति च ॥ २६ ॥ संपातवतामश्नाति न्यक्ते वा ॥ २७ ॥ अभ्याधेयानां धूमं नियच्छति ॥ २८ ॥ शुचिना कर्मप्रयोगः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥

पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु पूर्वाह्णे यज्ञोपवीती शालानिवेशनं समूहयत्युपवत्स्यद्भक्तमशित्वा स्नातोऽहतवसनः प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ स्वस्त्ययनेषु च ॥ २ ॥ इज्यानां दिश्यान् बलीन् हरति ॥ ३ ॥ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ ४ ॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तुर्दक्षिणा

1 B °मादधाति

॥ ५ ॥ त्रिरुदकक्रिया ॥ ६ ॥ अनन्तराणि समानानि युक्तानि ॥ ७ ॥ शान्तं संभारम् ॥ ८ ॥ अधिकृतस्य सर्वम् ॥ ९ ॥ विशये यथान्तरम् ॥ १० ॥ प्र यच्छ पर्शुमिति दर्भलवनं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ अरातीयोरिति तक्षति ॥ १२ ॥ यत्त्वा शिक्व इति प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ यद्यत्कृष्ण इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ पलाशोदुम्बरजम्बुकाम्पीलस्रग्वङ्गशिरीषस्रक्त्यवरणबिल्वजङ्गिडकुटकगर्हगलावलवेतसशिम्बलसिपुनस्यन्दनारणिकाश्मर्योक्ततुन्युपूतुदारवः शान्ताः ॥ १५ ॥ चितिप्रायश्चित्तिशमीशमकासवंशाशाम्यवाकातलाशापलाशवाशाशिंशपाशिम्बलसिपुनदर्भापामार्गाकृतिलोष्टवल्मीकवपादूर्वाप्रान्तव्रीहियवाः शान्ताः ॥ १६ ॥ प्रमन्दोशीरशल्ल्युपधानशकधूमा जरन्तः ॥ १७ ॥ सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृकलासशिरः सीसानि ॥ १८ ॥ दधि घृतं मधूदकमिति रसाः ॥ १९ ॥ व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि ॥ २० ॥ ग्रहणमा ग्रहणात् ॥ २१ ॥ यथार्थम्[1] । यथार्थमुदर्कान् योजयेत् ॥ २२ ॥ इहैव ध्रुवामेह यातु यमो मृत्युः सत्यं बृहदित्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि ॥ २३ ॥ दिव्यो गन्धर्व इमं मे अग्ने यौ ते मातेति मातृनामानि ॥ २४ ॥ स्तुवानमिदं हविर्निस्सालामरायक्षयणं शं नो देवी पृश्निपर्ण्या पश्यति तान् सत्यौजास्त्वथा पूर्वं पुरस्ताद्युक्तो रक्षोहणमित्यनुवाकश्चातनानि ॥ २५ ॥ ॥ ८ ॥

अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णा निस्सालां ये अग्नयो ब्रह्म जज्ञानमित्येकोत देवा[2] मृगारसूक्तानि ॥ १ ॥ उत्तमं वर्जयित्वाप नः शोशुचदघं पुनन्तु मा सस्रुषीर्हिमवतः प्र स्रवन्ति वायोः पूतः पवित्रेण शं च नो मयश्च नोऽनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं महामापो वैश्वानरो रश्मिभिर्यमो मृत्युर्विश्वजित् संज्ञानं नो यद्यन्तरिक्षे पुनर्मैत्विन्द्रियं शिवा नः शं नो वातो वात्वग्निं ब्रूमो वनस्पतीनिति ॥ २ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥३॥ अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णाः शन्तातीयं शिवा नः शं नो वातो वात्वग्निं ब्रूमो वनस्पतीनिति ॥ ४ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ५ ॥ इति शान्तियुक्तानि ॥ ६ ॥ उभयतः सावित्र्युभयतः शंनोदेवी[3] ॥ ७ ॥ अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ॥ ८ ॥ अतिसृष्टो अपां वृषभ इत्यपोऽतिसृज्य

१ Wanting in B २ B °त्येका तदेव मृगार° ३ B शं नो देवी

सर्वा इमा आप ओषधय इति पृष्ट्वा सर्वा इत्याख्यात ओं बृहस्पतिप्रसूतः करवाणीत्यनुज्ञाप्यों सवितृप्रसूतः भवानित्यनुज्ञातः कुर्वीत ॥ ९ ॥ पूर्वया कुर्वीतेति गार्ग्यपार्थश्रवसभागलिकाङ्कायनोपरिबभ्रवकौशिकजाटिकायनकौरुपथयः ॥ १० ॥ अन्यतरया कुर्वीतेति युवा कौशिको युवा कौशिकः ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

पूर्वस्य मेधाजननानि ॥ १ ॥ शुकसारिकुशानां जिह्वा बध्नाति ॥ २ ॥ आशयति ॥ ३ ॥ औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति ॥ ४ ॥ आवपति ॥ ५ ॥ भक्षयति ॥ ६ ॥ उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ सुप्तस्य कर्णमनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ उपसीदञ्जपति ॥ ९ ॥ धानाः सर्पिर्मिश्राः सर्वहुताः ॥१०॥ तिलमिश्रा हुत्वा प्राश्नाति ॥ ११ ॥ पुरस्तादग्नेः कल्माषं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ सूक्तस्यान्तं[1] गत्वा प्रयच्छति ॥१३॥ सक्तूञ्जुहोति ॥ १४ ॥ दण्डधानाजिनं ददाति ॥१५॥ अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति ॥ १६ ॥ प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि संपातानानयति ॥ १७ ॥ दधिमध्वाशयति ॥ १८ ॥ उपनीतं वाचयति, वार्षशतिकं कर्म ॥ १९ ॥ त्वं नो मेधे प्रथमा इति भक्षयति ॥ २० ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥ २१ ॥ यदग्ने तपसेत्याग्रहायण्यां भक्षयति ॥ २२ ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ २३ ॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति संहाय मुखं विमार्ष्टि ॥ २४ ॥ ॥ १० ॥

पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि ॥ १ ॥ औदुम्बर्यादयः ॥ २ ॥ ब्रह्मचार्यावसथादुपस्तरणान्यादधाति ॥ ३ ॥ पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलान्याज्यं जुहोति ॥ ४ ॥ आज्यशेषे पिपीलिकोद्वापानोप्य ग्राममेत्य सर्वहुतान् ॥ ५ ॥ ब्रह्मचारिभ्योऽन्नं धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छति ॥ ६ ॥ एतानि ग्रामसांपदानि ॥ ७ ॥ विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि सभानामुपस्तरणानि ॥ ८ ॥ ग्रामीणेभ्योऽन्नम् ॥ ९ ॥ सुरां सुरापेभ्यः ॥ १० ॥ औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि ॥ ११ ॥ त्रिर्ज्योतिष्कुरुते[2] ॥ १२ ॥

[1] B सूक्तस्य पारं [2] B त्रिर्ज्योतिः कुरुते

उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ सव्यात् पाणिहृदयाल्लोहितं रस मिश्रमश्नाति ॥ १४ ॥ पृश्निमन्थः ॥ १५ ॥ जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्णोः[1] परिस्तरण-मस्त्रहणं हृदयं दूर्श उपनह्य तिस्रो रात्रीः पल्पूलने वासयति ॥ १६ ॥ चूर्णानि करोति ॥ १७ ॥ मैश्रधान्ये मन्थ ओप्य दधि-मधुमिश्रमश्नाति ॥ १८ ॥ अस्मिन् वसु यदाबध्नन् नव प्राणानिति मन्त्रोक्तं[2] युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति ॥ १९ ॥ सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वानभिमुखमश्नाति ॥ २० ॥ ॥ ११ ॥

कथं मह इति मादनकश्रृतं[3] क्षीरौदनमश्नाति ॥ १ ॥ चमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वा मध्वा-सिच्याशयति ॥ २ ॥ पृथिव्यै श्रोत्रायेति जुहोति ॥ ३ ॥ वत्सो विराज इति मन्थान्तानि ॥ ४ ॥ सहृदयं तदू षु सं जानीध्वमेह यातु सं वः पृच्यन्तां सं वो मनांसि संज्ञानं न इति सांमनस्यानि ॥ ५ ॥ उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति ॥ ६ ॥ एवं सुराकुलिजम् ॥ ७ ॥ त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्तानि पिशितान्याशयति ॥ ८ ॥ भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति ॥ ९ ॥ पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि ॥१०॥ औदुम्बर्यादीनि त्रीणि ॥ ११ ॥ कुमार्या दक्षिणमूरुमभिमन्त्रयते ॥ १२ ॥ वपां जुहोति ॥ १३ ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥ प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति दधिमध्वाशयति ॥ १५ ॥ कीलालमिश्रं क्षत्रियं कीलालमितरान् ॥ १६ ॥ ॥ १२ ॥

हस्तिवर्चसमिति हस्तिनम् ॥ १ ॥ हास्तिदन्तं बध्नाति ॥ २ ॥ लोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ ३ ॥ सिंहे व्याघ्रे यशो हविरिति स्नातकसिंहव्याघ्रबस्तकृष्णवृषभराज्ञां नाभिलोमानि ॥ ४ ॥ दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि ॥ ५ ॥ एतयोः प्रातरग्निं गिरावरगराटेषु दिवस्पृथिव्या इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्नाति ॥ ६ ॥ अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः ॥ ७ ॥ उक्तो लोममणिः ॥ ८ ॥ सर्वैराप्लावयति ॥ ९ ॥ अवसिञ्चति ॥ १० ॥ चतुरङ्गुलं तृणं रजोहरणबिन्दुनाभिश्चोत्योपमथ्य[4] ॥११॥ शुनि किलासमजे पलितं तृणे ज्वरो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मिन् राजयक्ष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

१ B °मक्ष्यो: २ Wanting in B ३ B मादान° ४ B रजोहरणं बिन्दुना°

पूर्वस्य हस्तित्रसनानि ॥१॥ रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ॥२॥ यानेनाभियाति ॥३॥ वादित्रैः ॥४॥ दृतिबस्त्योरोप्य शर्कराः ॥ ५ ॥ तोत्त्रेण नग्नप्रच्छन्नः ॥ ६ ॥ विद्मा शरस्य मा नो विदन्नदारसृत् स्वस्तिदा अव मन्युर्निर्हस्तः परि वर्त्मान्यभिभूरिन्द्रो जयात्यभि त्वेन्द्रेति सांग्रामिकाणि ॥ ७ ॥ आज्यसक्तूञ्जुहोति ॥ ८ ॥ धनुरिध्मे धनुःसमिध आदधाति[1] ॥ ९ ॥ एवमिष्विध्मे ॥ १० ॥ धनुः संपातवद्विमृज्य प्रयच्छति ॥ ११ ॥ प्रथमस्येषुपर्ययणानि ॥ १२ ॥ द्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशतृणमूलानि बध्नाति ॥१३॥ आरेऽसावित्यपनोदनानि ॥१४॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणान्यावपति ॥१५॥ अन्वाह ॥१६॥ अग्निर्नः शत्रूनग्निर्नो दूत इति मोहनानि ॥ १७ ॥ ओदनेनोपयम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति ॥ १८ ॥ एवमणून् ॥ १९ ॥ एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनाति ॥२०॥ अप्वां यजते ॥२१॥ संशितमिति शितिपदीं संपातवतीमवसृजति ॥२२॥ उद्वृधत्सु योजयेत् ॥२३॥ इममिन्द्रेति युक्तयोः प्रदानान्तानि ॥ २४ ॥ दिग्युकाभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते ॥२५॥ त्वया मन्यो यस्ते मन्यो इति संरम्भणानि ॥२६॥ सेने समीक्षमाणो जपति ॥२७॥ भाङ्गमौञ्जान् पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति ॥२८॥ एवमामपात्राणि ॥२९॥ इङ्गिडेन संप्रोक्ष्य तृणान्याङ्गिरसेनाग्निना दीपयति ॥३०॥ यां धूमोऽवतनोति तां जयन्ति ॥३१॥ ॥ १४ ॥

ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वामित्राञ्जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति ॥ १ ॥ वराहविहताद्राजानो वेदिं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ तस्यां प्रदानान्तानि ॥ ३ ॥ एकेष्वा[2] हतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण रथचक्रस्य खेन समया जुहोति ॥ ४ ॥ योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् ॥ ५ ॥ यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह ॥ ६ ॥ वैश्याय प्रदानान्तानि ॥ ७ ॥ त्वया वयमित्यायुधिग्रामण्ये ॥८॥ नि तद्दधिष इति राज्ञोदपात्रे द्वौ द्वाववेक्षयेत् ॥ ९ ॥ यन्न पश्येन्न युध्येत ॥ १० ॥ नि तद्दधिषे वनस्पतेऽया विष्ठाग्न इन्द्रो दिशश्चतस्र इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति ॥११॥ ब्रह्म जज्ञानमिति जीवितविज्ञानम् ॥ १२ ॥ तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेष्ववधाय ॥ १३ ॥ उत्कुचतीषु कल्याणम् ॥ १४ ॥ सांग्रा-

1 B समिधमादधाति 2 B एकेष्वाहत°

मिक्रमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने ॥ १५ ॥ पराजेष्यमाणान् मृत्युरतिवर्तते जेष्यन्तो मृत्युम् ॥ १६ ॥ अग्रेषूत्कुचत्सु-
मुख्या हन्यन्ते मध्येषु मध्या अन्तेष्ववरे ॥ १७ ॥ एवमिषीकाः ॥ १८ ॥ ॥ १५ ॥

उच्चैर्घोष उप श्वासयेति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य संपातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति ॥ १ ॥
परि वर्त्मानीन्द्रो विहृदयमित्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्वर्तयन् ॥ २ ॥ सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति ॥ ३ ॥
जयातीति राजा त्रिः सेनां परियाति ॥ ४ ॥ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ ५ ॥ संदानं व आदानेनेति पाशैरादानसंदानानि ॥ ६ ॥
मर्माणि त इति क्षत्रियं संनाहयति ॥ ७ ॥ अभयानामप्ययः ॥ ८ ॥ इन्द्रो मन्थत्विति ॥ ९ ॥ पूतिरज्जुरिति पूतिरज्जुमवधाय
॥ १० ॥ अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति ॥ ११ ॥ धूममिति धूममनुमन्त्रयते ॥ १२ ॥ अग्निमित्यग्निम् ॥ १३ ॥ तस्मिन् अरण्ये
सपत्नक्षयणीरादधात्यश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वखदिरशराणाम्[1] ॥ १४ ॥ उक्ताः पाशाः ॥ १५ ॥ आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि
जालानि ॥ १६ ॥ बाधकदण्डानि ॥ १७ ॥ स्वाहैभ्य इति मित्रेभ्यो जुहोति ॥ १८ ॥ दुराहामीभ्य इति सव्येनेङ्गिडममित्रेभ्यो
बाधके ॥ १९ ॥ उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललोहितेनामूनिति दक्षिणा
प्रहापयति ॥ २० ॥ ये बाहव उत्तिष्ठतेति यथालिङ्गं संप्रेष्यति ॥ २१ ॥ होमार्थं पृषदाज्यम् ॥ २२ ॥ प्रदानान्तानि वाप्यानि
॥ २३ ॥ वाप्यैस्त्रिषन्धीनि वज्ररूपाण्यर्बुदिरूपाणि ॥ २४ ॥ शितिपदीं संपातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियायोपासङ्गदण्डे बध्नाति
॥२५॥ द्वितीयामस्यति ॥२६॥ अस्मिन् वस्विति राष्ट्रावगमनम् ॥२७॥ आनुशूकानां व्रीहीणामावस्कजैः काम्पीलैः शृतं सारूप-
वत्समाशयति ॥ २८ ॥ अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिमयःसीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभिं वासितं बद्ध्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा
संपातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तमाभ्यामाचृतति ॥ २९ ॥ अचिक्रदद् त्वा गन्निति यस्माद्राष्ट्रादवरुद्धस्तस्याशायां शयनविधं
पुरोडाशं दर्भेषूदकेन[2] निनयति ॥ ३० ॥ ततो लोष्टेन ज्योतिरायतनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ३१ ॥ यतो लोष्टस्ततः संभाराः
॥ ३२ ॥ तिसृणां प्रातरशिते पुरोडाशे ह्वयन्ते ॥ ३३ ॥ ॥ १६ ॥

१ B °ताजदभङ्गाह्वखदिर° २ B दर्भेषूदके

भूतो भूतेष्विति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम् ॥ १ ॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा दक्षिणतः परिगृह्याया दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिञ्चति ॥ २ ॥ तत्पार्षभं चर्मारोहयति ॥ ३ ॥ उदपात्रं समासिञ्चेते ॥ ४ ॥ विपरिद्धाते[1] ॥ ५ ॥ सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ६ ॥ यो दुष्कृतं करवत् तस्य दुष्कृतं सुकृतं नौ सहेति ॥ ७ ॥ आशयति ॥ ८ ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ ९ ॥ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा ॥ १० ॥ विपरिधानान्तमेकराजेन व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ तल्पे दर्भेष्वभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ वर्षीयसि वैयाघ्रं चर्मारोहयति ॥ १३ ॥ चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक् पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति ॥१४॥ दासः पादौ प्रक्षालयति ॥१५॥ महाशूद्र उपसिञ्चति ॥१६॥ कृतसंपन्नानक्षानातृतीयं विचिनोति ॥ १७ ॥ वैश्यः सर्वस्वजयिनमुपतिष्ठत[2] उत्सृजायुष्मन्निति ॥ १८ ॥ उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो मे जनपदे चर्यतामिति ॥ १९ ॥ प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ आशयति ॥ २१ ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ २२ ॥ सभामुदायाति ॥२३॥ मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २४ ॥ रसानाशयति ॥२५॥ माहिषाण्युपयाति ॥२६॥ कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ, नेति भागलिः ॥२७॥ इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ॥२८॥ उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ॥२९॥ सविता प्रसवानामिति पौरोहित्यं[3] वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय ॥३०॥ इन्द्र क्षत्रमिति क्षत्रियमुपनयति[4] ॥ ३१ ॥ तदाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥३२॥ कथं नु तमुपनयीत यन्न वाचयेत् ॥ ३३ ॥ वाचयेदेव वाचयेदेव ॥ ३४ ॥ ॥ १७ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्यामस्तमित उदकान्ते कृष्णचैलपरिहितो निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ नाव्याया दक्षिणावर्तें शापेटं निखनेत् ॥ २ ॥ अपां सूक्तैरवसिञ्चति ॥ ३ ॥ अप्सु कृष्णं जहाति ॥ ४ ॥ उपमुच्योपानहौ[5] जीवघात्याया उदाव्रजति ॥ ५ ॥ प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते ॥ ६ ॥ शापेटमालिप्याप्सु निबध्य तस्मिन्नुपसमाधाय संपातवन्तं करोति ॥ ७ ॥

१ B विपरिदधाने २ B °स्वजैनमुद° ३ B पौरोहित्ये ४ B °नयीत ५ B अहतवसन उप°

अश्नाति ॥ ८॥ आधाय कृष्णं प्रवाहयति ॥ ९॥ उपमुच्य जरदुपानहौ सव्येन जरच्छत्रं दक्षिणेन शालातृणान्यादीप्य जीर्णे वीरिणमभिन्यस्यति ॥१०॥ अनावृतमावृत्य सकृज्जुहोति ॥११॥ सव्यं प्रहरति, उपानहौ च ॥१२॥ जीर्णे वीरिण उपसमाधायायं ते योनिरिति जरत्कोष्ठाद्व्रीहीञ्छर्करामिश्रानावपति ॥१३॥ आ नो भरेति धानाः ॥१४॥ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयाम् ॥१५॥ कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायामङ्कमनुबध्याङ्के पुरोडाशं प्र पतेत इत्यनावृतं प्रपातयति[1] ॥ १६ ॥ नीलं संधाय लोहितमाच्छाद्य शुक्लं परिणह्य द्वितीययोष्णीषमङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केनावाङ्प्सु प्रविध्यति[2] ॥ १७ ॥ तृतीयया छन्नं चतुर्थ्या संवीतम् ॥१८॥ पूर्वस्य चित्राकर्म ॥१९॥ कुलायशृतं[3] हरितबर्हिषमश्नाति ॥२०॥ अन्वक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥२१॥ नाव्ययोः सांवेद्ये पश्चादग्नेर्भूमिपरिलेखे कीलालं मुखेनाश्नाति ॥ २२ ॥ तेजोव्रतं त्रिरात्रमश्नाति ॥२३॥ तद्व्रक्षः ॥२४॥ शंभुमयोभुभ्यां ब्रह्म जज्ञानमस्य वामस्य यो रोहित उदस्य केतवो मूर्धाहं विषासहिमिति सलिलैः क्षीरौदनमश्नाति ॥२५॥ मन्थान्तानि ॥२६॥ द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषामुपदधीत ॥२७॥ अथ प्रत्येत्य ॥२८॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २९ ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥ ३० ॥ अथ प्रार्थयमाणः ॥३१॥ चत्वारो धायाः पलाशयष्टीनां भवन्ति ॥३२॥ दर्भाणामुपोलवानां चत्वारः ॥ ३३ ॥ तं व्यतिषक्तमष्टावरमिध्मं सात्त्रिकेऽग्नावाधायाज्येनाभिजुहुयात् ॥ ३४ ॥ धूमं नियच्छेत ॥ ३५ ॥ लेपं प्राश्नीयात् ॥३६ ॥ तमु चेन्न विन्देत्, अथ सत्त्रस्यायतने, यज्ञायतनमिव कृत्वा ॥ ३७ ॥ समुद्र इत्याचक्षते कर्म ॥ ३८ ॥ ॥ १८ ॥

अम्बयो यन्ति शंभुमयोभुभ्यां ब्रह्म जज्ञानमा गाव एका च म इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः ॥ १ ॥ प्रजननकामाः ॥ २ ॥ प्रपामवरुणद्धि ॥ ३ ॥ सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः सर्वत उपासेचम् ॥ ४॥ तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतमश्नाति ॥५॥ मन्थं वा दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्थ क्षीरौदनमश्नाति ॥ ७ ॥ तदलाभे हरितगोमयमाहार्य शोषयित्वा त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ ८ ॥ शेरभकेति सामुद्रमप्सु कर्म व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ अनपहतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनीयाश्नाति ॥१०॥ एतावदुपैति ॥११॥ तृणानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नन्नपक्रामति ॥१२॥ तानुदा-

१ B प्रपादयति २ B °ङप्स्वपविध्यति ३ B कुलाय शृतं

व्रजन्नुदपात्रस्योदपात्रेणाभिप्लावयति मुखं विमार्ष्टि ॥१३॥ एह यन्तु पशवः सं वो गोष्ठेन प्रजावतीः प्रजापतिरिति, गोष्ठकर्माणि ॥१४॥ गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥१५॥ गां ददाति ॥१६॥ उदपात्रं निनयति ॥१७॥ समुह्य सव्येनाधिष्ठायार्धं दक्षिणेन विक्षिपति ॥१८॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चादग्नेर्निखनति ॥१९॥ तिसृणां प्रातरश्नाति ॥२०॥ विकृते संपन्नम् ॥२१॥ आयमगन्नयं प्रतिसरोऽयं मे वरणोऽरातीयोरिति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति ॥२२॥ उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वावभुज्य त्रैधं पर्यस्यति ॥२३॥ एतमिध्ममित्युपसमाधाय ॥२४॥ तमिमं देवता इति वासितमुल्लुप्य ब्रह्मणा तेजसेति बध्नाति ॥२५॥ उत्तमो असीति मन्त्रोक्तम् ॥२६॥ अक्षितास्त इति यवमणिम् ॥२७॥ प्रथमा ह व्युवासेत्यष्टकायाया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति ॥२८॥ समवत्तानां स्थालीपाकस्य ॥२९॥ सहहुतानाज्यमिश्रान् हुत्वा पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति ॥ ३० ॥ महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते ॥ ३१ ॥ ॥ १९ ॥

सीरा युञ्जन्तीति युगलाङ्गलं प्रतनोति ॥ १ ॥ दक्षिणमुष्टारं प्रथमं युनक्ति ॥ २ ॥ एहि पूर्णकेत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ कीनाशा इतरान् ॥ ४ ॥ अश्विना फालं कल्पयतामुपावतु बृहस्पतिः, यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपूरुषमिति फालमतिकर्षति ॥ ५ ॥ इरावानसि धार्तराष्ट्रे तव मे सत्त्रे राध्यतामिति प्रतिमिमीते ॥ ६ ॥ अपहताः प्रतिष्ठा इत्यपूपैः प्रतिहत्य कृषति ॥ ७ ॥ सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥ तिस्रः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कल्याणीर्वाचो वदन्तः ॥ ९ ॥ सीते वन्दामहे त्वेत्यावर्तयित्वोत्तरस्मिन् सीतान्तेपुरोडाशेनेन्द्रं यजते ॥१०॥ अश्विनौ स्थालीपाकेन ॥ ११ ॥ सीतायां संपातानानयति[1] ॥ १२ ॥ उदपात्र उत्तरान् ॥१३॥ शष्पहविषामवधाय ॥१४॥ सर्वमनक्ति ॥१५॥ यत्र संपातानानयति ततो लोष्टं धारयन्तं पत्नी पृच्छत्यकृक्षतेति ॥१६॥ अकृक्षामेति ॥१७॥ किमाहार्षीरिति ॥१८॥ वित्तिं भूतिं पुष्टिं प्रजां पशूनन्नमन्नाद्यमिति ॥१९॥ उत्तरतो मध्यमायां निवपति ॥२०॥ अभ्यज्योत्तरफालं प्रातरायोजनाय निदधाति ॥२१॥ सीताशिरःसु दर्भानास्तीर्य, प्लक्षोदुम्बरस्य, त्रींस्त्रींश्चमसान्निदधाति ॥२२॥ रस-

1 B °नयन्ति

वतो दक्षिणे शष्पवतो मध्यमे पुरोडाशवत उत्तरे ॥२३॥ दर्भान् प्रत्यवभुज्य संवपति ॥२४॥ सारूपवत्से शकृतपिण्डान् गुग्गुलु-लवणे अतिनीयाश्नाति[1] ॥ २५॥ अनडुत्सांपदम् ॥ २६॥ ॥ २०॥

पयस्वतीरिति स्फातिकरणम् ॥ १॥ शान्तफलशिलाकृतिलोष्टवल्मीकराशिवापं त्रीणि कूदीप्रान्तानि मध्यमपलाशे दर्भेण परिवेष्ट्य राशिपल्येषु करोति ॥ २॥ प्रतिसायं[2] भुञ्जते ॥ ३॥ प्रत्यावपन्ति शेषम् ॥ ४॥ आ भक्तयातनात् ॥ ५॥ अनुमन्त्रयते ॥ ६॥ अयं नो नभसस्पतिरिति, पल्येऽश्मानं संप्रोक्ष्यान्वृचं काशीनोप्यावापयति ॥ ७॥ आ गाव इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ८॥ प्रावृषि प्रथमधारस्येन्द्राय त्रिर्जुहोति ॥ ९॥ प्रजावतीरिति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥१०॥ कर्कीप्रवादानां द्वादशदाम्न्यां संपातवत्यामयं घास इह वत्सामिति मन्त्रोक्तम् ॥११॥ यस्ते शोकायेति वस्त्रसांपदी ॥१२॥ तिस्रः कूदीमयीरूर्ण-नाभिकुलायपरिहिता अन्वक्ता आदधाति ॥१३॥ अत्यन्तेषीका मौञ्जपरिहिता मधुना प्रलिप्य चिक्रशेषु पर्यस्य ॥१४॥ उत पुत्र इति ज्येष्ठं पुत्रमवसाययति ॥१५॥ मितशरणः सांपदं कुरुते ॥१६॥ अर्धमर्धेनेत्यार्द्रपाणी रसं ज्ञात्वा प्रयच्छति ॥१७॥ शान्त-शाखया प्राग्भागमपाकृत्य ॥१८॥ प्रत्यग्नि परिचृतति ॥१९॥ तस्या अमावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥२०॥ त्वे क्रतु-मिति रसप्राशनी ॥ २१॥ रसकर्माणि कुरुते ॥ २२॥ स्तुष्व वर्ष्मन्निति प्राजापत्यामावास्यायामस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भा-वस्तीर्णेऽध्यधि दीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति ॥ २३॥ तण्डुलसंपातानानीय रसैरुपसिच्याश्नाति ॥ २४॥ एवं पौर्णमास्याज्यो-पसिक्तान्[3] ॥ २५॥ ॥ २१॥

ऋधङ्मन्त्रस्तदिदासेति मैश्रधान्यं भृष्टपिष्टं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति ॥ १॥ अभृष्टं प्लक्षोदुम्बरस्योत्तरतोऽग्नेस्त्रिषु चमसेषु पूर्वाह्णस्य तेजसाग्रमन्नस्य प्राशिषमिति पूर्वाह्णे ॥ २॥ मध्यंदिनस्य तेजसा मध्यमन्नस्य प्राशिषमिति मध्यंदिने ॥ ३॥ अपराह्णस्य तेजसा सर्वमन्नस्य प्राशिषमित्यपराह्णे ॥ ४॥ ऋतुमत्याः स्त्रिया अङ्गुलिभ्यां लोहितम् ॥ ५॥ यत् क्षेत्रं कामयते

१ B प्रतिनीया° २ B सायं ३ B पौर्णमास्याज्योतान्

तस्मिन् कीलालं दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ संवत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्त्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रं सतग्रामम् ॥ ७ ॥ द्वादशीममावास्येति क्षीरभक्षो भवत्यमावास्यायां दधिमधुभक्षस्तस्य मूत्र उदकदधिमधुपल्पूलनान्यासिच्य ॥ ८ ॥ क्रव्यादं नाडी प्र विवेशाग्निं प्रजाभाङ्गिरतो माययैतौ । आवां देवी जुषाणे घृताची इममन्नाद्याय प्र विशतं स्वाहेति ॥ ९ ॥ निशायामाग्रयणतण्डुलानुदङ्क्यां[1] मधुमिश्रान् निदधात्या यवानां पक्तेः[2] ॥ १० ॥ एवं यवानुभयान् समोप्य ॥ ११ ॥ त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥१२॥ समृद्धमिति काङ्कायनः ॥१३॥ ममाग्ने वर्च इति सात्त्रिकानग्नीन् दर्भपूनीकभाङ्गाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यशृतं सर्वेषु संपातवन्तं गार्हपत्येऽश्नाति[3] ॥१४॥ एवं पूर्वस्मिन्नपरयोरुपसंहृत्य ॥१५॥ एवं द्रोणकलशे रसानुक्तम् ॥ १६ ॥ ॥ २२ ॥

यजूंषि यज्ञ इति नवशालायां सर्पिर्मधुमिश्रं जुहोति[4] ॥ १ ॥ दोषो गायेति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ३ ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ४ ॥ शालामङ्गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ ५ ॥ इहैव स्तेति वाचं विसृजते ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वा अस्येति वार्ष्मणमौदुम्बरं मन्थप्रतिरूपमभि जुहोति ॥ ७ ॥ असंख्याता अधिकृत्य सताागमशष्कुलीः ॥ ८ ॥ त्वष्टा म इति प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणोऽश्नाति[5] ॥ ९ ॥ ज्यायुं बध्नाति ॥१०॥ दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति ॥११॥ वायुरेना इति युक्तयोश्चित्राकर्मनिशायां संभारान् संपातवतः करोति ॥१२॥ अपरेद्युर्वायुरेना इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति ॥१३॥ प्रथमजस्य शकलमवधायौदुम्बरेणासिना लोहितेनेति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ यथा चक्रुरितोऽशुकाशकाण्डया लोहितं निर्मृज्य रसमिश्रमश्नाति ॥१५॥ सर्वमौदुम्बरम् ॥१६॥ यस्येदमा रज इत्यायोजनानामप्ययः ॥ १७ ॥ ॥ २३ ॥

उच्छ्रयस्वेति बीजोपहरणम् ॥१॥ आज्यमिश्रान् यवानुर्वरायां कृष्टे फालेनोदुह्य[6] काशीन् निनयति निवपति ॥२॥ अभि त्यमिति महावकाशेऽरण्य उन्नते विमिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु[7] संपातानानयति ॥३॥ कृष्णाजिने सोमांशून् विचिनोति ॥४॥ सोममिश्रेण संपातवन्तमश्नाति ॥ ५ ॥ आदीप्ते संपन्नम् ॥ ६ ॥ तां सवितरिति गृष्टिदाम बध्नाति ॥ ७ ॥ सं मा सिञ्चन्त्विति सर्वोदके मैश्रधान्यम् ॥ ८ ॥ दिव्यं सुपर्णमित्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजते ॥ ९ ॥ अनुबद्धशिरःपादेन गोशालां चर्मणावच्छाद्य,

१ B °नुदक्यान् २ B पङ्क्तेः ३ B गार्हपत्यदेशेऽश्नाति ४ B °श्रमश्नाति ५ B प्रातर्विभुङ्क्ष्य° ६ B °दुह्यान्वृषं ७ B प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु

अवदानकृतं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १० ॥ प्रोष्य समिध आदायोर्जं बिभ्रदिति गृहसंकाशे जपति ॥ ११ ॥ सव्येन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जपति ॥ १२ ॥ अतिव्रज्य समिध आधाय, सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमे अहं वां गृहपतिर्जीव्यासमिति स्थूणे गृह्णाति, उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ यद्वदामीति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ १५ ॥ इहैव स्तेति प्रवत्स्यन्नवेक्षते ॥ १६ ॥ सूयवसादिति सूयवसे पशून् निष्ठापयति ॥ १७ ॥ दूर्वाग्रैरञ्जलावप आनीय दर्श दार्शीभिरुपतिष्ठते ॥१८॥ इन्द्रस्य कुक्षिः साहस्र इत्यृषभं संपातवन्तमतिसृजति ॥१९॥ रेतोधायै त्वातिसृजामि वयोधायै त्वातिसृजामि यूथत्वायै त्वातिसृजामि गणत्वायै त्वातिसृजामि सहस्रपोषायै त्वातिसृजाम्यपरिमितपोषायै त्वातिसृजामि ॥ २० ॥ एतं वो युवानमिति पुराणं प्रवृत्य नवमुत्सृजते संप्रोक्षति ॥ २१ ॥ उत्तरेण पुष्टिकाम ऋषभेणेन्द्रं यजते ॥ २२ ॥ संपत्कामः श्वेतेन पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥ सत्यं बृहदित्याग्रहायण्याम् ॥ २४ ॥पश्चादग्नेर्दर्भेषु खदायां सर्वहुतम् ॥ २५ ॥ द्वितीयं संपातवन्तम्, अश्नाति ॥ २६ ॥ तृतीयस्यादितः सप्तभिर्भूमे मातरिति त्रिर्जुहोति ॥ २७ ॥ पश्चादग्नेर्दर्भेषु कशिप्वास्तीर्य विमृग्वरीमित्युपविशति ॥ २८ ॥ यास्ते शिवा इति संविशति ॥ २९ ॥ यच्छयान इति पर्यावर्तते ॥ ३० ॥ नवभिः शन्तिवेति दशम्योदायुषेत्युपोत्तिष्ठति ॥ ३१ ॥ उद्वय-मित्युत्क्रामति ॥ ३१ ॥ उदीराणा इति त्रीणि पदानि प्राङ्वा, उदङ्वा, बाह्येनोपनिष्क्रम्य यावत्त इति, वीक्षते ॥ ३३ ॥ उन्नताच्च ॥३४॥ पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥३५॥ आयोजनानामप्ययः ॥३६॥ यस्यां सदोहविर्धाने इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति ॥ ३७ ॥ यस्यामन्नमित्युपतिष्ठते ॥ ३८ ॥ निधिं बिभ्रतीति मणिहिरण्यकामः[1] ॥ ३९ ॥ एवं विस्त्वा ॥ ४० ॥ यस्यां कृष्णमिति वार्षकृतस्याचामति शिरस्यानयते ॥ ४१ ॥ यं त्वा पृषती रथ इति द्यौः पृषत्यादित्यो रोहितः ॥ ४२ ॥ पृषतीं गां ददाति ॥४३॥ पृषत्याः क्षीरौदनं सर्वहुतम् ॥ ४४ ॥ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थापनम् ॥ ४५ ॥ सलिलैः सर्वकामः सलिलैः सर्वकामः ॥ ४६ ॥ ॥ २४ ॥

इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१ B मणिं हिरण्य°

अथ भैषज्यानि ॥ १ ॥ लिङ्ग्युपतापो भैषज्यम् ॥ २ ॥ वचनादन्यत् ॥३॥ पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताऽङ्क्ते ॥ ४ ॥ वलीविमार्ष्टि ॥ ५ ॥ विद्मा शरस्यादो यदिति मुञ्जशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ ६ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य पाययति ॥ ७ ॥ सर्पिषाऽऽलिम्पति ॥८॥ अपिधमति ॥९॥ विद्मा शरस्येति प्रमेहणं बध्नाति ॥१०॥ आखुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसाव्रस्कान् पाययति ॥ ११ ॥ उत्तमाभ्यामास्थापयति ॥ १२ ॥ यानमारोहयति ॥ १३ ॥ इषुं विसृजति ॥ १४ ॥ बस्तिं विष्यति ॥ १५ ॥ वर्त्रं भिनत्ति[1] ॥ १६ ॥ एकविंशतिं यवान् दोहन्यामद्भिरानीय द्रुघ्नीं जघने संस्तभ्य फलतोऽवसिञ्चति ॥ १७ ॥ आलबिसोलं फाण्टं पाययति ॥ १८ ॥ उदावर्तिने च ॥१९॥ अम्बयो यन्ति वायोः पूत इति च शान्ताः ॥२०॥ उत्तरस्य ससोमाः ॥२१॥ वातनानामपनोदनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ त्रपुसमुसलखदिरतार्ष्टाघानामादधाति ॥ २३ ॥ अयुग्मान् खादिराञ्छङ्कूनक्ष्यौ निविध्येति पश्चादग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ २४ ॥ एवमायसलोहान् ॥ २५ ॥ तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपल्यानि[2] परिकिरति ॥ २६ ॥ अमावास्यायां सकृद्गृहीतान् यवाननपहतानप्रतीहारं पिष्टानाभिचारिकं[3] परिस्तीर्य तार्ष्टाघेध्म आवपति ॥ २७ ॥ य आगच्छेत् तं ब्रूयाच्छणशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्द इति[4] ॥ २८ ॥ तथा कुर्वन्नना, आद्ये ह्नुवाने ॥ २९ ॥ वीरिणतूलमिश्रमिङ्गिडं प्रपुटेन[5] जुहोति ॥ ३० ॥ इध्माबर्हिः शालायामासजति ॥३१॥ अपरेद्युर्विकृते पिशाचतो रुगिति[6] ॥ ३२ ॥ उक्तो होमः ॥ ३३ ॥ वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति[7] ॥ ३४ ॥ निश्युल्मुके संकर्षति ॥ ३५ ॥ स्वस्त्याद्यं कुरुते ॥ ३६ ॥ अयं देवानामित्येकविंशत्या दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ ३७ ॥ ॥ २५ ॥

जरायुज इति मेदो मधु सर्पिस्तैलं पाययति ॥ १ ॥ मौञ्जप्रश्नेन शिरस्यपिहितः सव्येन तितउनि पूल्यानि धारयमाणो दक्षिणेनावकिरन् व्रजति ॥ २ ॥ सव्येन तितउप्रश्नौ, दक्षिणेन ज्यां द्रुघ्नीम् ॥ ३ ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ ४ ॥ यत्रैतं व्याधिर्गृह्णाति तत्र तितउप्रश्नौ निदधाति ॥ ५ ॥ ज्यां च ॥ ६ ॥ आव्रजनम् ॥ ७ ॥ घृतं नस्तः ॥ ८ ॥ पञ्चपर्वणा ललाटं संस्तभ्य जपति, अमूर्या इति ॥ ९ ॥ पञ्चपर्वणा, पांसुसिकताभिः परिकिरति ॥१०॥ अर्मकपालिकां बध्नाति ॥ ११ ॥ पाययति ॥१२॥ चतुर्भिर्दूर्वाग्रैः,

१ B वर्तिं बिभेत्ति २ B °ल्याणि ३ B °हारपिष्टा° ४ B प्रस्कन्देति ५ B प्रपुटे ६ B रुजति ७ B जपन्नाचमय°

दधिपललं पाययति ॥१३॥ अनु सूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रमाचामयति[1] ॥१४॥ पृष्ठे चानीय ॥१५॥ शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति ॥१६॥ पाययति ॥१७॥ हरिद्रौदनभुक्तमुच्छिष्टानुच्छिष्टेना प्रपदात् प्रलिप्य मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वावस्नापयति ॥ १८ ॥ प्रपादयति ॥ १९ ॥ वदत उपस्थापयति ॥ २० ॥ क्रोडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ २१ ॥ नक्तं जाता सुपर्णो जात इति मन्त्रोक्तं शकृताऽऽ[2] लोहितं प्रकृष्यालिम्पति[3] ॥ २२ ॥ पलितान्याच्छिद्य ॥२३॥ मारुतान्यपीतः[4] ॥२४॥ यदग्निरिति परशुं जपंस्तापयति क्वाथयत्यवसिञ्चति ॥२५॥ उप प्रागादित्युद्विजमानस्य शुक्लप्रसूनस्य वीरिणस्य चतसृणामिषीकाणामुभयतः प्रत्युष्टं बध्नाति ॥२६॥ त्रिविदग्धं काण्डमणिम् ॥२७॥ उल्मुके स्वस्त्याद्यम् ॥२८॥ मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति ॥२९॥ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्ड्वेऽङ्गारकपाले अन्वक्तानीति[5] ॥ ३० ॥ तितउनि प्रतीपं गाहमानो वपतीतरोऽवसिञ्चति पश्चात् ॥३१॥ आमपात्र ओप्यासिच्य मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति ॥३२॥ अघद्विष्टा शं नो देवी वरणः पिप्पली विद्रधस्य या बभ्रव इति ॥३३॥ उपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति ॥३४॥ प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥३५॥ द्वितीयेन मन्त्रोक्तस्य संपातवतानुलिम्पति ॥३६॥ तृतीयेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥३७॥ चतुर्थेनाशयति ॥३८॥ पञ्चमेन वरुणगृहीतस्य मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ ३९ ॥ उत्तमेन शाकलम् ॥ ४० ॥ उदगातामित्याप्लावयति बहिः ॥ ४१ ॥ अपेयमिति व्युच्छन्त्याम् ॥ ४२ ॥ बभ्रोरिति मन्त्रोक्तमाकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति ॥४३॥ ॥२६॥

नमस्ते लाङ्गलेभ्य इति सीरयोगमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ नमः सनिस्रसाक्षेभ्य इति शून्यशालायामप्सु संपातानानयति ॥ २ ॥ उत्तरं जरत्खाते सशालातृणे ॥ ३ ॥ तस्मिन्नाचामयति,[1] आप्लावयति ॥ ४ ॥ दशवृक्षेति शाकलः ॥ ५ ॥ दश सुहृदो जपन्तोऽभिमृशन्ति ॥ ६ ॥ क्षेत्रियात्त्वेति चतुष्पथे काम्पोलशकलैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ७ ॥ अवसिञ्चति ॥ ८ ॥ पार्थिवस्येत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे

१ B °न्नाचमयति २ B शकृदा ३ B प्रघृष्या° ४ B °न्यपिहितः ५ B अन्वक्तानि ६ B °चमयति

चमस उपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरसि मन्थमुपमथ्यातृषिताय प्रयच्छति ॥१०॥ तस्मिंस्तृष्णां संनयति ॥ ११ ॥ उद्धृतमुदकं पाययति ॥१२॥ सवासिनाविति मन्त्रोक्तम् ॥१३॥ इन्द्रस्य या महीति खल्वानलगण्डुहननान्[1] घृतमिश्राञ्जुहोति ॥१४॥ बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥१५॥ प्रतपति ॥१६॥ आदधाति ॥ १७॥ सव्येन दक्षिणामुखः पांसूनुपमथ्य परिकिरति ॥ १८ ॥ संमृद्नाति ॥ १९ ॥ आदधाति ॥२०॥ उद्यन्नादित्य इत्युद्यति गोनामेत्याहासाविति ॥ २१ ॥ सूक्तान्ते ते हता इति ॥२२॥ प्राचीं[2] दर्भैरभ्यस्यति ॥२३॥ मध्यन्दिने च ॥२४॥ प्रतीचीमपराह्णे ॥२५ ॥ बालस्तुकामाच्छिद्य खल्वादीनि ॥२६॥ अक्षीभ्यां त इति वीबर्हम् ॥२७॥ उदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥२८॥ हरिणस्येति बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वालेनावनक्षत्रे[3]ऽवसिञ्चति ॥२९॥ अमितमात्रायाः सकृद्गृहीतान् यवानावपति ॥३०॥ भक्तं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ मुञ्चामि त्वेति ग्राम्ये पूतिशफरीभिरोदनम् ॥३२॥ अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्वालेनावनक्षत्रे[4]ऽवसिञ्चति ॥३३॥ मृगारैर्मुञ्चेत्याप्लावयति ॥ ३४ ॥ ॥ २७ ॥

ब्राह्मणो जज्ञ इति तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयत्यभ्युक्षति ॥ १ ॥ क्रमुकशकलं संक्षुद्य दूर्शजरदजिनावकरावज्वालेन[5] ॥ २ ॥ संपातवत्युदपात्र ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थमुपमथ्य रविधारणापिण्डानन्वृचं[6] प्रकीर्य छर्दयते ॥ ३ ॥ हरिद्रां सर्पिषि पाययति ॥ ४ ॥ रोहिणीत्यवनक्षत्रे[7]ऽवसिञ्चति ॥ ५ ॥ पृषातकं पाययति, अभ्यनक्ति ॥ ६ ॥ आ पश्यतीति सदंपुष्पामणिं बध्नाति ॥७॥ भवाशर्वाविति सप्त काम्पीलपुटानपां पूर्णान् संपातवतः कृत्वा दक्षिणेनावसिच्य पश्चादपविध्यति ॥ ८ ॥ त्वया पूर्वमिति कोशेन, शमीचूर्णानि भक्ते ॥ ९ ॥ अलंकारे ॥१०॥ शालां परितनोति ॥११॥ उतामृतासुरित्यमतिगृहीतस्य भक्तं प्रयच्छति ॥ १२ ॥ कुष्ठलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति ॥१३॥ लाक्षालिङ्गाभिर्दुग्धे फाण्टान् पाययति

१ B खल्वङ्गानलाण्डून् हननान् २ Wantig in B ३ B शङ्कुधानज्वाले° ४ B °शान्ताज्वाले° ५ B ° नावकरज्वालेन
६ B °धारणपिण्डा° ७ B रोहणी°

॥१४॥ ब्रह्म जज्ञानमिति सूतिकारिष्कौ प्रपादयति ॥ १५॥ मन्थाचमनोपस्थानमादित्यस्य ॥१६॥ दिवे स्वाहेमं यवमिति चतुर उदपात्रे संपातानानयति ॥१७॥ द्वौ पृथिव्याम् ॥१८॥ तौ प्रत्याहृत्याप्लावयति ॥१९॥ सयवे चोत्तरेण यवं बध्नाति ॥२०॥ ॥२८॥

दर्दिर्हीति तक्षकायेत्युक्तम् ॥ १ ॥ द्वितीयया ग्रहणी ॥ २ ॥ सव्यं परिक्रामति ॥ ३॥ शिखां सिचि[1] स्तम्बानुद्ग्रथ्नाति ॥ ४ ॥ तृतीयया प्रसर्जनी ॥ ५ ॥ चतुर्थ्या दक्षिणमपेहीति दंश्म तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति ॥ ६ ॥ यतो दष्टः ॥ ७ ॥ पञ्चम्या वलीकपललावज्वालेन[2] ॥ ८ ॥ षष्ठ्यार्त्न्यापाशेन ॥ ९ ॥ द्वाभ्यां मधूद्वापान् पाययति ॥१०॥ नवम्या श्वावित्पुरीषम् ॥११॥ त्रिःशलल्या[3] मांसं प्राशयति ॥१२॥ दशम्यालाबुनाचमयति ॥१३॥ एकादश्या नाभिं बध्नाति ॥ १४॥ मधुलावृषलिङ्गाभिः खलतुलपर्णी संक्षुद्य मधुमन्थे पाययति ॥१५॥ उत्तराभिर्भुङ्क्ते ॥१६॥ द्वारं सृजति ॥१७॥ अग्निस्तक्मानमिति लाजान् पाययति ॥१८॥ दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपातानानयति ॥१९॥ ओते म इति करीरमूलं काण्डेनैकदेशम् ॥२०॥ ग्रामात् पांसून् ॥ २१ ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपस्थे मुसलबुध्नेन नवनीतान्वक्तेन त्रिः प्रतीहारं तालुनि तापयति ॥२२॥ शिग्रुभिर्नवनीतमिश्रैः प्रदेग्धि ॥ २३ ॥ एकविंशतिमुशीराणि भिनद्मीति मन्त्रोक्तम् ॥२४॥ उशीराणि प्रयच्छति ॥२५॥ एकविंशत्या सहाप्लावयति ॥२६॥ आ यं विशन्तीति वयोनिवेशनशृतं क्षीरौदनमश्नाति ॥२७॥ परि द्यामिवेति मधुशीपं[4] पाययति ॥२८॥ जपंश्च ॥२९॥ अस्थिस्रंसमिति शकलेनाप्स्विवटे संपातवताऽवसिञ्चति ॥ ३० ॥ ॥ २९ ॥

आबयो इति सार्षपं तैलं संपातवन्तं[5] बध्नाति ॥ १ ॥ काण्डं प्रलिप्य ॥ २ ॥ पृक्तं शाकं प्रयच्छति ॥ ३ ॥ चत्वारि शाकफलानि प्रयच्छति ॥ ४ ॥ क्षीरलेहमाङ्क्ते ॥ ५ ॥ अश्नाति ॥ ६ ॥ अग्नेरिवेत्युक्तं दावे ॥ ७ ॥ इमा यास्तिस्र इति वृक्षभूमौ जातावज्वालेनावसिञ्चति[6] ॥ ८ ॥ शीर्षफाण्टाक्षैः ॥ ९ ॥ निकटाभ्याम् ॥१०॥ कृष्णं नियानमित्योषध्याभिश्चोतयते ॥११॥ मारुतानामप्ययः ॥ १२ ॥ हिमवत इति स्यन्दमानादन्वीपमाहार्य वलीकैः ॥ १३ ॥ पञ्च च या इति पञ्चपञ्चाशतं परशुपर्णान्

१ B शिखासिचि २ B °पललज्वालेन ३ B त्रिःशुक्लया ४ B मधु शीभं ५ B तैलसंपातं ६ B जाताज्वाले°

काष्ठैरादीपयति ॥ १४ ॥ कपाले प्रशृतं काष्ठेनालिम्पति ॥ १५ ॥ किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादीभ्यां[1] दंशयति ॥ १६ ॥ निश्यव मा पाप्मन्निति तितउनि पूल्यान्यवसिच्यापविध्य ॥ १७ ॥ अपरेद्युः सहस्राक्षायाप्सु बलींस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्तांश्चतुष्पथेऽवक्षिप्यावकिरति ॥ १८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्ते मद इति शमीलूनपापलक्षणयोः शमीशमकेनाभ्युद्य[2] वापयति ॥ १ ॥ अधिशिरः ॥ २ ॥ अन्तर्दाव इति समन्तमग्नेः कर्ष्वामुष्णपूर्णायां जपंस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥३॥ प्राग्नये प्रेत इत्युपदधीत ॥४॥ वैश्वानरीयाभ्यां पायनानि ॥५॥ अस्थाद् द्यौरित्यपवातायाः स्वयंस्रस्तेन गोशृङ्गेण संपातवता, जपन् ॥ ६ ॥ यां ते रुद्र इति शूलिने शूलम् ॥ ७ ॥ उत्सूर्य इति शमीबिम्बशीर्षपर्ण्यावधि[3] ॥ ८ ॥ द्यौश्च म इत्यभ्यज्यावमार्ष्टि ॥ ९ ॥ स्थूणायां निकर्षति ॥१०॥ इदमिद्वा इत्यक्षतं मूत्रफेनेनाभ्युद्य ॥११॥ प्रक्षिपति ॥१२॥ प्रक्षालयति ॥१३॥ दन्तरजसावदेग्धि ॥१४॥ स्तम्बरजसा ॥१५॥ अपचित आ सुस्रस इति किंस्त्यादीनि ॥१६॥ लोहितलवणं संक्षुद्याभिनिष्ठीवति ॥१७॥ अन्तरिक्षेणेति पक्षहतं मन्त्रोक्तं चङ्क्रमया ॥१८॥ कीटेन धूपयति ॥१९॥ ग्लौरित्यक्षतेन ॥२०॥ वीहि स्वामित्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन प्रक्षाल्य[4] मनसा संपातवता ॥२१॥ या ओषधय इति मन्त्रोक्तस्यौषधीभिर्धूपयति ॥२२॥ मधूदश्वित् पाययति ॥२३॥ क्षीरोदश्वित् ॥२४॥ उभयं च ॥२५॥ देवा अदुरिति वल्मीकेन बन्धनपायनाचमनप्रदेहनमुष्णेन ॥२६॥ यथा मनोऽव दिव इत्यरिष्टेन ॥२७॥ देवी देव्यां यां जमदग्निरिति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याममावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा काकसंपातादवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥२८॥ ॥३१॥

यस्ते स्तन इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति ॥१॥ प्रियङ्गुतण्डुलानभ्यवदुग्धान् पाययति ॥२॥ अग्नाविष्णू सोमारुद्रा सिनीवालि वि ते मुञ्चामि शुम्भनी इति मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ३ ॥ अवसिञ्चति ॥ ४ ॥ तिरश्चिराजेरिति मन्त्रोक्तम् ॥ ५ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य ॥ ६ ॥ पायनानि ॥ ७ ॥ अपचितामिति वैणवेन दार्भ्यूषेण कृष्णोर्णा-

१ B °मशकादिभ्यां २ B शमीशम्याकेना° ३ B °शीर्षपर्ण्यां° ४ B संप्रोक्ष्य

ज्येन कालबुन्दैः स्तुकाग्रैरिति मन्त्रोक्तम् ॥८॥ चतुर्थ्याभिनिधायाभिविध्यति ॥९॥ ज्यास्तुकावज्वालेन[1] ॥१०॥ यः कीकसा इति पिशीलवीणातन्त्रीं बध्नाति ॥११॥ तन्त्र्या क्षितिकाम् ॥१२॥ वीरिणवध्रं[2] स्वयंम्लानं त्रिः समस्य ॥१३॥ अन्तु त इति वहन्त्यो-र्मध्ये विमिते पिञ्जूलाभिराप्लावयति ॥१४॥ अवसिञ्चति ॥१५॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः ॥१६॥ नमो रूरायेति शकुनी-निवेषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा ॥१७॥ शीर्षक्तिमित्यभिमृशति ॥१८॥ उत्तमाभ्यामादित्यमुप-तिष्ठते ॥१९॥ इन्द्रस्य प्रथम इति तक्षकायेत्युक्तम् ॥२०॥ पैद्वस्य[3] प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः ॥२१॥ अहिभये सिच्यवगूहयति ॥२२॥ अङ्गादङ्गादित्या प्रपदात् ॥२३॥ दंश्मोत्तमयाऽभिताप्याहिमभि निरस्यति[4] ॥२४॥ यतो दष्टः ॥२५॥ ओषधिवनस्पतीनामनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् ॥२६॥ अंहोलिङ्गाभिः ॥२७॥ पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोरुदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥२८॥ आव्रजितायै पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति ॥ २९ ॥ ॥ ३२ ॥

वषट् ते पूषन्निति चतुर उदपात्रे संपातानानीय, चतुरो मुञ्जान् मूर्ध्नि विबृहति प्राचः ॥ १ ॥ प्रतीचीरिषीकाः ॥ २ ॥ छिद्यमानासु संशयः ॥ ३ ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ ४ ॥ शालाग्रन्थीन् विचृतति ॥ ५ ॥ उभयतःपाशं[5] योक्त्रमाबध्नाति ॥६॥ यदि सोमस्यासि राज्ञः सोमात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामि । यदि वरुणस्यासि राज्ञो वरुणात् त्वा राज्ञोऽधि-क्रीणामीत्येकविंशत्या यवैः स्रजं परिकिरति ॥ ७ ॥ अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । सध्रीचीः सव्रता भूत्वास्या अवत वीर्यमिति संनयति ॥ ८ ॥ मा ते रिषत् खनिता[6] यस्मै च त्वा खनामसि । द्विपाच्चतुष्पादस्माकं मा रिषद् देव्योषधे । स्रजो नामासि प्रजापतिष्ट्वामखनदात्मने शल्यस्रंसनम् । तां त्वा वयं खनामस्यमुष्मै त्वा शल्यस्रंसनमित्यस्तमिते छत्रेण चान्तर्धाय फालेन खनति ॥ ९ ॥ अत्र तव राध्यतामित्यग्रमवदधाति ॥ १० ॥ इह ममेति मूलमुपयच्छति ॥ ११ ॥ एकसरेऽनुप-लीढे कुमारः ॥ १२ ॥ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति ॥ १३ ॥ एवं वृषाशाकवृषे[7] ॥ १४ ॥ अवपन्ने जरायुण्युपोद्धरन्ति ॥ १५ ॥

१ B ज्यास्तुकाज्वालेन २ B °वध्रीं ३ B पैद्वं ४ B °मया निताप्याहिमभिनिरस्यति ५ B उभयतः पाशं ६ B रिषन्खनिता
७ B ह विवृहशाकवृषे

व्रजेनौषधिखननं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ चत्वार्युमाफलानि पाणावद्भिरभिश्चोतयते[1] ॥ १७ ॥ संवर्तमानेषु कुमारः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणायनोऽङ्गान्यभिमृशति ॥ १९ ॥ पुंनामधेये कुमारः ॥ २० ॥ ॥ ३३ ॥

इदं जनास इत्यस्यै शिंशपाशाखासूदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ आव्रजितायै ॥ २ ॥ निःसालामित्यवतोकायै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ पालाशे[2] सीसेषूत्तरान् ॥ ४ ॥ सीसान्यधिष्ठाप्याप्लावयति ॥ ५ ॥ निधाय कृष्णं व्रजति ॥ ६ ॥ आदीप्य ब्रह्मा ॥ ७ ॥ एवं पूर्वयोः पृथक् संभार्यं ॥ ८ ॥ शाखासूक्तम् ॥ ९ ॥ पश्चादग्नेरभितःकाण्डे[3] इषीके निधायाध्यधि धायिने औदुम्बरीराधापयति ॥ १० ॥ उत्तमाव्रजितायै ॥ ११ ॥ पतिवेदनानि ॥ १२ ॥ आ नो अग्न इत्यागमकृशरमाशयति ॥ १३ ॥ मृगाखराद्वेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति द्वारे प्रयच्छति ॥ १४ ॥ उदकंसे व्रीहियवौ जाम्यै निशि हुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामयति[4] ॥ १५ ॥ पश्चादग्नेः प्रक्षाल्य संधाव्य संपातवतीं भगस्य नावमिति मन्त्रोक्तम् ॥१६॥ सप्तदाम्न्यां संपातवत्यां वत्सान् प्रत्यन्तान् प्रचृतन्तो वहन्ति ॥ १७ ॥ अहतेन संपातवता ऋषभमभ्यस्यति ॥ १८ ॥ उदर्दयति यां दिशम् ॥ १९ ॥ जाम्यै प्र यदेत इत्यागमकृशरम् ॥ २० ॥ इमा ब्रह्मेति स्रस्त्रे ॥ २१ ॥ अयमा यातीति पुरा काकसंपातात्, अर्यम्णे जुहोति ॥ २२ ॥ अन्तःस्रक्तिषु बलीन् हरति[5] ॥ २३ ॥ आपतन्ति यतः ॥ २४ ॥ ॥ ३४ ॥

पुंसवनानि ॥ १ ॥ रजउद्वासायाः पुंनक्षत्रे ॥ २ ॥ येन वेहदिति बाणं मूर्ध्नि विवृहति बध्नाति ॥ ३ ॥ फालचमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वाध्यण्डे बृहतीपलाशविदार्यौ[6] वा प्रतिनीय पैद्वमिव ॥ ४ ॥ पर्वतादिव इत्यागमकृशरमाशयति ॥ ५ ॥ युगतर्म्णा संपातवन्तं द्वितीयम् ॥ ६ ॥ खे लूनांश्च पलाशत्सरून् निवृत्ते निघृष्याधाय शिश्ने श्रामें प्रविशति ॥७॥ शमीमश्वत्थ इति मन्त्रोक्तेऽग्निं मथित्वा पुंस्याः सर्पिषि पैद्वमिव ॥ ८ ॥ दधिमन्थे[7] पाययति ॥ ९ ॥ कृष्णोर्णाभिः परिवेष्ट्य बध्नाति ॥ १० ॥ यन्तासीति मन्त्रोक्तम्[8] ॥ ११ ॥ ऋथङ्मन्त्र इत्येका यथेयं पृथिव्यच्युतेति गर्भदृंहणानि ॥ १२ ॥

१ B °वद्भिःश्चोतयते २ B पलाशे ३ B °रभितः काण्डे ४ B प्रक्रामति ५ B हरन्ति ६ B °विदर्यौ ७ B मधुमन्थे ८ B मन्त्रोक्तं बध्नाति

जम्भगृहीतायाः[1] प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्ग्रथ्य बध्नाति ॥ १३ ॥ लोष्टानन्वृचं प्राशयति ॥ १४ ॥ श्यामसिकताभिः शयनं परिकिरति ॥ १५ ॥ यामिच्छेद्वीरं जनयेदिति धातृव्याभिरुदरमभिमन्त्रयते[2] ॥ १६ ॥ प्रजापतिरिति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति ॥ १७ ॥ लोहिताजापिशितान्याशयति ॥ १८ ॥ प्रपान्तानि ॥ १९ ॥ यौ ते मातेति मन्त्रोक्तौ बध्नाति ॥ २० ॥ यथेयं भूम्या अधि यथा वृक्षं वाञ्छ[3] मे यथायं वाह इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषुस्थगराञ्जनकुष्ठमदुघरेष्ममथिततृणमाज्येन[4] संनीय संस्पृशति ॥२१॥ उत्तुदस्त्वेत्यङ्गुल्योपनुदति ॥२२॥ एकविंशतिं प्राचीनकण्टकानलंकृताननूक्तानादधाति ॥२३॥ कूदीप्रान्तानि ससूत्राणि ॥ २४ ॥ नवनीतान्वक्तं कुष्ठं त्रिरह्नः प्रतपति त्रिरात्रे ॥ २५ ॥ दीर्घोत्पलेऽवगृह्य संविशति ॥ २६ ॥ उष्णोदकं त्रिपादे पक्तः प्रबध्याङ्गुष्ठाभ्यामर्दयञ्छेते[5] ॥ २७॥ प्रतिकृतिमावलेखनीं दार्भ्यूषेण भाङ्गज्येन कण्टकशल्ययोलूकपत्रयासितालकाण्ड्या हृदये विध्यति ॥ २८ ॥ ॥ ३५ ॥

सहस्रशृङ्ग इति स्वापनम् ॥ १ ॥ उदपात्रेण संपातवता शालां संप्रोक्ष्यापरस्मिन् द्वारपक्षे न्युब्जति ॥ २ ॥ एवं नग्नः ॥ ३ ॥ उलूखलमुत्तरां स्रक्तिम्, दक्षिणशयनपादम्, तन्तूनभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ अस्थाद् द्यौरिति निवेष्टनम् ॥ ५ ॥ आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्यमायां बध्नाति ॥ ६ ॥ शयनपादमुत्पले च ॥ ७ ॥ आकृष्टे च ॥ ८ ॥ आकर्षेण तिलाञ्जुहोति ॥ ९ ॥ इदं यत् प्रेण्य इति शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ १० ॥ केशान् धारयति ॥ ११ ॥ भगेन मा न्यस्तिकेदं खनामीति सौवर्चलमोषधिवत्, शुक्लप्रसूनम्, शिरस्युपचृत्य ग्रामं प्रविशति ॥ १२ ॥ रथजितामिति माषस्मरान् निवपति ॥ १३ ॥ शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशमभ्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखन्याः ॥ १४ ॥ भगमस्या वर्च इति मालानिष्प्रमन्ददन्तधावनकेशमीशानहताया अनुस्तरण्या वा कोशमुलूखलदरणे त्रिशिले निखनति ॥ १५ ॥ मालामुपमथ्यान्वाह ॥१६॥ त्रीणि केशमण्डलानि कृष्णसूत्रेण विग्रथ्य त्रिशिलेऽश्मोत्तराणि व्यत्यासम् ॥ १७ ॥ अथास्यै भगमुत्खनति यं ते भगं निचख्नुस्त्रिशिले यं चतुःशिले । इदं तमुत्खनामि प्रजया च

---

१ B जम्भगृहीताय २ B धातर्व्याभि° ३ B वाञ्च ४ B °स्थकराञ्जन° ५ B प्रबद्धाङ्गुष्ठा°

धनेन चेति ॥ १८ ॥ इमां खनामीति बाणापर्णीं लोहिताजाया द्रप्सेन संनीय शयनमनु परिकिरति ॥ १९ ॥ अभि तेऽधामित्यधस्तात् पलाशमुपचृतति ॥ २० ॥ उप तेऽधामित्युपर्युपास्यति ॥ २१ ॥ कामं विनेष्यमाणोऽपाघेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन् व्रजति ॥ २२ ॥ संमृद्नञ्जपति ॥ २३ ॥ असंमृद्नन् ॥ २४ ॥ ईर्ष्यायाँ ध्राजिं जनाद्विश्वजनीनात् त्वाष्ट्रेणाहमिति प्रतिजापप्रदानाभिमर्शनानि[1] ॥ २५ ॥ प्रथमेन वक्षणासु मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ अग्नेरिवेति परशुफाण्टम् ॥ २७ ॥ अव ज्यामिवेति दृष्द्वाश्मानमादत्ते ॥ २८ ॥ द्वितीयया निदधाति[2] ॥ २९ ॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति ॥ ३० ॥ छायायां सज्यं करोति ॥ ३१ ॥ अयं दर्भ इत्योषधिवत् ॥ ३२ ॥ अग्ने जातानिति न वीरं जनयेत् प्रान्यानिति न विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे ॥ ३३ ॥ सीमन्तमन्वीक्षते ॥ ३४ ॥ अपि वृश्चेति जायायै जारमन्वाह ॥ ३५ ॥ क्लीबपदे बाधकं धनुर्वृश्चति ॥ ३६ ॥ आशयेऽश्मानं प्रहरति ॥ ३७ ॥ तृष्टिक इति बाणापर्णीम् ॥ ३८ ॥ आ ते दद इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति ॥ ३९ ॥ अपि चान्वाहापि चान्वाह ॥ ४० ॥ ॥ ३६ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोत्कुचस्तम्बशाटाविज्ञानानि ॥ १ ॥ साङ्ग्रामिकं वेदिविज्ञानम् ॥ २ ॥ वेनस्तदिति पञ्चपर्वेषुकुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगेध्माश्वेषु पाण्योरेकविंशत्यां शर्करास्वीक्षते ॥ ३ ॥ कुम्भमहतेन परिवेष्ट्याधाय शयने विकृते संपातानतिनयति ॥ ४ ॥ अनतीकाशमवच्छायारजोविते कुमार्यौ येन हरेतां ततो नष्टम् ॥ ५ ॥ एवं सीरे साक्षे ॥ ६ ॥ लोष्टानां कुमारीमाह यमिच्छसि तमादत्स्वेति ॥ ७ ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ कल्याणम् ॥ ८ ॥ चतुष्पथाद् बहुचारिणी ॥ ९ ॥ श्मशानान्न चिरं जीवति ॥ १० ॥ उदकाञ्जलिं निनयेत्याह ॥ ११ ॥ प्राचीनमपक्षिपन्त्यां कल्याणम् ॥ १२ ॥ ॥ ३७ ॥

जरायुज इति दुर्दिनमायन् प्रत्युत्तिष्ठति ॥१॥ अन्वृचमुदवज्रैः ॥२॥ अस्युल्मुककिष्कुरूनादाय ॥ ३ ॥ नग्नो ललाटमुन्मृजानः ॥ ४ ॥ उत्साद्य बाह्यतोऽङ्गारकपाले शिग्रुशर्करा जुहोति ॥ ५ ॥ केरार्कावादधाति ॥ ६ ॥ वर्षपरीतः प्रतिलोमकर्षितस्त्रिः

१ B प्रतिजापः प्रदा° २ B द्वितीययाभिनिदधाति

परिक्रम्य खदायामर्के क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥ नमस्ते अस्तु यस्ते पृथुः स्तनयित्नुरित्यशनियुक्तमपादाय ॥ ८ ॥ प्रथमस्य सोम-दर्भकेशानीकुष्ठलाक्षामञ्जिष्ठीबदरहरिद्रं भूर्जशकलेन परिवेष्ट्याधःशिरस्युर्वरामध्ये[1] निखनति ॥ ९ ॥ दधिनवे नाश्नात्या[2] संहरणात् ॥ १० ॥ आशापालीयं तृतीयावर्जं दृंहणानि ॥ ११ ॥ भौमानि कर्माणि[3] ॥ १२ ॥ पुरोडाशानश्मोत्तरानन्तःस्रक्तिषु निदधाति ॥ १३ ॥ उभयान् संपातवतः ॥ १४ ॥ सभाभागधानेषु च ॥ १५ ॥ असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यच्छयानो[4] भौमं जपति ॥ १६ ॥ इयं वीरुदिति मदुघं खादन्नपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ १७ ॥ नेच्छत्रुरिति पाटामूलं प्रतिप्राशितम् ॥ १८ ॥ अन्वाह ॥ १९ ॥ बध्नाति ॥ २० ॥ मालां सप्तपलाशीं धारयति ॥ २१ ॥ ये भक्षयन्त इति परिषद्येकभक्तमन्वीक्षमाणो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥ ब्रह्म जज्ञानमित्यध्यायानुपाकरिष्यन्नभिव्याहारयति ॥ २३ ॥ प्राशमाख्यास्यन् ॥ २४ ॥ ब्रह्मोद्यं वदिष्यन् ॥ २५ ॥ ममाग्ने वर्च इति विभङ्क्ष्यमाणः[5] प्रमत्तरज्जुं धारयति[6] ॥ २६ ॥ सभा च मेति भक्षयति ॥ २७ ॥ स्थूणे गृह्णाति, उपतिष्ठते ॥ २८ ॥ यद्वदामीति मन्त्रोक्तम् ॥ २९ ॥ अहमस्मीत्यपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ ३० ॥ ॥ ३८ ॥

दूष्या दूषिरसीति स्राक्त्यं बध्नाति ॥ १ ॥ पुरस्तादग्नेः पिशङ्गं गां कारयति ॥ २ ॥ पश्चादग्नेर्लोहिताजम् ॥ ३ ॥ यूषपिशितार्थम् ॥ ४ ॥ मन्त्रोक्ताः ॥ ५ ॥ वाशाकाम्पीलसिनीवारसदंपुष्पमवधाय[7] ॥ ६ ॥ दूष्या दूषिरसि ये पुरस्तादीशानां त्वा समं ज्योतिरुतो अस्य बन्धुकृत् सुपर्णस्त्वा यां ते चक्रुरयं प्रतिसरो यां कल्पयन्तीति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ निश्यवमुच्योष्णीष्यग्रतः प्रोक्षन् व्रजति ॥ ८ ॥ यतायै यतायै शान्तायै शान्तिवायै भद्रायै भद्रावति स्योनायै शग्मायै शिवायै सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमेऽहं वामाभूरिति ॥ ९ ॥ अभावादपविध्यति ॥१०॥ कृत्ययामित्रचक्षुषा समीक्षन् कृतव्यधनीत्यवलिप्तं कृत्यया विध्यति ॥ ११ ॥ उक्तावलेखनीम् ॥ १२ ॥ दूष्या दूषिरसीति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति ॥ १३ ॥ शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति ॥ १४ ॥ यष्टिभिश्चर्म पिनह्य प्रेषकृत् परिक्रम्य बन्धान्मुञ्चति

१ B परिवेष्ट्य मन्यशिर° २ B दधि नवेनाश्नात्या ३ B भौमस्य दृतिकर्माणि ४ B °न्यं शयानो ५ B विभुङ्क्ष्यमाणः ६ B बध्नाति
७ B °सदंपुष्पा अवधाय

संदंशेन ॥ १५ ॥ अन्यत्पार्श्वी संवेशयति ॥ १६ ॥ शकलेनोक्तम् ॥ १७ ॥ अभ्यक्तेति नवनीतेन मन्त्रोक्तम् ॥ १८ ॥ दर्भरज्ज्वा संनह्योत्तिष्ठैवेत्युत्थापयति ॥ १९ ॥ सव्येन दीपं दक्षिणेनोदकालाब्वादाय वाग्यताः ॥ २० ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ २१ ॥ अनावृतम् ॥ २२ ॥ अगोष्पदम् ॥ २३ ॥ अनुदकखातम् ॥ २४ ॥ दक्षिणाप्रवणे वा, स्वयमवदीर्णे[1] वा, स्वकृते वेरिणे, अन्यशालायां[2] वा निदधाति ॥ २५ ॥ अलाबुना दीपमवसिच्य यथा सूर्य इत्यावृत्याव्रजति ॥ २६ ॥ तिष्ठंस्तिष्ठतो[3] महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥ २७ ॥ मर्माणि संप्रोक्षन्ते ॥ २८ ॥ कृष्णसीरेण कर्षति ॥ २९ ॥ अधि सीरेभ्यो दश दक्षिणाः[4] ॥ ३० ॥ अभिचारदेशा मन्त्रेषु विज्ञायन्ते तानि मर्माणि ॥ ३१ ॥ ॥ ३९ ॥

यददः संप्रयतीरिति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ १ ॥ काशदिविधुवकवेतसान् निमिनोति ॥ २ ॥ इदं व आप इति हिरण्यमधिदधाति ॥ ३ ॥ अयं वत्स इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां, सकक्षं बद्ध्वा ॥ ४ ॥ इहेत्थमित्यवकया प्रच्छादयति ॥ ५ ॥ यत्रेदमिति निनयति ॥ ६ ॥ मारुतं क्षीरौदनं मारुतशृतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन स्रुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिर्जुहोति ॥ ७ ॥ उक्तमुपमन्थनम् ॥ ८ ॥ दधिमन्थं बलिं हृत्वा संप्रोक्षणीभ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ ९ ॥ पाणिना वेत्रेण वा प्रत्याहृत्योपरि निपद्यते ॥ १० ॥ अयं ते योनिरित्यरण्योरग्निं समारोपयति ॥ ११ ॥ आत्मनि वा ॥ १२ ॥ उपावरोह जातवेदः पुनर्देवो देवेभ्यो हव्यं वह प्रजानन्। आनन्दिनो मोदमानाः सुवीरा इन्धीमहि त्वा शरदां शतानीत्युपावरोहयति ॥ १३ ॥ यां त्वा गन्धर्वो अखनद्वृषणस्ते खनितारो वृषा त्वमस्योषधे। वृषासि वृष्ण्यावति वृषणे त्वां खनामसीति, उच्छुष्मापरिव्याधावायसेन खनति ॥ १४ ॥ दुग्धे फाण्टावधिज्योपस्थ आधाय पिबति ॥ १५ ॥ मयूखे मुसले वासीनः, यथासित इत्येकार्कसूत्रमार्कं बध्नाति ॥ १६ ॥ यावदङ्गीनमित्यसितस्कन्धमसितवालेन ॥ १७ ॥ आ वृषायस्वेत्युभयमप्येति ॥ १८ ॥ ॥ ४० ॥

समुत्पतन्तु प्र नभस्वेति वर्षकामो द्वादशरात्रमनुशुष्येत् ॥ १ ॥ सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २ ॥ मरुतो यजते यथा

1 B स्वयंदीर्णे 2 B अन्याशायां 3 B तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं 4 B दक्षिणा

वरुणं जुहोति ॥ ३॥ ओषधीः संपातवतीः प्रवेश्याभिन्युब्जति ॥ ४ ॥ विप्लावयति[1] ॥ ५ ॥ श्वशिरएडकशिरःकेशजरदुपानहं[2] वंशाग्रे प्रबध्य योधयति ॥ ६ ॥ उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्यामपात्रं त्रिपादेऽश्मानमवधायाप्सु निदधाति ॥ ७ ॥ अयं ते योनिरा नो भर धीती वेत्यर्थमुत्थास्यन्नुपदधीत ॥ ८ ॥ जपति ॥ ९ ॥ पूर्वास्वषाढासु गर्तं खनति ॥ १० ॥ उत्तरासु संचिनोति ॥ ११ ॥ आदेवनं संस्तीर्य ॥ १२ ॥ उद्भिन्दतीं संजयन्तीं यथा वृक्षमशनिरिदमुग्रायेति वासितानक्षान् निवपति ॥ १३ ॥ अम्बयो यन्ति शंभुमयोभू हिरण्यवर्णा यददः पुनन्तु मा सस्नुषीर्हिमवतः प्र स्रवन्ति वायोः पूतः पवित्रेण शं च नो मयश्च नोऽनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं मह्यमापो वैश्वानरो रश्मिभिरित्यभिवर्षणावसेचनानि[3] ॥ १४ ॥ उत्तमेन वाचस्पतिलिङ्गाभिरुद्यन्तमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ स्नातोऽहतवसनो निक्त्वाहतमाच्छादयति ॥ १६ ॥ ददाति ॥ १७ ॥ यथा मांसमिति वननम् ॥ १८ ॥ वत्सं संधाप्य गोमूत्रेणावसिच्य, त्रिः परिणीयोपचृतति ॥ १९ ॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ वातरंहा इति स्नातेऽश्वे संपातानभ्यतिनयति ॥ २१ ॥ पलाशे चूर्णेषूत्तरान् ॥ २२ ॥ आचमयति ॥ २३ ॥ आप्लावयति ॥ २४ ॥ चूर्णैरवकिरति ॥ २५ ॥ त्रिरेकया चेति ॥ २६ ॥ ॥ ४१ ॥

भद्रादधीति प्रवत्स्यन्नुपदधीत ॥ १ ॥ जपति ॥ २ ॥ यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति ॥ ३ ॥ द्रव्यं संपातवदुत्थापयति ॥ ४ ॥ निर्मृज्योपयच्छति ॥ ५ ॥ उभा जिग्यथुरित्यार्द्रपाणिपादाभ्यां[4] सांमनस्यम् ॥ ६ ॥ यानेन प्रत्यङ्गो ग्रामान् प्रतिपाद्य प्रयच्छति ॥ ७ ॥ आयातः समिध आदायोर्जं बिभ्रदित्यसंकल्पयन्नेत्य सकृदादधाति ॥८॥ ऋचं सामेत्यनुप्रवचनीयस्य जुहोति ॥ ९ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ १० ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ११ ॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ॥ १२ ॥ अपो दिव्या इति पर्यवेतव्रत उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति ॥ १४ ॥ इदावत्सरायेति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात् ॥ १५ ॥ समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ १६ ॥ इदावत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय प्रतिवेदयाम एनत्। यद्व्रतेषु दुरितं निजग्मिमो दुर्हार्दे तेन शमलेनाङ्ज्मः ॥ यन्मे व्रतं व्रतपते लुलोभाहोरात्रे समधातां म एनत्।

१ B विप्लावयेत २ B श्वशिरएटकशिरःकेशजरदुपानहो ३ B °सेचनानाम् ४ B °त्यार्द्रपादाभ्यां

उद्यन् पुरस्ताद्भिषगस्तु चन्द्रमाः सूर्यो रश्मिभिरभिगृणात्वेनत् ॥ यद्व्रतमतिपेदे चित्त्या मनसा हृदा । आदित्या रुद्रास्तन्मयि वसवश्च समिन्धताम् ॥ व्रतानि व्रतपतय उपाकरोम्यग्नये । स मे द्युम्नं बृहद्यशो दीर्घमायुः कृणोतु म इति व्रतसमापनीरादधाति ॥ १७ ॥ त्रिरात्रमरसाशी स्नातव्रतं चरति ॥ १८ ॥ निर्लक्ष्म्यमिति पापलक्षणाया मुखमुक्षत्यन्वृचं दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ १९ ॥ पलाशेन फलीकरणान् हुत्वा शेषं प्रत्यानयति ॥ २० ॥ फलीकरणतुषबुलावतक्षणानि, सव्यायां पादपाष्ण्यां निदधाति ॥ २१ ॥ अपनोदनापाघाभ्यामन्वीक्ष्यान्[1] प्रतिजपति ॥ २२ ॥ दीर्घायुत्वायेति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ २३ ॥ ॥ ४२ ॥

कर्शफस्येति पिशङ्गसूत्रमरलुदण्डं यदायुधम् ॥ १ ॥ फलीकरणैर्धूपयति ॥ २ ॥ अति धन्वानीत्यवसाननिवेशनानुचरणनिनयनेज्याः[2] ॥ ३ ॥ वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोऽग्नेः संभारमाहरति ॥ ४ ॥ वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिमावपते ॥५॥ मध्यमे गर्ते दर्भेषु व्रीहियवमावपति ॥ ६ ॥ शान्त्युदकशष्पशर्करमन्येषु ॥ ७ ॥ इहैव ध्रुवामिति मीयमानामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ अभ्यज्य ऋतेनेति मन्त्रोक्तम् ॥ ९ ॥ पूर्णं नारीत्युदकुम्भमग्निमादाय प्रपद्यन्ते ॥१०॥ ध्रुवाभ्यां दृंहयति ॥ ११ ॥ शंभुमयोभुभ्यां विष्यन्दयति ॥ १२ ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो न एधि । यत्त्वेमहे प्रति नस्तज्जुषस्व चतुष्पदो द्विपद आवेशयेह ॥ अनमीवो वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि न इति वास्तोष्पतये क्षीरौदनस्य जुहोति ॥ १३ ॥ सर्वान्नानि ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १४ ॥ मङ्गल्यानि ॥ १५ ॥ ये अग्नय इति क्रव्यादुपहत[3] इति पालाशं बध्नाति ॥ १६ ॥ जुहोति ॥ १७ ॥ आदधाति ॥ १८ ॥ उदञ्चनेनोदपात्र्यां यवानद्भिरानीयोल्लोपम् ॥ १९ ॥ ये अग्नय इति पालाश्या दर्व्या मन्थमुपमथ्य काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्याम् ॥ २० ॥ शमनं च ॥ २१ ॥ ॥ ४३ ॥

य आत्मदा इति वशाशमनम् ॥ १ ॥ पुरस्तादग्नेः प्रतीचीं धारयन्ति ॥ २ ॥ पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्यान्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति ॥ ३ ॥ तत्रैतत् सूक्तमनुयोजयति ॥ ४ ॥ तेनैनामाचामयति च संप्रोक्षति च ॥ ५ ॥ तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥ ६ ॥ य ईशे पशुपतिः पशूनामिति हुत्वा वशामनक्ति शिरसि ककुदे जघनदेशे ॥ ७ ॥ अन्यतरां स्वधिति-

१ B °मन्वीक्षं २ B °नुचरणानि निनयनेज्या ३ B क्रव्यादनुपहत

धारामनक्ति ॥ ८ ॥ अक्तया वपामुत्खनति ॥ ९ ॥ दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामधिक्षिपत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ १० ॥ निःसालामित्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिपरिहरन्नात्मानम् ॥ ११ ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ १२ ॥ पश्चादुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यक्शीर्षीमुदक्पादीं निविध्यति ॥ १३ ॥ समस्यै तन्वा भवेत्यन्यतरं दर्भमवास्यति ॥ १४ ॥ अथ प्राणानास्थापयति प्रजानन्त इति ॥ १५ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणं जपति ॥१६॥ संज्ञप्तायां जुहोति यद्वशा मायुमक्रतोरो वा पद्भिराहत। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस इति ॥ १७ ॥ उदपात्रेण पत्न्यभिव्रज्य मुखादीनि गात्राणि प्रक्षालयति[1] ॥ १८ ॥ मुखं शुन्धस्व देवयज्याया इति ॥ १९ ॥ प्राणानिति नासिके ॥ २०॥ चक्षुरिति चक्षुषी ॥ २१ ॥ श्रोत्रमिति कर्णौ ॥ २२ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितमिति समन्तं रज्जुधानम् ॥ २३ ॥ चरित्राणीति पादान् समाहृत्य ॥ २४ ॥ नाभिमिति नाभिम् ॥ २५ ॥ मेढ्रमिति मेढ्रम् ॥ २६ ॥ पायुमिति पायुम् ॥ २७ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्वेत्यवशिष्टाः पार्श्वदेशेऽवसिच्य यथार्थं व्रजति ॥ २८ ॥ वपाश्रपण्यावाज्यं स्रुवं स्वधितिं दर्भमादायाभिव्रज्योत्तानां परिवर्त्यानुलोमं नाभिदेशे दर्भमास्तृणाति ॥२९॥ ओषधे त्रायस्वैनमिति, स्वधिते[2] मैनं हिंसीरिति शस्त्रं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावपक्रन्तामीत्यपकृत्य ॥ ३१ ॥ अधरप्रव्रस्केन लोहितस्यापहत्य ॥ ३२ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निखनामीत्यास्ये निखनति ॥ ३३ ॥ वपया द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथामिति वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य ॥ ३४ ॥ स्वधितिना प्रकृत्योत्कृत्य ॥ ३५ ॥ आव्रस्कमभिघार्य ॥ ३६ ॥ वायवे स्तोकानामिति दर्भाग्रं प्रास्यति ॥ ३७ ॥ प्रत्युष्टं रक्ष इति चरमाङ्गारे[3] निदधाति ॥ ३८ ॥ देवस्त्वा सविता श्रपयत्विति श्रपयति ॥ ३९ ॥ सुशृतां करोति ॥ ४० ॥ ॥ ४४ ॥

यद्यष्टापदी स्याद्गर्भमञ्जलौ सहिरण्यं सयवं वा य आत्मदा इति खदायां त्र्यरत्नावग्नौ सकृज्जुहोति ॥ १ ॥ विशस्य समवत्तान्यवद्येत् ॥ २ ॥ हृदयं जिह्वा श्येनश्च दोषी पार्श्वे च तानि षट्। यकृद्वृक्कौ गुदश्रोणी तान्येकादश दैवतानि ॥ ३ ॥ दक्षिणः कपिललाटः सव्या श्रोणिर्गुदश्च यः। एतानि त्रीणि त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्भाग एव सः[4] ॥ ४ ॥ तदवद्य प्रज्ञातानि

१ B प्रक्षालयते २ B त्रायस्वैनं स्वधिते ३ B चरमङ्गारे ४ Wanting in B

श्रपयेत् ॥ ५ ॥ होष्यन् द्विर्द्विर्देवतानामवद्येत् ॥ ६ ॥ सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानाम् ॥ ७ ॥ वपायाः समिद्ध ऊर्ध्वा अस्येति जुहोति ॥ ८ ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ९ ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ १० ॥ जातवेदो वपया गच्छ देवांस्त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । घृतस्याग्ने तन्वा संभव सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वनभसं[1] मारुतं गच्छतमिति वपाश्रपण्यावनुप्रहरति ॥ १२ ॥ प्राचीमेकशृङ्गां प्रतीचीं द्विशृङ्गाम् ॥ १३ ॥ पित्र्येषु वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान् वेत्थ निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्तु कामाः स्वाहा स्वधेति वपायास्त्रिर्जुहोति ॥ १४ ॥ समवत्तानाम् ॥ १५ ॥ स्थालीपाकस्य सम्राडस्यधिश्रयणं नाम सखीनामभ्यहं विश्वा आशाः साक्षीय । कामोऽसि कामाय त्वा सर्ववीराय सर्वपुरुषाय सर्वगणाय सर्वकामाय जुहोमि । अन्वद्य नोऽनुमतिः पूषा सरस्वती मही । यत् करोमि तद्वध्यतामनुमतये स्वाहेति जुहोति ॥ १६ ॥ क इदं कस्मा अदात् कामस्तदग्रे यद्दत्तं पुनर्मैत्विन्द्रियमिति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ उत्तमा सर्वकर्मा ॥ १८ ॥ वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः ॥ १९ ॥ ॥ ४५ ॥

उतामृतासुः शिवास्त इत्यभ्याख्याताय प्रयच्छति ॥ १ ॥ द्रुघण शिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ २ ॥ प्रतिरूपं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् ॥ ३ ॥ येन सोमेति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ४ ॥ निधने यजते ॥ ५ ॥ यं याचामि यदाशसेति याचिष्यन् ॥ ६ ॥ मन्त्रोक्तनिपतितेभ्यो[2] देवाः कपोत ऋचा कपोतममून् हेतिरिति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ परीमेऽग्निमित्यग्निं गामादाय निशि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति ॥ ८ ॥ परोऽपेहि यो न जीव इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि ॥ ९ ॥ अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशमन्याशायां वा निदधाति ॥ १० ॥ पर्यावर्त इति पर्यावर्तते ॥ ११ ॥ यत् स्वप्न इत्यशित्वा वीक्षते ॥ १२ ॥ विद्मा ते स्वप्नेति सर्वेषामप्ययः ॥ १३ ॥ नहि ते अग्ने तन्व इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहन उपसमाधाय त्रिष्परिक्रम्य[3] पुरोडाशं जुहोति ॥ १४ ॥ त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ १५ ॥ नोपशयीतेति कौशिकः ॥ १६ ॥ स्नानीयाभिः स्नायात् ॥ १७ ॥ अपर्यवेतव्रतः प्रत्युपेयात् ॥ १८ ॥ अवकीर्णिने दर्भशुल्बमासज्य यत्ते देवीत्यावपति ॥ १९ ॥ एवं संपातवतोदपात्रेणावसिच्य ॥ २० ॥ मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेनोपसिच्य[4] ॥ २१ ॥ सं समिदिति स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ ॥ २२ ॥ अग्नी रक्षांसि सेधतीति सेधन्तम्

१ B ऊर्ध्वं नभसं २ B मन्त्रोक्तानि पतितेभ्यो ३ B त्रिः परिक्रम्य ४ B °केन संप्रोक्ष्य

॥ २३ ॥ यदस्मृतीति संदेशमपर्याप्य ॥ २४ ॥ प्रत्नो हीति पापनक्षत्रे जाताय, मूलेन ॥ २५ ॥ मा ज्येष्ठं त्रिते देवा इति परिविक्तिपरिविविदानावुदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ २६ ॥ अवसिञ्चति ॥ २७ ॥ फेनेषूत्तरान् पाशानाधाय नदीनां फेनानित्याप्लावयति[1] ॥ २८ ॥ सर्वैश्च प्रविश्यापां सूक्तैः ॥ २९ ॥ देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् ॥ ३० ॥ आचार्याय च[2] ॥ ३१ ॥ उपदधीत ॥ ३२ ॥ खदाशयस्यावपते ॥ ३३ ॥ वैवस्वतं यजते ॥ ३४ ॥ चतुःशरावं ददाति ॥ ३५ ॥ उत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ सगोत्राय ॥ ३७ ॥ श्मशाने निवपति ॥ ३८ ॥ चतुष्पथे च ॥ ३९ ॥ कक्षानादीपर्यति ॥ ४० ॥ दिवो नु मामिति वीध्रबिन्दून् प्रक्षालयति ॥ ४१ ॥ मन्त्रोक्तैः स्पृशति ॥ ४२ ॥ यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रावित्यावपति ॥ ४३ ॥ मन्त्रोक्तान् दंशयति ॥ ४४ ॥ शान्त्युदकशृतमादिष्टानामाशयति ॥ ४५ ॥ पितरौ च ॥ ४६ ॥ इदं यत् कृष्ण इति कृष्णशकुनिनाधिक्षिप्तं प्रक्षालयति ॥ ४७ ॥ अपमृष्टं[3] पर्यग्निं करोति ॥ ४८ ॥ प्रतीचीनफल इत्यपामार्गेध्मेऽपामार्गीरादधाति ॥ ४९ ॥ यदर्वाचीनमित्याचामति ॥ ५० ॥ यत्ते भूम इति विखनति ॥ ५१ ॥ यत्त ऊनमिति संवपति ॥ ५२ ॥ प्रेहि प्र हरेति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५३ ॥ प्रेहि प्र हर वा दावान् गृहेभ्यः स्वस्तये । कपिञ्जल प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वद । भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात् कपिञ्जल ॥ शुनं वद दक्षिणतः शुनमुत्तरतो वद । शुनं पुरस्तान्नो वद शुनं पश्चात् कपिञ्जल ॥ भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥ आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः । यदुत्पतन् वदसि कर्करिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुन्दुभिः । कपिञ्जल प्रदक्षिणं शतपत्राभि नो वदेति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५४ ॥ यो अभ्यु बभ्रुणायसि स्वपन्तमत्सि पुरुषं शयानमगत्स्वलम् । अयस्मयेन ब्रह्मणाश्ममयेन वर्मणा पर्यस्मान् वरुणो दधदित्यभ्यवकाशे संविशत्यभ्यवकाशे संविशति ॥ ५५ ॥ ॥ ४६ ॥

॥ इत्यथर्ववेदे कौशिकसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

[1] B फेनानिति प्रप्लावयति [2] Wanting in B [3] B उपमृष्टं

उभयतःपरिछिन्नं[1] शरमयं बर्हिराभिचारिकेषु ॥ १ ॥ दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम् ॥ २ ॥ इङ्गिडमाज्यम् ॥ ३ ॥ सव्यानि ॥ ४ ॥ दक्षिणापवर्गाणि ॥ ५ ॥ दक्षिणाप्रवण इरिणे[2] दक्षिणामुखः प्रयुङ्क्ते ॥ ६ ॥ साग्नीनि ॥ ७ ॥ अग्ने यत्ते तप इति पुरस्ताद्धोमाः ॥ ८ ॥ तथा तदग्ने कृणु जातवेद इत्याज्यभागौ ॥ ९ ॥ निरमुं नुद इति संस्थितहोमाः ॥ १० ॥ कृत्तिकारोकारोधावाग्येषु ॥ ११ ॥ भरद्वाजप्रव्रस्केनाङ्गिरसं दण्डं वृश्चति ॥ १२ ॥ मृत्योरहमिति बाधकीमादधाति ॥ १३ ॥ य इमामयं वज्र इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य[3] पाशान् निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ॥ १४ ॥ पूर्वाभिर्बध्नीते ॥ १५ ॥ वज्रोऽसि सपत्नहा त्वयाद्य वृत्रं साक्षीय। त्वामद्य वनस्पते वृक्षाणामुदयुष्महि ॥ स न इन्द्र पुरोहितो विश्वतः पाहि रक्षसः। अभि गावो अनूषताभि द्युम्नं बृहस्पते ॥ प्राण प्राणं त्रयस्वासो असवे मृड। निर्ऋते निर्ऋत्या नः पाशेभ्यो मुञ्च इति, दण्डमादत्ते ॥ १६ ॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिमालिम्पति[4] ॥ १७ ॥ अयं वज्र इति बाह्यतो दण्डमूर्ध्वमवागग्रं तिसृभिरन्वृचं निहन्ति ॥ १८ ॥ अन्तरुपस्पृशेत् ॥ १९ ॥ यदश्नामीति मन्त्रोक्तम् ॥ २० ॥ यत् पात्रमाहन्ति फड्ढतोऽसावितिति ॥ २१ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामीत्यायच्छति ॥ २२ ॥ येऽमावास्यामिति संनह्य सीसचूर्णानि भक्तेऽलंकारे ॥ २३ ॥ पराभूतवेणोर्यष्ट्या बाहुमात्रालंकृतयाऽऽहन्ति ॥ २४ ॥ द्यावापृथिवी उर्विति परशुपलाशेन दक्षिणा धावतः पदं वृश्चति ॥ २५ ॥ अन्वक् त्रिः, तिर्यक् त्रिः ॥ २६ ॥ अक्ष्णया संस्थाप्य ॥ २७ ॥ आव्रस्कात् पांशून्[5] पलाश उपनह्य[6] भ्राष्ट्रे[7]ऽभ्यस्यति ॥ २८ ॥ स्फोटत्सु स्तृतः ॥ २९ ॥ पश्चादग्नेः कर्ष्वां कूद्युपस्तीर्णायां द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ ३० ॥ तत उत्थाय त्रिरह्न उदवज्रान् प्रहरति ॥ ३१ ॥ नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति ॥ ३२ ॥ उष्णेऽक्षतसक्तूननूपमथिताननुच्छ्वसन् पिबति ॥ ३३ ॥ कथं त्रींस्त्रीन् कार्शीस्त्रिरात्रम् ॥ ३४ ॥ द्वौ द्वौ त्रिरात्रम् ॥ ३५ ॥ एकैकं षड्रात्रम् ॥ ३६ ॥ द्वादश्याः प्रातः क्षीरौदनं भोजयित्वोच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति ॥ ३७ ॥ संधावत्सु स्तृतः ॥ ३८ ॥ लोहितशिरसं कृकलासममून् हन्मीति हत्वा सद्यः कार्यौ भाङ्गे शयने ॥ ३९ ॥ लोहितालंकृतं कृष्णवसनम्, अनूक्तं दहति ॥ ४० ॥ एकपदाभिरन्योऽनुतिष्ठति ॥ ४१ ॥ अङ्गशः सर्वहुतमन्यम् ॥ ४२ ॥ पश्चादग्नेः शरभृष्टीर्निधायोदग्व्रजत्या स्वेदजननात् ॥ ४३ ॥ निवृत्य स्वेदालंकृता जुहोति ॥ ४४ ॥ कोश उरःशिरोऽवधाय, पदात् पांसून् ॥ ४५ ॥ पश्चादग्नेः, लवणमृडीचीस्तिस्रोऽशीतीर्विकर्णीः शर्कराणाम् ॥ ४६ ॥ विषं शिरसि ॥ ४७ ॥ बाधकेनावागग्रेण प्रणयन्नन्वाह ॥ ४८ ॥ पाशे स इति

१ B उभयतः परिच्छन्नं २ B ईरिणे ३ B °वीरान्संनह्य ४ B मेखलाया ग्रन्थि° ५ B आव्रस्कान्पांशून् ६ B पलाशमुपनह्य ७ B भ्राष्ट्रे

कोशे ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नाति ॥ ४९ ॥ आमुमिस्यादत्ते ॥ ५० ॥ मर्माणि[1] खादिरेण स्रुवेण गर्तं खनति ॥ ५१ ॥ बाहुमात्रम्, अतीव य इति शरैरवज्वालयति ॥ ५२ ॥ अवधाय, संचित्य लोष्टम्, स्रुवेण समोप्य ॥५३॥ अमुमुन्नैषमिति, उक्तावलेखनीम् ॥ ५४॥ छायां वा ॥ ५५ ॥ उपनिनयते ॥ ५६ ॥ अन्वाह ॥ ५७ ॥ ॥ ४७ ॥

भ्रातृव्यक्षयणमित्यरण्ये सपत्नक्षयणीरादधाति ॥ १ ॥ ग्राममेत्यावपति ॥ २ ॥ पुमान् पुंस इति मन्त्रोक्तमभिहुतालंकृतं बध्नाति ॥३॥ यावन्तः सपत्नास्तावतः पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् ससूत्रांश्चम्वां मर्माणि[2] निखनति ॥४॥ नावि प्रणान्नुदस्व कामेति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ॥ ५ ॥ तेऽधराञ्च इति प्रप्लावयति ॥ ६ ॥ बृहन्नेषामित्यायन्तं शप्यमानमन्वाह ॥ ७ ॥ वैकङ्कतेनेति, मन्त्रोक्तम् ॥८॥ ददिर्हीति साग्नीनि ॥ ९ ॥ देशकपटु प्रक्षिणाति ॥१०॥ तेऽवदन्निति नेतॄणां पदं वृश्चति ॥ ११ ॥ अन्वाह ॥ १२ ॥ ब्रह्मगवीभ्यामन्वाह ॥ १३ ॥ चेष्टाम् ॥ १४ ॥ विचृतति ॥ १५ ॥ ऊवध्ये ॥ १६ ॥ श्मशाने ॥ १७ ॥ त्रिरमून् हनस्वेत्याह ॥ १८ ॥ द्वितीययाश्मानमूवध्ये गूहयति ॥ १९ ॥ द्वादशरात्रं सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २० ॥ द्विरुदिते स्तृतः ॥ २१ ॥ अवागग्रेण निवर्तयति ॥ २२ ॥ उप प्रागादिति शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति ॥ २३ ॥ ताच्छं बध्नाति ॥ २४ ॥ जुहोति ॥ २५ ॥ आदधाति ॥ २६ ॥ इदं तद्युजे यत्किं चासौ मनसेत्याहिताग्निं प्रति निर्वपति[3] ॥ २७ ॥ मध्यमपलाशेन फली॰ करणाञ्जुहोति ॥ २८ ॥ निरमुमित्यङ्गुष्ठेन त्रिरनुप्रस्तृणाति ॥ २९ ॥ शरं कश्चिण्डकोष्ठैरनुनिर्वर्तयति[4] ॥ ३० ॥ लोहिताश्वत्थ॰ पलाशेन विषावध्वस्तं जुहोति ॥ ३१ ॥ त्वं विरुधामिति मूत्रपुरीषं वत्सशेप्यायां कक्रचैरपिधाप्य[5] बाधकेन[6] संपिष्य निखनति ॥ ३२ ॥ शेप्यानडे ॥ ३३ ॥ शेप्यायाम् ॥ ३४ ॥ यथा सूर्य इत्यन्वाह ॥ ३५ ॥ उत्तरया आयांस्तान्[7] पश्यति ॥ ३६ ॥ इन्द्रोति॰ भिरग्ने जातान् यो नः स्तायद्दिप्सति यो नः शपादिति वैस्नुद्धतीः ॥ ३७ ॥ सांतपना इत्यूर्ध्वशुषीः ॥ ३८ ॥ भ्रंसशृतं पुरोडाशं भ्रंसविलीनेन सर्वहुतम् ॥ ३९ ॥ उदस्य श्वावावितीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वोष्णोदके व्यादाय प्रत्याहुति मण्डूकमपनुदत्यभिन्युब्जति ॥ ४० ॥ उपधावन्तमसदन् गाव इति काम्पीलं संनह्य क्षीरोत्सिक्ते पाययति लोहितानां चैकशम् ॥ ४१ ॥ अशिशिषोः क्षीरौदनम् ॥ ४२ ॥ आमपात्रमभ्यवनेनेक्ति ॥ ४३ ॥ ॥ ४८ ॥

१ B मर्मणि २ B °श्चम्वा मर्मणि ३ B प्रतिनिर्वपति ४ B कद्विन्दुकोष्ठैरनुनिर्वपति ५ B ककुचै° ६ wanting in B ७ B यांस्तान्

कौशिकसूत्रदारिलभाष्यम्

॥श्रीगणेशाय नमः॥श्रीसरस्वत्यै नमः॥ मेवेहितपुंसे॥ ॥अथर्ववेदभाष्यलिख्यते॥अथविधिं
वक्ष्यामः॥ अत्रहेतुर्नचबहुलक्षणमयाभ्रमविभ्रकाशनं॥ क्रियावशेषोधायकुरारियंद्रातनस्यामा
नत्वाधिसमीभयन्त्यते॥ परार्थपूर्वकोयदुक्तं नैमित्तिकानांविधिः॥ तस्मात्सद्विवाहगोत्रप्रथ
मप्रनिरच्यते॥पुत्रविधिंवक्ष्यामः॥ रोमनः श्राद्धरूपाणितदर्थंश्रापि -- बरुत्वतुमंत्राद्धतुमं
श्राद्धंचात्रभ्रान्तिर्विचार्यते॥त्रिपदसमंत्रेनबुधिपदमेववचनोव्यभिषत्तादिसत्रवत्॥ आख्या
नस्यसामर्थ्यलभ्यत्वात्॥ त्रिप्रकाराहिकल्पकारादिसूचनार्थः॥ मंत्राधिकारेणफलाधि
कारेणचसंस्कारकर्मनिर्णयः॥ इतित्रिधावासूत्रकृतः श्रौतागुरुणायुक्तात्वत्रविचार्यमन
त्रामंत्राधिकारेणविधिमाह। किंफलाधिकारेणपेठीनसस्यस्वरूपसंस्कारक्रमेणमन्वादीनांगोत्रिय
स्यर्वेति अत्राधिकारेणात्रोषविधिवचनमस्यन्मापयंग्रंथगौरवात्॥ माहन्निधित्रंथस्यवस्तुरूपसं
स्कारक्रमेणापिनैमित्तिकाधानामप्रसंगः॥ ममापिवस्तुतश्चवफलवचनंपुनःपुनःक्रियते॥ फला
धिकारेणतुविभूत्पूर्वदोषप्रसंगः॥ लाघवगुणेष्टानामनःगुणफलसाजात्येनमंत्रग्रहणेभि
प्रायविधिराश्रितः॥ कौशिकेनअथवात्रिविधासंहिता आचार्यसंहिता आर्षीसंहिता विधिप्र
योगसंहिताकेनउपनीयशिष्यंपाठयति॥ सआचार्यसंहिता॥ पितरंमित्रंश्रातृवत्यं॥ ऋषि
णाद्दृष्टाऋषिसंहितायाविद्यात्रारम्यपितरमित्रंश्रातृव्यं॥ तेनानेतन्वे श्रांकरंरथिव्यांनेनि
षेचनंवहिष्ठअस्तुवालिनीत्येवआर्षी॥ आर्षीपार्षदेपूर्वप्रोक्तःइतिमासूचितानाविधिप्रयोगसंहि
ताविधौप्रयुज्यते॥ ऋतुभ्यस्त्वायजेस्वाहेतिकेनत्रीण्यर्णासात्री॥ ज्येष्ठनेसप्रजामरिष्यतीत्ये
नमाहेतिनंवाअहंनार्वाचनपरांचन्नमत्यंचाष्टहस्मीतिनाश्रीण्यानेनैसमात्रिषंतेनेनमजो
गमंडनरयोगप्रयोरप्रयोगः॥ भम्निंभूमोयन्मानलोरथंश्रीनंभूमोराजानंयन्मानलोत्येवंस

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । ओमेव हितः पुंसाम् । अथ विधिभाष्यं लिख्यते ॥ अथ विधिं वक्ष्यामः ॥ १ ॥ अत्र हेतुर्न शब्दलक्षणतया स्वमतिप्रकाशनम् । क्रियाविशेषबोधाय गुरोरियं कृतिः । तस्या मान्त्वाद्धि समभिह्वियते । पदार्थपूर्वको यदुक्तं नैमित्तिकानां विधिः । तस्मात् पदविभागोऽत्र प्रथमं प्रतिरच्यते । सूत्रविधिं वक्ष्यामः । 'लोकतः शब्दरूपाणि तदर्थांश्चापि योजयेत् । सूत्रतुल्यं शब्दतुल्यं शब्दश्चात्र (पश्चान्न) विचार्यते' । त्रिपदसूत्रे न वचिपदमेव वक्तव्यं भिषक्त्वादिसूत्रवत्[1] । आख्यातस्य सामर्थ्यलभ्यत्वात् । त्रिप्रकारा हि कल्पकारा इति सूचनार्थः । मन्त्राधिकारेण फलाधिकारेण च संस्कारकृतेर्नराणामिति त्रिधा वा सूत्रकृतिः कृता गुरुणा । युक्ता त्वत्र विचार्यते । तत्र मन्त्राधिकारेण विधिमाह किं वा फलाधिकारेण पैठीनसस्य स्वरूपसंस्कारक्रमेण मन्वादीनां गोत्रिकस्य वेति । मन्त्राधिकारेणाशेषविधिवचनमस्य न्याय्यं ग्रन्थगौरवान्नाह । विधिग्रन्थस्येव पुरुषसंस्कारक्रमेणापि नैमित्तिकविधीनामप्रसङ्गः । मन्त्रा अपि च स्युः । तत्र च फलवचनं पुनः पुनः क्रियते । फलाधिकारेण तु विधाने पूर्वदोषप्रसङ्गः । लाघवं गुणेष्विष्टो नाम । अतः गुणफलसाजात्येन मन्त्रग्रहणे शिक्षाविधिराश्रितः कौशिकेन । अथवा त्रिविधा संहिता । आचार्यसंहिता आर्षी संहिता विधिप्रयोगसंहिता । येन उपनीय शिष्यं पाठयति सा आचार्यसंहिता । 'पितरं पर्जन्यं शतवृष्ण्यम्'[2] । ऋषिणा दृष्टा आर्षी संहिता । यथा 'विद्मा शरस्य पितरं मित्रं शतवृष्ण्यम् । तेना ते तन्वे३ शं करं पृथिव्यां ते निषेचनं बहिष्टे अस्तु बालिति'[3] इत्येवमार्षी । 'आर्षी पार्षदे पूर्वप्रोक्ता'[4] इति सा सूचिता । विधिप्रयोगसंहिता विधौ प्रयुज्यते । 'ऋतुभ्यष्ट्वा यजे स्वाहा'[5] इति । 'केन शीर्ष्णा प्राशीः । ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यतीत्येनमाह' । अन्ते 'तं वा अहं नार्वाञ्चं न पराञ्चं न प्रत्यञ्चम् । बृहस्पतिना शीर्ष्णा तेनैनं प्राशिषं तेनैनमजीगमम्'[6] उत्तरयोगप्रयोगः । 'अग्निं ब्रूमो'[7] 'यन्मातली रथक्रीतं'[8] 'ब्रूमो राजानं'[9] 'यन्मातली' इत्येवं स-

गोसंहितायां॥ षट्त्वत्वारिंशद्भेदैः विधिः साधिसंहिता आश्वमेधमनूनूय॥ इदं पुत्र एकाष्टकेवाध
प्रयोगसंहितायां इदं स्पैजमकारादित्यनयोपपन्नप्रक्षालयति॥ जिष्णवे योगायेत्यपोत्पुनाति पुनाति रि
दं स्थाजदिति प्रक्षालयति॥ जिष्णवे योगायेत्यपोत्पुनाति॥ एतदान्यासिन्यासेन प्रक्षालनयोगेरना
मेकावसानायुक्तावनुमितिः विधिप्रयोगसंहिताप्रदर्शनं॥ अथवा प्रयोगधर्मैर्वा इति दर्शित
मुन्नतार्थं परमेश्वर वासुदेवम् स्थेरिगम्यायः तथा चोदवेकप्रमाणवा॥ इतः व्यासमनुजैमिन्याद्यः त
त्यालोकानर्थं तत्कार्यधर्माधिगमप्रमाणामर्वा इतो नेलुप्यते॥ आह चर्च्या॥ स्वतो नजानीतेश्चानम
नुष्यान्दृतं वाच्याम्महास्मि किं चितु॥ अतोधर्मोस्ति इतैः प्रमाणैः स्वरेतद्विद्यानिवपर्यातित्राकितः
॥ तत्राधोनमानाप्रतिषेधः क्रमोक्तः सपुनराम्नायः प्रत्ययदर्शितं॥ अथवा त्रिविधपुरुषार्थः॥ सुखो
पभोगः स्वर्गेदुःखोपभोगउपपन्नस्येहमोक्षश्चेति॥ तु अदृष्टफलैः स्वर्गप्राप्यते॥ धर्माधर्माभ्या
मुभाभ्यां विचित्रफलतो ध्यानाभ्यामोक्षस्तथा चोक्तं कौशिकेन॥ तदभावसंप्रदायः प्रमुक्तत्वात्॥ ब्राह्मणा
नामिनिनरकोपभोगस्तु नमासुगान्तरः कथं नु इमंत्रागमउच्यते॥ प्रतिषेधातिक्रमात्॥ मनसाप्य
नसीयते॥ तथा गोतमः॥ संजगाद्दधिष्ठतो विपरीतादिति अथवा त्रिविधान्यत्र कर्माणि मधाजन
नादीनि अविधिकर्माणि परिशिष्टकर्माणि विध्यविधिकर्माणि भेषज्यनामकरणाविवाहादीनि
सर्वादिकर्मलोपभावात्॥ अथवात्रीणि प्रमाणानि अत्र प्रत्यक्षमनुमानमागत दर्शितं॥ अथेति संहि
तासंबंधार्थः॥ सामर्थ्योक्तिमायाः॥ तथा तत्संहिता विधिरिति॥ नामग्रंथस्य संहिता ज्ञाद्भा
पि विशेषवदन्तनोपात्रविय ब्राह्मणसंहितास्ते तो विधायककार्यत्वात्॥ सप्रश्न संहितायाः कर्म
वचनात्॥ प्रतिकोपलक्षणार्थः संहिता ज्ञादः षष्ठ्यपि च दर्शतकात् निगतं च कर्मतो॥ निर्दिष्ट
स्याविधिर्प्रति प्रतीकं विधिः संबंधः॥ तत्परक्रमयो विधिस्वरूपसंहितो विध्युपकारत्वात्॥ तथा
च संहिता विधिरिति ग्रंथनामलाघवार्थत्वं नामधेयोऽश्वमेदिमित्यतोनितथान्यानांतरायिनाम्

र्वासां द्वितीया । षट्चत्वारिंशदृचो विधिसंहिता । 'आयमगन्'[1] 'ऋतून् यजे'[2] 'इन्द्रपुत्रे'[3] 'एकाष्टका'[4] इति विधिप्रयोगसंहिता 'इन्द्रस्यौज'[5] इत्यनयावपन्नं प्रक्षालयति । जिष्णवे योगाय'[5] इत्यपो युनक्ति'[6] । पुनः 'इन्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगाय इत्यपो युनक्ति' । एतद् न्यासेन न्यासेन प्रक्षालनयोगैः एताश्चैकावसाना युक्ता वक्तुमिति विधिप्रयोगसंहिताप्रदर्शनम् । अथवा प्रयोगधर्मवादिन इति सूचनाय । ईश्वरवासुदेवबुद्धऋषभादयः । तथा चोदनैकप्रमाणवादिनो व्यासमनुजैमिन्यादयः । तथा लोकायतिका येऽधर्माधिगमप्रमाणवादिनोऽन्यान् लुञ्चन्ति । आह च – 'स्वतो न जानन्ति शिवं मनुष्या न तत् कृतं वाच्यमिहास्ति किञ्चित् । अतो न धर्मोऽस्ति हतैः प्रमाणैः स्वरेदविद्वान् विषयातिशङ्कितः' । तत्राद्योत्यमानः प्रतिषेधः क्रमोक्तः 'स पुनराम्नायप्रत्ययः'[7] इति । अथवा त्रिविधः पुरुषार्थः । सुखोपभोगः स्वर्गो दुःखोपभोगो नरकः उपपन्नस्येह मोक्षश्चेति । तत्र अदृष्टफलैः स्वर्गः प्राप्यते । धर्माधर्माभ्यामुभाभ्यां विचित्रफलता । ज्ञानान्मोक्षः । तथा चोक्तं कौशिकेन 'तदभावे संप्रदायः । प्रमुक्तत्वाद् ब्राह्मणानाम्'[8] इति । नरकोपभोगस्तु तेषामगोचरः । कथं तर्हि मन्त्रागमः । उच्यते । प्रतिषेधातिक्रमात् मनसाध्यवसीयते । तथा गौतमः संजगाद– 'विधिस्ततोऽविपरीतः' इति । अथवा त्रिविधान्यत्र कर्माणि मेधाजननादीनि विधिकर्माणि अविधिकर्माणि परिशिष्टकर्माणि विध्यविधिकर्माणि भैषज्यनामकरणविवाहादीनि सर्वाणि कर्मलोपभावात् । अथवा त्रीणि प्रमाणान्यत्र प्रत्यक्षमनुमानमागम इति । अथेति संहितासंबन्धार्थः । सामर्थ्याक्षिप्तायाः । तथा च संहिताविधिरिति नाम ग्रन्थस्य । संहिताशब्दश्चापि विशेषवचनतो मन्त्रविषयः । ब्राह्मणसंहिताः स्वतो विधायकार्थत्वात् । समाश्च संहितायाः कर्मवचनात् । प्रतीकोपलक्षणार्थः संहिताशब्दः । षष्ठ्यपि च । प्रतीकानुगतानेकप्रतीकनिर्दिष्टस्य विधिः । प्रतिप्रतीकं विधिसंबन्धः । न च पदक्रमयोर्विधिस्वरूपं संहिताविध्युपकारकत्वात् । तथा च संहिताविधिरिति ग्रन्थनाम लाघवार्थम् । 'त्वं नो मेधे'[9] द्यौश्च म'[10] इति भक्षयति'[11] इति । तथा च 'अनन्तराणि स-

मानानि युक्तेऽपि योगवचनेन विकल्पप्रसंगात्॥ तत्र चापि विहितविधानार्थं योगवचनम् उच्यते॥
तथा मन्त्रयोः प्रस्तुतमन्त्रयोरिति उत्तर --- मन्त्र॰ [illegible] मन्त्रः प्रमाणानां मन्त्रयोगार्थं यथा इति भाष्य॥ अ
न्यत्र वा रूपमित्येवमादीनां विध्यभावः प्रसज्येत॥ तथा नृयो न स्यात्॥ तस्मात्॥ गृहीतानां विधिवरूयाम
उक्तं कल्पान्तरेण विधिदर्शनात्॥ परिभाषा नाथवतो वारितिमिति कल्पकारेणागृहीतानां विधि
त्तः। मन्त्रः॥ अर्थवत्त्वात्॥ यदि प्रश्नेनैकस्मिन्नयोगः स्यात्॥ हि स्थालीपाकमन्त्र नीकेकमन्त्रयोगार्थः॥ एका
र्थस्पर्शानिबंधः किमर्थः॥ यथा पूर्वस्वभाषा॥ नानी॥ इ आदिभेदभेदा वारूपार्थिकावर्थावि
भक्तिरात्मरूपं कर्मसत्यं यतव्या॥ आश्यबेध्याप्रवनयान भस्माग्निसपानवंतो इति॥
अत्रा विनियोज्यमितरथा हि विधिवाक्येन च मन्त्रविधिः स्यात्॥ अयं चाहुरिष्टान्तारं वीवर
व याः पिप्पलौ वद्धघस्य यावभृत्विति कर्मायपाठ इत्यनेन अन्यथमर्थवान् भवति॥ नन्वेतेन मान्ति
होमः॥ सूक्तेन कर्तव्यः॥ उच्यते नेन मन्त्रान्तेन होमः॥ स्वाहान्ताभिः मन्त्रैर्होमा इति सर्वोऽर्थ
त्वात्॥ कश्चित्सर्वेण सूक्तेनेति वचनात्॥ अष्टर्चयया वपां सर्वेण सूक्तेनेति जुहोति॥ इति यथा॥
ननु ऋक्समुदायेन होमः पुनः होमः उच्यते॥ ऋक्समुदायो हि एककर्ममन्त्रयोगार्थः॥ तस्मा
न्मन्त्रत्वेन च कर्मभेदः॥ अतः प्रयत्रे दोषः नस्येवानिः॥ अथ विकल्पः॥ ग्रहणमाग्रहणमिति
निवचनात्॥ उपस्थानाभिमंत्रणादिषु च प्रतिवाक्यम यथभेदादस्य यत्राव्यार्थः कथि
नः॥ शुं॥ विधिशब्दः कथ्यते॥ विधीयते इति विधिः कर्मसाधनो विधिशब्दः यदी
भिन्ननमो विधिशब्दः॥ ततः प्रतीकानि गुणभूतानि तत्र च प्रतीकसमुच्चय उच्यते॥
तेषामिदमानिन्ये दोषः॥ यथानादिष्टफलानां स्वर्गः इति॥ अथवा विधीयते नेनत्वा के
नेति विधिर्वाक्यं॥ यत्र प्रतिप्रतीकं विधायकवाक्यं इति॥ ननु च कर्मविधायवाक्यं
छन्नार्थमितिनावर्तते उच्यते॥ किमिति वापेक्षितं प्रतीकेन स्पष्टत्वेन शक्यते॥ संब

मानानि युक्तानि'[1]। योगवचनं विकल्पप्रसङ्गात्। तत्र चापि विहितविधानार्थं योगवचनमुच्यते। 'त्वया मन्यो यस्ते मन्यो'[2] इति उत्तरसूक्तमनर्थकम्। नानर्थकम्। यतः गृह्यमाणानामेव योगार्थेयं परिभाषा। यद्येवं 'वारिदम्'[3] इत्येवमादीनां विध्यभावः प्रसज्येत। तथा च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। 'संहिताविधिं वक्ष्यामः' इति कल्पान्तरे च विधिदर्शनात् परिभाषा चार्थवती। वारिदमिति कल्पकारेणागृहीतानां विधिसंबन्धार्थत्वात्। यदि प्रतिप्रतीकविभक्तयोगो यथानिर्दिष्टानां प्रतिप्रतीकं कर्मसंयोगार्थः। एकार्थस्य षष्ठीसंबन्धः कर्मार्थः। यथा 'पूर्वस्य मेधाजननानि'[4] इत्यादिकेषु भेदवादार्थिकायाः षष्ठीविभक्तेराश्यादि कर्म प्रत्येतव्यम्। इदं सूत्रं 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[5] इति अत्र विनियोज्यम्। इतरथा हि विधिवाक्येन च मन्त्रविधिः स्यात्। 'अघद्विष्टा[6] शं नो देवी[7] वरणः[8] पिप्पली[9] विद्रधस्य[10] या बभ्रव[11] इति'[12] कर्म। अयं पाठ उत्तमो अस्ति। एवमर्थवान् भवति। नन्वेवमत्र होमः सूक्तेन कर्तव्यः। उच्यते। न सूक्तेन होमः। 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः'[13] इति सर्वार्थत्वात्। क्वचिच्च सर्वेण सूक्तेनेति वचनात्। 'अष्टक्याया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति'[14] इति यथा। ननु ऋक्समुदायेन होमः श्रुतः। उच्यते। ऋक्समुदायो हि एककर्मप्रयोगार्थः। तस्मात् प्रत्यृचं न कर्मभेदः। अतश्च यत्र न दोषः तत्रैवावाप्तिः। अथ विकल्पः। 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[15] इति वचनात्। उपस्थानाभिमन्त्रणादिषु[16] च प्रतिवाक्यमर्थभेदादिति अथशब्दार्थः कथितः। विधिशब्दः कथ्यते। विधीयते तदिति विधिः। कर्मसाधनो विधिशब्दः। यदीप्सिततमो[17] विधिशब्दः ततः प्रतीकानि गुणभूतानि ततश्च प्रतीकसमुच्चयः। उच्यते। तेषामिदमिति न दोषः। यथानादिष्टफलानां 'स स्वर्गः'[18] इति। अथवा विधीयतेऽनेन वाक्येनेति विधिर्वाक्यम्। यश्च प्रतिप्रतीकं विधायैकवाक्यवृत्तिः। ननु च कर्म विधाय वाक्यं कृतार्थमिति नावर्तेत। उच्यते। किमिति। यदपेक्षितं प्रतीकैस्तदन्यैर्न शक्यते संब-

धंनतर्पमिनिवाक्यमावर्तनं॥ अत्राग्निनववनसंस्टत्तो विधीयते कर्मणोविधेयत्वात्॥ अथवाविधि
र्णविधिर्विधानं क्रियामूलंवाक्यमावर्तनं॥ पूर्वेणार्द्धेनोक्तवाच्यं कथ्यते॥ ८॥ नेत्यामद्योन्वि
शीनशांतार्थायिष्यामहे नियामानु॥ गांतवचनमनर्थकंसामर्थ्याच्छिष्टत्वात्॥ मध्यमेप्यानी
निस्यथा उच्यते॥ प्रतिवचनमनारभ्याविधेः संहिता विधिसंबंधार्थे॥ अत्रान्यनारेवोरस्त्र
लोपाकरत्यादिवृद्धिगंवर्णारिशाश्वरति॥ माहन्कथितेनहि विष्णोनरोनवानानरके विधोत्रा
यूरनारभ्यकथ्यते॥ नहिशानितः स्वकाम्यव्रतगवविधिकर्माण्येरतं॥ तथावार्याधिकर्मा॥ अग्नि
भूम्याग्निनिनिस्त्रभीरनि॥ निस्यग्रहणं॥ अभ्यायाद्दितेतिद्विग्रहणं॥ यदावलनरोनिजनीवि
मजेनमास्पृश्यात्॥ समिधोभ्याद्ध्याद्दिति॥ सर्वोर्थे यदिनाविमाधाना संस्था आत्यसमिद्
ग्रहणान्यनर्थका॥ निस्तुरिनिस्तुरिनि विधिसंबंधेनेननु कोशिकेनसामान्येन चैव विशेषावि
धिमंत्रगणंमविभज्यविधिः कथितः॥ नघया॥ मंबयोयन्तोनिशान्यदकेसहिता॥ पूर्वस्यमे
धाजनत्वान्निपूर्वस्य ब्रह्मचारीगंपदानीनिएतानि ग्रामसंपदानि॥ गोदूत्वर्थोदतेनेनशापांत
निरंसापदानीनसर्वसंपदानि॥ सहदयमिनिसांमनस्यमि॥ पूर्वस्यममाग्नेवर्चेदलवर्चेस्याग्नि
पूर्वस्यदक्षिणमनानीनिराजन॥ गणि॥ पूर्वस्यपूर्वस्यानिनीने... कर्माणि॥ वेस्यपुत्रकामन
नाकर्माणीनिस्त्रोपुकर्माणीनि॥ मंबयोयन्तीनिविज्ञाना॥ नृ॥ जरायुजराानदिनदानिशायश्चिनी
यानि॥ उभयतः परिछिन्नमित्याभिचारिकाणि॥ सर्वास्मदायतनपंथानदनिस्वस्त्ययनानि॥ विश्वेदे
वाइत्यायुष्याणि॥ विश्वेदेवाइनिविश्वानाथुः कामाइनिकाम्यानि॥ उशीनाभास्यमानसमा
निसर्वाः॥ पिन्यमग्निशामर्पियष्ठलिनि॥ कव्याथमनं॥ अर्थावचनाहइने॥ वाहः॥ अयपितृमेध
निपितृमेधः॥ एवंसाजात्यभेदानांमंत्राणामेका नंदृशानो विषयः॥ यत्रानारभ्यवादः॥ समस्तोरि
नार्विधिविशेषः॥ परिशिष्टशास्त्रहिनाप्रनीककर्माविधानतयाकपु॥ पुनः पुनर्मेधाजननादि॥
ग्रहणात्॥ श्रेयणीनमिनि॥ नचार्थसंहिताक्रमगणाम्नितः॥ प्रथमप्रतीकानामानिप्रनिप्रतीकसं
हितानामपिक्रमसंक्रमार्थमग्रहात्॥ अथयदुक्तं मंत्रोयेयवप्रमाणानिग्रन्यसंनामा॥ कमुध्या
ने॥ इंद्रियविषयसंप्रयोगज्ञानंप्रत्यक्षंप्रमितोनोनिप्रमाणत्रमेगंगवीन॥ तस्ययाहि प्रमाणमपि॥

न्धं नेतुमिति वाक्यमावर्तते। अत्रापि वचनसंहिता विधीयते कर्मणो विधेयत्वात्। अथवा विधानं विधिः। विधानक्रियामूलं वाक्यमावर्तते। पूर्ववद् विधिशब्दार्थः कथितः। वक्ष्याम इति प्रतिज्ञां कथयिष्याम इति यावत्। प्रतिज्ञावचनमनर्थकं सामर्थ्याक्षिप्तत्वात्। ‘अथ भैषज्यानि’[१] इति यथा। उच्यते। प्रतिज्ञावचनमनारभ्यविधेः संहिताविधिसंबन्धार्थम्। ‘अश्नात्यनादेशे स्थालीपाकः’[२] इत्यादिवद्विधावेव परिशिष्ट इति। आह—कथिते हि विधौ तस्य प्रतिज्ञानेन एकविधौ वा यदनारभ्य कथ्यते तद्विज्ञानतः एकाग्निश्चात एव विधिकर्मार्थ एव। तथा चाविधिकर्म। ‘अग्निर्भूम्याम्[३] इति तिसृभिः’[४] इति तिसृग्रहणम्। ‘श्रद्धाया दुहिता[५] इति’[६] द्विग्रहणम्। ‘इदावत्सराय[७] इति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात्। समिधोऽभ्यादध्यात्’[८] इति। सर्वार्थेष्वपि परिभाषायां संख्या-आज्य-समिद्ग्रहणान्यनर्थकानि स्युरिति। विधिसंबन्धेऽनेन तु कौशिकेन साजात्येन चैकाविंशतिविधिमन्त्रगणं प्रविभज्य विधिः कथितः। तद्यथा ‘अम्बयो यन्ति’[९] इति शान्त्युदकसंहिता। ‘पूर्वस्य मेधाजननानि’[१०]। ‘पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि’[११] इति। ‘एतानि ग्रामसांपदानि’[१२]। ‘औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि’[१३] इति। * ‘सहृदयम्...इति सांमनस्यानि’[१५]। ‘पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि’[१६]। ‘पूर्वस्य हस्तित्रसनानि’[१७] इति राजकर्माणि। ‘पूर्वस्य पूर्वस्याम्’[१८] इति निर्ऋतिकर्माणि। ‘पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोः’[१९] इति स्त्रीषु कर्माणीति। ‘अम्बयो यन्तीति...विज्ञानानि’[२०]। ‘जरायुज इति दुर्दिनम्’[२१] इति प्रायश्चित्तीयानि। ‘उभयतः परिच्छिन्नम्’[२२] इत्याभिचारिकाणि। ‘स्वस्तिदा ये ते पन्थान इति’[२३] स्वस्त्ययनानि। ‘विश्वे देवा इति आयुष्याणि’[२४]। ‘विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो’[२५] इति काम्यानि। ‘अग्नीनाधास्यमानः सवान्’[२६] इति सवाः। ‘पित्र्यमग्निं शमयिष्यन्’[२७] इति क्रव्याच्छमनम्। ‘अथ विवाहः’[२८] इति विवाहः। ‘अथ पितृमेधम्’[२९] इति पितृमेधः। एवं साजात्यभेदानां मन्त्राणामेकाविंशतिर्विधयः[३०]। नात्रानारभ्यवादाः। एष संहिताविधिविशेषः। परिशिष्टसंहिताप्रतीकक्रमविधावन्तरालेषु पुनःपुनर्मेधाजननादिग्रहणात् ग्रन्थगौरवमिति न चार्षसंहिताक्रम आश्रितः। प्रथमप्रतीकानामिति प्रतिप्रतीकसंहितानामपि क्रमः संक्रमार्थसंग्रहात्। अथ यदुक्तम् ‘अत्र त्रीण्येव प्रमाणानि’[३१]। प्रत्यक्षं नाम किमु ज्ञानम्। इन्द्रियविषयसंयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। प्रमिनोतीति प्रमाणम्। प्रमेयं भवति तस्य ग्राहि प्रमाणमिति।

* ‘वत्सो विराज इति मन्थान्तानि’[१४]।

अग्निसामान्यसंबंधमेवङमयत्रमुपलभ्यमसन्निकृष्टेज्ञानमनुमानंधूमविज्ञानाद्वह्निविज्ञानं॥उभयत्र
विपर्ययमज्ञानंतदाभासं॥ज्ञानमपिप्रकृतवाक्यानुपरोक्षेविज्ञानं॥आहचलौगाक्षिः॥शब्द
ज्ञानापरोक्षेपूर्ववद्दर्शितवर्जिते॥यज्ज्ञानंजायतेतद्धिप्रमाणंशाब्दमुच्यतेइति॥इतिउदाहरणं॥अ
ग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइति॥आदित्यस्यादीनांप्रसाधनवचनप्रमयतत्त्वावधारणार्थं॥उप
मानार्थापत्तिसंभवाभावैतिह्यानिकेचित्प्रमाणान्तराण्यभिदधति॥सदृशज्ञानंयदुपमानस्यावगत
विषयत्वात्॥प्रमेयंप्रत्यक्षमर्थापत्तेरनुमानलक्षणत्वात्॥अनुमानान्तं॥अभावस्यप्रत्यक्षतानस्य
किंसंबंधिना अशोकस्येविदित॥एवंवचनमत्तामनुराह॥प्रत्यक्षमनुमानंशब्दंचत्रिविधागमं
॥यत्रवर्लोवेदितंकार्यंधर्मेश्रुतिमभिमिसिते॥क्रियावचोदितात्द्रव्यमाश्रयतिक्रत्स्वरूपनिष्पत्त्यर्थं॥
तत्रजातिगुणलिंगसंख्याक्रियासाधनत्वेनापिश्रुताद्रव्यविशेषणत्वेनाभावद्रव्यमाक्षिपति॥
स्वरूपनिष्पत्त्यर्थंभावयतिक्रियायाद्रव्याश्रयत्वात्॥तस्यात्सुष्ठुकर्मसुमासुरूपवत्सः॥अ
यंगुणः॥इत्यस्यनारुते॥तथापेनतपौर्णमास्यांयजेतनास्वनताद्रव्यस्यनारुते॥तथा
स्यंध्यारुनयानभक्षाणिसंपातवती॥तद्रव्यस्यसंपातनानारुते॥तथाद्वितीयंसंपानवंतमितिद्
यस्याद्वितीयस्रुत॥नारुतेःअनश्वनद्रव्यविधातुम्रव्यलकृतत्वात्॥एवंचरुतालिंगमपिश्रुतत्व
लिविशेषणत्वेनैकवाक्यतायाति॥यथासोमोसोमीयंपशुमालभेतेति॥अतएवचवेकसाधनश्रव
णेतेषांविकल्पःयथा [illegible] शुक्लमारिरुज्ञातोजिह्वावध्नातिति॥तथाचस
र्वेन्द्रयात्ख्यात्समसमुच्चयोलिंगयथैवसर्वेनयथाश्रुतानांलिंगसंख्यानामुपादानमुच्यते॥यत्रमनु
पादेयत्वेलिंगमपिवचनानामविवक्षायथाश्यनंध्याप्रवनयानभक्षाणिसंपानवतीति॥
यस्यालिंगसंख्याविवक्षायथाश्वनः संपानवतीति॥उपादेयस्यलिंगसंख्या
विवक्षायथारथवृक्रेणसंपानवताप्रतिवनेयातियातेभिर्यातिवार्डिश्रोरीतिउत्साधिते॥साधनेक
मग्रहणभूतंयथाव्रीहीनवहंतीतिद्विःप्रकारणिकर्माणिप्रधानानिगुणभूतानिचप्रधानभावःप्र
त्यभावानां॥निर्मिरंवाद्विर्तिनेश्यानायुक्तमामोयनदति॥अन्नद्रव्यमुत्पन्नभूतंसंपातानि॥निगुणभूतानि
द्रव्यप्रधानात्॥दाहतव्यद्रव्यासंयैतवचोपतिःक्रियते॥सूर्यंठितंतीथनचसंक्रियतद्रव्यतत्र

अविनाभावसंबन्धमेव उभयत्र उपलभ्य असंनिकृष्टे ज्ञानमनुमानम्। धूमविज्ञानादग्निविज्ञानम्। उभयत्र विपर्ययज्ञानं तदाभासम्। शाब्दमपि अकृतवाक्यात् परोक्षविज्ञानम्। आह च लोपालम्बायनिः–'शब्दज्ञानात् परोक्षं तु पूर्वदर्शनवर्जितम्। यज्ज्ञानं जायते तद्धि प्रमाणं शब्द उच्यते' इति। उदाहरणम्– 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादि। प्रत्यक्षादीनां लक्षणवचनं प्रमेयतत्त्वावधारणार्थम्। उपमानार्थापत्तिसंभवाभावैतिह्यानि[1] केचित् प्रमाणान्तराण्यभिदधति। अद्भुतं विज्ञाय उपमानस्यावगतविषयत्वात् प्रमेयशून्यत्वम्। अर्थापत्तेरनुमानलक्षणत्वात् अनुमानानन्यत्वम्। अभावः शून्यता। ऐतिह्यस्य किंसंबन्धिता। अथो कस्य विदितम्। एवं वचनं मत्वा मनुराह–'प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता'[2] इति। क्रिया च चोदिता द्रव्यमाक्षिपति स्वरूपनिष्पत्त्यर्थम्। तत्र जातिगुणलिङ्गसंख्या क्रियासाधनक्षमा विश्रुताः। द्रव्यविशेषता त्वेषां द्रव्यभावमाक्षिपति। स्वरूपनिष्पत्त्यर्थं भावं याति। क्रियाणां द्रव्याश्रयत्वात्। तस्मात् 'पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से'[3]। अयं गुणः द्रव्यस्य नाकृतेः। तथा हि 'एतेन पौर्णमास्यां यजेत' इति साधनता द्रव्यस्य नाकृतेः। तथा 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[4] इति द्रव्यस्य संपातता नाकृतेः। तथा 'द्वितीयं संपातवन्तम्'[5] इति द्रव्यस्य द्वितीयकृतं नाकृतेः। अतश्च द्रव्यं विधातुं शक्यते ऋतुवत्। एवं च कृत्वा लिङ्गमपि श्रुतं व्यक्तिविशेषणत्वेनैकवाक्यतां याति। यथा 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत'[6] इति। अत एव च नैकसाधनश्रवणे तेषां विकल्पः। यथा 'शुकसारिकुशानां जिह्वा बध्नाति'[7] इति। तथा च 'सर्वा इत्याख्याते'[8] ससमुच्चयं लिङ्गम्। यद्येवं सर्वत्र यथाश्रुतानां लिङ्गसंख्यानामुपादानम्। उच्यते। यत्र अनुपादेयं तत्र लिङ्गवचनानामविवक्षा। यथा 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[4] इति। उपादेयस्य लिङ्गसंख्याविवक्षा। यथा 'रथचक्रेण संपातवता प्रतिवर्तयति। यानेनाभियाति। वादित्रैः'[9] इति उपादीयते। साधनं कर्मग्रहणभूतम्। यथा 'व्रीहीन् अवहन्ति' इति। द्विप्रकाराणि कर्माणि प्रधानानि गुणभूतानि च। प्रधानभावः फलानाम्। 'विश्वे देवा[10] इति विश्वानायुष्कामो यजते'[11] इति। अत्र द्रव्यं न गुणभूतं संपाता इति गुणभूता द्रव्यप्राधान्यात्। अवहननं च द्रव्याप्तेरर्थे। न चोत्पत्तिः क्रियते। 'यूपं छिनत्ति' इति। यत्र च संस्क्रियते द्रव्यं तत्र

त्वकं गुणभूतं यथा व्रीहीनवहंतीति॥ तत्र गुणभूतं अस्य प्रयोजनमिति देशानतिदेशो यथाविधि
गर्भनं किंप्रमाणमुच्यते॥ आख्यानभेदः यथा वर्धयति अभ्यर्चति यादधाति साधनभेदाच्च भेदः मु
कुसारिक्षत्रानां जिह्वावध्नाति यथा॥ आख्यानसाधनाभेदेऽपि षष्ठे नपरतो कर्मभेदाद्भेदः यथा॥
नंनाम्नेंधयो वमर्डनिमह्यनीति॥ आख्यानसाधनप्रतीकाभेदे निफलाद्भेदः॥ यथांद्रुवगोदोंग
र्भमापदानीनि फलं विशेषायोगस्य फलविशेषाधिकारात्॥ अथ मुख्यास्य नित्यतः प्रभृत्य यमु
थास्थगानस्य यत्र प्रतीकानंतरं संबंधार्थः उपदेशः तत्रनु फलानंतरं यथाम्न्येयायतीति सौरोदनानु
वर्दीन संख्याच भेदयंनीयथा योजनानामप्ययद्दीनियथान मासर्वकर्मेति सकर्मशाखाभिन्नानि
कर्माण्यस्यामादय नामभेदाच्च कर्मभेदाच्च कर्मभेदः यथा दर्शपूर्णमासादि मिंद्राग्ने विश्वेदेवा
आग्रयणं विवाह इति अथात फलं कथमुच्यते फलवचनात्॥ यथा जननानीति नवकाचिन्मंत्रोलिंगा
त्॥ यथा सर्वत्र पुत्रकाचिरधिकारात्॥ यथाहरुद्रे भुग्वि जातकर्माणि अथ यत्र न पतन मंत्रो
नाधिकारस्तत्र कथमुच्यते तत्र सर्वकामसंप्रत्ययाय यथा प्रजापतये अन्यतन्त्राहाग्नि॥ नित्येषु
कर्मसु कौं फलमुच्यते॥ नित्यानां फलानि नित्य वचनात्॥ स्वर्ग इति॥ केचिद्ज्ञायमानत्वात्॥ माध्यं
नस्यामुपयति फलवचनमात्र वर्णिक फलमत्राधिकारो हि मानसमंबंधः॥ जातस्यानां पुंस
संस्कारमत्वादि स्मरणात्॥ मात्र वर्णिके हि कल्प्यमाने अनित्यता स्यात्॥ फलाधिकारे किम
र्थो विधानं गुरुत्वात् फलार्थः॥ अथ सर्वानुदत्वा शौनादधीते तस्याचोदनो यामंत्रः संस्कारफ
लतद्गत्वात्॥ त्रेतोदनवत्॥ अनंगभूतानां स्वर्गः॥ अन्यमात्रवर्णिकफलमिच्छंति॥ पुष्टिग्रहणा
त्॥ जरायुजइत्यादीनां दोषोपशमनमात्रवर्णिकफलदोषेणासंयुज्य विधानात्॥ क्लिप्तपुत्रादीति
भैषज्ये पुनर्वचनात्॥ यथा दीर्घायुत्वायेति मंत्रो नं बध्नातीति इत्यत्र प्रया आयुष्मितां रिष्टेति॥
अथानेकैक कर्म पिंडपितृयज्ञमधुपर्केषु अंगेनाउपकार सर्ववत्॥ प्रोक्षतामुत्तरस्यां सांपरं कुरु
तेयापूर्वामावास्यासीसनीवालीएव विवाह इति सर्वकर्माणि नैकाग्नेय स्युस्तस्यानारभ्य विधा
नात्॥ तस्मिन्गृह्याणि वा विशेषः स्मरणात्॥ तथा चानिष्पत्ते तेनासंपरद्द च तयोनि थीनामिति जा
ठरो ह्यनिथीनामाहवनीयोऽतिथीनां नेत्रमनि आग्निः सगार्हपत्यः अतिथीनां यस्मिन्पचंति सरहि

चक्रं गुणभूतम्। यथा व्रीहीनवहन्तीति अत्र गुणभूतम्। अस्य प्रयोजनमतिदेशानतिदेशौ। अथ विधेरेकत्वे किं प्रमाणम्। उच्यते। आख्यातभेदे विधिभेदः। यथा बध्नाति अश्नाति आदधाति। साधनभेदाच्च भेदः। 'शुकसारिकुशानां जिह्वा बध्नाति '[१] इति यथा। आख्यातसाधनाभेदेऽपि स्पष्टं च प्रतीकभेदाद् भेदः यथा 'त्वं नो मेधे[२] द्यौश्च म[३] इति भक्षयति '[४] इति। आख्यातसाधनप्रतीकाभेदेऽपि फलाद् भेदः। यथा 'औदुम्बर्यादीनि ... सर्वसांपदानि '[५] इति। फलविशेषयोगश्च फलविशेषाधिकारात्। 'अर्थमुत्थास्यन् '[६] इति। अतःप्रभृत्यर्थमुत्थास्यमानस्य। यत्र प्रतीकान्तरसंबन्धार्थः उपदेशः तत्र न फलान्तरम्। यथा 'अम्बयो यन्तीति क्षीरौदनोत्कुच...'[७] इति। संख्या च भेदयन्ती यथा 'आयोजनानामप्ययः '[८] इति। यथा 'उत्तमा सर्वकर्मा '[९] इति सर्वकर्मशब्दो भिन्नानि कर्माण्यस्यासादयति। नामभेदाच्च कर्मभेदः। यथा दर्शपूर्णमासौ[१०] अग्निहोत्रं[११] विश्वे देवा[१२] आग्रयणं[१३] विवाह[१४] इति। अथातः फलं कथम्। उच्यते। फलवचनात्। यथा मेधाजननानीति[१५]। क्वचिन्मन्त्रलिङ्गात् यथा सवेषु[१६]। क्वचिदधिकारात् यथा 'अहं रुद्रेभिः '[१७] इति जातकर्मणि[१८]। अथ यत्र न वचनं न मन्त्रो नाधिकारस्तत्र कथम्। उच्यते। तत्र सर्वकामसंप्रत्ययः। यथा 'प्रजापतिश्चेत्यनड्वाहम् '[१९] इति। नित्येषु कर्मसु किं फलम्। उच्यते। नित्यान्यफलानि नित्यवचनात्। स्वर्ग इति केचित्। भाव्यमानत्वात्। आधानस्याग्न्युत्पत्तिः फलम्। फलवचनं मान्त्रवर्णिकम्। मन्त्राधिकारो हि मानसः संबन्धः। जातिस्थानां पुरुषसंस्कारः मन्वादिस्मरणात्। मान्त्रवर्णिके हि कल्प्यमाने अनित्यता स्यात्। फलाधिकारे किमर्थं विधानं गुणात् फलार्थः। अथ 'सवान् दत्त्वाग्नीनादधीत '[२०] इत्यस्यां चोदनायामग्नेः संस्कारः फलं तदङ्गत्वात्। ब्रह्मौदनवत्[२१]। अनङ्गभूतानां स्वर्गः। अन्ये मान्त्रवर्णिकं फलमिच्छन्ति। पुष्टिग्रहणात्। 'जरायुज '[२२] इत्यादीनां दोषोपशमनं मान्त्रवर्णिकं फलम्। दोषेण संयुज्य विधनात्। 'लिङ्ग्युपतापः '[२३] इति भैषज्येषु वचनात्। यथा 'दीर्घायुत्वाय[२४] इति मन्त्रोक्तं बध्नाति '[२५] इत्यत्र 'प्र ण आयूंषि तारिषत् '[२६] इति। अथ निर्ऋतिकर्म-[२७] पिण्डपितृयज्ञ-[२८] मधुपर्केषु[२९] अङ्गेन उपकारः सववत्। 'प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते '[३०] 'या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली '[३१] 'एष विवाहः '[३२] इति सर्वकर्माणि चैकाग्नौ यस्य स्युस्तस्यानारभ्यविधानात्। 'तस्मिन् गृह्याणि '[३३] विशेषस्मरणात्। तथा चातिथ्ये त्रेतासंपद्वचनं 'योऽतिथीनाम् '[३४] इति। जाठरो ह्यतिथीनामाहवनीयोऽतिथीनां वेश्मनि अग्निः स गार्हपत्यः अतिथीनां यस्मिन् पचन्ति स दक्षि-

णार्थिगरिति॥ सचैकाग्निस्तस्य सर्वार्थत्वात्॥ अन्ये तु कुंडमेकाग्निं वैश्रमनीस्थं तानेन संबंधेन तिष्ठोक्तः
मनधारय: ननु विधिनृ मिमात्रस्य फलस्याविशेषाग्निनादृष्टः साधकेनाग्निना न चनैर्भ्यां पाककरणीतस्य
नुप्रमाणमस्ति॥ उच्यते॥ आतिथ्यमतनत् रूपं यथा चादिनं तत्रैकाग्निस्थ करिष्यति॥ उलूखलमु
सलेब्राह्मणवत्॥ चोदितं च भोजयेत पूर्वमतिथिकुमारव्याधिगर्भिणीस्ववासिनीस्थविराजघ
न्याश्चैतिपाको विहिमः मोघविद्यादित्यात्रातिथ्यार्थः यदन्नानरूनद्ध्यतीत्यादिना आत्मार्थत्वात्
कः प्रतिषेधात्॥ इष्टं च वारं पूर्वे चेत्यादिना आतिथिभोजनविधिश्च॥ अशिना वसानिथावश्री
याद्यन्तस्य साकेत्वाययन्तस्या विछेदायत छूते॥ शमिते चक्र व्यादिकु तान्यास्याग्निः यत्र पाकप्र
संगः स्यात्॥ तस्मिन्निदं वचनं॥ अभिचारिकेषु चाश्वनरं दक्षिणतः संभारमाहरेत्याग्निरवन्त
नं सर्वानां चाश्वनरं निर्हतिः॥ तस्मिन्यथाकामं सर्वा ददाती ति वचनात्॥ पुरस्ताद्धोमादि
नां फलवदंगं च प्रकरणात्॥ अंगानां तद्दृष्टार्थानां संगसंबंधः॥ प्रकरणात्॥ श्रुत्याग मंगं इंद्रय
जनतु पतिष्ठेतेनि हिंद्रियाविभक्तिश्रुतिः॥ कचिल्लिंगेन विशेषः॥ यथाम्नाये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति इ
आमिनि वा विद्वाक्येन विशेषः परिमृष्टे परिलिप्ते च कर्माणि निर्वेद्यदेयोन्वाहार्यभोजनानां न प्रकर
णेन कर्मक्रमेण विशेषः किं स्वजा बालाद करासिकादामांदन्नायतीति किं स्य नाभिलिप्यउदक
रक्षकायादिदक्षानं स्वयलाल पालपनं मत्राकादिम्यां दक्षानमिति॥ कश्चिद्दातीर्थविशेषः वनादानीयाः
सर्वप्रायश्चित्तीयादइत्यादिदर्शपूर्णमासहविषामाग्नेयादयः एवं प्रयोजनाः स्विष्टकृतादय: प्रतिक
र्मत्वात्॥ अनेकशेषसन्निपाते कचित्वेनक्रमः अहोरात्राभ्यामित्यूनातिरिक्तमिति॥ यथा कचि
दर्थेन क्रमः यथाज्यहविष्षु आज्योत्पवनकाले पवित्रोत्पत्तिः कचित्पाठक्रमः॥ यथा वेदिपयः
वेदिपदार्थादय: वेदिपदः वेदिपदार्थादयः कचित्प्रदानाक्रमः॥ यथाग्नेयादीनां हविषां निर्व
पादयः कचित्स्थानक्रमनियमः॥ यथा उत्तरतोग्नेः सप्तवेष्वालस्थनिधान्यः स्तासुपरान्तुल्का
मति॥ प्रथमायां प्रथमं पदं प्रथमेन मंत्रेणैव सर्वासु कचित्प्रष्टव्यापथाष्टकां हविषां॥ एभिश्च क
र्मभिरधिकारः शास्त्रार्थत्वसामर्थ्यैः समस्तैः पूर्वस्य ब्रह्मचारी ब्राह्मणस्याधिकारः यदि च ब्र
ह्मचारी रभिरर्थाभवति यदिना ध्यापयने सामर्थ्ये भवति एवमन्यत्रापि योज्यं॥ द्रव्याधिकारस्तु

णाग्निरिति। स चैकाग्निस्तस्य सर्वार्थत्वात्। अन्ये कुण्डस्थमेकाग्निं वेश्मनि[1] इत्यृचा तेन संबन्धेनातिथ्योक्ताः संबन्धादयः। ननु विधिः तृप्तिमात्रस्य फलस्य विशेषाग्निना दृष्टः। साधकेनाग्निना न च तेभ्योऽपाकरोतीत्यनुप्रमाणमस्ति। उच्यते। आतिथ्यमत उत्कृष्टं यथाचोदितम्। तत्रैकाग्निरुपकरिष्यति। उलूखलमुसलप्रोक्षणवत्। चोदितं च 'भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणीस्ववासिनीस्थविराञ्जघन्यांश्च'[2] इति। पाको विहितः 'यो विद्यात्'[3] इत्यत्रातिथ्यार्थः 'यदशनं कृतं ह्वयन्ति'[4] इत्यादिना आत्मार्थं वा पाकप्रतिषेधात्। 'इष्टं च वा एष पूर्तं च'[5] इत्यादिना अतिथिभोजनविधिश्च। 'आशितावत्यतिथावश्नीयाद्यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद्व्रतम्'[6]। शमिते च क्रव्यादि कुतोऽन्योऽस्याग्निः। यत्र पाकप्रसङ्गः स्यात् तस्मिन्निदं वचनम्। आभिचारिकेषु[7] चाग्न्यन्तरम्। 'दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम्'[8] वचनम्। सवानां चाग्न्यन्तरनिवृत्तिः। 'तस्मिन् यथाकामं सवान् ददाति'[9] इति वचनात्। पुरस्ताद्धोमादीनां फलवदङ्गं च प्रकरणात्। अङ्गानां च दृष्टार्थानामङ्गिसंबन्धः। प्रकरणात्। श्रुत्या 'अङ्गमङ्गमिन्द्रं यजते'[10] उपतिष्ठते इति द्वितीयाविभक्तिश्रुतिः। क्वचिल्लिङ्गेन विशेषः। यथा 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीतीध्मम्'[11] इति। क्वचिद् वाक्येन विशेषः। 'परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि'[12] इति च यज्ञेऽन्वाहार्यभोजनानां[13] न प्रकरणेन। क्वचित् क्रमेण विशेषः। 'किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादिभ्यां दंशयति'[14]। किंस्त्येनाभिलिप्य उदकरक्षिकया दंशनं श्वलालया लेपनं मशकादिन्या दंशनमिति। क्वचिद् आख्याविशेषः। व्रतादानीयाः[15] सर्वप्रायश्चित्तीया[16] इत्यादि। दर्शपूर्णमासहविषामाग्नेयादय एव प्रयोजनम्। न स्विष्टकृतादयः प्रतिकर्मत्वात्। अनेकविशेषसंनिपाते क्वचिच्छ्रौतक्रमः। 'अहोरात्राभ्याम्'[17] 'इत्यूनर्विंशीम्'[18] इति यथा। क्वचिदर्थेन क्रमः। यथाज्यहविष्ट्व आज्योत्पवनकाले[19] पवित्रोत्पत्तिः। क्वचित् पाठक्रमः। यथा वेदिपदाद् वेदिपदार्थोदयः। क्वचित् प्रदानक्रमः। यथाग्नेयादीनां हविषां निर्वापादयः। क्वचित् स्थानक्रमनियमः। यथा 'उत्तरतोऽग्नेः सप्त लेखा लिखति प्राच्यः। तासु पदान्युत्क्रामयति'[20] इति। प्रथमायां प्रथमं पदं प्रथमेन मन्त्रेणैवं सर्वासु। क्वचित् प्रवृत्त्या यथाष्टकाहविषाम्[21]। एभिश्च कर्मभिरधिकारः शास्त्रार्थत्वसमर्थैः समस्तैः। 'पूर्वस्य ब्रह्मचारी'[22] इति ब्राह्मणस्याधिकारः। यदि च ब्रह्मचारी एभिरर्थी[23] भवति यदि चाध्ययने समर्थो भवति। एवमन्यत्रापि योज्यम्। द्रव्याधिकारः श्रु-

निसामर्थ्याभ्यांव्रीहीनूखलेऽप्यवहन्तीत्यादिनसामर्थ्याः प्रायश्चित्ताधिकारः वाक्यप्रकरणेसर्वेप्राय
श्चित्तार्थंजुहोतिबहूनांप्रधानमितिकर्तव्यतार्थिनामेकवाक्यचोदितानां फलकालदेशकर्तृसामान्य
एकप्रसहप्रवृत्तिः॥ आग्नेयाग्नीषोमयोः पौर्णमास्यामितरयोरमावास्यानइन्द्र आवापः दर्शपूर्णमा
सादीनांवशायांस्थालीपाकस्यवशाधर्मएवकुतः॥ परतंत्रमध्येविधानेपारिकांक्षायांरूपकारादीनांसी
यानांनिवृत्तिप्रसंगः॥ प्रकृतानामंगानांकुतोनिवृत्तिः॥ आह निवृत्तिः प्रत्याम्नायलोपविरोधेरा
जकर्माभिचारिकेषुग्रहपुरस्ताद्धोमादिप्रत्याम्नानां माधाह्वनिस्तुवद्यारोर्थलोपाविरोधादृष्टका
र्यांघारस्यवधानः तिलोदनेनेतितिलानां अवघातः इहनवनामिदृत्र्यः कथमात्रंसमानमापरिधा
निदेशः॥ दर्शपूर्णमासाभ्यांपाकयज्ञाः वशापाकयज्ञियास्यातः व्याख्यातंसर्वपाकयज्ञियंतंत्रे॥
समानमापरिधानात्॥ अग्नौनाधास्यमानः पर्यरेयव्रतदीक्षिष्यमाणानांसोष्योदकेत्रांसुदकेए
षसर्वांनांसंस्कारः॥ इतिविशेषानिदेशः॥ कथंआहदेवनाहविः सामान्याद्धिविशेषानिदेशः तु
षधर्मानुपधिआन्यधर्माआज्येपशुधर्मापत्रो॥ अर्थाविश्वेदेवाइतिविश्वानायुः कामायजनइतिश्व
श्चानिर्वापादिमंत्राणांकथंप्रयोगः॥ आहप्रकृतेप्रयावेकृतोनाहविश्वेदेवेभ्योजुष्टंनिर्वपामीतिइत्यादिए
वंसमान्येनधर्माः कथिताः प्रतिसूत्रंविशेषविधिर्वक्ष्यते॥ आचार्यसंहिताप्रत्ययोविंशतिविधोसाजा
दोनैवमंत्राणांलघीयोभवतीतिसंहिताक्रममात्रेणविधिकर्मयदीसंतेनथाविधिः सदोषस्यात्॥ प्र
तोभेदः प्रदर्श्यते॥ तन्नोमेधेयोऽग्नमइतिमसयतीत्युक्तस्यक्रमभेदः॥ लाघवान्यथाप्रसूत्रक्रमेपुनरेनल्ल
र्मविधिमाक्षिपतइतिगम्यतप्रत्याम्नानारभ्यविधिर्भावअस्यचविधिलंज्ञापकंमाश्रेनचेइतिसमिध
आदधातिव्रतमुपेतीतिबाधवान्॥ यद्येवमुच्यते॥ सूत्रस्यविधिकर्मत्वात् पूर्वस्यापिविधिकर्मत्वंस्यात्॥
नतप्रग्रहणमाग्रयणादितिपूर्वत्रापिसूतंस्यादेकवाक्यचोदितत्वादिति॥ मानोदेवा अहिर्बुधीदस्से
स्वन्नार्कोदस्येंद्रस्यप्रथमोरथोयप्तेसपोदिष्भिकस्तंदश्मानमस्तेअस्तुविद्युत-- चाज्ञापवमेवकिं
वक्तव्यममासेनचोद्ग्रतेनत्वांव्रतपतइतिवासमिधआधायव्रतमुपैतीति॥ आरेसावस्मदस्तुयस्तेष्ट
युस्तनयित्नुरितियथेषांविधिकर्मत्वंसंहिताक्रमवाधप्राक्ककलेसतिकारणंयथापोहिष्ठामयोभुव
इतिमार्जयित्वावर्हिषपत्नीयजतोनिनयतिसमुद्रंवः प्रहिणोमीतीदंजनामममितिवाइत्यापोहिष्ठाप्र

तिसामर्थ्याभ्याम्। 'व्रीहीनुलूखल ओप्य '[1] चरुनिष्पादने सामर्थ्यम्। प्रायश्चित्ताधिकारः। वाक्यप्रकरणे सर्वप्रायश्चित्तीयाञ्जुहोति '[2]। बहूनां प्रधानानामितिकर्तव्यतार्थिनामेकवाक्यचोदितानां फलकालदेशकर्तृसामान्य एकत्र सहप्रवृत्तिः[3]। आग्नेयाग्नीषोमीययोः पौर्णमास्यामितरयोरमावास्यायाम्[4]। तद्भेद आवापः दर्शपूर्णमासादीनाम्। वशायाः स्थालीपाकस्य वशाधर्मा एव। कुतः। परतन्त्रमध्ये विधाने परकीयैरुपकारादात्मीयानां निवृत्तिप्रसङ्गः। प्राकृतानामङ्गानां कुतो निवृत्तिः। आह। निवृत्तिः प्रत्याम्नायार्थलोपविरोधैः[5]। राजकर्माभिचारिकेषु ग्रहपुरस्ताद्धोमादिप्रत्याम्नायात्[6]। आज्याहुतिस्तु आघारोऽर्थलोपात्। विरोधादष्टकायां धानाद्यवघातः[7]। तिलौदनेनेति तिलानामवघातः। इह वचनातिदेशः। कथम् अत्र 'समानमा परिधानात्'[8] अतिदेशः। 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[9]। 'वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः'[10]। व्याख्यातं सवपाकयज्ञियं तन्त्रम्[11]। 'समानमा परिधानात्। अग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानां सोष्णोदकं शान्त्युदकम्'[12]। 'एष सवानां संस्कारः'[13] इति विशेषातिदेशः। कथम्। आह– देवताहविःसामान्याद्विशेषातिदेशः। ओषधिधर्मा ओषधिषु, आज्यधर्मा आज्ये, पशुधर्माः पशौ। अथ 'विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते'[14] इति अत्र निर्वापादिमन्त्राणां कथं प्रयोगः। आह– प्राकृतेष्वसया वैकृतानाह विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीत्यादि। एवं सामान्येन धर्माः कथिताः। प्रतिसूत्रं विशेषविधिर्वक्ष्यते। आचार्यसंहिता च त्रयोविंशतिविधौ साजात्येनैव मन्त्राणां लघीयसी भवतीति। संहिताक्रममात्रेण विधिकर्म यदीष्यते तदा विधिः सदोषः स्यात्। अतो भेदः प्रदर्श्यते। 'त्वं नो मेधे[15] द्यौश्च म[16] इति भक्षयति'[17] इत्युक्तस्य क्रमभेदः लाघवात्। अन्यथा स्वक्रमे पुनरेतत्कर्म विधिमाक्षिपत इति। अतश्चात्रानारभ्यविधिभावः। अस्य च विधित्वज्ञापकं 'ममाग्ने वर्च[18] इति समिध आदधाति व्रतमुपैति'[19] इति लाघवात्। यद्येवं उच्यते। उत्तरस्य विधिकर्मत्वात् पूर्वस्यापि विधिकर्मत्वं स्यात्। ततश्च 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[20] इति पूर्वस्यापि सूक्तं स्यादेकवाक्यचोदितत्वादिति। 'मा नो देवा अहिर्वधीत्[21] अरसस्य शर्कोटस्य[22] इन्द्रस्य प्रथमो रथो[23] यस्ते सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा[24] नमस्ते अस्तु विद्युत[25] इति'[26] अत्र ज्ञापकमेव किल वक्तव्यम्। 'ममाग्ने वर्चो व्रतेन त्वां व्रतपत इति वा समिध आधाय व्रतमुपैति' इति। 'आरेऽसावस्मदस्तु[27] यस्ते पृथुः स्तनयित्नुः'[28] इति यथा। एषां विधिकर्मत्वं संहिताक्रमबाधश्च विकल्पे सति कारणम्। यथा 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः[29] इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यञ्जलौ निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि[30] इति इदं जनास[31] इति वा'[32] इत्यापो हि ष्ठेत्य-

त्यस्यविधिकर्मत्वंकथंस्यादित्युत्तरस्यचविधिकर्मणोविकल्प्यमानत्वात्॥तथास्वकर्मकर्माभावात्य
त्रविधिकर्मत्वं॥तद्यथा उत्तिष्ठतेत्येषंप्रतरास्सखायइत्येतच्चविधिकर्मत्वंमंत्रेणबाध्यमानत्वात्॥नापि
कस्यविधिकर्मत्वमन्यकृतत्वात्॥यायावरीयाविधिकर्मत्वमियंवीरुदितिमधुघमाणिरिथयेभ्योऽग्रयेनि
त्रिःप्रत्यासिंचतीतियथा॥संज्ञायांचविधिकर्मविष्णुक्रमाउदवज्राइति॥दक्षिणाग्नेरेनुविष्णु
क्रमानुक्रमते॥मन्त्रचमुखंवज्रेति॥तथाप्रयोगक्रमार्थ [illegible] दक्रमभेदेनविधानात्॥विधिक
र्मत्वंकारणंप्रातर्यामिगिरावरगराटेषुदिवस्पृथिव्याइतिसहायमुखेविमार्ष्टिइतियथा॥संज्ञा
यांविधिकर्मतथामनीकक्रमेणविधिमुक्ताऋचांचकर्मविधिर्यथा॥ऋ [illegible] सद्दिदासत्या
प्रथ्यांपात्र्यामितिर्यवधायप्रविन्नुत्तानमोदेववधेभ्यइत्य---हिंतिविधिकर्मतदिदासत्य
त्रेतिस्तक ऋचोग्रहणमाग्रहणादितिवचनात्॥यत्रत्पूर्वमुक्त्वियकर्मविधिःपश्चात्सूक्तेनकर्मवि
धिःतत्रऋचमेवयामाविधिकर्मत्वं॥यथायस्तेद्रोकायेतिवस्त्रंसांपदीत्येतान्यविधिकर्माणि॥अत
श्चऋचःपत्रंसद्दिदासमितिमेऽश्वधान्यमित्येतेनसूक्तग्रहणमाग्रहणादितिविधिकर्मप्रतीकग्रह
णाभावात्॥विधिकर्मतुल्यत्वात्निर्देशात्वविधिकर्मयथात्वमग्नेवनपाभसिकामस्तद्गृहइतिद्वाभ्यां॥
द्वाभ्यांइतिविधिकर्मर्ण्यन्द्राद्दृष्टः॥वायोःपूतइतिचत्रेतः॥तथाचक्रमन्तीयानपिसमुच्चया
र्थत्वात्॥यथासलिलेसर्वकामइति॥तृतीययाप्यत्रसमुच्चयार्थःस्वकर्मापिविधिकर्मत्वमेवअतश्च
ग्रहणमाग्रहणादिति॥परिभाषासंबंधः॥दद्ध्होतिनक्षकायत्वकमित्यत्रसूक्तस्यविधिकर्मत्वंउत्त
रासांतृतीयानत्वात्॥चतुर्थ्यादक्षिणमपेहीतिदस्मतृणैःप्रकृष्याहिमाभानिरस्यति॥आपहीत्यस्या
धिकर्मत्वदक्षिणस्यात्रव्यवधानात्॥चतुर्थ्यात्रानुकमोगत्वंतृतीयानिर्देशात्॥यदिषष्ठीनिर्दिष्टा
नांविकल्पः॥कर्कोपवदानाद्याद्दशनोऽम्यामित्यत्रकथं॥तृतीयानिर्देशोयत्रप्रतीकसमुच्चयोप्यदि
ष्टः॥ऋक्सूक्तसमुच्चयहोमस्यात्॥षष्ठीतुसंबंधमात्रार्थातस्मात्प्रपंचहोमः॥विधिकर्मत्वानिर्देशा॥
धिकर्मत्वंममाग्नेवर्चइतिद्वाभ्यांसंरक्षणानेनापमिच्छतिममाग्नेवर्चइतित्यस्यविधिकर्मत्वपूर्वमंत्र
भिधायकर्मविधानात्॥मंत्राणामपागादिविधिकर्मत्वामत्यामसक्तयमेनियथोक्तदोहयित्वोपसिंच
तीतियथाउदकसामान्याच्चविधिकर्मउपोत्थायवेदप्रपद्यतइति॥मयपूर्वेणाग्रहणादन्यत्रविधि

स्य विधिकर्मत्वं कथं स्यादिति। उत्तरस्य च विधिकर्मणां विकल्प्यमानत्वात्। तथा स्वक्रमे कर्माभावादन्यत्र विधिकर्मत्वम्। तद् यथा 'उत्तिष्ठत[1] इत्यैन्द्रम्, अदारसृत्[2] इति'[3]। एतस्य विधिकर्मत्वं मन्त्रेणाबाध्यमानत्वात्। बाधकस्य विधिकर्मत्वमन्यकृतत्वात्। प्रायः क्वचिद्विधिकर्मत्वम्। 'इयं वीरुद्[4] इति मदुघमणिम्'[5] 'पृथिव्यै श्रोत्राय[6] इति त्रिः प्रत्यासिञ्चति'[7] इति यथा। संज्ञायां च विधिकर्म विष्णुक्रमा उदवज्रा इति। 'दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमते'[8]। 'अन्वृचमुदवज्रैः'[9] इति। तथा प्रयोगक्रमार्थं क्रमभेदेन विधानात् विधिकर्मत्वे कारणम्। 'प्रातरग्निं[10] गिरावरगराटेषु[11] दिवस्पृथिव्या[12] इति संहाय मुखं विमार्ष्टि'[13] इति यथा। संज्ञायां च विधिकर्म। तथा प्रतीकक्रमेण विधिमुक्त्वा ऋचां च कर्मविधिः। यथा 'ऋधङ्मन्त्रस्तदिदास[14] इत्याश्वत्थ्यां पात्र्याम्'[15] इत्यवधार्य 'यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य[16] इत्यन्वाह'[17] इति विधिकर्म। तदिदासेत्यत्र तिस्र ऋचो 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[18] इति वचनात्। यत्र तु पूर्वमुच्छ्रयकर्मविधिः पश्चात् सूक्तेन कर्मविधिः तत्र ऋक्कर्मणामविधिकर्मत्वम्। यथा 'यस्ते शोकाय[19] इति वस्त्रसांपदी'[20] इति। एतान्यविधिकर्माणि। अतश्च 'ऋधङ्मन्त्रस्तदिदास इति मैश्रधान्यम्'[21] मित्येते न सूक्ते। ग्रहणमा ग्रहणादिति[18] विधिकर्म। प्रतीकग्रहणाभावात् विधिकर्म। तुल्यशब्दनिर्देशाच्च विधिकर्म। यथा 'त्वमग्ने व्रतपा असि[22] कामस्तदग्र[23] इति शान्ताः'[24]। शान्ता इति विधिकर्मण्ययं शब्दो दृष्टः। 'वायोः पूत[25] इति च शान्ताः'[26]। तथा स्वक्रमे तृतीयान्तेनापि समुच्चयार्थत्वात्। यथा 'सलिलैः[27] सर्वकामः'[28] इति। तृतीयया ह्यत्र समुच्चयोऽर्थः। स्वक्रमेऽपि विधिकर्मत्वमेव। अतश्च ग्रहणमा ग्रहणादिति[18] परिभाषासंबन्धः। 'ददिर्हि[29] इति तक्षकायेत्युक्तम्'[30] इत्यत्र सूक्तस्य विधिकर्मत्वम्। उत्तरासां तृतीयान्तत्वात्। 'चतुर्थ्यां दक्षिणमपेहीति दंश्म तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति'[31]। अपेहीत्यस्याविधिकर्मत्वम्। दक्षिणशब्देन व्यवधानात्। चतुर्थ्याऽशस्तु कर्माङ्गत्वं तृतीयानिर्देशात्। यदि षष्ठीनिर्दिष्टानां विकल्पः। 'कर्कीप्रवादानां[32] द्वादशदाम्न्याम्'[33] इत्यत्र कथम्। तृतीयानिर्देशो यत्र प्रतीकसमुच्चयोऽप्यादिष्टः। ऋक्समुच्चये होमः स्यात्। षष्ठी तु संबन्धमात्रार्था। तस्मात् 'प्रत्यृचं होमाः'[34] विधिकर्मनिर्देशाद्विधिकर्मत्वम्। 'ममाग्ने वर्च[35] इति बृहस्पतिशिरसं पृषातकेनोपसिच्य'[36] इति ममाग्ने वर्च इत्यस्य विधिकर्मत्वम्। पूर्वं मन्त्रमभिधाय कर्मविधानात्। मन्त्राणामपाठाद्विधिकर्म। 'तामत्यासरत्प्रथमा[37] इति यथोक्तं दोहयित्वोपसिञ्चति'[38] इति यथा। शब्दसामान्याच्च विधिकर्म। 'उपोत्थाय वेदप्रपद्भिः प्रपद्यते'[39] इति। अथ पूर्वेणाग्रहणादन्यत्र विधि-

कर्मत्वं भगवन्सर्वाग्न्याहित्यमीशानेतिपारतंत्र्यानिर्देशात् ॥ नत्वविधिकर्मत्वयोर्थोनिक्रमेत्वमस्येवन
॥ मभिकामस्यदर्शनेशानात्येवमेवपेठानमेनापिविधिनिर्देशात्कर्ता ॥ विधिकर्मण्यनग्नर्दाविधि
कर्मनेश्चमन्त्रेनसमुच्चयसूत्रयोः संहिताक्रमकर्मसुनानामन्त्राणामन्यकर्मात्र्याव्याहान्यदा
हरणानि ॥ पारम्भाषिकं विधिकर्मसर्वाण्यभिमन्त्रिणीनिमगाधसूत्रानंचाविधिकर्मगृह्यग्रहणा
त् ॥ अतश्चभरद्वाजेनसूत्रे ॥ अतश्चमन्त्रोदनसंबन्धः प्रतीहत्रामुपानुष्ठानं प्रतिविधिकर्म ॥ मन्त्रकरण
त्वाद्वास्याप्यन्याहीनां अर्थसूत्रेविधिकर्मत्वात् ॥ अविधिकर्मस्वइङ्गेषु मर्थसूत्रत्वानुल्यसंज्ञाभिधा
नात् ॥ इज्यस्यसूत्रानुल्यसंज्ञाभिधानात् ॥ इज्यस्यसूत्राविधानात् ॥ विधिकर्मत्वेह स्नानेत्रारसमि
तिनत्वेषपाकयज्ञारनिव्याख्यास्यामर्हानिवकव्यंतस्यउत्तरवचनात् ॥ इत्यनेनसामान्यभानिज्ञा
नस्भयानिर्दानिः प्रनिज्ञार्थीविवाहादिस्थापाकयज्ञहनेश्च ॥ नथानसंवदत्वाग्नेनाहृथीनाउ
नेरणदीक्षितस्यवाग्नस्तचारिणावाहउपदानंसवादास्यनाशीना गस्यमानः ॥ पर्यवनत्रत
र्हाक्षिष्यमाणानांसोष्णोदकंत्रांत्युदकं ॥ अथपितृमेधंव्याख्यास्यामः ॥ आहिताग्निमग्नि
भिर्दहन्ति ॥ यज्ञपात्रैश्चितिश्रुतेः ॥ दक्षिणाग्नेोत्वतदाहिनाभिरेषक्रीतिक्रम्य ॥ भद्रनवासाः कुम्भेत्रास्फर
करोति ॥ चाननानिमात्रनामानिरूपादार्याविइयंमाप्रत्यक्षेत्यनुमानंभवेत् ॥ सर्वयागानीङ्येत्रात्मभि
निमत्वानदभ्यासानात् ॥ ६ ॥ सपुनः आम्नायप्रत्ययः ॥ सएवनत्रष्टयोरिविधिविशेषत्वात् ॥ प
यवामएवाम्नायप्रमाण ॥ किमितिहदानींतस्यानुपलब्धिमाह प्रमुक्तत्वात्प्रलक्षणानांननुचनथानार
भ्यवादानांविधिसंप्रत्ययएवमत्रापिविधिसंप्रत्ययः ॥ नार्थसंग्रहणेन ॥ उच्यतेविधिविधेयस्य
नष्टानित्वानः तस्यानरयोगार्थः सत्राह आधिकारान्तर निराम्नायप्रमाणत्वमर्थान्तर नायप्रत्य
क्षानुमानाभ्यास्वरूपमुपलभ्यमयाकथितंयथाबोधानिप्रत्यक्षपूर्वाणीति ॥ इत्यवधारणा
र्थः ॥ आम्नायप्रमाणकएवनानाम्नायप्रमाणकोपीति ॥ ननुचतद्वचनादाम्नायप्रमाण्यमित्या
हकरोसेनएतस्मिन्निरस्तमर्थमाह ॥ आम्नायप्रत्ययइति अभिमुखेनाभ्यस्यतेहनिविशिष्टेः ॥ सर्वे
मितहच्चनत्वंतदानत्यास्यसर्वदायमभ्यतेनकदाचिदध्ययनासीदिति प्रत्ययः प्रमाणमित्यर्थो
मरसमासवचनमुभयावधारणार्थेविधिनाम्नायप्रमाणएकएवाम्नायोविधिप्रमाणमेवार्थवा

कर्मत्वं ‘ अगन्म स्वः[1] इत्यादित्यमीक्षते ’[2] इति। परतन्त्रनिर्देशात् तच्च विधिकर्म । ‘ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि[3] कामस्तदग्र[4] इति शान्ताः ’[5] इति। एवमेव पैठीनसेनापि विधिनिर्देशः कृतो विधिकर्मणि। अत इदं विधिकर्म। तैश्च सूक्तेन समुच्चयः। सूक्तयोः संहिताक्रमः। कर्मसु नानामन्त्राणामन्यकर्माणि ‘ आश्यबन्ध्यादीनि ’[6] उदाहरणानि। पारिभाषिकं विधिकर्म। ‘ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ’[7] इति। प्रपाद्य प्रदानं[8] च विधिकर्म पूर्वग्रहणात्। अतश्च प्रदानमित्युक्तम्। अतश्च मन्थौदनसंबन्धः[9]। ‘ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ’[10] इति विधिकर्म मन्त्रकरणत्वात्[11]। वास्तोष्पत्यादीनाम्[12] अर्थसूक्तत्वात् विधिकर्म। अविधिकर्म स्याद् भाक्तेषु अर्थसूक्तत्वं तुल्यसंज्ञाभिधानात्। द्रव्यस्य अर्थसूक्तत्वं तुल्यसंज्ञाभिधानात्। द्रव्यस्य सूक्ताविधानात् विधिकर्मत्वं ‘ बृहस्पतिशिरसम् ’[13] इति। नन्वेवं पाकयज्ञविधिं व्याख्यास्याम इति वक्तव्यं तस्य उत्तरत्र वचनात्। उच्यते। सामान्यप्रतिज्ञानतस्तूभयनिर्वृत्तिः प्रतिज्ञार्थो। विवाहादिकस्य पाकयज्ञविधेश्च[14]। तथा च ‘ सवान् दत्त्वाग्नीनादधीत ’[15]। ‘ उत्तरेण दीक्षितस्य वा ब्रह्मचारिणो वा दण्डप्रदानम् ’[16]। ‘ सवान् दास्यतोऽग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानां सोष्णोदकं शान्त्युदकम् ’[17]। ‘ अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ’[18]। ‘ आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च ’ [19] इति श्रुतेः। दक्षिणाग्नौ त्वेतत्। आहिताग्नेरेष ऋत्विक्कल्पः। ‘ अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ’[20]। ‘ चातनानि मातृनामानि ’[21]। उपादाय इन्द्रियं प्रत्यक्षम्, अनुमानं भवेत् यद्यङ्गानि, अतीन्द्रियं शास्त्रम् ’[22] इति मत्वा तदभिधानात्॥ स पुनराम्नायप्रत्ययः॥ २॥ स एव न सृष्ट्यादिविधिः विशेषत्वात्। अथवा स एवाम्नायप्रमाणकः। किमिति। इदानीं तस्यानुपलब्धिः। आह-‘ प्रमुक्तत्वाद् ब्राह्मणानाम् ’[23]। ननु च यथाऽनारभ्यवादानां विधिसंप्रत्ययः, एवमत्रापि विधिसंप्रत्ययः। नार्थः संग्रहणेन। उच्यते। विधिर्विधेयस्य च प्रतिज्ञातः। तस्यानन्तरयोगार्थः सशब्दः। सशब्दाच्चाधिकारनिवृत्तिः। आम्नायप्रमाणत्वमित्यनर्थान्तरम्। नात्र प्रत्यक्षानुमानाभ्यां स्वरूपमुपलभ्य कथितं यथा बौद्धानि प्रत्यक्षपूर्वाणीति। पुनरित्यवधारणार्थः। आम्नायप्रमाणक एव। नानाम्नायप्रमाणकोऽपीति। ननु च ‘ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ’[24] इत्याहकणाश इति। एतद्विनिवृत्त्यर्थमाह– आम्नायप्रत्यय इति। आभिमुख्येनाभ्यस्यते इति आम्नायः। शिष्टैः सर्वैरेतद्वचनं यदानन्त्याय। सर्वदाऽयमभ्यस्यते न कदाचिदनध्याय आसीदिति। प्रत्ययः प्रमाणमित्यनर्थान्तरम्। समासवचनमुभयावधारणार्थम्। विधिराम्नायप्रमाणः। एक एवाम्नायो विधिप्रमाण एव अर्थवा-

दानां विधिशेषत्वं प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ अत एव द्रव्यगुणकर्मफलनिदानस्वरूपाणि लोकतः ॥ ननु चाम्ना
यः कृतको वर्णात्मकत्वात् ॥ पृथिवीविजयवत् ॥ यश्चास्य कर्ता सन्निधेरज्ञानतः तावता किंचन दृन्यस्य
स्य तद्वर्णात्मकत्वं हि यथैव कृतकत्वं साधयत्येवं हरिहरण्यगर्भादिस्वतन्त्रस्य बन्धनमपि साधय
ति ॥ अपि च सत्यस्यानुमानमन्यथयत्राप्तिनेश्वरादिकर्तावेदस्य कर्तृत्वाद्व्यपुरुषकोऽस्त्यत आ
ह वक्तानोच्चार्यते शास्त्रः कथं तस्य क्रिया भवेत् ॥ उपलब्धिप्रयत्नो हि वक्तात्रास्य यत्पते ॥ तत्र ब्रा
ह्मणवाक्यानि ॥ --- वक्ता क्रियते स ॥ अतः स्यात्साध्यानन्तिनोदृष्टान्त ॥ आम्नायशब्दार्थमा
ह ॥ ॥ आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥ सर्वदाभ्यासयोगाच्चाम्नायः पुनरित्यवधारणार्थः
॥ मन्त्रा इति यव्यवसितेः स्मृत्यन्ता ॥ ब्राह्मणानि ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीदित्येवमादि ॥ निश्च समा
समन्त्रवचनं मन्त्रमध्यागतानां माभूत् ॥ ब्रह्मवचनं वेदकल्पजप्रयोजिकानां मन्त्रार्थो ब्राह्मणा
नीति बहुवचनं यद्वा भेदविदास्त्वाद्य ब्रह्म ह वा इदमिति सर्वसंप्रत्ययार्थं कर्मचोदनात् ॥ मन्त्रब्रा
ह्मणमित्यपरचोदनालिंगाच्च विशेषात् ॥ तस्य पुनरिति पूर्ववत् ॥ मन्त्रा इति बहुवचनं क
ल्पजशाखामन्त्रसंग्रहार्थम् ॥ आम्नायशब्दस्यानयाभिधानार्थो मन्त्रब्राह्मणानां प्र... विधेयविधायक
आह ॥ ॥ न यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मालिंगा मन्त्राः ॥ न चार्थे यथा ब्राह्मणानि विदधाति एवं कर्माभिधा
नारः मन्त्रा विदधाति ॥ अथ यत्नीकमेव कस्मान्न भवति मन्त्रा एव विधायकाः ॥ न ब्राह्मणमेव विधायक
मुच्यते ॥ ब्राह्मणे विधायकः प्रत्यक्षप्रभूतश्च ब्राह्मण एवेति ॥ अतो ब्राह्मणानि विधायकानि नेदृष्टवेगतार्थविविधा
यक इति ॥ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जु
ष्टं निर्वपते ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ॥ परिस्तरणमन्त्रश्चोदाहरणानि ॥
यदि मन्त्रा विधायका ब्राह्मणवाक्यवदमीषां कानुवादेन क्रतोर्थत्वात् प्रयोगवचनाद् अभिधेयप्रयो
जनमभिधेयमस्ति यत्तत्क्रमाद्विधिकल्पनात् ॥ एवं तु सवितामत्यासरतप्रथमेति यथा ... दोहयित्वा पसि
ञ्चति ॥ मन्त्रोक्तग्रहणात् महानदेः ... कंकरोति इत्यादिष्वामित्येवमादीनां प्रयोजनं वक्तव्यं ॥ मन्त्रा इ
ति प्रयोगार्थः ॥ ॥ न यथान्यार्थाः ॥ यथा ब्राह्मणमन्यार्थं तथा मन्त्रा अन्यार्था भवन्ति ॥ अन्यार्थत्वं प्रायेण
स्तुतिनिन्दाप्रत्यासिस्तावामभिधानार्थं परोरवभयात् ॥ भेदवचनमुदाहरणवचनमेव ... कारेषु मन्त्राणा
नि ग्रहणानि ॥ ६ ॥ न यथा ब्राह्मणलिंगा मन्त्राः ॥ ब्राह्मणलिंगमभिधेयं येषां न ब्राह्मणलिंगमन्त्राः ॥ नन्व

दानां विधिशेषत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । अतश्च द्रव्यगुणकर्मफलनिदानस्वरूपाणि लोकतः । ननु चाम्नायः कृतको वर्णात्मकत्वात् । पृथिवीविजयवत् । यश्च स कर्ता स विधेरज्ञातः ज्ञाता । किं च तदन्यप्रत्यक्षम् । तत् वर्णात्मकत्वं हि यथैव कृतकत्वं साधयति । एवं हरिर्हिरण्यगर्भोदरस्थः स्मरः कृत्स्नं बन्धनमपि साधयति । अपि च प्रत्यक्षानुमानमन्यदप्यत्रास्ति । नेश्वरादिः कर्ता वेदस्य कर्तृत्वात् । द्रव्यपुरुषवदित्यत आह– 'वक्त्रा चोच्चार्यते शब्दः कथं तस्य क्रिया भवेत् । उपलब्धिप्रयत्नो हि वक्ता शब्दस्य गम्यते । तत्र लक्षणवाक्यानि न वक्त्रा क्रियते च सः' । अतस्तस्य साध्यानन्वितो दृष्टान्तः ॥ आम्नायशब्दार्थमाह । आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च ॥ ३ ॥ सर्वदाऽभ्यासयोगाच्चाम्नायः । पुनरित्यवधारणार्थः । मन्त्रा इति ये व्यवसितैः स्मृत्यन्ताः । ब्राह्मणानि 'ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्'[1] इत्येवमादीनि । असमासमन्त्रवचनं मन्त्रमध्यगतानां मा भूत् । बहुवचनं वेदकल्पजप्रायोगिकाणां मन्त्राणामर्थे । ब्राह्मणानीति बहुवचनं 'यद् वीध्रे'[2] 'विराड् वा इदं'[3] 'ब्रह्म ह वा इदं' इति सर्वसंप्रत्ययार्थम् । कर्मचोदना मन्त्रब्राह्मणादिति । अपरचोदना लिङ्गाच्च । विशेषात् क्लृप्तेः । पुनरिति पूर्ववत् । मन्त्रा इति बहुवचनं कल्पजशाखामन्त्रापेक्षम् । द्विश्च श्रुतिः । आम्नायशब्दश्चोभयाभिधानार्थो मन्त्रब्राह्मणानामभिधेयविधायकः ॥ आह । तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः ॥ ४ ॥ तत्राम्नाये यथा ब्राह्मणं विदधाति एवं कर्माभिधातारः मन्त्रा विदधति । अथ प्रतीकमेव कस्मान्न भवति । मन्त्रा एव विधायकाः । तद्ब्राह्मणमेव विधायकम् । उच्यते । ब्राह्मणे विधायकः प्रत्यक्षप्रभूतश्च ब्राह्मण एवेति । अतो ब्राह्मणानि विधायकानि । तद्वदवगतार्थो विधिर्विधायक इति । 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः'[4] इति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि'[5] इति । 'अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि'[6] इति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे'[7] इति परिस्तरणमन्त्रश्चोदाहरणानि । यदि मन्त्रा विधायका ब्राह्मणवाक्यवद्, अमीषां कर्मानुबोधेन कृतार्थत्वात् प्रयोगवचनाद् अङ्गमभिधेयप्रयोजनम् । अभिधेयमाक्षिप्य तत्क्रमविधिकल्पनात् । एवं तु सवे 'तामत्यासरत् प्रथमा[8]' इति यथोक्तं दोहयित्वोपसिञ्चति'[9] मन्त्रोक्तग्रहणात् । 'महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम्'[10] इत्येवमादीनां प्रयोजनं वक्तव्यम् । मन्त्रा इति प्रयोगार्थाः ॥ तथाऽन्यार्थाः ॥ ५ ॥ यथा ब्राह्मणमन्यार्थं तथा मन्त्रा अन्यार्था भवन्ति । अन्यार्थत्वं प्रायेण स्तुतिनिन्दाप्रत्यगाशिषाम्[11] अभिधानम् । ग्रन्थगौरवभयान्न भेदवचनम् । उदाहरणवचनमेव । एवंप्रकारेषु मन्त्रोक्तानि ग्रहणानि ॥ तथा ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणं लिङ्गमभिधेयं येषां ते ब्राह्मणलिङ्गा मन्त्राः । नत्वि-

दंभजायज्ञान्हरस्करदाहरणेयएवंवेदेति॥ब्राह्मणलिंगंब्राह्मणमर्थवादइत्यर्थः॥यएनंनेदेतिप
दार्थविज्ञानाद्ब्राह्मणलिंगंतथाचब्राह्मणमेतानृचोभिप्रवदंतीति आहाकोस्थितस्कस निमल्पा
ब्राह्मणेऽमपश्यंगोपामपामास्ताहपादयइति पथानर्थेनिमकारनिर्देशः॥ब्राह्मणस्यब्राह्मणलि
गत्वागत्वात्॥विराड्ढेयोविवृधाद्धात्यआमीदिति ब्राह्मणानामन्यर्थसामान्यात्छिष्टस्मृते मंत्रमध्य
गत्रान्यतद्दूपनारः॥नसौम्याव्याहित्राइति॥मंत्रानप्मन्त्रकल्पे विधानात्॥मथयत्रेनज्ञावउप
तापिन्योअत्रकर्माणिकुतस्योजातोकतमःमरुजायकानांविधिरस्फलनेति आहकुतस्तोकेनपा
रुर्णीकस्मिन्नंगेपोभूतंचब्रह्मसवायुष्ठिस्यतम्मन्त्रकारित्यन्यप्रकरणगतत्वात्मितिःतरे समभिहा
रादात्मदेवतानांसंबंधात्निरुक्ते तु ऋविशेषणाचकर्मसंबंधात्॥सर्वकर्मसंयोगः॥संहिता
पाविधिसंबंधात्॥अथातोधर्मामितिमंत्रग्रहणंप्रयोगार्थप्रमाणंकथितंधर्मप्रमाणविषयः
॥ऋतस्मात्नेअपिभवति॥अत्रतदर्थमदसभ्यधानात्॥६॥तदभावेसंप्रदायः॥तस्याम्नायस्या
भावेसम्यकसंप्रदायरागा॥धर्मस्पष्टप्रमाणंविधिसंबंधेमन्वादिस्मृतयोप्यतप्रमाणमितिजानतः
कृतः॥प्रमुक्तत्वात्॥ननुप्रमाणस्याध्येतृभिःप्रमुक्तत्वात्प्रलिनत्वादित्यर्थः॥तदभावइतिवातेकावि
रोधेनापेक्षितानास्मृतेःकथ्यति॥प्रत्यक्षवातस्याभावःसत्येष्वश्रुतस्यमनुमानिकस्याभावसंशयः
आत्मानोपदेशःप्रमाणंकुतःप्रमेयत्वात्॥मोक्षगतत्वात्॥७॥ब्राह्मणानांशिष्टानामित्यर्थः॥आ
म्नायमूलकोधर्मःस्मृतिमूलएकएववचनइतिनिस्थितेनिविचारियंउत्तरंपरिभाष्यते॥८॥पतत्व्याख्या
स्यामः॥यत्नार्थंकथयिष्यामोलौकिकत्वात्॥दर्शादिप्रतिज्ञार्थेअतश्चैताःपरिभाषाःसर्वार्थाः॥ ॥
देवानांपितॄणांच॥अप्राणिनःषष्ठीचतुर्थ्यर्थेअप्राणित्वंचशब्दस्यदेवतायाश्चशब्देनोपकारेनोप
कारत्वात्॥यत्तदानींशब्दविस्मरणात्॥तद्दानंदेवानांयःशब्दःपितॄणांचतेनसंयोगयागइत्युच्य
ते॥अयमेवलौकिकइतिकृतात्वात्॥कर्मसमावर्तनायोश्चेपष्ठौयवमादिषुदेवताशब्दसंकल्पः
प्रयाजनतपिंडपितृयज्ञइति अत्रतानयेयकव्यवाहनायस्वधापितृभ्यइतिजुहोति॥अन्नंचशा
द्वःसंकल्पइतिसंप्रदानविभक्तेःश्रद्धनाधिगमः॥देवेभ्यःपितृभ्यश्चयोद्रव्यपरित्यागःसयज्ञ
इति॥ ॥प्राङ्मुखवउपांसुकरोति॥विनानमगनमुखपांशुभ्रमंत्रान्प्रयुंजीतसर्वत्रनचान्नादिग्वान

दम् 'अप्रियो भ्रातृव्यः'[1] इत्युदाहरणे 'य एवं वेद' इति ब्राह्मणलिङ्गम्। ब्राह्मणमर्थवाद इत्यर्थः। 'य एवं वेद' इति पदार्थविज्ञानात् ब्राह्मणलिङ्गम्। तथा च ब्राह्मणम् – 'एता ऋचोऽभिवदन्ति'[2] इति। आह च स्थित्युत्पत्तिप्रलय[3] (न्यायेन) ब्राह्मणे 'अपश्यं गोपाम्'[4] 'अपाङ् प्राङ्'[5] 'तदिदास'[6] इति यथा। तथेति[7] प्रकारनिर्देशः ब्राह्मणस्य। ब्राह्मणलिङ्गत्वात्। 'विराड् वै'[8] 'यो विद्यात्'[9] 'व्रात्य आसीत्'[10] इति ब्राह्मणान्यर्थसामान्याच्छिष्टस्मृतेश्च। मन्त्रमध्यपाठात् तद्वदुपचारः। 'तस्मै प्राच्या दिशः'[11] इति मन्त्राणां नक्षत्रकल्पे विधानात्। अथ यत्रैतद् गाव उपतापिन्यो[12] अत्र कर्माणि। 'कुतस्तौ जातौ कतमः सः'[13] एवं जायमानविधिरस्त्युत नेति। आह 'कुतस्तौ' 'केन पार्ष्णी'[14] 'कस्मिन्नङ्गे'[15] 'यो भूतं च'[16] 'ब्रह्मचारी'[17] 'उच्छिष्टे'[18] 'यन्मन्युः'[19] इत्यन्यप्रकरणगतानामितीतरैः समभिहारादात्मदेवतासंबन्धात् निरुक्तत्वम्। अविशेषेण च कर्मसंबन्धात् सर्वकर्मसंयोगः संहिताया विधिसंबन्धात्। 'अथ विधिम्' इति मन्त्रग्रहणं प्रयोगार्थम्। प्रमाणं कथितम्। धर्मे प्रमाणविषयः श्रौतः स्मार्तोऽपि भवति। अत्र तदर्थमिदमभिधानात्॥ तदभावे संप्रदायः॥ ७॥ तस्याम्नायस्याभावे सम्यक् प्रदायः। रागाद्यसंस्पृष्टः प्रमाणं विधिसंबन्धे। मन्वादिस्मृतयोऽप्यत्र प्रमाणमिति जानीत। कुतः। प्रमुक्तत्वात्[20]। तत्प्रमाणस्याध्येतृभिः प्रमुक्तत्वात् प्रलीनत्वादित्यर्थः। तदभाव इति चानेकविरोधे नापेक्षितं स्मृतिः[21] कथयति। अथवा तस्याभावः। प्रत्यक्षश्रुतस्यानुमानिकस्याभावे संप्रत्यय आत्मनोपदेशः प्रमाणम्। कुतः॥ प्रमुक्तत्वात्। मोक्षगतत्वात्। ब्राह्मणानाम्॥ ८॥ शिष्टानामित्यर्थः। 'आम्नायमूलको धर्मः स्मृतिमूलक एव च। इति स्थिते विधिरयमुत्तरं परिभाष्यते'॥ यज्ञं व्याख्यास्यामः। यज्ञार्थं कथयिष्यामोऽलौकिकत्वात्। दर्शादिप्रतिज्ञार्थम्। अतश्चैताः परिभाषाः सर्वार्थाः। देवानां पितॄणां च॥ ९॥ अप्राणिनः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे[22]। अप्राणित्वं च शब्दस्य। देवतायाश्च शब्देनोपकारकत्वात्। यज्ञो दानं शब्दस्मरणात्[23] तद्दानम्। देवानां यः शब्दः पितॄणां च तेन संयोगयाग इत्युच्यते। अयमेवालौकिक इति कृत्वा तत् कथितम्। 'समावर्तनीय (समापनीय) योश्चैषेज्या'[24] इत्येवमादिषु देवशब्दसंकल्पः प्रयोजनम्। 'पिण्डपितृयज्ञः'[25] इति। अत्र च 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा पितृभ्यः'[26] इति जुहोति। अत्र च (पितृ)शब्दसंकल्प इति। संप्रदानविभक्तेश्च दानाधिगमः। देवेभ्यः पितृभ्यश्च यो द्रव्यपरित्यागः स यज्ञ इति॥ प्राङ्मुख उपांशु करोति॥ १०॥ वितानप्रगतमुख उपांशु मन्त्रान् प्रयुञ्जीत सर्वत्र। न चात्र दिग्वाच-

ऋत्विजस्त्वादिष्विति कल्पवचनात्॥ यज्ञोपवीती देवानाम्॥ यज्ञोपवीतं यस्य स यज्ञोपवीती॥ कर्म
णामेभ्यादिस्मरणात्॥ स्मृतिसिद्धमर्थोहोच्यते॥ अक्रियायां स्मृवचनोपप्रायश्चित्तार्थं॥ ६॥ प्राची
नावीती पितॄणाम्॥ प्राचीनावीतं॥ नधस्यसः पिञ्छुपवीती इहवचनमुक्तस्य योजनमायुर्वादेवानां प्रा
गुदक्त्वं तु सुरवं वैनि विकल्पार्थं न त्वत्र वस्तु प्राच्ये, वरवरे प्राच्ये इति वचनात्॥ पुरस्तात्प्रथमं सङ्गतं
वीर्मितिवत्॥ ७॥ दक्षिणापितृणां॥ दक्षिणाभिमुखः पित्र्येषु कर्ता॥ प्रागुदगपवर्गं देवानां॥ पूर्व
स्यां दिशि देवानां कर्म परिसमापनीयं॥ उत्तरस्यां वा कर्मधर्मत्वं चास्य कर्तुरभिहितत्वात्॥ न चा
न्तरालसंभवस्य यत्राकृत्योरस्तनः परार्थप्रसंगात्॥ आज्यनं चैव पूर्वोत्तरतः संस्थाप्येति वचनात्॥
अपवर्गे प्रत्येकमभिवध्यते॥ अस्येयं परिसमाप्तिः॥ आह॥ मानाविषं रवन तु सिंचयेनोत्तरवेदि
निनयनपरिग्रहणाद्यनन्तरं तु रत्नीकरणस्तरणपर्युक्षणादीनि॥ ८॥ दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं
पितृणां॥ अपवर्गः परिसमाप्तिर्देवानां॥ नियमात् नियमनिवृत्त्यर्थः॥ प्रारंभः॥ सकृत्तु कर्म पि
तृणां त्र्यवरार्ध्यं देवानां॥ नियमात्॥ अनियमनिवृत्त्यर्थं सकृदनादरं अदृष्टार्थं कर्ममात्रे कर्म
ग्रहणात्॥ अवघातस्यानं डुलनिवृत्तेः॥ कार्यात्त्रिरुदकं क्रियेत इतरस्य सर्वविधिकर्मसु निवृत्त्यर्थः॥
प्रारम्भविपर्ययेण पितृधर्माभिधानं नियमार्थं पितर एव पितरः॥ यत्तु प्रपितामहाः पितर एव देव
ताः॥ तत्र चायं नियमः इति॥ सर्वा एव यजनं तु पितरस्तुपजीवन्ति॥ पितर इति त्र्यवरार्ध्यं देवानां कर्मस
र्वत्रैव ना एव त्रिरभ्यसितव्यं॥ कर्मग्रहणात्॥ पूर्वसूत्रे इहाप्यंगकर्मण एवाभ्यासः॥ न प्रधानस्य प्रया
गादेवधानं फलीकरणादिवत्॥ यतु नादिषु त्वभ्यासः आफलानि पत्ते॥ यथादिष्टानां देवानामयथोपदिष्ट यथा
वा समृद्धये॥ कानि पुनस्तानि॥ आह॥ पाणिप्रक्षालनास्तरणा निरूप्यप्रोक्षणे उलूखलमुसलादि
प्रोक्षणहविरुत्सवनयज्ञांगप्रोक्षणपर्यग्निकरणमृतानि धारणालंकरणावेक्षणानि निर्दिष्टफल
भावात्॥ न च मंत्रावृत्तिः॥ सकृत्कर्म पितृणामिति॥ कर्मग्रहणात्॥ ॥ अभिदक्षिणमाचारो देवानां॥ द
क्षिणहस्तमभिमुखं आवरणं आगमनं देवानां कार्यं॥ वेदीपरिग्रहणादिषु॥ प्रसव्यं पितृणां॥ आवर
णं कर्मणः प्रगृतसव्यहस्तं कार्यं॥ एतमग्निपरिणीयति यथा॥ स्वाहाकारवषट्कारप्रदानानां देवाः॥ स्वा
हाकारमुच्चार्य देवेभ्यो हविर्देयं॥ वषट्कारं चोच्चार्य प्रदानं च॥ स्वाहाकारप्रदानादीनि बहुव्रीहिः स्वाहा

क उत्तरत्र दिग्विकल्पवचनात् ।। यज्ञोपवीती देवानाम् ।। ११ ।। यज्ञोपवीतं यस्य स यज्ञोपवीती कर्मसु गोभिलादिस्मरणात्[1] । स्मृतिसिद्धमपीहोच्यते । अक्रियायां तूपवीती प्रायश्चित्तार्थम् ।। प्राचीनावीती पितॄणाम् ।। १२ ।। प्राचीनावीतम् । तद्यस्य स पित्र्युपवीती[2] । इह वचनमुक्तप्रयोजनम् ।। प्रागुदग्वा देवानाम् ।।१३।। प्राङ्मुख उदङ्मुखः । वेति विकल्पार्थम् । तत्र वस्तुतः प्राच्येव वेदे ' प्राच्यै '[3] इति वचनात् । ' पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम् '[4] इति च ।। दक्षिणा पितॄणाम् ।। १४ ।। दक्षिणाभिमुखः पित्र्येषु कर्ता ।। प्रागुदगपवर्गं देवानाम् ।। १५ ।। पूर्वस्यां दिशि देवानां कर्म परिसमापनीयमुत्तरस्यां वा । कर्मधर्मत्वं चास्य कर्तुरभिहितत्वात् । न चान्तरालसंप्रत्ययः[5] । शब्दयोरत्यन्तपरार्थप्रसङ्गात् । आज्यतन्त्रे च ' पूर्वोत्तरतः संस्थाप्य '[6] इति वचनात् । अपवर्गं प्रत्येकमभिसंबध्यते । अस्येयं परिसमाप्तिः । आह मान[7]-विखनन[8]-सेचन-उत्तरवेदिसंवपन[9]-परिग्रहण[10]-प्रथन[11]-चतुरस्रीकरण[12]-स्तरण[13]-संप्रोक्षणादीनि[14] ।। दक्षिणाप्रत्यगपवर्गं पितॄणाम् ।। १६ ।। अपवर्गः परिसमाप्तिः । देवानां नियमादनियमनिवृत्त्यर्थः प्रारम्भः ।। सकृत्कर्म पितॄणां त्र्यवरार्धं देवानाम् ।। १७ ।। सकृत् अनावृत्तम् । अदृष्टार्थं कर्ममात्रं कर्मग्रहणात् । अवघातस्या तण्डुलनिर्वृत्तेः । कार्या ' त्रिरुदकक्रिया '[15] इति । तस्य च विधिकर्मसु निवृत्त्यर्थं आरम्भः । विपर्ययेण पितृधर्माभिधानं नियमार्थम् । पितर एव पितरः । यत्र तु प्रपितामहाः पितर एव देवता तत्र चायं नियम इति । ' सर्वा एव यज्ञतनूः पितरमुपजीवन्ति '[16] इति पितरः । त्र्यवरार्धं देवानां कर्म सर्वात्मना एव त्रिरभ्यसितव्यं कर्मग्रहणात् । पूर्वसूत्रे इहाप्यङ्गकर्मण एवाभ्यासः न प्रधानस्य । यागादाववघातफलीकरणविलयनादिषु त्वभ्यास आ फलनिर्वृत्तेः ।। यथादिष्टं वा ।। १८ ।। देवानां यथोपदिष्टं वाऽसकृदित्यर्थः । कानि पुनस्तानि । आह– पाणिप्रक्षालनास्तरणनिर्वपणप्रोक्षणोलूखलमुसलादिप्रोक्षणहविरुत्पवनयज्ञाङ्गप्रोक्षणपर्यग्निकरणशृताभिघारणालंकरणावेक्षणादीनि दृष्टफलभावात् । न च मन्त्रावृत्तिः । ' सकृत्कर्म पितॄणाम् '[17] इति कर्मग्रहणात् । अभिदक्षिणमाचारो देवानाम् । दक्षिणहस्तमभिमुखमाचरणमागमनं देवानां कार्यं वेदिपरिग्रहणादिषु । प्रसव्यं पितॄणाम् ।। १९ ।। आचरणं कर्मणः प्रगतसव्यहस्तं कार्यम् । ' अग्निं परिणीय '[18] इति यथा ।। स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः ।। २० ।। स्वाहाशब्दमुच्चार्य देवेभ्यो हविर्देयम् । वषट्कारं चोच्चार्य प्रदातव्यम् । स्वाहाकारप्रदाना इति बहुव्रीहिः ।

कारवषट्कारप्रदानादीनि॥ वषट्कारवर्जं विकल्पार्थं चकारो नाहसमुच्चयोनयोः कार्याभेदाद्यथाव्रात्यंक्स
रस्याहुतिभिरित्यनुवचनात्॥ क्रमध्यमस्त्यं तस्याभावः तेन प्रदानात्॥ ॥स्वाहाकारनमस्कारप्रदानाः पि
तरः पूर्वमन्त्रवत्सर्ववाच्यं॥ अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा पितृभ्य इति उदाहरणं॥ उपमूललूनं बर्हिः पि
तृणां॥ मूलानां समीपं मूलाः दर्भाः पितृणां कर्माणि कार्याः॥ लवने दैवपितृ विपर्ययः॥ उत्तरस्य दैव वि
धेः दैवसंबंधात्॥ इतरथा हि पितृणामधिकारः स्यात्॥ पर्वसु दैवानां॥ ग्रंथिषु छिन्नं बर्हिः देवानां कर्मसु
कार्यं देवानां॥ ॥प्रयच्छ पर्शुमिति दर्भाहारायेति यजमानः प्रयच्छति॥ कर्ता दर्भाहारायेत्यनेन मंत्रेण ग्रहणा
च्छिन्नदात्रं प्रसिद्धं॥ तस्मै प्रयच्छति॥ दर्भाहरणयोग्यो दर्भाहरः॥ पावकवत्॥ तथा च इयं गायन एव लव
नमंत्रमसौ प्रवरणात्॥ विधिकर्म परिभाषा लवनद्रव्याणि यथार्थं॥ ॥ओषधीर्दातु पर्वेत्यभिस्कपारि
पर्वेणां लुत्वा तूष्णीमाहृत्योत्तरतोऽग्नेः रूपसादयति॥ क्रतुशेषेण उपरि ग्रंथीनां लवित्वा तूष्णीं दर्भाहर
णानीय उत्तरदेशेऽग्नेः रूपसादयति॥ तूष्णीमिति वचनं तत्त्वरयाहरेत्ययमाहरेणेलिंगात्॥ प्रथमो
त्पत्तिः पृथक्कृतं ध्यमनोर्वेदिस्तरणार्थं मूलस्तनः परिभाजनीयमूलः प्रतिमूलं मंत्रार्थनिः सर्वेषां मंत्रसं
स्कारोपक्षनत्वात् पृथ्यमाणविशेषत्वाच्च॥ आज्यतंत्रे स्रुक्स्रुवाभावः प्रयोगाभावात्॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत॥
अग्निं प्राप्य निवर्तमानः कर्ताग्न्याश्वायजमानपत्नी वा प्रतीपमुख्यानावर्तेत॥ शरीरेण च सर्वानुपूर्वां यथा
तुरावर्धनार्थः॥ कस्य प्रतिषेधः गोमयवर्जनावश्यकार्यविमनादिकार्येण वर्तमानेषु कार्येपरिस
मापेः धूमोद्वेगकरणे तु विनानमं प्रसव्यः शिष्टः स्मृतेः॥ नांतरा यज्ञांगानि व्यवेयात्॥ सव्येनान्या
न्यस्य नयेत्॥ यज्ञांगानी स्रुवादीनी [illegible]गसाधनानि॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति॥ दक्षिणं जानु
भूमिस्थितं कृत्वा जुहुयात्॥ भुजकौटिल्यप्रकर्षेण यजतो जुहोति॥ च एवं पूर्वां पूर्वां संहतां जुहोति
यजनावापि जुहोति प्रयोगाद्विधा प्रमाणं कथितं स्मर्मेनेतनन्ध्व साधारणो धर्म उक्तः॥ उवाच चोर्ध्वो
थिगते निर्वेषं विध्यंगाभावात्॥ परिशिष्टमाह॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिरिति नाम्ना या तु उत्तरा
पूर्णमासी पौर्णमास्याः साराका॥ पूर्वा पौर्णमासी पूर्वापंचदर्शीन स्याम रव्यार्थं तं विरोधाभावात्॥
पौर्णमासी सिद्धं यं च विधिभेदेन कर्माम्नानात्॥ उत्तरा पौर्णमा[illegible]सी प्रतिपत्॥ उत्तरा संबंधात्॥

वषट्कारप्रदाना इति (बहुव्रीहिः)। वषट्कारवचनं विकल्पार्थम्। ऋचा सह समुच्चयो नानयोः कार्यभेदात्। यथाशास्त्रं[1] स्वरः। 'स्वाहान्ताभिः'[2] इत्यनुवचनात्। ऋङ्मध्यसत्त्वे तस्याभावः। तेन प्रदानात्॥ स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः ॥२१॥ पूर्वसूत्रवत् सर्वं वाच्यम्। 'अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा[3] (नमः) पितृभ्य ...'[4] इत्युदाहरणम्॥ उपमूललूनं बर्हिः पितॄणाम् ॥२२॥ मूलानां समीपे लूना दर्भाः पितॄणां कर्मणि कार्याः। लवने देवपितृविपर्ययः। उत्तरस्य देवविधिर्देवसंबन्धार्थः। इतरथा हि पितॄणामधिकारः स्यात्॥ पर्वसु देवानाम् ॥२३॥ ग्रन्थिषु छिन्नं बर्हिर्देवानां कर्मसु कार्यम्॥ प्र यच्छ पर्शुमिति[5] दर्भाहाराय दात्रं प्रयच्छति ॥२४॥ कर्ता दर्भाहाराय 'प्र' इत्यनेन मन्त्रेण। ग्रहणावच्छिन्नं दात्रं प्रसिद्धं तत् प्रयच्छति। दर्भाहरणयोगाद् दर्भाहारः पावकवत्। तथापि यजमानस्य एव लवनमन्त्र आशीःश्रवणात्। विधिकर्मपरिभाषा। लवनद्रव्याणि यथार्थम्॥ ओषधीर्दान्तु पर्वन्नि[6]त्युपरि पर्वणां लूत्वा तूष्णीमाहृत्योत्तरतोऽग्नेरुपसादयति ॥२५॥ ऋक्शेषेण उपरि ग्रन्थीनां लूत्वा तूष्णीं दर्भाहार आनीय उत्तरदेशे अग्नेरुपसादयति। तूष्णीमिति वचनं 'त्वरया हर' इत्ययमाहरणलिङ्गात् मा भूत्। प्रथमो मुष्टिः पृथक् बन्ध्यस्ततो वेदिस्तरणार्थं लूनस्ततः परिभोजनीयलूनः। प्रतिलूनं मन्त्रावृत्तिः सर्वेषां मन्त्रसंस्कारापेक्षितत्वात् गृह्यमाणविशेषत्वाच्च। आज्यतन्त्रेषु मुष्ट्यभावः प्रयोगाभावात्॥ नाग्निं विपर्यावर्तेत ॥२६॥ अग्निं प्राप्य निवर्तमानः कर्ता ब्रह्मा यजमानः पत्नी वा प्रतीपमुखा नावर्तेत शरीरेण। सर्वानुपूर्व्योऽयं धातुरावर्तनार्थः। नायं प्रतिषेधो गोमयावर्जनावश्यकायविनमनादिकार्येष्वावर्तमानेष्वा कार्यपरिसमाप्तेः। धूमोद्वेगकरणे तु वितानसंप्रत्ययः शिष्टस्मृतेः॥ नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात् ॥२७॥ सव्येनान्योन्यस्य नेयात्। यज्ञाङ्गानि स्रुवादीनि यागसाधनानि॥ दक्षिणं जानु प्रभुज्य जुहोति ॥२८॥ दक्षिणं जानु भूमिस्थितं कृत्वा जुहुयात्। भुजो कौटिल्ये[7]। प्रकर्षेण। यजतौ जुहोतिश्च। 'एवं पूर्वां पूर्वां संहतां जुहोति'[8] इति यजतावपि जुहोतिप्रयोगात्। 'द्विधा प्रमाणे कथितं स्मृतेश्च ततश्च साधारणधर्म उक्तः। उवाच चार्थाधिगतेर्निषेधं विध्यङ्गभावात् परिशिष्ट आह'॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः। इति नाम्ना। योत्तरा। पौर्णमासी पौर्णमास्याः। सा राका ॥२९॥ पूर्वा पौर्णमासी पूर्वा पञ्चदशी तस्या मुख्यार्थत्वं विरोधाभावात्। पौर्णमासीद्वयं च विधिभेदेन कर्माम्नानात्। उत्तरा पौर्णमासी प्रतिपत्। उत्तरासंबन्धात्।

संव्यवहाराभावाच्चानर्थकं संभावनं॥ अर्थयत्वं चाक्रियानिमित्तत्वात्॥ नित्यं कालस्य न क्रिया
योगार्थत्वात्॥ इतश्च यत्कार्यक्रियामनुमन्यते॥ उत्तरा च देवेभ्यो ददातीति निर्दिष्टेषु विधानान्नोत्त
काले विशेषसंप्रसयार्थत्वात्॥ पूर्वस्यां पौर्णमास्यामनुमननं उत्तरस्यां दानमिति यत्तत्परमुच्य
ते॥ यस्यां यस्यां स्थितये उत्तरभागे मध्याह्ने पौर्णमासी स्यात्तत्र लोकप्रसिद्धामाभूत्॥ अनुमानमिति॥
उत्तरस्यां पूर्वस्यां वा यथा स्यादिति॥ अयं च कौशिकाभिन्नेतार्थ इत्याह॥ न यावायोप सप्तस यदुत्तरपव
सयस्यानवधारणाशंकाकानूनिं॥ विवेशस्यानुस्पष्टमन्यते स्यागार्थसंप्रसय:॥ अतएव न युज्यमन्यते न
दीयमानं गते सुरहविष: संप्रदानं प्रधानहविष: कुर्यात्पूर्वामावास्या सा सिनीवाली यो त्तरा सा कुहू:॥ इ
वेरत्ववत्॥ अस्यार्थ: सूर्याचंद्रमसो: परो विप्रकर्ष: पौर्णमासी विपरीतामावास्या सा सिनीवाली अत्र
मनीति तस्यां स्मृतानाल शब्दस्य च मन्वर्थत्वात्॥ तस्माद्यत्पिंडपितृयज्ञ: पूर्वस्यां श्राद्धस्य तदुक्ता
च्च पिंडपितृयज्ञांगश्राद्धं कुर्यात् तुदानार्थस्याहवि: संप्रदानात्॥ एककार्यसंबंधपूर्वोत्तरभावोपप
ते:॥ पूर्वस्यामुपवसथ उत्तरस्यां याग:॥ अथोपवसथ इत्युपवसथ्य भक्तमश्नाति॥ चतुर्दश्या
मह संयुक्ता पूर्वेति॥ अस्मिन्नहनि उपवसथ:॥ यो न्य इति॥ अवधीर्यत त्रोपवसथ्यभक्तमश्नाति
यजमान उपवसत भक्तं उपवत्स्यद्भक्ते॥ हेतु:॥ मधुलवणमांसमाषवर्जं॥ मधु माक्षिकमाध्वीक
स्यात्यं न्नाप्रतिषेधात्॥ लवणं सर्वप्रकारं मांसं ब्राह्मणं ब्राह्मणकामेनापि यजमानभागादि
रहाभक्षशास्त्रचोदितत्वात्॥ सर्वत्तु परिलोपप्रसंगात्॥ माषानुपसवनेर्थतश्च वर्जयेत्॥ सु
रादीनितु नित्यप्रसिद्धानीति रूत्वा नेह प्रतिषेधार्हाणीति न प्रतिषिद्धानि॥ उपवसन उपवसथ:
यद्यश्चातिनेत एतदस्मानि ग्रह णात्॥ अथोपवसथ इत्यनवधारितवचनं कस्मात्॥ आह॥ पूर्व
भागिक्यो त्तरभागिकत्वात्॥ पूर्वामावास्यमावास्ययोर्विक्रमसंनिपातयोश्च यागसंबंधात्॥ पूर्वा
ण्हे च कर्मसुते उत्तरभागिक्या उपवसनकर्मणा विक्रमसन्निपातयो: कर्ममध्य अवसथ्यानप
रोधात्॥ अथोपवसथ इत्यवधारित उत्तरभागिक्यामवसथ: प्रत्येतव्य इति॥ अस्ति क्रियायार्थ

संव्यवहाराभावाच्चानर्थकं संज्ञावचनम्। अर्थवत्त्वं च क्रियानिमित्तत्वात्। नित्यं कालस्य तत्क्रियायोगार्थत्वात्। व्रतग्रहणादिक्रियामनुमन्यते। उत्तराच्च देवेभ्यो ददाति हविः[1] इत्येवं विधानाच्चास्याः कालविशेषसंप्रत्ययार्थत्वात्। पूर्वस्यां पौर्णमास्यामनुमननम्। उत्तरस्यां दानमिति यत् तत् परमुच्यते। यस्यास्तिथेरुत्तरभागे मध्याह्ने पौर्णमासी स्यात् तत्र लोकप्रसिद्धा मा भूत्। अनुमननमिति उत्तरस्याः पूर्वस्यां यथा स्यादिति। अयं च कौशिकान्न भिद्येतार्थ इत्याह। तथा च 'अद्योपवसथ'[2] इत्युपवसथस्यानवधारणाशङ्का। यस्यां विनिवेशः स्यात् तस्या मन्यते यागार्थसंप्रत्ययः। व्रतोपायनं तु मन्यतेऽन्नं दीयमानं व्रतेऽस्तु। हविषः संप्रदानं प्रधानहविषः ॥ या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः ॥ ३० ॥ पूर्वसूत्रवद् अस्यार्थः। सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासी। विपरीतामावास्या। सा सिनीवाली अन्नवतीति। तस्यां स्मृत्यां[3] वालशब्दस्य चान्वर्थत्वात्। तस्मात् पिण्डपितृयज्ञः पूर्वस्याम्। श्राद्धस्य तद्वृतत्वाच्च। पिण्डपितृयज्ञाङ्गं श्राद्धम्। कुहेस्तु दानार्थस्य हविःसंप्रदानात्। एककार्यसंबन्धः पूर्वोत्तरयागोपपत्तेः। पूर्वस्यामुपवसथ उत्तरस्यां यागः ॥ अद्योपवसथ इत्युपवत्स्यद्भक्तमश्नाति ॥ ३१ ॥ चतुर्दश्या सह संयुक्ता पूर्वेति। अस्मिन्नहन्युपवसथो योग्य इत्यवधार्य तत्रोपवत्स्यद्भक्तमश्नाति यजमानः। उपवत्स्यतः भक्तम् उपवत्स्यद्भक्तम् ॥ मधुलवणमांसमाषवर्जम् ॥ ३२ ॥ मधु माक्षिकं माध्वीकस्यात्यन्तप्रतिषेधात्। लवणं सर्वप्रकारम्। मांसं बृंहणम्। बृंहणकामेनापि यजमानभागादि इडाभक्षं शास्त्रचोदितत्वात्[4]। सर्वं तु परिलोपप्रसङ्गात्। माषानुपवसनेऽर्थतश्च वर्जयेत्। सुरादीनि तु नित्यप्रतिषिद्धानीति कृत्वा नेह प्रतिषेधार्हाणीति न प्रतिषिद्धानि। उपवसनं उपवसथः। यदश्नाति तेन एतद् अश्नातिग्रहणात्। अद्योपवसथ इत्यनवधारितवचनम्। कस्मात्। आह। पूर्वभागिक्युत्तरभागिकीत्वात्। पूर्वामावास्योत्तरामावास्ययोः विक्रमसंनिपातयोश्च यागसंबन्धात्। पूर्वाह्णे च कर्म। नोत्तरभागिक्यामुपवसनकर्म। विक्रमसंनिपातयोः कर्म। अद्योपवसथस्यानुपरोधात्। अद्योपवसथ इत्यवधारित उत्तरभागिक्यामनुपवसथः प्रत्येतव्य इति। अशिक्रियाया अर्थ-

त्वांपातनार्थः ॥ तस्मात्सर्वाः कालानामाग्रयणीदीनामुपवसनक्रियायात्र्यभावात् ॥ अलिंकि
याया अभावउपवस्त्येद्वत्कवचनं ॥ संव्यवहारार्थमपराण्हे भोजनवचनात् ॥ ॥ममाग्ने वर्च इति
समिध आधाय व्रतमुपैति ॥ एकाहकविधिकर्मत्वादयः समिध आदधातीमसमिद्ग्रहणं विधिकर्म
त्वात् ॥ यजमानआधानेवचनात् ॥ अग्न्याधानमग्नीषोमाभ्यां दर्शनेंद्राग्निभ्यामदर्शन इतिवच
नात् ॥ नियमग्रहणेममाग्ने ॥ ॥ व्रतेन त्वां व्रतपत इति वा ॥ अस्या विधिकर्मत्वमेककर्मभावात् ॥ ममा
ग्ने वर्चो व्रतेन त्वां व्रतपत इति समिध आधाय व्रतमुपैतीति वक्तव्यं ॥ एवमुच्यमानमुभयो विधिकर्म
त्वं स्यात् ॥ ननु अस्य कर्मत्वं स्यात् ॥ अत्र च स्वाहाकारो न पूर्वहोमत्वात् ॥ व्रतादानीयमुपैतीति वचनात् ॥
किं सन्नव्रतं ॥ ब्रह्मचारी स्यादिति शेषः ॥ ब्रह्मचारीति मिथुनप्रतिषेधः ॥ अधः शयीत ॥ अमावस्या
तद्दिनं यां वेदिकरणादि शयनानां तत्पूर्वं स्यात् तिथौ ॥ प्रातर्हुतेऽग्नौ कर्मणे वां वेषाय त्वामुपकरणाद्यभि
पा प्रागुदक्पश्चात्त्यापरेणाग्निं दर्भानास्तीर्य तेषु ... हविरग्नि चर्मग्राग्रीवमुत्तरलोम उपस्तीर्य प
वित्रे कुर्वीत मानुष्येण ... तार्यन्त्वायनामर्भवितानन्द पितृस्यमेवहोनव्यं ॥ ननः कर्माकर्म
णेवासिनि ... दर्भान्यत्पुरस्तेन ॥ ननः परिभोजनीयानस्माभिनारायणमानुष्यान्त्वभूस्वनाम्नृणाति तेषां
परस्परानन्दं चर्मास्तृणाति ... दर्भाग्राग्रीवपूर्वग्रीवंउपरिलोममुपस्तीर्य पवित्रे कृत्वा नकुलो नेमीना
कृत्वेन ... यथार्थमुत्पूर्वजयोरिति वचनात् ॥ नखसंतानरायाव्ये चोजाभिरसंग ॥
नूनमस्ति ... समानकृत्वेनकार्यमन ... ताभ्यां तथेव पाणिसत्त्वास्वनं तेषु ... तरसिध्येऽतरवचन
मनस्यापि ... मणारदर्भानास्तीर्य तेषु तत्तयथास्यात् ॥ पञ्चात् ... विहारविषासंस्कारद्रव्यस्य प
वित्रक्रियाकर्मार्थं ... यथाङ्गान्युदकक्रियाक्रम आग्रयणेषयः हाज्यपरिस्तरणक्रमः ॥ ...
हविर्व्यर्थलक्षणक्रमः ॥ पवित्रक्रिया ... कर्मसुन्तानुसृते हविर्विशेन वचनात् ॥ पवित्रक्रिया
... संस्कारत्वात् ॥ दर्भावप्रच्छिन्नाग्रौ ... अनुलोममनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ
इति ॥ परिभोजनीयमूल दर्भानामग्रादाय ... अन्यापदन्योमैष्टहोत्राममन्त्रस्य तत्पवित्रक्रियानन्तरमा
ज्येनमन्त्रेणासंव्यवहारार्थापवित्रे मन्त्रमार्ये ॥ ॥महादेवदार्थ ... शर्मणः पौत्रस्यम

वत्त्वाद् भोजनार्थः । तस्मात् सद्यस्कालानाम्[1] आग्रयणादीनामुपवसनक्रियाया अभावात् । अशिक्रियाया अभाव उपवत्स्यद्भक्तवचनं संव्यवहारार्थमपराह्णे भोजनवचनात्[2] ।। ममाग्ने वर्च[3] इति समिध आधाय व्रतमुपैति ।। ३३ ।। एका ऋक् विधिकर्मत्वात् । समिध आदधाति । समिद्ग्रहणं विधिकर्मत्वात् । यजमान आधानवचनात् । अग्न्याधाने 'अग्नीषोमाभ्यां दर्शन इन्द्राग्निभ्यामदर्शने'[4] इति वचनात् । नियमग्रहणं 'ममाग्ने' ।। व्रतेन त्वं व्रतपत[5] इति वा ।। ३४ ।। अस्याविधिकर्म क्रमे कर्माभावात् । ममाग्ने वर्चो व्रतेन त्वं व्रतपत इति वा समिध आधाय व्रतमुपैतीति वक्तव्यम् । एवमुच्यमान उभयोर्विधिकर्मत्वं स्यात् । ततश्च सूक्तं स्यात् । अत्र च स्वाहाकारो न पूर्वहोमत्वात् । व्रतादानीयाः[6] उपैति वचनात् ।। किं पुनर्व्रतम् । ब्रह्मचारी व्रती । स्यादिति शेषः । ब्रह्मचारी व्रतीति मैथुनप्रतिषेधः । अधः शयीत ।। ३५ ।। भूमावनन्तर्हितायाम् । वेदिकरणादि शयनान्तं पूर्वस्यां तिथौ ।। प्रातर्हुतेऽग्नौ कर्मणे वां वेषाय वां सुकृताय वामिति पाणी प्रक्षाल्यापरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम प्रस्तीर्य पवित्रे कुरुते ।। ३६ ।। प्रातर्हुतेऽग्नौ न सायं होमयित्वा । अर्वाक् च सायमारम्भयित्वा । तदपि स्वयमेव होतव्यम् । ततः कर्ता कर्मणे वामिति हस्तौ प्रक्षालयत्युदकेन । ततः परिभोजनीयान् दर्भानादाय पश्चात् कृत्वाग्नेस्तानास्तृणाति । तेषामुपरि आनडुहं चर्मास्तृणाति रक्तवर्णं प्राग्ग्रीवं पूर्वग्रीवमुपरिलोम उपस्तीर्य पवित्रे द्वे करोति कर्ता । हुतेऽग्नौ मन्त्रत्रिकेण हस्तौ प्रक्षालयामीति शेषः । 'यथार्थमुदर्कान् योजयेत्'[7] इति वचनात् । न शाखान्तरीया ऋचोऽतिप्रसङ्गात् । प्रक्षाल्येति निर्वापसमानकर्तृकार्थम्[8] । अतश्च नाज्यतन्त्रे पाणिप्रक्षालनम् । तेषु इत्युत्तरसिद्धेरुत्तरवचनमन्यस्यापि हविषश्चर्मणि दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरत्वं यथा स्यात् । 'पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः'[9] इत्यस्य पवित्रक्रियाक्रमार्थलक्षणम् । यथा शान्त्युदकक्रियाक्रम आग्रयणे[10] तथेहाज्यपरिचरणक्रमः । अतश्चाज्यहविष्यर्थलक्षणः क्रमः । पवित्रक्रियायां स्थण्डिलकर्मसु च 'नानुत्पूतं हविः'[11] इति वचनात् ।। पवित्रक्रिया प्रक्षालनं संस्कारशब्दत्वात् । दर्भावच्छिन्नप्रान्तौ प्रक्षाल्यानुलोममनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ।। ३७ ।। परिभोजनीयलूनदर्भाणामपादाय अप्रच्छिन्नाग्रौ गृहीत्वा प्रक्षालयत्येवं पवित्रक्रिया । ततो मार्जनं मन्त्रेण । संज्ञा संव्यवहारार्था 'पवित्रेऽन्तर्धाय'[12] इति ।। महावेदार्थविदो वत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भ-

हृद्याग्लस्तैः कोशाकनाथ्ये प्रथमाकण्डिका समाप्ता ॥१॥ त्वं भूर्भूतिरिति वित्रेण्डं तर्थायत्तौ निर्वपति दे व
स्यर्वेति ॥ त्वं भूर्भिर्मानेकल्प नग्गार्पर्नत्रे कुर्मणः ॥ व्रीहीणां वा तुराकृतानां हविष्कर्मणि करोति ॥ देवस्य
त्वेत्यनेन मंत्रेण मंत्राः वृर्वा कृत्या वगते निर्वपति ॥ ग्रहणमव्यक्तचोदने निर्वपमंत्राभावात्कृपानस्य
नु ॥ तदर्थमंत्राम इमाधिनिर्वपतिप्रसृण्सु नकृत्यतः ॥ दक्षिणेन हस्तेन त्रीन्मुष्टीन्तूष्णीं चतुर्थं ॥ हवि
र्ग्रहणमास्ये पस्कालीपाकेषुमा न ते ॥ सन्निकर्षनिर्देशात्तदभ्यासः ॥ चतुर्दिक्षु स्थालीपाकः व्यक्तचो
दनाः व्यक्ताव्यक्तचोदना आश्रमाश्चेति ॥ पुरोडाशे नैवं जेते ॥ समावर्तनीयो प्रैषज्या ॥ इदन्तु जयति किंचा
मैमनमेस्याः हिताग्निप्रातिनिर्वपति ॥ समावृत्ताभास्करादाहरणानि ॥ ॥ एतमग्नीषोमाभ्यामिति ॥ निर्वा
त्रा पमंत्रे अग्नीषोमाभ्यां मितिमंवयत्र अग्नीषोमयोर्निर्वापएवमिति ॥ पत्राविनिर्धानादिति प्रास्येयर्थे भग
वदत्यन्यस्थाने अग्नीषोमाभ्यामिति विशेषः ॥ इंद्राग्निभ्यामित्यमावास्यायां ॥ एवममावास्यायां व्यक्त
चोदनायामपि पवित्रान्तर्धानादिनिर्वापः कार्यः ॥ विशेषस्तु इंद्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि ॥ अमावास्या
ग्रहणमनर्थकमिंद्राग्निभ्यामदृष्टेनिदत्यमावास्यामंत्रस्यास्तित्वात् ॥ नानर्थकं ॥ नित्यं पूर्वमा
ग्नेयं ॥ इत्यत्र नित्यग्रहणं सदावच्ननेन्याग्नेयस्य सर्वत्रापि पूर्वत्वात् ॥ ननु आग्नेयसोमीयेंद्राग्नयोर्विकल्पः ॥
प्रसज्यते ॥ नामिनित्यर्थे अमावास्यायामिति वचनं ॥ नित्यं ऐमाग्नेयं ॥ सर्वत्राग्नेयविधिः प्रथम
प्रत्येन व्यसहावृहने क्रते विभज्यमानेषु ये तंडुलाः प्रथमं विभक्तास्ते आग्नेयाः इत्यवहननानतरे चाग्ने
यस्य प्रथमभ्यासः ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतं ॥ चर्मस्थान् व्रीहीनुपवि
त्राभ्यां प्रोक्षति ॥ यस्यै देवतायै प्रोक्षति ॥ व्रीहयो निरूप्यमाना न मर्यत्ता जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ अग्नीषोमा
भ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निर्देशान ॥ अव्यक्तचोदने षमंत्रकं निरुप्तग्रहणात् ॥ निर्वापमंत्रे यथा न्वर्था
नमानि प्रक्षालनमंत्रवत्प्रत्ययः ॥ उलूखलमुसले शूर्पं प्रक्षाल्य तत्र चर्मस्था व्रीहीनुलूखले प्रो
प्यावपरोपिहविष्कृतानावाते विसर्जनि हविः कृनाद्ववहीति ॥ उलूखलमुसले चर्म शूर्पं च प्रक्षालयेत् ॥
यथत्कृत्यादिति मंत्रान्कप्रक्षालितानि निर्वापचर्मणि स्थापयेत् ॥ निरूप्तां व्रीहीनुलूखले प्रक्षोप्यावहं
ति यजमानो वग्ग्रमहविःकृतोमंत्रेणाहविःकृनाद्ववहीति वाचं विसृजति सर्वाभिमानुयत्ताग्निद
निप्रक्षालयति ॥ यथत्कृत्यादिति मंत्रोक्तमित्युलूखलादीनां प्रक्षालनमवीनप्रक्षालितानिस्तंस्कृत

इदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये प्रथमा कण्डिका समाप्ता ॥ १ ॥ त्वं भूमिम्...इति पवित्रेऽन्तर्धाय हविर्निर्वपति देवस्य त्वा...इति ॥ १ ॥ ‘ त्वं भूमिम् ’[1] इति कल्पजया पवित्रे चर्मणः व्रीहीणां चान्तरा कृत्वा हविश्चर्मणि करोति ‘ देवस्य त्वा’ इत्यनेन मन्त्रेण । मन्त्रादेव क्रियावगतेर्निर्वपतिग्रहणं व्यक्तचोदनेति । निर्वापे मन्त्राभावात् क्रिया न स्यात् तदर्थं मन्त्रसिद्धमपि निर्वपतिग्रहणं पुनरुच्यते । दक्षिणेन हस्तेन त्रीन् मुष्टीन् । तूष्णीं चतुर्थम् । हविर्ग्रहणमाश्येषु स्थालीपाकेषु मा भूत् । संनिकर्षे विशेषान् वक्ष्यामः । चतुर्विधाः स्थालीपाकाः– व्यक्तचोदनाः अव्यक्तचोदनाः व्यक्ताव्यक्तचोदना आश्याश्चेति । ‘ पुरोडाशेनेन्द्रं यजते ’[2] । ‘ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ’[3] । ‘ इदं तद् युजे यत् किंचासौ मनसेत्याहिताग्निं प्रतिनिर्वपति’[4] ‘समावृत्याश्नाति’[5] उदाहरणानि ॥ एवमग्नीषोमाभ्यामिति ॥ २ ॥ निर्वापमन्त्रे ‘ अग्नीषोमाभ्याम्’ इति मन्त्रावयवः । अग्नीषोमयोर्निर्वापः । एवमिति पवित्रान्तर्धानादिति प्राप्तेऽर्थे ‘ अग्नये’ इत्यस्य स्थाने ‘ अग्नीषोमाभ्याम्’ इति विशेषः॥ इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ एवममावास्यायामव्यक्तचोदनायामपि पवित्रान्तर्धानादिनिर्वापः कार्यः । विशेषस्तु ‘ इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि ’ । अमावास्याग्रहणमनर्थकम् । ‘ इन्द्राग्निभ्यामदर्शने ’[6] इत्यमावास्यासंबन्धः स्यात् । सिद्धत्वात् । नानर्थकम् । ‘ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ’[7] इत्यत्र नित्यग्रहणं सहावहननेऽप्याग्नेयस्य पूर्वाणि पूर्वत्वात् । ततश्चाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्विकल्पः प्रसज्यते । तन्निवृत्त्यर्थममावास्यायामिति वचनम् ॥ नित्यं पूर्वमाग्नेयम् ॥ ४ ॥ सर्वदा चाग्नेयं विधानं प्रथमं प्रत्येतव्यम् । सहावहनने कृते विभज्यमानेषु ये तण्डुलाः प्रथमं विभक्तास्ते आग्नेया इति । अवहननानन्तरं चाग्नेयस्य प्रथमं न व्यर्थम् ॥ निरुप्तं पवित्राभ्यां प्रोक्षत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ ५ ॥ चर्मस्थान् व्रीहीन् पवित्राभ्यां प्रोक्षति । यस्यै देवतायै व्रीहयो निरुप्ताः । तान् प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निदर्शनम् । अव्यक्तचोदनेष्वमन्त्रकं निरुप्तग्रहणात् । निर्वापमन्त्रे यथाविधानं पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत्[8] प्रत्ययः ॥ उलूखलमुसलं शूर्पं प्रक्षालितं चर्मण्याधाय व्रीहीनुलूखल ओप्यावघ्नंस्त्रिर्हविष्कृता वाचं विसृजति हविष्कृदा द्रवेहीति ॥ ६ ॥ उलूखलमुसलं च शूर्पं च प्रक्षालयेत् । ‘यद्यत् कृष्ण[9] इति मन्त्रोक्तम् ’[10] । प्रक्षालितानि निर्वापचर्मणि स्थापयेत् । निरुप्तान् व्रीहीनुलूखले प्रक्षिप्यावहन्ति यजमानः । अवघ्नंश्च हविष्कृता मन्त्रेण हविष्कृदा द्रवेहीति त्रिः वाचं विसृजति । अर्थाभिधानात् । ‘यत्त्वा शिक्व[11] इति प्रक्षालयति ’[12] । ‘ यद्यत् कृष्ण इति मन्त्रोक्तम् ’[10] इत्युलूखलादीनां प्रक्षालनं भवति । प्रक्षालितमिति संस्कृत-

द्रव्यन्तरोदितेपृथग्विनियोगेनिर्देशाः चर्मण्याधायेतिवचनंचर्मणिहविःसंस्कारस्याविधिकर्मसंबंधा
नु॥त्रीहीर्णानिरत्नीपूर्णमासयोर्हविग्रहणं॥संमत्यर्थेनिर्वापग्रहणंतस्यसर्वहविःसंस्कारार्थ
त्वात्॥निर्वापार्थंपश्चाद्गार्हपत्यस्यतःसंविशनीति॥अत्रआरभ्यवाद्यमोक्षितानवनत्॥हविःशब्दः
नीहविक्रियाकर्तृत्वात्॥हविष्क्रियायाश्च पवित्रेपर्णेवापहनंहविष्कृतःअपहतेति॥वानरेयाम
मानकर्तृनिर्देशात्॥ अवहन्त्यसुफलीकृतानुक्त्वाप्रक्षाल्यतंडुलानभ्यवहरेत्पात्रे [illegible]
हिनि॥चरुमधिदधाति॥अवहन्त्यतंडुलानिरत्नेसुफलीकरणात्॥ [illegible]
त्वाफलीकरणात्तुषतुसाःप्रक्षाल्योदकेनतंडुलानभ्यवहरेदित्यभ्यवहरे [illegible] ॥चरुग्रहणंन
चकस्वपरकपालानांमाभूत्॥भंतिहविःपक्वानांनसमयसहहनात्॥तुषाःश्रुताहस्तदकमासि
चति॥अनयाऋचाप्रासिंचति॥पवित्रेअभ्यायश्रकरणान्निर्देशात्॥सहमंत्रेणपुरोडाशासंय
मनमर्वाति उदकग्रहणंपयसिमाभूत्॥प्रक्षालनासुप्ताद्गिनितंडुलान् उदकासेकानंतरमवनेदु
स्तानासिंचति॥तंडुलग्रहणंतिलोदनेमाभूत्॥सर्वसुकानांनरत्वात्॥दर्वपानिग्रहणमायस्ता
सुतंडुलाः॥परितान्यवुरुवयमितित्रिःपर्यग्निःकरोति॥अनयाचरुत्रिःपर्यग्निकरोति॥मंत्रसुमरुव
कदृश्यात्॥अप्यवराशीनिहत्स्यत्रिग्रहणं॥नेक्षणेनत्रिष्कृदक्षिणमुदायौति॥उद्धेमाभिमुखस्वनमा
दनंतंडुलोनाम्मुदाप्पुदायवत्॥चरुपर्यग्निकोदयति॥नेक्षणेनमाघट्टनेप्रदक्षिणमावचनं॥यथाके
मनियमार्थं॥अनुदूर्वंयथाकाम॥अतःपरंघट्टनेअनाघट्टनंवाप्रदक्षिणमप्रदक्षिणंवा॥उत्तर
तोग्निरुपसादयतीदृष्ममपनीयतंत्रैवमुपसादयति॥ उत्तरंबर्हिः॥इध्मस्योत्तरतः॥अग्नयेजुष्टा
जुष्टंप्रोक्षामीतीध्मं॥प्रोक्षयती॥तेवाक्यशेषः॥एवंकर्मलिंगाहृतिवचनात्॥पृथिव्यादितिबर्हिः॥
पृथिव्यैत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतिबर्हिःप्रोक्षति॥इध्माबर्हिषोरुभयोरुपस्था तयोःप्रोक्षणार्थं॥इध्म
बर्हिषोर्ग्रहणंपृथिव्यादितिसमस्तमंत्रवचनं॥अधिकारएवगतत्वात्॥एवमग्नीषोमाभ्यामि
तिपया॥दर्भमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेःप्रागग्रंनिदधातितुर्णमृदंप्रथस्वेत्यासंस्तृणंवभ्यहीति॥यो
मुष्टिप्रथमोलूनःतंपश्चादग्नेःपूर्वाग्रंनिदधातिनिर्दानवोदनात्स्नवनकालेप्रथमस्यमुष्टेःपृथक्
वचनंलवनकालेवचनं॥इहावश्यग्रहणात्॥भाज्यंतत्रलेभावः॥पुनरग्रहणात्॥दर्भाणामपो

द्रव्यम् । व्यक्तचोदनेष्वर्थविशेषनिर्देशः । चर्मण्याधायेति वचनं चर्मणि हविःसंस्कारस्य विधिकर्मसंबन्धात् । व्रीहीनिति दर्शपूर्णमासयोर्हविर्ग्रहणसंप्रत्ययार्थम् । निर्वापग्रहणं तस्य सर्वहविःसंप्रत्ययार्थत्वात् तिलाद्यर्थम् । ‘ पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति ’[1] इत्यत आरभ्य वाग्यमो वितानवत्[2] । हविष्कृदेहीति हविष्क्रियाकर्तृत्वात् । हविष्क्रियाशब्दः पवित्रेऽर्पणे । अवहननं हविष्कृतः । अवहत्येति चोत्तरेण समानकर्तृनिर्देशात्[3] ॥ अवहृत्य सुफलीकृतान् कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्य तण्डुलान् अग्ने चरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षत्[4] इति चरुमधिदधाति ॥ ७ ॥ अवहत्य आ तण्डुलनिर्वृत्तेः । सु सुष्ठ फलीकरणान् कृत्वा । फलीकरणाः तुषबुसाः । प्रक्षाल्योदकेन तण्डुलान् अग्ने चरुरित्यग्नौ चरुं स्थापयति । चरुग्रहणं नवकखर्परकपालानां मा भूत् । प्रतिहविः पदानां न समवायः सहत्वात् ॥ शुद्धाः पूता[5] इत्युदकमासिञ्चति ॥ ८ ॥ अनया ऋचा आसिञ्चति । ‘ पवित्रे अन्तर्धाय ’ प्रकरणातिदेशात् । सह मन्त्रेण पुरोडाशसंयवनं भवति । उदकग्रहणं पयसि मा भूत् । ब्रह्मणा शुद्धा[6] इति तण्डुलान् ॥ ९ ॥ उदकसेकानन्तरमेव तण्डुलानावपति । तण्डुलग्रहणं तिलौदनेन मा भूत् ॥ सर्वेषु कालान्तरत्वात् आवपतिग्रहणम् । आपस्तासु तण्डुलाः ॥ परि त्वाग्ने पुरं वयम्[7] इति त्रिः पर्यग्नि करोति ॥ १० ॥ अनया चरुं त्रिः पर्यग्नि करोति । मन्त्रस्तु सकृदेकद्रव्यात् । त्र्यवराधनिवृत्त्यर्थं त्रिर्ग्रहणम् ॥ नेक्षणेन त्रिः प्रदक्षिणमुदायौति ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वमाभिमुख्येन आघट्टनं तण्डुलानामुदायवनम् । चरुं पर्यालोडयति । नेक्षणेनाघट्टनम् । प्रदक्षिणवचनं यथाकामनियमार्थम् ॥ अत ऊर्ध्वं यथाकामम् ॥ १२ ॥ अतः परं आघट्टनमनाघट्टनं वा प्रदक्षिणमप्रदक्षिणं वा ॥ उत्तरतोऽग्नेरुपसादयतीध्मम् ॥ १३ ॥ उपनीय तत्रेध्ममुपसादयति ॥ उत्तरं बर्हिः ॥ १४ ॥ इध्मस्योत्तरतः ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीतीध्मम् ॥ १५ ॥ प्रोक्षतीति वाक्यशेषः । ‘ एवं कर्मलिङ्गाः ’[8] इति वचनात् ॥ पृथिव्या इति बर्हिः ॥ १६ ॥ पृथिव्यै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति बर्हिः प्रोक्षति । इध्माबर्हिषोरुभयोरुपसादितयोः प्रोक्षणार्थमिध्माबर्हिषोर्ग्रहणम् । पृथिव्या इति समस्तमन्त्रवचनम् । अधिकारादेव गतत्वात् । ‘ एवमग्नीषोमाभ्याम् ’[9] इति यथा ॥ दर्भमुष्टिमभ्युक्ष्य पश्चादग्नेः प्रागग्रं निदधात्यूर्णम्रदं प्रथस्व स्वासस्थं देवेभ्य इति ॥ १७ ॥ यो मुष्टिः प्रथमो लूनः[10] तं पश्चादग्नेः पूर्वाग्रं निदधाति । निवृत्तचोदनाल्लवनकाले प्रथमस्य मुष्टेः पृथग्वचनम् । लवनकाले वचन इहावश्यग्रहणात् । आज्यतन्त्रेऽलंभावः पुनरग्रहणात् ॥ दर्भाणामपा-

निवचनात्॥ संप्रेष्यति ब्रह्मा संप्रेष्यति॥ कर्ता ब्रह्मणः अभावे यजमानः संप्रेष्यति॥ ९

दायकर्तॄणामन्यतमो दक्षिणतो ब्रह्मासनं निदध्याति॥ दर्भेभ्यः परिभोजनीयेभ्यः अप्यादाय दर्भाः
मदक्षिणतः अग्नेः वेद्यामेव वेदिर्यज्ञस्येति वचनात्॥ ब्रह्मणः आसनं ब्रह्मासनं॥ अत्र ब्रह्मवरणादि
तानवनेनु॥ एतज्जपश्च भवति॥ सहतो जपतीति॥ दिनान्तवचनात्॥ अहं भूपतिरिति॥ पुरस्तात्
प्रगासीर्यन्तेषां भूतानां पुरे पांमाते रवस्थादयन्परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमात्रमानुपूर्वान्॥ उत
२ रवेदं मध्यदर्भाणां भ्यां स्तृणाति॥ मात्रादयनुसर्वतो गच्छति स्तरणाय गच्छति दक्षिणेनाग्नेयी
वत्॥ पश्चिममर्धं यावद्वेदेः॥ परिस्तृणीहीति संप्रेष्यति॥ ब्रह्मा कर्तारं संप्रेष्यति॥ ब्रह्मरस्यमथ
मंत्रेसंप्रेष्यवचनं॥ उत्तरपरिस्तरणार्थं पुनः संप्रेषणार्थं॥ उत्तरपूर्वे परिस्तरण एव॥ पश्चिमतश्चेत्
पुनः प्रयोगः स्यात्॥ तदेतस्य तेस्तु वाक्येन तरक्तं वचनं पक्षसंवचयार्थमेवात प्रस्तरणादेश्चासं
प्रेष्यस्यानिदेशात्मन्त्राध्यर्पितं तत्॥ संप्रेषप्रयोगता दाराविव प्रैषः संप्रेष्य तौ॥ अभावश्चाग्ना
नारब्धे कर्त्री॥ ७॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्राशपापरि
स्तृणामीति॥ वेदिस्तरणार्थं बर्हिषः मुष्टिं गृहीत्वानेन मंत्रेण स्तृणाति॥ एवमुत्तरतो पुनर्जापा
नुकुर्वतः॥ यथा दक्षिणेनाग्नेः पूर्वसंप्रेषः परिस्तरणं॥ तमेवमुत्तरे पदेप्यप्रैषं संप्रैषपरिस्तरणमंत्रोक्तं
कर्तव्यं॥ एवमिति सामनत्रोपानिदेशात्॥ यावंतो मुष्टयो दक्षिणे पक्षे॥ तावंत उत्तरे सकुर्यादित्यर्थः
॥ उत्तराधिकारे पुनर्वचनमन्येनैकतः संप्रैषार्थं॥ तस्मादाज्यदंत्रे सहतः संप्रेषयमन्यत्सर्वसम
स्तीर्णवत्॥ ८॥ यत्र समागच्छतिन दक्षिणोत्तरे करोति॥ यस्मिन्प्रदेशे स्तरणसंगमो भवति॥
तद्दक्षिणमुपकारिकार्यमुत्तरस्य॥ सौर्णनेमोम्नानितरां वर्णताजुष्टप्रोक्षामीति मार्थमुच्यते॥ उभयपक्ष
स्तरणेप्रकृते श्रोत्रीयं यथा स्यात्॥ नपक्षस्तरणप्रबन्धकश्चयथा ब्राह्मण विधिरित्यनेन विहितेपि श्रो
त्रीतिवचनमनारभ्य वादात्मन्त्राभावात् श्रोत्रियत्वाभावः स्यात्॥ तत्रामन्त्रकं श्रोत्रियं कथं भवेदित्य
च्येत॥ मन्त्राभावश्च पुनर्वचनात् मुष्टिवत्॥ भानमुष्टिनं संस्तीर्णमुपयोगं लभेत॥ बर्हिः संस्तीर्ण
मग्नुक्षणरहितेनांगभावं न लभते॥ भर्वीर्थो वहिषः॥ इदं वचनं यज्ञस्तीर्णस्य मा भूत्॥ तस्मादग्नेरग्ना
वास्तीर्य प्राचीनगायानतनं संस्तीर्ण इति॥ ९॥ नेयोभ्याभानं॥ प्रथमः अनपसु दक्षिणतस्यादनेगत॥ धृ
वानुसृतं दर्भैः॥ उत्तरवनं पवित्राभ्यां॥ वेश्वदेवमायंम नरोमद्रव्यमधुपर्के ब्रालपनानाङ्गन

दाय ऋषीणां प्रस्तरोऽसि[1] इति दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मासनं निदधाति ॥ १८ ॥ दर्भेभ्यः परिभोजनीयेभ्यः अपादाय दर्भान् प्रदक्षिणमग्नेर्वेद्यामेव 'वेदिर्यज्ञस्य'[2] इति वचनात् । ब्रह्मणः आसनं ब्रह्मासनम् । अत्र ब्रह्मवरणं[3] वितानवत् । वृतजपश्च भवति । 'वृतो जपति'[4] इति वितानवचनात् । 'अहं भूपतिः'[4] इति ॥ पुरस्तादग्नेरास्तीर्य तेषां मूलान्यपरेषां प्रान्तैरवच्छादयन् परिसर्पति दक्षिणेनाग्निमा पश्चार्धात् ॥ १९ ॥ उत्तरवेदेर्मध्यदेशादारभ्यास्तृणाति । आच्छादयन् सर्वतो गच्छति । स्तरणाय गच्छति दक्षिणेनाग्नेर्यावत् पश्चिममर्धं वेदेः ॥ परि स्तृणीहि[5] इति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ ब्रह्मा कर्तारं संप्रेष्यति । प्रस्तरस्य प्रथमं संप्रेषवचनम् । उत्तरपक्षस्तरणार्थं पुनः संप्रेषणम् । इतरथा वेदिरपूर्णा एव । प्रेषित इति पुनः प्रयोगः स्यात् । तत् 'देवस्य त्वा' इत्यृचोऽस्योत्तरत्रवचनं पक्षसंबन्धार्थमेव । अतश्च स्तरणदेशसंप्रेषस्यातिदेशः तन्मध्यपतितत्वात् । संप्रेषयोगत्वाद् द्वावेव पक्षौ संप्रेष्यतीति वचनात् संप्रेष्यति । ब्रह्मा संप्रेष्यति कर्तारम् । ब्रह्मण अभावे यजमानः संप्रेष्यति । अभावश्चाज्ञानादशक्तेर्वा ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामीति ॥ २१ ॥ वेदिस्तरणार्थं बर्हिषः मुष्टिं गृहीत्वानेन मन्त्रेण संस्तृणाति ॥ एवमुत्तरतोऽयुजो धातून् कुर्वन् ॥ २२ ॥ यथा दक्षिणे वेद्यर्धे संप्रेषादि स्तरणान्तमेवमुत्तरेऽपि वेद्यर्धे संप्रेषादि स्तरणान्तं मन्त्रोक्तं कर्तव्यम् । एवमित्यविशेषातिदेशात् । यावन्तो मुष्टयो दक्षिणे पक्षे तावन्त उत्तरे पक्षे । कुर्यादित्यर्थः । उत्तराधिकारेऽयुग्वचनमन्यत्रैकत्वसंप्रत्ययार्थम् । तस्मादाज्यतन्त्रे सकृत् संप्रेषणम् । अन्यत् सर्वं प्रकृतिवत् ॥ यत्र समागच्छन्ति तद्दक्षिणांत्तरं करोति ॥ २३ ॥ यस्मिन् प्रदेशे स्तरणसंगमो भवति तद्दक्षिणमुपरि कार्यमुत्तरस्य ॥ स्तीर्णं प्रोक्षति हविषां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ २४ ॥ स्तीर्णमुच्यते उभयपक्षस्तरणे प्रकृते प्रोक्षणं यथा स्यात् । न पक्षस्तरणसंबन्धः । 'तद्यथा ब्राह्मणविधिः'[6] इत्यनेन विहितेऽपि प्रोक्षतीति वचनमनारभ्यवादात् । मन्त्राभावात् प्रोक्षणाभावः स्यात् । तत्रामन्त्रकं प्रोक्षणं कथं भवेदिति । उच्यते । मन्त्राभावश्च पुनर्वचनात् मुष्टिवत् ॥ नानभ्युक्षितं संस्तीर्णमुपयोग लभेत ॥ २५ ॥ बर्हिः संस्तीर्णमभ्युक्षणरहितमङ्गभावं न लभते । सर्वार्थो विधिः । इहवचनं यज्ञस्तीर्णस्य मा भूत् । 'पश्चादग्नेर्दर्भानास्तीर्य'[7] 'ज्योतिरायतनं संस्तीर्य'[8] इति ॥ नैध्मोऽभ्याधानम् ॥ २६ ॥ एधसः अनभ्युक्षितस्य स्यादनङ्गता ॥ नानुत्पूतं हविः ॥ २७ ॥ उत्पवनं पवित्राभ्याम् । वैश्वदेवे[9] सायंप्रातर्होमद्रव्ये[10] मधुपर्के[11] व्रातपतान्ते[12]ऽद्भुते[13]

पात्रे॥ नापोऽसिदनं यज्ञांगे॥ वर्धापयनकृत्वा अजिनादि॥ तस्मिन्न्ससालितोपवानानि निदधाति॥ ततस्त्
तेष्वप्सात्प्ययदाशुष्कानि भवंति॥ नदास्थापयति॥ तस्मिन्निति निनस्तत्रकल्पाणवमादिसंत्यथार्थं॥ स
न्निधानादेवात्रसिध्येः॥ स्रुवमाज्यधानीं च॥ निदधानी निक्षेपावहननं॥ स्रुवः प्रसिद्धः॥ आज्य
धानी॥ यस्यांग्रहग्रहण आज्यस्य॥ तयोः उपस्तरणानां तरं निधानमन्येषां कार्यकाले॥ ७॥ वि
लीनघृतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्निकृत्वोदगुद्वास्य पश्चादग्नेरुपसादयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामु
त्पुनाति॥ विलीनं द्रुतं॥ घृतं कठिनाकारहितं च॥ आज्यघृतं॥ गृहीत्वा पात्रे अधिश्रित्य
अग्नौ पर्यग्निकरणं॥ उल्मुकेन उत्तरेणानीय पश्चादग्नेः स्थापयति॥ ततः उत्तराग्राभ्यां पवित्राभ्या
मुत्पुनाति॥ ८॥ विष्णोर्मनसा पूतमसीति॥ प्रथममनेन मंत्रेणोत्पुनातीति॥ देवस्यत्वा सवितुः प्रसु
वानु॥ इति द्वितीया॥ अच्छिद्रेण … पवित्रेण … सहस्रधारेण सुपोत्पुनामीति तृतीयं तू
ष्णीं चतुर्थमुत्पुनाति॥ आज्यं गृहीत्वेति वचनात्॥ ज्ञानिवचने आज्यग्राह्यः॥ अनन्यत्वं तत्राभावे
पि संस्कारा भाव:॥ तृतीयवचनं पूर्वाभ्यामिति मंत्राभ्यामुत्पवनार्थं चतुर्थवचनात्॥ त्रित्वा सि
… तृतीयवचनमंत्रावयवानां रूपासंबधार्थत्वात्॥ आज्यहविष्ट्वं पात्रोपसादनं कालमाज्यसंस्कारः
स्ततोभिधारणाभावात्॥ … संस्कारविधिः ततोभिधारणार्थः॥ ततं हविरभिधारयति मध्यास्
मजनु घृतवत्करोत्येति॥ यदापंक्तियुक्तं हविस्तानंतर दानेन मंत्रेणाभिधारयति॥ हविर्ग्रहणमाज्यनि
रत्यर्थं॥ अभिधार्योदगुद्वासयति॥ ततमकर्म हव्यमासीदष्टमृतस्य धामेति॥ अभिधारितंस
न्॥ उत्तरार्धात् …मानयति॥ अभिधार्योत्तरस्याग्नि हविः संपत्त्यर्थं॥ पश्चादाज्यस्थाने भा…
…समानेनोत्पुनाति॥ आज्यस्थाल्याः पश्चिमे देशे स्थापयति॥ … कारणं घृतेनाभिधार
णाद्वरो:॥ आज्यस्य समानेनोत्पुनाति॥ उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनातीति॥ ७॥ आदितृष्णीं च
तुर्थमित्येवमनेन पश्चादाज्यस्थैर्निविष्टत्वात्॥ आज्यसमानेति संबंधः॥ एवं मंतो हविर्धर्म
तुल्यप्रयोगात्॥ अदृष्टस्थोदित्यवेक्षते॥ सूक्तेनोत्तरेणाविधिकर्ममंत्रेण वा … त्वात्॥ प्रति
हविरादीनिद्रव्याभेदात्॥ उत्तिष्ठतेत्येवं॥ उत्तिष्ठन्नावपश्यनेत्यर्थसूक्तेनिरुक्तः॥ परयाविधि
कर्मार्थमन्यकर्माभावात्॥ अग्निर्भूम्यामिति निसृष्टभिरुपसमारोपयति अस्मे सत्राण्यतमिध्यमि

सवे[1] ॥ नाप्रोक्षितं यज्ञाङ्गम् ॥२८॥ दर्व्युदायुवनं कृष्णाजिनादि ॥ तस्मिन् प्रक्षालितोपवातानि निदधाति ॥२९॥ ततः स्तृते प्रक्षाल्य यदा शुष्काणि भवन्ति तदा स्थापयति । तस्मिन्निति । नक्षत्रकल्प एवमादिसंप्रत्ययार्थम् । संनिधानादेवात्र सिद्धेः ॥ स्रुवमाज्यधानीं च ॥ ३० ॥ निदधातीति । ऋचा[2] प्रकृतत्वात् । स्रुवः प्रसिद्धः । आज्यधानी यस्यां ग्रहणमाज्यस्य । तयोरुपस्तरणानन्तरं निधानमन्येषां कार्यकालम् ॥ विलीनपूतमाज्यं गृहीत्वाधिश्रित्य पर्यग्नि कृत्वोदगुद्वास्य पश्चादग्नेरुपसाद्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ ३१ ॥ विलीनं द्रुतं पूतं केशकीटादिरहितं च विलीनपूतम् । आज्यं घृतम् । गृहीत्वोपादायाधिश्रित्याग्नौ । पर्यग्निकरणमुल्मुकेन । उत्तरतोऽपनीय पश्चादग्नेः स्थापयति । तत्रस्थमुत्तराग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति ॥ विष्णोर्मनसा पूतमसि ॥ ३२ ॥ इति प्रथमम् । अनेन मन्त्रेणोत्पुनाति ॥ देवस्त्वा सवितोत्पुनातु ॥ ३३ ॥ इति द्वितीयम् ॥ अच्छिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुप्वोत्पुनामीति तृतीयम् ॥ ३४ ॥ तूष्णीं चतुर्थम् ॥ ३५ ॥ उत्पुनाति । 'आज्यं गृहीत्वा'[3] इति वचनात् । जातिवचन आज्यशब्दः । अतश्च तन्त्राभावेऽपि संस्कारभावः । तृतीयवचनं पूर्वाभ्यां मन्त्राभ्यामुत्पवनार्थम् । चतुर्थवचनात् त्रित्वसिद्धौ तृतीयवचनं मन्त्रावयवानां क्रियासंबन्धार्थम् । आज्यहविःषूदपात्रोपसादनकाल आज्यसंस्कारः शृताभिघाराभावात् । इह प्राक्संस्कारविधिः शृताभिघारणार्थः ॥ शृतं हविरभिघारयति मध्वा समञ्जन् घृतवत् करायेति ॥ ३६ ॥ यदा पक्तियुक्तं हविर्ज्ञातं तदानेन मन्त्रेणाभिघारयति । हविर्ग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ अभिघार्योदञ्चमुद्वासयति 'उद्वासयाग्नेः शृतमकर्म हव्यमासीद पृष्ठममृतस्य धाम'[4] इति ॥ ३७ ॥ अभिघारितं सत् उत्तरायां दिशि आनयति । 'अभिघार्य' उत्तरस्यापि हविःसंप्रत्ययार्थम् ॥ पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्य समानेनोत्पुनाति ॥ ३८ ॥ आज्यस्थाल्याः पश्चिमे देशे स्थापयति चरुम् । अलंकरणं घृतेन । अभिघारणं चरोः । आज्यस्य समानेनोत्पुनाति 'उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामुत्पुनाति'[5] इत्यादिना 'तूष्णीं चतुर्थम्'[6] इत्येवमन्तेन । पश्चादाज्यस्येति अविकृतत्वात् आज्यस्य समानेनेति संबन्धः । एवमन्तो हविर्धर्मः तुल्यप्रयोगात् ॥ अदारसृद्[7] इत्यवेक्षते ॥ ३९ ॥ सूत्रेणोत्तरेण विधिकर्म मन्त्रेणाबाध्यमानत्वात् । प्रतिहविरावृत्तिर्द्रव्यभेदात् ॥ उत्तिष्ठत[8] इत्यैन्द्रम् ॥ ४० ॥ उत्तिष्ठताव पश्यतेत्यर्थसूक्तं तिस्रः । अस्य विधिकर्मार्थत्वमन्यकर्माभावात् ॥ अग्निर्भूम्याम्[9] इति तिसृभिरुपसमादधाति अस्मै क्षत्राणि[10] एतमिध्मम्[11] इ-

भिवायुर्नाम्मित्वाब्रह्मेति॥निरुक्तग्रहणं विधिकर्मत्वात्॥ चतुर्थपंचमयोर्विकल्पः अनयोः श्रुतिकारणाभावः॥एतयोरेवानिकल्पोयथास्यात्॥युनक्मीतिनिपंचमी॥अग्निमग्निष्ठानंतरंश्लत्रवचनद्व्याभिधानात्॥ पाककर्मयामिकाधमाश्रयस्यप्रयोगात्॥मध्ये ब्रह्मासमादधानीति॥मध्यमद्धपसमादधानी॥तिवचनात्॥ सर्वत्रविधिकल्पानिवृत्त्यर्थं॥६॥महावेदाथर्वविदं उपाध्यायवत्समेणः अपोत्रस्यभट्टदारिकरुनोद्वितीयाकंडिका॥२॥दक्षिणतोजाज्ञायनमुदपात्रमुपसाद्याभिमंत्रयंते॥तथादपात्रमिति॥कल्पजयादक्षिणतोग्नेर्धान्तूष्णीमुपसादनमुपसादनेवचनात्॥जाज्ञायनगृह्यसंग्रहाणां संव्यवहारार्थं अंतरस्यायं धर्मोनभवति॥ अथोदकमासिंचतिनदहनदेवीरिति॥इभ्यांकल्पजाभ्यांमध्योदपात्रमुपसाद्यपरिचरणेनाज्यंपरिचर्य॥तत्रोपसादनमासेचनंयथास्यात्॥६॥कनत्वासत्येनपरिषिंचामितानतेदनिमहविभिः पर्युक्ष्यजीवाभिमावम्यादध्यायवेदग्रपाङ्कःसपयतइति॥कल्पजैःपंचभिःमहविभिःरग्निमंत्र — सिंगात्॥ऋथावगमात्॥पर्युक्ष्यतिमस्यत्वेनेतेनिमंत्रोक्तंक्रियाभिधानादस्यमंत्रसंबंधःकथंस्यात्॥

१६२

जीवास्थोनचनमरभिः मरुदापोभसवाता॥निकर्ताब्रह्मात्कउपोस्थितार्थेतिवचनमंत्रसमस्यर्थं॥नवदर्शनात्॥६॥पश्चात्तीर्णस्यदर्भानास्तीर्याहेदृषितव्योदनाग्निष्ठान्यस्थसदनेसीदयोमत्वाकृतयहीतब्रह्मासनमन्वीक्षते॥पश्चिमेदेशेआस्तीर्णस्येवयामेवपरिमोजनीयान्दर्भानास्तृणानिकर्तामंत्रमेकमेव॥अनेनब्रह्मणआसनमन्वीक्षते॥अथवाब्रह्मापात्नीयआसनमन्वीक्षते॥कर्तादृशयते॥स्तीर्णएवआसनमेव॥सुवेनहोमः कर्तुंशक्यते॥तथानिकषाहननस्याहननस्यादहनुमुपसमाधायदीर्घदंडेनसुवेणेति॥दीर्घदंडवचनंउद्धासना॥चान्द्राख्यानास्थालीपाकानामासनाकृसयोब्रह्मकर्तोः॥अतएवब्रह्मासनाभि॥ब्रह्माग्रहणं॥६॥निरस्तः परावसुःसहपाप्मनानिरस्तः सोमसुयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिदक्षिणातृणानिरस्यति॥आसनात्तृणंगृहीतादक्षिणतः क्षिपतिसव्यनहस्तेन॥६॥तरन्वालभ्यजपतीदमहमर्वावसोःसदनेसीदामीति॥कल्पजेनकीर्तिब्रह्मासनसंबंधात्॥६॥विमृग्वरीमित्यपविशति॥कर्ताब्रह्मानु॥७

ति वा ॥ ४१ ॥ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा[1] ... इति ॥ १ ॥ तिसृग्रहणं विधिकर्मत्वात् । चतुर्थीपञ्चम्योर्विकल्पः अनयोः । इतिकरणभावः एतयोरेव विकल्पो यथा स्यात् । युनज्मि त्वेति पञ्चमी । अग्निप्रतिष्ठापनानन्तरं[2] यत्तदेव च तद्द्रव्याभिधानात् । ‘सवपाकयज्ञिये’[3] अथशब्दस्य प्रयोगात् ‘अथेध्ममुपसमादधाति’[4] इति । मध्ये च उपसमादधातीति वचनं सर्वत्र विधिकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलस्य कृतौ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ दक्षिणतो जाङ्मायनमुदपात्रमुपसाद्याभिमन्त्रयते ‘तयोदपात्रम्...’ इति ॥ २ ॥ कल्पजया । दक्षिणतोऽग्नेर्वेद्यां तूष्णीमुपसादनम् । उपसाद्येति वचनात् । जाङ्मायनग्रहणं संव्यवहारार्थम् । अन्तरस्यायं धर्मो न भवति ॥ अथोदकमासिञ्चति ‘इहेत देवी...’ इति ॥ ३ ॥ द्वाभ्यां कल्पजाभ्याम् । अथ ‘उदपात्रमुपसाद्य परिचरणेनाज्यं परिचर्य’[5] । तत्रोपसादनमासेचनान्तं यथा स्यात् ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि जातवेद इति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य जीवाभिराचम्योपोत्थाय वेदप्रपद्भिः प्रपद्यते...इति ॥ ४ ॥ कल्पजैः पञ्चभिः सह हविर्भिः अग्निं मन्त्रलिङ्गात् क्रियावगमात् । पर्युक्ष्येति सत्यं त्वर्तेनेति मन्त्रोक्तक्रियानभिधानादस्य मन्त्रस्य संबन्धः कथं स्यात् । ‘जीवाः स्थ’[6] इति चतसृभिः सकृदपो भक्षयति कर्ता ब्रह्मा च । उपोत्थायेति वचनं मन्त्रसंप्रत्ययार्थम् । ‘नवभिः[7] शंतिवा[8] इति दशम्योदायुषा[9] इत्युपोत्तिष्ठति’[10] । प्रतिव्याहृति च पदाभ्यासः । प्रतिव्याहृति भेदः प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ पश्चात् स्तीर्णस्य दर्भानास्तीर्याहे दैधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्य सदने सीद योऽस्मत् पाकतर इति ब्रह्मासनमन्वीक्षते ॥ ५ ॥ पश्चिमे देशे स्तीर्णस्य वेद्यामेव परिभोजनीयान् दर्भानास्तृणाति कर्ता । अमन्त्रकमेव । अनेन ब्रह्मण आसनमन्वीक्षते । अथवा ब्रह्माऽऽत्मीयमासनमन्वीक्षते । कर्ता ईक्षयते । स्तीर्ण एवासनम् । एवं सुखेन होमः कर्तुं शक्यते । तथा च ‘एकेष्वाहृतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण’[11] इति । दीर्घदण्डवचनमुद्वासनायाग्नेराश्यानां स्थालीपाकानाम् । आसनाद्युभयोर्ब्रह्मकर्त्रोः। अत एव ब्रह्मासनमिति ‘ब्रह्मा’ ग्रहणम् ॥ निरस्तः परावसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति ॥ ६ ॥ आसनात् तृणं गृहीत्वा दक्षिणतः क्षिपति सव्येन हस्तेन ॥ तदन्वालभ्य जपतीदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामि...॥ ७ ॥ इति कल्पजेन । तदिति ब्रह्मासनसंबन्धाच्च ॥ विमृग्वरीम्[12] इत्युपविश्य । उपविशति कर्ता ब्रह्मा च ।

गासनीयं ब्रह्मसदनं पंजपति तृष्णीं निरस्तोऽसि ॥ आसनीय वचनं ब्रह्मसदन आसनार्थं पकर्त्तुर्यथास्यात् ॥ ब्र
ह्मजपवचनं नमवेति च ब्रह्मसदनेऽपि विशेषार्थत्वात् ॥ अथ वा इदमहं जपमास्यर्थं ब्रह्मसदजपग्रहणं ॥ ६ ॥
दर्भैः स्रुवं निमृज्य निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति मन्त्र मूले
स्रुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसीति इदं परिमार्जनीयैर्दर्भैः सकृदग्रे धारयित्वा स्रुवमसंमृक्तं
निष्टप्तमिति मन्त्रायनमंत्र एकः मूलमालभ्य जपति ॥ ऊर्ध्वाग्रं स्रुवं गृहीत्वा होता जपति ॥ स्रुव
ग्रहणं ॥ दर्व्युलूखलयोर्मा भूत् ॥ नैषां निर्मार्जनादि भवति ॥ तदर्थापत्तेः ॥ ७ ॥ ॐ भूः स्वाहा
इत्येतां गृहे भूतयज्ञ इति प्रथमग्रहं स्थापयति ॥ आज्यधान्याः स्रुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वा आपयति ॥ यदी
ज्यधान्यामिति निर्वपति निर्देशात् ॥ प्रथमवचनं भेदार्थो ग्रहग्रहणं ग्रहानाज्यभाविवि ॥ ग्रहो गृहीते
ति नसत्रकम्लेः ॥ ८ ॥ ॐ भुवः स्वाहा पुथिवीत्वा गृहे स्थापयति द्वितीयं ॥ पूर्ववत्पृष्ठ्यास्थानं ॥ ९ ॥ ॐ स्वः स्वा
हा गृहे सहस्रपोषायेति तृतीयं ॥ पूर्ववत् ॥ १० ॥ ॐ जनत्वा गृहे परिमितपोषायेति चतुर्थं पू
र्ववत् ॥ तथा तिहोमं चतुर्गृहीतं ॥ संस्थितहोमान्ते वचनं चतुर्गृहीत वचनात् ॥ त्रिवसभसंस्थत्वात् ॥ पु
रस्तात्होमार्थं पितृमेधः पुरस्तात्होमोपहारे ग्रहोपहार वचनात् ॥ तस्मात्सर्वार्थं चतुर्ग्रहणं ॥ प्रत्यवदानं चा
प्यायनसामर्थ्यात् ॥ यथा चाप्यायनं तथा नक्षामि ॥ तथा च ॥ यदाज्यधान्यां तु संस्रावयन् तीत्वायने लिं
गं माह चास्यत्वमिनामहो वसत्रार्ता ॥ हविः प्रत्यभिघारयति ॥ अवदानं पूर्वमिति च ऽसिद्धे ॥ यतो
यं नावद्यतीति वचनमन्यस्याप्यायनार्थत्वात् ॥ ११ ॥ राजकर्माभिचारिकेषु मुख्यत्वा प्राणाय गृहे
पानाय व्यानाय समानाय उदानायेति पंचमं ॥ पूर्वस्य हविस्त्वसमानान्तिव्या ध्यायपरिसमाप्तेः राज
कर्माणि ॥ उभयतः परिच्छिन्नमित्याभिचारिकाणि ॥ एषु पंचग्रहा भवन्ति ॥ ग्रहमन्त्रा राज्यवर्ज
नार्थत्वा ॥ प्राणाय गृहे पानाय समानायोदानाय व्यानायेति पंचमं ॥ अमुष्येति हूपनामयोजनं ॥
अयं त्रयं पंचवचनं मंत्रग्रहणार्थं ॥ १२ ॥ अग्न्यावर्त्तिदेशे पुरस्तात् युक्ता यज्ञं चतुर्गृहीत ॥ गृह्के स
का अवधिकर्मत्वात् ॥ एतैर्मंत्रैः रेकैकेन स्रुवेणाज्यभाग्या आज्यमग्नौ जुहोति ॥ १३ ॥ पश्चादग्नेर्मध्य
देशे समाना वपुरस्तात्होमा इति ॥ संज्ञासंव्यवहारार्थं ॥ पुरस्तात्होमाः आज्यभागसंस्थितहोम
मध्यस्थितानां नामानि ॥ संव्यवहार बहुवचनं प्रत्येकं कर्मभेदार्थं ॥ १४ ॥ दक्षिणेनाग्निं स्रुवपात्रमा
ज्याहुतीनां संपातानानयति ॥ १५ ॥ अग्नेर्दक्षिणतः स्रुवपात्रं तत्राज्याहुतीनां संपातानानय

आसनीयं ब्रह्मजपं जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मा...इति ॥८॥ आसनीयवचनं ब्रह्मणोऽभावेऽपि कर्तुर्यथा स्यात्। ब्रह्मजपवचनं भवति च ब्रह्मणोऽपि विशेषार्थत्वात्। अथवा इन्द्रमहे[1] जपप्राप्त्यर्थं ब्रह्मजपग्रहणम्॥ दर्भैः स्रुवं निर्मृज्य निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति प्रतप्य ॥ ९ ॥ मूले स्रुवं गृहीत्वा जपति विष्णोर्हस्तोऽसि..इति॥ १० ॥ द्वे। परिभोजनीयैर्दर्भैः सुष्ठु शोधयित्वा स्रुवममन्त्रकम्। निष्टप्तमिति प्रतापनमन्त्र एकः। मूलमालभ्य जपति। ऊर्ध्वाग्रं स्रुवं गृहीत्वा होता जपति। स्रुवग्रहणं दर्व्युलूखलयोर्मा भूत्। तेषां निर्माजनादि भवति तदर्थापत्तेः॥ ओं भूः शं भूत्यै त्वा गृह्णे भूतय इति प्रथमं ग्रहं गृह्णाति ॥ ११ ॥ आज्यधान्याः स्रुवेण संस्कृतमाज्यं गृहीत्वोत्थापयति। 'यदाज्यधान्याम्'[2] इति प्रतिपत्तिदर्शनात्। प्रथमवचनं भेदार्थम्। ग्रहग्रहणं 'ग्रहानाज्यभागौ'[3] इति। ग्रहान् गृहीत्वेति नक्षत्रकल्पे॥ ओं भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टय इति द्वितीयम्॥ १२॥ पूर्ववद् व्याख्यातम्॥ ओं स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषायेति तृतीयम्॥ १३॥ ओं जनच्छं त्वा गृह्णेऽपरिमितपोषायेति चतुर्थम्॥ १४॥ पूर्ववत्। न प्रतिहोमं चतुर्गृहीतम्। संस्थितहोमान्ते[4] च चतुर्गृहीतवचनात्। न च सप्तसंख्यत्वं[5] पुरस्ताद्धोमार्थम्। पितृमेधे पुरस्ताद्धोमोद्धारे[6] ग्रहोद्धारवचनात्। तस्मात् सर्वार्थं चतुर्ग्रहणम्। प्रत्यवदानं चाप्यायनं सामर्थ्यात्। यथा चाप्यायनं तथा वक्ष्यामि। तथा च 'यदाज्यधान्यां तत् संस्रावयति'[2] इत्याप्यायने लिङ्गम्। आह च अस्मत्प्रपितामहो वत्सशर्मा। 'हविः प्रत्यभिघारयति'[7]। अवदानं पूर्वमिति च सिद्धम्। 'यतो यतोऽवद्यति'[8] इति वचनमन्यस्याप्यायनार्थत्वात्॥ राजकर्माभिचारिकेष्वमुष्य त्वा प्राणाय गृह्णेऽपानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम्॥ १५॥ 'पूर्वस्य हस्तित्रसनानि'[9] इति आऽध्यायपरिसमाप्तेः[10] राजकर्माणि। 'उभयतः परिच्छिन्नम्'[11] इत्याभिचारिकाणि। एषु पञ्च ग्रहा भवन्ति। ग्रहमन्त्राः– राज्यवर्धनस्य[12] त्वा प्राणाय गृह्णेऽपानाय व्यानाय समानायोदानायेति पञ्चमम्। अमुष्येति द्विषन्नामयोजनमुभयत्र। पञ्चमवचनं प्रतिमन्त्रग्रहणार्थम्॥ अग्नावग्निः[13] हृदा पूतं[14] पुरस्ताद्युक्तो[15] यज्ञस्य चक्षुः[16] इति जुहोति ॥ १६ ॥ एकैका विधिकर्मत्वात्। एतैर्मन्त्रैरेकैकेन स्रुवेणाज्यधान्या आज्यमग्नौ जुहोति॥ पश्चादग्नेर्मध्यदेशे समानत्र पुरस्ताद्धोमान्॥ १७॥ संज्ञा संव्यवहारार्थम्। 'पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोमसमृद्धिशान्तानामिति'[17]। संव्यवहारबहुवचनं प्रत्यृचं कर्मभेदार्थम्॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्र आज्याहुतीना संपातानानयति ॥१८॥ अग्नेर्दक्षिणे देशे अदूरमुदपात्रम्। तत्राज्याहुतीनां संपातानान-

यति॥ ज्ञानमयनं एवं च न तथा लाघवादिवसिद्धिः॥ दक्षिणेनाग्निमुदपात्रदर्शनं वचनमनंकादपात्रस्
भवमनन्तरोदपात्रसंप्रत्ययार्थं॥ अनवधारितवचनं दक्षिणेनाग्निमुदपात्रसंप्रत्ययार्थं अनवधा
रितवचनं सर्वार्थार्थं॥ संपाताहुतत्राणस्थानयनं॥ कस्यैतदुच्यते॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थि
तहोमः समृद्धिः ज्ञानानामित्येषां संपातानानयनं ज्ञानानां नाभिचारिकाणाम स्मात् विहितः
पूर्णमिति पुरस्ताद्धोमाः पश्चात्स्विष्टकृत आज्यभागौ यस्य तानयनीत्रिसंस्थितहोमा आज्याहुति॥
एषां संपातानानयनं तदुदपात्रे॥ आज्याहुतीनां एवाज्याहुतीवचनस्य॥ अन्यत्रापि संतत्रग्रहणात्
ज्याहुतिसंप्रत्ययार्थं॥ अस्य वैश्यायाम्नानयनमसाणि संपातवर्ते नित्सर्वोभ्यभिमं विवियासस
र्वार्थहोमानामुत्क्रमवाचनं ज्ञानानामिति पूर्वविशेषणार्थं॥ ननु महाव्रतसंपातसंज्ञानार्थं॥ म
न्त्रेनाश्नपायितं त्रेपु पुरस्ताद्धोमादीनां संपातः प्रसंगः ज्ञाना॥ अथैवयेन न पर्डानपुरस्ताद्धोमा
कथानदशनद्रस्ताज्यभागौ नित्सुतुर्द्दनसंस्थितहोमाहुति॥ अथवाज्याहुतिः॥ ग्रहणं संपात
वृत्यमस्त्रात्येनमादित्युपुरस्ताद्धोमादिराज्यसंप्रत्ययार्थमित्येनावाज्यभागाविति॥ ज्ञानानुक
र्षणार्थः॥ ज्ञानाविनावित्यर्थः॥ एतदर्थेनानसामान्यात्पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमानामपिस्व

[illegible]

नः ज्ञानत॥ आज्यभागग्रहणसव्यवहारार्थं अत्र समपातः॥ ६॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः सपौत्र
स्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकोक्तौ तृतीया कण्डिका॥ ३॥ दक्षिणहस्तदर्शनकल्पजाउनरपूर्वो परराजि
तेकोण मन्त्रयेतुहोतान्यत्यंयमिति॥ देवतानायुक्ताति देवाः पाणावस्य देशास्य संस्पर्शयर्थः॥
समानदेवतत्वात्स्यादनुरागे परज्यभागस्थाने चापवादसिध्यर्थं दक्षिणपूर्वार्धे सोमायस्मे पश्चिमे
गमुहोतीत्यात्र॥ तं सोमदर्शने सोमाय स्वाहेति यजतु॥ ६ मध्ये हविः पुरस्ताद्धोमाज्यभागयोर्मध्ये
प्रधानहविर्जुहोति॥ न मधिकारात्॥ न चाज्यभागयोरेव पुरस्ताद्धोमसंहताभिति वचना
त्॥ कथं हविर्होतव्यं॥ उपस्तीर्याभिघार्य संहताभ्यामंगुलिभ्यां॥ हिर्हविषो वर्धानमध्यात्पूर्वार्धाच्च॥
स्रुचि आज्यमुपस्तीर्य स्रुवेणोपस्तरणमाज्यमन्यच्च संहताभ्यां संबद्धाभ्यामंगुलिभ्यां॥ म
ध्यमादर्शनीभ्यां हिः कृत्वा हविषः अवदानदयतो हविषः॥ ७ मध्यात्पूर्वार्धाच्च॥ मध्यात्पूर्वार्धा
त्तु दर्शात्यविषः॥ निरुप्तानि संबन्धः॥ समानशारत्वात्॥ पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपतीति॥ ७
नयात॥ यतो यतोवर्धतिस्याभिघारणार्थमवदानमभिघार्याहिर्हविः स्यभिघारयति॥ यतो

यति । जाङ्मायनमेव वक्तव्यं लाघवादेव सिद्धिः । दक्षिणेनाग्निमुदपात्र इति वचनमनेकोदपात्रसंभवे अनन्तरोदपात्रसंप्रत्ययार्थम् । अनवधारितवचनं दक्षिणेनाग्निमुदपात्रसंप्रत्ययार्थम् । अवधारितवचनं संबोधार्थम् । संपाता हुतशेषस्तस्यानयनम् । कस्य । तदुच्यते ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागसंस्थितहोमसमृद्धिशान्तानामिति ॥ १९ ॥ एषां संपातानामानयनम् । शान्तानां नाभिचारिकाणाम् । 'अग्नावग्निः हृदा पूतम्'[1] इति पुरस्ताद्धोमाः । 'वृष्णे बृहते'[2] इत्याज्यभागौ । 'यदद्य त्वा प्रयति'[3] इति संस्थितहोमाः'[4] । 'आकूत्यै'[5] इति समृद्धिः एषां संपातानामानयनम् । तदुदपात्रे । आज्याहुतीनामेव । आज्याहुतिवचनस्य अन्यत्रापि संपातग्रहणादाज्याहुतिसंप्रत्ययार्थम् । 'आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति'[6] 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[7] इति समृद्धिहोमानामुत्क्रमवचनम् । शान्तानामिति पूर्वविशेषणार्थम् । तत् सहैवेह संपातसद्भावार्थम् । समृद्धिश्च न पाकतन्त्रेषु । पुरस्ताद्धोमादीनां संपातप्रसङ्गः शान्तानाम् । 'अग्ने यत्ते तप'[8] इति पुरस्ताद्धोमाः'[9] । 'तथा तदग्न'[10] इत्याज्यभागौ'[11] । 'निरमुं नुद'[12] इति संस्थितहोमाः'[13] इत्याभिचारिकाः । अथवाज्याहुतिग्रहणं संपातवन्तमश्नात्येवमादिषु पुरस्ताद्धोमादिषु आज्यसंप्रत्ययार्थमिति ॥ एतावाज्यभागौ ॥ २० ॥ इतिः शान्तानुकर्षणार्थः । शान्तावेतावित्यर्थः । स्वत एवैतौ शान्तौ । तत्सामान्यात् पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमानामपि स्वतः शान्तत्वम् । आज्यभागग्रहणं संव्यवहारार्थम् । अत्र संपाताः ॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिके तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ वृष्णे बृहते...[14] ॥ १ ॥ इति कल्पजा । उत्तरपूर्वार्धे आपराजिते कोणे अग्नये जुहोत्याज्यम् । आग्नेयमिति देवतायुक्तनिर्देशः । कोणे अस्य देशस्य संप्रतिपत्त्यर्थः । समानदेवतात्वाद् 'यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य'[15] इति चापवादसिद्ध्यर्थम् ॥ दक्षिणपूर्वार्धे सोमाय । आग्नेये कोणे जुहोत्याज्यम् । त्वं सोम...[16] इति ॥ २ ॥ सोमायेत्याग्नेयवत् ॥ मध्ये हविः ॥ ३ ॥ पुरस्ताद्धोमाज्यभागयोर्मध्ये प्रधानं हविर्जुहोति । तदधिकारात् । न चाज्यभागापेक्षणमेव 'पुरस्ताद्धोमसंहताम्'[17] इति वचनात् ॥ कथं हविर्होतव्यम् । उपस्तीर्याज्यं संहताभ्यामङ्गुलिभ्यां द्विर्हविषोऽवद्यति मध्यात् पूर्वार्धाच्च ॥ ४ ॥ स्रुचि आज्यमुपस्तीर्य । स्रुवेणोपस्तरणम् । आज्यमल्पं घृतम् । संहताभ्यां संबद्धाभ्यामङ्गुलिभ्यां मध्यमादेशिनीभ्यां द्विः कृत्वा हविषः अवखण्डयति । हविषः मध्यात् पूर्वार्धात् । मध्यात् पूर्वार्धाद् देशात् । हविषः निरुप्तेन संबन्धः समानशब्दत्वात् 'पवित्रे अन्तर्धाय हविर्निर्वपति'[18] इति । तथा च 'यतो यतोऽवद्यति'[19] इति अपेक्षणार्थम् ॥ अवत्तमभिघार्य द्विर्हविः प्रत्यभिघारयति ॥ ५ ॥ यतो यतो-

वर्धनितदनुपूर्वंस्रुवस्य हविर्वचनमाज्यधानीयपात्रांतरेण स्रुग्ग्रहीत्वाभिघारयति॥ अतः पश्चात्प्रदेशा
द्धविर्यावत्ततः सर्वैः मंत्रैरभिघारयति॥ सत्याप्यायपत्नीस्पर्शः॥ हविर्ग्रहणपूर्वकत्वमस्याभिघा
रणमस्योच्यते॥ यतोयतोवर्धनितदनुपूर्वं यतोवखंडितं तेनक्रमेणतस्यांविः मंत्रैरभिघारयति
॥ प्रथमानुपूर्वं भिन्नवक्तव्यं॥ लाघवात्॥ प्रधानहविषएवस्यात्॥ नांगहविः आज्यस्यतदर्थमेव
उक्तमेवं सर्वाण्यवदानानि॥ उक्तेनावदानधर्मेण मंत्रकामवदानानिकर्तव्यानि॥ मंत्रवद्धोम
वचनात्॥ तदनुकारणात्॥ सर्वाण्यवकर्माणीति॥ उक्तमाह॥ कर्मसंबंधोहिवाक्यविकल्पः॥ एकेनाभिः
कान्विकल्पस्यात्॥ स्वाहान्ताभिः मंत्रवद्धोमादीनि॥ ननुकिमर्थं मंत्रवद्धोमवचनं सक्तानदस्यर्थंस्यात्॥
समस्तेन समंत्रकेन होमोभूत्॥ नेतत्समस्तस्य कर्चिद्विधानात्॥ मंत्रेण सकेनतुजुहोतीति तस्मान्मंत्रवे
होमादीनमंत्रयोगवचनात्॥ सर्वावदानानि विधिश्चवतुर्नामकंप्रदानसंबंधेष्टकायांप्रतिहविर्हविर्वदान
संयोगार्थं तु वेकवतुर्गृहीतंप्रतिमंत्रंविभागेनहोतव्यं॥ ६॥ अन्यत्रसोमेष्टकृतत्वात्॥ यतिकहविः
संबंधमंत्रयोगेनमंत्रवदानमुपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः मञ्जस्तदेवदायद्धिरवत्तमभिघारयति
येतत्तभवति॥ एकदेवतानांचमंत्रवत्कर्मभेदादवदाननिवृत्त्यर्थं॥ देवताभेदेनावदानवत्॥
नेपानेकार्थस्विष्टकृन्दनिवृत्तात्॥ ७॥ उदेतमुत्तरतनयति॥ उपस्तीर्णमसंहतांपूर्वां॥ अन्तर्नामयमाहानैः
पुरस्तात्पश्चिमदेशासंबंधं जुहुयात्॥ पूर्वस्यादित्रिमध्येहविर्विनिवचनात्॥ नेसमस्यापयथामेधीत
वीषड्वाहुनिः पूर्वेषि ... स्मिन्नृद्देशेसंहतायाः प्रथमायाः संहभिः मंत्रवद्धोमाः॥ मप्तसनेजुहोतोपुनर्जु
होतिगुणप्रतंगार ... यंमतत्र्यान्तद्धिकारेषपष्टकादिपयमेवा॥ ८॥ स्वाहान्ताभिः मंत्रवद्धोमाः॥ स्वा
हाकारांत ... ॥ त्वात्॥ अन्त्यस्वाहाकारांतास्त्वावत्तः स्वाहाकरांताः क्वचुसंप्रत्ययः॥ मंत्रवद्भिर्भिन्न
वचनात्॥ यहोमाः कः ... श्रादिनास्तिकवाक्यनाकार्या॥ अतश्चमंत्रवद्धोमः॥ क्वचुसंनिधवचनस्मा
विवक्षितत्वात्॥ ... कचुहोतिप्रयोगउभयत्रस्वाहान्ताभिः मंत्रवमध्यहोमग्रहणंमंत्रवत्
विधिः सर्वविषय ... ॥ ... वतानमग्रहीतंच॥ आमेयआज्यभागेस्विष्टकृतंत्वदेवतानामग्रह
णात्॥ उक्तात्तुतन्त्याचाच्चवाहितीयआज्यभागेसोमायस्वाहेतिवचनात्॥ निर्वापेतुदेवतार्थतेन
संकल्पनात्॥ अतएववचनस्तुगतेनस्वरसंबंधार्थः॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्यतुहोमिरसोदेव
त्यामायांदक्षिणतः सोमस्यपितृदेवत्वात्॥ सोमायदाज्यभागदक्षिणाज्जुहोमि॥ पितरस्तामुपभुंजते॥ ८॥

ऽवद्यति तदनुपूर्वम्'। स्रुवस्य द्विरवत्तमाज्यधानीयं पात्रान्तरेण गृहीत्वाऽभिघारयति। यतः यस्मात् प्रदेशाद् द्विरवत्तं तद्धविः प्रत्यभिघारयति। प्रत्याप्याययतीत्यर्थः। हविर्ग्रहणं पूर्ववत्। क्रमप्रत्यभिघारणमस्योच्यते॥ यतो यतोऽवद्यति तदनुपूर्वम्॥ ६॥ यतोऽवखण्डितं तेन क्रमेण तद्धविः प्रत्यभिघारयति। अथवाऽनुपूर्वमिति वक्तव्यं लाघवात्। प्रधानहविष एव स्यात्। नाङ्गहविषः नाज्यस्य। तदर्थमेवमुक्तम्॥ एवं सर्वाण्यवदानानि॥ ७॥ उक्तेनावदानधर्मेण प्रत्यृचमवदानानि कर्तव्यानि। प्रत्यृचं होमवचनात्। तदनुकरणात् सर्वाण्येव कर्माणीति उक्तम्। आह-'कर्मसंबन्धे हि वाक्यविकल्पः'। एकेन सिद्धे ऋग्विकल्पः स्यात्। 'स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः'[1] इति तत् किमर्थं प्रत्यृचहोमवचनम्। सूक्तनिवृत्त्यर्थं स्यात्। समस्तेन सूक्तेन होमो मा भूत्। नैतत्। समस्तस्य क्वचिद् विधानात् 'सर्वेण सूक्तेन जुहोति'[2] इति। तस्मात् प्रत्यृचं होमा इति संयोगवचनात्। सर्वावदानविधिश्च बहूनामेकप्रधानसंबन्धेऽष्टकायाम्[3]। प्रतिहविर्द्विरवदानसंयोगार्थम्। न चैकं चतुर्गृहीतं प्रतिमन्त्रविभागेन होतव्यम्॥ अन्यत्र सौविष्टकृतात्॥ ८॥ अनेकहविःसंबन्धप्रयोगेण प्रत्यवदानं 'उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्सकृदवदाय द्विरवत्तमभिघारयति'[4] इत्येतन्न भवति। एकदेवतानां च प्रत्यृचं कर्मभेदोऽवदाननिवृत्त्यर्थम्। देवताभेदेनावदानवत्। तथा च 'एकस्विष्टकृतः'[5] इति दर्शनात्॥ उदेनमुत्तरं नय[6] इति पुरस्ताद्धोमसंहतां पूर्वाम्॥ ९॥ अनयर्चा प्रथमामाहुतिं पुरस्ताद्धोमसंबद्धां जुहुयात्। पूर्वस्यां दिशि मध्ये हविरिति[7] वचनात्॥ एवं पूर्वांपूर्वां संहतां जुहोति॥ १०॥ एवमन्या यथाग्नेयात्पूर्वापूर्वाहुतिः पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् देशे संहतायाः प्रथमायाः संहताभिः प्रत्यृचं होमाः। प्रसक्ते जुहोतौ पुनर्जुहोतिग्रहणं सर्वार्थम्। अतश्चातद्विकारेष्वष्टकादिष्वयमेव॥ स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः॥ ११॥ स्वाहाकारान्तो यथा स्यात्। ऋचः स्वाहाकारान्ताः तावत्यः स्वाहान्ताः। ऋक्संप्रत्ययः प्रत्यृचमिति वचनात्। ये होमा क्वचिच्चोदितास्ते ऋचा ऋचा कार्याः। अतश्च प्रत्यृचं होमाः। ऋक्संबद्धस्य वचनस्याविवक्षितत्वात्। यजतौ च पूर्वत्र जुहोतिप्रयोगः उभयत्र स्वाहान्ताभिः। प्रत्यृचहोमग्रहणे प्रत्यृचविधिः सर्वविषयार्थत्वं च। देवतानाम ग्रहीतव्यम्। आज्यभागे स्विष्टकृति च देवतानामग्रहणात्। उक्तानुक्तन्यायाच्च[8] वा। द्वितीय आज्यभागे 'सोमाय स्वाहा'[9] इति वचनात्। निर्वापे च देवतार्थत्वेन संकल्पनात्। अन्तवचनमृगन्तेन स्वरसंबन्धार्थम्॥ यामुत्तरामग्नेराज्यभागस्य जुहोति रक्षो देवत्या सा यां दक्षिणतः सोमस्य पितृदेवत्या सा॥ १२॥ सौम्यादाज्यभागदेशाज्जुहोति पितरस्तामुपभुञ्जते॥

तस्मादंतराहोतव्याद्देवलोकमेवहूयंते॥यत्रउभयोर्दोषास्तस्मादंतरामध्येहोतव्या॥आहुतिः कस्तस्य
गुणोभवति॥उच्यतेवसुस्थानस्यवह्निनाभवति॥पूर्वामितिमध्यमध्यमदेशमेशसावेवदेवलोकएवेति
चत्वारिः मध्येहोतव्येतिनस्तूयते॥७॥यांहुत्वापूर्वामपरांजुहोतिसापक्रामतीसपापीयान्यजमानोभव
ति॥यामाहुतिंहुत्वापश्चिमेदेशेयामाहुतिंजुहोति॥सापक्रामतीनामाहुतिः॥अपक्रमयतीत्यपक्रम
तीतिश्रेयसःप्रत्यावर्तनीत्यर्थः॥अतस्तस्मयजमानःश्रापादपिपापादारिद्र्यंयुक्तः॥यांपरांपरांसहता
जुहोतिसाभिक्रामतीत्वच्छ्रीयान्यजमानोभवति॥यामाहुतिंप्रथमयापूर्वांपुरांआहुतिंजुहोति॥
साअभिकामतिरभिक्रामतीनाम॥आभिमुख्यंगमनान्यजमानईश्वरोभवति॥७॥यामुत
रोजुहोतिसांधनुयायाव्हुतिर्यजमानस्यभीयतेसोधंमात्रुकोयजमानोभवति॥यामाहुतिंदक्षिणरहि
तेदेशेजुहोत्यसमभिव्हुतौपरिभस्मतिवत्ससोआतिनामाहुतिरभावशकत्वात्॥सयजमानःपंथ
श्रीलोभवति॥तस्मानुराभिप्रायांनाडीलं॥७॥यांधूमेजुहोति॥सानमस्येहूयतेसोरोगकोयज
मानोभवति॥यामाहुतिंधूमएवमुपक्षिपतिसयमानोगुणवानपिअसकारोभवति॥८॥यांज्व
लितोजुहोति॥नवसुसमृद्धसवर्चसीभवति॥तस्माज्ज्योतिष्मतीहोतव्यं॥यामाहुतिंज्योतिष्मत्यग्नौजुहोति॥
तथाआहुत्याब्रह्मवर्चसीभवियस्मांचिंतदेवंतस्माज्ज्योतिष्मतिहोतव्यमेव॥अग्नेमहत्रमग्निपामावि
त्यग्नीषोमीयस्य॥७॥उपाध्यायवक्तव्यशर्मणःप्रपौत्रस्यभट्टदारिलकृतौकौशिकसूत्रेनान्तुर्थीक
ण्डिका॥७॥अग्नीषोमावसेवहमभिति॥यस्यास्यस्यहोमविधिः॥एवमग्नीषोमीयस्यापिहविष
॥त्वेनसुतरंनयनत्रापिदेशाग्रामेमन्त्रानतरान्याह॥अग्नेमहत्रमितिर्दशकःएकः कल्पजामत्र
पःसमानविधानत्वात्॥कर्मणांसकरणविशेषाधिवस्त्वमित्यत्रैव॥मंत्रोच्यते॥स्वाहान्ताभिःमस्त
दंकेशमावनिसर्वार्थेन॥विपिवाज्यभागस्थानीदिस्वजुहोतिस्वर्थविधानादेवकर्मणार्थकत्वाद्यु
क्तंअग्नीषोमीयस्येतिहविर्हमानिदृष्टिः किमर्थकिमदेवनसंबंधभविष्यति॥आभूयवदेवानंतरं
संबंधेतान्॥हविषोनिर्देशान्नमयमस्यकल्पजतान्॥निर्देशार्थइतिसारःपूर्वहविर्निर्देशात्
मेतरसंबंधइतिनावधवधानोदेशसमसंबंधावचनत्वात्॥तस्मादुत्तराहविनिर्देशःउत्तरमभि
संबंधार्थत्वात्॥किमिकंकर्मठदेनतंचसंबंधःकेनतिहविषांकस्माअंताणांसमुच्चयार्थत्वात्॥स

तस्माऽन्तरा होतव्या देवलोक एव हूयन्ते ॥ १३ ॥ यत उभयोर्दोषः तस्मादन्तरा मध्ये होतव्या आहुतिः । कस्तस्य गुणो भवति । उच्यते । देवस्थान एव हुता भवति । पूर्वामिति मध्ये । मध्यमदेशप्रशंसा च । एवं देवलोक एवेति च स्तुतिः । ‘ मध्ये हविः’[1] इति स्तूयते ॥ यां हुत्वा पूर्वामपरां जुहोति सापक्रामन्ती स पापीयान् यजमानो भवति ॥ १४ ॥ पूर्वामाहुतिं हुत्वा पश्चिमदेशे यामाहुतिं जुहोति सापक्रामन्ती नामाहुतिः । अपक्रमयतीत्यपक्रामन्ती न श्रेयसः प्रत्यापयतीत्यर्थः । अतश्च स यजमानः पापादपि पापः दारिद्र्ययुक्तः ॥ यां परांपरां संहतां जुहोति साभिक्रामन्ती स वसीयान् यजमानो भवति ॥ १५ ॥ यामाहुतिं प्रथमया परांपरां संहतां जुहोति सा अभिक्रामन्ती । अभिक्रामन्ती नाम आभिमुख्यगमनात् । स यजमान ईश्वरो भवति ॥ यामनग्नी जुहोति सान्धा तया चक्षुर्यजमानस्य मीयते सोऽन्धंभावुको यजमानो भवति ॥ १६ ॥ यामाहुतिं ह्यग्निरहिते देशे जुहोति असमिद्धे हुतोपरिभस्मनो भवत्यसौ अन्धा नामाहुतिरप्रकाशकत्वात् । स यजमानः आन्ध्यशीलो भवति । जन्मान्तराभिप्रायं ताच्छील्यम्[2] ॥ यां धूमे जुहोति सा तमसि हूयते सोऽरोचको यजमानो भवति ॥ १७ ॥ यामाहुतिं धूम एव प्रक्षिपति स यजमानो गुणवानपि अप्रकाशो भवति ॥ यां ज्योतिष्मति जुहोति तया ब्रह्मवर्चसी भवति तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ १८ ॥ यामाहुतिं ज्योतिष्मत्यग्नौ जुहोति तया आहुत्या ब्रह्मवर्चसी दीप्तिमान् । यस्माच्चैतदेवं तस्माज्ज्योतिष्मति होतव्यम् ॥ एवमस्मै क्षत्रमग्नीषोमौ[3] इत्यग्नीषोमीयस्य ॥ १९ ॥ उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलस्य कृतौ कौशिकवृत्तौ चतुर्थी कण्डिका ॥ ॐ । अग्नीषोमा सवेदसा ...[4] ॥ १ ॥ इति यथाऽऽग्नेयस्य होमविधिः एवमग्नीषोमीयस्यापि हविषः । ‘उदेनमुत्तरं नय ’[5] इत्यत्रातिदेशे प्राप्ते मन्त्रान्तराण्याह । ‘ अस्मै क्षत्रम् ’ इति वैदिकः एकः । कल्पजाश्च त्रयः । समानविधानत्वात् । कर्मणां प्रकरणविशेषादेवमित्यत्रैव । अत्रोच्यते । ‘ स्वाहान्ताभिः प्रत्यृचं होमाः ’[6] इति सर्वार्थेन विधिनाऽऽज्यभागस्य निर्दिष्टस्य जुहोतीत्यर्थविधानादत्र कर्मणामर्थवत्त्वम् । अग्नीषोमीयस्येति हविर्होमनिर्देशः । किमर्थम् । लिङ्गदेवतासंबन्धेन भविष्यति । आग्नेयवदनर्थान्तरसंबन्धार्थत्वात् । हविषो निर्देशस्य प्रथमस्याकल्पजत्वात् । निर्देशार्थः इतिशब्दः । पूर्वहविर्निर्देश उत्तरैरसंबन्ध इतिना व्यवधानात् । ऐन्द्राग्नसंबन्धो वचनात् स्यात् । तस्मादुत्तरो हविर्निर्देशः उत्तरैरभिसंबन्धार्थत्वात् । लैङ्गिकं कर्म । ‘ उदेनं ’ मन्त्रसंबन्धः केन तर्हि । हविषा । कस्मात् । मन्त्राणां समुच्चयार्थत्वात् । स-

वैमंत्रसंबंधोहविः॥अनन्वयान्मंत्रकर्मभेदः अतएवचान्यत्रसौविष्टकृतादिनिकर्मद्रव्याग्निसंसर्गोनस्त्य
र्थमिदंद्वयाग्नीरोनवनादिवदतिवृत्तुर्भिः॥७॥ऐंद्राग्नस्यहविषोमावास्यायां॥एवमैंद्राग्नस्यहविषो
जुहोति॥ऐंद्राग्नस्थानिष्टिष्वामावस्यवक्ष्यात्यानमंत्रैर्मंत्रव्यवहारादिनरत्यर्थमनुष्वेवंनस्ववाप्तुवा
ह्यनमंत्रसंबंधःस्यात्॥नत्विदरत्यर्थममावास्याग्रहणं॥७ प्राकूस्विष्टकृतोपार्वणहोमो॥सर्वेषां
पुनरत्नःसकलसकृदेवेदोमस्याः स्त्रीः ह्नीः स्विष्टकृतो॥प्रथमंस्विष्टकृतःपूर्णापश्चादन्येनोहोमाभ
वनः॥७॥समृद्धिहोमः॥प्राकूस्त्यैवपार्वयोहोमाःपंच॥८॥काम्यपशुष्टियिच्याममयप्रनिरोति
होमःसंबंधार्थः॥अनन्मात्रायसंस्विष्टहोमसम्बध्दयोनानामिति॥संव्यवहारःपाठक्रमासाव
गादिनामस्यक्रमस्याभिमतत्वादनर्थकप्राकूस्विष्टकृतइति [illegible] नवाताविमनीसिद्धावेषामनुमता
तुर्थेपार्वणादयोयथास्थः प्राकूस्विष्टकृतइति [illegible] वत्याभोहुतिरानुमतीनदा
स्विष्टकृदाज्येन॥सर्वाप्रधानहोमानुस्विष्टकृत्॥सतुपरिकर्मणआज्यहविः पुनः स्यात्॥होपमावादा
ज्यंतत्रापिस्विष्टकृतोऽभिधानेआज्यतंत्रएवच॥पार्वणयोःसमुच्चयार्थंपार्वणाहामाविति॥अथवा

अथवाप्याज्यभागांतेप्राकूतंत्रमूर्ध्वंस्विष्टकृतासेहोनिवचनात्॥सन्यकेचोदनेषाज्यहविः पूर्वपार्वण
होनाकर्मान्नियमःस्यात्॥अत्रमानियमार्थमिदं॥अनुवाअनुमतीसंयोगपार्वणादिनामनिरत्यर्थं॥अथ
वापार्वणादीनांविकृतेर्मासस्यर्थमिदं॥कालसंयोगाभिधानस्यानामुच्चयश्चविकृतौकालानाम्नादवनाभि
धानात्॥नतुनसाजामंत्रानेदवनेनथानदर्शपूर्णमासाभ्यांपाकयज्ञादन्यर्थतदनत्स्मृतेनदव्यसमा
सेनविधानपार्वणावित्युनरत्रव्यत्यासाविधानात्॥पूर्णापश्चादिनपूर्णमासास्याःपार्वणहोमतंत्रः
॥यत्नेदेवाआरुणकनूभागधेयमित्यमावास्यायामेकेकोप्रयुक्तात्रिविकर्मनादिदं॥व्यत्यासोविधा
नेदर्शपूर्णमासोइकारार्थंहोमग्रहणात्॥आज्यहविःप्रसंगादिकृतोनकालसंनिकर्षेणपार्वणयो
र्वित्यासः॥अन्यकर्मसुपूर्णापश्चादिति॥पूर्वपक्षकर्मसंयोगवचनात्॥अङ्गेषुनात्रपूर्ववचनाद
यमः॥नैमित्तिकेषुनित्यानरपूर्वोनस्यात्॥भैषज्येषुनानैमित्तिकत्वात्॥व्यत.चोदनेपुदवनाऽसं
गात्॥व्यवस्थादेवनोविशेषःधर्मग्रहणहेतुः॥सौपनेषुवचनोऽत्तरस्यासोपदंकुरूतदर्शनेमनाकर्म
वयात्राधियानात्कालसंबंधः॥समृद्धिहोमा उच्यंते॥प्राकूत्येसाहोनिप्रथमंसमृद्धिहोमे॥काम्ययत्त

वैमन्त्रसंबन्धं हि हविः । अतश्च प्रतिमन्त्रं कर्मभेदः । अत एव च ‘अन्यत्र सौविष्टकृतात्’[1] इति कर्मप्रवृत्तिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमिदम् ॥ इन्द्राग्नी रोचना दिवः...इति ॥ २ ॥ चतुर्भिः ॥ ऐन्द्राग्नस्य हविषोऽमावास्यायाम् ॥ ३ ॥ एवमैन्द्राग्नस्य हविषो जुहोति । ऐन्द्राग्नस्येति अग्नीषोमीयवत् व्याख्यातं प्रतिमन्त्रं व्यवहारनिवृत्त्यर्थम् । अतश्च वैश्वदेवेऽपि[2] चान्त्येन मन्त्रसंबन्धः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थममावास्याग्रहणम् ॥ प्राक् स्विष्टकृतः पार्वणौ होमौ । ‘सर्वेषामुत्तरतः सकृत् सकृदवदाय’[3] इत्यादि चोदितं स्विष्टकृतम् । प्रथमं स्विष्टकृतः ‘पूर्णा पश्चात्’[4] इत्येतौ होमौ भवतः । समृद्धिहोमाः । ‘आकूत्यै त्वा’[5] इत्यादयो होमाः पञ्च । काम्याश्च ॥ ४ ॥ ‘पृथिव्यामग्नये... इति’[6] । इतिः होमसंबन्धार्थः । अतश्च अत्रायं ‘संस्थितहोमः समृद्धिः शान्तानाम्’[7] इति संव्यवहारः । पाठक्रमात् पार्वणादीनामस्य क्रमस्य सिद्धत्वादनर्थकं ‘प्राक् स्विष्टकृतः’ इति । अर्थवत्त्वात् । आनुमतीसद्भावे आनुमत्या ऊर्ध्वं पार्वणादयो यथा स्युः ‘प्राक् स्विष्टकृतः’ इति । यदा च ‘अर्धाहुतिः..आनुमती’[8] तदा स्विष्टकृदाज्येन । अथवा प्रधानशेषात् स्विष्टकृत् । प्रतिपत्तिकर्मसु आज्यहविः पुनः स्यात् । शेषभावाद् आज्यतन्त्रेऽपि । स्विष्टकृतो विधानं आज्यतन्त्र एव च । पार्वणयोः समुच्चयार्थं पार्वणौ होमाविति । अथवा ‘आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह’[9] इति वचनात् । अव्यक्तचोदनेष्वाज्यहविष्षु च पार्वणादीनां क्रमान्नियमः स्यात् । अत्र त्वनियमार्थमिदम् । अथवा आनुमतीसंयोगे पार्वणादीनां निवृत्त्यर्थम् । अथवा पार्वणादीनां विकृतौ प्राप्त्यर्थमिदम् । कालसंयोगाद्धि न स्यात् । समुच्चयश्च विकृतौ कालनाम्नीदेवताभिधानात् । स्तुतिभाजो मन्त्रा[10] इति दैवते । तथा च ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः’[11] इत्यर्थः । तदेतत् सूत्रं तद्वच्च समासेन विधानं पार्वणावित्युत्तरत्र व्यत्यासविधानात् ॥ पूर्णा पश्चात्[4] इति पौर्णमास्याम् ॥ ५ ॥ पार्वणहोममन्त्रः ॥ यत्ते देवा अकृण्वन् भागधेयम्[12] इत्यमावास्यायाम् ॥ ६ ॥ एकैका । उभयं न । अविधिकर्मत्वादिदम् । व्यत्यासविधानं दर्शपूर्णमासविकारार्थं होमग्रहणात् । आज्यहविःप्रसङ्गाद्धिकृतौ च कालसंनिकर्षेण पार्वणयोर्व्यत्यासः । अन्यकालेषु पूर्णा पश्चादिति पूर्वपक्षे कर्मप्रयोगवचनात् । अद्भुतेषु[13] च त्रिपर्ववचनाद्[14] अनियमः । नैमित्तिकेषु च निमित्तान्तरप्रवृत्तिः स्यात् । भैषज्येषु[15] च निर्निमित्तकत्वात् । व्यक्तचोदनेषु देवतालिङ्गात् व्यवस्था । देवताविशेषः धर्मग्रहणहेतुः । सांपदेषु वचनात् ‘उत्तरस्यां सांपदं कुरुते’[16] इति । सेनाकर्मसु[17] च यात्राधिया तत्कालसंबन्धः ॥ समृद्धिहोमा उच्यन्ते । आकूत्यै त्वा स्वाहा । इति प्रथमे समृद्धिहोमे । कामाय त्वा

स्वाहेति नेहते [?]॥ संसृष्टिहोमे मंत्रसमुच्चयो न तन्त्रीयपक्षे कर्मसंयोगवचनात् ॥ मद्वते पृथग्वचना
त् ॥ मानियमेन नामानं कर्तुं पूर्वो भिमन्तान्तरं स्यादिति ॥ यस्य संसृष्टिहोमे आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा
स्वाहेति ॥ चतुर्थं समृद्ध्यै स्वाहे मन्त्रं चा सन्नामिति पञ्चमः ॥ आज्यन होमग्रहणात् ॥ संसृष्टहोमेषु संप
न्नाः ॥ पृथिव्या मम यत्समंमासमात्रेनाभिमन्त्रणं जापनेन तदैनासस्यहेति ॥ एताभिः सन्नतीभिः प्रजाप
तिनं न तदेनान्यदन्यानयाच जुहुयात् ॥ अथ यदुक्तं संसृष्टिहोमाः ॥ काम्या अर्थोनं केन काम्या उच्यते ॥ सत्र
न्तयः प्रजापतेश्च काम्या उच्यन्ते ॥ सन्नतयः प्रजापतेश्च काम्याः कर्मसंयोगानल्लिङ्गत्वाच्च कारद्वयकर
णाद्वाभयोः काम्यत्वं सन्नतिभिः प्राजापत्यं जुहुयादिति ॥ सन्नतिषु बहुमंत्रत्वात् ॥ तन्त्रलिङ्गनिर्देशाददनेहो
मस्य प्रत्ययः ॥ संसृष्टिहोमं तन्त्रेणैव निकारणाकारणात् ॥ ६ ॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत्स
कृदवदायेतन् ॥ कर्मानियतनादेशात् ॥ उच्यते ॥ उत्तरः उत्तरो देशात् ॥ अथार्थः ॥ विशेषणा योग
र्थात् सर्वेषामुत्तरतः सकृत् सकृत्तंबन्धः ॥ सर्वेषां हविषां इति … संबन्धः ॥ न हवींषि निषेधात् ॥
वाक्यार्थ… सकृदवदानार्थं सकृदवदानं च स्रुवेण होमानि अवदानं स्रुवस्थं अभिघारयति ॥ आनन्त्ये
हणं सर्वस्यावदानस्याभिघारणं यथा स्यात् ॥ न सत्यवदानयनो यतो … निमित्त अभिघारयेदाज्येन हवीं
षीति निषेधः सर्वेषामिति हविरभिसंबन्धात् ॥ समानदेशत्वात् कर्मसु एक हविष्टेन सकृदवदानं पृथ
ग्रहणं एकहविषि ॥ ६ ॥ आदेवानामपि होमसंभवे ॥ उत्तरपूर्वार्धे वयुनं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमेत ॥
उत्तरपूर्वे कोणे अयुनं हुत्वा पृथग्भूतमित्यर्थः ॥ स्विष्टकृतो प्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति ॥ सर्वप्रा
यश्चित्तीयं इति प्रकृते … प्रतिसाधनं यथा स्यादेभिन प्रकरणे नियमकारणं सर्वत्र स्यात् ॥
दर्शविधानप्रयोजनं मन्त्रेषु अपि कर्मायं पुरुष … इति ॥ क्रमस्तु पुनर्मा त्विन्द्रियमित्युक्तं नामसर्वक
मैतिवचनात् ॥ होम एवास्यापि विनियोगः ॥ उभयानि क्रमे समुच्चयः उभयसंयोगात् ॥ सर्वप्रा
यश्चित्तीयानां पुनर्मा त्विन्द्रियमित्येवानयोः समुच्चयः स्वाहेष्टम् … दासश्चायोः समत्रायते
स्कन्नमिति पाठात् ॥ सर्वप्रायश्चित्तीयवचनात् ॥ सर्वप्रायश्चित्तीयग्रहणं जुहोतिग्रहणाच्चाज्यं ॥
७ ॥ यन्मे स्कन्नं यदस्मृतीति च स्कन्नास्मृति होमौ ॥ यन्मे स्कन्नमिति आज्यहोमः स्कन्दने यदस्मृती

स्वाहा इति द्वितीये । समृद्धिहोममन्त्रे समृधे त्वा इति तृतीयपक्षे । कर्मप्रयोगवचनात् । अद्भुतेषु यथा वचनादनियमः । नैमित्तिकेषु च निमित्तान्तरप्रवृत्तिः स्यात् समृद्धिहोमे । आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा इति चतुर्थे समृद्धिहोमे । ऋचा स्तोमम्....॥ ७ ॥ इति पञ्चमे । आज्येन होमग्रहणात् । समृद्धिहोमेषु संपाताः[1] ॥ पृथिव्यामग्नये समनमन्[2] इति संनतिभिश्च ॥ ८ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्य[3] इति च ॥ ९ ॥ एताभिः संनतिभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया च जुहुयात् । अथ यदुक्तं 'समृद्धिहोमाः काम्याश्च'[4] इति । के ते काम्याः । उच्यते । संनतयः प्रजापतेश्च काम्याः क्रमसंयोगात् तल्लिङ्गत्वाच्च । चकारद्वयकरणाच्चोभयोः काम्यत्वम् । संनतिभिराज्यं जुहुयादिति । संनतिषु बहुमन्त्रत्वात् तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद् होमसंप्रत्ययः । संनतिहोममन्त्रेष्वितिकरणकारणात् ॥ उपस्तीर्याज्यं सर्वेषामुत्तरतः सकृत् सकृदवदाय । तत् किमनियताद्देशात् । उच्यते । उत्तरतः उत्तरदेशात् । अत्र देशविशेषणार्था षष्ठी सर्वेषामुत्तरतः । सकृत्सकृत्संबन्धः । सर्वेषां हविषामिति हविःसंबन्धः । 'न हवींषि'[5] इति प्रतिषेधात् । वीप्सा प्रतिहविः सकृदवदानार्थम् । सकृदवदानं च स्रुवेण होमार्थम् । द्विरवत्तम् । स्रुक्स्थम् । अभिघारयति ॥१०॥ अवत्तग्रहणं सर्वस्यावत्तस्य द्विरभिघारणं यथा स्यात् ॥ न प्रत्यवदानम् । 'यतोयतोऽवद्यति'[6] इति प्रत्यभिघारणे प्राप्ते 'न हवींषि' ॥११॥ इति प्रतिषेधः । सर्वेषामिति हविरभिसंबन्धात् । समानदेशेषु कर्मसु एकहविष्ट्वेन सकृदवदानं यथा ग्रहणमेकहविषि ॥ आ देवनामपि... होममन्त्रः ।* 'उत्तरपूर्वार्धेऽवयुतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति ॥१२॥ उत्तरपूर्वकोणेऽवयुतं हुत्वा पृथग्भूतमित्यर्थः । स्विष्टकृतम् । प्रायश्चित्तीयान् होमान् जुहोति । सर्वप्रायश्चित्तीय इति प्रकृतौ । भ्रेषेऽपि प्रतिविधानं यथा स्यात् । एभिर्न प्रकरणं नियतकारणं सर्वशब्दात् । इदं विधानप्रयोजनं मन्त्रेष्वतिक्रमार्थम् । पुरुषधर्मातिक्रमे तु 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्'[7] इति । 'उत्तमा सर्वकर्मा'[8] इति वचनात् होम एकस्या अपि विनियोगः । उभयातिक्रमे समुच्चय उभयसंयोगात् । सर्वप्रायश्चित्तीयानां 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' इति चानयोः समुच्चयः ॥ स्वाहेष्टेभ्यः... ॥१३॥ इति द्वादश योज्या मन्त्राः 'यन्मे स्कन्नम्' इति पाठात् । सर्वप्राश्चित्तीयवचनात् सर्वप्रायश्चित्तीयग्रहणम् । जुहोतिग्रहणाच्चाज्यम् ॥ इति पञ्चमी कण्डिका ॥

ॐ । यन्मे स्कन्नं ... यदस्मृति[10] इति च स्कन्नास्मृतिहोमौ ॥ १-२ ॥ 'यन्मे स्कन्नम्' इति आज्यहोमः स्कन्दने । 'यदस्मृति' इ-

* उत्तरश्चान्धमिति मन्त्रलिङ्गादयो स्विष्टकृत । अतश्च 'ऊर्ध्वं स्विष्टकृता सह'[7] इत्ययं विशेषः ।

+ इत्थिव्येतानक्तीत्यनेन मूलं मंतरिक्षायत्वानक्तीत्यनेनमध्यमनक्ति: + ७

विधिहीनाम्नौ ७ ॥ स्रुक्तामयनीतिसंस्थितहोमः ॥ यदयज्ञाद् इत्येवमुक्तं ॥ अर्थस्य युक्तत्वात् ॥ विधि
कर्मभेदः ॥ अन्यकर्मभावात् ॥ तथाचमनसस्पतइति ज्ञापकं ॥ संस्थितहोमवचनं कर्मभेदार्थं वा
वचनं कर्मभेदार्थं अयाडुतीनामितिवचनात् ॥ आद्यसम्प्रत्ययः एषां संघाताः ॥ मनसस्पतइत्यु
भयं संस्थितहोमान्ते चतुर्गृहीतेन ॥ यजुर्जुहुयात् ॥ मनसस्पतइति चतुर्गृहीतेनस्रुचमानस्यासं
स्थितहोमत्वं स्यात् नत्वं संघातामावस्यात् ॥ ७ ॥ अथ पंचगृहीतं कस्मान्नोक्तं ॥ उच्यते ॥ पंच
मस्य तु र्भिः मंत्रयथार्थानसासंभवाच्चतुरर्थग्रहणाभावसहप्रदानत्वं ॥ ७ ॥ बर्हिराज्यशेषेणानक्ति
इत्थिव्येतानिमूलमंतरिक्षायत्वेतिमध्यंदेवेभ्यस्त्वग्रं ॥ वेदस्तरणदर्भामासाद्यपोषस्वस्थानस्थि
तं प्रश्नयति ॥ आज्यशेषेआज्यशेषधान्यायशेषवचनात् ॥ इत्थिव्येतानक्तीत्यनेनाथमनक्त्या
ज्यशेषग्रहणमदक्षिणस्याप्रयोजनार्थं ॥ सर्वत्रानक्तीत्यध्याहारः ॥ साकांक्षत्वात् ॥ नवा प्रत्येकं
मध्याहरः पाणिप्रक्षालनमंत्रवत् ॥ ७ ॥ एवंत्रिः पाठमितिसहतंत्रेणाभ्यासप्राप्त्यर्थं ॥ संबर्हि
कमित्यनुप्रहरतियथादेवनमनयोक्तं ॥ बर्हिरनुप्रहरति ॥ अन्तोयथादेवनं दर्भस्थाने प्रयुज्या
भिः ॥ मरुतां पोमोगच्छतु हविः स्वाहेति मरुद्दानमव्यक्तत्वात्तेषु तु गच्छन्तीति ॥ प्रयोगे देवनाभावात् ॥
सर्वयज्ञानां वेदभर्तृत्वात् देशे यजनदक्षिणतः स्रुवं ॥ स्रुवमग्नौ धारयति ॥ स्रुवमग्नौ स्थापयति ॥
कर्तृयदाज्यधान्यानसंस्रावयति ॥ सावयति ॥ आज्यधान्यायदाज्यनत्वमिति स्रुवं धारयति ॥ ७
संस्राव भागादीति ॥ संस्रावणार्थं वा दक्षिणेन हस्तेन स्रुवधारणमव्ययन आज्यधान्यां संस्रावणे ॥ ७
॥ स्रुवाग्निसहनाद इति नवीनदर्भेन स्रुवं मा भूद् इति निदधाति ॥ वर्धावि चित्मत्रस्य भागपादः ॥ प्रमादात् ॥
विमुच्यामि ब्रह्मणाजानवेदसामिनि सामिधमादधाति ॥ अनया कल्पजुयाममिद्धग्रहणमविधिकर्म
त्वात् ॥ एषोमीनिहितायाः सामिद्धसीनिनदोषांतेज्योसीनिमुख्यविमाध्य ॥ पादेनैके नोत्तमः मुख्यद
क्षिणेन पाणिनादर्धयति ॥ ७ दक्षिणेनाथित्रीन् विष्णुक्रमानक्रमते विष्णोः क्रमोसीतिदक्षिणे
न पादेनानुप्रहरति सव्ये ॥ वेद्यां जघनादारभ्य विष्णोः क्रमा क्रमते कतो भूमि मंत्रसमसंख्यत्वात् ॥
अथैक एवमंत्रः कस्मान्नभवति उच्यते नामविभक्तत्वात् ॥ सीतमंत्रभावः ॥ दक्षिणेन पादेन क्रमेतवि
ष्णोः क्रमोसीति त्रिग्रहणं मन्त्रानियमान स्त्यर्थं ॥ अनभ्यायतनादिषनियमः ॥ संस्थाया वि ॥

ति विहितोऽस्मृतौ ॥ यदद्य त्वा प्रयतीति संस्थितहोमाः ॥ ३ ॥ 'यदद्य त्वा'[1] अष्टर्चं सूक्तम् । अर्थसूक्तत्वात् । विधिकर्म चेदम् । अन्यकर्मभावात् । तथा च 'मनसस्पते'[2] इति ज्ञापकम् । संस्थितहोमवचनं क्रमभेदार्थम् । बहुवचनं कर्मभेदार्थम् । 'आज्याहुतीनाम्'[3] इति वचनात् आज्यसंप्रत्ययः । एषां संपाताः ॥ मनसस्पत[2] इत्युत्तमम् । संस्थितहोमान्ते । चतुर्गृहीतेन ॥ ४ ॥ आज्येन जुहुयात् । मनसस्पत इति च चतुर्गृहीतेनेत्युच्यमानेऽस्यासंस्थितहोमत्वं स्यात् । ततश्च संपाताभावः स्यात् । अथ पञ्चगृहीतं कस्मान्नोक्तम् । उच्यते । पञ्चमस्य चतुर्भिः संबन्धोऽर्थान्तरसंभवात् । चतुर्ग्रहणाभावेऽसहप्रदानत्वम् ॥ बर्हिराज्यशेषेऽनक्ति पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं दिवे त्वेत्यग्रम् ॥ ५ ॥ वेदेः स्तरणदर्भानाज्यशेषे स्वस्थानस्थिते म्रक्षयति । आज्यशेषे आज्यधान्यां यत्र शेषः स्यात् । पृथिव्यै त्वानज्मीत्यनेन मूलम् । अन्तरिक्षाय त्वानज्मीत्यनेन मध्यम् । दिवे त्वानज्मीत्यनेनाग्रमनक्ति । आज्यशेषग्रहणं म्रक्षणस्य प्रयोजनार्थम् । सर्वत्रानज्मीत्यध्याहारः । साकाङ्क्षत्वात् । न वा प्रत्येकमध्याहारः पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत्[4] ॥ एवं त्रिः ॥ ६ ॥ पाठ्यमिति । सह तन्त्रेणाभ्यासप्राप्त्यर्थम् ॥ सं बर्हिरक्तम्[5] इत्यनुप्रहरति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ अनयाक्तं बर्हिरनुप्रहरति अग्नौ । यथादेवतमिन्द्रस्थाने प्रयुज्याग्निम् । अग्नीषोमौ गच्छतु हविः स्वाहेति प्रदर्शनम् । अव्यक्तचोदनेष्विन्द्रं गच्छतु[5] इति प्रयोगो देवताऽभावात् । सर्वयज्ञानां चेन्द्रभक्तित्वात्[6] । 'इन्द्रं यजते' इत्युत्तरेष्वेवम् ॥ स्रुवमग्नौ धारयति ॥ ८ ॥ स्रुवमग्नौ स्थापयति कर्ता ॥ यदाज्यधान्यां तत् संस्रावयति । आनयति । आज्यधान्यां यदाज्यं तत् तस्मिन् स्रुवे धारयति । संस्रावभागाः[7] ...इति ॥ ९ ॥ संस्रावणमन्त्रः । दक्षिणेन हस्तेन स्रुवधारणं सव्येन आज्यधानीसंस्रावणम् ॥ स्रुवोऽसि घृतादनिशितः[8]...इति स्रुवं प्राग्दण्डं निदधाति ॥ १० ॥ वेद्याम् । क्वचित् मन्त्रस्य भागपाठः प्रमादात् ॥ विमुञ्चामि ब्रह्मणा जातवेदसम्[9]...इति समिधमादधाति ॥ ११ ॥ अनया कल्पजया । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् ॥ एधोऽसि[10] इति द्वितीयां समिदसीति तृतीयाम् ॥ १२ ॥ तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ पादेन कर्तात्मनः मुखं दक्षिणेन पाणिना शोधयति ॥ दक्षिणेनाग्निं त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोः क्रमोऽसि[11] इति दक्षिणेन पादेनानुसंहरति सव्यम् ॥ १४ ॥ वेद्या जघनादारभ्य विष्णोः क्रमान् क्रमते कर्ता प्रतिमन्त्रं समसंख्यत्वात् । अथैक एव मन्त्रः कस्मान्न भवति । उच्यते । नामधेयत्वात् प्रतिमन्त्रभावः । दक्षिणेन पादेन क्रमते विष्णोः क्रमोऽसीति । त्रिग्रहणमत्रानियमनिवृत्त्यर्थम् । अतश्च चातनादिष्वनियमः[12] । संज्ञाया विधा-

नात्॥ अनुमंहरतिसव्यंपादंप्रभात्सहृतंदक्षिणस्यहरतिक्रमेते॥ एवंत्रिरपिक्रमेणु॥ ६॥ सूर्यस्या
वृतमितिअभिदक्षिणमावर्तते॥ सूर्यस्यावृतमितिरचाविधिकर्मत्वात्॥ विधिकर्मेत्वक्रमेकर्म
भावात्॥ अभिदक्षिणश्रुतिवचनंनाग्निविपर्यावर्ततेप्रतिषेधात्॥ ७॥ अगन्मस्वरित्यादित्यमीक्ष
ते॥ अग्निगृह्याग्निःक्रम्यद्वाभ्यांपवम्यामादित्यमीक्षते। कर्ताहिवासाभिविधिकर्मत्वात्॥ नवा
प्रत्यनेनग्रहणमभिचारलिंगभावात्भावांतिरान्ते॥ भावांवरविधिकर्मत्वंदृश्यवचनेस्तु
चापरेणाग्निमुदपात्रंपरिहृत्योत्तरेणाग्निमापोहिष्ठामयोभुवइतिमार्जयित्वाबर्हिषिप्रत्य
ञ्जलौनिनयति॥ समुद्रंवःप्रहिणोमीतिद्वंजनासइतिवा॥ पश्चादग्नेजाभ्यनंसर्वाय
नंसर्वनःहत्वानपापयात्तांगामंतरायनदोषो॥ इतिउत्तरदेशाग्नित्वाआपोहिष्ठामयोभु
वइतिसूक्तेनात्मनोदकेनमस्तकंद्वारास्याभ्युक्षणंकृत्वापत्न्यांजलौबर्हिःकरोतिपरिभोज
नीयंबर्हिरस्तरणमेकेनतत्रबर्हिद्वारप्रयोगात्॥ तस्मिन्नेववबर्हिषिजाम्भायनमावर्तते॥ समु
द्रंवःप्रहिणोमीतिवादाभ्यामिदंजनासइतिसूक्तेन॥ आपोहिष्ठामयोभुवइतिसूक्तंसमुद्रंवःप्रहिणोमी
त्यनेनानयापात्॥ विकल्पेत्कनरयोःसंहिताक्रमबाधः पूर्वस्याविधिकर्मार्थसमुद्रंवःप्रहिणोमीत्यस्य
विधिकर्मत्वमन्यत्कर्मभावात्॥ इदंजनासइत्यस्याविधिकर्ममन्यकर्मभावात्॥ इदंजनासइत्यस्याविधि
कर्मत्वंविधिकर्मणाविकल्पेमानत्वात्॥ तुल्यंहिविधिकल्पने॥ नात्रसं॥ ८॥ वीरपत्न्यहंभूयासमि
तितुल्यंविनाष्टिापत्नीयाअर्द्धंनदक्षिणंप्र॥ तिनात्मने॥ भूरवक्त्रेः यति॥ वीरपत्नीतिकल्पन्नेजप्रथ्या
मात्॥ स्वाहावीरपत्नीत्वं॥ स्त्रीणांसर्व[illegible]आप्रत्यानित्रतपनयइतिकल्पजयासमिध
माधायाम॥ सामक्रहणमाविधिकर्मत्वात्॥ ततःसत्यंत्वेननिजानतेवइति॥ अग्निंसहाविर्मोः पू
र्तुस्य॥ उदग्रहीतहाविशिष्ठानिस्वीकुर्यात्॥ कर्ताबहुवचनंआद्याणैः॥ परिषिंचामिजातवेदइति॥ श्रो
षयकरणविशेषात्॥ परिषिंच्यातिमंत्रगतेचोदनत्वात्॥ ९॥ पूर्णपात्रंदक्षिणा॥ ब्रह्मकर्तृत्वापो
षणसमर्थंपूर्णपात्रं॥ व्रीह्यादिधान्यदानं॥ दक्षिणावचनमन्यदक्षिणासंज्ञार्थं द्वेनपूर्णपात्रस्य

नात् । अनुसंहरति सव्यं पादं पश्चात् संहतं दक्षिणस्य हरति क्रमते । एवं त्रिष्वपि क्रमेषु ॥ सूर्यस्यावृतमिति अभिदक्षिणमावर्तते ॥ १५ ॥ सूर्यस्यावृतमिति पञ्च[1] विधिकर्मत्वात् । विधिकर्म स्वक्रमे कर्मभावात् । अभिदक्षिणावृत्तिवचनं 'नाग्निं विपर्यावर्तेत'[2] इति प्रतिषेधात् ॥ अगन्म स्वः[3] इत्यादित्यमीक्षते ॥ १६ ॥ अग्निगृहान्निष्क्रम्य द्वाभ्यामवसानाभ्याम्[4] आदित्यमीक्षते कर्ता । द्वे अवसाने विधिकर्मत्वात् । न च 'अजैष्म'[5] इत्यनेन ग्रहणमभिचारलिङ्गाभावात् । भवन्ति चान्ये भावाः । तद्विधिकर्मत्वम् ॥ इन्द्रस्य वचसा...इति । ऋचा । अपरेणाग्निमुदपात्रं परिहृत्योत्तरेणाग्निमापो हि ष्ठा मयोभुव[6] इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्या अञ्जली निनयति समुद्रं वः प्रहिणोमि[7] इतीदं जनास[8] इति वा ॥ १७ ॥ पश्चादग्नेः जाङ्मायनं सर्वायतनं सर्वतः हृत्वा न चापि यज्ञाङ्गानामन्तरायने[9] दोष इति उत्तरदेशे स्थित्वा 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' इति सूक्तेनात्मन उदकेन प्रत्यृचं शरीरस्याभ्युक्षणं कृत्वा पत्न्या अञ्जलौ बर्हिः करोति । परिभोजनीयं वेदिस्तरणमेव । केन । तत्र बर्हिःशब्दप्रयोगात् । तस्मिन्नेव च बर्हिषि जाङ्मायनमावर्तते । 'समुद्रं वः प्रहिणोमि इति' द्वाभ्यां 'इदं जनास' इति सूक्तेन वा । 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' इति सूक्तम् । समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यनेनान्तर्यात् । विकल्पे तूत्तरयोः संहिताक्रमबाधः पूर्वस्य विधिकर्मार्थः । समुद्रं वः प्रहिणोमीत्यस्य विधिकर्मत्वमन्यकर्माभावात् । 'इदं जनास' इत्यस्य विधिकर्मत्वमन्यकर्माभावात् । 'इदं जनास' इत्यस्य विधिकर्मत्वं विधिकर्मणो विकल्प्यमानत्वात् । तुल्यं हि विकल्प्यते नातुल्यम् ॥ वीरपत्न्यहं भूयासमिति मुखं विमार्ष्टि ॥ १८ ॥ पत्नी आर्द्रेण दक्षिणेन पाणिनाऽऽत्मनो मुखं शोधयति 'वीरपत्नी' इति कल्पजेन । प्रधाना ह्याशीः । वीरपत्नीत्वं स्त्रीणां सर्वकल्पेषु अभीष्टम् ॥ व्रतानि व्रतपतय[10] इति ॥ १९ ॥ कल्पजया समिधमाधायाग्नौ । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् ॥ ततः । सत्यं त्वर्तेन... ॥ २० ॥ इति । अग्निं सहहविर्भिः पर्युक्ष्य । उदग्गृहीतहविःशिष्टानि स्वीकुर्यात् कर्ता । बहुवचनमाज्यापेक्षम् । 'परिषिञ्चामि जातवेदः'[11] इति शेषः प्रकरणविशेषात् । परिषिच्येति मन्त्रगतचोदनत्वात् ॥ पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २१ ॥ ब्रह्मकर्तृभ्याम् । पोषणसमर्थं पूर्णपात्रम् । व्रीह्यादिधान्यदानम् । दक्षिणावचनमन्यदक्षिणासंशब्दिते पूर्णपात्रस्य

निवृत्त्यर्थं॥ यः स्वयं करोति तस्य दोषमाह॥ ७॥ नादक्षिणं हविः कुर्वीत यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत
इति ब्राह्मणं॥ ७॥ परेण न कारयेत्॥ यतोयं दोषः श्रूयते॥ आत्मनः कृत्यां कुरुते॥ यो दक्षिणां न द
दाति॥ कृत्यावत्त्वं हविषो विनाशहेतुत्वात्॥ उभौ च संजायौ वैश्वदेवौ तथर्त्विजौ॥ वर्जयित्वा स
र्वे हविषः साद्याय यज्ञाः सदक्षिणाः॥ हविर्ग्रहणं प्रधानोपलक्षणार्थं॥ न चादृष्टार्थत्वं॥ दानमन
दक्षिणावचनात्॥ अदृष्टकल्पनाप्रसंगाच्च॥ उपस्थानेजपांगानि मंत्रयणादिषु स्वयं कर्तृत्वं॥ द
क्षिणाभावात्॥ वैश्वदेव इति निश्वानायुः कामाय पत्नी न दत्या पनिष्कुले वार्णकं कोशानमनुमंत्रय
ते॥ उपसीदं जपनीसुदाहरणानि॥ ७॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति॥ अन्वाहार्यं ओदना
दि भक्ष्यान् ब्राह्मणानित्येष कृतान्न भोजयति यजमानो दक्षिणादानोत्तरकालवचनात्॥ अत
एव पाक एवास्मो॥ अन्वाहार्यं इति केन कारणेन इत्याह॥ ७॥ यद्धूयतस्यानचितमर्वीतिनद
न्वाहार्येणान्वाहियते॥ यद्धि हितमन्नापूर्वेणसंबंधं॥ नहि गुणमपि सत्फलसाधनसमर्थं क्रिय
ते पश्चादन्वाहूयते स्यन्वाहार्यस्तति भोज्येरूपपस्थानादिष्वन्वाहार्यमतिनिं संप्रयोगात्॥ यज्ञस्य
निष्कयसंस्थानपत्यर्थे॥ अन्वाहार्येण हविषः अनीशिनत्वात्॥ कथमनीशितं॥ उर्दन हविरुच्छिष्टान्युद्वा
सयति॥ कर्तुः संप्रयोगात्॥ तस्य दहविरुच्छिष्टान्युद्वासयति॥ अत्रापि ब्राह्मणं भवति॥ इज्यावा अन्ये दे
वाः सपर्येण्या अन्ये देवाः इज्या देवा ब्राह्मणाः सपर्येण्याः॥ इज्या वाः सपर्येण्या अन्ये देवा एकोदेवाने
कामः इज्यानामेदेवानेकामः सपर्येण्यो नाम॥ अभिधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह॥ इज्या देवा अग्नि
रग्नीषोमावित्यादयः॥ सपर्येण्या देवा ब्राह्मणा उच्यते॥ यथा प्रीता भवन्ति तदाह॥ ७ यज्ञेनेज्यान् प्री
णात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् योगिनप्रमणयतीं हादीनत्वाहार्यभोजनेन॥ सपर्येण्यान् ब्राह्मणान् प्री
णाति॥ ७ तेस्याभीप्रीता यज्ञभवतो नि॥ हविषा न्वाहार्यस्तुतिरिति॥ करणो वा कथ्या नेद्वावार्थः॥ ७
दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातो॥ यौ पौर्णमासस्य अमावास्यायाश्चेतिनोदर्शपौर्णमासिकाक्रमयो
र्दर्शपौर्णमासवाच्यौ॥ संज्ञासंव्यवहारार्थौ॥ इमाविति विहितस्य नाम्नामुनरत्न वचनात्॥ हविर्व
चनोर्देशोदयोः ईयोः सहप्रयोगार्थः॥ ७॥ ननु नित्यं पौर्णमासव्याख्यानमिति युक्तं वक्तुं॥ दर्शपौ
र्णमासेन पाकयज्ञादिषु॥ प्राप्तं नित्यैः नस्यात्॥ न निर्देशप्रसंगात्॥ उदस्यामावास्यमति दिष्टानां

निवृत्त्यर्थम् ॥ यः स्वयं करोति तस्य दोषमाह । नादक्षिणं हविः कुर्वीत, यः कुरुते कृत्यामात्मनः कुरुत इति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥ परेणैव कारयेत् । यतोऽयं दोषः श्रूयते आत्मनः कृत्यां कुरुते यो दक्षिणां न ददाति । कृत्यावचनं हविषो विनाशहेतुत्वात् । 'उभौ च संधिजौ ज्ञेयौ वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ । वर्जयित्वा सबर्हिषः साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ॥'[1] हविर्ग्रहणं प्रधानोपलक्षणार्थम् । न चादृष्टार्थत्वम् । दानमन्यद्दक्षिणावचनात् । अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गाच्च । उपस्थानजपाङ्गानुमन्त्रणादिषु स्वयं कर्तृत्वं दक्षिणाऽभावात् । 'विश्वेदेवा इति विश्वानायुःकामो यजते'[2] इति । 'उपतिष्ठते'[3] । 'कर्णं क्रोशन्तमनुमन्त्रयते'[4] । 'उपसीदन्जपति'[5] इत्युदाहरणानि ॥ अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भाजयति ॥ २३ ॥ अन्वाहार्यं ओदनादिभक्ष्याणि । ब्राह्मणानिति एष कृतान्नं भोजयति यजमानो दक्षिणादानोत्तरकालवचनात् । अत एव पाक एवाग्नौ ॥ अन्वाहार्यं इति केन कारणेनेदं तदाह । यद्वै यज्ञस्यानन्वितं भवति तदन्वाहार्येणान्वाह्रियते ॥२४॥ एतदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम् ॥२५॥ यद्विहितमत्रापूर्वेण संबद्धं तद्विगुणमपि सत् फलसाधनसमर्थं क्रियते । अनु पश्चादाह्रियत इत्यन्वाहार्यः । प्रवृत्तिर्भोज्यैः । उपस्थानादिष्वनन्वाहार्यः । अन्विति संप्रयोगात् । यज्ञस्येति फलवत्त्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्वाहार्येण हविषः अनाशितत्वात् । कथमनाशितत्वम् । 'उदङ्ङिच हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति'[6] । कर्तुः संप्रयोगात् । तस्येदं 'हविरुच्छिष्टान्युद्वासयति' ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । ईड्या वा अन्ये देवाः सपर्येण्या अन्य देवा देवा ईड्या ब्राह्मणाः सपर्येण्याः[7] ॥ २६ ॥ ईड्या देवाः सपर्येण्या अन्ये देवाः । एको देवनिकायः ईड्यो नाम । अन्यो देवनिकायः सपर्येण्यो नाम । अभिधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह । ईड्या देवा अग्निरग्नीषोमावित्यादयः । सपर्येण्या देवा ब्राह्मणा उच्यन्ते ॥ यथा प्रीता भवन्ति तदाह । यज्ञेनैवेड्यान् प्रीणात्यन्वाहार्येण सपर्येण्यान् ॥ २७ ॥ यागेन प्रीणयतीन्द्रादीन् । अन्वाहार्येण भोजनेन सपर्येण्यान् प्रीणयति ॥ तस्योभये प्रीता यज्ञे भवन्तीति ॥ २८ ॥ हविषोऽन्वाहार्यस्तुतिः । इतिकरणो वाक्यनिर्देशार्थः ॥ इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ यौ पौर्णमासस्य अमावास्यायाश्च चोदितौ दर्शपूर्णमासकालप्रयोगात् दर्शपूर्णमासवाच्यौ । संज्ञा संव्यवहारार्था । इमाविति विहितस्य नाम्न उत्तरत्र वचनात् । द्विवचननिर्देशो द्वयोर्द्वयोः सहप्रयोगार्थः । नत्विदं पौर्णमासं व्याख्यातमिति युक्तं वक्तुम् । 'दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[8] इति प्रायश्चित्तं न स्यात् । अतिदेशप्रसङ्गात् । ऊहश्चाऽऽमावास्ये अतिदिष्टानां स्या-

त्॥ तस्य च ब्रह्मपाकमेव तत्रादिति॥ प्रायश्चित्तं तस्यात्॥ वैतानिकदर्शपौर्णमासप्रयोगत्वान् योः प्रयोगार्थ
माग्रयणवत्॥ अथ कस्मात् सूत्रे नास्य वचनम्॥ इह दर्शान्यकर्मविशेषसमधर्मानप्रतिष्ठानाभ्याम् आत्यन्ता
दर्शादिवत्॥ यथा चैषौ दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ॥ ७ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा इति॥ न च प
ठितव्यं भवति॥ दर्शपौर्णमासयोः प्रस्तुतत्वात् आहुता अग्नीषोमाभ्याम् दर्शनमिन्द्राग्निभ्याम् दर्शने दृष्टौ
दर्शने तु देवमेव मुच्यमाने दर्शपूर्णमासविधौ निर्वापादीनां कर्मणां च्यते॥ तथा च ग्रन्थगौरवमा
तेन्॥ पठनमस्य तु नायं दोषः॥ आज्यभागान्त एवानान्यवाद एव निर्वापवचनात्॥ आज्यभागा
न्तं व्याख्यातं॥ ननु कथं चित्तु प्रपदनं व्याख्यातं॥ नेहाज्यभागाभ्यामुत्तरं प्रत्येतव्यम्॥ तस्मिन्न् यत्
भागान्ते चरुः व्रीहीन् तु लूखलमुसलाभ्यां दियघनू कृष्णा इति न च वासंप्रोक्ष्य सदाशान्त्य फट्केन संप्रो
क्ष्य सदाशान्त्य फट्केन संप्रोक्ष्य व्रीहीन् देवस्य त्वेत्यर्थं च नवेदिकेन व्रीहीन् यथा देवतं पवित्रपा
णिर्हि पवित्रेस्तेन कर्तव्यं॥ गृहीत्वानुमुष्टिनानिर्वपति॥ आलयेभ्य इत्यस्य स्थाने वाहितं देवता
परं कृत्वा एहस्त प्रतिमुष्टिं मंत्रावृत्तिः संस्कारभेदात्॥ एवमाग्रयणाद्विहितं स्यान् पुनः क्रो
मोरचयितव्यः॥ तस्य तु कौशिकस्य तु कौशिकमंत्राः संदर्शाः पुष्टिधर्मात् त्यतो वस्त्रमेव वक्तव्यं॥
नर्तुनिर्वापादि संसृष्टमेव॥ तत्र कौशिकेनापि युक्तं॥ वक्तुं कार्यवात्॥ देवतास्थाने वासुष्मानिति वा
च्यं॥ प्रोक्षणमंत्रवत्॥ अग्नीषोमाभ्यामित्यादिना॥ न वेदनाविधिः॥ एवं च सत्यग्नीषोमाभ्यामि
न्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यामित्य न द्रापितवक्तव्यं॥ भवतीत्यत आयतनार्थमिति॥ तत्र तत्र सहार
हावहन्याद्य अन्वाहार्यं प्रजापतेरित्यस्य निकस्यार्थमिति वैत्राभयम् तु पूर्वं नित्यमन्वाहार्यं प्रजा
पतेरित्यत्र नियहणात्॥ प्राजापत्यविकल्पासिद्धेः॥ एवं तर्हि पुरस्ताद्धोमादीनां हविर्होमानन्तरं
र्थमित्यं तु यथा देवतमिति नचनान् पुरस्ताद्धोमे देवतयापि लिंगिकत्वात् याज्यादिना भावे लैं
गिकानामभावात्॥ एवं तर्हि देवतासंबंधे सति अर्थविधिप्रतिज्ञानात् विधिकर्मवेदस्य दर्शनं च
स्यात्॥ नाहुतानामिदं विधिकर्मत्वात्॥ अथ पुनर्दर्शपौर्णमासिकमेत्॥ तत्र पाकयज्ञेषु च
नात्॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा इति मा भूत् करोति॥ इत्येवमाद्यान् परिभाषाप्र
मयार्थाः॥ ननु शुक्लादि कृष्णानां जिह्वां च ज्ञानीति॥ वंधनमात्रमस्यादानं तन्त्रमेव प्रथमविभ्

त्। तस्य च श्रेषः कर्मज इति प्रायश्चित्तं न स्यात्। वैतानिकदर्शपौर्णमासप्रयोगे चानयोः प्रयोगार्थमाग्रयणवत्[1]। अथ कस्मात्। पैठीनसिवचनात्। दूरे हीदमन्यकर्म। विशेषसमधर्मा न पठिता अश्नात्यनादेशादिवत्[2]। यथा चेमौ दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञा इति न च पठितव्यं भवति। दर्शपौर्णमासयोश्च स्तुत्या चोदना। 'अग्नीषोमाभ्यां दर्शन इन्द्राग्निभ्यामदर्शने'[3] इतीदम्। नैतदेवम्। एवमुच्यमाने दर्शपौर्णमासविधौ निर्वापादीनां क्रमो नोच्यते। तथा च ग्रन्थगौरवमाचरेत्। पैठीनसस्य तु नायं दोषः। आज्यभागान्त एवानारभ्यवाद एष निर्वापवचनात्। आज्यभागान्तं व्याख्यातम्। यत् क्वचित् प्रपदनं व्याख्यातं तदाज्यभागाभ्यामुत्तरं प्रत्येतव्यम्। तस्मिन् आज्यभागान्ते चरुं व्रीहीनुलूखलमुसलादि 'यद्यत् कृष्ण'[4] इति ऋचा संप्रोक्षति। सदा शान्त्युदकेन संप्रोक्षति। 'देवस्य त्वा'[5] इत्यर्धर्चेन वैदिकेन व्रीहीन् यथादेवतम्। पवित्रपाणिः। द्वे पवित्रे अक्षते इति वक्तव्यम्। गृहीत्वा तान् मुष्टिना निर्वपति। ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य स्थान आवाहितदेवतापदं कृत्वाऽवहत्य प्रतिमुष्टि मन्त्रावृत्तिः संस्कारभेदात्। एवमाग्रयणाद्विहितं स्यात्। न पुनः क्रमो रचयितव्यः। तस्य तु कौशिकप्रदेशाः। प्रदेशेषु हविर्धर्मा इत्यतोऽवश्यमेव वक्तव्यम्। ननु निर्वापादि संसृष्टमेव। तत्र कौशिकेनापि युक्तं वक्तुं लाघवात्। देवस्य त्वामुष्मा[6] इति वाच्यं प्रोक्षणमन्त्रवत्[7]। अग्नीषोमाभ्यामित्यादिना च देवताविधिः। एवं च सति 'अग्नीषोमाभ्यामितीन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम्'[8] इत्येतदपि न वक्तव्यं भवतीति। अवधारणार्थमिति तत्र तत्र सहावहन्याद्वा 'अन्वाहार्यं प्रजापतेः'[9] इत्यस्य विकल्पार्थमिति चैव। 'आग्नेयं तु पूर्वं नित्यमन्वाहार्यं प्रजापतेः'[9] इत्यत्र ग्रहणात्। प्राजापत्यविकल्पसिद्धेः। एवं तर्हि पुरस्ताद्धोमादीनां हविषो होमनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धं तु यथादेवतमिति[10] वचनात्। न पुरस्ताद्धोमे देवताया अपि लैङ्गिकत्वात्। तथा चोदिताभावे लैङ्गिकानामभावात्। एवं तर्हि देवतासंबन्धे सति यथाविधिप्रतिज्ञानात् विधिकर्मवदस्येदं तन्त्रं स्यात्। नाद्भुतानामिदं विधिकर्मत्वात्। अथ पुनर्दर्शपौर्णमासिकमेतत् तन्त्रं पाकयज्ञेषु वचनात्। 'दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[11] इति। 'प्राङ्मुख उपांशु करोति'[12] इत्येवमाद्याश्च परिभाषा उभयार्थाः। ननु 'शुकसारिकशानां जिह्वा बध्नाति'[13] इति बन्धनप्राथम्यादाज्यतन्त्रमेव प्रथमं विधेयम्।

नाज्यतंत्रस्याविधिकर्मत्वं माभवप्रसंगात्॥ पाकयज्ञेन कर्मार्थं पुनर्वचनं ग्रंथगौरवप्रसंगः॥ तस्मा
द्यथान्यासंभवात्तु सूत्रद्वयं वक्तव्यं॥ पौठीनसेन त्वविधिकर्मार्थं तंत्रस्य कर्तव्यापत्तेः॥ यास्तु
र्वादिश्चैतद्दर्शमाज्यतंत्रेऽपि प्रविष्यतो येनोहासवचनं अन्यथा विधिकर्मस्वेव स्युरंताप
॥ भावा आज्यतंत्रस्येहास्वचनं विधिकर्मस्वेव माभूदिति॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाभ्यां व्या
नार्दिति॥ शेषप्रकरणात्॥ पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः॥ अग्निहोत्रं वैश्वदेवयोः नाज्येनेतिकर्तव्यता
विशेषः॥ उभौ च संधिजौ विनिर्मातिषेधात्॥ अमथेत्यादियावग्नीषोमयोमध्यारुभयोरंतरं संबंधा
र्थो हवनयोगात्तस्य ताभ्यां संबंधात् दर्व्यापि हवनद्रव्यसंबंधो भवति॥ हूयते नेनेति हवनं॥
नत्क्षयपति॥ कुंभीपाकादिवत्कुंभीपाकशब्दस्यार्थः॥ ॐ दत्तस्मादेव निर्वापादितंत्रस्यादिति॥
अमीविकल्पार्था एवेति केचित् एवं विभीनयथा॥ कुमारमिति नमुशलोत्सुखस्य कुंभीपाकयोरेव न
भेदेष्टयकृत्क्रियाविशेषत्वात्॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकारणोत्सव
नैः संस्कृत्य॥ आग्नेयं चरुं दर्व्याधिश्रयणं॥ परित्वाग्ने पुरं वयमिति त्रिः पर्यग्निकरणं॥ हवि
रभिघारयति॥ अभ्यासमवजन्तूनवल्कगयेत्यभिघार्योदस्युद्वासयेदग्नेरित्युद्वासनं॥ अभ्यासस्य निधा
यालंकृत्यालंकरणं स्वभीनिनोत्पुनात्मीत्पुत्सवनं॥ पात्रयाध्युहृते॥ एतैः संस्कारैः समवेतैः संस्कृत्य जुहु
यात्॥ समवेतत्वं चैतेषां प्रकरणात्॥ आज्यभागांते संस्कृत्य जुहुयात्॥ इति संबंधात्॥ आसनीया उत्त
रत आज्यसंस्कारभागार्थमावात्॥ अत्रापि श्लोको भवतः॥ दर्शपौर्णमासयोरेव श्लोकाविमौ माध्य
नैः गोपथब्राह्मणवाक्यात् श्लोकौ विहान्यते॥ दर्शपौर्णमासयोर्वक्ष्यमाण एव॥ तत्र च हवनयोगात
रमिति॥ अप्यशब्दात्॥ अपीति ब्राह्मणादस्य संभावितत्वर्थः॥ ७ आज्यभागांत प्राक् तंत्रमूर्ध्वं स्विष्टक
तासह॥ हविर्षियज्ञ आवापो यथा तंत्रस्य तंत्रवः॥ आज्यभागौ यस्यांतेन दाज्यभागानां॥ भागभः॥
कस्य आग्नेयाग्नीषोमयोस्तयोर्भेदो नाम कोऽस्ति त्वाभेदप्रापत आह॥ तंत्रं भवति॥ सकृत् कृतमुभयो
रुपकरोत्यपेक्ष्यमाणविशेषत्वात्॥ पुरस्तात् होमादीनां अंगानामवघातादयस्त्वावर्तेरन्॥ द्व्या
र्थहेतून् निमाग्नेयादीन आनापोवेदितव्यः॥ यत्र दर्शपूर्णमासयोः यथाकांडं तस्य मध्ये तंत्र
वमतोनानुकृदित्यर्थः॥ ७॥ पाकयज्ञास्समाससाध्येको ध्यानकर्वर्हिषः एव स्विष्टकृतः कुर्या

न आज्यतन्त्रस्याविधिकर्मत्वप्रसङ्गात् । पाकयज्ञेन क्रमार्थं पुनर्वचनं ग्रन्थगौरवप्रसङ्गः । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । सूत्रद्वयं वक्तव्यम् । पैठीनसेन त्वविधिकर्मार्थे तन्त्रस्य कर्तव्यो यत्नः । प्राङ्मुखादि चैतदुक्तमाज्यतन्त्रेऽपि भविष्यतीत्येवेहावचनम् । अन्यथा विधिकर्मस्वेव स्युरेताः परिभाषाः । आज्यतन्त्रस्येहावचनं विधिकर्मस्वेव मा भूदिति ॥ दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥३०॥ व्याख्याता इति शेषः प्रकरणात् । पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः । अग्निहोत्रवैश्वदेवयोः नाज्येनेतिकर्तव्यताविशेषः।'उभौ च संधिजौ'[1] इति प्रतिषेधात्॥ अथाप्यपरो हवनयोगो भवति।।३१॥अथेत्याग्नेयाग्नीषोमीययोरुभयोरनन्तरसंबन्धार्थौ हवनयोगः । तस्य ताभ्यां संबन्धात्तदन्योऽपि हवनद्रव्यसंबन्धो भवति । हूयतेऽनेनेति हवनम् । तत् कथयति ॥ कुम्भीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ३२ ॥ कुम्भीपाक इत्यस्यार्थे ओदनः तस्मादेव । निर्वापादि तन्त्रं स्यादिति । अमी विकल्पार्था एवेति । को ह्येव बिभेति यथा । व्युद्धारमिति णमुल् । व्युद्धृत्य । कुम्भीपाकयोर्देवताभेदे पृथक् क्रियाविशेषत्वात् ॥ अधिश्रयणपर्यग्निकरणाभिघारणोद्वासनालंकरणोत्पवनैः संस्कृत्य ॥३३॥ 'अग्ने चरुः'[2] इत्यधिश्रयणम्[3] । 'परि त्वाग्ने पुरं वयम्'[4] इति त्रिः पर्यग्निकरणम्[5] । हविरभिघारयति । 'मध्वा समञ्जन् घृतवत् कराथेत्यभिघार्य'[6] । उदगुद्वासयाग्नेरित्युद्वासनम्[7] । पश्चादाज्यस्य निधायालंकृत्येत्यलंकरणम्[8] । समानेनोत्पुनामीत्युत्पवनम्[8] । पात्रयोर्व्युद्धृतमेतैः संस्कारैः समन्त्रैः संस्कृत्य जुहुयात् । समन्त्रत्वं चैतेषां प्रकरणात् । आज्यभागान्ते संस्कृत्य जुहुयादिति संबन्धात् । आसनीयादुत्तरत आज्यसंस्कारः प्रागर्थभावात् ॥ अथापि श्लोकौ भवतः । दर्शपौर्णमासयोरेव श्लोकाविमौ भाष्येते । गोपथब्राह्मणवाक्यात्[9] श्लोकाविहोच्येते । दर्शपौर्णमासयोर्वक्ष्यमाणावेव । तत्र च हवनयोगानन्तरमिति अथशब्दात् । अपीति[10] ब्राह्मणादस्य संभावन इत्यर्थः । आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह । हवींषि यज्ञ आवापो यथा तन्त्रस्य तन्तवः ॥ आज्यभागौ यस्यान्ते तदाज्यभागान्तम् । प्राक् अधः । कस्य । आग्नेयाग्नीषोमयोः । तयोर्भेदो नाम । काङ्क्षितत्वात् भेदे प्राप्त आह - तन्त्रं भवति । सकृत् कृतमुभयोरुपकरोति । अगृह्यमाणविशेषत्वात् । पुरस्ताद्धोमादीनामङ्गानामवघातादयोऽर्था वर्तन्ते । अदृष्टार्थहेतूनि आग्नेयादीनि । आवापो वेदितव्यः यज्ञे दर्शपौर्णमासयोः । यथा तन्त्रस्य मध्ये तन्तवः प्रतीतानूका इत्यर्थः ॥ पाकयज्ञान् समासाद्यैकाज्यानेकबर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्या-

न्नानापिसमाप्तिदेवतेति॥ पाकयज्ञान्बहूनेकस्मिन्काले आसाद्योपकल्प्य यथापदनं तन्त्रत वि
मर्त्तनेन्नतसमयः समाहृत्याश्नाति॥ समावर्तनीयपूर्वलिनाने काद्यानकुर्यात्॥ आद्यस्याधानात्॥
होमानुसमनुकुर्यात्॥ मधुष्टायोनीत्येवं प्रथनि॥ वैदिककर्मस्वेपाकयज्ञेष्वपि अनुपूर्वेणाहि
तिसहनानाद्देवतान्वीनिर्दिष्टविषय एतेन वामावास्याव्याख्यातः॥ एतेन पौर्णमास्याग्नेयेनामा
वास्याऐन्द्राग्न्याव्याख्यातः॥ कथितो वेदितव्यः॥ आग्नेयाद्यष्टयत्र विहितः॥ आग्नेयं तु पूर्वेति
स्यभिति॥ अनेन कर्मणाति देशः गमयाश्वं योविधीयते नमीमांसायाम् व्यवच्छेदान्पौर्णमास्या
ग्नेयस्य धर्मा इति॥ इमो दर्शपौर्णमासौ व्याख्यातौ॥ इति॥ एवमुच्यमाने॥ अन्यान्यस्यहवन
योगाभतीति॥ अयमपि विधिविकारेषु अतिदेशे न दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञ॥ इत्यनेन द
र्शादिविषादृभपहवनेयोरातिदेशार्थः॥ इह्यतिदेशावचनमेन्द्राग्नोत्र द्वितीया भवति॥ यत्रा
मावास्यामां ऐन्द्राग्नो द्वितीयः स्याद्वचनाच्च महस्प्रयोगः॥ तथा च तयोर्व्यतिक्रम इति वे
भयत्र प्रयोग दर्शने दर्शपौर्णमासयोः तयोर्व्यतिक्रमेत्वमभेत्रन पाप्मसिकाम स्तस्त्र इति
शांता॥ तयोर्दर्शपौर्णमासयोरन्यतरातिक्रमायां पूर्वमुत्तरं वा नसदृसतोरनयोः समुच्चयः
क्रमकोयृत्स्यतंप्रयोगाक्षेपत्वात्॥ पैठीनसिनाप्येवमेवानयोर्विधिर्विहितकर्म हितमित्ययं
यत्रानिर्देशः श्रान्ता इति समभिधानमत्स्ययः॥ अंबयोर्व्यतिवाययोः फल इतिशान्ता इति अने
नानिर्देशसामान्यात्॥ नृतेनतुल्यः सुहृदस्तिकस्मिन्सर्वकर्मप्रतिमासिराजनूनमात्तुल्यः ब
न्धिरस्मिबंधुनवसत्र मर्मनिमोस्मिहात्॥ तमभेत्रन पाप्मसिद्द्वा आमन्त्येषा॥ त्वयज्ञेष्वोक्तः॥
यद्दोवयं प्रमिनामव्रतानि विदुषांदेवा अविदुष्टराजसः॥ अग्निष्टद्विश्वादापृणातु विद्वान्सोमस्य
योब्राह्मणाम्प्राविवेश॥ आदेवानामित्येकाद्दचः सूक्तं॥ ७ उपाध्यायभट्टदारिलकृतौ कौशि
कप्रकरणे षष्ठोकंडिका॥ ६ प्रकृतीपरीक्षा॥ ७ अथविधिं वक्ष्यामः॥ इत्यतिप्रसिद्धप्रयोजनम
नारभ्यविधिः॥ संहितो विधिसंबंधो विधेयस्य धर्मसंबंधादिति शेषोनारभ्य विधिरुच्यते॥ अस्य
स्थानादिष्टोऽस्मात्तौपादः॥ अत्र संहितो योविधिर्यस्मिन्नस्मिन्प्रदेशे अस्मात्ताशयतो निवाचोच्य
तेदस्याश्चोदनायाः स्थालीपाकशेषो विधीयते॥ यथायेनसोमेनयाजयिष्यन्सारूपवत्समश्ना

न्नानापि सति दैवतेति ॥ ३४॥ पाकयज्ञान् बहूनेकस्मिन् काले आसाद्योपलभ्य व्रतोपायनं [1] व्रतविसर्जनं [2] व्रतसमयः । समावृत्याश्नाति [3] समावर्तनीय इति । तानेकाज्यान् कुर्यात् । आज्यसाधनान् होमान् सकृत् कुर्यात् । अदृष्टार्थानीत्येवं लक्षयति । वेदिमध्ये पाकयज्ञहवींषि अन्ते पार्वणादीनि । सकृन्नाना देवतान्वेति हविषा ॥ एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः ॥ ३५ ॥ एतेनैव पौर्णमासाग्नेयेनामावास्य ऐन्द्राग्नो व्याख्यातः कथितो वेदितव्यः । आग्नेयो ह्युभयत्र विहितः । ' आग्नेयं तु पूर्वं नित्यम् ' [4] इति अनेन कर्मणाऽतिदेशः । नोभयोर्ह्यर्था विधीयन्ते । नाग्नीषोमीयेन व्यवच्छेदात् पौर्णमास्याग्नेयस्य धर्मा इति । ' इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ ' [5] इत्येवमुच्यमाने । ' अथाप्यपरो हवनयोगो भवति ' [6] इति । अयमपि विधिर्विकारेष्वतिदेशेन ' दर्शपौर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ' इत्यनेन दर्शहविषोरुभयहवनयोरतिदेशार्थः । इहातिदेशवचनम् ॥ ऐन्द्राग्नोऽत्र द्वितीयो भवति ॥ ३६ ॥ अत्रामावास्यायामैन्द्राग्नो द्वितीयः स्यात् । अत्र वचनाच्च सहप्रयोगः । तथा च ' तयोर्व्यतिक्रमे ' इति चोभयत्र प्रयोगदर्शनं दर्शपौर्णमासयोः ॥ तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि [7] कामस्तदग्रे [8] इति शान्ताः ॥ ३७॥ तयोर्दर्शपौर्णमासयोरन्यतरातिक्रमायां पूर्वमुत्तरं वा । न सदसतोरनयोः समुच्चयः क्रमतो यस्य तं प्रति प्रयोगाक्षेपत्वात् । पैठीनसिनाप्येवमेवानयोर्विधिकर्म विहितमित्ययं परत्र निर्देशः । शान्ता इति समिधां संप्रत्ययः । ' अम्बयो यन्ति [9] वायोः पूत [10] इति शान्ताः' [11] इत्यनेन निर्देशसामान्यात् । न तेन तुल्यः सुहृदस्ति कश्चिन्न सर्वकर्मप्रतिमोऽस्ति राजन् । न मातृतुल्यः क्वचिदस्ति बन्धुर्न वत्सशर्मप्रतिमोऽस्ति विद्वान् ॥ ' त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ' ॥ ' यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः । अग्निष्टद् विश्वादा पृणातु विद्वान्त्सोमस्य यो ब्राह्मणाँ आविवेश ' ॥ ' आ देवानाम् ' इत्येका । तृचं सूक्तम् [12] ॥ उपाध्यायभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

प्रकृता परिभाषा । ' अथ विधिं वक्ष्यामः ' [13] इति प्रतिज्ञा । प्रयोजनमनारभ्यविधिः संहिताविधिसंबन्धः । विधेयस्य धर्मसंबन्ध इति सोऽनारभ्यविधिरुच्यते ॥ अश्नात्यनादेशे स्थालीपाकः ॥ १ ॥ अत्र संहिताविधौ यस्मिन् यस्मिन् प्रदेशे अश्नात्याशयति इति चोच्यते तस्याश्चोदनायाः स्थालीपाकशेषो विधीयते । यथा ' येन सोम [14] इति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्ना-

नि॥ मासूपवत्संस्कुरुषाणां त्रेहाहस्यारात्रेसंपानवृत्संहत्वानभिमुख्यमस्मानीति॥ अन्वाहैशग्रहणंन
तेव्यमाहैशास्यचलिथस्त्वानानवाधिकारेयनादेशे॥ नाह्यायाग्नि॥ सह्याभास्या॥ नूस्थालीपाकः॥ सा
धनमात्रविधानं॥ चात्रमृयमनिर्देशेनानुवरुःधर्मकार्म्यादिनिस्थालीपाकःकुंभीपाकयोः॥ केचित्रे
षायत्र आचार्येणशाहश्मेदनवोदितोच्यते॥ आनिच्यार्थं॥ पशुपौदनःकुंभीपाकः आज्यभागो
नेत्र्यपितऔदनस्थालीपाकःसत्ववीहिमयःशापकानु॥ यस्यांश्मिपकामयतेननान्नीह्यायपयः
आहारार्थसंहीरोदमस्मालिन॥ गुणविधिपुरोचांस्तेवीहीनदर्शयति॥ अतएववीहीणामुपसा
धनंतंडुलानांविधिचाद्यहरणार्थतानस्येदनावदुक्तंनपूर्वप्रामीमित्यर्थः॥ वहिरंगत्वादस्यामा
नाधुत्रान्नाशयनीत्याधानेकथंपुष्टिकर्मसुमारूपवनु॥ सपूर्वस्यचित्राकर्मस्मार्तानिपुष्टिकर्माणि
॥ मारूमेकल्यः॥ नेत्रुजस्मानिचोदनांमारूपवनु॥ संस्थालीपाकःप्रत्येतव्यः॥ स्थालीपाकानांश्रपणं
लौकवनु॥ स्थालीपाकस्यप्रकरणात्॥ आज्यंजुहोति॥ यमजुहोतिचोदनानवहोतव्यंचोदितंमनत्राष्ट
तंप्रत्येतव्यं॥ एषविधेमात्रार्थेनिजुहोत्युदाहरणं॥ आज्येनाभिजुहुयात्॥ इत्याज्यग्रहणमभिग्रहणात्॥
संज्ञायांपाधायांजुहोत्यत्रपृथगाज्यामिति॥ वक्तव्यं॥ जुहोत्येतनल्वेमाधिकरणवृषमाज्यमित्रिमच २०
च्यामयेस्यहिसमानित्रुपेत्याज्यंजुहुयादिति॥ प्रत्राण्यमहणमोदनानित्वर्थेविधिकर्मकर्मणपरिभा
षापाठक्रमोमुनः॥ सत्रोच्यते॥ जुहुतोरापीवचनमुत्तरासांक्रियाणांसमर्थनस्यथार्थमनुआनानु
भूतंहविरित्येवमादयोनिषपःसमिधादीनांभवंति॥ हविषंसमिधमादधाति॥ इध्मानादेशासमि
धमादधातु॥ उदुंबरपलाशार्ककेतुनोआदधाति॥ समिधःप्रनकाःपाढेशमात्रीरादधाति
॥ समिधःरेकार्थोवादधाति॥ जुहोतिरेवादधाति॥ क्रमस्यपर्यासात्॥ समित्साधनसमस्त
यार्थं॥ नुदारासांनरकारणमनप्रस्याहोनाभिरित्येनदुवनि॥ उमयत्रमेघमंमाधनवचनं॥
साधनवचनेनकेवलंक्रियासमस्तयार्थं॥ यायोःसूतहनिशाना॥ नयोर्यनिक्रमेत्समप्रवनया
मसिकामस्तदृमहनिशाना॥ सपलक्षयणीरित्यत्रादधानिसमिधःसुगार्हपत्यहनिद
क्षिणेनगार्हपत्येसमिधमादधानीति॥ नत्रैवव्याप्यमः॥ आवपतिवीहियवानितानु॥ आवप
तेसाधनानिर्देशोवीहीनुयवयतिलान्वामयतिचतुर्थमेयाजननंउदाहरणं॥ आज्यादिपुरि

ति'[1] । 'सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाभिमुखमश्नाति'[2] इति । अनादेशग्रहणं न कर्तव्यमादेशस्य बलीयस्त्वात् । न वाधिकारे अनादेशे आशयति । यद् वा आश्य एव स्थालीपाकः । साधनमात्रविधानं चात्र प्रथमानिर्देशे न तु चरुधर्मः कश्चिदिति । स्थालीपाककुम्भीपाकयोः को विशेषोऽत्राचार्येण शब्दभेदेन चोदितः । उच्यते । आतिथ्यार्थं पक्व ओदनः कुम्भीपाकः । आज्यभागान्ते श्रपित ओदनः स्थालीपाकः । स च व्रीहिमयः ज्ञापकात् । 'यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्य क्षीरौदनमश्नाति'[3] । गुणविधिः पुरोडाशार्थं[4] व्रीहीन् दर्शयति । अत एव व्रीहीणामुपसाधनत्वम् । तण्डुलानां विधिः । आज्यं पूरणार्थम् । तस्येदं तावदुक्तं न पूर्वप्राप्तमित्यर्थः । बहिरङ्गत्वादस्य । 'माता पुत्रानाशयति'[5] विधानं इति यथा ॥ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ॥ २ ॥ 'पूर्वस्य चित्राकर्म'[6] इत्यादीनि पुष्टिकर्माणि प्राग्भैषज्यात्[7] । तेष्वश्नातिचोदनायां सारूपवत्से स्थालीपाकः प्रत्येतव्यः । स्थालीपाकानां श्रपणं लोकवत् । स्थालीपाकप्रकरणात् ॥ आज्यं जुहोति ॥ ३ ॥ यत्र जुहोतिचोदना न च होतव्यं चोदितं तत्र घृतं प्रत्येतव्यम् । 'पृथिव्यै श्रोत्राय[8] इति जुहोति'[9] इत्युदाहरणम् । 'आज्येनाभिजुहुयात्'[10] इत्याज्यग्रहणमभिग्रहणात्। संज्ञायां प्राप्तायां जुहोतीत्यत्र पृथगाज्यमिति वक्तव्यम् । जुहोतीत्येतत् सर्वमधिकरणम् । कथमाज्यमिति वाच्यम् । 'अग्ने प्रेहि[11] समाचिनुष्व[12] इत्याज्यं जुहुयात्'[13] इत्यत्राज्यग्रहणमोदननिवृत्त्यर्थम् । विधिकर्मक्रमेण परिभाषापाठक्रमो युक्तः । अत्रोच्यते । जुहोतेरादौ वचनमुत्तरासां क्रियाणां होमसंप्रत्ययार्थम् । अतश्च 'नातुत्पूतं हविः'[14] इत्येवमादयो विधयः समिदादीनां हविषां भवन्ति ॥ समिधमादधाति ॥ ४ ॥ द्रव्यानादेशे समिधः साधनं स्युः । 'औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति'[15] । समिधः अनक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति । समिध एकैका आदधाति । जुहोतिरेवादधातिः । क्रमविपर्यासात् । समित्साधनसंप्रत्ययार्थं तु शब्दान्तरकरणम् । अतश्च स्वाहान्ताभिरित्येतद्[16] भवति । उभयत्र प्रथमं साधनवचनम् । साधनवचनं केवलं क्रियासंप्रत्ययार्थम् । 'वायोः पूत[17] इति शान्ताः'[18] । 'तयोर्व्यतिक्रमे त्वमग्ने व्रतपा असि[19] कामस्तदग्र[20] इति शान्ताः'[21] । सपत्नक्षयणीः[22] इत्यत्रादधाति समिधः । 'सुगार्हपत्य इति दक्षिणेन गार्हपत्ये समिधमादधाति'[23] इति तत्रैव वक्ष्यामः ॥ आवपति व्रीहियवतिलान् ॥ ५ ॥ आवपने साधनानिर्देशे व्रीहीन् यवान् तिलान् आवपति । न चतुर्थम् । मेधाजननम्[24] उदाहरणम् । आज्यादिषु द्वि-

तीयानिर्देशान्यनरानादेशोन्यतरसंभवत्यर्थः॥ शानुत्तरस्य समासो आह यानि संभवत्यकः॥
भक्ष्यतौ क्षीरोदनपुरोडाशरसान्॥ भक्ष्य वनेमाधनदेशो क्षीरोदनादीनामन्यूनमक्ष्यमतीयन्तु
क्षीरोदनादिषु हितोयो निर्देशः सकृतस्यासंभरणार्थः संपातवनोमन्यानीति समिभमिति क्षी
रोदनादीनां विकल्पः कर्तुसंग्रहानसंस्कारास्मयोरनोमयत्वनिमाधनदेशोमयोदनं वाचियानु
मंत्र्यपुरस्तात्कालोदिनाशन्यव: महीनयोमयोरनोयाभवोपहीतुमेयस्यमानेकोदनस्यामिनंत्र
निकारिष्टकोपपादयतीति॥ पूर्वेषु क्षीरोदनवचनात्॥ गोष्टारिषु विकल्प समाधनत्वादिति॥ गो
गर्भिनिषु ब्रीहिमयो मसमुच्चयसमासनिर्देशात्॥ ६॥ पूर्वे त्रिषप्तीयं पूर्वग्रहणं ब्रुयात् त्रपप्राइ
निवृत्तं मत्येनत्वं मनो सूक्तेमाम्मो रिनिष्प्रत्ययानेतान्॥ पूर्वस्य मे भाजननाभि पूर्वस्य पूर्वस्य
योगमात्स्याः पूर्वस्य चित्रो कर्म पूर्वस्योदया प्रयोगसंपातवचनानांते पूर्वस्य पुवकामनोकयोम
ति॥ पूर्वमेदशाउक्ताः॥ पूर्वस्य मोमुरित्यवाच्यः॥ परिहारः॥ न चाविषमावग्रहणे पूर्वेमस्त
नव्यं॥ न परिनिमित्तं किंच परजस्यः पारेष्टदातुः त्रिषप्तादीनि॥ त्रिषप्तीयशब्देन संव्यवहारः
त्रिषप्तीयं च पठो वानयोरिति तस्येनैकवचनस्य भावात्॥ वेदापाकरणावमपयस्य कर्मात्॥
नैकमुदाहरणयोगारंभप्रयोगेनयतीनि वचनात्॥ अपिवंशपमनुवाकस्यजपतीति वातुके
मंगत्ययः॥ प्रमूः पारे पातन्लइति वास्यतरूपग्रहणात्॥ दिवाघस्य च कर्म प्रभावप्रसंगात्॥ ७॥
उदकं चोदनायां तु रपात्रमतो यान्॥ पचोदकस्य संस्कारप्रोपेतननउदपात्रमेसेलनव॥ आस्यस्य
नेष्याउवनयानभक्षाणि संपातादुदपात्रस्यापि न्यायपूर्वपर्वोल्लुदाहरणा॥ विधिकर्मचोदना
यं वेदं वाच्य चोदनायां विधिकर्मत्वात्॥ जनात्म्यवादनादुदपात्रस्योदकविधानपरिणामस्तु
स्योरपोल्लूणवान्॥ अपिस्तनयानेमि विलात्वा न्यायपर्यविठन्ताः संपानवारिनिपिधिरिकी
तिनोदनार्थान्॥ कुर्वेतीन्युदकं प्र॥ नन्वनेनपितृदकोपत्यनतलुसंपातनव॥ प्रवचन
निकं तुरूदकाक्रियायामालूतनवचनस्य इहाविशेषस्यात्॥ ८॥ पुरस्ताद्धुतरतः संभारमाहर
तीति॥ निवासदशास्संभारमाहर्तुव्य॥ उत्तरस्यादशातू योरित्यर्थः॥ उत्तरस्यामामय्योन
यमः॥ प्रनायादीनां संभारदशस्य चादिनानां चादिव्विकल्पोनानतत्रनालसंप्रत्ययः॥ दिकृत्॥

तीयानिर्देशादन्यतरानादेशेऽन्यतरसंप्रत्ययार्थम् । ‘ शान्ताः ’ उत्तरत्र समिध आदधातीति संप्रत्ययः ॥ भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ॥ ६ ॥ भक्षयतेः साधनानादेशो क्षीरौदनादीनामन्यतमस्य प्रतीयात् । क्षीरौदनादिषु द्वितीयानिर्देशः सकृत् तस्योपसंभरणार्थः । संपातवन्तमश्नातीति समिधमिति । क्षीरौदनादीनां विकल्पः कर्तृसंप्रदानसंस्कारात् ॥ मन्थौदनौ प्रयच्छति ॥ ७ ॥ साधनानादेशो मन्थमोदनं वा विद्यात् । मन्थ उदकालोडिताः सक्तवो ग्रहीतव्याः । मन्थौदनयोः प्रतिग्रहीतुर्मन्थस्य पानमोदनस्याशनम् । ‘ सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति ’[1] । पूर्वेधुक्[2] क्षीरौदनवचनात् । व्रीह्यादिषु विकल्पः साधनत्वादिति । प्रायश्चित्तिषु व्रीहियवयोश्च समुच्चयः समासनिर्देशात् ॥ पूर्वं त्रिषप्तीयम् ॥ ८ ॥ पूर्वग्रहणेषु ‘ ये त्रिषप्ताः ’[3] इति सूक्तं प्रत्येतव्यम् । ‘ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ’[4] इति छप्रत्ययान्तत्वात् । पूर्वस्य मेधाजननानि[5] । पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्याम्[6] । पूर्वस्य चित्राकर्म[7] । पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताङ्क्ते[8] । पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोः[9] । इति पूर्वप्रदेशा उक्ताः । ‘पूर्वस्य सोमांशुः’[10] इति वाच्यः परिहारः । न च त्रिषप्तीयग्रहणे पूर्वं प्रत्येतव्यम् । न परनिमित्तं किंचन परं ‘अमूः पारे पृदाक्वः त्रिषप्ताः ’[11] इति त्रिषप्तीयशब्देन न संव्यवहारः । ‘ त्रिषप्तीयं च पच्छो वाचयेत् ’[12] इति तस्यैव केवलस्य भावात् वेदोपाकरणाच्च प्रथमस्य च ऋक्क्रमात् । ‘ नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति ’[13] इति वचनात् । अपि च ‘ शेषमनुवाकस्य जपन्ति ’[14] इति चानुवाकसंप्रत्ययः । ‘ अमूः पारे[11] पातं न[15] ’[16] इति चास्य स्वरूपग्रहणादेव । आद्यस्य च कर्माभावप्रसङ्गात् ॥ उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ॥ ९ ॥ यत्रोदकस्य संस्कारश्चोद्यते तत्र उदपात्रं प्रत्येतव्यम् । आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि[17] संपाता उदपात्रस्य । ‘ पिञ्जूलीभिराप्लावयति ’[18] इत्युदाहरणम् । विधिकर्मचोदनार्थं चेदं नान्यचोदनार्थं विधिकर्मत्वात् । अनारभ्यवादानामुदपात्रस्योदकविधानं परिणामभूत्योरर्थलक्षणत्वात् । ‘ अग्निस्तक्मानम्[19] इति लाजान् पाययति ’[20] । ‘ उष्णाः संपातवतीः’ [21] इति । पिठरं कुम्भः । तेनोदकार्थान् कुर्वन्तीति कुम्भः । न चात्रैव ‘ त्रिरुदकक्रिया’[22] इत्येतत् सूत्रं पठितव्यम् । अत्र वचने कर्तुरुदकक्रियायां त्रित्ववचनस्य इहाविशेषः स्यात् ॥ पुरस्तादुत्तरतः संभारमाहरति ॥ १० ॥ निवासदेशात् संभार आहर्तव्यः । पूर्वस्य उत्तरस्य देशान्तयोरित्यर्थः । आरण्यानामयं नियमः । अन्नाद्यादीनां संभारशब्दचोदितानां च दिग्विकल्पो नान्तरालसंप्रत्ययः । ‘ दिक्श-

देभ्यः सप्तमीं प्रथमाभ्यो दिक्शब्देभ्यः कालेऽप्यस्मादिति दक्षिणोत्तराभ्यां मनसुत्तिनिपंचम्यंतमाहरति॥
गोरनमभिमाणाद्वनस्पतीनां॥ प्रदेशाभिमाणोऽतिगास्तस्मादिदं प्रह्वानस्य तस्मा आहनेव्या॥ आवृत्य
पार्श्व वनस्पतीनां अवयवाभि वनस्पतयो लोकरूढाः॥ ७ सूर्योदयनतः॥ सूर्यस्योदयं कृत्वेगम
नमुदयनं सूर्योदयकाले आहेरदित्यर्थः॥ ८ पुरस्तादुत्तरतो वा क्र्यकर्मणामेषां योगः॥ निवासस्थान
स्य पूर्वस्मिन्ना आरण्ये प्रदेशे कर्म प्रयोक्तव्यं दिक्शब्देभ्यः सप्तमीति सप्तम्यानां दिक्समत्वयविधाम
नयसमाधिकरणात्॥ अरण्येवा बाह्ये परिसरे पवनारण्ये प्रदेशा दिग्निषेधात्॥ अपानोरण्यग्र
मनस्य चारकल्पं चारण्याम्याम॥ इति प्रकरण्यकाले विधीयपाठे नांतरवस्तुसामेद्धोक्तेः भूमिभागं प्र
यंनेथामारण्यं श्रवणमहेत्रे अत्र मद्रगनमिति अनोमामादरण्यकर्म ग्रहणास्येनगृहा वस्य मेत्रा आरण
श्रीविश्रमिक्षे फलसाधनं प्रस्तयाधे॥ प्रथमो योगः परतु बाह्यायणादेन्यपराण्येवकार्योणि॥ ९ उद
नदकोनि प्रयुज्य कर्माण्यपांसूके रामुसमदक्षिणमा उस्यापस्पृश्यानपेक्षमाणायामसुदक्रजेति॥
सर्वकर्माणि उदकस्यान्तके कार्याणि॥ परिसमाप्य कर्माणि अपां स्तुत्यार्थः सूक्ते स्वात्वा स्थाने दक्ष
दक्षिणमादत्यस्पृष्ट्वापः अनवेक्षमाणास्थानेदशाक्रामम भिगच्छति॥ कर्तृकार यत्र त्रासयाद्भरक्ष

इति सप्तम्यां स्तुत्यर्थानि सूक्तानि॥ अंबयो यंत्यध्वभिर्यो हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका आपो हिमवतः
प्रस्रवंतिवायोः पूतः इत्यपां सूक्तानि॥ अन्यकर्मसद्भावाद्विधिकर्मत्वात्संपातनमावः परिदत्तिः॥ प्राय
नेसर्वेष्वमभिद्रय अपांसूकेरि निवायोः पूतइत्यपांसूक्तानि॥ अन्यकर्मसद्भावाद्विधिकर्मत्वात्संपा
तनमावः परिदत्तिः॥ प्रायमिति सर्वेष्वमभिद्रव अपांसूकेरि निवचनादिह सर्वत्र॥ ९ पादस्यवेष्याप्नु
वनयान मन्त्राणि संपातनवति॥ मादयन्तर त्यास्मं वध्येन इति वध्यं॥ आप्लवनेनेत्यामुवनं॥ पास्पत
इतिपानं॥ मन्त्रेनेनदिपसू॥ सर्नपादहू॥ एननुक्रियायोगा॥ स्वास्याद्यभिधानं संपातायिपां विधे
नेनानि संपातनवन्ति स्युर्मन्त्रानिर्देशात्॥ अन्यानादिस्तुतिपासुमन्त्रयोगेन भवन्ति समस्तानामिनीतिव
चनात्॥ सरूपपरिमाणाभिनाः॥ भक्षणानुनयानपिंडलोराष्ट्रनयत्सन सिंचनीति सुक्तवनु॥ आ
स्यामित्य रव्यानामानिचोदितमाशयनिशदचोदितेन चसंपातनवनमविशेषणनिर्देशात्॥ नमाना
यनिमाशायतो॥ श्रेपस्पृष्टत्वान्तूतेष्वनुरिनिरस्समाशयर्यतो नि॥ चान्नसंपातनाभावः॥ उपस्पृष्टता
त्॥ ६॥ सर्वाण्यभिमन्त्राणि विधिकर्मसु सर्वाण्यभिमन्त्राणि यावत्किंचित्तत्साधनं सर्वं तदभिमन्त्र्य
संपातवदसंपातं च सर्वशब्दस्य निरवदोषत्वात्॥ उदाहरणानि शुक्रसारि रूपाणि॥ जिह्वाव प्रति

ब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः'[1] इति 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्'[2] इति पञ्चम्यन्तम् ॥ आहरति गोरनभिप्रापाद्वनस्पतीनाम् ॥११॥ यं प्रदेशं नाभिप्राप्नोति गौस्तस्मात् प्रदेशाद्वानस्पत्य आहर्तव्यः। अवयवार्था षष्ठी च। वनस्पतीनामवयवाः। वनस्पतयो लोकरूढाः ॥ सूर्योदनयतः ॥१२॥ सूर्योदयनम्। ऊर्ध्वं गमनमुदयनम्। सूर्योदयकाले आहरेदित्यर्थः ॥ पुरस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोगः ॥१३॥ निवासस्थानस्य पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन् वाऽऽरण्ये देशे कर्म प्रयोक्तव्यम्। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीति सप्तम्यन्तादिह प्रत्ययविधानमरण्यसमानाधिकरणात्। अरण्यं वा वाटपरिक्षेपे भवत्यरण्येऽध्ययनादिप्रतिषेधात्। 'अथाऽतोऽरण्येऽध्ययनस्याचारकल्पं व्याख्यास्यामः'[3] इति प्रकरणकालं विधाय पठितम्–'अतः खलु प्राप्ते काले भूमिभागं जुषन्ते ग्रामादसंश्रवणमक्षेत्रमश्मशानम्'[3] इति। अतो ग्रामादरण्यकर्मग्रहणम्। प्रयोगशब्दस्य मन्त्रोच्चारणवृत्तिप्रसिद्धौ फलसाधनसंप्रत्ययार्थम्। प्रथमो योगः प्रयोगः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीन्यपराण्येव कार्याणि ॥ उत्तरत उदकान्ते प्रयुज्य कर्माण्यपां सूक्तैराप्लुत्य प्रदक्षिणमावृत्याप उपस्पृश्यानवेक्षमाणा ग्राममुदाव्रजन्ति ॥ १४ ॥ सर्वकर्माणि उदकस्योत्तरे कार्याणि। परिसमाप्य कर्माणि अपां स्तुत्यर्थैः सूक्तैः स्नात्वा स्नानदेशात् प्रदक्षिणमावृत्य स्पृष्ट्वाऽपः अनवेक्षमाणाः स्नानदेशाद् ग्राममभिगच्छन्ति कर्तृकारयितृब्रह्माणः। उत्तरत इति सप्तम्याम्। स्तुत्यर्थानि सूक्तानि। अम्बयो यन्ति[4] शंभुमयोभू[5] हिरण्यवर्णाः[6] यददः[7] कृष्णं नियानं[8] सस्रुषीः[9] हिमवतः प्र स्रवन्ति[10] वायोः पूतः[11] इत्यपां सूक्तानि। अन्यकर्मसद्भावात् अविधिकर्मत्वात् संपाताभावः। परिवृत्तिप्रायश्चित्ते 'सर्वैश्च प्रविश्य अपां सूक्तैः'[12] इति ...वचनादिह सर्वत्र ॥ आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति ॥१५॥ अश्यत इत्याश्यम्। बन्ध्यत इति बन्ध्यम्। आप्लवतेऽनेनेत्याप्लवनम्। यास्यत इति यानम्। भक्ष्यते तदिति भक्ष्यम्। सर्वेषां द्वन्द्वः। एतत् क्रियायोगाच्चाऽऽश्याद्यभिधानम्। संपाता येषां विद्यन्ते तानि संपातवन्ति स्युर्मन्त्रनिर्देशात्। अश्नात्यादिषु क्रियासु मन्त्रयोगो भवति। समस्तानामिति वचनात्। स्वरूपपरिभाषाश्चैताः लक्षणात्। तथा च 'पिञ्जूलीभिराप्लावयत्यवसिञ्चति'[13] इति युक्तं वक्तुम्। आश्यमित्यारण्यम्। अश्नातिशब्दचोदितमाशयतिशब्दचोदितं च 'संपातवन्तम्' अविशेषनिर्देशात्। न प्राश्नाति-प्राशयत्योः। प्रोपसृष्टत्वात्। 'त्वे क्रतुम्[14] इति रसप्राशनी'[15] इति चात्र संपाताभावः। उपसृष्टत्वात् ॥ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ॥१६॥ विधिकर्मसु सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि। यावत् किञ्चिदनुसाधनं सर्वं तदभिमन्त्र्यं संपातवदसंपातवच्च। सर्वशब्दस्य निरवशेषत्वात् उदाहरणानि–'शुकसारिकाणां जिह्वा बध्नाति'[16]।

अग्नेः सालंकारां संपातवतः प्रयच्छति ॥ उपाध्यायार्थीयमेव स्वयं प्रयच्छतीति ॥ न च संपाताभिमन्त्रणविधानाद्
सत्यमेतत् ॥ यथा शाट्यायनकेनापसिच्याभिमंत्र्येतिनास्य क्रमार्थत्वात् ॥ अथ संपातः प्राप्तः स किमर्थं
गृह्यते द्वितीयसंपातवत्ताज्ञानतानीतिप्राप्तस्य संपातः संपातवान्मन्त्रानिर्वृत्तिविधिकर्मैतत् ॥ ६ ॥ स्त्री
व्याधितावाप्नुता वशिकेशिरस्तः प्रक्षाल्याप्रपदात् मार्ष्टि ॥ स्त्री च व्याधितश्च स्त्रीच व्याधितोपरवल्लि
गं द्वन्द्वस्तत्पुरुषयोरिति स्त्रीव्याधितापुमान् व्या ॥ धृतश्च्युता स्त्री भवसिक्तः मांशिरस आरभ्य आ
पादाग्रेभ्यः प्रकर्षेण शोधयति ॥ पूर्वयोः कृत्स्नस्योक्तत्वात्तिष्ठतीमाष्टुवयति ॥ यद्यग्निरिति पञ्चजयन्ता
पयतिका पुंयद्वृत्तसिंचती सुदाहरणे व्याधिया स्त्रिया प्येतत् ॥ ७ ॥ पूर्वस्प्राशयप्रयच्छति ॥ यत्र
प्रपादस्यमूलेन तत्रायनवविशेषः ॥ ननु च प्रथमप्रदानं ततो प्रदानमंत्रयोः पूर्वग्रहणात्प्रदाने मन्त्रसंयोग
र्गः प्रपादेन तु प्रवृत्तात् ॥ यदिह क्रमार्थाः पूर्वशब्दस्यात् ॥ प्राशयप्रयच्छतीत्येवं सिद्धत्वात् ॥ तिथिका
उपायप्रयच्छतीत्युच्यते ॥ दानं प्रदानस्या मंत्रत्वं तुल्यवदप्रधाने च न नाकर्मत्वात् ॥ स्तनिकारि ७
को प्रपादवतिप्राशयप्रयच्छतीत्युच्यमाने प्रदानस्या मंत्रत्वं संस्कारत्वात् ॥ पूर्वशेषएवंस्या
त् ॥ उदाहरणे सूतिकारिष्टेको प्रपादयति ॥ यथा मनोवाहिनस्त्वरिष्टेनेतिविधिः पूर्वेननु पूर्वग्रहणात् ॥ अ
नेमं मंत्रोद्वयोर्ग्रहणं प्रदानमंत्रोकान भक्तुलमहरनिसक्तेणस्यानधानत्वात् भावः स्थापयतिप्रपाद
यतीति मंत्रोकानामपादः प्रपादनाभावः ॥ भद्रं सुमंगलमिति प्रतिपद्यते अस्मारोह्या पराजिता
प्रतिपादयतीत्यत्र भर्वानुप्रपाद्येति वचनात् ॥ ७ ॥ तयोर्दक्ष्यादयस्मिन्नोदधिषु मधुनिवासयित्वा च
प्रानि ॥ तयोर्दक्षीनतुर्दक्षी चाद्ग्रहणात्सुदधिमधुनीत्येकवत् समुच्चयः ॥ तत्रादश्राप्यित्वानुस्त्रा
पयितामध्यंत्रतिप ॥ — दिन आनियन्नवासयित्वाव प्रानीतिनोद्ग्नातत्रै नह्यामनमन्यतरग्र
हणवासितानसानिवप्नीतियथा ॥ ७ ॥ आत्राय ॥ नि ॥ दध्योदधिमधुनिकारयित्वा आत्रायति क
नीनसंपाताः ॥ संस्कृतत्वात् ॥ तत्रस्तस्य च वध्यस्य संपातवता वसितानुच्छुष्ये निन्नापकात् ॥ दधि
मधुना च स्यात्प्रतिपाद्यत्वात् ॥ ७ अन्वारब्धायाभिमंत्रणहोमाः ॥ अन्वारभते तु स्वारब्धः का
रयितापत्नी विनितिक विमर्शभिमंत्रकाचितु यावाहोमस्तत्र भयस्वारब्धायाः कर्तीविषा
साहमित्यभिमंत्रयते ॥ द्वयिवैमात्रायीत्तुहोति ॥ सर्वाण्यभिमंत्र्याणीत्यन्वारब्धायांव

'प्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'[1] । 'उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति'[2] इति । न च संपाता अभिमन्त्रणविधानात् । सत्यमेतत् । यथा 'शान्त्युदकेनोपसिच्याभिमन्त्र्य'[3] इति चास्य क्रमार्थत्वात् । अथ संपातः प्राप्तः । स किमर्थं विधीयते । 'द्वितीयं संपातवन्तम्'[4] अश्नातीति प्राप्तस्य संपातः । संपातवति न मन्त्रनिवृत्तिः । विधिकर्मैतत् ॥ स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ शिरस्तः प्रक्रम्या प्रपदात् प्रमार्ष्टि ॥ १७ ॥ स्त्री च व्याधितश्च स्त्रीव्याधितौ । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'[5] इति स्त्री व्याधिता पुमान् व्याधितः । आप्लुता स्त्री अवसिक्तः पुमान् । शिरस्त आरभ्य आ पादाग्रेभ्यः प्रकर्षेण शोधयति । 'पूर्वयोरुत्तरस्यां स्रक्त्यां तिष्ठन्तीमाप्लावयति' । 'यदग्निः'[6] इति परशुं जपंस्तापयति क्वाथयत्यवसिञ्चति'[7] इत्युदाहरणे । व्याधितायाश्च स्त्रिय अप्येतत् ॥ पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति ॥ १८ ॥ यत्र प्रपादयतिः श्रूयते तत्रायमन्यविशेषः । तत्र च प्रथमं प्रपादनं ततः प्रदानं मन्थौदनयोः । पूर्वग्रहणात् प्रदाने मन्त्रसंयोगः प्रपादने तु ल्यप्त्वात् । यदि हि क्रममात्रार्थः पूर्वशब्दः स्यात् प्रपाद्य प्रयच्छतीत्येव सिद्धत्वात् विधिकाण्डे प्रपाद्य प्रयच्छतीति । उच्यते । प्रदाने प्रपादनस्यामन्त्रत्वम् । तुल्यवत् अभिधाने च नानाकर्मत्वात् । 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'[8] । प्रपाद्य प्रयच्छतीत्यप्युच्यमाने न प्रदानस्यामन्त्रत्वं संस्कारत्वात् । पूर्वशब्द एवं स्यात् । उदाहरणे 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति' । 'यथा मनो'[9] ऽव दिव'[10] इत्यरिष्टकेन'[11] । विधिपूर्वं तत् पूर्वग्रहणात् । अतश्च मन्थौदनयोर्ग्रहणं प्रदानम् । 'मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वाऽवस्नापयति । प्रपादयति'[12] इति मन्त्रोक्तानां प्रदानं प्रपादनभावात् । 'भद्रं सुमङ्गलमिति प्रतिपद्यते'[13] । 'अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति'[14] इत्यत्र न भवति 'प्रपाद्य' इति वचनात् ॥ त्रयोदश्यादयस्तिस्रो दधिमधुनि वासयित्वा बध्नाति ॥ १९ ॥ चतुर्दशी पञ्चदशी चादिग्रहणात् तासु । दधिमधुनीत्येकवत् समासः । तत्र वासयित्वा स्थापयित्वा बन्ध्यं प्रतिपदि बध्नाति । यत्र 'वासितान् बध्नाति'[15] इति चोदना तत्रैतद्वासनम् । अन्यतरग्रहणम् । 'वासितानक्षान् निवपति'[16] इति यथा ॥ आशयति ॥ २० ॥ बद्ध्वा दधिमधुनी कारयितारमाशयति कर्ता । न संपाताः संस्कृतत्वात् । तत्रस्थस्य च बन्ध्यस्यासंपातवतो 'वासितमुलुप्य'[17] इति ज्ञापकात् । दधिमधुनोराशयत्वं प्रतिपाद्यत्वात् ॥ अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमाः ॥ २१ ॥ अन्वारभतीत्यन्वारब्धः कारयिता 'कर्तरि च'[18] इति । क्वचिद् यदभिमन्त्रणं क्वचिद् यो वा होमस्तदुभयं यदन्वारब्धाय कर्तव्यम् । कर्ता विषासहिम्[19] इत्यभिमन्त्रयते'[20] । 'पृथिव्यै श्रोत्राय'[21] इति जुहोति'[22] ॥ 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[23] इत्येतच्चान्वारब्धाय वि-

धकर्तृत्वात्॥ अन्वारंभणं॥ रभिनु अनुर्थो निर्दे त्वात्॥ अंतराश्य क्लोननु कर्मप्रयोगे कर्तृत्वात्॥ होममभि
मंत्राणी निवर्तव्य विज्ञारव्ह तः स्मृतेः॥ होमाभिमंत्रणमित्युच्यमाने विषामंत्रणे अन्वारंभणम्याहुव
नावनरूत्वान्यपुनर्द्वंद्वसमासः॥ मथान्वसोनिमत्यवयत्नमन्वारंभणं॥ अथवासंपातादोमाभिसंबंध
॥ सर्वाण्यभिमंत्राणीनिवान्वारभ्यस्यात्॥ ८ पश्वादि कर्माणितान्पांसंस्कारः॥ नोग्निकस्याग्नेः
शांद्रहाद्भानास्तीर्यते पुनरूचमोधाय॥ तत्रनिर्वापप्रोक्षणावघातमुत्रालकणादिकार्यमह
तत्वात्॥ जातिगुणान्नियमार्थपुनरूपमोयतनेद्रशास्यपुनरेवनजात्यादिनिरर्थनिप्रसंगात्॥ ९ आ
नडुहशाकल्पं॥ यत्रविधिकर्मसुहार्कसिद्धश्चोधतेस आनडुहः प्रत्येतव्यः॥ १० जीवघातेचर्मो
धिकर्मसुचर्मग्रहणेतन्न माणिनूश्चर्मः प्रयोक्तव्यो॥ जीवघातार्हस्थमेनुकल्पनन्वा श्रीति पश्वादेने
श्रमेणोन्यत्रावनर्दविप्रश्रमणोमाभूत्॥ ७ अकर्णोस्मा॥ यत्राश्मोनगृह्यतेनात्युदाहरणं॥ १ आ
प्लवनावसेचनानि॥ बहूच्याणि क्रियासाधनत्वात्॥ आप्लवनावसेचनानितेषामाचमयातिकारयि
तार आप्लवनानमेचनेन करोति॥ चकारनुषष्ठनपर्वनिलक्षणानेन्त्राप्लूया॥ वासिच्याचमनं॥

२+ वाधेतमावृत्तः॥ प्रतेनत्वः॥ अनुनरनियात्रूानवाजवाम संपन्नायाम्॥

कूर्चैभिराप्लवपत्सदाहरणं॥ नचात्रमंत्रः॥ अवयवसंप्रत्ययात्॥ ६ संपातवतामप्सानिनयने॥ संपा
तवतानादव्याणां अवयवमुष्याति॥ अग्रीके वा॥ नेष्वनामेने निम र्पासते अस्यावामतिवे पत्वा
त्॥ अमादीनावानानानकर्पणासमवात्॥ अवान्ये प्रसक्तानां॥ आप्लवानानो आचमनं चोदिता
मेताशानुमितिस्त्वात्तस्मादास्यादीनामेवासनेपक्षेवाएकपदभाविषो अज्ञानं नित्यमंजनंस्वा
मनित्यर्थः॥ ० अग्न्याधेनाधूमेनिपक्वानि॥ यानि विधिकर्मण्यभ्याधेयानिते पांकारयिता भूमवा
तानिरप्रातिसंस्कार्यत्वात्समिधोभ्यादध्यादित्युदाहरणं॥ अभ्याधे नात्मनियमः॥ वसर्वत्रमंत्रेणावि
धिदुल्यत्वादप्रधानत्वादित्यर्थः॥ ६ ॥ अभिनाकर्मप्रयोगः॥ कार्यद्वतिविशेषः॥ कर्तृकारयित्रोर
पमपदेशः॥ संहायमुरवंविमार्ष्टीत्याचमनार्थं॥ संसवतीतिनाद्याभ्यामुदकमाहरतः॥ आगावद्
तृणा आयती॥ अत्कमित्थतीयत्रवाचमनार्थं ऋतुमसास्त्रिपायाहरतिचकारोपहितायानजीवद्दनिस्व
प्रेहङ्क्ष्णमुखंविमार्ष्टि॥ स्तनकारोगोचयोन्यकर्मप्रयोगप्रतिषेधार्थं कृष्णेप्रयोगार्थं च सर्वमंचरित्वाप्त्यु
त्रिः पूतः कर्मण्योभवति॥ ६ ॥ इति सप्तमीकंडिकासमाप्ता॥ ६ ॥ ॐ पुरस्ताद्धोमवत्सनिश्राकर्मस्वपूर्व

धिकर्मत्वात् । अन्वारम्भणं कारयितुश्चतुर्थीनिर्देशात् । अन्वारभ्यः कर्ता । तत्कर्म प्रयोजककर्तृत्वात्[1] । होमाभिमन्त्रणानीति वक्तव्यं शब्दस्मृतेः[2] । होमाभिमन्त्रणानीत्युच्यमाने हविषां मन्त्रणे अन्वारम्भणं स्यात् । हूयते तावत्कृत्वः । पुनर्द्वन्द्वसमासः । तथा च सति प्रत्यवयवमन्वारम्भणम् । अथवा संपाता होमा अभिमन्त्रणसंबन्धात् । ‘सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि’[3] इति चान्वारब्धस्य स्यात् ॥ पश्चादग्नेश्चर्मणि हविषां संस्कारः ॥ २२ ॥ तान्त्रिकस्याग्नेः पश्चाद्देशे दर्भानास्तीर्य तेषूत्तरं चर्माधाय तत्र निर्वापप्रोक्षणावघातसुफलीकरणादि कार्यं प्रकृतत्वात् । जातिगुणनियमार्थं पुनः चर्मायतनदेशस्य पुनर्वचनं जात्यादिनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ आनडुहः शकृत्पिण्डः ॥ २३ ॥ यत्र विधिकर्मसु शकृत्पिण्डश्चोद्यते स आनडुहः प्रत्येतव्यः ॥ जीवघात्यं चर्म ॥ २४ ॥ विधिकर्मसु चर्मग्रहणे बलिनः प्राणिनश्चर्म प्रयोक्तव्यम् । जीवघातार्हस्य सेक्तुः ‘कृत्यतृचश्च’[4] इति । पश्चादग्नेश्चर्मणीत्यत्रावचनं हविश्चर्मणोर्मा भूत् ॥ अकर्णोऽश्मा ॥ २५ ॥ यत्राश्मा चोद्यतेऽसौ कृत्तशृङ्गः प्रत्येतव्यः । वर्तुल इति यावत् । ‘नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति’[5] इत्युदाहरणम् ॥ आप्लवनावसेचनानामाचामयति च ॥ २६ ॥ आप्लावनावसेचनानि च द्रव्याणि क्रियासाधनत्वात् । आप्लावनावसेचनानि तेषामाचामयति कारयितारम् । आप्लावनावसेचने च करोति । चकारात् षष्ठ्या च भवति लक्षणा । अतश्चाप्लुत्यावसिच्याचमनम् । ‘पिञ्जूलीभिराप्लावयति’[6] इत्युदाहरणम् । न चात्र मन्त्रः । अवयवसंप्रत्ययात् ॥ संपातवतामश्नाति न्यङ्क्ते वा ॥२७॥ संपातवतां द्रव्याणामवयवमश्नाति । अश्नी अङ्क्ते वा बन्ध्यानां न कार्यासत्त्वात् ।आश्यानां विधेयत्वात् । अश्वादीनां यानानां न कर्षणासंभवात् । अवाच्यमसकृत्त्वाच्च आप्लावनानामाचमनम् । चोदितानामेवाशनमिति कृत्वा । तस्मादाश्यानामेवाशनम् । न्यङ्क्ते वा । एकवदस्य हविषो अशनं नित्यमञ्जनं स्याच्चेत्यर्थः ॥ अभ्याधेयानां धूमं नियच्छति ॥ २८ ॥ यानि विधिकर्माणि अभ्याधेयानि तेषां कारयिता धूममात्मनि बध्नाति संस्कार्यत्वात् । ‘समिधोऽभ्यादध्यात्’[7] इत्युदाहरणम् । न च सर्वत्र मन्त्रयोगो विधिभिरतुल्यत्वादप्रधानत्वादित्यर्थः ॥ शुचिना कर्मप्रयोगः ॥ २९ ॥ कार्य इति शेषः । कर्तृकारयित्रोरयमुपदेशः । ‘संहाय मुखं विमार्ष्टि’[8] इत्याचमनार्थम् ॥ ‘सं सं स्रवन्तु’[9] इति नाभ्याभ्यामुदकमाहरतः’[10] । ‘आ गाव[11] इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति’[12] इत्यत्र चाचमनार्थम् । ‘ऋतुमत्याः स्त्रियाः’[13] इति च । ‘परोऽपेहि[14] यो न जीवा[15] इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि’[16] । सूतकाशौचयोश्च कर्मप्रयोगप्रतिषेधार्थम् । प्रयोगार्थं च कृच्छ्रं प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति ॥ इति सप्तमी कण्डिका समाप्ता ॥ ॐ । पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु पूर्वा-

यज्ञोपवीती शालानिवेशः नसमूढस्य पक्षस्य इक्रमश्लाघतो हृतवसनः प्रपन्ने ॥ पुरस्तादेषामायेषां सं
तानि पुरस्तादारामवन्ति कर्माणि तन्त्रवत्स्विल्यर्थः ॥ सत्यपि तन्त्रवत्त्वे यानि निशायां चोदितानि नेतु निशा कर्म
सुकर्तव्येषु तस्यैवान्तः पूर्वान्हे यज्ञोपवीती कर्ता करोति ॥ यज्ञोपवीतीनामेक्रियाद्दक्षिणबाहुमुद्
ज्यगरोवधाय सव्यं गमौ निधायापरदक्षिणकक्षमवलम्बयेत्स यज्ञोपवीती नोगोभिलाचार्येण पठितेन ॥ स
लानिवेशानं शालानिवेशनं गृह्य सम्मूढं नन्दकारिकयासमाजेनेपूर्वस्य इत्कर्मसंज्ञा भोज
ननियमः ॥ अथ शालेति प्रथमं भोजननियमः ॥ भोजनेन तरकालस्नानं कुर्यात् ॥ अहतवसनं नस्य ॥
मयुक्तैर्यनिरा कर्मनिशिशायामूलपरिहितइति ॥ पूर्णेऽहनि पर्दिर्वितोप्ततात् ॥ विकल्पेन निशायां सम
रान्सपानवतः करोतीति निर्सर्तनं स्नानं स्नानं कुर्वीत ॥ स्वस्त्ययनेषु चेत् ॥ आलरसार्थं भन्तुरस्यनं
२ गयोर्क अनन्तरं तत्र स्वलं यज्ञोपवीती नैतं निधानसमूहस्य तत्कर्मत्वानन्तरं विधानं भारमन्तृपिसपाता
भावः ॥ ७ ॥ स्वस्त्ययने तु ॥ स पिंडायतपंथानइत्यादि निमस्त्यवना नित्य पुरस्ताद्यमवल
निगाकर्मसु भोजनस्यार्थं ग्राह्यस्य इत्यानियमानन्तरं तत्र नोऽदिवा कर्मणः देवाहि भोजन
भावात् ॥ ८ ॥ ईश्यानां दिक्षा कर्माहरति ॥ स्वस्त्ययनस्याग्रे देवताभ्यो बलिं हरति ॥ दिशिदिशि
बलिहरणं ॥ नरव्येपर्वतं स्वजनेभ्यः इन्द्रायवज्रिणे इतीत्युदाहरणं ॥ ९ ॥ प्रतिदिशमुपविष्टते ॥ दिशां
२ दिशां मस्तकपतिष्ठते ॥ ईश्यानामेव बलिं देवताः देवता विधिकर्मं चैतत्रालनेपरा ॥ १० ॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तु
दक्षिणा ॥ न स्वस्त्ययनेषु वंकिंतर्हि सर्वविधिकर्मस्त्रि कर्मार्थे हि सर्वशब्दे मन्त्रकउपाश्रुकरोति ॥ अ
धिकरणं कर्तुर्दक्षिणेत्यवलम्बनं ॥ एतमानि शब्दे विधिकर्मं तु भविष्यत्कर्मपावन ॥ मंत्रलिंगदक्षिणा ॥ अ
नाच सर्वग्रहणं तत्रस्यात्तदायेनेति प्रदर्शनं ॥ अधिकरणं चर्मपर्यायं यथान्यादि ॥ अन्यथा भावेन चे
दितमनुपयुक्तं जानत्स्वपशाके ठेन भक्तस्वनग्रहणादित्यादिनपरइत्यं सुवायकुसज्जसद्युतलप
नेन परत्वं दक्षिणग्रहणमन्यकर्तृसंप्रत्ययार्थं ॥ तस्मात्वन्यकर्तृत्वमात्मने नेतर्हि प्रतिपत्तात् ॥
अधिकरण भावे स्वयं कर्तृत्वं तु परत्वानादिषु विश्वेदेवा इतिविश्वानाद्युः कामाय जतादुपतिष्ठ
नेवत्स्यदुदाहरणं ॥ पूर्णपात्रं तु तत्र पूर्णः कर्तुर्ग्रहणात् ॥ अन्वाहार्यभोजनादिकं तु वचनात् ॥ स्तुत
दानि चादेयानि ॥ प्रतिपत्तिरवचनात् ॥ ११ ॥ क्रिया ॥ विधिकर्मसु चोदके च क्रियाणां

ह्ले यज्ञोपवीती शालानिवेशनं समूहयत्युपवत्स्यद्भक्तमशित्वा स्नातोऽहतवसनः प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ पुरस्ताद्धोमा येषां सन्ति तानि पुरस्ताद्धोमवन्ति कर्माणि तत्र । तद्वत्स्वित्यर्थः । सत्यपि तद्वत्त्वे यानि निशायां चोदितानि तेषु निशाकर्मसु कर्तव्येषु तस्यैवाह्नः पूर्वाह्णे यज्ञोपवीती कर्ता करोति । यज्ञोपवीती नाम क्रिया [१] । 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति' [२] इति गोभिलाचार्येणपठितम्। शालानिवेशनं च गृहम् । तस्य समूहनं बहुकारिकया संमार्जनम् । उपवत्स्यद्भक्तमिति च संज्ञा । भोजननियमः । अशित्वेति प्रथमं भोजनम् । भोजनोत्तरकालं स्नानं कुर्यात् । अहतवसनः नववस्त्रः । प्रयुङ्क्ते । अथ निशाकर्म । 'निशि शामूलपरिहितः' [३] इति । पूर्णहोमदर्विहोमत्वात् [४] विकल्पेन । 'निशायां संभारान् संपातवतः करोति' [५] इति नित्यं तन्त्रम् । 'स्वस्त्याद्यं कुरुते' [६] स्वस्त्ययनेषु चेत् । आत्मरक्षार्थं [७] आतुरस्य चाङ्गे शंकरमतस्तन्त्रवत्त्वम् । यज्ञोपवीतीत्यभिधानम् । समूहनस्य स्त्रीकर्मत्वात्तदङ्गविधानम् । आश्यान्ते [८] अपि संपाताभावः ॥ स्वस्त्ययनेषु च ॥ २ ॥ 'स्वस्तिदाः' [९] 'ये ते पन्थानः' [१०] इत्यादीनि स्वस्त्ययनानि तेषु । पुरस्ताद्धोमवत्सु निशाकर्मसु भोजनस्यार्थप्राप्तस्य द्रव्यानियमात् । न तन्त्रवतो दिवाकर्मणः पूर्वाह्णे भोजनाभावः ॥ ईड्यानां दिश्यान् बलीन् हरति ॥ ३ ॥ स्वस्त्ययनयागदेवताभ्यो बलीन् हरति । दिशि दिशि बलिहरणम् । 'अरण्ये पर्वतं यजते' [११] । 'इन्द्राय त्रिर्जुहोति' [१२] इत्युदाहरणम् ॥ प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ ४ ॥ दिशं दिशं प्रति उपतिष्ठते । ईड्यानामेव बलीन् हृत्वा देवपूजाविधिकर्म चैतत् । आत्मनेपदम् [१३] ॥ सर्वत्राधिकरणं कर्तुर्दक्षिणा ॥ ५ ॥ न स्वस्त्ययनेष्वेव । किं तर्हि । सर्वविधिकर्मस्विति । कर्मार्थो हि सर्वशब्दः । 'प्राङ्मुख उपांशु करोति' [१४] । अधिकरणं कर्तुर्दक्षिणेत्येवं वक्तव्यम् । एवं सति सर्वशब्दो विधिकर्मसु भविष्यत्युपांशुवत् । मन्त्रलिङ्गाद्दक्षिणाभावाच्च । सर्वग्रहणं तन्त्रं स्वस्त्याद्येनेति [१५] प्रदर्शनम् । अधिकरणं चर्मपात्राज्यधान्यादि । अन्यद्वाऽऽत्मभावेन चोदितमनुपयुक्तं 'जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात्' [१६] इत्यादि न परद्रव्यम् । क्षुराद्यनडुच्छकृत् [१७] गृह्यते न परद्रव्यम् । दक्षिणाग्रहणमन्यकर्तृसंप्रत्ययार्थम् । तस्माच्चान्यकर्तृत्वम् । आत्मनः कृते हि प्रतिषेधात् । अधिकरणाभावे स्वयंकर्तृत्वमुपस्थानादिषु । 'विश्वे देवा इति विश्वानायुःकामो यजते । उपतिष्ठते' [१८] चेत्युदाहरणम् । पूर्णपात्रं [१९] तु ब्रह्मणः कर्तृग्रहणात् । अन्वाहार्यभोजनाद्धेतुवचनात् [२०] । स्रुवादीनि चादेयानि प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ त्रिरुदकक्रिया ॥ ६ ॥ विधिकर्मसु योदकेन क्रिया चो-

ध्येत॥ सामिः कर्तृव्यानिनियमः॥ आपत्कृतानांसेवनाव्यमन्तामबसगान्युदाहरणानि॥ नेन चोदकेनस
कृतसंस्कृतेननत्रिः कैचैकत्वात्॥ उदके चोदनायामसु द्रव्याविमृतीयादिनिर्वचनात्॥ आधिकर्मन्यव
दार्थमकृत्वात्॥ ७ दर्शविधानं कर्तुरभिप्रायार्थं॥ नत्रसमानमयकर्तृत्वस्यात्॥ अविधिकर्मन्यव
दार्थमकृत्वात्॥ ७ अंतराणिसमानानि॥ सोहत्यायांयान्यनंतराणिसकाशिपर्यनेनतुल्यायानिवना
निकर्माणिसमुच्चनानिश्रयाणव्यानि॥ विकल्पमापरस्मारम्भे॥ आग्रहणात् एवानंतरमपिभावि
ष्यतीत्समानस्याद्दुतरस्यापिग्रहणविकल्पः स्यात् ग्रहणकमेवतु॥ अदारकोरयुवेष्टने॥ द
त्तग्रहणात्॥ मंत्रामिकृतयोगस्यात्॥ एवमर्थेनंतराणां समानार्थानां च ग्रहणानर्थक्यमग्नि
वोद्वनइत्यादीनां मर्थवद्धाविकल्पार्थत्वात्॥ एवंपत्नेमन्वोहंतिविकल्पः॥ समत्वेनकूरत्वेवसनि
ग्रहणात्॥ मदानेनितिचविकल्पउक्तहेतुत्वात्॥ वामिव भानीत्यत्रकस्मिन्नेगरदातिनस्यार्थम्
न्नभेदात्॥ त्रिधाभावाद्धव्यमाणोत्तकप्फलसंबंधात्॥ समानत्वात्समानानांतरत्वाच्चयोगमद्भावः स
दानंच आदानेनि असमानत्वात्॥ कथं आदानेनेति मयोजनाभिश्रेषात्॥ समानतापरसोनिकानांच
ध्यतंउभयोस्तुल्यग्रहणमंत्रलिंगात्॥ द्रव्याविशेषाच्चयोगत्वनंतरत्वात्॥ येनाहवोनिष्ठेनेत्यत्रानि
तेनियहणाप्रतिमंत्रभेषणस्यभेदः॥ उभयस्मृतममत्तयार्थंमदानादिषुतुल्यपरगतात्समान्तमने
न्तराश्चयोगः॥ तथासमाहकोसर्वत्रयुक्तवचनंमतमन्त्रनेहसदत्यादिश्रुप्रयोजनामानेनुमानिसकोपि
दैवामामर्थ्यात्॥ असमानवत्॥ दमसिद्धेनियुक्तयोरित्यत्रविकल्पोनिरूतस्यापिकर्मविधानात्॥ भेदे
त्राम्यासामर्थ्याच्चसमानवत्॥ ७ शांतसंसारं॥ शांतएवसमारोपारः॥ शांतत्वंसंसारस्याभिचारि
कवजमांगिरसमित्यपवादात्॥ ननुसूर्योदयदत्युस्यानंतरमिदंवक्तव्यंसंसारप्रकरणात्॥ इहवचनंसर्व
संसारमन्त्यर्थं॥ इतरथाहिसूर्योदयेननदीतिनात्यमेवस्यात्॥ पिपीलिकोदापमेदोमधुः स्यामा
कोपीचनूलानीत्यत्रभेदमजारेनगरेमारेः॥ मधुमाक्षिकमायीकं॥ ७ अधिरूढनस्यमर्वं॥ अ
भीरुढनस्यद्रव्यस्याग्रहणमन्येनतव्यं॥ प्रत्येनव्यं॥ धानमारोहयनीत्येवनुकर्माभ्याशस्येत्यत्रप्रत्ये
नतुकर्माविमात्रारस्येत्यस्यप्रत्येतव्यं॥ नोतनमयः अधिरूढनस्यद्रव्यस्याग्रहणंप्रत्येतव्यं॥ कथंमदू
दनिमादानकृष्ननेदीरोदनमभ्याति॥ चमसमरूपवस्यायादानिवमामापिमादानकंएव॥ ७ विषये

द्यते सा त्रिः कर्तव्येति नियमः । आप्लवनावसेचनाचमनाभ्युक्षणान्युदाहरणानि । तेन च उदकेन सक्तुसंस्कृतेन त्रिः क्रियैकत्वात् । ‘ उदकचोदनायामुदपात्रं प्रतीयात् ’ [1] इति वचनात् । अविधिकर्म त्र्यवरार्धं सकृत् च स्यात् । इह विधानं कर्तुरभिप्रायार्थम् । तत्रोच्यमाने स्वयंकर्तृत्वं स्यात् ॥

अनन्तराणि समानानि युक्तानि ॥ ७ ॥ संहितायां यान्यनन्तराणि सूक्तानि पठ्यन्ते तुल्यार्थानि [2] च तानि कर्मणि समुच्चितानि प्रयोक्तव्यानि । विकल्पे प्राप्त इदमारभ्यते ‘ आ ग्रहणात् ’ [3] एव । उत्तरमपि भविष्यतीत्युच्यमाने उत्तरस्यापि ग्रहणे विकल्पः स्यात् ग्रहणकर्मवत् । ‘ अदारसृदित्यवेक्षते ’ [4] इत्यत्र ग्रहणात् । साङ्ग्रामिकेषु [5] योगः स्यात् । एवमप्यनन्तराणां समानार्थानां च ग्रहणानर्थक्यम् । ‘ अग्निर्नो दूतः ’ [6] इत्यादीनामर्थवत्त्वं विकल्पार्थत्वात् । एवं ‘ यस्ते मन्यो ’ [7] इति विकल्पः । शमत्वे क्रूरत्वे च सति आ ग्रहणात् । ‘ आदानेन ’ [8] इति न विकल्पः उक्तहेतुत्वात् । ‘ वासितं बध्नाति ’ [9] इत्यत्र ‘ कस्मिन्नङ्गे ’ [10] इति न गृह्यतेऽर्थसूक्तभेदात् । विधानाभावात् गृह्यमाणोक्तफलसंबन्धात् समानत्वात् अनन्तरत्वाच्च योगसद्भावः । ‘संदानं व आदानेनेति ’ [11] असमानत्वात् । कथम् । आदानेनेति प्रयोजनाविशेषात् । समानत्वात् परसैनिकानां बन्ध्यत्वम् । उभयोस्तुल्यग्रहणं मन्त्रलिङ्गात् द्रव्यविशेषाच्च । योगस्त्वनन्तरत्वात् । ‘ ये बाहव उत्तिष्ठत ’ [12] इत्यत्रोत्तिष्ठतेति ग्रहणं प्रतिमन्त्रप्रैषणस्य भेदात् उभयसूक्तसंप्रत्ययार्थम् । प्रदानादिषु [13] तुल्यकारणत्वात् समानत्वादनन्तरत्वाच्च योगः । तथा चाह कौशिकः। सर्वत्र युक्तवचनं ‘अव मन्युर्निहस्तः’ [14] इत्यादिषु । प्रयोजनाभावे तु प्रतिसूक्तं निर्देशसामर्थ्यात् असमानवत् । ‘ इममिन्द्रेति युक्तयोः ’ [15] इत्यत्र विकल्पो विकृतस्यापि कर्मविधानात् । निर्देशस्यासामर्थ्याच्च समानवत् ॥ शान्तं संभारम् ॥ ८ ॥ शान्त एव संभारोऽघोरः । शान्तत्वं संभारस्याभिचारिकवर्जम् । ‘आङ्गिरसम्’ [16] इत्यपवादात् । ननु ‘सूर्योदयनतः’ [17] इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यं संभारप्रकरणात् । इह वचनं सर्वसंभारप्रत्ययार्थम् । इतरथा हि ‘ सूर्योदयनतः ’ [17] इति बाह्यमेव स्यात् । ‘ पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलानि ’ [18] इत्यत्र मेदः अजादेर्न गर्दभादेः । मधु माक्षिकं माध्वीकम् ॥ अधिकृतस्य सर्वम् ॥ ९ ॥ अधिकृतस्य द्रव्यस्य ग्रहणं प्रत्येतव्यम् । ‘ यानमारोहयति ’ [19] इत्येतत् कर्म ‘ विद्मा शरस्य ’ [20] इत्यत्र प्रत्येतव्यं नोत्तमयोः [21] । अधिकृतस्य द्रव्यस्याग्रहणं प्रत्येतव्यम् । ‘ कथं मह [22] इति मादानकशृतं क्षीरौदनमश्नाति । चमसे सरूपवत्सायाः ’ [23] इति चमसोऽपि मादानक एव ॥ विशये

ष्ठांतरं ॥ मंत्रकर्मद्रव्यसंशये पर्यग्निकृष्टं नस्येतय्यं ॥ अस्जलनामिति सनिकारिष्टको प्रपाद्यते ।
तिष्ठाद्कं ॥ कांभर्जनि ॥ कर्मसंदेहे मंथाना ॥ निनिसंदेहो सर्वानचटनत्वानशेरसिमंथमुपमध्यस्
तकस्थपारगत्वाप्रयुक्तो ॥ निविधानेवोदाहरिष्याम ॥ ४ ॥ तानयुक्तपरस्तुमिति रभलवणमयुक्ते ॥
प्रभातिवत्सर्वं ॥ पुनर्विधानाकार्यांतरमुक्तानामस्यविधेः प्राप्त्यर्थः ॥ यथा दर्भाणामपोलवनेमर्कावत्
त्सादर्भपिंजूल्यो भिर्तिमंत्रविभागस्तवत्रिशिष्टोलिंगभेदात् ॥ ६ अरानीयारीतिनत्सनि ॥ पंत्रकर्तव्य
नदेतामुत्कार्यं ॥ ७ यत्ताशिकरीनप्रक्षालयति ॥ यंतत्रक्तनदेतया प्रक्षालयतेचर्मादि ॥ यद्यनुरूपा
द्रनिमंत्रान् ॥ उलूखलमुसलप्रक्षालयेद्विविधकर्मसुमान्वमंत्रान्वचनमवाच्य एवं कर्मलिंगात् ॥
मंत्रविधीत्येवसिद्धत्वात् ॥ उच्यते नैमित्तिकमाभूत्प्रक्षालनस्येति मंत्रानुवचनात् ॥ ८ पलाशा
द्यः शाल्मलानाः प्रसिद्धा ॥ स्वगुर्वर्धोहिमवत्प्रांतप्रसिद्धो ॥ शरीषः प्रसिद्धः स्वकेयासिलवः
॥ वरणबिल्वप्रसिद्धौ ॥ जंगिडार्जुनः अनवलहानिदासियणाख्याः कुटकोमालवकेप्रसिद्धः ॥ गंहो
वेषं ॥ गल्लावल्लीहमवंति ॥ वेतसः प्रसिद्धः ॥ शरणीनि प्रसिद्धः ॥ शांवलजोषणाविलेभ्यानर्ता ॥
शल्मलिकरंटकः ॥ शमिस्वामीसिपुनाथानको सिपुनाथायूटाप्रसिद्धः ॥ स्यंदनमदनवृक्षस्तेवंप्रसि
द्धः ॥ अश्मयोल्कामंतकः ॥ अपरा ॥ दुस्पर्शिनसः ॥ पूतदारुर्देवदारुः ॥ शांतानाद्यस्यैषांनामधेयं ॥
शांतवृक्षस्यप्रसिद्धावमितिसंव्यवहारः ॥ एवं शांता ॥ शांतसंव्यवहारमित्यविशेषात् ॥ सामि
धादर्यानियमः ॥ समासलाघवार्थत्वात् ॥ दशानांशांतवृक्षाणामितिक्रमेणोपादानेक्रमार्थ
त्वात् ॥ ९ चितिः प्रायश्चित्तिः स्वचितिः प्रायश्चित्तिः द्वंद्वः नाम्याभेदविधाभ्यां वरंगेनासिध्यिभूमि
स्थवृत्तलप्रसिद्धे ॥ मंत्रप्रायश्चित्ति विशेषः ॥ त्रीणि त्रीणि सर्वाणि पर्वाणि उभेशातमजकारे
शमीप्रसिद्धाशमकानंदपुरेबायपृष्ठतोजानावरणप्रसिद्धा ॥ सर्वत्र गंधंगालवृक्षाकः ॥
धामन्यवाक ॥ अपामार्गसदृशैः फलैः स्निग्धैः ह्रस्वतराग्रपुष्पवासव निस्यात् ॥ तलाशाममलिकाभव
लीप्रसिद्धः पलाशप्रसिद्धः सासावषकः अंडोळसा शिंशपाप्रसिद्धः शिलीप्रसिद्धः थितोदर्भः ॥ अपामार्गः ॥
अक्तिलोष्ठक्षेत्रलोष्टः ॥ वल्मीकवपा ॥ वल्मीकमध्यं ॥ दूर्वाप्रांतदूर्वाग्रं ॥ व्रीहिद्वयं यवस्य व्रीहियवौ ॥ व्रीह्यादी
नासमुच्चयानियमायतयोः समासनिर्देशात् ॥ सर्वत्रयसर्वोद्दस्यारब्धांत्येतिकारविता निर्देशात् ॥

१ शांबलसिपुनोक. २

यथान्तरम् ॥ १० ॥ मन्त्रकर्मद्रव्यसंशये यत् संनिकृष्टं तत् प्रत्येतव्यम् । 'ब्रह्म जज्ञानम्'[१] इति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'[२] इति माहाकाण्डिकासंदेहो भवति । कर्मसंदेहे मन्थान्तानि[३] इति संदेहो भवति । बहुवचनत्वात् । 'शिरसि मन्थमुपमथ्य'[४] 'सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति'[५] इति विधावेवोदाहरिष्यामः ॥ प्र यच्छ पर्शुम्[६] इति दर्भलवनं प्रयच्छति ॥ ११ ॥ प्रोक्षतिवत् सर्वम् । पुनर्विधानं[७] कार्यान्तरमुक्त्वा अन्यस्य विधेः प्राप्त्यर्थम् । यथा 'दर्भाणामुपोलवानाम्'[८] 'एकविंशत्या दर्भपिञ्जूलीभिः'[९] इति । मन्त्रविभागस्त्ववशिष्टो लिङ्गभेदात् ॥ अरातीयोः[१०] इति तक्षति ॥ १२ ॥ यदत्र कर्त्तव्यं तदेतामुच्चार्य ॥ यत्त्वा शिक्व[११] इति प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ यत् तत्र कृत्तं तदेतया प्रक्षालयति चर्मादि ॥ यद्यत् कृष्णः[१२] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ उलूखलमुसलं प्रक्षालयेत् । विधिकर्मसु भाव्यं मन्त्रोक्तवचनमवाच्यम् । 'एवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः'[१३] इत्येव सिद्धत्वात् । उच्यते । नैमित्तिकं मा भूत् प्रक्षालनस्येति मन्त्रोक्तवचनम् ॥ पलाशादयः काम्पीलान्ताः प्रसिद्धाः । स्रग्वंधी हिमवत इति प्रसिद्धौ । शिरीषः प्रसिद्धः । स्रक्त्यः तिलकः । वरणबिल्वौ प्रसिद्धौ । जङ्गिडः अर्जुनः । अचल इति दाक्षिणात्याः । कुटकः मालवके प्रसिद्धः । गर्ह्यः वेषः । गलाबलः हिमवति । वेतसः प्रसिद्धः । शेरणीति प्रसिद्धः । शिम्बलं जोषणम् । विलेभ इत्यानर्ताः । शाल्मलिः करण्टकः इति अग्निस्वामी । सिपुनः धातकी । धायटीति प्रसिद्धः । स्यन्दनः मदन इत्येवं प्रसिद्धः । अश्मयोक्तः अश्मन्तकः अपटा । तुन्युः तिनसः । पूतुदारुः देवदारुः । शान्ताः ॥ १५ ॥ इत्येषां नामधेयम् । 'शान्तवृक्षस्येध्मं प्राञ्चम्'[१४] इति संव्यवहारः । एवं शान्ताः । शान्तसंव्यवहार इत्यविशेषात् । समिदादिष्वनियमः । समासः लाघवार्थत्वात् । 'दशानां शान्तवृक्षाणाम्'[१५] इति क्रमेणोपादानं क्रमार्थत्वात् ॥ चितिः प्रायश्चित्तिश्च चितिप्रायश्चित्ती द्वन्द्वः । ताभ्यामेवंविधाभ्याम् । वरणे च सिद्धभूमिस्थवर्तुलप्रसिद्धे । नात्र प्रायश्चित्तविशेषः । त्रीणि त्रीणि पर्वणि पर्वणि । उभे शतभिषजाकारे । शमी प्रसिद्धा । शमका आनन्दपुरे वारिपृष्टतो जाता वरणे प्रसिद्धा । सवंशा शृगालवंशका । शाम्यवाका अपामार्गसदृशैः फलैः स्निग्धैः ह्रस्वतरा गतपुष्पा वा सक्तुस्यात् । तलाशा आमलकी अवळी प्रसिद्धा । पलाशः प्रसिद्धः । वाशा वृषकः अडोळसा । शिंशपा शिलाका प्रसिद्धा । शिम्बलसिपुनौ कथितौ । दर्भः । अपामार्गः । आकृतिलोष्टः क्षेत्रलोष्टः । वल्मीकवपा वल्मीकमध्यम् । दूर्वाप्रान्तः दूर्वाग्रम् । व्रीहिश्च यवश्च व्रीहियवौ । व्रीह्याद्योः समुच्चयो नियमात् तयोः समासनिर्देशात् । 'सर्वा इत्याख्याते'[१६] इति कारयिता । निर्देशात् । शान्ताः ॥ १६ ॥

पुनः शानग्रहणं स्पष्टत्वात्॥ पूर्वेषामिह चोपधित्वात्॥ शांस्करके॥ आसां विधानयोगः॥ अन्येषु कमसु
साधनविधानात्॥ शाबलेस्यजोषणोनिपर्यायोऽस्मिन्सोऽपि संदेहः॥ प्रमंदशाशीरशालक्षणधानं शाकपू
मावर्ततः॥ प्रमंदरंद्रकः एवं प्रसिद्धः॥ वाक्रोडशीरगंधद्रव्य॥ शाउलोऽश्वानिमूशाकाकाङ्ग यानं उपयो
नकं॥ शाकधूमशालसेष॥ एतानि जीर्णानि प्रसिद्धेन व्यानि॥ एभिरेव शारैः श्वादिनानि॥ प्रमंदाउकारान्न
पातः प्रयच्छति॥ ननगरोशारिणासंधार्यानि॥ त्रिशुक्रयामायासंप्राशयति॥ सोपधानमाल्लरंशिकपू
र्णकिमरुसाहारित्युदाहरणानि॥ ० शात्मनशाशीसअयोरजासिरुक्कासशिरः सीसानि॥ शीसंवे
सीमंनशेफेनपिंड॥ अयोरज लोहकिट्ट॥ रुक्कलासः प्राणप्रसिद्धः॥ नस्यादिःर रुक्कासः
शिरः॥ शीसचारनासलानि प्रसिद्धेन व्यानि॥ ज्येष्टस्यांजलेशीसान्कराहरणं समासे समुच्चयः॥
इन्तरेत्र विकल्पश्विस्यादित्वत्॥ ० दधिघृतंमधुरकर्मानिरसान्॥ दध्यादीनि प्रसिद्धानि रससंज्ञा
निप्रसिद्धेन व्यानि॥ रसानाशायत्क्राहरणं॥ मधुरीहिता ब्रह्मचारिणां रसानीतिनद्वन्॥ शीरसमि
श्वधान्यानां बहूनामुपसंहारे बहुवचनात्॥ इतरकरण श्वनद्वन् ० व्रीहियवगोधूमोपवासक

तिलकमियंगु श्यामाकादीनि मिश्रधान्यानि॥ व्रीहियवगोधूमाः प्रसिद्धाः उपवाकइति अभियवाः॥ सुरा
ह्वाणां प्रसिद्धाः॥ शेषाणि धान्यानि प्रसिद्धानि॥ मिश्रधान्येऽप्येवं त्युदाहरणं मिश्रधान्यान्यत्र समुच्चयः॥
समासनिर्देशात्॥ बहुवचनान्तसंज्ञया॥ ० ग्रहणमाग्रहणात्॥ यथार्थसंहितायाविधिः प्रतिज्ञातः नस्मा
च्च कर्मणि किं परिमाणमपरिमितायाः प्रयोगग्रहणमित्यनियमे प्राप्त इदमुच्यते ग्रहणमाग्रहणादि
त्येकं यथार्थवचनात्॥ अविधिकमेवयत्कृत्वा परिभाषाकरणमर्थसूक्तग्रहणार्थे अथवरयवान्न
नारिदमित्येमादीनि स्वर्द्धंते॥ अथवा द्वौ एते सूक्ते ग्रहणमाग्रहणादित्येकं यथार्थमित्यन्तदपि द्वि
तीयं यथार्थं च ग्रहणं मांत्राग्रहीतव्याः॥ अपचितं पूर्णापश्चादि इति व्यवहितन ग्रहणार्थमपचि
तामिति काण्डवदेस्तु कार्येति पूर्णापश्चादितिव्यवहितनग्रहणार्थमपचिता प्रजापतेभ्यवंते
ति चोदनात्॥ अत्रार्थेह्याग्नुश्चवदनिनत्तो यात्वाष्टिणाहमित्यादयः कस्मान्न भवति उच्यते॥ ताष्टि
णाहमिति प्रतिजापादीनि॥ व्रतेनत्वां व्रतपतइति व्रतमुपैनिरहयानुपत्रावः संवेगोगाष्टेन प्रजाव
तीरित्येकांतपरत्वानिव्यवधानादासुमइति न ह्यन्ते॥ योगविभागे सतिनया पूर्णापश्चादिनिर्देश

पुनः शान्तग्रहणं वृक्षत्वात् पूर्वेषामिह चौषधित्वात्। शान्त्युदके आसां विधानयोगः। अन्येषु कर्मसु साधनविधानात्। शिम्बलस्य जोषणेति पर्यायोऽस्ति सोऽपि संदेहः॥ प्रमन्दोशीरशलल्युपधानशकधूमा जरन्तः॥ १७॥ प्रमन्द इन्दुक एवं प्रसिद्धः। उशीरं गन्धद्रव्यं वाळा। शलली श्वाविच्छलाका। उपधानमुपधानकम्। शकधूमः ब्राह्मणः। एतानि जीर्णानि प्रत्येतव्यानि। एभिरेव शब्दैश्चोदितानि। 'प्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति'[1]। 'तगरोशीरेण संधाव्य'[2] इति। 'त्रिः शलल्या मांसं प्राशयति'[3]। 'सोपधानमास्तरणम्'[4]। 'शकधूम किमद्याहः'[5] इत्युदाहरणानि॥ सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृकलासशिरः सीसानि॥ १८॥ सीसं सीसकम्। नदीसीसं फेनपिण्डः। अयोरजः लोहकिट्टः। कृकलासः प्राणी प्रसिद्धः। तस्य शिरः कृकलासशिरः। सीसचोदनासु एतानि प्रत्येतव्यानि। 'ज्येष्ठस्याञ्जलौ सीसानि'[6] उदाहरणम्। समासे समुच्चयः। इतरत्र विकल्पश्चित्यादिवत्[7]॥ दधि घृतं मधूदकमिति रसाः॥ १९॥ दध्यादीनि रससंज्ञानि प्रत्येतव्यानि। 'रसानाशयति'[8] उदाहरणम्। 'मधुरहिता ब्रह्मचारिणां रसाः' इति तद्वत्। रसमिश्रधान्यानां बहूनामुपसंहारो बहुवचनात् इतिकरणाच्च तद्वत्॥ व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि॥ २०॥ व्रीहियवगोधूमाः प्रसिद्धाः। उपवाक इति अभियवाः। सुराष्ट्राणां प्रसिद्धाः। शेषाणि धान्यानि प्रसिद्धानि। 'मैश्रधान्ये ओप्य'[9] इत्युदाहरणम्। मैश्रधान्यात् समुच्चयः समासनिर्देशात् बहुवचनाच्च। संज्ञा॥ ग्रहणमा ग्रहणात्॥ २१॥ यथार्थम्॥ संहिताया विधिः प्रतिज्ञातः। तस्माच्च कर्मणि किंपरिमाणा। अपरिमितायाः प्रयोगे ग्रहणमित्यनियमे प्राप्त इदमुच्यते ग्रहणमा ग्रहणादित्येकं यथार्थवचनात्। अविधिकर्मवत्। यत्कृत्वा परिभाषाकरणमर्थसूक्तग्रहणार्थमर्थवत्। अर्थवत्त्वाच्च 'वारिदम्'[10] इत्येवमादीनि गृह्यन्ते। अथवा द्वे एते सूत्रे। 'ग्रहणमा ग्रहणात्' इत्येकम्। 'यथार्थम्' इत्येतदपि द्वितीयम्। यथार्थं च ग्रहणमन्त्रा ग्रहीतव्याः। 'अपचितां'[11] 'पूर्णा पश्चात्'[12] इति व्यवहितग्रहणार्थम्। 'अपचितामिति...कालबुन्दैः स्तुकाग्रैः'[13] इति। 'पूर्णा पश्चात् प्रजापतेऽभ्यर्चत'[14] इति चोदनात्। अत्राद्ये द्वे[15]। आ सुस्रसः[16] इति तृतीया। त्वाष्ट्रेणाहमित्यादयः कस्मान्न भवन्ति। उच्यते। 'त्वाष्ट्रेणाहम्[17] इति प्रतिजापादीनि'[18] 'व्रतेन त्वां व्रतपत[19] इति व्रतमुपैति'[20]। 'एह यन्तु पशवः सं वो गोष्ठेन प्रजावतीः'[21] इति। 'प्रजावतीः'[22] इत्येका 'पद्ज्ञाः'[23] इति व्यवधानात्। 'आ सुस्रसः'[16] इति। न ह्येतां गृह्णन्ति योगविभागे सति तथा 'पूर्णा पश्चात्' इति द्वे 'प्र-

त्रापेनेनत्नीर्दीनयावत्॥ एकोऽतनरासर्वो पूर्वेणैव योगविभागात्॥ अथवाग्रहणमाग्रहणादित्यर्थः॥ सन्न
निषयत्वादस्यानार्थोयोगविभागइत्यन्यथासूत्रं॥ ॐ यथार्थंमुदकान्योजयेत्॥ पुनरुक्तप्रयोगः॥ प
त्पर्णटलिकायामेवकथितः॥ आर्षीसंहितायाः कर्मसयोगात्॥ आचार्यसंहितोभ्यासार्थः॥ अभ्यास
योगसंहितानस्याः परिपूर्णमाह॥ यथार्थयोर्थः॥ नद्यासनोदकोन्योजयेत्॥ साकांक्षस्यपरिसमा
प्त्यर्थंवचनमुदके: धूममिति धूममनुमंत्रयते॥ मभिमित्यग्निधूमयद्योः साकांक्षत्वात्॥ धूमंपरा
दृश्येति॥ चेतितथाक्रतुस्तेति विश्वाहत्वष्टासवद्वतिनानोक्तस्यसाकांक्षत्वात्॥ अथप्रयोगार्हस्य
प्रयोगार्हतोच्यते॥ यथार्थंमुदकान्यजयेदिति॥ ऋतुभ्यस्त्वायजेस्वाहा॥ आर्तवेभ्यस्त्वायजेस्वाहा
॥ इत्येवमादितथा॥ विधिरपर्यायनैवाहमोदनंप्राशीरितिकाभ्यांप्राशीरितिसर्वपर्यायकेयथार्थ
मुदकेप्रतिदर्शनात् हस्पतिनाप्रदर्शनंयथात्रसवादिनोवदंतिकेनत्रीण्याप्राशीः॥ ब्रह्मवादिनोव
दंतिकाभ्यांश्रोत्राभ्यांप्राशीरितिसर्वप्रहारकेषुयथार्थमुदकेप्रतिपतिप्रभदर्शनात्॥ बृहस्पतिनाश्री
र्ष्णाप्राशीरिषंद्यावापृथिवीभ्यांश्रोत्राभ्यांप्राशीषमितिदर्शनं॥ इत्येवमादेरस्याप्रयोगधिलात्॥
एषुवाओदनमितिचद्विवचनांनोर्थवास्त्वात्॥ केनत्रीर्णप्राशीरितिसर्वप्रहारकेयानादोयथार्थमुद
केयाजनंब्रह्मवादिनोवदंतिनतत्रैनमन्येनशीर्ष्णासर्वाहितीयासेनावसानंकाभ्यांश्रोत्राभ्यांप्राशी
रित्येवंब्रह्मवादिनोवदंतिनतत्रैनमन्याभ्यामित्यादिरन्याभ्यांश्रोत्राभ्यामितिचतनमासुय
मातलीरयर्थकालमितिसर्वासांहितीयाएवमस्मिन्नर्भदर्शनेषट् चत्वारिंशत्॥ एतद्वचायंतपंच
पटलस्यापत्नीमंत्रसंनमयतियजमानेचयथानाम्नीपत्नीस्यानयथामवंमंत्रंसन्नयतीतिप्र
योगसंहितासूत्रकारोनिप्रदर्शनंसवकयाउमनमितिविवाहपितृमेधादिषुचश्रोत्राभ्यां
मंत्रक्रमोन्यएवप्रयोगसंहितायाइतिक्षिप्तंवैराज्यकर्षनस्याआहअनेनगृह्याः कुर्वतएलवमि
निवृत्तारिचवचनानि॥ ॐ इहेवभूत्वामहयानुयमोमृत्युः सत्यंबहिरित्यनुवाकोवास्तोष्पतीया
निऐतेषांप्रतीकानामियंसंज्ञाप्रयोजनंविधिकर्मार्थंअतस्माताथासत्॥ तंवास्तोष्पतीयैः कु
र्विजहुयादितिसंव्यवहारः॥ अनुवाकग्रहणमुत्तरेषांकर्मान्तरयोगात्॥ असंबाधमित्यादीनां
॥ ॐ इदियोगंधर्वइमंमेअग्नयेतेमानेनिमातृनामानि॥ मातृनामानीतिप्रतीकानांमातृनाम्नीः

जापते न त्वत्'[1] इति यावत्। एकोत्तरा सर्वा पूर्वत्रेव योगविभागात्। अथवा ग्रहणमा ग्रहणादित्यर्थसूक्तविषयत्वात्। अस्थानार्थो योगविभाग इत्यन्यथा सूत्रम्॥ यथार्थमुदर्कान् योजयेत्॥ २२॥ पुनरुक्तप्रयोगः पञ्चपटलिकायामेवं कथितः। आर्षीसंहितायाः कर्मसंयोगात्। आचार्यसंहिताऽभ्यासार्था। विधिप्रयोगसंहिता[2] तस्याः परिपूरणमाह। यथार्थं योऽर्थः तद्वाचिन उदर्कान् योजयेत्। साकाङ्क्षस्य परिसमाप्त्यर्थं वचनमुदर्कः। 'धूमम्[3] इति धूममनुमन्त्रयते'। 'अग्निमित्यग्निम्'[4] अग्निधूमपदयोः साकाङ्क्षत्वात्। धूमं पराहश्येति। तथा च 'ऋतुभ्यष्ट्वेति विग्राहमष्टौ'[5]। यज इति नानोक्तस्य साकाङ्क्षत्वात्। अथ प्रयोगार्हस्य प्रयोगार्हतोच्यते 'यथार्थमुदर्कान् योजयेत्' इति। 'ऋतुभ्यष्ट्वा यजे स्वाहा। आर्तवेभ्यस्त्वा यजे स्वाहा'[6] इत्येवमादि। तथा विधिपर्यायानेवाह 'ओदनं प्राशीः' इति। काभ्यां प्राशीरिति सर्वपर्यायैर्यथार्थमुदर्कप्रतिपत्तिदर्शनात्। 'बृहस्पतिना' दर्शनम्। यथा ब्रह्मवादिनो वदन्ति[7] केन शीर्ष्णा प्राशीः। ब्रह्मवादिनो वदन्ति काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीरिति सर्वपर्यायेषु यथार्थमुदर्कप्रतिपत्तिः प्रश्नदर्शनात्। 'बृहस्पतिना शीर्ष्णा ... प्राशिषम्'[8]। 'द्यावापृथिवीभ्यां श्रोत्राभ्यां ... प्राशिषम्' इति निदर्शनमित्येवमादि। तस्य प्रयोगविधित्वात्। 'एष वा ओदनः'[9] इति च द्विर्वचनान्तोऽर्थवादत्वात्। केन शीर्ष्णा प्राशीरिति सर्वपर्यायेषु। द्यावादौ यथार्थमुदर्कयोजनम्। ब्रह्मवादिनो वदन्ति ततश्चैनमन्येन शीर्ष्णा[9] सर्वत्र द्वितीया। सैवावसानम्। काभ्यां श्रोत्राभ्यां प्राशीरित्येवम्। ब्रह्मवादिनो वदन्ति ततश्चैनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यामित्यादि। अन्याभ्यामक्षीभ्यामिति च। 'उत्तमासु यन्मातली रथक्रीतम्[10] इति सर्वासां द्वितीया'[11]। एवम् 'अग्निं ब्रूमः'[12] इति च षट्चत्वारिंशत्। एतदृचामयनं पञ्चपटलस्य। 'पत्नी मन्त्रं संनमयति' 'यजमानश्च'[13]। यथानाम्नी पत्नी स्यात्। 'यथासवं मन्त्रं संनमयति'[14] इति प्रयोगसंहितासूचकमिति प्रदर्शनम्। सव[15] क्रव्याच्छमन[16] विवाह[17] पितृमेधादिषु[18] च पठितो मन्त्रक्रमोऽन्य एव प्रयोगसंहिताया इति। 'क्षिप्रं वै राज्यवर्धनस्याहनने गृध्राः कुर्वत ऐलबम्'[19] इति चत्वारि वचनानि॥ इहैव ध्रुवाम्[20] एह यातु[21] यमो मृत्युः[22] सत्यं बृहत्[23] इत्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि॥ २३॥ एतेषां प्रतीकानामियं संज्ञा। प्रयोजनं विधिकर्मार्थम्। अतश्च त्रयाणां सूक्तत्वम्। 'वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे'[24] इति संव्यवहारः। अनुवाकग्रहणमुत्तरेषां कर्मान्तरयोगात् 'असंबाधम्'[25] इत्यादीनाम्॥ दिव्यो गन्धर्वः[26] इमं मे अग्ने[27] यौ ते माता[28] इति मातृनामानि॥ २४॥ मातृनामानि इति प्रतीकानां संज्ञा। 'मातृनाम्नोः

सर्वमुरभिन्नपुणोनीत्युदाहरणं॥६ स्तुवानमिदं हविर्वीर्नेः सा॥ामरायसस्वयणं शन्नोदेवीरभिष्टयपर्ण्या
पश्यनिनाम्भसोजास्त्वयाध्ॅवेपुरस्तादुक्तोरस्नोहणमित्यनुवाकः आननानि॥ चाननानि इत्येषां स
ज्ञा॥ चाननानामप नोदनेन व्याख्यानमिति संव्यवहारः हविर्हीवीरिति ग्रहणं विकल्पार्थः॥ आसना
नवनु॥ तया पूर्वमिति भक्ते लंकार इत्येव ग्रहणादि ग्रहणं अत्र ग्रहणात्॥ अनुवाकग्रहणमभूतार्थेन पु
ग्रहणमपरिभाषार्थवा क्रोसाहसूक्तमेवस्यात्॥ अनुमन्त्रकमाम्नातनानि पठितव्यानि विधिकर्मेव
शांहवक्रमनिर्देशः॥६ भद्रंहारिलक्तनो कौशिकरत्नेः अष्टमी कंडिका समाप्ता॥८ अनुयायांति
शंमुमयो भूर्हिरण्यवर्णा इत्यादिगणः॥ आपोहिष्ठा मयोभुवः शन्नोदेवीरभिष्टय इति योगक्र
मः॥ अल्पानरत्वात्॥ पूर्वनिपातः॥ अनयोश्चैव ग्रहणमन्यत्र ग्रहणात्॥ ये अन्नय इति समाग्र
हणात्॥ एकाग्रहणे सक्तप्रसंगात्॥ स्मगारुत्वानुवाकोनयोरनुपयुक्तानि सूक्तानि सूक्तान्यग्नि
मन्व इत्यादीनि॥ तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नमं अहं रुद्रेभिरित्येन इह जेयिता अहं रुद्रेभिरिति सुक्त पुन
स्यनुग्रहणात्॥ प्रतिषेधानर्थकः प्रसक्तत्वात्॥ उच्यते भवात्रौ वामन्ने वामित्यत्र ग्रहणात्॥ ग्रह
णत्वयोरभावस्यात्॥ उत्तमप्रतिषेधात् भवतः॥ अन्यत्र स्मगारेसु चेत्यादिषूत्तमप्रतिषेधो भवति॥
हिवमवन इति स्मरमानानामादित्यस्य ग्रहणाद्विवचन इति ग्रहणं यथा विम्बानरारात्रिभिरिति
अभिवर्ष यावसिञ्चनानामिति॥ कर्मान्तरसंबंधात्॥ सज्ञानं नस्वेभिरिति द्विनिसूक्तं शन्नोवा
त इत्यपि सक्तत्वात्॥ एकार्थ देवतं द्वेवतान्तरसंयोगात्॥६ दधिक्राव्णो आत्रायेति त्रिः प्रत्यासि
वत्यासकल्पविप्रक्षेपः॥ दधिक्राव्णो आत्रायेति विधिकर्मप्रयोगात्॥ अंबयायंतीति पुनः पाठ
तिपूर्ववत्॥ उत्तरेतराइति शांतानीयगणता इति शांतिः पूर्वोगणः शांतिवाच्य उत्तरोपि शांति
शब्दवाच्यः प्रमुचितानां संज्ञा पूर्वो नतरान्तनीयानिर्देशात्॥ संज्ञाप्रयोजनं नास्ति संव्यवहा
राभावात्॥ सर्वपापप्रशमन योजनत्वात् शांतिशब्दप्रयोगः संव्यवहाराभावात्॥ एतानि पु
क्तानि महाशांतिसंज्ञा भवंतीति वाक्यविशेषः॥ महाशांतिमावपति संव्यवहारदर्शनात्॥
अनयोः शांत्योरिहैव कर्मविधानात् इदमेव विधिकर्मान्तः प्रमेयाजननं इदं एते संहिते महाशां
तेरिह कर्मवचनात्॥ उभयतो विधिकर्मान्तः प्रमेयाजननके इदं एते संहिते महाशांते इह कर्मव

सर्वसुरभिचूर्णानि '[१] इत्युदाहरणम् ॥ स्तुवानम्[२] इदं हविः[३] निस्सालाम्[४] अरायक्षयणं[५] शंनो देवी पृश्निपर्ण्या[६] पश्यति तान्[७] सत्यौजाः[८] त्वया पूर्वं[९] पुरस्ताद्युक्तो[१०] रक्षोहणम्[११] इत्यनुवाकश्चातनानि ॥ २५ ॥ चातनानीत्येषां संज्ञा । 'चातनानामपनोदनेन व्याख्यातम्'[१२] इति संव्यवहारः । इदं हविरिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । समानत्वात्[१३] । 'त्वया पूर्वं'[९] इति भक्तेऽलङ्कारे'[१४] इत्यत्र ग्रहणात् । 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[१५] । अनुवाकग्रहणमभूतार्थम् । तेषु 'ग्रहणमा-' परिभाषाभावाद्रक्षोहसूक्तमेव स्यात् । मन्त्रानुक्रमाच्चातनानि पठितव्यानि । विधिकर्मवशादेवं क्रमनिर्देशः ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये अष्टमी कण्डिका समाप्ता ॥ ८ ॥ अम्बयो यन्ति[१६] शंभुमयोभू हिरण्यवर्णाः[१७] ... ॥ १ ॥ इत्यादिगणः । 'आपो हि ष्ठा मयोभुवः'[१८] 'शं नो देवीरभिष्टये'[१९] इति योगक्रमः । अल्पाच्तरत्वात्[२०] पूर्वनिपातः । अनयोश्चैव ग्रहणमन्यत्रग्रहणात् । येऽग्नय[२१] इति सप्त 'आ ग्रहणात्' । एकाग्रहणं सूक्तप्रसङ्गात् । मृगारैर्द्वावनुवाकौ । तयोरनुप्रयुक्तानि सूक्तानि अग्नेमन्व[२२] इत्यादीनि ॥ उत्तमं वर्जयित्वा ... ॥२॥ तेषु सर्वेषु प्राप्तेषूत्तमम् 'अहं रुद्रेभिः'[२३] इत्येतद्वर्जयित्वा । 'अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्प ...'[२४]

इत्यत्रग्रहणात् प्रतिषेधोऽनर्थकः प्रसक्तत्वात् । उच्यते । 'भवाशर्वौ मन्वे वाम्'[२५] इत्यत्र आ ग्रहणात् ग्रहणे तयोरभावः स्यात् । उत्तमप्रतिषेधात्तु भवतः । अन्यत्र 'मृगारैर्मुञ्च'[२६] इत्यादिषूत्तमप्रतिषेधो भवति । 'हिमवतः[२७] इति स्यन्दमानात्'[२८] इत्यस्य ग्रहणाद् द्विर्वचनग्रहणं यथा 'वैश्वानरो रश्मिभिः'[२९] इति अभिवर्षणावसेचनानाम्'[३०] इति कर्मान्तरसंबन्धात् । 'संज्ञानं नः स्वेभिः'[३१] इति द्व्यृचं सूक्तं 'शं नो वातः'[३२] इत्यपि सूक्तत्वात् । एकार्थदेवत्वं देवतान्तरसंयोगात् ॥ पृथिव्यै श्रोत्राय[३३] इति त्रिः प्रत्यासिञ्चति ॥ ३ ॥ प्रत्यासेकस्तत्रैव प्रक्षेपः । पृथिव्यै श्रोत्राय[३३] इति विधिकर्मप्रयोगात् ॥ अम्बयो यन्ति ...॥५॥ 'अम्बयो यन्ति'[३४] इति पुनः पाठोऽपि पूर्ववत् । उत देवाः[३५] इति शंतातीयम् । शंतातिरिति शान्तिः ॥ इति शान्तियुक्तानि ॥ ६ ॥ पूर्वो गणः शान्तिवाच्यः । उत्तरोऽपि शान्तिशब्दवाच्यः । समुच्चितानां संज्ञा । पूर्वा उत्तरा तृतीयानिर्देशात्[३६] । संज्ञाप्रयोजनं नास्ति संव्यवहाराभावात् । सर्वपापशमनप्रयोजनत्वात् शान्तिशब्दप्रयोगः । एतानि युक्तानि महाशान्तिसंज्ञानि भवन्तीति वाक्यशेषः । 'महाशान्तिमावपते'[३७] इति संव्यवहारदर्शनात् । अनयोः शान्त्योरिहैवं कर्मविधानात् इदमेव विधिकर्म । अतश्च मेधाजनने द्वे एते संहिते महाशान्तेरिह कर्मवचनात् । उभयतो विधिकर्मा-

र्थनानाम्नोष्यतीयां॥ नवस्त्रकृतिसंहिताभिमन्त्रणमाविष्टानि न पृथक् संहितातं पूर्वस्यैनिवानुतं॥
वंयायंनीत्यादीनां विधिकर्मविधानस्यकर्मफलसंबंधमाभूत्॥ ननुशांत्युदके विधायवास्तो
ष्पतीयमिवकस्यसंहिताक्रमान्नाह॥ नसमुच्चयार्थत्वावास्तोष्पत्यादीनां॥ ॐ उभयतः शांति
श्च भयतः शंन्नोदेवीशांतिरावृतयोः सत्यमितिनुदेर्ष्यमितिकत्यातुभयतः शंन्नोदेवीसावि
त्रीकस्याः शांते पुनः शंन्नोदेवीसावित्रीशांतिः सावित्रीशंन्नोदेवी आचार्यशांत्युदके म
न्त्राणां प्राकृसावित्र्याशांत्युदकं कृत्वा यामाह॥ ॐ अहतवासाः केसेशांत्युदके कुर्वीत॥ नवं वस्त्र
परिहितः केसे उदकुंभे शांत्युदकशांत्यर्थमुदकं शांतवसंव्यवहारार्थत्वात्॥ ॐ सर्वाहूराआप
ॐ षधयइतिसृष्टा॥ ॐ षधीर्हिता॥ आहारकं ददाति॥ सर्वाहूमां ॐ षधयइतिपृच्छति॥ न
हीत्येवंकर्तासंयोजयेत्॥ आहारकं आहारकः मत्याहसर्वाइतिसर्वोपि॥ ॐ गृहस्थानि
मस्कृतः कुरूनांमनातित्यनुज्ञानः कुर्वीत॥ एवमनुज्ञानउत्तरं कुर्यात्॥ ॐ पूर्वयाकुर्वीतेतिगा
र्ग्यपार्थश्रवसमागधिकांकायनउपरिवभ्रकौशिकजाटिकायनकौरूपथयः॥ पूर्वयाशांत्या
शांत्युदकं कुर्यात्॥ युवाकौशिकमन्यते॥ वक्ष्यमाणविशेषणपदवचनं विधिकर्माणिनत्वेवशांत्यु
दकेन एतस्यशांत्युदकस्यविधानात्॥ भूतोभूतर्षिनिमहानरदेयं शांत्युदकरोति॥ अनयोःस्वगणयो
रन्यत्रकर्मवचनात्॥ इदमेवकर्मविधानं॥ अन्त्रमन्त्रकर्मविधिनेमतीकविधिर्वास्तोष्पतीयादिवत्॥
अनन्तेनहि विधिकर्मानुमन्त्रणेदावचनं योगार्थपरिभाषाइति॥ तस्मात्विधिकर्मसुनवचभित्रां
त्युदकेमानारभ्यवादेनुवचनंसर्वस्यानुसंबंधः॥ शांत्यर्थे उदकमितिसंज्ञानुसंगेः नवाचम
नृभिषेचनसंप्रोक्षणानिस्युः॥ अधिकारविज्ञानिमंत्राः साजात्येनप्रत्युक्ताः अंबयोयंतिशां
त्यादस्य[illegible]कर्म फलभावे सोविधिकर्मसुवचनामितिसर्वत्र शांत्युदकमिति नैमितिकत्वात्॥ स्वपन्ना
चमनात्युक्षणपानादिसपामेवप्रकारेसामर्थ्यात्॥ ननु आचार्यमृगपिपासोवित्पत्याह असुवि्याय
तंकर्मांतरदर्शनात्॥ गोदानादिसमाम्नायिनारभ्येवादृसत्संकर्मादिहतोच्यमानेहोत्यमानेसंहि
तात्क्रमेपरेधस्यात्॥ अनन्तकर्मविधानेअनन्तसर्वविनिधिकर्मार्थे एवाभितयानेकाभिमाभा
म्यन्निनिसमारभ्यातेयतोनरहोमादिविधानंतुतत्रविधिकर्मत्वात्॥ निरुपकारायानारभ्यविधिःक

र्थता वास्तोष्पतीयानीतिवत् प्रकृतिसंहितामेवानुप्रविष्टेति न पृथक् संहितात्वम्। पूर्वस्येति चानूक्तम्। अम्बयो यन्तीत्यादीनां विधिकर्मविधानम्। स्वकर्मे फलसंबन्धो मा भूत्। ननु शान्त्युदकं विधाय वास्तोष्पतीयमेव, कश्च संहिताक्रमः। अत्राह। न, समुच्चयार्थत्वात् वास्तोष्पत्यादीनाम्[1] ॥ उभयतः सावित्र्युभयतः शं नो देवी ॥७॥ शान्तेराद्यन्तयोः 'तत्सवितुर्वरेण्यम्'[2] इति सावित्री कर्तव्या। उभयतः सावित्र्याः 'शं नो देवी'[3]। क्रमः शान्तेः पुनः - शं नो देवी सावित्री शान्तिः सावित्री शं नो देवी ॥ आचार्यः शान्त्युदकमन्त्राणां प्राक् सावित्र्याः शान्त्युदकक्रियामाह। अहतवासाः कंसे शान्त्युदकं करोति ॥ ८ ॥ नववस्त्रपरिहितः। कंसे उदकुम्भे। शान्त्युदकं शान्त्यर्थमुदकम्। संज्ञायाश्च संव्यवहारार्थत्वात् ॥ ... सर्वा इमा आप ओषधय इति पृष्ट्वा। ओषधीर्गृहीत्वा आहारकं पृच्छति। सर्वा इमा ओषधय इति पृच्छति। ब्रूहीत्येवं कर्ता प्रयोजयेत् आहारकम्। आहारकः प्रत्याह। सर्वा इति। सर्वा अपि। ओं बृहस्पतिप्रसूतः। कुरुतां भवानित्यनुज्ञातः कुर्वीत ॥ ९ ॥ एवमनुज्ञात उत्तरं कुर्यात् ॥ पूर्वया कुर्वीतेति गार्ग्यपार्थश्रवसभागलिकाङ्कायनोपरिबभ्रवकौशिकजाटिकायनकौरुपथयः ॥ १० ॥ पूर्वया शान्त्या शान्त्युदकं कुर्यात् ॥ अन्यतरया कुर्वीतेति युवा कौशिकः ॥ ११ ॥ मन्यते। विशेषणवचसा यत्र वचनं विधिकर्माणि तत्रैव शान्त्युदकं निर्णुद्य शान्त्युदकस्य विधानात्। 'भूतो भूतेषु' इति महानदे शान्त्युदकं करोति'[5]। अनयोश्च गणयोरन्यत्र कर्मवचनादिदमेव कर्मविधानम्। अत्रान्यत्र कर्मविधेर्न प्रतीकविधिर्वास्तोष्पतीयादिवत्[6]। अतश्चैतद्विधिकर्म। अतश्च तृतीयावचनम्[7]। प्रयोगार्थं परिभाषाऽऽवृत्तिः। तस्माद्विधिकर्मसु न वाचनिकं शान्त्युदकम्। अनारभ्यवादे तु वचनम्। सर्वस्याद्भुतसंबन्धः। शान्त्यर्थमुदकमिति संज्ञाव्युत्पत्तेः तदाचमनाभिषेचनसंप्रोक्षणानि स्युः। अधिका विंशतिर्मन्त्राः साजात्येन पृथक्कृताः। 'अम्बयो यन्ति' इति शान्त्योश्च स्वकर्मे फलमात्रसंबन्धे अविधिकर्मसु वचनमिति। सर्वत्र शान्त्युदकमिति नैमित्तिकत्वात्। स्नपनाचमनाभ्युक्षणपानादि अपामेव प्रकारः सामर्थ्यात्। ननु शौचार्थमपि प्राप्नोति। आह अनुविधायित्वं कर्मान्तरदर्शनात्। गोदानादौ 'समाम्नायेऽनारभ्यवादः। सत्यं, क्रमादिह नोच्यमाने इहोच्यमाने संहिताक्रमोपरोधः स्यात्। अतश्च क्रमविधानम्। अतश्च सर्वविधिकर्मार्थ एकाग्निः। तथा च 'एकाग्निमाधास्यन्'[9] इति समाख्यातम्। यत् प्रातर्होमादिविधानं तत्तु तत्र विधिकर्मत्वात्। विध्युपकारायानारभ्यविधिः क-

थितः महदर्शनात्र्च नेमा माणकसरत्वात् ॥ ७ नवमी कंडिका ॥ ९ ॥ महार्घपर्वनेवेदस्वपाध्यायन्स्नातकस्य मुखः
सपौत्रस्य महद्दोरिलकर्मो कोशिकसूत्रे प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥ ७ पूर्वस्य मेधाजननानि पूर्वग्रहणे
यत्रिषमारितिम्सूक्तेऽस्य नीतिकथितं मेधाजननानि मेधाजननानि ॥ संज्ञायां फलविधानं कल्प
पत्नीकस्य वत्सरव धमात्रमनि पादने धेनुरूक्ते ॥ ७ शुकसारिकाणां जिह्वा भानि मे धामिश्रनः
॥ शुकः प्रसिद्धः ॥ सारी तिप्रसिद्धा ॥ कृत्वाः गामेण कटनिप्रमित्याभिधान कृष्णवर्णाःशीर्षधृतस्वरूप
धारणामधारणफलश्रीनायाबंधन प्रसित्येजयमेवरणउरमीनि वनुयालिंग आहयाद्रितस्कोन
संपाताः ॥ आज्याहुतीनां संपातानामृयतीति होमः ॥ उशीरमपि अधिजनीनि वचनात् ॥ तत्र वर्ण अन्य
कर्तृत्वं चाधिकारयत्दक्षिणत्वात् ॥ ७ आचाययति ॥ यः मेधाकामयतेन कर्तो आचाययति ॥ जिह्वामय
नमो जिह्वामाग्निर्द्वितीयसूत्र वचनात् ॥ ७ औदुंबरफलाश्राकर्के धूनामादधातीनि समित्त्वेप
त्ययः ॥ उत्तन्नाचानयोद्विस्थे मामवतीनि स्वाहाकारानामाव ॥ स्यात्तत्र विकल्पः हस्तहोमत्वा
त् ॥ पत्नत्रपक्षस्यपकेर्याधिकारणमावात् ॥ आवपनीनि व्रीहियवतिलानावमन्यत मंसमिश्रा

दानवत्संवत्सरचेहोगमाधानावमयोर्भक्षयनीसीरोदनपुरोडाशास्मानामन्यतमेप्रास्यादित्सूक्तेन
मेधानानाचाञ्चयनिवचनीत्य ॥ ७ उपाध्यायमेभ्यस्य यच्छनि ॥ अध्यायपित्रे भिक्षाणां समूहदद्यानि
त्रिषपीयनाभिमंत्र्य सर्वाण्यभिमंत्र्याणीनि वचनात् दाने च न चतुर्थी प्रत्ययवणानुब्रह्मचारिणे च
नोच्चारमंत्रधानात् ॥ दत्त्वा चान्यानि समक्तुलानि भिक्षार्थं चरेत् नूपार्थे च ॥ ७ सुपक्षस्य कर्णमनुमंत्रय
ते ॥ यन्मे धावितनामिछान्निरात्रावनुमंत्रणामहानि स्वापसनिषेधात् ॥ मनुप्रपतीनस्य कर्मानुमंत्रण पू
र्वाण्हे कर्मानुमंत्रणं पूर्वाण्हे कर्मोप्रयोगस्मृतेः कर्णेनु हारयति रूनसूक्ते ॥ ७ उपसीदजपनि ॥
कः ब्रह्मचारी स्वाध्यायार्थं गुरुमुपासीद जपनि ॥ ७ धानामपिमिश्रासर्वे हुता ॥ धानाः प्रसिद्धाः ॥
घृतेन मिश्रीताः सर्वानूनुहोनि मत्स्वनं स्वाहानाभिः ५नावनूकर्म ॥ ७ तिलमिश्रानुत्वोपश्चानिलि
मिश्रिता धाना हुत्वा ब्रह्मचारी ॥ ७ प्राश्नाति ॥ तिलमिश्रा धाना प्राश्नयनि ॥ ७ पुरस्तादग्नेः कल्मा
षं दंडं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धानानुमंत्रयते ॥ पूर्वस्मिन् दंडो अग्नेः कल्माषेणावदंड
निहत्योऽपश्चादग्नेः कृष्णाजिने प्रस्तीर्य तत्र धानाः कृत्वा अनुमंत्रयते ॥ त्रिषपीयनकारयि

थितः । स इदानीमुच्यते प्राप्तावसरत्वात् ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ महावेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ । पूर्वस्य मेधाजननानि ॥ १ ॥ पूर्वग्रहणे 'ये त्रिषप्ताः'[1] इति सूक्तं भवतीति कथितम्[2] । मेधां जनयन्तीति मेधाजननानि । संज्ञायाः फलविधानम् । एतस्य प्रतीकस्य षष्ठी संबन्धमात्रप्रतिपादनार्थेत्युक्तम्[3] ॥ शुकसारिकृशानां जिह्वा बध्नाति ॥ २ ॥ मेधामिच्छमानः । शुकः प्रसिद्धः । सारिरिति प्रसिद्धा । कृशः गोमेणक इति प्रसिद्धाभिधानः कृष्णवर्णो दीर्घपुच्छवांश्च । धारकाणां मणिधारणफलम् । ग्रीवायां बन्धनं प्रसिद्धम् । 'अयं मे वरण उरसि'[4] इति च तथालिङ्गः । आश्यादिसूत्रेण[5] संपाताः । 'आज्याहुतीनां संपातानानयति'[6] इति होमः । 'उभौ च संधिजौ'[7] इति वचनात् । तत्र बन्धनमन्यकर्तृकं चाधिकरणदक्षिणात्वात्[8] ॥ आशयति ॥ ३ ॥ यः मेधां कामयते तं कर्ता आशयति । जिह्वाः अन्यतमां जिह्वाम् । आशितं द्वितीयसूत्रवचनात् ॥ औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति ॥ ४ ॥ आदधातीति समित्संप्रत्ययः[9] । व्युत्पन्नत्वाच्चानयोर्हविर्धर्मा भवन्तीति स्वाहाकारान्तभावः स्यात् । तन्त्रविकल्पः हस्तहोमत्वात्[10] । अतन्त्रपक्षस्येयं क्रिया विधिकारणाभावात् ॥ आवपति ॥ ५ ॥ आवपतीति व्रीहियवतिलानामन्यतमं[11] समिदाधानवत् सर्वम् । 'प्रत्यृचं होमाः'[12] नाधानावपनयोः ॥ भक्षयति ॥६॥ भक्षयतीति क्षीरौदनपुरोडाशरसानामन्यतमम्[13] ।

आश्यादिसूत्रेण [5]

संपातानानयतिवत्[6] नित्यम् ॥ उपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति ॥ ७॥ अध्यापयित्रे भिक्षाणां समूहं[14] ददाति । त्रिषप्तीयेनाभिमन्त्र्य 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[15] इति वचनात् । दानं चैतच्चतुर्थीश्रवणात्[16] । ब्रह्मचारिणश्चैतद् भिक्षासंबन्धात् । दत्वा चान्यानि सप्त कुलानि भिक्षार्थं चरेत् स्वार्थं च ॥ सुप्तस्य कर्णमनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ यं मेधाविनमिच्छति । रात्रावनुमन्त्रणमहनि स्वापप्रतिषेधात्[17] । अनुपनीतस्य कर्णानुमन्त्रणं पूर्वाह्णे कर्मप्रयोगस्मृतेः । कर्णे तु द्वारयति कृत्स्नं[18] सूक्तम् ॥ उपसीदञ्जपति ॥ ९ ॥
कः । ब्रह्मचारी स्वाध्यायार्थं गुरुमुपसीदञ्जपति ॥ धानाः सर्पिर्मिश्राः सर्वहुताः ॥१०॥ धानाः प्रसिद्धाः । घृतेन मिश्रिताः । सर्वा जुहोति प्रत्यृचं स्वाहान्ताभिः[12] । एतावत् कर्म ॥ तिलमिश्रा हुत्वा । पश्चादग्नेः तिलैर्मिश्रिता धाना हुत्वा ब्रह्मचारी । प्राश्नाति ॥११॥ तिलमिश्रा धानाः प्राशयति ॥ पुरस्तादग्नेः कल्माषं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते ॥१२॥ पूर्वस्मिन् देशे अग्नेः कल्माषं वैणवं दण्डं निहत्योर्ध्वं पश्चादग्नेः कृष्णाजिनं प्रस्तीर्य तत्र धानाः कृत्वा अनुमन्त्रयते । त्रिषप्तीयेन कारयि-

ना॥ ६ मूलस्थाने गत्वा प्रयुङ्क्ते॥ धाना अजिनेन कर्ता॥ सक्तुहोमः अजिनेनैव सह वचनात्॥
प्रत्यन्नहोमः सूक्तानेनैव नित्यं तत्र मरुद्भ्यो होमत्वात्॥ कृष्णाजिनेन च होमः॥ अर्पितत्वात्॥ दर्शनि
कत्रे अधिकरणमर्पितं हि धीयते॥ अधिकरणनिरस्तार्थं अन्यत्र नित्यं तत्र॥ ६ अहरहर्भार्गाने
शुक्लपुष्पहरितपुष्पं किंस्वनाभिः पिप्पल्यो नानारूपशाकलं प्राकृतं गृहात्प्राशयति॥ अहरहर्भि
रित्यस्य सकृत्स्य कर्मोच्यते॥ अन्तर्नेपात्रारस्यैवमादीनां नानावनकर्माणि वक्तव्यानि संहितानां क्रमात्प्र
हणात्॥ उच्यते यादृक्क्रमेण नरूप्यते॥ समानकर्माणि समानफलानां च सूक्तानां स्वक्रमेणस्य क्रमणः पुन
र्विधिः॥ कार्यः॥ समानफलानां च स्वक्रमे पुनः फलवचनप्रसंगः॥ तथा च सति ग्रन्थगौरवः स्यात्॥
अतः समानकर्मणा सह कर्मणां सह विधानं क्रमेण समानफलानां च फलाधिकारस्य च कर्मविधिः॥
ग्रन्थलाघवत्वात्स्मान्मेधाजननाधिकारस्य कर्मोच्यते॥ एष पुरुषाधिकाराः समवायात् राजकर्मसु
तेष्वपि च विशेषसामर्थ्यात्॥ सांग्रामिकं कर्मवाणां रूक्षप्रनीकसंमत्यपार्थं अक्रमभेदः॥ यस्त्रे
णाकार्येति वक्तव्ये सा परीक्षार्थं ग्रन्थं वनस्पतौ यथा वर्णं च पुष्पहरितवर्णेन च शुक्लपुष्पेणार्थद्वन्द्वः॥
किंस्वः शाखः स्वस्य नाभिः पिप्पली प्रसिद्धा अनयोरपि द्वन्द्वः॥ एते पार्श्वे द्वन्द्व्यवहारे चानिरूप्यस्तु च
शाकलनकुमारः प्राशयति॥ यावत्स्तनपानाय तत्र प्राशमिश्रा शरस्कृत पुष्पग्रहणं शरीरधारणावि
रोधात्॥ जातरूपशाकलं नित्यकारणत्वात्॥ न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात्॥ अन्यकर्तृत्वं चाहिककरण
रामज्ञात्वात्॥ इदं च ज्ञानकविधिकल्प्य स्वहृद्योर्द्वयोः समासवचनात्॥ गुणफलमधिकारवचना
त्॥ ६ प्रथमे प्रवदस्य मातुरूपस्थेन नान्यानि संपानानानयानि॥ प्रथमे यदा बालो व्यक्तो वाक्यस्तु वा
स्यैनिनदेनं कर्मकर्तव्यं॥ मातुरुत्संगे स्थितस्य च नकस्य नात्युन संपानानानयत्यहर्हद भिरिति
मकेन बालस्य धारायास्य संपानानानात्तु नीत्याधारस्तुनेः॥ ६ दधिमधु च प्राशयति॥ दधिमधु
निमित्तेत्यद्वन्द्वः समुच्चयः॥ पूर्वं तत्र एव संपानकरणाभ्यां नानात्तु भेदः॥ ६ उपनीतवान्
यति॥ अहरहर्भिरितिगृह्णे प्रायात्तु मित्रदृनिगणांते वाचनं॥ उपनीतमिति वचनात्॥ मेधाजि
नमित्यं कुलाधिकारणात्॥ ६ गाथेरा निकं कर्म॥ यो वर्षशतानमायुरिच्छति पुत्रादेः सन्नथमवदेवं
सर्वकर्मकुर्यात्॥ समुच्चये प्रेषां वर्षशतानिकं कर्मेति वचनात्॥ नच वाचनमात्रं वर्षशतानमायुष्प

ता ॥ सूक्तस्यान्तं गत्वा प्रयच्छति ॥ १३ ॥ धाना अजिनेन कर्ता ॥ सकृज्जुहोति ॥ १४ ॥ अजिनेनैव । सकृद्वचनात् होमः सूक्तान्तेनैव । नित्यं तन्त्रमदर्विहोमत्वात् । कृष्णाजिनेन च होमः अर्पितत्वात् ॥ दण्डधानाजिनं ददाति ॥ १५ ॥ कर्त्रे । अधिकरणमपि[1] । तद्विधीयते अधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । अत एव नित्यं तन्त्रम् ॥ अहं रुद्रेभिः[2] इति शुक्लपुष्पहरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति ॥ १६ ॥ अहं रुद्रेभिरित्यस्य सूक्तस्य कर्मोच्यते । ननु 'विद्मा शरस्य'[3] इत्येवमादीनां तावत् कर्माणि वक्तव्यानि संहिताक्रमानुग्रहणात् । उच्यते । यदि क्रमो न उच्येत समानकर्मणां समानफलानां च सूक्तानां स्वक्रमे तस्य कर्मणः पुनर्विधिः कार्यः । समानफलानां च स्वक्रमे पुनः फलवचनप्रसङ्गः । तथा च सति ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतः समानकर्मणां समानफलानां सहविधानम् । कर्मणां समानफलानां च फलाधिकारे कर्मविधेः ग्रन्थलाघवम् । तस्मान्मेधाजननाधिकारे[4] अस्य कर्मोच्यते । एष पुरुषाधिकारः । आभिचारिकराजकर्मसु[5] तेष्वपि च विशेषः सामर्थ्यात् । साङ्ग्रामिकमन्त्राणां[6] कृत्स्नप्रतीकसंप्रत्ययार्थश्च क्रमभेदः । 'यस्ते शोकाय'[7] इति वस्त्रसांपदी'[8] 'ऋधङ्मन्त्रः'[9] । न सूक्तम् । यथावर्णं च पुष्पम् । शुक्लवर्णं च हरितवर्णं च शुक्लपुष्पहरितपुष्पे । चार्थे द्वन्द्वः[10] ।

किंस्त्यः शङ्खः । तस्य नाभिः । पिप्पली प्रसिद्धा । अनयोरपि द्वन्द्वः । एतेषां पूर्वं द्रव्ये उत्तरे वा निघृष्य सुवर्णशकलेन कुमारं प्राशयति यावन्न स्तनं पानाय गृह्णाति । शङ्खपुष्पग्रहणं शरीरधारणाविरोधात् । जातरूपशकलं नित्यं करणत्वात् । न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् । अन्यकर्तृत्वं च । द्विकरणं समभावात् । इदं च जातकर्म विधिकल्पश्च द्वयोर्द्वयोः । समासवचनात् । गुणफलमधिकारवचनात् ॥ प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि संपातानानयति ॥ १७ ॥ प्रथमं यदा बालोऽव्यक्तां वाचमुच्चारयति तदैतत्कर्म कर्तव्यम् । मातुरुत्सङ्गे स्थितस्य बालकस्य तालुनि संपातानानयति अहं रुद्रेभिरिति सूक्तेन । बालस्य व्यादायास्यं संपातानयनम् । तालुनीत्याधारश्रुतेः[11] ॥ दधिमध्वाशयति ॥ १८ ॥ दधिमधुनी प्रसिद्धे । द्वन्द्वः समुच्चयः । पूर्वतन्त्र इव संपातकरणम् । अभ्यातानानां तु भेदः ॥ उपनीतं वाचयति । अहं रुद्रेभिरिति सूक्तम् । 'आ यातु मित्रः'[12] इति गणान्ते वाचनम् । उपनीतमिति वचनात् मेधाविन इदं फलाधिकारात् । वार्षशतिकं कर्म ॥ १९ ॥ यो वर्षशतमायुरिच्छति पुत्रादेः स प्रथमवदे एवं सर्वं कर्म कुर्यात् । समुच्चयश्चैषां वार्षशतिकं कर्मेति वचनात् । न च वचनमात्रं वर्षशतमायुष्ये-[13]

पुवचनात्॥प्रतिकर्मत्वाधिकारफलयोगात्॥मेधाविनं क्रियावर्षत्रयानुकर्तेति समुच्चयः वार्षत्रानि
कंकर्मवर्षत्रानप्रयोजनं संपातानुदिवचनात् तदुपनयनसंबंधाच्च फलांतरवचनात्॥७ त्वंनोमेधे यो प्र
महनिमस्नयति॥त्वंनोमेधे प्रथमे वेसुपर्णवर्षमुक्तं यो प्रमेमदृष्टपृथिवींचा रिसन्नमेव्य चदितिक्रमाति
गाच्च॥६ मस्नयति॥सीरोदनादीनामन्यतरएककर्मत्वात्॥कमलोपः॥६ आदित्यमुपतिष्ठते॥अन्य
तरेणउपस्थानं॥७ यदन्नेनपसेत्याप्रहायिण्यांमस्नयति॥कस्यांम-स्त्यसीरोदनादीनामन्यतमम्
मस्नयति॥मार्गशीर्षपौर्णमास्यां मेधाकाकामः॥प्रातरपिगिरावर ग्रराट्सुदिवस्पृथिव्यादितिसंह
यसुरवं विमार्ष्टि॥ब्रह्मचारीनिर्दात्यकामुखमात्मनोमार्ष्टि॥एभिःसूक्तैःसमुच्चयस्त एतेषामानराणि
मित्यस्यानुक्तत्वात्॥प्रहूरुद्रेभिरित्यस्यकर्मवचनात् दिवस्पृथिव्यादीनि एवानुवाच्यं प्रावम्यमार्ज
नंसुचिनाकर्मयोगदतिवचनात्॥७ द्वितीयाध्याये मेधाके प्रथमा कंडिका॥६ ॥ पूर्वस्य ब्रह्मचा
रिसांपदानिपूर्वग्रहणंमतोकांनरस्यवधावत्॥ब्रह्मचारिकामस्यसांपद्मपूर्वलाभः॥तुष्टिरूपादान
श्रएवमादिसुनेन्द्रेनिकर्मण्यंगानिवचनात्॥पौर्णमास्यां प्रयोगवचनात्॥७ औदुंबर्यादयः॥
औदुंबरस्याविकारः॥ उदुंबरसमाप्तिर्यं षापदार्थानांने औदुंबर्यादयः॥मेखलादीनामभाव विरोधात्॥
नदेवस्या तामिस्रेतोनेमेस्यप्रतिषेधात्॥कारयिताचोत्रा व्याथिकः॥ब्रह्मचार्यावसथाद
पस्तरणान्यादधाति॥ब्रह्मचारिणामावासकानुपस्तरणेन्यादधाति॥उपस्तरणानि तु
स्तरकलतृणानि आदधाति॥वचनात्॥नस्वाहाकारः॥नदविर्धर्मानंतंत्रविकल्पः॥७ पि
पीलिकोद्वापमेदोमधुस्यामाके पीकनूलान्यात्मनुहोति॥पिपीलिकोद्वापः कीटका
भिरनूकीर्णमृदः मेदोगवादीनांवसानपादीनांत्यांनसंसारानिवचनात्॥मधुमाक्षिकं
श्यामाकः प्रसिद्धः॥दृषीकतूलं दारस्युष्पं आज्यपंचमं॥मेदआदीन्यवोभूतानिहलेनजुह
यात्॥स्तुवेआज्यंनतंत्रापि पीलिकोद्वापसंस्कारत्वात्॥एतरत्रेत्राज्यभागात्॥सवर्हत्वम
त्रामवः हस्तादिगुणत्वात्॥७ आज्यन्नोपे पिपीलिकोद्वापानोप्ययामभेत्यसर्वहुतात्॥आ
ज्यस्यहुतत्वापात् संस्कृतात्॥मेदादिहोम आद्यपात्रेचासिष्यत्रा मनागेस्कतितः सर्वहुतात्
कुर्यात्॥पिपीलिकोद्वापादीनुसूक्तानिमकृत्॥ब्रह्मचारिणोऽन्नंधानाम्विलम्भि...ब्रह्मचा

षु वचनात् । प्रतिकर्मत्वाधिकारिफलयोगात् । मेधाविनः क्रिया वार्षशतिकं चेति समुच्चयः । वार्षशतिकं कर्म वर्षशतप्रयोजनम् [१] संपातादि वाचनान्तम् । उपनयनसंबन्धाच्च फलान्तरवचनात् ॥ त्वं नो मेधे [२] द्यौश्च म [३] इति भक्षयति ॥२०॥ 'त्वं नो मेधे' इति तृचेषु पञ्चर्चं सूक्तम् । 'द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः' इति कर्मलिङ्गाच्च । भक्षयति क्षीरौदनादीनामन्यतमम् [४] । एककर्मत्वात् । क्रमलोपः ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥२१॥ अन्यतरेणोपस्थानम् ॥ यदग्ने तपसा [५] इत्याग्रहायण्यां भक्षयति ॥२२॥ ऋग्भ्यां संस्कृत्य क्षीरौदनादीनामन्यतमं भक्षयति मार्गशीर्षपौर्णमास्यां मेधाकामः ॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ २३ ॥ प्रातरग्निं [६] गिरावरगराटेषु [७] दिवस्पृथिव्याः [८] इति संहाय मुखं विमार्ष्टि ॥२४॥ ब्रह्मचारी निद्रां त्यक्त्वा मुखमात्मनो विमार्ष्टि एभिः सूक्तैः । समुच्चयश्च एतेषां प्रातरग्निमित्यस्यानूक्तत्वात् । 'अहं रुद्रेभिः' [९] इत्यस्य कर्मवचनात् 'दिवस्पृथिव्याः' इति पञ्चानुवाकाद्यम् । आचम्य मार्जनं 'शुचिना कर्मप्रयोगः' [१०] इति वचनात् ॥ द्वितीयाध्याये कौशिके प्रथमा कण्डिका ॥ ॐ । पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि ॥ १ ॥ पूर्वग्रहणं प्रतीकान्तरव्यवधानात् । ब्रह्मचर्यकामस्य सांपदमपूर्वलाभः पुष्टिरुपादानाच्च । एवमादिषु [११] निर्ऋतिकर्माण्यङ्गानि [१२] वचनात् । पौर्णमास्यां प्रयोगवचनात् ॥ औदुम्बर्यादयः ॥ २ ॥ औदुम्बरस्य विकारः औदुम्बर्यः । स आदिर्येषां पदार्थानां [१३] ते औदुम्बर्यादयः । भैक्षप्रदानाभावविरोधात् [१४] । 'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत' [१५] इति भैक्ष्यप्रतिषेधात् । कारयिता चात्राध्यापकः ॥ ब्रह्मचार्यावसथादुपस्तरणान्यादधाति ॥ ३ ॥ ब्रह्मचारिणामावसथात् उपस्तरणान्यादधाति । उपस्तरणानि उपस्तरणतृणानि । आदधातिवचनात् न स्वाहाकारः न हविर्धर्माः न तन्त्रविकल्पः ॥ पिपीलिकोद्वापे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलान्याज्यं जुहोति ॥ ४ ॥ पिपीलिकोद्वापः कीटिकाभिरुत्कीर्णमृदः । मेदो गवादीनां वसा न श्वादीनां 'शान्तं संभारम्' [१६] इति वचनात् । मधु माक्षिकम् । श्यामाकः प्रसिद्धः । इषीकतूलं शरपुष्पम् । आज्यं पञ्चमम् । मेदआदीन्येकीभूतानि हस्तेन जुहुयात् । स्रुवेण आज्यम् । न तन्त्रम् । पिपीलिकोद्वापसंस्कारत्वात् । इतरत्र चाज्यभागात् । सर्वहुतत्वे तन्त्राभावः हस्तादिगुणत्वात् [१७] ॥ आज्यशेषे पिपीलिकोद्वापानोप्य ग्राममेत्य सर्वहुतान् ॥ ५ ॥ आज्यस्य हुतशेषान् संस्कृतान् मेदआदीन् आज्यपात्रे प्रक्षिप्य ग्राममागच्छति । ततः सर्वहुतान् कुर्यात् पिपीलिकोद्वापादीन् सूक्तान्ते सकृत् ॥ ब्रह्मचारिभ्योऽन्नं धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छ-

नि॥ अन्नेन भोजनं तु वक्ष्यते॥ भुक्तेभ्यस्य ब्रह्मचारिभ्यो धानाः सक्तोर्मिश्रिता दद्यादिति समु
त्रेऽगानां नालोकवत्॥ मंत्रसमाकरणधानानां मिश्रितार्थं॥ ७ एतानि ग्रामसांपदानि॥ इत्यो इ ब
र्यदीनि धानानां मदनानां निष्कामकामेन कार्याणि॥ पूर्वस्यैतेन नाकस्मकावरस्य धानानां॥ ख
र्वसांपदवत्॥ ७ विकारस्तूणामूलावतक्षणानि समानामुपस्तरणानि विकारे विशेषः॥ ब्रह्म
चारिसांपदंश्च यविशेषा ग्रामे सांपदात् समिद्धिकारः स्थूलामूलावनक्षणा उपस्तरणेषु॥ ७ स
मानामुपस्तरणानि॥ समाग्रामस्य मेलकस्थाने उभयविशेषणोक्तात्॥ समानाम समानानि दि
ष्टत्वात्॥ विकाररहितवचनेन॥ ७ ग्रामणाभ्यान्न॥ ब्रह्मचारिस्थाने ग्रामीणाधिकारः॥ नेमानि न
दानि॥ ग्रामीणग्रहणविशेषार्थे मन्त्रग्रहणानि इतिप्रसंगात्॥ ७॥ सुरासुरापेयः॥ पूग्रामी
णाः ... तिनिष्याम रद्दद्यात्॥ अभिमंत्र्य सर्वाण्यभिमंत्रणानीति वचनात्॥ उद्धापहामा
नामविकारः॥ वैकारिकावचनात्॥ ७ औदुंबर्यादीनि भक्षणानि सर्वसांपदानि॥ औदुंबरपला
श कंकभूतामात्यानीत्येवमादीनि भक्षयतीत्येवमन्नानि कामार्थानि सर्वकामस्य मंत्रानि पूर्वे ग्रहण

मुक्तं भक्षणानानीत्यधिवचनं॥ अवशिष्टकर्तृकत्वात्॥ ब्रह्मचार्यपिकरादि न कुर्यात्॥ अन्यत्रोनदा
मेदेशापिस्यादित्यवधिवचनं पर्यायेण नैकैकफलं साधनत्वेन सर्वत्वं सर्वकर्मणामेकफलत्वं
के॥ ७ त्रिर्ज्योतिष्कुरुते॥ मरुत्तनमूते न त्रिकृतो ज्योतिः कुरुते॥ कृत्वालयामी आली या कसन्य
ह स्नमध्यादिति॥ ७ उपतिष्ठते॥ अथ यथोपतिष्ठतेऽग्निं॥ ७ सव्यासाणिहृदयालोहितं रसमिश्र
मस्रानि॥ फलकामी आली या कसन्य ह स्नमध्याल्लोहितं गृहीतो पसद्धरसेर्मिश्रितं संपानवन्
अस्रानि॥ ७॥ दृष्टिमंथः॥ पूर्वस्य कर्म दृष्टिमंथः॥ दृष्टिर्गौः कर्वरानदृग साधनो मंथस्तद्दृष्ण
जिह्वादीनां दृष्टिसंपत्त्यार्थं॥ ७॥ जिह्वायानुसाधमक्षणा परिस्तरणो दृष्टिकामस्तृणाम
पूलकः॥ इदयंप्रसिद्धं॥ सर्वाणि भक्ष्याणि जिह्वादीनि दृष्टिमंथ इति गुणविधानात्॥ सर्वाणीति
दृष्टो ऽपनयं च चाहृष्टो जीर्णवासः निस्रोरात्रौ दृष्टिगोमयं प्रक्षिप्य वासयातीति त्रिरात्रं॥ ७
चूर्णानि करोति॥ चतुर्थे हनि जीर्णानि करोति॥ सहवाससमासं वीक्ष्य॥ मेघ्रधान्यं कोऽप्य दृषि
मधुमिश्र मस्नानि॥ मिश्रधान्यानि ब्रीह्यादीनि कथितानि निनस्थानि दृष्टो मेष्रधान्यः कोसावन्त्र

ति ॥ ६ ॥ अन्नेन भोजनमुपलक्ष्यते । भुक्तेभ्यश्च ब्रह्मचारिभ्यो धानास्तिलैर्मिश्रिता ददाति । समुच्चयोऽत्र तिलधानानां लोकवत् । अत्र समासाकरणं धानानां मिश्रितार्थम् ॥ एतानि ग्रामसांपदानि ॥ ७ ॥ इत्यौदुम्बर्यादीनि धानानां प्रदानान्तानि ग्रामकामेन कार्याणि । पूर्वस्य चेति नोक्तं सूक्तान्तराव्यवधानात् । सर्वसांपदवत्[1] ॥ विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि सभानामुपस्तरणानि ॥ ८ ॥ विकारो विशेषः । ब्रह्मचारिसांपदेष्वयं विशेषो ग्रामसांपदात् । समिद्विकारः स्थूणामूलावतक्षणानि उपस्तरणेषु । सभानामुपस्तरणानि । सभा ग्रामस्य मेलकस्थानम् । उभयविशेषणत्वात् सभानामसमासनिर्दिष्टत्वात् ॥ विकार इति वर्तते । ग्रामीणेभ्योऽन्नम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मचारिस्थाने ग्रामीणाधिकारः । तेभ्योऽन्नं ददाति । ग्रामीणग्रहणं विशेषार्थम् । अन्नग्रहणं निवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ सुरां सुरापेभ्यः ॥ १० ॥ ये ग्रामीणाः सुरां पिबन्ति तेभ्यो मद्यं दद्यात् । अभिमन्त्र्य । 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[2] इति वचनात् । उद्वापहोमानामविकारः । वैकारिकावचनात् ॥ औदुम्बर्यादीनि भक्षणान्तानि सर्वसांपदानि ॥११॥ 'औदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति'[3] इत्येवमादीनि 'भक्षयति'[4] इत्येवमन्तानि कर्माणि सर्वकामस्य भवन्ति । पूर्वग्रहणमुक्तम् । भक्षणान्तानीत्यवधिवचनम् । अविशिष्टकर्तृकत्वात् ब्रह्मचार्यपि कदाचित् कुर्यात् । अन्यच्चोत्तराभेदे सोऽपि स्यादित्यवधिवचनम् । पर्यायेणैकैकफलसाधनत्वेन सर्वत्वं सर्वकर्मणामेकफलत्वं च लोके ॥ त्रिर्ज्योतिष्कुरुते ॥१२॥ प्रकृतेन सूक्तेन त्रिष्कृत्वो[5] ज्योतिः कुरुते । प्रज्वालयति आत्मीयात् सव्यहस्तमध्यादग्निम् ॥ उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ अथ चोपतिष्ठतेऽग्निम् ॥ सव्यात् पाणिहृदयाल्लोहितं रसमिश्रमश्नाति ॥१४॥ फलकाम आत्मीयात् सव्यहस्तमध्याल्लोहितं गृहीत्वोपसद्य रसैर्मिश्रितं संपातवत् अश्नाति ॥ पृश्निमन्थः ॥१५॥ पूर्वस्य कर्म । पृश्निमन्थः । पृश्निर्गौः कर्वरा । तदङ्गसाधनो मन्थः । तद्ग्रहणं जिह्वादीनां पृश्निसंप्रत्ययार्थम् ॥ जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्णोः परिस्तरणम् । परिस्तरणो दूषिका । अस्तृहणो मेधूलकः । हृदयं प्रसिद्धम् । सर्वाणि पृश्न्या जिह्वादीनि । पृश्निमन्थ इति गुणविधानात् सर्वाणीति । दूर्शं उपनह्य । बद्ध्वा । दूर्शं जीर्णं वासः । तिस्रो रात्रीः । त्रिरात्रं पृश्निगोमये प्रक्षिप्य । पल्पूलने वासयति ॥१६॥ चूर्णानि करोति ॥१७॥ चतुर्थेऽहनि चूर्णानि करोति सह वाससा संपिष्य ॥ मैश्रधान्ये मन्थ ओप्य दधिमधुमिश्रमश्नाति ॥१८॥ मिश्रधान्यानि व्रीह्यादीनि कथितानि[6] । तेभ्यो निर्वृत्तो मैश्रधान्यः । कोऽसौ । अत्र उ-

ध्यते॥ मंथः न चूर्णं उदकादिकेन कृत्वा मिश्रधान्यो मंथः॥ तस्मिन् चूर्णानि तेन मंथानि च नामिश्रधान्यः कास्ता
उच्यते॥ चूर्णानि अश्विस्य दधिमधुभ्यां मिश्रोपसाद्य संपातवंतं कृत्वा अश्नाति चूर्णकरणेन मंत्रः॥ अक्
तनीति चूर्णानां वासनमित्यर्थः मिश्रधान्यानां समुच्चयः॥ अस्मिन् वसु यदा वेघ्नन चूर्णान्यानि
निमंत्र्य तं सुमकृस्थालं वासितं बघ्नाति एतेषां प्रतीकानां समकृस्थालमणिं वासयित्वा बघ्ना
ति॥ सर्वसमुत्थसा ध्वनमि उत्तासमकृस्थालोमिति बहुव्रीहिः॥ कृस्थालारकं कानि प्रसिद्धाभि
धानं अयं बसोवर्ममणिः॥ अस्य परिमाणाम अस्य सुवर्णपरिरयत्वात्॥ ७ सोपवसं पुरुषगा
त्रे द्वादशरात्रं संपातवंतं कृत्वा मभिमुखम् अश्नाति॥ समानवर्णा वश्या गौः पयसि सृष्टन मोदनं
पुष्पगानं पुरुषमारं कृत्वा द्वादशाहानि संपातवंतं करोति॥ अभिमुखं तिरश्चान मथा अश्नाति
॥ प्रथमे हत्वाज्यभागं तं कृत्वा तं मे हनि पुनर तं अभिमंत्रणं द्वादशाहे इति॥ ७ भट्टदारि
कृतां कांडिकभाष्ये हृतीयाध्याये द्वितीयाकांडिका॥ ७ ओं कथमदृश्निमादानं कृष्टनद्वीरो
स्नमश्नाति मदनकाष्ठ सुष्ठविकारमादानः कानि काष्ठानि मदनकफलयस्य फलंते काष्ठैः सि
द्धः॥ क्षीरे ओदनं पक्व क्षीरौदनम् अश्नाति संपत्कामः॥ ७ वमसे सारूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवावधा
य मूर्छयित्वा मधुना सिच्याशयति॥ ७ तस्मिन् वमसा कारं तत्र सारूपवत्सं पयः कृत्वा व्रीहि
यवौ अग्नि यमूर्छयित्वा चूर्णी कृत्वा चूर्णीकृतयोः व्रीहियवयोः मधुन्यग्नि स्याशयति संपत्कामपा
णने तिशेषः का रत्नानि दिग्रानु ग्रान दृप्ता च्चमसग्रानि तेनि॥ शेषः कारितानि दिग्रानु॥ ग्रान
दृप्ताच्चमसः अनम्यवारा व्रीहयोः समुच्चयः समान निर्देशात्॥ ७ एधियेमात्रायुतिनुहोति॥ पा
ठः॥ ७ वत्सो विराजः इति मंथानानि॥ वस्यान्तसस्मि ज्योतिः शुरुन्दस्यादीनि एभिः मंथ इत्येवम
धातानि कर्माणि भवंति॥ नाद्व्यादीन्यादशाकत्वात्॥ सर्वेषां पदत्राधकनन व्यवधानात्॥
७ सहृदयं तद्गुसंज्ञानी ध्रुमेदयानुसंवः एत्योतां संवो मनांसि सज्ञानं तदति सांमनस्यानि॥ सं
गतमनः संमनः॥ तस्य भावः सांमनस्य फलानि कर्माणि सांमनस्यानि॥ अथ समाप्तेत्र वर्णी
यस्य कर्मास्तु किं सहृदयादीनां कर्मविधानं॥ उच्यते सर्वसां पदानि निसकृत मानाधिकृतस्य स
यत्राकोपजीवनायममानस्य विधानं॥ अनन्यसर्वसां यस्यान्यसुनिना त्रवर्णजाती सख्या नियमः॥

च्यते । मन्थः तच्चूर्णान्युष्णोदकेन कृत्वा । मैश्रधान्यो मन्थः । तस्मिन् चूर्णानि प्रक्षिप्य दधिमधुभ्यां मिश्रितं संपातवन्तं कृत्वा अश्नाति । चूर्णकरणे न मन्त्रः । करोतीति चूर्णानां वासनमित्यर्थः । मैश्रधान्यानां समुच्चयः ।। अस्मिन् वसु[1] यदाबध्नन्[2] नव प्राणान्[3] इति मन्त्रोक्तं युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति ।। १९ ।। एतेषां प्रतीकानाम् । समकृष्णलमणिं वासयित्वा बध्नाति । सर्वप्रमुखसाधनमिच्छतः । युग्मकृष्णलमिति बहुव्रीहिः । कृष्णला रक्तिकेति प्रसिद्धाभिधाना । अयं च सौवर्णो मणिः । 'तदस्य परिमाणम्'[4] अस्य सुवर्णपरिमेयत्वात् ।। सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाऽनभिमुखमश्नाति ।। २० ।। समानवर्णवत्साया गोः पयसि शृतमोदनं पुरुषगात्रं पुरुषाकारं कृत्वा द्वादशाहानि संपातवन्तं करोति । अनभिमुखं तिरश्चीनमश्नाति । प्रथमेऽहन्याज्यभागान्तं कृत्वोत्तमेऽहनि उत्तरतन्त्रम् । अभिमन्त्रणं द्वादशाहेन ।। इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ।। ॐ । कथं मह[5] इति मादनकशृतं क्षीरौदनमश्नाति ।। १ ।। मदनकवृक्षविकारः मादनकः । तानि मादनकानि काष्ठानि । मदनकं यस्य फलम् । तैः काष्ठैः सिद्धः । क्षीरे पक्व ओदनः क्षीरौदनः । तमश्नाति संपत्कामः ।। चमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वा मध्वासिच्याशयति ।। २ ।। प्रस्थितचमसाकारः[6] । तत्र सारूपवत्सं पयः कृत्वा व्रीहियवौ प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा चूर्णीकृत्य चूर्णीकृतयोर्व्रीहियवयोर्मधु प्रक्षिप्याशयति संपत्कामम् । अशानेति प्रैषः कारितान्तनिर्देशात् । शान्तवृक्षाच्चमसः[7] शान्तेन[8] इत्यनारभ्यवादात् । व्रीहियवयोः समुच्चयः समासनिर्देशात् ।। पृथिव्यै श्रोत्राय[9] इति जुहोति ।। ३ ।। आज्यम् ।। वत्सो विराज[10] इति मन्थान्तानि ।।४।। वत्सो विराज इत्यृचा 'त्रिज्योंतिष्कुरुते' इत्यादीनि 'पृश्निमन्थः'[11] इत्येवमन्तानि मन्थान्तानि कर्माणि भवन्ति । न 'औदुम्बर्यादीनि'[12] अनिर्देशात् । सर्वसांपदशब्देन व्यवधानात् ।। सहृदयं[13] तदू षु[14] सं जानीध्वम्[15] एह यातु[16] सं वः पृच्यन्तां[17] सं वो मनांसि[18] संज्ञानं नः[19] इति सांमनस्यानि ।। ५ ।। संगतं मनः संमनः । तस्य भावः सांमनस्यम् । सांमनस्यफलानि कर्माणि सांमनस्यानि । अप्यसमाप्ते त्रिषप्तीयस्य[20] कर्मणि किं सहृदयादीनां कर्मविधानम् । उच्यते । 'सर्वसांपदानि'[12] इति प्रकृतमात्राधिकृतस्य सर्वशब्दोपजीवनाय सांमनस्यविधानम् । अतश्च सर्वसांमनस्यान्यमूनि । नात्र वर्णजातिसंख्यानियमः ।

संवः इत्यनाम्निनिग्रहणमसमानत्वात् ॥ मन्त्रवन्नेप्रयोगः ॥ ७ ॥ उदकांजलिं संपातवंतं ग्रामं परिहृत्य
मध्येऽभिनिनयति ॥ कुलिजो दघटः उदकुलिजः ॥ तं उदकुलिजं संपातवन्तं कृत्वा अन्यतमेन सूक्तेन ग्रामं
परिजनं परिहृत्य तेनोदकुलिजेन ग्रामजनस्य मध्ये आवर्जयति ॥ तदुदकुलिजं ग्रामं जनं सं-
मतस्य कर्मेत्येतत् ॥ अरण्ये कर्मप्रयोगात् ग्रामपरिग्रामग्रहः ॥ ७ एवं सुराकुलिजं ॥ एवमिति
पूर्वधर्मातिदेशः ॥ साधनं तु सुरापूर्णो घटः ॥ ७ त्रिहायिण्या वत्सतर्या मुष्काणि पिशितान्याश्रा-
यति ॥ त्रिवर्षा त्रिहायणी या वत्सतरी तद्ग्रहणमगर्भिण्यर्थं ॥ तस्याः पिशितानि मांसानि शु-
ष्काण्याम्लतरसे कृत्वा आश्रायति ॥ ये संमनस्यमिति अस्मात् तेनिमेषः अभिमंत्रणानंतरं ॥
॥ ७ मंत्रं सुरां प्रपां संपातवत् करोति ॥ मंत्रं सुरां प्रसिद्धं प्रपायां यमेतत्र संपातवन्तं करोतीति
तत्राप्रकरणात् ॥ संपातवद्वचने अनर्थकं ॥ उच्यते संपातवद्वचनं ... ॥ धनाद्यानपा-
नेयथास्यात् ॥ अकालेऽक्षुधितस्य माभूदित्यर्थः ॥ अनश्नत्सु मंत्रणानि ... असमासक-
रणमप्रतिषेधस्य सर्वसंबंधार्थं ॥ सुरायां ब्राह्मणस्य वधः ॥ क्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिकारः ॥ ब्राह्म-
णानां च पुष्करादिषु तद्वरेणामपानजनर वचनं सुभयत्र संबंधार्थं ॥ गृहस्थपरिचारिकस्याप्य-
धिकारः ॥ सर्वं सांमनस्यानि ॥ ७ पूर्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि ॥ अनयोः सूक्तयोः इति फला-
नि कर्माण्युच्यन्ते ॥ पूर्वस्येत्यधिकारार्थं तात् ॥ षष्ठी ॥ ममाग्ने वर्च इति अस्यैतत् च कार्यत्वात् ॥
॥ ७ ऐंद्रं वर्यादीनि त्रीणि ॥ ७ इंद्र वर्यादीनि त्रीणि ॥ वीरणी ... इत्यादीनि कर्माणि भवंति ॥ आद्यो
त्थापतौ निरुक्तानि लक्षणानि तानि तेनोक्तं सत्तरम प्रयात् ॥ यदि वा यमामाग्निमिष्ट्वा कोरण्यदित्ये-
स एव तत्तद्वः ॥ लिक्ककं ... नारुणं नभिज्ञुव्वायपरिहीनात् ॥ ७ कुमार्यादिलिङ्गानूक् ...
यते ॥ कुमारी वर्चस्यमेतत् ॥ अभिग्रहणमन्वारम्भार्थं ॥ ७ वपां जुहोति ॥ वपाख्यानस्य पश्चात् जु-
होति सत्यं च होमः ॥ न वा स्यात् संज्ञापयन्वनन्वमाधर्मः ॥ एकदेशाकृत्वा प्रयोजकत्वात् ॥ ७
अग्निमुपतिष्ठते ॥ प्रकृतयोरन्यतरेण ॥ ७ मातरमिगिरावरगराट्यु दिव्यस्थिव्यादिनि दधि
मध्वाश्रायति ॥ अन्यमेव सूक्तेन दधिमधुनि ॥ प्राश्रायति ॥ प्राकाश्यकामे दधिमधुनोः समुच्चय

‘सं वः पृच्यन्ताम्’[1] इति ग्रहणं समानत्वात्। अवचने अयोगः॥ उदकुलिजं संपातवन्तं ग्रामं परिहृत्य मध्ये निनयति ॥ ६ ॥ कुलिजो घटः। उद्नः कुलिजः उदकुलिजः। तमुदकुलिजं संपातवन्तं कृत्वा अन्यतमेन सूक्तेन ग्रामं ग्रामजनं परिहृत्य तेनोदकुलिजेन ग्रामजनस्य मध्ये आवर्जयति तमुदकुलिजम्। ग्रामजनसांमनस्यकरमेतत्। अरण्ये कर्मणां प्रयोगात्[2]। ग्रामजने ग्रामशब्दः॥ एवं सुराकुलिजम् ॥ ७ ॥ एवमिति पूर्वधर्मातिदेशः। साधनं तु सुरापूर्णो घटः॥ त्रिहायण्या वत्सतर्याः शुक्तानि पिशितान्याशयति ॥ ८॥ त्रिहायणी या त्रिवर्षा। वत्सतरीग्रहणमगर्भिण्यर्थम्। तस्याः पिशितानि मांसानि शुक्तान्याम्लरसानि कृत्वा आशयति तान् ये सांमनस्यमिच्छन्ति। अश्नीतेति प्रैषः अभिमन्त्रणानन्तरम्[3]॥ भक्तं सुरां प्रपां संपातवत् करोति ॥ ९ ॥ भक्तं सुरा प्रसिद्धे। प्रपापानीयम्। एतत्त्रयं संपातवत् करोति। नन्वशनप्रकरणात् संपातवद्वचनमनर्थकम्। उच्यते। संपातवद्वचनमर्थानुरोधेनाशनपाने यथा स्याताम्। अकाले क्षुधितस्य मा भूतामित्यर्थः। अतश्चाभिमन्त्रणानिवृत्तिः। असमासकरणमप्रतिषेधस्य सर्वसंबन्धार्थम्। सुरयाऽब्राह्मणस्य संबन्धः। क्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिकारः। ब्राह्मणानां च पुष्करादिषु तदाचारेण प्रपायाः। उत्तरवचनमुभयवचनसंबन्धार्थम्। शूद्रस्य परिचारकस्यात्राधिकारः। सर्वसांमनस्यानि ॥ पूर्वस्य[4] ममाग्ने वर्च[5] इति वर्चस्यानि ॥ १० ॥ अनयोः सूक्तयोः दीप्तिफलानि कर्माण्युच्यन्ते। पूर्वस्येत्यधिकारार्थत्वात् षष्ठी। ममाग्ने वर्च इत्यत्रेतिः चकारार्थत्वात्॥ औदुम्बर्यादीनि त्रीणि ॥ ११ ॥ औदुम्बरपलाशेत्यादीनि[6] कर्माणि भवन्ति। आदधात्यावपति भक्षयतीत्येतानि। भक्षणान्तानीति[7] नोक्तं संचारभयात्। यदि चाधानमात्रमिष्टमकरिष्यत् तिस्र एव अवक्ष्यत्- ‘तिस्रः कूदीमयीः ऊर्णनाभिकुलायपरिहिताः’[8]॥ कुमार्या दक्षिणमूरुमभिमन्त्रयते ॥ १२ ॥ कुमारीवर्चस्यमेतत्। अभिग्रहणमन्वारम्भार्थम्॥ वपां जुहोति ॥ १३ ॥ वपां शान्तस्य पशोः। तां जुहोति। प्रत्यृचं होमः। न चास्य संज्ञपनं न वशाधर्माः[9]। एकदेशं कृत्वा प्रयोजकत्वात्॥ अग्निमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥ प्रकृतयोरन्यतरेण ॥ प्रातरग्निं[10] गिरावरगराटेषु[11] दिवस्पृथिव्या[12] इति दधिमध्वाशयति ॥ १५ ॥ अन्यतमेन सूक्तेन दधिमधुनी आशयति प्राकाश्यकामम्। दधिमधुनोः समुच्चयः

एकवद्भावात्समुच्चयभावित्वाच्चलोके ॥७ कौलालमिश्रं क्षत्रियं ॥ क्षत्रमित्रं दक्षिणमुख्या वाशायनिकायेनाकौला
लमिश्रमन्नमन्ननामपामगतं ॥७ कौलालमितरात् ॥ इतरात्सह वैश्य स्नानानुलोमजान्स्तम्भयन्न स्नातु
॥७ इतिमहृत्तारिलकृतौ कौशिकसाध्यद्वितीयाध्यायेतृतीयाकण्डिका ॥ ३ ॥७ ॥ हस्तिवर्चसमीपे न हस्ति
ने ॥ यदिहस्तित्रयमुपतिष्ठते ॥ अभिमुपतिष्ठते अंतरत्वात् ॥७ हस्तिदन्तवध्नाति ॥७ हस्तिनोरदनोऽस्ति दन्तस्य वि
कारोहस्तिदन्तः ॥ आज्यं तत्रेण बध्नाति ॥७ आमानि जतुनामानि स्वजातरूपेणापिधाप्य ॥ बध्नातीति वाक्यवि
शेषः ॥ हस्तिलोमसहितं जतुनासंश्लेष्य तत्जातुसुवर्णेन परिवेष्य बध्नात्यभ्यातानानिति लोमानि नियमहानि कौ
त् ॥७ सिंहव्याघ्रयशोहविरिति स्नानकसिंहव्याघ्रचर्मकृष्णाचर्ममराजान्याभिलोमानि ॥ स्नानकमदीनो
दंद्वः स्नानकाविद्यावृतस्नातको ब्राह्मणस्तस्य नाभिजानि लोमानि ॥ सिंहव्याघ्रोऽग्रसिद्धो ॥ वस्तोजः ॥ कृ
ष्णच्छगमसिक्तो ॥ कृष्णगोः शिरः ॥ राजाजनपदपुरपालनकर्ता क्षत्रियः ॥ षष्ठ्यः प्रतिपदं संबंधः सं
हितायाः इति यथा ॥ स्नानकादीनां समुच्चयो लिंगात् ॥ जतुनासौ स्वजातरूपेणापिधाप्य बध्नाति
संबंधः ॥ मा कोमलत्वात् ॥ अभ्यातानानिति संस्कारः ॥ मंत्रो हविरिति ग्रहणसमानत्वात् ॥७ दृश्या
नारंगनदूषणांत्राकलानि ॥ पनात्राणांनांत्राकलान्येव नखणानि रवंडानीत्यर्थः ॥ जतुनासंस्कृत्य
सकेव बध्नाति ॥७ ॥ एतयोः प्रातरग्निभिरागेराव रगराटपुरिकृस्थाध्याहीतिसममर्माणि स्थालीपाके
एकान्याहायति ॥ सिंहव्याघ्रयशोहविरित्येतयोः प्रातरग्निमित्यादीनां च सर्वेषामेकत्वः ॥ क
माभेदस्य लाघवार्थत्वात् ॥ समम मर्माणि पाटम व्यातिनानाभिहृदयं मूर्धा चेति सिंहादीनां यत्रानि
मंत्रलिंगत्वात् ॥ नदैशान्वाद्बहणं मरणासंसंगात् ॥ समर्पितवहुत्वासंसंगतु ॥ समनरस्थालीपाक
मिश्रिताननाति ॥७ ॥ अवकुशालयो ब्राह्मणो लोहितमश्रीयादिति गार्ग्यः ॥ अवकुशालमत्राभ
नं ब्राह्मणस्येनत् ॥ नसंचनवर्णादृष्टे हिताशनमश्रीयात् ॥ पंचनसाग्रसालभकः ॥ शाला ॥ ध्याधि
द्वैधास्वङ्कवापाइति ॥ प्रतिषेधात् गार्ग्यामन्येन स्मृतिब्राह्मणाभिदेशः अपवादस्थालीपाक
मात्रविध्यर्थं ॥ तस्मात् ब्राह्मणस्यमर्माभिमर्शः स्थालीपाको वा मुख्य इति ॥७ ॥ उक्तो लोममर्माणः
॥ सकृतानामन्नीकानां स्नानकादिलोममर्माणि ॥ ॥७ सर्वैरात्मावयन्ति ॥ पंचभिः सतीकैराञ्जाय
यति ॥ कामिकापंचानां समुच्चयस्तृतीया निर्देशात् ॥ अभ्यातानानिति संपातवत्करणं ॥७ अ

एकवद्भावात् समुच्चयः । भाषितत्वाच्च लोके ॥ कीलालमिश्रं क्षत्रियम् । अन्नमिश्रं दधिमध्वाशयति कारयिता । कीलालमन्नं अन्ननामसु[1] पाठात् । कीलालमितरान् ॥ १६ ॥ इतरान् सह वैश्येनानुलोमजान् सृष्ट्यन्तरजान्[2] ॥

इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ॐ । हस्तिवर्चसमिति हस्तिनम् ॥१॥ यदि क्षत्रिय उपतिष्ठते । 'अग्निमुपतिष्ठते'[3] अन्तरत्वात्[4] ॥ हास्तिदन्तं बध्नाति ॥२॥ हस्तिनो दन्तो हस्तिदन्तः। तस्य विकारो हास्तिदन्तः । आज्यतन्त्रेण बध्नाति ॥ लोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ ३ ॥ बध्नातीति वाक्यशेषः । हस्तिलोमानि जतुना संश्लेष्य तज्जतु सुवर्णेन परिवेष्ट्य बध्नात्यभ्यातानान्ते । लोम्नामनियम इति केचित् ॥ सिंहे व्याघ्रे[5] यशो हविः[6] इति स्नातकसिंहव्याघ्रबस्तकृष्णवृषभराज्ञां नाभिलोमानि ॥ ४ ॥ स्नातकादीनां द्वन्द्वः । स्नातको विद्याव्रतस्नातको[7] ब्राह्मणः । तस्य नाभिजानि लोमानि । सिंहव्याघ्रौ प्रसिद्धौ । बस्तोऽजः । कृष्णवृषभोऽसितो गोवृषः गोः सेक्ता । राजा जनपदपुरपालनकर्ता क्षत्रियः । षष्ठ्याः प्रतिपदं संबन्धः । संहितायाः इति यथा । स्नातकादीनां समुच्चयो मन्त्रलिङ्गात् । जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य बध्नातीति संबन्धः । साकाङ्क्षत्वात् । अभ्यातानान्ते संस्कारः । यशो हविरिति ग्रहणमसमानत्वात्[8] ॥ दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि ॥ ५ ॥ पलाशादीनां शकलान्यवतक्षणानि खण्डानीत्यर्थः । जतुना संस्कृत्य बध्नाति ॥ एतयोः प्रातरग्निं[9] गिरावरगराटेषु[10] दिवस्पृथिव्याः[11] इति सप्त मर्माणि स्थालीपाके पृक्तान्यश्नाति ॥ ६ ॥ सिंहे व्याघ्रे[5] यशो हविः[6] इत्येतयोः प्रातरग्निमित्यादीनां च सर्वेषां विकल्पः कर्मभेदस्य लाघवार्थत्वात् । सप्त मर्माणि पादमध्यानि नाभिर्हृदयं मूर्धा चेति । सिंहादीनां मर्माणि । मन्त्रलिङ्गत्वात् तत्तद्देशग्रहणम् । मर्म मरणप्रसङ्गात् । सप्तेति बहुत्वप्रसङ्गात् । सप्त च स्थालीपाकमिश्रितान्यश्नाति ॥ अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयादिति गार्ग्यः ॥ ७ ॥ अकुशलमशोभनं ब्राह्मणस्यैतत् । तत् पञ्चनखलोहिताशनं प्रतीयात् । 'पञ्चनखाश्चाशल्यकशशश्वाविद्गोधाखड्गकच्छपाः'[12] इति प्रतिषेधात् । गार्ग्यो मन्यते स्मेति ब्राह्मणातिदेशः । अपवादः स्थालीपाकमात्रविध्यर्थः । तस्मात् ब्राह्मणस्य मर्ममिश्रः स्थालीपाको विशुद्ध इति ॥ उक्तो लोममणिः ॥ ८ ॥ प्रकृतानां प्रतीकानां स्नातकादिलोममणिः ॥ सर्वैराप्लावयति ॥ ९ ॥ पञ्चभिः प्रतीकैराप्लावयति वर्चस्कामिनम् । पञ्चानां समुच्चयस्तृतीयानिर्देशात् । अभ्यातानान्ते संपातवत्करणम् ॥ अ-

रामं चति॥ अथावसिंचति संपातवानिति॥ आप्लवनावसेचनानां भाषामसंपातेनैवेति स्मर्तव्यं॥ रथजूव
चनसंपातवान्॥७॥ चतुरंगुलं तृणं खजाहरणं विहुतं भक्षान्तेयावमध्य॥ चतुरंगुलपरिमाणं तृणं
रज्जुदकमुच्यते॥ रथस्यतो निरज्जोहरणं किं चेत्॥ माकात्रा विहुतं स्मुदकं परिणामं माकात्रार
कावदंतत्यर्थः॥ ममंत्रकमुपमंथन॥७॥ स्तुर्लाविलाममजेपलितंगचोल्वरो यास्मार्हरष्टयरथाद्
भूमात्मिनुराजयस्मद्दति दक्षिणानृणानि रभ्यानिगंधप्रवाराभिरलंकुरुते॥ अनेनमंत्रेणारक्षि
णानृणमत्तिपति॥ ततो यूस्लंगंपदर्तानिसृभिरनुलिंपति स्कराभिरापेद्रे चस्कराभिनंततोपार्थास्रवे ि
निनिदत॥७॥ कौशिकस्याहनीयेध्यायचतुर्थीकांडिका॥७॥ राजकर्मक्रमः॥ उपनयनमेकभोस
जस्यस्याभिषेकः॥ सवितापसवानामिति॥ वैश्यकोपीसमिध्यः दमामिंद्रेतिमातः प्रातस्तियवन
तः सतिस्जेनविग्रहकाले द्रहोमंथत्रितिसेनाकर्माथेमव्याधानसेनाकर्मणस्तत्रवत्॥ त्रारणपिष्टक
तस्वाहेहृष्यदनि आज्यहोमः॥ ततो वपककाटामतंत्वाल्पयदूराहामीभ्यदनमाध्यमेहरततोर्नाल
लोहितैर्नतिततः त्रिष्टकनादित्यत्रयनुतंत्वघायतात्॥ एवंस्थितेपठति॥७॥ पूर्वस्यहस्तिन्सनस
नानिर्दथवीकितयस्यहस्तितबेहेतुतानु॥ परसेनाहस्तिनोसंगकरणे कर्माणयुच्यते॥ पूर्वस्यनिपरस्त्र
हणंभनीकानुरथरथानानु॥ हस्तिनसनानीति फलवत्वेतृपस्यमाणानि त्रसनानीत्याधापयतिमा परस्
मातेराजकर्माणिराजोधिकारात्॥ पूर्वामधिकारे सर्वपाराजकर्मत्वं भवतत्रार्थपचरहोताज्यं॥७॥
रथचक्रेणसंपातवनामानिसवर्तयतिरथः प्रक्षिप्तः तस्यरथचक्रं संपातवंतं स्यात्तेनसंपातवता
हेतुलक्षणात्ततोयापरबलहस्तिनयुधाप्रवर्तमानानां दृष्ट्वामापारथचक्रेणाग्रतोपत्याहस्ति
नः प्रवर्तयति॥ स्वबलहस्तिनाप्रवर्तो रथचक्रेणहेतुना॥७॥ यानेभियाति॥ यानेनेतियानं सभ्या
द्विसंपातसंस्क्तेनपरसेनाहस्तिनः अभिमुखागच्छति॥ पुरोधावारथे अभियाति॥ निविरशाषुः॥
भेर्यादीनि वादीनि वादित्राणी भेरीमृदंगतत्लरिकादीनि तेनसंबैरन्यत्रसर्वं ग्रन्थात्॥ इति वस्त्रा
शार्कराः पञ्चर्कराः इतिप्रसिद्धः वसिरनुनामतानमनयाः प्रक्षिप्ताः शर्कराः सप्तमीनिर्देशात्॥ एनयार
स्यनरंतेणाभिमुखः परहस्तिनापानि॥ तृतीयाप्रकरणात्॥७॥ नेत्रेणनरः अच्छन्ननोत्रहस्तेनो
हतः॥ वेलुकइतिप्रसिद्धानामानमयपस्रासोसहतनश्रोतितनरः अच्छन्नः॥ नरः पाटनरत्नमूर्च्छः॥ तो
वंकरणं नरः अच्छन्ननोत्रहस्तेनाहतः॥ वेलुकइतिप्रसिद्धानामानमयपस्रासोसहतनश्रोतितनरः

वसिञ्चति ॥ १० ॥ अथावसिञ्चति स्नापयति । 'आप्लवनावसेचनानामाचामयति च'[१] इति स्मर्तव्यम् । पृथग्वचनमसंपातत्वात् ॥ चतुरङ्गुलं तृणं रजोहरणबिन्दुनाभिश्चोत्योपमथ्य ॥ ११ ॥ चतुरङ्गुलपरिमाणं[२] तृणम् । रज उदकमुच्यते[३] । तद्धरतीति रजोहरणं किञ्चिदाकाशम् । बिन्दुरल्पपरिमाणमुदकम्[४] । आकाशोदकबिन्दुनेत्यर्थः । अमन्त्रकमुपमन्थनम् ॥ शुनि कीलासमजे पलितं तृणे ज्वरो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तस्मिन् राजयक्ष्म इति दक्षिणा तृणं निरस्यति गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते ॥ १२ ॥ अनेन मन्त्रेण दक्षिणा तृणं प्रक्षिपति । ततो 'यस्ते गन्धः'[५] इति तिसृभिरनुलिम्पति सुरभिगन्धैर्वर्चस्कामिनम् । तृतीया सार्था । 'सर्वैः'[६] इति निवृत्तम् ॥ कौशिकस्य द्वितीयेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ राजकर्मक्रमः । उपनयनमेकाग्नौ[७] राज्ञः । तस्याभिषेकः[८] 'सविता प्रसवानामिति वैश्वलोपीः समिधः'[९] । 'इममिन्द्रेति प्रातः प्रातः'[१०] इत्येवम् । ततः प्रतिराजेन विग्रहकाले 'इन्द्रो मन्थतु'[११] इति सेनाकर्मार्थमग्न्याधानम् । सेनाकर्म तन्त्रवत् । प्राक् स्विष्टकृतः 'स्वाहैभ्यः'[१२] इति आज्यहोमः । ततो बधककाष्ठैः प्रज्वाल्य 'दुराहामीभ्यः'[१३] इति आज्यमिङ्गिडम् । ततो 'नीललोहितेन'[१४] इति । ततः स्विष्टकृतादि । त्रयं तु तन्त्रे आवापत्वात्[१५] । एवं स्थिते पठति । पूर्वस्य हस्तित्रसनानि ॥ १ ॥ पृथिवीविजयस्य हस्तिबलहेतुत्वात् । परसेनाहस्तिनां सङ्गतकरणे कर्माण्युच्यन्ते । पूर्वस्येति पुनर्ग्रहणं प्रतीकान्तरव्यवधानात् । हस्तित्रसनानीति फलवचनम् । वक्ष्यमाणानि त्रसनानीत्याधापयति । परशमने राजकर्माणि राज्ञोऽधिकारात् । पूर्वस्येत्यधिकारे सर्वेषां राजकर्मत्वम् । अतश्चात्र पञ्चगृहीताज्यम्[१६] ॥ रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति ॥ २ ॥ रथः प्रसिद्धः । तस्य च रथस्य चक्रं संपातवत् कृत्वा तेन संपातवता । हेतुलक्षणा[१७] तृतीया । परबलहस्तिनो युद्धाय प्रवर्तमानान् दृष्टमात्रान् रथचक्रेणाग्रतो गत्वा हस्तिनः प्रवर्तयति । स्वबलहस्तिना प्रवृत्तो रथचक्रेण हेतुना ॥ यानेनाभियाति ॥ ३ ॥ यात्यनेनेति यानमश्वादि । तेन संपातसंस्कृतेन परसेनाहस्तिनः अभिमुखो गच्छति पुरोधाः ॥ वादित्रैः ॥ ४ ॥ अभियातीति शेषः । भेर्यादीनि वादित्राणि । भेरीमृदङ्गझल्लरिकादीनि । तेन सर्वैरन्यत्र सर्वग्रहणात् ॥ दृतिबस्त्योरोप्य शर्कराः ॥ ५ ॥ दृतिः प्रसिद्धः । बस्तिरनुवासनीयं[१८] चर्म । तयोः प्रक्षिप्य शर्कराः । सप्तमी निर्देशात् । एतयोरन्यतरेणाभिमुखः परहस्तिनां याति । तृतीयाप्रकरणात् ॥ तोत्त्रेण नग्नप्रछन्नः ॥ ६ ॥ तोत्त्रं हस्तितोदनः । वेलुक इति प्रसिद्धनामा । नग्नश्चासौ प्रच्छन्नश्चेति नग्न-

प्रछन्नः॥नमः प्राहन्तृ इत्यर्थः॥नीतंकरणंनयः प्रछन्नः कर्ता अनयोनयोः संगृह्य व्यापारभेदात्॥
॥७॥त्रिपादशरस्यमानोनिहन्तदारस्तत्रास्तरापनमनः कर्णिहस्तः परिवर्तमान्यभिभूरिद्धोजयात्योभि
लेंद्रेनिसांग्रामिकाणि॥एतेषांसूक्तानांसांग्रामसाधनकर्माण्युच्यन्ते॥भदारस्तत्त्वेत्तिराइत्यग्र
हणादिग्रहणंत्रिपादशरस्येतिप्रथमम्॥७॥आज्यसक्थून्जुहोति॥आज्यंसक्तवश्चेतिद्रव्यद्वंद्वः॥वि
कल्पस्थानयोः साधनवत्॥धनुरिध्मधनुःसमिधमादध्याति॥धनुषिदध्यायस्यापनेरितिब
हुव्रीहिः धनूंष्येवसमिधः धनुःसमिधेप्रधानकरणानीतिदध्या अनेननंत्रविकल्पः॥एवं
त्सामिदिध्मयोः प्रकरणा॥७॥एवमिध्मेप्ये॥एषवदध्यास्येतिबहुव्रीहिः॥नपो सुमिधः प्रदे
शमात्रा एव॥समिन्निर्देशात्॥७॥धनुःसंपातंवद्धिमृज्य प्रयच्छति॥संग्रामेवर्तमानेधनुः
संपातवत् करोति॥तत्संपातवत्कृत्वा प्रयच्छतिराज्ञे एकवचनात्॥नानासाजनहस्तेन्॥प्रथमस्ये
तिपर्ययणानि॥प्रथमस्यत्रिषप्तादशरस्येत्यस्यदृष्टूणां सर्वनागमनफलानिकर्माण्युच्यन्ते॥
स्वसेनायाआवेधकराणीत्यर्थः॥लिंगमंत्रवचनात्॥७॥इष्वाद्यालीज्यापाशानत्यक्ष्माणिब
ध्नाति॥शत्रुर्याहनः सारथ्रोहदः सिप्रश्लोवक्त्रान्तर्गिनिभन्धपाशान्तुः नेहनवनोहनः पमुष्यकत्
केविराहकूगमहेतत्कपधालोपः॥टियागेनिसूत्रेणडीपृष्ठ्या अपरतोह इष्वालीति भपः यथा॥
अटवीत्यर्थः॥ज्यापाशाः तृणानामूलानितृणान्येवसकरवालकसमत्ययः॥ प्रसिद्धः॥ अन्यत
मस्यवेधनसंस्कारसाधनत्वात्॥७॥आरसानित्यनादलानि॥अस्यसूक्तस्यकर्माणिशत्रुसमु
त्त्रास्त्राणांमनीपकरणफलानीत्यर्थः॥पुनः फलवचनंसर्वत्राक्षरप्रत्ययार्थे॥७॥फली
करणतुषनुसानतन्त्पयान्यावपति॥फलीकरणार्थमावपतिक्वचनमनन्त्रस्वाहाकारभावः
॥७॥अन्नाहः॥अपवापरसेना॥७॥अग्निः शत्रुनग्निनोहूतइतिमाहनानि॥स्वपरज्ञानमोह
नं॥ सुपव्याहृतिमिचिनना॥ उनरस्यग्रहणसमपानत्वात्॥तस्मादिकल्पः॥७॥ओदनेनोप
यम्यफलीकरणानुलूखलेनजुहोति॥भस्वनित्यंनतमहस्ताद्धोमत्वात्॥७॥एवमण्वन्॥
अगावः कणिकिकाओदनेनोपयम्यउलूखलेनजुहोति॥एषगूयोगकरणेफलीकरणफली
करणानांविशेषणत्वमाभूत्॥७॥एकविंशत्योशर्कराभिर्गति॥निभ्रुनानि॥परसेनाप्रतिमर्थे

प्रच्छन्नः नग्नप्रावृत इत्यर्थः । तोत्त्रं करणम् । नग्नप्रच्छन्नः कर्ता । अतश्चानयोः समुच्चयो व्यापारभेदात् ॥ विद्धा शरस्य [1] मा नो विदन् [2] अदारसृत् [3] स्वस्तिदाः [4] अवमन्युः [5] निर्हस्तः [6] परि वर्त्मानि [7] अभिभूः [8] इन्द्रो जयाति [9] अभि त्वेन्द्र [10] इति सांग्रामिकाणि ॥ ७ ॥ एतेषां सूक्तानां संग्रामसाधनकर्माण्युच्यन्ते । अदारसृत् [11] स्वस्तिदाः [12] इत्यन्यत्र प्रहणात् ग्रहणम् । विद्धा शरस्येति प्रथमम् ॥ आज्यसक्तूञ्जुहोति ॥ ८ ॥ आज्यं सक्तवश्चेति द्वन्द्वः [13] । विकल्पश्चानयोः साधनत्वात् ॥ धनुरिध्मे धनुःसमिध आदधाति ॥ ९ ॥ धनूंषि इध्मा यस्याग्नेरिति बहुव्रीहिः । धनूंष्येव समिधः । अप्रधानकरणाच्चेध्मा इति । अतश्च तन्त्रविकल्पः । एवं समिदिध्मयोः प्रकरणत्वम् ॥ एवमिष्विध्मे ॥ १० ॥ इषव इध्मा यस्येति बहुव्रीहिः । तयोः समिधः प्रादेशमात्र्य एव । समिन्निर्देशात् ॥ धनुः संपातवद्विमृज्य प्रयच्छति ॥ ११ ॥ संग्रामे वर्तमाने धनुः संपातवत् करोति । तत् संपातवत् कृत्वा प्रयच्छति राज्ञे एकवचनात् । नाना मार्जनं हस्तेन ॥ प्रथमस्येषुपर्ययणानि ॥ १२ ॥ प्रथमस्य विद्धा शरस्येत्यस्य इषूणां सर्वतोगमनफलानि कर्माण्युच्यन्ते । स्वसेनाया अवेधकराणीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गवचनं [14] तद्वत् ॥ द्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशतृणमूलानि बध्नाति ॥ १३ ॥ द्रुर्यया हतः सा द्रुघ्नी । द्रुः क्षिप्रमेव वशान्नमिति भाष्यम् । यो द्रुः तं हतवती । हनः [15] 'अमनुष्यकर्तृके च' [16] । टक् । गमहनेत्युपधालोपः [17] । टिड्ढाणेति [18] सूत्रेण ङीप् । द्रुघ्न्या आर्त्नी द्रुघ्न्यार्त्नी इति धनुषः अष्ट्रा अटनीत्यर्थः । ज्यापाशः प्रसिद्धः । तृणानां मूलानि तृणमूलान्यग्रसूकरबालसंप्रत्ययः [19] । अन्यतमस्य बन्धनं संस्कारसाधनत्वात् ॥ आरेऽसौ [20] इत्यपनोदनानि ॥ १४ ॥ अस्य सूक्तस्य कर्माणि शत्रुप्रयुक्तशस्त्राणां प्रतीपकरणफलानीत्यर्थः । पुनः फलवचनं सर्वशस्त्रसंप्रत्ययार्थम् ॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणान्यावपति ॥ १५ ॥ फलीकरणार्थमावपतिवचनम् । अतश्च स्वाहाकाराभावः ॥ अन्वाह ॥ १६ ॥ तथा च परसेनाम् ॥ अग्निर्नः शत्रून् [21] अग्निर्नो दूत [22] इति मोहनानि ॥ १७ ॥ स्वपरज्ञानमोहनं युद्धव्यावृत्तिचिन्तनम् । उत्तरस्य ग्रहणं समानत्वात् । तस्माद्विकल्पः [23] ॥ ओदनेनोपयम्य फलीकरणानुलूखलेन जुहोति ॥ १८ ॥ प्रत्यृचम् [24] । नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात् [25] ॥ एवमणून् ॥ १९ ॥ अणवः कणिकाः । ओदनेनोपयम्य उलूखलेन जुहोति । पृथग्योगकरणं फलीकरणं कणानां विशेषणं मा भूत् ॥ एकविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनाति ॥ २० ॥ परसेनां प्रति शूर्पे

एकविंशतिशर्कराः अश्मानः पाषाणाः सर्वाण्यभिमंत्र्याणीति वचनात्॥ अभिमंत्रयते॥ ७ अप्स्वायजने॥
ग्रामायजनमित्यादि वध्योशत्रुः योजनात्॥ ७ संशितमिति शितिपदें संपातवतीमवसृजति शिति
पदी शृंगभृंगपदीमित्येतां संपातवतीं कृत्वा परसेनायामवसृजति पुरोधाः॥ ७ उद्धर्षन्तां योजयति॥ उद्धत
उद्धतः॥ उद्धर्षन्तामित्यनुवर्तते॥ योजयति॥ न मंत्रः॥ इममिंद्रमिति सूक्तयोः पाठान्नानाति॥ कर्माणि भवं
ति॥ मान्युसन्नित्यनुमादीनि॥ ७ दिग्युक्ताभ्यां नमोदेववधेभ्य इत्युपतिष्ठते॥ येस्यां स्थ प्राच्यां
दिशि शालाया इत्येताभ्यां दिग्युक्ताभ्यामुपस्थानं॥ मंत्रोक्तानां तृतीयानिर्दिष्टानां यत्र योगो माभूत्॥ ७ त्वया म
न्यो यस्समन्योरादिति समारंभणात्॥ उत्तरस्य ग्रहणमर्थं॥ ७ सेने सर्वा समायाः जपति॥ ७ आत्मीया
परसेनां च विनाशो लिंगे परसेनायां॥ आशीर्लिंगे स्वसेनायां॥ ७ भागमो जान्यात्र॥ निर्गिटाल
तान्संपातवतोक्तान्सेनाक्रमेषु वपति॥ मंगाहमवते नः दीर्घाभिधाने वंच पके स्यपरे नाहिकारः॥ भंगाः
पाशाः॥ तथा मौंजिकामौञ्जाः॥ तानिर्गिडेन प्रक्षिनात्॥ इंगिडमाप जोघृतं विषं रसेनाश्यज्य सं
पाताः तेनानुक्तेव परसेनाक्रमेणोदरेषु वपति॥ अनुवाचनमन्वारभणं माभूत्॥ ७ एवमामपात्रा
णि॥ इंगिडान्युक्तानि संपातवत्यनुक्तानि सेनाक्रमेषु वपति पृथक्योगकरणं समुच्चयार्थं॥ ७ इंगि
डेन संप्रोक्ष्य तृणानागिरसेनाभिनाद्य वपति॥ आंगिरसाग्निः कल्पान्तकस्तेनदीपयति तृणादीपने
मंत्रः॥ प्रधानानिर्देशात्॥ ७ या पूर्वमेव नतिनीतिनानयंति या पुरुषान्नो चेस्तनोनिव्याप्तानितानि
ते भव्यामाजयति॥ प्रसंगाद्ध्यानानि विधानसंध्यादिदर्शितपदत्यर्थं॥ ७ इति भट्टदारिलकृतौ द्विती
याध्याये पंचमी कण्डिका॥ ७ ॐ कृपयत्व स्मादिदा मित्याश्वत्थ्यां पात्र्यां तद्दीतनगोमयपरिस्त्वेयं
पुरुषशिरसि वामित्रांजुहुदभिप्रक्रम्य निवपति॥ अश्वत्थः पिप्पलः तस्मात्कृता आश्वत्थीतस्यां
पात्र्यां तद्दीतनगोमयपरिस्त्वेयं कृत्वा तन्नेतु परां त्रिवृत्तं त्रेन गायत्रो गोमयः परिस्त्वयद्दीतिकेचित्तं
पात्रं हस्तिनः स्वेकरोति पुरुषस्य शिरस्याने अभिमित्रान्प्रति अभिक्रमति जुहुत्॥ तत्र प्रयोगः॥
जुहुत्नभिप्रक्रम्य निवपति अहीतनसमासोनिवपनं पात्र्याः॥ कृपयत्वतरदिति सर्वसूक्तमा ग्रहणात्ततरि
दासेत्याः ऋतां पारीदं वक्तुविस्तात् ग्रहणात्॥ प्रतीकयोः समुच्चयः॥ नात्र तच्चोतिनवपनं तूष्णीं त्रापत्वात्॥
॥ ७ वराहविहिताः शाजानोविदंकुर्वंति॥ सूकरेण खातं तांम्हस्मानीय वेदकरणं॥ राजानोवीदं कुर्युः॥

एकविंशतिः शर्कराः। अल्पाः पाषाणाः। 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[1] इति वचनात् अभिमन्त्रणम्॥ अप्वां यजते॥ २१॥ अप्वायजने निर्वापादावप्वाशब्दयोजनम्[2]॥ संशितम्[3] इति शितिपदीं संपातवतीमवसृजति॥ २२॥ शितिपदीं शुक्लपदीं मेषीं संपातवतीं कृत्वा परसेनायामवसृजति पुरोधाः॥ उद्वृधत्सु योजयेत्॥ २३॥ उद्वृध उद्वेगः॥ उद्विग्नेषु शत्रुषु युद्धं योजयेत्। न मन्त्रः॥ इममिन्द्र[4] इति युक्तयोः प्रदानान्तानि॥ २४॥ कर्माणि भवन्ति 'आज्यसक्तून्'[5] इत्येवमादीनि॥ दिग्युक्ताभ्यां नमो देववधेभ्य इत्युपतिष्ठते॥ २५॥ 'येऽस्यां स्थ प्राच्यां दिशि'[6] 'प्राची दिक्'[7] इति दिग्युक्ते। ताभ्यामुपस्थानं मन्त्रोक्तानाम्। तृतीयानिर्देशोऽन्यत्र योगो मा भूत्॥ त्वया मन्यो[8] यस्ते मन्यो[9] इति संरम्भणानि॥ २६॥ उत्तरस्य ग्रहणं भेदार्थम्[10]॥ सेने समीक्षमाणो जपति॥ २७॥ आत्मीयां परसेनां च। विनाशलिङ्गं परसेनायाम्। आशीर्लिङ्गं स्वसेनायाम्॥ भाङ्गमौञ्जान् पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् सेनाक्रमेषु वपति॥ २८॥ भङ्गा हिमवति तदभिधानमेव। चम्पकेत्यपरे। तद्विकाराः भाङ्गाः पाशाः। तथा मुञ्जविकारा मौञ्जाः। तानिङ्गिडेन म्रक्षितान्। इङ्गिडं तापजो घृतविष्यन्दः। तेनाभ्यज्य संपाताः। ततोऽनूच्य परसेनाक्रमणदेशेषु वपति। अनुवचनमन्वारम्भणं मा भूत्॥ एवमामपात्राणि॥ २९॥ इङ्गिडालंकृतानि संपातवन्त्यनूक्तानि सेनाक्रमेषु वपति। पृथग्योगकरणं समुच्चयार्थम्॥ इङ्गिडेन संप्रोक्ष्य तृणान्याङ्गिरसेनाग्निना दीपयति॥ ३०॥ आङ्गिरसोऽग्निः कल्पोक्तः। तेन दीपयति। तृणानां दीपने मन्त्रः। प्रधाननिर्देशात्॥ यान् धूमोऽवतनोति तान् जयन्ति॥ ३१॥ यान् पुरुषान् नीचैस्तनोति व्याप्नोति तानितरे अव्याप्ता जयन्ति। प्रसङ्गात् विज्ञानविधानं संध्यादिप्रतिपत्त्यर्थम्॥ इति भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये पञ्चमी कण्डिका॥ ॐ। ऋधङ्मन्त्रः[11] तदिदास[12] इत्याश्वत्थ्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचये हस्तिपृष्ठे पुरुषशिरसि वाऽमित्राञ्जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति॥ १॥ अश्वत्थः पिप्पलः। तस्मात् कृता आश्वत्थी। तस्यां पात्र्यां त्रिवृति गोमयपरिचयं कृत्वा। न च त्रिगुणं त्रिवृत् तत्रैव। गवा कृतो गोमयः[13] परिचय इति केचित्। तां पात्रीं हस्तिनः पृष्ठे करोति पुरुषस्य शिरसीति वा। अमित्रान् प्रति अभिक्रामति जुह्वत्। शत्रुप्रयोगः। जुह्वदभिप्रक्रम्य निवपति। हवनसमाप्तौ निवपनं पात्र्याः। 'ऋधङ्मन्त्रः' इति सर्वसूक्तमा ग्रहणात्[14]। तदिदासेति ग्रहणं 'यदि चिन्नु त्वा'[15] इत्या ग्रहणात्। प्रतीकयोः समुच्चयः। नात्र तन्त्रम्। निवपनं तूष्णीम्। शेषत्वात्॥ वराहविहताद्राजानो वेदिं कुर्वन्ति॥ २॥ सूकरेण खातां मृदमानीय वेदिकरणम्। राजानो वेदिं कुर्युः।

भावादिमंत्रास्तुपुरोधसः॥७ यस्यांप्रदानांनानि॥तस्यांविद्यांप्रदानांनानितंत्रवंतिकर्माणिकार्याणि॥आ
यमनूनित्येवमादीनिप्रदानांनानि॥७ एकेषाहतस्यादहनउपसमाधायदीर्घदंडेनस्त्रुवेणरथचक्रस्य
वितनसमयेयाजुहोति॥एकदेशाहतावप्यस्यादहनमुपसमाधीयवचनमंत्रार्थदीर्घदंडायस्यसार्थदीर्घ
दंडः॥कोसौस्त्रुवस्तेनजुहोति॥यावनारुत्रानंनस्रुत्रानि॥रथस्यचक्रोतस्यछिद्रेणजुहोति॥ग्राम
यन्त्राभतः॥पारतःसमयेनिर्देशोग्निनिर्दतिःस्यात्॥यतोयतःस्वामित्यर्थ॥तस्मात्कारणाद्धर्मात्करणि
निष्टत्यर्थामृकाभ्यांहोमः॥७ याजनीयांश्रुत्वायाजयेत्॥संयामयाज्यांवाचंश्रुत्वापुरोधागांजप
तमनवंक्षुधायेप्रधानकर्मेदंकर्माभावा नु॥७ यदिचितुत्वानसोदेवबंधेभ्यइत्यन्वाह॥यदितत्तु
नेभ्यःवांपरसेनिकाननुब्रूयात्॥प्रधानकर्मतनसोदेवबंधेभ्यइतिसूक्तेनानुवचनं॥७॥वेदुधायप्रदा
नांनानि॥वैश्यायपराद्देसूक्तोनित्यादीनिसर्वाणिवैश्यायपयोदहतिकेचित्॥७॥त्वयावयमित्यासुधि
ग्रामण्यःत्वयावयमित्यृचोप्रदानांनांनिवत्ताधिकृतत्वानुकुर्यात्॥७ नितद्धिपइतिराज्ञो
रथांतंद्वौद्वावरोहयेत्॥ऋत्वापुरोधाराज्ञरथद्वौद्वौयोद्धारावरोहयेत्॥७ यन्नपश्येनयुध्येत॥
यंनजानेत्येवतूद्दपानेनयोम्बतोनयुध्येतराजा॥७ नितद्धिपेवनस्पतेयाविष्ठाप्रदद्वादित्रास्मिन
नवजीतेनवरथेराजानंससारथिमास्थापयति॥नितद्धिपइत्येका॥वनस्पतइतिसूक्तं॥प्रथमा
विष्टत्यादिहितयंक्तानेकेनचित्॥तत्सहसारथीनाभारोहयति॥पुरोधाआरोहणेनिमंत्रः॥७
ब्रह्मजतानमिनिजीविनहाले॥ब्रह्मजज्ञानमितिमहत्कांडिका॥व्याधितंजीवियानेनोनसंत्र
येनत्वावधारयाविज्ञानकर्माचिंतयित्वाकुर्यात्॥७ नित्यःस्त्वावरअगारेषुवधाय॥स्त्वावास्त्वा
पुस्तनयीःस्त्वावरअगारेषुकृत्वाचिंतयेत्॥जीविदयनेति॥अभिमंत्र्यावधानंसर्वाण्यभिम
त्र्यणानिवचनात्॥७ उक्तवतीषुकल्याणं॥यदिचअंगारस्थातुर्थगछतिततोजीवियानि॥अस्मा
विनितेयं॥७ सांग्रामिककर्मतान्यादिष्टानिमध्यमदृत्युरितरसेनर्द्धानिसर्वायांसेनायांपारकृत्यामध्य
मामृत्यमितिएवंसंकल्पयति॥एवमन्यादिष्टाः॥७ पराजेष्यमाणामृत्युरितिवचनेन॥यत्नामृत्यु॥
मृत्कयीनारोहयतितेनजीवनेयपुनर्मृत्यमतीत्यवचनेन ततोनतः अयंसूक्तकुवत्समुख्याहन्यते॥
मृत्योरतेषुमध्यमेषुमध्यमाउभयाःअंतेषववराअंतेसूक्तवत्सजंघन्याहन्यतेबहुवचनंस्पृत्नायस

मानादिमन्त्रास्तु [1] पुरोधसः ॥ तस्यां प्रदानान्तानि ॥ ३ ॥ तस्यां वेद्यां प्रदानान्तानि तन्त्रवन्ति कर्माणि कार्याणि । ' आज्यसक्तून् ' [2] इत्येवमादीनि प्रदानान्तानि ॥ एकेष्वा हतस्यादहन उपसमाधाय दीर्घदण्डेन स्रुवेण रथचक्रस्य खेन समया जुहोति ॥ ४ ॥ एकया इष्वा हतो यस्तस्यादहने । उपसमाधायवचनं मन्त्रार्थम् । दीर्घः दण्डो यस्य सोऽयं दीर्घदण्डः । कोऽसौ । स्रुवः । तेन जुहोति यावता कृशानुं न स्पृशति । रथस्य चक्रम् । तस्य छिद्रेण जुहोति । समयेत्यभितः परितः समयाऽनिर्देशे [3] नाग्निनिवृत्तिः स्यात् । यतो यतः खमित्यर्थः । तस्मात् करणविभक्तिरग्निनिवृत्त्यर्था [4] । सूक्ताभ्यां होमः ॥ योजनीयां श्रुत्वा योजयेत् ॥ ५ ॥ सङ्ग्रामयोज्यां वाचं श्रुत्वा पुरोधा योजयेत् स्वबलं युद्धाय । प्रधानकर्मेदं क्रमाभावात् ॥ यदि चिन्नु त्वा नमो देववधेभ्य इत्यन्वाह ॥ ६ ॥ ' यदि चिन्नु त्वा ' [5] इत्यृचं परसैनिकाननुब्रूयात् । प्रधानकर्म । ' नमो देववधेभ्यः ' [6] इति सूक्तेनानुवचनम् ॥ वैश्याय प्रदानान्तानि ॥ ७ ॥ वैश्याय राज्ञे । आज्यसक्तूनित्यादीनि [7] भवन्ति । वैश्याय योद्ध्र इति केचित् ॥ त्वया वयमित्यायुधिग्रामण्ये ॥ ८ ॥ ' त्वया वयम् ' [8] इत्यृचा प्रदानान्तानि बलाधिकृतत्वात् कुर्यात् ॥ नि तद्दधिषे [9] इति राज्ञोदपात्रं द्वौ द्वाववेक्षयेत् ॥ ९ ॥ ऋचा पुरोधा राज्ञा सह द्वौ द्वौ योद्धाराववेक्षयेत् ॥ यं न पश्येन्न युध्येत ॥ १० ॥ यं राजा न पश्येत् उदपात्रे तयोस्ततो न युध्येत राजा ॥ नि तद्दधिषे [9] वनस्पते [10] अया विष्ठा [11] अग्न इन्द्रो [12] दिशश्चतस्र [13] इति नवं रथं राजानं ससारथिमास्थापयति ॥ ११ ॥ ' नि तद्दधिषे ' इत्येका । ' वनस्पते ' इति सूक्तम् । ' अया विष्ठा ' इत्यादी द्वे । नवं न क्रान्तं केनचित् । तं सह सारथिना आरोहयति पुरोधाः । आरोहणे मन्त्रः ॥ ब्रह्म जज्ञानमिति जीवितविज्ञानम् ॥ १२ ॥ ' ब्रह्म जज्ञानम् ' [14] इति माहाकाण्डिका । व्याधितो जीविष्यति नेति संशये तत्त्वावधारणविज्ञानं कर्ता चिन्तयित्वा कुर्यात् ॥ तिस्रः स्नावरज्जूरङ्गारेष्ववधाय ॥ १३ ॥ स्नावा स्नायुस्तन्मयीः स्नावरज्जूरङ्गारेषु कृत्वा चिन्तयेत्– जीवेदयं नेति । अभिमन्त्र्यावधानं ' सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ' [15] इति वचनात् ॥ उत्कुचतीषु कल्याणम् ॥ १४ ॥ यदि च अङ्गारस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति ततो जीविष्यत्यसाविति विज्ञेयम् ॥ साङ्ग्रामिकमेता व्यादिशति मध्ये मृत्युरितरे सेने ॥ १५ ॥ इयं मदीया सेना । इयं पारक्या । मध्यमा मृत्युरिति एवं संकल्पयति । एवं व्यादेशः ॥ पराजेष्यमाणान् मृत्युरति वर्तते जेष्यन्तो मृत्युम् ॥ १६ ॥ मृत्युर्यानारोहयति ते जीयन्ते । ये पुनर्मृत्युमतीत्य वर्तन्ते ते जयन्ति ॥ अग्रेषूत्कुचत्सु मुख्या हन्यन्ते । मृत्योरग्रेषु । मध्येषु मध्याः । उभयोः । अन्तेष्ववरे ॥ १७ ॥ अन्तेषूत्कुचत्सु जघन्या हन्यन्ते । बहुवचनं स्फुटिताग्रसं-

सन्ययार्थं॥ ७ एवमिषीका॥ इषीकास्तम्बः इत्यादि संप्रत्ययार्थं॥ एवमिति विज्ञानानां निर्देशात्॥ विषानिर्देश
नृ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये दारिले द्वितीयाध्याये षष्ठी कण्डिका॥ ६ ७॥ उच्चैर्घोषा उपश्वासयर्थ तम
र्वाद्यानि प्रक्षाल्य नगरे सीरेण संपाद्य संपातवन्ति निग्रहाहत्य प्रयच्छति॥ सर्वाहि सर्वाणि वाद्यानि॥ द्वा
णि प्रक्षाल्य नगरे आत्रीरेण प्रक्षिप्य समुच्चय एकत्वज्ञानात्॥ उदरीरजीर्णप्रमंदोन्नत्रीरेति वचनात्॥ स
पातवत्करणं त्रिस्त्रिरेकैकवादित्रं वादयित्वा पुरो धावद्भ्यः प्रयच्छति॥ सर्वग्रहणादन्यत्रानिय
मप्रसक्तत्वादिषु मन्त्राभावः॥ संपातवत्त्वात्॥ ७ विहृदयमित्युच्चैस्त्वराहुतेस्तासुवमुद्दृत्य॥ अनेन
सूक्तेन जुहुयात्॥ स्रुवमुदहलेयत् उद्वेपरिवर्तयत् होमसम्बोधे॥ उदक उच्चैः स्वराभावे मन्त्रणाहुतेर्न
वचनात्॥ कल्माषान्तरेण हतात्॥ ७ सोमांशुं हरिणचर्मण्युल्लीयेत्यनिश्चित्यायचत्तादि॥ सोमलता हरिण
स्य चर्मणि उद्ध्याप्त त्रिभिरंशुभ्यस्त्रियायेत् अन्यराजानिरत्यर्थं संयुक्तयोः सोमांशुप्रकरणात्॥
उभयत्रैव वचनालिंगसद्भावात्॥ ७ परिवर्त्मानीन्द्राजयानीति राजा त्रिः सेनां परियाति॥ राजाभि
षिक्तः आसीनां सेनां त्रिः सर्वतोगच्छति॥ इन्द्राजयानीति सर्वं सूक्तं॥ ७ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः॥ हरि
णचर्मणीत्यादीनि च पूर्वे त्रिषप्तीयं॥ पूर्वस्मात्कः सोमांशुरित्येव वचनात्॥ ७ संदानं च आदानेनेति पांश्चादान
संदानानि॥ आदीयते अनेनेत्यादानपाशः समुपदीयते संदानं पादबन्धनं॥ इंगिडालंकृतौ संपातवन्ति कृत्वा
दि आदानसंदानयोः कृत्वा मनेनालंकृत्य मधुवपनमादानेनेति ग्रहणं आदाननपनस्येव केवलस्य प्रयोगार्थं॥ पूर्वे
ण सह योगसमानत्वात्॥ ७ मर्माणि नर्दनिरिपत्रिय संनाहयति॥ तत्र त्राणपरिधापनकालेनुमंत्रणं॥ ७
अभयानामभयः॥ अभये द्यावापृथिवीत्यादयः एतेषामेतत्कर्मगणं तत्प्रतिसूक्तं षष्ठीनिर्देशात्॥ ७
इन्द्रामन्थनिति॥ स एकेकेन समानादित्वात्॥ मंथनसमिदाधानयोः प्रयोगार्थं॥ अन्वयः च कर्मभिरग्निं
मंथतीत्यत्रैककस्मिन् पलक्ष्य उणीरादधानीत्यत्र सूक्तं॥ ७ पृतित रज्जु रीतरज्जुम चवाधायजीर्णा रज्जुमु
व धा त्यग्निपातेदृढे प्रत्यर्चेन॥ ७ अश्वत्थबधकयोररग्निंमथ्नाति॥ पिप्पलीकरमालयोरग्निंमथ्नाति सूत्र
विकल्पः पृथ्व्यामिन्द्राग्निमर्यं विनिकृत्य॥ ७ धूममिति धूममनुमंत्रयते॥ धूमं दृष्ट्वाग्निपादेतेनार्धर्चे
नानुमंत्रयते॥ अग्निपरादृष्टोदितेनार्धर्चेन धूमं परेतेन तस्मिन् सेनाकर्माणि स्युः॥ सर्वाग्निसेनार्थं
नादृष्टिकाविति वचनात्॥ सपत्नक्षयणी संबन्धेन तस्मिन् अनर्थकं स्यात्॥ न च परासंदृष्टानां प्रदान क

प्रत्ययार्थम् ॥ एवमिषीकाः ॥ १८ ॥ इषीकाः 'तिस्रः'[१] इत्यादिसंप्रत्ययार्थम् । एवमिति विज्ञानातिदेशश्च विषयातिदेशात् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ उच्चैर्घोष[२] उप श्वासय[३] इति सर्ववादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण संधाव्य संपातवन्ति त्रिराहत्य प्रयच्छति ॥ १ ॥ भेर्यादीनि सर्वाणि वादित्राणि प्रक्षाल्य तगरोशीरेण प्रलिप्य । समुच्चय एकवद्भावात् । उशीरं जीर्णं प्रमन्दोशीरेति[४] वचनात् । संपातवत्करणम् । त्रिस्त्रिरेकैकं वादित्रं वादयित्वा पुरोधा वादयितृभ्यः प्रयच्छेत् । सर्वग्रहणादन्यत्रानियमः । प्रक्षालनादिषु मन्त्राभावः । संपातवत्त्वात् ॥ विहृदयम्[५] इत्युच्चैस्तरां हुत्वा स्रुवमुद्वर्तयन् ॥ २ ॥ अनेन सूक्तेन जुहुयात् । स्रुवमुद्वर्तयन् ऊर्ध्वं परिवर्तयन् । होमश्चोच्चैः । उच्चैस्तरामभिमन्त्रणं हुत्वेति वचनात् । कल्पान्तरे[६] तद्वत् ॥ सोमांशुं हरिणचर्मण्युत्सीव्य क्षत्रियाय बध्नाति ॥ ३ ॥ सोमलतां हरिणस्य चर्मणि उद्ग्रथ्य तन्त्रीभिरेव न सूच्या । क्षत्रियायेत्यन्यराजनिवृत्त्यर्थम् । युक्तयोः सोमांशुः प्रकरणात् । उभयत्रैव वचनलिङ्गसद्भावात् ॥ परि वर्माणि[७] इन्द्रो जयाति[८] इति राजा त्रिः सेनां परियाति ॥ ४ ॥ राजाभिषिक्तः । आसीनां सेनाम् । त्रिः सर्वतो गच्छति । इन्द्रो जयातीत्येकं सूक्तम् ॥ उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः ॥ ५ ॥ 'हरिणचर्मणि' इत्यादीनि च । 'पूर्वं त्रिषप्तीयम्'[९] । 'उक्तः पूर्वस्य सोमांशुः' इत्येव वचनात् ॥ संदानं व[१०] आदानेन[११] इति पाशैरादानसंदानानि ॥ ६ ॥ आदीयतेऽनेनेत्यादानं पाशः । संदीयत इति संदानं पादबन्धनम् । 'इङ्गिडालङ्कृतान् संपातवतः'[१२] इत्यादि आदानसंदानयोः कृत्वा 'सेनाकर्मेषु'[१२] वपनम् । आदानेतिग्रहणं आदानवपनस्यैव केवलस्य प्रयोगार्थम् । पूर्वेण सह योगः समानत्वात्[१३] ॥ मर्माणि त[१४] इति क्षत्रियं संनाहयति ॥ ७ ॥ तनुत्राणपरिधापनकालेऽनुमन्त्रणम् ॥ अभयानामप्ययः ॥ ८ ॥ 'अभयं द्यावापृथिवी'[१५] इत्यादीनि । एतेषामेतत् कर्म गच्छति । प्रतिसूक्तं षष्ठीनिर्देशात् ॥ इन्द्रो मन्थतु[१६] इति ॥ ९ ॥ सूक्ते ऋचि समानादित्वात् । मन्थनसमिदाधानयोः प्रयोगार्थम् । 'अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति' इत्यत्र ऋक् । 'सपत्नक्षयणीरादधाति'[१७] इत्यत्र सूक्तम् ॥ पूतिरज्जुः[१८] इति पूतिरज्जुमवधाय ॥१०॥ जीर्णां रज्जुमवदधात्यग्निपातदेशे अर्धर्चेन ॥ अश्वत्थबधकयोरग्निं मन्थति ॥११॥ पिप्पलकरिमालकयोरग्निं मन्थति । वृक्षविकल्पः षष्ठ्या । 'इन्द्रो मन्थतु' इति ऋक् ॥ धूममिति धूममनुमन्त्रयते ॥१२॥ धूमं दृष्ट्वा 'अग्निं'पदोनेनार्धर्चेनानुमन्त्रयते ॥ अग्निमित्यग्निम् ॥ १३ ॥ अग्निं परादृश्यादिनार्धर्चेन 'धूमं'पदोनेन । तस्मिन् सेनाकर्माणि स्युः । 'सवाग्निसेनाग्नी तादर्थिकौ'[१९] इति वचनात् । सपत्नक्षयणीसंबन्धे 'तस्मिन्'[१७] अनर्थकं स्यात् । न च परादर्शनं प्रधानक-

मंसेनार्थसंस्कारत्वात् ॥ अन्यश्च सेनाभिमर्शार्थकवचनात् ॥ न चारण्यं सर्वे सेनाकर्मार्थं ॥ पुर्यदेश
स्यानियतत्वात् ॥ ७ अरण्यमपलक्षयणीगादधात्यश्वत्थं बकलाजंगारहस्तवादेशात् ॥ अर
ण्यकर्म्मदनमुर्वदेशमपलक्षपर्णीशीर्निक्रियानिमित्तनामवर्णविधसंव्यवहारार्थमादधाति जुहो
त्यश्वत्थादिदारूणि नियमार्थं ॥ बधकः कीरमालकस्ताजङ्गारडः ॥ आह्वः पलाशः ॥ खदिरशा
र्भमृसो ॥ इह्दामं यतिसि निस्तेनमत्यृचामाधानं ॥ ७ उक्तापलाशाः अस्य सक्तस्य य उक्ताः पात्राः
स्मभवेनिभागभोजान्यात्रा ॥ नित्समी ॥ ७ अश्वत्थानिकूयनिभागा नज्वालाः ॥ इंगिडान्कृता
नीत्यादिपात्राबध्यनंतयान् ॥ क्रूरस्वादानां माभिनिबधनं जलव्याधानां प्राण्यनुरोधनेभंगार्थः कार्यः ॥ ७
बाधकदंडानि ॥ बधकविकारदंडानि उभयानि दंडग्रहणार्थः ॥ ७ स्वाहेत्यस्य इत्यभिभ्योजुहोति ॥
मंत्राः ॥ थे आत्मीयार्थं बलार्थमाज्यं जुहोति ॥ परिभाषिकदक्षिणेन ॥ ७ इराहामीम्यइति समध्येनं
गिडं ॥ इराहामीम्य इत्येनावता परबला वनाशाय सध्ये नं गिडं जुहोति ॥ निर्विशेषः ॥ न करणात्ता
कासत्वाद्बाधकं बधककवष्टैः प्रज्वालितबाधकोग्निः तस्मिन् जुहयात् ॥ ७ उत्तरतो नीललोहिता
श्वत्थस्य शाखानिहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परिलिप्य नीललोहितेन अमूनीनिर्दक्षिणा महाबर्याति ॥
कर्माप्रभृतरस्मिन् देशे रक्तपिप्पलशाखाभ्यामोदंडुर्ध्वकृत्यानीललोहितवर्णाभ्यां सर्वा वेष्टयित्वा
नीललोहितेनाम नस्य बतनो मीनि पाद्देन दक्षिणा दूरे प्रकर्षेण त्याजयति ॥ स्वादिष्टमस्य इत्यादिनि
श्रीण्यनिसंबंधानि सेनाकर्माण्यंगानि अभिवति अश्वत्थशाखाया अभिदर्शनात् ॥ त्रयाणां वे
कसंबंधात् ॥ मित्रामित्रग्रहणं सर्वश्रीविनाशायाहोमकालसंकल्पार्थं प्रधानानंतरप्रयोगः ॥ प्र
धानांगेवे एकपदीपनप्रसंगप्राधानमेकदेशत्वात् ॥ ७ येबाहवउत्तिष्ठतेति यथालिंगं मंत्र
र्थ्यानि ॥ अनयोः सूक्तयोर्येषां प्रयोविधानमंत्रास्तैः संप्रेष्यति ॥ मंत्रोक्ताः सूक्तयाम्यु यत्क्रियाउ
शेधाउत्तिष्ठतसन्नह्यध्वमुदाहरनिसन्नहध्वजकरणयोः ॥ उत्तिष्ठतेति प्रैषस्यार्थं प्रदानात् ॥ ग्र
हणप्रदानानादिष्वतुयोगएव ॥ ७ होमार्थं पृषदाज्यं ॥ दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यं ॥ प्रकृतमंत्रः ॥
प्रदानानादित्येव ॥ ७ प्रदानानानिबाध्यानि ॥ अनयोः सूक्तयोरप्यसूक्तानीत्यादीनि भोगभोजा
न्यात्रानियमाभपात्राणि मारानसंदानानि मांडानि कालानि ॥ ७ बाधानि बाधैः स्त्रिषधीनबन्ध

मे । सेनाग्निसंस्कारत्वात् । अन्यश्च सेनाग्निस्तादर्थिकवचनात् । न चारण्यं सवसेनाकर्मार्थम् । युद्धदेशस्यानियतत्वात् ॥ तस्मिन् अरण्ये सपत्नक्षयणीरादधात्यश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वखदिरशराणाम् ॥ १४ ॥ अरण्ये कर्मेदं न युद्धदेशे । सपत्नक्षयणीरिति क्रियानिमित्तं नाम विधिसंव्यवहारार्थम् । आदधातिवचनमश्वत्थादिदारुनियमार्थम् । बधकः करिमालकः । ताजद्भङ्ग एरण्डः । परुषाह्वः[1] पलाशः । खदिरशरौ प्रसिद्धौ । 'इन्द्रो मन्थतु'[2] इति सूक्तेन प्रत्यृचमाधानम् ॥ उक्ताः पाशाः ॥ १५ ॥ अस्य सूक्तस्य ये उक्ताः पाशाः ते भवन्ति 'भाङ्गमौञ्जान् पाशान्'[3] इत्यमी ॥ आश्वत्थानि कूटानि भाङ्गानि जालानि ॥ १६ ॥ 'इङ्गिडालंकृतान्'[3] इत्यादि पाशवचनानन्तर्यात् । कूटं खदानां प्राणिबन्धनम् । जालं व्याधानां प्राण्यवरोधनं भङ्गायाः कार्यम् ॥ बाधकदण्डानि ॥ १७ ॥ बधकविकारदण्डानि उभयानि । दण्डः ग्रहणार्थः ॥ स्वाहैभ्य[4] इति मित्रेभ्यो जुहोति ॥ १८ ॥ मित्रार्थमात्मीयबलार्थमाज्यं जुहोति पारिभाषिकम्[5] । दक्षिणेन ॥ दुराहामीभ्य[4] इति सव्येनेङ्गिडममित्रेभ्यो बाधके ॥ १९ ॥ दुराहामीभ्य इत्येतावता परबलविनाशार्थं सव्येनेङ्गिडम्[6] । जुहोतीति शेषः । प्रकरणात् साकाङ्क्षत्वात् । बाधके । बधककाष्ठैः प्रज्वालितः बाधकोऽग्निः । तस्मिन् जुहुयात् ॥ उत्तरतोऽग्नेर्लोहिताश्वत्थस्य शाखां निहत्य नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां परितत्य नीललोहितेनामूनिति दक्षिणा प्रहापयति ॥ २० ॥ कर्माग्नेरुत्तरस्मिन् देशे[7] रक्तपिप्पलशाखां भूम्युदरे ऊर्ध्वां कृत्वा नीललोहितवर्णाभ्यां सूत्राभ्यां सर्वां वेष्टयित्वा 'नीललोहितेनामूनभ्यवतनोमि'[4] इति पादेन दक्षिणाद् दूरे प्रकर्षेण त्याजयति । स्वाहैभ्य इत्यादीनि त्रीण्यग्निसंबद्धानि सेनाकर्मण्यङ्गानि अग्निवन्ति अश्वत्थशाखाया अग्निदर्शनात्[8] । त्रयाणां चैकसंबन्धात् । मित्रामित्रग्रहणं स्वस्तिविनाशयोर्होमकाले संकल्पार्थम् । प्रधानानन्तरं प्रयोगः प्रधानाग्नेरेव । एकः प्रदीपनप्रसङ्गः प्रधानः । एकदेशत्वात् ॥ ये बाहव[9] उत्तिष्ठत[10] इति यथालिङ्गं संप्रेष्यति ॥ २१ ॥ अनयोः सूक्तयोर्ये प्रथमविधानमन्त्रास्तैः संप्रेष्यति । मन्त्रोक्तासु क्रियासु क्रियां पुरोधाः 'उत्तिष्ठत संनह्यध्वम्' उदाहरति सन्नहनध्वजकरणयोः । उत्तिष्ठतेति प्रैषस्यार्थभेदात् ग्रहणम् । प्रदानान्तादिषु तु योग एव ॥ होमार्थं पृषदाज्यम् ॥ २२ ॥ दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । प्रकृतमन्त्रः । प्रदानान्तानीत्येव ॥ प्रदानान्तानि वाप्यानि ॥ २३ ॥ अनयोः सूक्तयोः 'आज्यसक्तून्'[11] इत्यादीनि 'भाङ्गमौञ्जान् पाशान्'[3] 'एवमामपात्राणि'[12] 'आदानसंदानानि'[13] 'भाङ्गानि जालानि' वाप्यानि ॥ वाप्यैस्त्रिषन्धीनि वज्र-

रूपाणि सर्वौदुंबररूपाणि ॥ शात्राशारिभिः त्रिषंधीनि व्याख्यातानि वज्ररूपाणि च सर्वौदुंबररूपाणि चा त्रि-
षंधीनि छेदाय वज्ररूपाणि भेदाय सर्वौदुंबररूपाणि चा त्रिषंधीनि छेदाय शातनाय परे चानिरुक्तो धाय्यः
एकत्रासंमिताः ॥ त्रिषंधीनि वज्ररूपाणि पांडुरंगकपालकर्तृकापष्टि चतुष्कं सर्वौदुंबररूपं सिंधां
वर्तुलानि सर्वाण्यायसानि सर्वाणि रज्जुभिर्बध्नानि इंगिडालंकृतानि सर्वेषामभिमंत्रणानु ॥ होम
पुरस्ताद्राज्यहोमाधर्षणानुवचनानु ॥ ७ त्रीणि पशीसंपातवंती दर्भरज्वा दर्भशुल्बेन शाणी पार्श्वे
पासंगरंडे विस्रामणार्थो ध्वजदंडे सत्रं बध्नाति ॥ संपाताः पाशाः बध्यतानु ॥ द्वितीयानि अभिमं-
त्रणानि इत्यर्थः तान्त्रियग्रहणमुत्कर्षार्थं ॥ ७ द्वितीयासस्थानि ॥ त्रीणि पशीसंपातवंती अभि-
मंत्रानुमंत्रि अस्थानि बध्नाति तेषां संपातवंतं द्वितीयत्रशिख्तां संपातभंदः सूक्तार्थं मदानु ॥ ८ ॥
अस्मिन्वसुवसवो राष्ट्रावागमनं राष्ट्रं जनपदः ॥ तस्यानुगमनकरमेतन्नु ॥ कर्म आत्मगमनकरम
नुरागकरमित्यर्थः ॥ स्वद च मंत्रे लिंगस्यैरवासांतिदिदिसूक्तमभेदेन सयुक्तकर्मतादनत्रा
भ्येकाभौत्रिःयाराजकर्मतं ॥ ७ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमीकंडिका ॥ ७ अनुसूक्ता-
नां व्रीहीणामाव्रस्केकांपीले: शृतं सारूपवत्समाशयति ॥ प्रथमीनां शुक्लानां कृष्णानां पश्माशानां
निशुकानि नेतोनिरत्नानि व्रीहयोनुशुकास्तेषां व्रीहीणां तंडुलेः ॥ शृतस्थालीपाकस्समाशयति
राजानं स्वपणकांडानि आव्रस्कजानि ॥ आव्रस्कः छिन्नस्य वृक्षस्य यत्तनो जातानि शुनः सारूपवत्स वत्
नमपुष्टिकर्मेतानु ॥ आद्यानेनि निमेषः कारितानं तत्वनु ॥ पंचरसहीनमंत्राद्भुराजकर्मेतानु ॥ ७ अभी-
वर्तेनेनि रथनेमिमणिमयसीसलोहरजनतान्वेष्टिनं हेमनाभिं वासिनं बध्नाति सूक्तोक्तं बर्हिषि
कृत्वा संपातवंतं मत्स्यं भक्ष्य अभीवर्तेनोनमाभ्यामादनानि ॥ अभीवर्तेनेति सूक्तं रथनेमि: ॥ रथ च
क्रस्य वाह्यपट्टिस्तरवयनं मण्याकारं कृत्वा ॥ अयः ॥ शौनकं यपि तल्लोहितं सीसं ज्ञसिद्धं ॥ लोहकृ-
ष्णामयः ॥ रजनाम्नि प्रसिद्धे ॥ एतेस्समणिं वेष्टयित्वा हेमनाभिं कृत्वा नाभिमणिहारं सुवर्णहा-
रंसत्येत्यर्थः ॥ तासिनं त्रयोरस्त्रारपृहत्कृतं ॥ सूक्ते चेम्प्रभिर्ह्यस्य बर्हिषि कृतां संपातवतं मांसिन्सा
भिरत्यर्थं मत्स्यं च भक्षित्वा पयदत्यर्थः ॥ अभीवर्तेनो नमाभ्यां उदसीसपत्नां सपणाद्भ्याम्यां पार
र्शनि बध्नातीत्यर्थः ॥ अचिक्रदद्दाताताननि नियस्माद्दाङ्घ पदवरुत्थस्तस्याग्नाशां यात्राबन विधिंपु

रूपाण्यर्बुदिरूपाणि ॥ २४ ॥ पाशादिभिस्त्रिषन्धीनि व्याख्यातानि । वज्ररूपाणि च अर्बुदिरूपाणि च त्रिषन्धीनि । छेदाय वज्ररूपाणि भेदाय अर्बुदिरूपाणि च । त्रिषन्धीनि छेदाय पाताय । परेषां तिस्रो धार्या एकत्रासंमिताः । त्रिषन्धीनि वज्ररूपाणि पाण्डुरङ्गकपालकर्तृकाणि षष्टिचतुष्कम् । अर्बुदेरिव रूपं येषां, वर्तुलानि । सर्वाण्यायसानि, सर्वाणि रज्जुप्रतिबद्धानि, इङ्गिडालङ्कृतानि सर्वेषामतिदेशात् । होमेषु 'पृषदाज्यं होमार्थे '[१] इति वचनात् ॥ शितिपदीं संपातवतीं दर्भरज्ज्वा क्षत्रियाय । दर्भशुल्वेन क्षत्रियार्थम् । उपासङ्गदण्डे । विश्रामणार्थो ध्वजदण्डस्तत्र । बध्नाति ॥ २५ ॥ संपाताः प्राप्ताः बन्ध्यत्वात् [२] । द्वितीयान्तमभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । क्षत्रियग्रहणमुक्तम् । रक्षार्थेयम् ॥ द्वितीयामस्यति ॥ २६ ॥ शितिपदीं संपातवतीं अमित्रान् प्रति अस्यति वधाय तेषाम् । संपातवत्त्वम् । द्वितीयाशब्दात् संपातभेदः संस्कार्यभेदात् ॥ अस्मिन् वसु [३] इति राष्ट्रावगमनम् ॥ २७॥ राष्ट्रं जनपदः । तस्यावगमनकरमेतत् कर्म । अवगमनकरमनुरागकरमित्यर्थः । तद्वच्च मन्त्रलिङ्गम् 'अस्य देवाः प्रदिशि '[४] । सूक्तमभेदेन अयुद्धकर्मत्वादतश्चास्यैकाग्नौ क्रिया । राजकर्मत्वात् ॥ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी [५] कण्डिका ॥ आनुशूकानां व्रीहीणामाव्रस्कजैः काम्पीलैः शृतं सारूपवत्समाशयति ॥ २८ ॥ प्रथमानां शूकानां लूनानां पश्चाज्जातानि शूकानि ततो निर्वृत्ता [६] व्रीहय आनुशूकाः । तेषां व्रीहीणां तण्डुलैः शृतः स्थालीपाकः । तमाशयति राजानम् । श्रपणकाष्ठानि आव्रस्कजानि । आव्रस्कः[७] छिन्नस्य बुध्नः ततो जातानि । पुनः सारूपवत्सवचनमपुष्टिकर्मत्वात् [८] । अशानेति प्रैषः कारितान्तत्वात् । पञ्चगृहीतमत्राज्यं [९] राजकर्मत्वात् ॥ अभीवर्तेन [१०] इति रथनेमिमणिमयःसीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभि वासितं बद्ध्वा सूत्रोतं बर्हिषि कृत्वा संपातवन्तं प्रत्यृचं भृष्टीरभीवर्तोत्तमाभ्यामाचृतति ॥ २९ ॥ अभीवर्तेनेति सूक्तम् । रथनेमिः रथचक्रस्य बाह्यप्रष्टिः । तदवयवं मण्याकारं कृत्वा । अयः शैक्यं पित्तलादि । सीसं प्रसिद्धम् । लोहं कृष्णम् अयः । रजतताम्रे प्रसिद्धे । एतैस्तं मणिं वेष्टयित्वा । हेमनाभिं कृत्वा । नाभिं मणिद्वारं सौवर्णं द्वारं कृत्वेत्यर्थः । वासितं 'त्रयोदश्यादयः '[११] । सूत्रोते प्रवेश्य । बर्हिषि कृत्वा संपातवन्तमिति अभिवृद्ध्यर्थं प्रत्यृचं भृष्टीरायस्य इत्यर्थः । अभीवर्तोत्तमाभ्यां [१२] 'उदसौ ' 'सपत्नक्षयणः ' इत्याभ्यामाचृतति बध्नातीत्यर्थः ॥ अचिक्रदद्दा त्वा गन् [१३] इति यस्माद्राष्ट्रादवरुद्धस्तस्याशायां शयनविधं पु-

रोडाशांदर्भेषुदकेनिनयति॥अरुधोनिष्कासितः॥यस्माद्देशात्सराजेनेनिष्कासितस्तस्यराष्ट्रस्यआ
त्रायाः क्षेत्रान्तृर्वोलुदकदर्भोदीनूगृहीत्वानिवासदेशेत्रायनविधिंपुरोडाशंकृत्वादर्भोनास्तीर्यमं
त्रेणेनिष्टदकेनमहतिनिनयति॥विधोयप्रकारार्थेनिनयनेमंत्रस्तद्दभिधानात्॥ ततोलोष्टेनज्योतिराय
तनंसंस्तीर्यस्तीरोदनमश्नाति॥तस्याआत्रायास्तस्मात्प्रलोष्टेनचूर्णितेनज्योतिश्चआयतनंस्थान
ग्नुनरर्वोदमवकीर्यस्तीरोदनमश्नातिमंत्रेणेदमत्यहमनृतयाः समुच्चयः॥ ततोलोष्टस्ततः समा
नः॥साधनानिनतएवग्राह्याणियस्माल्लोष्टउपात्तः यावत्क्रियापहारे॥ त्रिस्तृणास्तरिशिते
पुरोडाशोच्छ्रयंते॥तनुर्येहानिपुरोडाशःप्रथमेहनियोध्वौरभैःप्रकृतदर्भप्रश्नातिराजामंत्रपुरोडा
शंतत्रसद्भावात्॥स्वयंनेराष्ट्रियाजनाःस्वामित्वया॥ भट्टदारिलकृतौद्वितीयाध्यायेअष्टमी
कंडिका॥ ॐ॥भूतोभूतेषुनिराजानमभिषेक्यंमहान्तंदशांत्युदकंकरोत्यादिष्टानां॥राज्ञा
नामभिषेकेनवक्ष्यमाणेनसंस्कारयिष्यन्तुवक्ष्यमाणंकुर्यात्॥महानद्योगंगायमुनासरस्वती
त्याद्याःतासामदूरतद्भावाद्दशेनमहानदः॥तत्रशांत्युदकंकरोति॥पुरोधाआदिष्टानांमंत्रो
क्तानामित्यर्थः॥षष्ठीआवयवार्थे॥याआपोदिव्याःपयसेत्यत्रोक्तानंदिव्याःमेघाश्वान्तरिक्षादिस्थाः
पृथिव्यानदीसरस्वत्यादिस्थाःसमुद्रस्यपयोरसःपयअपामेवरसविशेषः॥मंत्रोक्तानांसमुच्चयः
॥षष्ठ्याअवयवार्थत्वात्॥सर्वासामपामितिचलिंगनद्दर्त्वासांशांत्युदकग्रहणंतस्याभिषि
कार्यत्वात्॥आज्यभागांतेशांत्युदकंकृत्वास्थालीपाकंश्रपणंचाते॥ स्थालीपाकंश्रपयित्वादद
क्षिणतःपरिगृह्यायादर्भेषुनिष्टनमभिषिंचति॥लौकिकेनापायनश्रपणाकृत्वादक्षिणस्यांद
शिपरिगृह्यापरिस्तृणवेदिःपरिग्रहणंसंयोगाद्दर्भेषुदेहिनिष्ठंतराजानंपुरोधाअभिषिंचति॥शांत्युद
कंप्रकृतेनसूक्तेनाभिमंत्र्याभिषिंचति॥शांत्युदकंप्रकृतेनसूक्तेनाभिमंत्र्याभिषिंचति॥ तस्मादृ
षभचर्मारोहयति॥तस्यासद्भावत्वार्षभंचर्मकृत्वातदारोहयतिराजानं अभिषिक्तंतत्ऋषभः
॥सेकागोस्तस्यचर्मार्षभंतत्प्रकृत्वाआरोहयति॥ उदपात्रममासिंचति॥एवमुदकुंभंराजापु
रोधाअभिमुखेनासिंचतेसमासेकस्तते॥ विपरिवर्तनं॥राज्ञःपुरोधसःपरिवर्तनेपुरोधारा
ज्ञःपरिवर्तेसूक्तेन॥ संहेवनोसुरूतंसहद्गुरूतमितिब्रह्मसाङ्ग्यात्॥ब्रह्मापुरोधाराजानंनिदर्शी

रोडाशं दर्भेषूदकेन निनयति ॥ ३० ॥ अवरुद्धो निष्कासितः । यस्माद्देशात् परराजेन निष्कासितस्तस्य राष्ट्रस्य आशायाः क्षेत्रात् व्रीह्युदकदर्भादीन् गृहीत्वा निवासदेशे शयनविधं पुरोडाशं कृत्वा दर्भानास्तीर्य मन्त्रान्ते तेषूदकेन सह निनयति । विधा प्रकारार्थे[1] । निनयने मन्त्रस्तदभिधानात् ॥ ततो लोष्टेन ज्योतिरायतनं संस्तीर्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ३१ ॥ तस्या आशायास्तस्मात् क्षेत्रात् मृल्लोष्टेन चूर्णितेन ज्योतिःषु आयतनं स्थानमुत्तरवेदिमवकीर्य क्षीरौदनमश्नाति । मन्त्रभेदे प्रत्यहं सूक्तयोः समुच्चयः ॥ यतो लोष्टस्ततः संभाराः ॥ ३२ ॥ साधनानि तत एव ग्राह्याणि यस्माल्लोष्ट उपात्तः । सा च क्रियोपहारैः ॥ तिसृणां प्रातरशिते पुरोडाशे ह्वयन्ते ॥ ३३ ॥ चतुर्थेऽहनि पुरोडाशम् । प्रथमेऽहनि यो लोष्टदर्भैः प्रस्तृतस्तमश्नाति राजा । मन्त्रः पुरोडाशे तन्त्रसद्भावात् । ह्वयन्ते राष्ट्रिणो जनाः स्वामित्वाय ॥ भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी[2] कण्डिका ॥ ॐ ॥ भूतो भूतेषु[3] इति राजानमभिषेक्ष्यन् महानदे शान्त्युदकं करोत्यादिष्टानाम् ॥ १ ॥ राजानमभिषेकेण वक्ष्यमाणेन संस्कारयिष्यन् वक्ष्यमाणं कुर्यात् । महानद्यो गङ्गायमुनासरस्वतीत्याद्याः । तासामदूरभवो देशो महानदः[4] । तत्र शान्त्युदकं करोति पुरोधाः । आदिष्टानां मन्त्रोक्तानामित्यर्थः । षष्ठी अवयवार्था । 'या आपो दिव्याः पयसा'[5] इत्यत्रोक्तानाम् । दिव्याः दिवि भवाः । मेघा अन्तरिक्षस्थाः । पृथिव्यां नदीसरसीवप्रादिस्थाः । समुद्रियः[6] । पयोरसः पयसामपामेव रसविशेषः । मन्त्रोक्तानां समुच्चयः । षष्ठ्या अवयवार्थत्वात् । 'सर्वासामपाम्'[5] इति च लिङ्गम् । तद्वत् सर्वासां शान्त्युदकग्रहणम् । तस्याभिषेकार्थत्वात् ॥ आज्यभागान्ते शान्त्युदकं कृत्वा स्थालीपाकश्रपणं चात्रैव । स्थालीपाकं श्रपयित्वा दक्षिणतः परिगृह्याया दर्भेषु तिष्ठन्तमभिषिञ्चति ॥ २ ॥ लौकिकेनोपायेन श्रपणं कृत्वा दक्षिणस्यां दिशि । परिगृह्या वेदिः परिग्रहणयोगात्[6] । दर्भेषु तिष्ठन्तं राजानं पुरोधा अभिषिञ्चति । शान्त्युदकं प्रकृतेन सूक्तेनाभिमन्त्र्याभिषिञ्चति ॥ तल्पार्षभं चर्मारोहयति ॥ ३ ॥ तल्पा खट्वा । तत्रार्षभं चर्म कृत्वा तद् आरोहयति राजानमभिषिक्तम् । रक्त ऋषभः सेक्ता गौः । तस्य चर्मार्षभं तल्पे कृत्वा आरोहयति ॥ उदपात्रं समासिञ्चेते ॥ ४ ॥ एवमुदकुम्भं राजा पुरोधा आभिमुख्येन सिञ्चेते । समासेके सूक्तम् ॥ विपरिदधाने ॥ ५ ॥ राजा पुरोधसः परिवर्ती पुरोधा राज्ञः परिवर्ती । सूक्तेन ॥ सहैव नौ सुकृतं सह दुष्कृतमिति ब्रह्मा ब्रूयात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मा पुरोधाः । राजा च 'नौ' दर्शि-

चानु॥राजसमेनेनमंत्रेणजुहुयात्॥ ७ पार्थः क्लृप्तंकरवनस्पतेः क्लृप्तमुक्तंनेनोसंहृतानि॥ राजामन्त्रानिजुहुयात्॥ त्रा
ग्नेर्यानिस्थालीपाकः॥ अन्वाहार्यनादेत्याहति॥ अग्निचात्रस्थालीपाकोनञ्जस्तु अन्नसंपानिर्मिनसङ्गावा
नु॥ प्रकृतेनमन्त्रेणनस्यप्रकरणात्॥ विशेषात्॥ ७ अथमारोहापराजितांमनिपादयतिमपनोत्सर्थः
॥ मन्त्रेणास्यमारोहराजानं॥ ७ सहस्रंग्रामवरोदक्षिणा॥ अभिषेकदक्षिणाब्राह्मणंसहस्रंगवांग्रा
मस्यराष्ट्रप्रदक्षिणाशतंग्राधिकरणनिरन्तपातनिर्विधिः॥ ७ परिधानांतमेकवाजेनव्याख्यानं॥
परमेष्ठ्याभिषेकस्यमंडलाभिषेकेकृतार्थेपरिधानइत्येवमंतंकर्मकथितंज्ञेयं॥ भूतोभूतोवित्यनब्रा
ह्मणयद्देभिषिंचाननत्॥ ७ तत्सदभेषाभिषिंचानं॥ मंत्रकदर्भपुत्रपार्श्वविष्टमाभिषिंचत्यं वैतकालः पुनर्द
र्भेषिनितन्मसंबंधार्थेपदारोहयतिनन्॥ ७ वर्षीयसीवेष्याञ्जेचमारोहयति॥ उदपात्रेकार्यपरि
धानानन्तवचनंसहैवनाविस्यादिनिरस्त्यर्थ॥ अशनंचात्रस्थालीपाकान्निर्देश्यान्॥ ७ चत्वारोराज
पुत्राः कल्पाः पृथक्पादेषुराजयनपराक्रमस्यमसंप्रापयंति॥ चत्वारइतिनानायमार्थं॥ राजपुत्रा
इतिनियमार्थंनाल्पाइतिस्वामयमानिपादनार्थः॥ पृथगितिनानापदग्रहणार्थ॥ पादमङ्गान्तग्रहणं
समांप्रापयंति॥ आस्थानसभांनयंतीउन्नुक्षितंराजानंनानामन्त्रराजकर्तृत्वात्॥ शौमाल्यानन्तं॥ ७ दासः
पादौप्रक्षालयति॥ दासः प्रसिद्धः॥ सरोत्तः पादौप्रक्षालयति॥ ७ महाब्रूइदीनसिंचति॥ महाब्रूह्मः
ब्राह्मणावलाधिकृतः॥ प्रक्षालनोदकमाजयति॥ ७ कुलसंपन्नानुत्तृतीयविनिर्जितान॥ पृष्टेइदू
ताद्येविभीतकानिविनीतिराजाकृतेनधृतंराज्ञः अन्तादिभिरन्यैपावृतोयंसर्वानिवर्त्सयामसकृत्कृतेन
द्यूतंराज्ञः पूर्वस्वपणास्थानसुराज्ञोपसिंचतिमहाब्रूह्मसुराज्ञः पूर्वन्ययापवीणिनप्रशृङ्गस्यदर्शनेना
धिकारार्थं॥ ७ आख्यानृतीयमिति॥ ७ वैश्यः सर्वस्वजेनमुपृष्ठेनउत्सृजामुष्मानिति॥ गृपानमन्वा
रणइत्याहनेनदे॥ उत्सृजामुष्मानिनिमन्त्रस्येनजितंसमसंयजमानंकुरुजानन्पनिष्ठेनमंत्रेणा
भिवर्ध्यते॥ ७ उत्सृजामुष्मानितिउत्सृजामित्राह्मणायोत्सृजामिक्षत्रियायोत्सृजामिवैश्यायधर्मो
मेनन्पदेवर्णमिति॥ वर्णाश्रमधर्मवरणव्यवस्थात्रयाणां॥ जिनसृत्संकल्पइतिप्रदहृयनंतुराज्ञः॥
रवंब्राह्मणादीनांचतुर्णांनां॥ ७ शौनःशेपं॥ वैश्यः शौनःशेपंराजानंकृतान्ययरम्भावयदाताप
यतितदेवदानिसमर्चवैश्यः सर्वैर्वर्णैरनुज्ञातः प्रथमासमर्चविज्ञापयेत्॥ शौनःशेपदृष्टानिवचनात्॥ ७

नात् । राजानमनेन मन्त्रेण ब्रूयात् ॥ यो दुष्कृतं करवत्तस्य दुष्कृतं सुकृतं नो सहेति ॥ ७ ॥ राजा प्रतिब्रूयात् ॥ आशयति ॥ ८ ॥ स्थालीपाकम् । 'अश्नात्यनादेशे'[1] इति । अस्ति चात्र स्थालीपाकः । न तन्त्रस्थः । अत्र संपातनिमित्तसद्भावात् । प्रकृतेन सूक्तेन । तस्य प्रकरणाविशेषात् ॥ अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ ९ ॥ गमयतीत्यर्थः । सूक्तेन । अश्वमारोह्य राजानम् ॥ सहस्रं ग्रामवरो दक्षिणा ॥ १० ॥ अभिषेकदक्षिणा ब्राह्मणाय सहस्रं गवाम् । ग्रामः प्रशस्यो राष्ट्रे । दक्षिणाशब्दाच्चाधिकरणं[2] निवर्तयति विधिः ॥ विपरिधानान्तमेकराजेन व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ परमेश्वराभिषेकस्य मण्डलाभिषेकेण 'विपरिद्धाने'[3] इत्येवमन्तं कर्म कथितं ज्ञेयं 'भूतो भूतेषु'[4] इत्येतच्चारभ्य यद् 'अभिषिञ्चति'[5] तत् ॥ तल्पे दर्भेष्वभिषिञ्चति ॥ १२ ॥ मञ्चके दर्भेषूपविष्टमभिषिञ्चति । अयं विकारः । पुनर्दर्भेष्विति तल्पसंबन्धार्थं यदारोहयति तत् ॥ वर्षीयसि वैयाघ्रं चर्मारोहयति ॥ १३ ॥ उदपात्रसमासेकादि[6] विपरिधानान्तं[3] वचनं 'सहैव नौ'[7] इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । अशनं चात्र स्थालीपाकातिदेशात् ॥ चत्वारो राजपुत्रास्ताल्पाः पृथक्पादेषु शयनं परामृश्य सभां प्रापयन्ति ॥ १४ ॥ चत्वार इति न नियमार्थम् । राजपुत्रा इति नियमार्थम् । ताल्पा इति सामर्थ्यप्रतिपादनार्थम् । पृथगिति नानापादग्रहणार्थम् । परामर्शनं ग्रहणम् । सभां प्रापयन्ति आस्थानसभां नयन्ति उत्क्षिप्य राजानम् । नात्र सूक्तं राजपुत्रकर्तृकत्वात् शेषत्वाच्च ॥ दासः पादौ प्रक्षालयति ॥ १५ ॥ दासः प्रसिद्धः । स राज्ञः पादौ प्रक्षालयति ॥ महाशूद्र उपसिञ्चति ॥ १६ ॥ महाशूद्रः शूद्राणां बलाधिकृतः । प्रक्षालनोदकमावर्जयति ॥ कृतसंपन्नानक्षानातृतीयं[8] विचिनोति ॥ १७ ॥ पुष्टिद्यूतार्थं विभीतकान् विचिनोति राजा । कृतेन द्यूतं राज्ञः । त्रेतादिभिरन्येषाम् । आतृतीयं प्रतिवर्णेन सकृत् । सर्वस्वपणाः शूद्रास्तु राज्ञः । उपसिञ्चति महाशूद्रस्तु राज्ञः । एवं त्रैवर्णिकानाम् । शूद्रस्य देवने नाधिकारः आतृतीयमिति ॥ वैश्यः सर्वस्वजयिनमुपतिष्ठते उत्सृजायुष्मन्निति ॥ १८ ॥ 'उपान्मन्त्रकरणे'[9] इत्यात्मनेपदम् । उत्सृजायुष्मन्निति मन्त्रः । सर्वस्वं येन जितं स सर्वस्वजयी । तं पुरजन उपतिष्ठते । मन्त्रेणाभिवर्धयते उत्सृजायुष्मन्निति ॥ उत्सृजामि ब्राह्मणायोत्सृजामि क्षत्रियायोत्सृजामि वैश्याय धर्मो मे जनपदे चर्यतामिति ॥ १९ ॥ वर्णाश्रमधर्मचरणव्यवस्था त्रयाणाम् । जितमुत्संकल्पयति । शूद्रधनं तु राज्ञः । एवं ब्राह्मणादीनां च भिक्षुवृत्तीनाम् ॥ प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ वैश्यः प्रतिपद्यते राजानं 'कृता व्यवस्था यदाज्ञापयति देव' इति । स च वैश्यः सर्वैर्धनैरनुज्ञातः प्रथममेवं विज्ञापयेत् । प्रतिपद्यत इति वचनात् ॥ आशयति ॥ २१ ॥

कच्चमानोऽध्यापराजितां प्रतिपादयति॥ सूक्तं मंत्र सर्वक्रियार्थत्वात्॥ ७ सभा सुरा यानि॥ उक्तं कितव एव स्य
नच्युत मागर्तेति॥ न सक्तं राजकर्तृत्वात्॥ ७ मधुमिश्रं ब्राह्मणान्भोजयति॥ मधुना मिश्रं भक्तं ब्राह्मणा
न्भोजयति॥ राजानं मंत्रः पूर्ववत्॥ ७ रसानाश्रापयति॥ राजानं तत्र भेदो द्रव्याभेदात्॥ ७ माहिषाण्युप
याति॥ महिषागृहाणि याति सर्वासां राज्ञीनां गृहाणि याति॥ माहिषाणीति लक्षणप्रयमानितत्वात्॥ ७
कुर्युक्तागामिति गार्ग्यथार्थेऽश्ववस्तु॥ गोमधुपर्कः॥ लक्षणं यानं राज्ञे ददुः॥ राज्ञः पूज्यत्वात्॥ गार्ग्यपा
र्थेऽश्वसोमन्येत समुदिनाभिकार्यः॥ गामित्येकवचनं॥ राजयागात्पूर्वत्वं॥ ७ नेति मागलिः॥ मागलि
गवार्येमन्यते द्र्योमधुपर्कः॥ स्त्रीणामस्वतंत्रत्वात्॥ आचार्यग्रहणानि पूजार्थानि चेति गर्यसन्यत्ता
त्॥ इममिंद्र वर्धय क्षत्रियं मइति द्वाभ्यां॥ प्रातः प्रातरभिमंत्रयते॥ अहन्यहनि प्रातरभिमंत्रयते तु रा
ज्ञः क्षत्रियां क्षत्रियां क्षत्रियस्य ग्रहणं उक्तं अन्वारब्धाया अभिमंत्रण होमत्वात्॥ प्रातर्ग्रहणं नित्यार्थं॥
उक्तं समासेचनं विपरिधानं॥ अस्य सूक्तस्य उदपात्रे समासिंचते॥ विपरिधानं इति च प्रातः॥ प्रति
रित्येवं॥ ७ सविता प्रसवानामिति॥ पौरोहित्यं करिष्यन्वेश्मलोपी समिध आधाय॥ इदं वद्म
सः सर्वलोपादमावास्यानि भ्रलोपाः नस्याम वाधिभ्रलोपाः नाभादधाति॥ इममिंद्र वर्धय क्षत्रियं मइतीति क्ष
त्रियं प्रातः प्रातरभिमंत्रयते उक्तं समासेचनं विपरिदधातीति शेषः॥ साकोक्तत्वात्॥ एकसूत्र संबंधा
त्॥ पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं करिष्यन्नायदीयस्य पौरोहित्यं करिष्यन् तदा तं देवतां॥ ७ इंद्रक्षत्रम
भि क्षत्रियमुपनयति॥ भाज्यामुपनयते॥ अस्मिन्स्वादीनां निवृत्तिः॥ तत्वान्यत्राविधानात्॥ इह वच
ने प्रयोजनं राजकर्मतत्र्मानिवृत्तिः॥ ७ नदाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति॥ ब्राह्मणानामस्यानिर्देशा
त्॥ अथैनं वदामस्तवकमाहितमनित्यं सावित्रीं वाचयेत् न स्यात्॥ सावित्र्याः प्रतिषेधात् वाचनस्या
त्॥ कुतः श्रुतेः समस्त छंदासीत्यत्र ब्राह्मणो भवति॥ ब्राह्मणो मनुष्याणां क्षत्रियः त्रिष्टुप् छंदसां वैश्य
स्यान्ते वाक्यं श्रुत्यमपेक्षतत्वात्॥ वैश्यस्य जगती उदराद्वैश्या मनुष्याणां जगती छंदसां किं पुनः सवि
यवैश्यो सावित्रीं न वाचयेदित्येवं नोक्तं वाचयेदेवेत्ययं क्षत्रियस्य वर्णविशेषाय यथास्यात् न वैश्यस्ये
ति॥ ७ कथं नु तमुपनयं तन्नस्य यन्न वाचयेत्॥ उपनयनं वाचप्रधानं गुणभूतमन्यत्॥ मतः प्रश्नः कथं
केन प्रकारेण उपनयनं कुर्यात्॥ यत् क्षत्रियं न वाचयेत् ब्राह्मणपदगायत्रीसंबंधात्॥ नैवोपनीतस्यात्॥

अश्वमारोह्यापराजितां प्रतिपादयति ॥ २२ ॥ सूक्तं मन्त्रपूर्वक्रियार्थत्वात् ॥ सभामुदायाति ॥ २३ ॥ उत्संकल्पित एवास्थानभुवमागच्छति । न सूक्तं राजकर्तृत्वात् ॥ मधुमिश्रं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ २४ ॥ मधुना मिश्रं भक्तं ब्राह्मणान् भोजयति राजा । न मन्त्रः । पूर्ववत् ॥ रसानाशयति ॥ २५ ॥ राजानम् । तन्त्रभेदो देशभेदात् ॥ माहिषाण्युपयाति ॥ २६ ॥ महिषीगृहाणि याति । सर्वासां राज्ञीनां गृहाणि याति । माहिषाणि उपलक्षणमप्रथमावित्तात्वात्[1] ॥ कुर्युर्गामिति गार्ग्यपार्थश्रवसौ । गोमधुपर्कः । भक्षणं पानं राज्ञे दद्युः । राज्ञः पृथक्त्वात् । गार्ग्यपार्थश्रवसौ मन्येते । समुदिताभिः कार्यः । गामित्येकवचनं राजयोगात् । पूर्ववत् । नेति भागलिः ॥ २७ ॥ भागलिराचार्यो मन्यतेऽदेयो मधुपर्कः । स्त्रीणामस्वतन्त्रत्वात् । आचार्यग्रहणानि पूजार्थानि[2] चेति प्रसिद्धत्वात् ॥ इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म[3] इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते ॥ २८ ॥ अहन्यहनि प्रातरभिमन्त्रयते पुरोधाः क्षत्रियम् । क्षत्रियस्य ग्रहणं युक्तम् । अन्वारब्धायाभिमन्त्रणहोमत्वात्[4] । प्रातर्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥ उक्तं समासेचनं विपरिधानम् ॥ २९ ॥ अस्य सूक्तस्य । 'उदपात्रं समासिञ्चेते' 'विपरिदधाने'[5] इति च 'प्रातःप्रातः' इत्येव ॥ सविता प्रसवानाम्[6] इति पौरोहित्यं वत्स्यन् वैश्वलोपीः समिध आधाय ॥ ३० ॥ इदं कर्म । चन्द्रमसः सर्वलोपादमावास्या सा विश्वलोपा । तस्यां भवाः वैश्वलोप्यः । ता आदधाति । 'इममिन्द्र वर्धय क्षत्रियं म इति क्षत्रियं प्रातःप्रातरभिमन्त्रयते' 'उक्तं समासेचनं विपरिधानम्' इति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् एकसूक्तसंबन्धाच्च । पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं[7] करिष्यन् । यदा यदा पौरोहित्यं करिष्यति तदा तदैतत् ॥ इन्द्र क्षत्रम्[8] इति क्षत्रियमुपनयति ॥ ३१ ॥ आभ्यामुपनयनम् । 'अस्मिन् वसु'[9] आदीनां निवृत्तिः । तत्त्वन्यत्र[10] विधानात् । इह वचने प्रयोजनं राजकर्मनिवृत्तिः ॥ तदाहुर्न क्षत्रियं सावित्रीं वाचयेदिति ॥ ३२ ॥ इतिः ब्राह्मणवाक्यनिर्देशार्थः । 'अथैनं बद्धमेखलमाहितसमित्कं सावित्रीं वाचयति'[11] । तन्न स्यात् । सावित्र्याः प्रतिषेधो न वाचनस्य स्यात् । कुतः । श्रुतेः । 'सप्त छन्दांसि' इत्यत्र ब्राह्मणं भवति 'मनुष्याणां क्षत्रियः त्रिष्टुप् छन्दसाम्'। वैश्यस्य किं वाक्यम् । श्रुत्यपेक्षत्वात् वैश्यस्य जगती । उदराद् वैश्यो मनुष्याणां जगती छन्दसाम् । किं पुनः क्षत्रियवैश्यौ सावित्रीं न वाचयेदित्येवं नोक्तम् । 'वाचयेदेव'[12] इत्ययं क्षत्रियस्यैव विशेषो यथा स्यात् । तेन न वैश्यस्येति ॥ कथं नु तमुपनयीत यन्न वाचयेत् ॥ ३३ ॥ उपनयनं वाचनप्रधानम् । गुणभूतमन्यत् । अतः प्रश्नः । कथं केन प्रकारेण उपनयनं कुर्यात् यत् क्षत्रियं न वाचयेत् । ब्राह्मणपदगायत्रीसंबन्धात्[13] । नैवोपनीतः स्यात् ।

सावित्र्यनुभावात ॥ सावित्रीपतिताव्रात्यादयस्ते सावित्रीवाचना भावपतितत्वदोषादनद्वास्तेन तादृद्दांस
मनिमुनैमोपनयनस्य सावित्र्यार्थत्वात् ॥ ॐ ॥ राजन्यवैश्ययोरेव ॥ क्षत्रियं सावित्रीमितिविशेषः ॥ क्षत्रियस्यापि
कल्पः ॥ न वैश्ययजगतीवाचनत्वात् ॥ नयोनवाचयेत् ॥ कालान्तरवाचयेदिति केचित् ॥ ॐ ॥ इतिमहादेव
दार्थविदनपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयोध्यायेऽष्टमीकं
डिका ॥ ॐ ॥ अध्यायोसमाप्तमिति ॥ ॐ ॥ २ ॥ ॐ ॥ पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्याममस्तमितउदकान्तेन चतु
र्दश्यां पौर्णमास्यां प्रत्यस्यायाः प्रथानसंयोगात्रीणि पर्वाणिकशर्मणः पौर्णमास्यमावास्येऽष्टकास
र्वतानां ॥ पौर्णमास्याममावास्यामाभूत् ॥ अस्तमिते सर्वतनिर्णिभगवनिष्ठदकान्ते ॥ ७ ॥ उद
कान्तेनपरिहितेन ॥ उदकेनरमीपूरणमावास्यापरिहितेनः स्थापितेन ॥ ७ ॥ निर्केनिकर्माणि प्रवुते ॥ नि
र्केनिकर्माणां वक्ष्यमाणानां पूर्वोधिकारेण ॥ स्थापेठमर्मालं धयेत्वं वन्त्क्रत्या ॥ मूलकवं धान् ॥ उच्यते ॥
उदकान्तेनप्रहरणमस्मान्नियमार्थे कर्माणीनि नैर्केनिकर्माणां अर्थसूक्तमेव कस्यागतं य
थास्थान् ॥ नित्यैनिमहामनावाधनित्यैनिसंव्यवहारार्थे ॥ ७ ॥ नाव्याचार्यदक्षिणावर्तेनपर्यग्निकरणेन ॥
दत्तः पेयाकः त्रयस्त्रिंशत्तत्त्वयावत्रमत्रापैः कृतः सोपट ॥ प्रमाणीकृत्य इत्यादहनानि सरूपाणि सु
नवनमवनं धनं निश्चयीकरणमुपं चेत् ॥ अत्रेव नीगमानंनयतु किं निवेदयेव धनानु इत्यापरमा
पतिः ॥ ७ ॥ अपांसूक्तैरविमिश्वानि ॥ स्थापेठस्थानमन्यावासिंचनि ॥ अपांसूक्तान्यं वेधायं नीत्याद्यान्य
पासक्तानि भारिभाषिकवचनात् ॥ स्वयं सर्वसंबंधात् ॥ बहुलसूत्रेः अनेपदमाणनिबद्धसूत्रैः ॥ ७ ॥
अक्तस्वसंगजहानिवर्त्तारहितेन तदुकेभक्षिप्तानि ॥ अहलेक्षसः ॥ नवंस्थारिनिविशेषः ॥ ७ ॥ उपमुच्यापा
महोजीवधात्तापाउदानजाति ॥ जीवहनावमेणाउपानह्वरूलेतउपमुच्यउत्तीर्णावजाति ॥ मवेशनीयमवदे
शास्त्रहाचरतजाति ॥ ७ ॥ सोपधनामुनरस्यामापरेद्धकूले ॥ नावात्रीमुपिनाउत्तरस्यासापरेद्धकूले ॥ मूलवा
द्दिसापराधदशास्त्रसंबंधात् ॥ सोप्यनानामुनरस्यामापरमिति संबंधात् ॥ कुलद्दत्तिनामनपर
दीनसूत्रेः ॥ ७ ॥ आपरमालिप्याक्षनिवध्यनभिन्नुपसमाधायसंपानवंनकरोति ॥ आपरःक
थितः ॥ तमालिप्यमहामक्षनिष्प्रकृताग्निंत्रीपसमाधानं कृत्वास्थाल्यपाकमास्थस्वाग्नाऽनंत
स्वकल्पाइनस्यादहनवत् ॥ तन्मि तिनिनवनिदत्यर्थत्वादनुप्रभिमंत्रणानिसृष्टिः संपानंवेद
मित्ववचनात् ॥ मतः परंनाधकायाद्दक्षिणावर्तेनहस्याद्दिः स्यात् ॥ इयेनराभावंच मासंगिकेनोपक

सावित्रीव्रताभावात् । 'सावित्रीपतिता व्रात्याः'[1] इति सावित्रीवाचनाभावे पतितत्वदोषात् । 'एतद्ध स्मैतद्विद्वांसः'[2] इति श्रुतौ चोपनयनस्य सावित्र्यर्थत्वात् ॥ वाचयेदेव ॥ ३४ ॥ क्षत्रियं सावित्रीमिति शेषः । क्षत्रियस्य विकल्पः न वैश्यस्य । जगतीवाचनत्वात् । सद्यो न वाचयेत् । कालान्तरेण वाचयेदिति केचित् ॥ इति महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वितीयाध्याये अष्टमी कण्डिका । अध्यायः समाप्त इति ॥ २ ॥ ॐ । पूर्वस्य[3] पूर्वस्यां पौर्णमास्यामस्तमित उदकान्ते[4] । चतुर्दश्यां पौर्णमास्याम् । मुख्यायाः प्रधानसंयोगात् त्रीणि पर्वाणि । पौर्णमास्यमावास्ये इत्यस्य पर्वत्वात् । पौर्णमास्यामित्यमावास्यायां मा भूत् । अस्तमिते सवितरि भगवति । उदकान्ते[4] उदकसमीपे । कृष्णचैलपरिहितः । कृष्णवाससा परिहितः आच्छादितः । निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते ॥ १ ॥ निर्ऋतिकर्मणां वक्ष्यमाणानां पूर्वाधिकारात् । 'शापेटमालिप्य' इत्येवं वक्तव्यम् । सूक्तसंबन्धात् । उच्यते । उदकान्तग्रहणमरण्यनियमार्थम् । कर्माणीति सर्वेषां निर्ऋतिकर्मणाम् । अपां सूक्तावसेकस्याङ्गत्वं यथा स्यात् । निर्ऋतिप्रशमनार्थानि निर्ऋतिसंव्यवहारार्थम् ॥ नाव्याया दक्षिणावर्ते शापेटं निखनेत् ॥ २ ॥ इटः पेटकः इत्येके । दुहक इति यावत् । स शापैः कृतः शापेटः । शापानि नदीपूराहृतानि दारूणि । निखननमवबन्धनं निश्चलीकरणम् । अथ चेदमवसेचनाङ्गमानन्तर्यात् किञ्चिच्चेटविधानात् 'शापेटमालिप्य' इति ॥ अपां सूक्तैरवसिञ्चति ॥ ३ ॥ शापेटस्थानमन्योऽवसिञ्चति । अपां सूक्तानि 'अम्बयो यन्ति'[5] इत्यादीन्यपां सूक्तानि पारिभाषिकवचनात्[4] । अयं सर्वसंबन्धः बहुत्वश्रुतेः । 'अनवेक्षमाणाः'[4] इति बहुत्वश्रुतिः ॥ अप्सु कृष्णं जहाति ॥ ४ ॥ यत् परिहितं तदुदके प्रक्षिपति । अहतवसनः स्यादिति शेषः ॥ उपमुच्योपानहौ जीवघात्याया उदाव्रजति ॥ ५ ॥ जीवहतायाः चर्मणा[6] कृते उपानहौ उपमुच्य उत्तीर्याव्रजति । अनवेक्षमाणस्तं देशं गृहाण्याव्रजति ॥ प्रोष्य तामुत्तरस्यां सांपदं कुरुते ॥ ६ ॥ तां रात्रिमुषित्वा उत्तरस्यां सांपदं कुरुते । 'ब्रह्मचारिसांपदानि'[7] सांपदशब्दसंबन्धात् । 'कुरुते' इति चात्मनेपदश्रुतिः[8] ॥ शापेटमालिप्याप्सु निवध्य तस्मिन्नुपसमाधाय संपातवन्तं करोति ॥ ७ ॥ शापेटः कथितः । तमालिप्य मृदाऽप्सु निश्चलं कृत्वा तत्रोपसमाधानं कृत्वा ॥ अश्नाति ॥ ८ ॥ स्थालीपाकं[9] आश्यत्वात्[10] । नात्र तन्त्रम् । एकेष्वा हतस्यादहनवत्[11] । तस्मिन्निति तन्त्रनिवृत्त्यर्थत्वात् । अतश्चाभिमन्त्रणनिवृत्तिः संपातवन्तमिति वचनात् । अतः परं 'नाव्याया दक्षिणावर्ते' इत्यादि स्यात् । अयं तार्यभावश्च[12] प्रासङ्गिकेनोपका-

स्त्राभावात्॥ कृष्णाधानस्य च योगात्॥ ७ आधाय कृष्णं प्रवाहयति॥ इह कृष्णे चैलं कृत्वा तान्॥ अन्यादेशप्य जी
र्णचीरियोपमभिन्यस्यति॥ उपमुच्य जीर्णे उपानहौ॥ सव्येन हस्तेन जीर्णे उपानहौ वा दक्षिणेन शालान्तर्ग
निधाय दक्षिणं पश्चान्तां ननु गानि जीर्णमुपानहं परिक्षिपति॥ ७ अप्राचीनमातृ त्यस्य रुद्रं जुहोति॥ अनुभू
माननुं नयस्थान्नदानादन्तरिक्षियानरकालमपोभिगमनं॥ आरस्त्यं यमनार्हद्विशेषणे अवरा दृश्यमारुह्य के
त्येतदर्थः॥ अनन्तरानवेक्ष्यमाणस्य देवांना व्याख्यातिं॥ ० तिस्रकेन होमः मरुद्दत्वनात्॥ ७ सव्यं सहरति॥
सव्य हस्तस्य हीनं छन्नं ततो प्रक्षिपति॥ न त्रिपनीयपर्पनिपक्षितानु॥ ७ उपानहौ च॥ तत्र कराविति अन्तः प
रना व्याख्याता॥ ७ जीर्णं चीरियं उपसमाधायायं तेषु तिरि निजरकोष्ठान् वीहीं च करामिश्वानावपति॥ ८
केनमरुज्जीर्णकोष्ठकान् वीहीन् गृहीत्वा द्वाहं करामिमिश्रान् जुहोति स्वाहाकार प्रवृत्तो याऽनानवचनात्॥
॥ ७ पानाभरे निधानाः॥ जरत्कोष्ठादिपूर्ववत्॥ ७ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयां॥ समुच्चिताभ्यां सक्तु
भ्यां तृतीयामाहुतिं जुहोति॥ मह च कोष्ठकाभ्यामावपति वचनमुपस्तरादि निवृत्यर्थं हस्तेहोमलं प
वेयोः पञ्चमी निर्देशात्॥ तृतीयस्य च कोष्ठयोर्होमसंबधात्॥ न च तत्र विकल्पः॥ उपसमाधानव च
नात्॥ न स्मिन्नुपसमाधायेति यथा॥ ७ कृष्णशकुनेः सव्यं जंघायामं कमन्नवध्याकेपुरोडाशं
प्रपतेन दृश्यनारनं स पादयति॥ कृष्णसन्नुकारः काकः तस्य सव्यजंघायां कृष्णलोहमर्पयेद् कीलगत्वात्॥
तत्र पुरोडाश मवलंबयति॥ प्रपतेन दति मन्त्रेण स पादयत्येन नानेत्स्यमाणां तरे द्वागमनं कुर्यादित्यर्थः॥ मनो
यत्नमिमिनि प्रपानन विशेषणं स पादयत्येननाविसमानं॥ यावत्तेन दृङ्गागमनं कुर्यादित्यर्थः॥ अनाद्र
नमिमिनि प्रपानन विशेषणं सपादनं मासमर्थो रनाभानः॥ न नियहमसमर्थन्तात्॥ स्तुते पिंडपादमय कर्णो नयर्थो ने
नेच्चनत्राहेत्यं विधानादन्यार्थत्वमुत्वासंभव रगो प्यत्र मकारोमंत्राभावार्थ॥ काककृ॥ ७ नीलं सधायलो
हितमाछाद्य तुकं गृणाति हितो पवालो पमकेनापसमासायसव्येन मा ह्येकेन वा सूत्रे नाधि ध्यानि॥ नीलवर्णे
ग्रामसूत्रराम गंकृता त्मनो लोहितेन रक्तासमः मह रक्षितान वाहुनाणारत्नेतु रूक्ष वर्णे वासः परिणह्यारिर
हितीयपासहीकेन ग्रीरिये नेटननुपसाद अक्षलसमीपेषुकृतासव्येन हस्तेन आधा कृमुच्च अरू पति॥
महांकेन यामालक्षीरिति अनयायो हि नं अंकेनोपसाधित्यादि पूर्ववत्॥ अपनयने मंत्राभक्रपवेत्रान
प्रतिपत्तिः॥ कृष्णचैव मत्यास्मानदर्शनं॥ नात्यायादर्ताद्भिर्नेत्यं॥ ७ इति तैनैकोनकर्माणि समाप्ता
नि॥ ७ पूर्वस्य चित्राकर्मा चित्रायाः कर्मकर्तव्यं॥ चित्राकर्मस्तुर्णा विधिः॥ चैत्र्यां पौर्णमास्यां कर्मा कथयन्

रलाभात् । कृष्णाधानस्य च तद्योगात् ॥ आधाय कृष्णं प्रवाहयति ॥ ९ ॥ इटे कृष्णं चैलं कृत्वा ॥ उपमुच्य जरदुपानहौ सव्येन जरच्छत्रं दक्षिणेन शालातृणान्यादीप्य जीर्णं वीरिणमभिन्यस्यति ॥ १० ॥ उपमुच्य जीर्णे उपानहौ । सव्येन हस्तेन जीर्णं छत्रं गृहीत्वा । दक्षिणेन शालातृणान्यादीप्य । अग्नौ तानि तृणानि । जीर्णं उशीरः । तं परिक्षिपति ॥ अनावृतमावृत्य सकृज्जुहोति ॥ ११ ॥ अनुभूयते नावर्तनं यस्यां साऽनावृत् क्रिया । उत्तरकालमपोऽभि गमनम् । आवृत्त्यर्थमनावृद्विशेषणम् । अनावृदर्थमावृतं कृत्वेत्यर्थः । अतश्चानवेक्षमाणस्तं देशं नाव्याया अभि गच्छति । होमः सकृत् । वचनात् ॥ सव्यं प्रहरति । सव्यहस्तगृहीतं छत्रं तन्त्राग्नौ प्रक्षिपति । न त्रिषप्तीयं [१] प्रतिपक्षित्वात् । उपानहौ च ॥ १२ ॥ तत्र करोति । अतः परं नाव्यादि ॥ जीर्णे वीरिण उपसमाधायायं ते योनिः [२] इति जरत्कोष्ठाद् व्रीहीञ्छर्करामिश्रानावपति ॥ १३ ॥ सूक्तेन सकृत् जीर्णकोष्ठकाद् व्रीहीन् गृहीत्वा शर्कराभिर्मिश्रान् जुहोति । स्वाहाकारश्च तृतीयामिति वचनात् ॥ आ नो भर [३] इति धानाः ॥ १४ ॥ जरत्कोष्ठादि पूर्ववत् ॥ युक्ताभ्यां सह कोष्ठाभ्यां तृतीयाम् ॥ १५ ॥ समुच्चिताभ्यां सूक्ताभ्यां तृतीयामाहुतिं जुहोति सहैव कोष्ठाभ्याम् । आवपतिवचनम् [४] उपस्तरणादिनिवृत्त्यर्थम् [५] । हस्तहोमत्वं [६] पूर्वयोः । पञ्चमीनिर्देशात् । तृतीयस्याश्च कोष्ठयोर्होमसंबन्धात् । न च तन्त्रविकल्पः । उपसमाधायवचनात् 'तस्मिन्नुपसमाधाय' [७] इति यथा ॥ कृष्णशकुनेः सव्यजङ्घायामङ्कमनुबध्याङ्के पुरोडाशं प्र पतेत [८] इत्यनावृतं प्रपातयति ॥ १६ ॥ कृष्णः शकुनिः काकः । तस्य सव्यजङ्घायां कृष्णलोहं कुर्याद् अङ्कं लिङ्गत्वात् । तत्र पुरोडाशमवलम्बयति । प्र पतेत इत्यनावृतं प्रपातयतीत्यनेनानवेक्षमाणस्तं देशं गमनं कुर्यादित्यर्थः । अनावृतमिति प्रपातनविशेषणम् ।

प्रपातनं मोक्षः । मन्थौदनाभावः । प्रतिग्रहासमर्थत्वात् 'शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति' [९] इति यथा । इति चेन्न तत्र हि ल्यब्विधानादन्यार्थत्वं मुख्यसंभवे न गौणत्वमङ्कादिमन्त्राभावार्थम् । एका ऋक् ॥ नीलं संधाय लोहितमाच्छाद्य शुक्लं परिणह्य द्वितीययोष्णीषमङ्केनोपसाद्य सव्येन सहाङ्केनावाङप्सु प्रविध्यति ॥ १७ ॥ तृतीयया छत्रं चतुर्थ्या संवीतम् ॥ १८ ॥ नीलवर्णं

वास उत्तरासङ्गं कृत्वात्मनो लोहितं रक्तं वासः सह दक्षिणेन बाहुनाऽऽच्छादनं कृत्वा शुक्लवर्णं वासः परिणह्य शिरसि द्वितीयया [१०] सहाङ्केन शिरोवेष्टनमुपसाद्य अप्सु समीपे कृत्वा सव्येन हस्तेन अवधाय मुखमप्सु प्रक्षिपति सहाङ्केन 'या मा लक्ष्मीः' [१०] इत्यनया । 'लोहितमङ्केनोपसाद्य' इत्यादि पूर्ववत् । अपनयने मन्त्रः । अप्सु प्रवेशने प्रतिपत्तिः । कृष्णं चैलं प्रत्याख्यातवद् भवति । 'नाव्यायाः' [११] इत्यादि स्मर्तव्यम् । इति निर्ऋतिकर्माणि समाप्तानि ॥ पूर्वस्य चित्रकर्म ॥ १९ ॥ चित्रायाः कर्म कर्तव्यम् । चित्राकर्म गुणविधिः । चैत्र्यां पौर्णमास्यां कर्म क्रियत

र्गतिरूत्वान्नित्यं चैतत्॥ निमित्तनिमित्तनान्नानां नानकर्मैवतत्॥ तथा च गौतम आह॥ अष्टकापार्वणश्राद्धे
हायण्येव चैत्र्याश्वयुज्या चेति॥ ऋतु कार्यत्वाच्च मार्गशीर्षमासवद्धस्वन प्रसन्न्यायश्राद्धयथामिनिवास्या
र्मित्यतमतएव षष्ठं चात्रपुष्टिकागन्॥ ७ माधकारसांप्रदानं॥ सेनाकर्मणाश्वापादार्धत्वात्॥ उप
नस्यापुष्याभिसंबंधः शांतिकर्म यानुपधानीयस्थानमित्यत्र वचनात्॥ भैषज्यवत्समानामत्वाच्च
वीथिकार्यविधानत्वात्॥ [redacted]
नजननवत्॥ पुष्टिकर्मस्वापि चनिर्कनिकर्मसंबंधः पतिकक्रमभेदात्॥ ७॥ कुलायपत्नं हरित
र्हिषम पार्तिः॥ कुवांग्रंधकस्थालीपाकः कुलायपत्नः कुलायाः शकापरकाहरित वर्हि
रस्य स्थालीपा कःयस्य हरितवर्हिसंहरितवर्हिषं यथा प्रातस्य वर्हिः पायुग्ण विधा
नेन न मध्यानि सारूपवत्सः पुष्टिकर्मसु सारूपवत्सद्र निवचनात्॥ ७॥ अन्वक्काः
नांदक्षामात्री राहृर्थान्॥ भाद्रं म. चीरित्येव परिमाणनियमार्थं॥ ७॥ नाव्य
याः सांते येभ ... प्रास्नेभूमिपा ... कालादंमुरंत्वनाम्यानि॥ येना
र्धानावातार्यतेतनया: संग ... त्रंरुत्वातंत्राशेः पाघ ... पारिलख्यभूमिनत्रा
नंरहत्यर्थं रूत्वा भ्यानि गोरवा तु॥ नहस्लेन भूमिपरिलिखितं भूमिः परिलख्यः ष्ठ
तेजाञ्जंते त्रिगान्नमभ्यानि॥ छेना ... नैतेनैवनं॥ गुणविधिः॥ जनयहृ पानिस्त्र

इति कृत्वा । नित्यं चैतत् । नित्यनैमित्तिकानां जातकर्मवत् । तथा च गौतम आह ‘ अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी ’[1] इति । ऋतुकार्यत्वाच्च प्रावृषि होमवत् ‘ यदग्ने तपसा [2]इत्याग्रहायण्याम् ’[3] इति चास्यापि नित्यत्वम् । अत एव फलं चात्र पुष्टिकर्मत्वात् । अधिकारः सांपदानाम् । सेनाकर्मणां पूर्वोपादानार्थत्वात् । उपात्तस्य पुष्ट्याऽभिसंबन्धः । ‘ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानम् ’[4] इत्यन्ते वचनात् । भैषज्यवत् समानान्तत्वाच्च [5] पूर्वाधिकारविधानत्वात्

मेधाजननवत्[6] । पुष्टिकर्मस्वपि च निर्ऋतिकर्मसंबन्धः प्रतीककर्मभेदात् ॥ कुलायशृतं [7] हरितबर्हिषमश्नाति ॥ २० ॥ कुलार्थं पक्वः स्थालीपाकः कुलाय शृतः । कुलायः पक्षिवासकः । हरितं बर्हिरस्य स्थालीपाकस्य स हरितबर्हिः । तं हरितबर्हिषम् । यथाप्राप्तस्य बर्हिषो गुणविधानम् । तमश्नाति सारूपवत्सम् । ‘ पुष्टिकर्मसु सारूपवत्से ’[8] इति वचनात् ॥ अन्वक्ताः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥ २१ ॥ प्रादेशमात्रीरित्यत्र परिमाणं नियमार्थम् ॥ नाव्ययोः सांवेद्ये पश्चादग्नेर्भूमिपरिलेखे कीलालं मुखेनाश्नाति ॥ २२ ॥ ये नद्यौ नावा[1] तार्येते तयोः संगमे तन्त्रं कृत्वा तन्त्राग्नेः पश्चिमे देशे परिलिख्य भूमिं तत्रान्नं वृत्त्यर्थं कृत्वा मुखेनाऽश्नाति गौरवात् । न हस्तेन । भूमिः परिलिखिता भूमिपरिलेखः ॥ तेजोव्रतं त्रिरात्रमश्नाति ॥ २३ ॥ घृताशनं तेजोव्रतम् । गुणविधिः । व्रतग्रहणं नित्य-

भा॥ तत्र संप्रत्ययार्थं गन च पूर्वस्य ग॥ वर्णाः॥ पुनरथानीनिव[illegible]नात्॥ प्रत्ययं तत्र
भेदः॥ ननु सकृत्॥ संपातितम्‌ बभागेन द्वा नंभविष्यतीति न्नि इत्यर्थमाह॥ ५
तद्धृतः॥ ता पच मक्षोऽस्य सन[illegible]ः संस्कृतं समकं मसयो इत्यर्थः॥ ७ त्रामुमयां
॥ अथो ब्रह्मज्ञानमस्य त॥ मस्य यो रोहितउदस्यके नवामूर्धानं विष॥ साहिर्मानसलि
लैः सीरोदनमश्नाति॥ एतानि प्रतीकानि मलिलान्युच्यते॥ समुन्नि नैरतेः सीरो
[illegible] कामः॥ [illegible] पता पश्य [illegible] विधानं [illegible]
हि मंत्रलिंगात्॥ तुष्टिवत्रोषः स्यात्॥ ब्रह्मज्ञानमित्यस्मयोः म[illegible]
मविषयत्वात्॥ ययोः प्रग्रहणे सति द्वितीयेनत्यकपरमनं शंभुम [illegible] न्याभि
निमममानानिर्देशात्॥ न हृदेनत्पुरादधइति मंत्रलिङ्गन हृदस्य नामस्य [illegible] अनुवाक
नरस्यग्रहणात्॥ सामकृते मध्यवासनिदाहीः संपात्॥ यो रोहितइति॥ हेतुरस्यके
नवइत्यनुवाकः॥ मूर्धाहरयोणाभिनिहितोपर्यायोप्यग्रहणात्॥ सलिलैः [illegible] निमस्तु
चर्यानिर्देशानुसंज्ञायां सम्प्रवहारार्थः॥ सलिलैः सर्वकाम इति मथानानि त्रि[illegible] नतु
नइति मंथानानि सलिलैः करोति॥ ७ द्वितीयेन प्रवृत्यनूह विषा[illegible] द्वितीयं
न ब्रह्मज्ञानमनामा इत्यनेन तृतीया पिकार्थाः पूर्वानुसमुच्चयार्थो [illegible] स
लिला निहूयन हवींषि [illegible] विषा विकल्पः षष्ठीनिर्देशात्॥ प्रतीकवर्जारम्भात् [illegible] नास्ति
विषोपहित सिसंबंधवचनात्॥ क्रियामुक्तसंप्रत्यय भार्ज[illegible] ब्रीहि [illegible] वा
यास्थालीपाकपुरोडाशादि॥ उपधानमभिसमीपकरणं॥ क्रियानत्र जुहोति [illegible]
शब्दानत्रविकल्पानित्यत्वं वा इत्यन्यकारीनु प्रवक्ष्यनश्यानित्यमनन्तु कामसंप्रया गात्॥ ८

भोजनसंप्रत्ययार्थम् । न च पूर्वस्य गुणविधिः । पुनरश्नातीति वचनात् । प्रत्यहं तन्त्रभेदः ॥ न तु सकृत्संपातितस्य विभागेनाशनं भविष्यति तन्निवृत्त्यर्थमाह । तद्भक्षः ॥ २४ ॥ तावेव भक्षोऽस्य स तद्भक्षः । संस्कृतं समस्तं भक्षयेदित्यर्थः ॥ शंभुमयोभुभ्यां[1] ब्रह्म जज्ञानम्[2] अस्य वामस्य[3] यो रोहित[4] उदस्य केतवो[5] मूर्धाहं[6] विषासहिम्[7] इति सलिलैः क्षीरौदनमश्नाति ॥ २५ ॥ एतानि प्रतीकानि सलिलान्युच्यन्ते । समुच्चितैरेतैः क्षीरौदनमश्नाति पुष्टिकामः । गवामुपतापस्य[8] प्रथमविधानं सर्वपुष्ट्यर्थम् । इतरथा हि मन्त्रलिङ्गात् पुष्टिविशेषः स्यात् । ब्रह्म जज्ञानमित्युभयोः सूक्तयोर्ग्रहणमविशेषग्रहणात् । ययोश्च ग्रहणे सति 'द्वितीयेन'[9] इत्युपपद्यते । शंभुमयोभुभ्यामिति समाननिर्देशात् । तद्वत् 'तद्व एतत् पुरो दधे'[10] इति मन्त्रलिङ्गम् । तद्वत् 'अस्य वामस्य'[3] इत्यनुवाक उत्तरस्य ग्रहणात् । वामं कृतं भव्यं वा । असति तदाशीःसंयोगात् । 'यो रोहितः'[4] इति द्वे । 'उदस्य केतवः'[5] इत्यनुवाकः । 'मूर्धाहं रयीणाम्'[6] इति द्वौ पर्यायौ । अन्यत्रग्रहणात्[11] । सलिलैरिति समुच्चयः निर्देशात् । संज्ञा संव्यवहारार्था 'सलिलैः सर्वकामः'[12] इति ॥ मन्थान्तानि ॥ २६ ॥ 'त्रिज्योतिष्कुरुते'[13] इति 'मन्थान्तानि'[14] सलिलैः करोति ॥ द्वितीयेन प्रवत्स्यन् हविषामुपदधीत ॥ २७ ॥ द्वितीयेन 'ब्रह्म जज्ञानमनाप्ताः'[2] इत्यनेन । तृतीयाऽधिकारार्था । पूर्वा तु समुच्चयार्था । अतश्च 'अष्टावरं'[15] सलिलैः । हूयन्त इति हवींषि । हविषां विकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । प्रतीकवत् परिभाषितत्वाद्धविषां पैठीनसिसंबन्धवचनात् । क्रिया । उक्तः संप्रत्यय आज्यतिलसमिद्व्रीहियवपयःस्थालीपाकपुरोडाशादीनाम् । उपधानमग्निसमीपकरणम् । क्रिया । तत्र जुहोति । 'हविषां'-शब्दात् तन्त्रविकल्पः । नित्यत्वं वा द्रव्यादीनाम् । प्रवत्स्यतश्चानित्यमेतत् कामसंप्रयोगात् ॥

भथप्रत्यं॥प्रत्यागन्यच्वेदं कुर्यात्॥नथेर्निकिंप्रवस्यनार्याद॥ कृतंततः प्रत्यागतोपि
कुर्यात्॥अतःकृतंततोन कुर्यात्॥७ अथाप्रत्येत्यार्यादनिर्देशः एवास्थितः प्रयो
जनात्॥प्रत्य वस्यातानकृतमुप भानंतथापिकुर्यात्॥ अथश्राद्धं पूर्ववत्॥७
अथप्रार्थ्यमाणः प्रतिग्रहनिमित्तं प्रवत्स्यन्कुर्यात्॥ सत्रारंभः फलांतरयोगात्
अ. नैतप्रनिवर्त्याद्यत्यागार्थवात् द्वितीयेनैव॥७ अथोप्रार्थ्यमाणः॥ प्रवत्स्य
तः ५ त्काम स्यविधिः॥ अथवाप्रार्थ्यमाणःप्रस्याप्रवस्यतोयथास्यात्॥समुच्चया
र्थत्वात्॥ १७ चत्वारोभाष्याः फलाशाषष्ठीनांभवंति॥फलाशानांचत्वारोमूलकाषष्ठ्यग्रहणं॥
प्रादेशाः परिमाणनिरुत्त्यर्थं भवतीतिक्रियानिर्देशः॥आदर्भातिक्रियाउदुंबरफलाश
कर्कंधूनामाद तिनिर्देशात्सामान्यात्॥७ हस्तिवर्चसमिति निर्हस्तिनं॥उपनिषत्दर्शनेक्रिया
निर्देशः॥साम॥ यात्॥एतमत्रापि॥तितेत =
नि [illegible] तिमेवं [illegible] कतेनोद्दे [illegible] नवंमुष्कनानरुद्धकपवन्
नरुपा [illegible]
मा [illegible] वनारद्दनिर्विर्धालिंगतात्॥गव
तोर्हिपूर्वमेव [illegible] क्रियानिरे॰ [illegible] दर्भाणासुपो॰ स्वानांचत्वारः॥ घायाभवंतीतिवाक्याव
शेषः॥उपोलवे [illegible] निमग्नेतु [illegible] निम्रस्तीघासद्दोरुआनतांम्नुमीपन्नानादभोदुपालवाम्ले
षार्मापवत्वारोशूयः [illegible] र्व्यांतपकमष्टानरभिप्रसात्रिके अथानाघायाज्यताभि
जुहुयात्॥नमत्वं [illegible] हंपूर्ण्या. [illegible] कृतान्यनिषंगएकांतरवचनात्॥उप्मामात्राम
ष्टसंख्यायस्यसो [illegible] शुक्ररत्नयं॥स॰ [illegible] मवोषिः सामिकमूलाः स्वस्त्रिनुस्त्वाप्रथितो॥आज्येनो
पोरनुजुहुयात्॥ [illegible] होमः॥ [illegible] लिकतात्. पममांमा ष्टुकर्मतुद्वितीयस्यत्रसजद्दानस्यतु
तोविधिरुच्यते॥तुष्टि [illegible] मार्थ कुलतुकरिहसकितः [illegible] संभः॥ उच्यतेप्रकरणात्॥ ननु द्वितीयस्य
प्रकरणं [illegible] निर्देशात्॥ [illegible] नामपिन [illegible] वसमपूर्वपार्थः॥ सर्वहोरस्रागाहानित

अथ प्रत्येत्य ॥ २८ ॥ प्रत्यागत्य चेदं कुर्यात् । अथेति किम् । प्रवत्स्यता यदि कृतं ततः प्रत्यागतोऽपि कुर्यात् । अथ न कृतं ततो न कुर्यात् ॥ अथ प्रत्येत्य ॥ २९ ॥ यदि विदेशे एव स्थितः प्रयोजनात्, प्रवत्स्यता न कृतमुपधानं, तथापि कुर्यात् । अथशब्दः पूर्ववत् ॥ अथ प्रार्थ्यमाणः ॥ ३० ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं प्रवत्स्यन् कुर्यात् । सूत्रारम्भः फलान्तरयोगात् । अथेति प्रवत्स्यन्नादिसंयोगार्थत्वात् द्वितीयेनैव ॥ अथ प्रार्थ्यमाणः ॥ ३१ ॥ अप्रवत्स्यतः पुष्टिकामस्य विधिः । अथ चाऽप्रार्थ्यमाणः स्यात् प्रवत्स्यतो यथा स्यात् । समुच्चयार्थत्वात् ॥ चत्वारो धायाः पलाशयष्टीनां भवन्ति ॥ ३२ ॥ पलाशानां चत्वारः पूलकाः । यष्टिग्रहणं प्रादेशादिपरिमाणनिवृत्त्यर्थम्[1] । भवन्तीति क्रियानिर्देशः । आदधातिक्रिया । 'उदुम्बरपलाशकर्कन्धूनामादधाति'[2] इति निर्देशसामान्यात् । 'हस्तिवर्चसम्[3] इति हस्तिनम्'[4] । 'उपतिष्ठते'[5] इति क्रियानिर्देशसामान्यात् । एवमत्रापीति । नैत-

च्चत्वार इति । विधिलिङ्गत्वात् । एवं तर्हि पूर्वमेव पूलबन्धनार्थः क्रियानिर्देशः ॥ दर्भाणामुपोलवानां चत्वारः ॥ ३३ ॥ धाया भवन्तीति वाक्यशेषः । उपोलवतृणानि मालवेषु प्रसिद्धानि । मृदितोयास इति आनर्ताः । समोत्रजाता दर्भा उपोलवाः । तेषामपि चत्वारः पूलाः प्रथममेव यथा ॥ तं व्यतिषक्तमष्टावरमिध्मं सात्त्रिकेऽग्नावाधायाज्येनाभिजुहुयात् ॥ ३४ ॥ तमेवंप्रकारं पूलकराशिद्वयं व्यतिषक्तं कृत्वा । व्यतिषङ्ग एकान्तरः वचनात् । इध्ममात्रा अष्टसंख्या यस्य सोऽष्टावर इध्मः शुष्क इत्यर्थः । सत्त्रे भवोऽग्निः सात्त्रिकः । तस्मिन् स्थापयित्वा आज्येनोपरि जुहुयात् । सलिलैः[6] होमः । यद्येवं सलिलानामसमाप्तेषु कर्मसु द्वितीयस्य ब्रह्मजज्ञानस्य[7] कुतो विधिः । उच्यते । पुष्टिकामार्थः । कुतः पुनरिह सलिलाभिसंबन्धः । उच्यते । प्रकरणात् । ननु द्वितीयस्य प्रकरणं तृतीयानिर्देशात् । सलिलानामपि तृतीयानिर्देशोऽत्र समुच्चयार्थः । सत्त्रं द्वादशाहानि । त-

ग्रभ्भः मान्त्रकः भवत्यर्वेष्वत्वानमुच्यनविहितहत्वभावाश्रीक्रिनत्वात् ॥ आज्यग्रहणं जुहोतिकपक्षत्वात् ॥ नित्
वेत्रामणन्तरवैष्वत्याद्दर्वि । यस्मन्नत्ययत्रसत्रमड्भावात् अभिसंधागस्तत्र होमार्थः ॥ ७ धूमनियत्तेन ॥
माज्यहोमानन्तरं धूमतोऽक्रिकाद्भिर्भसहति ॥ ७ लेपं प्राश्नीनत् ॥ पाद्याशयष्टिरमार्गिसंयोगाद्यः सिन्नाम
।स्कर्तिनयत्संप्रकर्षेणाश्नीयात् ॥ ७ नमुचेनविहितेत ॥ सात्विकाश्याभावेऽस्युभयंतमुचेननविहेत् ॥ ७ अथ
मत्रस्यायतनेयत्रायतनेयज्ञायतनेनमिन्नरुत्वा ॥ चत्वारो धायाहुत्वैतत्कुर्यादिति वाक्यत्रोषः ॥ भूतिपति
निरूक्तं यदिति सात्रिकभागिनलभते विरहतन्त्वात्तदत्तमाह ॥ अपंथिति चिरहितसत्रसंप्रत्ययार्थः ॥ अपवि
स्थानं यज्ञायतनं नाकारं कृत्वा भरूतं कुर्यात् ॥ इवेति साह्यत्र भीनपाहत्वार्थः ॥ ७ समुद्रं वः प्रहिणोमि [illegible]
फलं गन्तनन्तनमैनत् ॥ आचार्यायं अभिदध्यादिदुष्टयापेक्ष्यं समुद्रं तमितिवत् ॥ तत्कर्ममेदात् ॥ तवास्य
भिन्नत्वात् ॥ ७ भद्रर्दाविलस्तो कोऽत्राकलतो भाष्येननोयाच्यायेमवद्गाकांक्षि [illegible] ॥ [illegible]
ग्रामुमयाभ्रूयात्रमनज्ञानमागानः काचमद्रतिगान्तवर्णपायमत्रपत्नीपि ॥ [illegible]
मभिमंत्र्य पायर्ति ॥ अंबयोऽयंर्तीति वचनात् उदकेनैकं दहहनपापं योषाम ॥ [illegible]
दर्वाद्यपृथक्करणात् अस्मजत्तानिमितिरासर्वेक आगावर्दीतिवचनात् लवणदीतिवचनात् [illegible]
वर्ज्यविधानपुष्टिकर्मणामसमानत्वात् ॥ ७ प्रजननकामः गलवणपाययत्येवंचरेतो [illegible]
जननकामनियाः रताः प्रजननकामारेवसरकालमैथुनसंबंधात् ॥ ७ अपामवरुणाधिपा उदक [illegible]
नत्मोकर्मापर्गोऽस्यान्तरद्यात् ॥ अपीनयहतिक्रियायोगाद्द [illegible] अपाः ॥ ७ संसृष्टं वनीतिवाक्या [illegible]
दकमाहरतः सर्वत उपासीचतः ॥ यीनयीनावाजनकउतरीनिनताव्यः ॥ नाम्याग्रहेत्ताउदकमाहार
येत् ॥ नितानदेशा ॥ ७ तस्मिन्नेमप्रधान्येस्तनमभ्याति ॥ तेनोदकेनपश्च संदेक्षप्रधान्यः तंस्तनमभ्याति
॥ स्तनग्रहणं मंथः प्रयोगमाभूत् ॥ मंथंवेतिवचनात् ॥ दसंगः ॥ उच्यतेनप्रसनादका ॥ ब्रमंथवेति
विकल्पोपपत्तेः एषितमंथमैमप्रधान्यस्यवचनात् मंथः संप्रत्ययस्यात् ॥ ७ मंथंवाद्धिमधुमिश्रं ॥
नाव्वादकालाभेमैमप्रधान्यं मंथंद्धिमधुमिश्रमभ्याति ॥ इतिभरूत्वात्मनोकवत् ॥ ७ यस्यैभार्यायैका
मयेत तत्ताश्रीह्याज्यंपयआहार्य क्षीरोदनमभ्याति ॥ यस्यै भार्यायै श्रियं हतुमिच्छतितस्यादीभार्या
द्वितानाज्यंपयश्चाहारयति ॥ केनचिदुपायेनतन्तो व्रीहिभिराहते पयसिस्तनक्षीरोदनमभ्याति ॥

त्र भवः सात्त्रिकः भूतपूर्ववृत्त्या [1]। तमु चेन्न विन्देदित्यभावशङ्कितत्वात्। आज्यग्रहणं जुहोतेरुपसृष्टत्वात्। 'प्रत्यृचं होमाः' [2]। भूतपूर्ववृत्त्या हवनीयसंप्रत्ययः तत्र सत्त्रसद्भावात्। अभिसंयोगस्तत्र होमार्थः ॥ धूमं नियच्छेत ॥ ३५ ॥ आज्यहोमानन्तरं धूमं सात्त्रिकाग्नेर्भक्षयति ॥ लेपं प्राश्नीयात् ॥ ३६ ॥ पलाशयष्टिरसोऽग्निसंयोगात् यः सिलिसिलिक इति ज्ञेयस्तं प्रकर्षेणाश्नीयात् ॥ तमु चेन्न विन्देत्। सात्त्रिकाग्न्यभावेऽप्युभयम्। अथ सत्त्रस्यायतने। यज्ञायतने। यज्ञायतनमिव कृत्वा ॥ ३७ ॥ 'चत्वारो धायाः' [3] इत्येतत्। कुर्यादिति वाक्यशेषः। प्रतिपदं निरुक्तम्। यदि तं सात्त्रिकमग्निं न लभते चिरवृत्तत्वात् तदलाभाद्वा। अथेति चिरवृत्तसत्त्रसंप्रत्ययार्थः। सत्त्रस्थाने यज्ञायतनाकारं कृत्वा प्रकृतं कुर्यात्। इवेति सादृश्यप्रतिपादनार्थः ॥ समुद्र इत्याचक्षते कर्म ॥ ३८ ॥ सर्वं फलमेतत् कर्म आचार्या यदभिदधति। पुष्ट्यपेक्षं समुद्रत्वमिति चेन्न। कर्मभेदात् एवास्य सिद्धत्वात् ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ। अम्बयो यन्ति [4] शंभुमयोभुभ्यां [5] ब्रह्म जज्ञानम् [6] आ गाव [7] एका च म [8] इति गा लवणं पाययत्युपतापिनीः ॥ १ ॥ गा रोगगृहीता लवणमभिमन्त्र्य पाययति। अम्बयो यन्तीति वचनात् उदकेन क्लेदनम्। इह त्रयाणां योगः। उत्तरयोर्ग्रहणं शान्त्युदकादिषु ग्रहणात्। 'ब्रह्म जज्ञानम्' इति सत्तर्चकम् 'आ गावः' इति वचनात्। लवणमिति वचना दुदकेन क्लेदनम्। इह भैषज्यविधानं पुष्टिकर्मणां समानत्वात् ॥ प्रजननकामाः ॥ २ ॥ गा लवणं पाययत्येवं च दैवोपतापिनीनाम्। प्रजननं कामयन्ति यास्ताः प्रजननकामाः। उपसरकाले [9] मैथुनसंबन्धात् ॥ प्रपामवरुणद्धि ॥ ३ ॥ उदकस्य पानं स्तोकमपि गोभ्यो न दद्यात्। प्रपीयत इति क्रियायोगादुदकप्रपा ॥ सं सं स्रवन्तु [10] इति नाव्याभ्यामुदकमाहरतः सर्वत उपासेचम् ॥ ४ ॥ ये नद्यौ नावा जन उत्तरति ते नाव्ये। ताभ्यां गृहीत्वा उदकमाहारयेत् वितानदेशम् ॥ तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतमश्नाति ॥ ५ ॥ तेनोदकेन पयसि मैश्रधान्यः। तं शृतमश्नाति। शृतग्रहणं मन्थयोगो मा भूत्। मन्थं वेति वचनात् प्रसङ्गः। उच्यते। प्रक्षरदुदकाभावे मन्थं वेति विकल्पोपपत्तेः। पृश्निमन्थे मैश्रधान्यस्य [11] वचनात् मन्थसंप्रत्ययः स्यात् ॥ मन्थं वा दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ नाव्योदकालाभे मैश्रधान्यं मन्थं दधिमधुमिश्रम्। अश्नातीति प्रकृतत्वात् प्रतीकवत् ॥ यस्य श्रियं कामयते ततो व्रीह्याज्यपय आहार्य क्षीरौदनमश्नाति ॥ ७ ॥ यस्येश्वरस्य श्रियं हर्तुमिच्छति तस्मादीश्वराद् व्रीहीनाज्यं पयश्चाहारयति केनचिदुपायेन। तैर्व्रीहिभिराहृतैः पयसि शृतं क्षीरौदनमश्नाति।

ध्यंसंपातेकाम्यकर्मविधानमिहसूत्रकृप्रकरणात्॥ अतएवतुनस्मात्तियुक्तं॥ ७ ततःकाम्येर्दीप्तकेनाम्य
मानार्यंद्रोणपात्योत्थितां॥ ग्रहीतेगामयंपरिलेयं श्नेनम्बानि॥ तेषांब्रीह्यादीनामलाभेनस्यैवत्रीहयवंत
व्रतवर्णागामस्यआहार्यकर्तव्यविष्ठापर्यातेभनआज्यभागांतांत्रव्रामयपांस्त्रवयुक्कर्याततित्रिगुणं
गामयंकर्यातिततत्रतदर्माधामत्यस्यपर्यातस्थालीपाकं श्नेनसाहार्यत्रतत्रस्योरोहतस्तणमात्रार्थस्य
करणात्॥ ७ ग्रामेभर्कोनस्मसमुद्रभ्रमत्रकर्मव्याख्याति॥ ७ ग्रामेपदमालिप्यत्यत्र अप्सरकर्मेतवसमुद्रग्रा
परमालिप्यसामुद्रीनोनवबधूकर्तव्यं॥ व्याख्यातवचनंपुष्टिकर्मफलमाभूत्॥ मनोनामत्रक्रोतिक
भैदंसहवचनंसकलाधिकारार्थं॥ समुद्रभ्रमामुद्रं॥ ७ अपहतधानालोहितोजायाकृसनस्मैः
यामानि॥ अनपहतानांयवानांधानाः कृत्वारक्तवर्णायाजआयाद्रस्यतसमर्थितेनधानाभ्या
लोमसत्रानिपुष्टये॥ ७ त्तावद्भुर्पोत॥ तत्संस्कारमायामनावत्॥ समुद्रभ्रमकर्मात्रानांतकर्मकुर्या
त्॥ मानस्यानिनिर्ऋतिकर्माण्यतानितत्रातिककर्मस्कंवेतदित्यर्थः॥ ७ तृणानांयथाकृष्टतृणंहत्य
कामीति॥ वारितंसंबातुत्रष्यानिव्यानीत्यर्थः॥ नांवध्नतरकामीत॥ मतनतंगिति॥ ७ नानुदात्तजनि
रणत्रस्यादपात्रेणाभक्तावर्षातेमुर्वाचमाहि॥ नानत्रृषीतुदात्रजनत्समिलनाश्राथ्याहिभ्यवयाभआसुव
र्णति॥ पुष्टिकामांमुखे निर्माई॥ आत्मनःप्रत्यालभ्यानिमुखे॥ नानाद्रोपर्यातत्तदहंगत्तेति॥ ग्रहाणि॥
कृणहयंतुभद्रावः संवागांश्तनप्रजावतीः प्रजापतिरितिएकेनभ्यासप्रजावतीरित्युक्तं॥ परन्नामस्त्रस्मत
यहीतिचप्रजावति॥ श्वेतिपर्यायः॥ गोष्ठकर्मणिवक्ष्यमाणानिकर्तव्यानि॥ गोष्ठकर्माणीतिगुणवादः
कर्मणांदर्शायितु॥ ७ शष्टः पीयूषंप्रत्यक्षमन्त्रानि॥ हुप्रमत्तागौःशष्टः॥ तस्याप्रथममहतिदुग्धं
पीयूषंतस्यापन्त्रप्रमत्तमन्त्रात्॥ गांददाति॥ संस्कृतांददाति॥ प्रथवारपात्रमभिमंत्र्यगोष्ठेप्रा
वर्तयेति॥ समुद्रप्रत्ययमाधिष्ठाया दक्षिणेनत्रविक्षिपति॥ समुद्रकरीषमित्यादिमन्त्रेणततस्त्रेनआत्मस्य
मुख्य॥ तस्यपाश्रुपुंजस्याधोविक्षिपति॥ गोवाटदक्षिणपश्चात्संमध्यप्रहरणात् विशेषतमंत्रः मन्त्रानामुद
पात्रसंबंधात्॥ दक्षिणोनेतिसव्यस्यापीहकरणात्॥ ७ सामूपवत्साद्रोर्दसंडानूपुत्रमुन्नवर्षा॥
शालीसिंडः समासः शालीसिंडवहुतसमूल्यार्थः॥ प्रतिनीयानामंकोकरणंप्रथमेसप्रस्यपणाप
स्नामेःसपणाविःपश्चाग्निसवतीनन्तुर्थेतेसंपाताः तत्रश्चानिवचनात्॥ ७ निरुक्तामानस्यानि॥

अन्ये संपातकाम्यकर्मविधानमिह । सूक्तप्रकरणात् । अत एव पुनरश्नातिग्रहणम् ॥ तदलाभे हरितगोमयमाहार्यं शोषयित्वा त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ ८ ॥ तेषां व्रीह्यादीनामलाभे तस्मादेव गृहपतेर्हरितवर्णं गोमयमाहार्यं केनचित् शोषयति । तत आज्यभागान्ते त्रिवृद् गोमयपरिचयं करोति । त्रिगुणं गोमयं करोति । तत्र चरुमधिश्रित्य श्रपयति स्थालीपाकं शृतमाहार्यं त्रिवृति क्षीरौदनं गुणभावार्थं प्रकरणात् ॥ शेरभक [1] इति सामुद्रमप्सु कर्म व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ 'शापेटमालिप्य' [2] इत्यतोऽप्सु कर्म । एवं समुद्रे शापेटमालिप्य सामुद्रमिति निबध्य कर्तव्यम् । व्याख्यातवचनं पुष्टिकर्मफलं मा भूत् । अतो निर्ऋतिकर्मेदम् । सहवचनं सूक्ताधिकारार्थम् । समुद्रे भवं सामुद्रम् [3] ॥ अनपहतधाना लोहिताजाया द्रप्सेन संनीयाश्नाति ॥ १० ॥ अनपहतानां यवानां धानाः कृत्वा रक्तवर्णाया अजाया द्रप्सेन समथितेन धाना आलोड्य अश्नाति पुष्ट्यै ॥ एतावदुपैति ॥ ११ ॥ एतत्परिमाणमेतावत् [4] । सामुद्रमप्सु कर्म । अशनान्तं कर्म कुर्यात् । अतश्च तानि निर्ऋतिकर्माण्येतानि । शान्तिकर्मसु चैतदित्यर्थः ॥ तृणानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नन्नपक्रामति ॥ १२ ॥ वीरिणस्तम्बानुद्ग्रथ्नाति बध्नातीत्यर्थः । तान् बध्नन्नपक्रामति अवतरति ॥ तानुदाव्रजन् उदपात्रस्योदपात्रेणाभिप्लावयति मुखं विमार्ष्टि ॥ १३ ॥ तान् ग्रन्थीनुदाव्रजन् सलिलाशयाद्विस्रस्य पयसि आप्लावयति पुष्टिकामः । मुखं विमार्ष्टि । आत्मनः मुखं प्रक्षालयति । तानाशोधयति । उत्तीर्य गच्छति गृहाणि ॥ एह यन्तु पशवः [5] सं वो गोष्ठेन [6] प्रजावतीः [7] प्रजापतिः [8] इति । एकं त्वेभ्यः । प्रजावतीरित्येका । 'पदज्ञाः स्थ रमतयः' [9] इति च । प्रजापतिश्चेति पर्यायः । गोष्ठकर्माणि ॥१४॥ वक्ष्यमाणानि कर्तव्यानि । गोष्ठकर्माणीति गुणविधिः । कर्मणां देशविधिः ॥ गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥ १५ ॥ द्विः प्रसूता गौर्गृष्टिः [10] । तस्याः प्रथमेऽहनि दुग्धं पीयूषं तस्या एव श्लेष्ममिश्रमश्नाति ॥ गां ददाति ॥ १६ ॥ संस्कृतां ददाति ॥ उदपात्रं निनयति ॥ १७ ॥ अथ चोदपात्रमभिमन्त्र्य गोष्ठे आवर्जयति ॥ समुह्य सव्येनाधिष्ठायार्धं दक्षिणेन विक्षिपति ॥ १८ ॥ समुह्य करीषं सिक्तं सव्येन हस्तेनाक्रम्य पुञ्जम् । तस्य पांशुपुञ्जस्यार्धं विक्षिपति गोवाटे । दक्षिणग्रहणं सव्यग्रहणात् । विक्षेपे न मन्त्रः । सूक्तानामुदपात्रसंबन्धात् । दक्षिणेनेति सव्यस्यापीह करणत्वात् [11] ॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणे प्रतिनीय पश्चादग्नेर्निखनति ॥१९॥ शकृत्पिण्डः समासः शकृत्पिण्डबहुत्वसंप्रत्ययार्थः । प्रतिनयनमेकीकरणम् । प्रथमेऽहनि श्रपणम् । पश्चादग्नेः श्रपणाग्नेः पश्चान्निखननम् । चतुर्थेऽहनि संपाताः । तत्राश्नातिवचनात् ॥ तिसृणां प्रातरश्नाति ॥ २० ॥

निस्रणां रात्रीणामतीतेऽह्नि नासानरभ्यासानि चतुर्थेऽहनीत्यर्थः ॥ गोवादिकर्मणे चनात् ॥ ७ विरूढेतरां जन्ते ॥ विरूढेनेत्ता
रूपवन्तं गंधरसस्पर्शैः संपन्नं फलमत्स्यनस्य ॥ अनतिशीतेऽपि जलस्याविरूढतस्याशंक्ते ॥ ७ आयमगन्नयंवनितो
संमवरणेत्यारानीयो इति मंत्रोऽकान्वासिनानुनवध्नाति ॥ मणिरन्याणि मंत्राभिहितानि वासिनात्रयो ॥ द्विरुपादि
विधानं वासिनानां बंधनस्थाने च मंत्रस्य नानाकल्पानां सह विधानं समानकर्मत्वात् ॥ पुंस्त्वाधिकारवचना
च पुष्टिफलत्वं महेद इत्तुपुष्ट्यर्थ इति च मंत्रलिंगं च नन्दत् ॥ आयमगन्निति पलाश ॥ अयं पनिमरत्निति
नृत्कक ॥ अयंमिवरणइति वरण ॥ उनमस्य स्वाहियो रि कायाः सतिपत्ति बंधनंवा स न संबंधात् ॥
७ उनमन्न्व तु राजा न रूप्र्शाकलेनानुसूत्रं गमयित्वा वभुज्य वेधं पर्यस्यति ॥ उनमस्मा रा गोगीतिग
उन मणी स्मनस्त स्तुवर्णस्त्रमथितं तन्तुत्वेनीताम्सूत्रानुलोमं नीता अवभुज्य कुटिलां कृत्वा एकैकं स्त्रजं
त्रिरविष्ट्यति पार्श्वे सर्वतो वेष्टनमायसेन दृष्टयुक्तेनेकत्रान दक्षिण सुवर्णसत्रस्य मंत्रलिंगात् स्यो फालाज्जा
नर्दनेउपरबीहरमितिरवाहियोः चिबुकायाः कर्तव्यः ॥ ७ एनमिध्मं हस्कोपसमाधाय ॥ उनमस्यान
शापसमाधानसम्यानानांति ॥ ७ नमिमं देवतानानयद इति वासिन मुंजस्य त्रस्सयाने जसेतिव ध्नाति ॥ स
केनम पाहकपुनर्बंधनकरणमित्यर्थः ॥ मनरुग्वन पुनर्बध्नाति ॥ यहणं शिरसि बंधनकरणं समायमाधराह
तीनिलिंगात् ॥ ७ उनमा अ सीति मंत्रोन ॥ उनमा अस्याषधीनां नवदृष्टस्यस्यय दन्क दध्यनु न्यमणि
बध्नाति ॥ कं चोक्त ॥ तदाश्रा सामस्थान यो विकल्पः साधनत्वानुनलाद्रावल्ली पलाश आम्र नर्कीव
तु ॥ सामः मामध्य ॥ एवं पूर्वोनु गण अपाटः वासनमाभूत् ॥ ७ मोहनाम इति यवमणिं बध्नाति नित्राधः
॥ कांडमयर गांसूत्रिरणं स्त्रस्य अवनानार्थं लामा मणिं संबन्ध यस्मा समात् ॥ ७ मयमा अव्युवा ससं
त्यष्टक्या यावत्पास्वरणसूक्तेन त्रिर्जुहोति ॥ इर्वं गांक्रमसंदबध्नाति प्रकरणात् ॥ अष्टकायां भवामष्ट
क्या अष्टकोत कर्म नाम कोचसंयोगद्दत्रीपूर्ण मासवत् ॥ तस्यां गौवपां जुहोति ॥ त्रिर्जुहोति ॥ सर्वेण
सूक्तेन सर्वेणेति विभागो माभूत् ॥ इयत्र शेषा द्वचनाच्च वग्गो निदोषाद्यं नूस्र पशुवत् ॥ मन्त्र
केवा इनानोग्नि लात् ॥ अथ कथं मे तं ममं सत्रा स्थालीपाक दर्शनात् ॥ ग्रो इत्यनुमतीमाभूत् ॥
सर्वस्यहोमो हतोयो निर्देशात् ॥ ७ ममवनानां स्थालीपाकस्य ॥ समवनानिह इया शेनिनस्यो दर्ह
त्वधेत् ॥ एवं त्रिः सूक्तेन होमः स्थालीपाकः ॥ वत्रानिर्दिष्ट एवं तस्मादस्या इव धान धर्मेण प्रथमाद

तिसृणां रात्रीणामतिक्रान्तानां प्रातरश्नाति चतुर्थेऽहनि इत्यर्थः । गोवाटे कर्म वचनात् ॥ विकृते संपन्नम् ॥ २१॥ विकृते सारूपवत्से गन्धरसरूपैः संपन्नं फलं प्रत्येतव्यमनशितेऽपि । अतश्चाविकृतस्याशनम् ॥ आयमगन् [१] अयं प्रतिसरः [२] अयं मे वरणः [३] अरातीयोः [४] इति मन्त्रोक्तान् वासितान् बध्नाति ॥२२॥ मणिद्रव्याणि मन्त्राभिहितानि । वासितान् त्रयोदश्यादिविधानवासितान् [५] । बन्धनस्थानं च मन्त्रस्थम् । नानाफलानां सहविधानं समानकर्मत्वात् । पुष्ट्यधिकारवचनाच्च पुष्टिफलत्वम् । 'मह्यं ददातु पुष्टये' [६] इति च मन्त्रलिङ्गम् । तद्वत् 'आयमगन्' इति पलाशः । 'अयं प्रतिसरः' इति सिलिसिलिकः । 'अयं मे वरणः' इति वरणः । उत्तमस्य खादिर्याः चिबुकायाः प्रतिपत्तिः । बन्धनं वासनसंबन्धात् ॥ उत्तमस्य चतुरो जातरूपशकलेनानुसूत्रं गमयित्वावभुज्य त्रैधं पर्यस्यति ॥ २३ ॥ उत्तमस्य 'अरातीयोः' इति । उक्तमणेश्चतस्रः । सुवर्णस्रग्मणिं जतुत्वं नीत्वा सूत्रानुलोमं कृत्वा अवभुज्य कुटिलां कृत्वा एकैकां स्रजं त्रिरावेष्टयति पार्श्वे । सर्वतो वेष्टनमायसेन पृथक्त्वेन । एकशतदक्षिणं सुवर्णसूत्रं च । मन्त्रलिङ्गाभ्यां 'फालाज्जातः' [७] इति 'उग्रं खदिरम्' [८] इति खादिर्याः चिबुकायाः कर्तव्यः ॥ एतमिध्मम् [९] इत्युपसमाधाय ॥२४॥ उत्तमस्यानयोपसमाधानमभ्यातानान्ते ॥ तमिमं देवता [१०] इति वासितमुल्लुप्य ब्रह्मणा तेजसा [११] इति बध्नाति ॥२५॥ सूक्तेन संपात्य पुनर्बन्धनकरणमित्यर्थः । अत एव च पुनर्बध्नातिग्रहणम् । शिरसि बन्धनकरणं 'स मायमधि रोहतु' [१२] इति लिङ्गात् ॥ उत्तमो असि [१३] इति मन्त्रोक्तम् ॥२६॥ 'उत्तमो अस्योषधीनां तव वृक्षः' इत्यस्य यदुक्तं द्रव्यं तन्मयं मणिं बध्नाति । किं चोक्तम् । तलाशा सोमश्च [१४] । अनयोर्विकल्पः साधनत्वात् । तलाशाऽवळी [१५] । पलाशाम्बुकेति केचित् । सोमः प्रसिद्धः । एवं पूर्वे तु गणे अपाठः वासनं मा भूत् ॥ अक्षितास्त [१६] इति यवमणिम् ॥ २७ ॥ बध्नातीति शेषः । काण्डमणिग्रहणं सुषिरेण सूत्रस्य प्रवेशनार्थम् । लोममणिसंप्रत्ययश्च [१७] । असमासात् ॥ प्रथमा ह व्युवास सा [१८] इत्यष्टक्याया वपां सर्वेण सूक्तेन त्रिर्जुहोति ॥२८॥ पूर्वेषां क्रमभेदो बध्नातिप्रकरणात् । अष्टकायां भवा अष्टक्या । अष्टक्येति कर्मनाम कालसंयोगाद् दर्शपूर्णमासवत् । तस्यां गोर्वपां जुहोति । त्रिर्जुहोति सर्वेण सूक्तेन । सर्वेणेति विभागो मा भूत् । द्रव्यशेषाद्वचनाच्च वशाशान्तिशेषद्रव्यं [१९] निरूढपशुवत् । अव्यक्तचोदनाचोदितत्वात् अव्यक्तधर्मत्वं समवत्तस्थालीपाकदर्शनात् । त्रिरित्यानुमती मा भूत् । सर्वस्य होमः द्वितीयानिर्देशात् ॥ समवत्तानां स्थालीपाकस्य ॥ २९ ॥ समवत्तानि हृदयादीनि । तेभ्यो द्विर्द्विरवद्येत् । एवं त्रिः । सूक्तेन होमः । स्थालीपाकः । वशा निर्दिष्टैव । तस्मादस्या अवदानधर्मेण 'प्रथमा ह

च्छ वासंसेनिविरेवंसूक्तेन भतस्याष्टकागोर्थसाधर्मस्करव्यक्तनोरनात्॥ ६॥ सद्रुतानाञ्अभि
श्रांनद्भुत्वापश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति॥ सद्रुतायेभ्यस्तेसद्रुतावाधानादयस्तावल्लौपाकेतनसद्
ताःस्तुमांसस्त्रिर्यस्यैकदेशः शेषेनतदयादीनिनपुंसकनिर्देशात्॥ द्वितीयानिर्देशात्॥ सर्वाणिचद्रव्याहूते
व्यानि॥ प्रसंगात्॥ उष्टिभ्यासस्याङुणान्वाष्टकाकर्मणः कर्मरचनाचात्॥ भागांतेजनादिद्रव्याणांनिर्व
पादिहामांतेभ्यातानारतनः शांस्फरदकेनांजनेनवयामिनिवचनात्॥ धाराजननं एकाष्टकायेतताजुष्टमा धृक्षि
पार्मीनिदर्भाभ्यांनाडनंसंक्रतनालुकृत परिहरणंवयामित्रनीयमानंदर्भाभ्यामन्वारभत अन्वारभतेपश्चि
मपश्चिमान्तरकोणेनिपातनंबर्हिर्वादिसमस्यनन्वाभवेतिग अन्वारंभणंदर्भाभ्यांमेकेनदर्भायायामथः के
रीनिप्रजानानिर्दीनप्राणानिरूपणाद्भि अन्यः॥ मंत्रस्तु कर्तुः॥ अस्वाध्यमानाया अनुवाकेजपन्नादि
नायाः यद्द्वामिहोमोनित्यः॥ पत्न्याः प्रसालनंकर्तुर्मंत्रः प्राणान्तु धर्मेद्रव्यायाद्दति॥ सर्वत्रैवमु
दयायोजना अववाशिष्टाववयाणाम्पंदेशस्तुजातिग॥ अतः परमावश्यकार्यार्थगमनेवपाम्पणयादि
गृहीत्वाग्ना न्नापादर्भस्तरणं अधि तेपणार्थः॥ आपधेत्रा पुष्यनाम्निनिस्वधितेमेनहीसीरिति॥
मंननरामवद्धायाम्प्रसादनेदर्भमाहामिनिनाभियाजनंकृतानाभिदद्याष्ठितिनि॥ सहदर्भेणदर्भेणखंडनेयाग
नृउत्पन्नस्तस्मिन्नधरदर्भे खंडनिखननिरण्वमादिसर्वेवद्याधर्माभवेनिएकंकर्मसंस्थाप्या॥ ७ पश्चादग्ने
र्वाग्यतः संविशति॥ अर्थलक्षणनमाषेन अनएवचरात्रो अष्टकाक्रियते॥ अर्थलक्षणगुणविधानात्॥
७ महाभूतानांकोनिपनूसंनिहीनि॥ महाभूतानांचशराप्युच्चारयन्निद्धात्यजनि॥ सीताकृत्यागमान्नःस्तु
नःस्वापेत्॥ महाभूतानिपृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति॥ षष्ठ्यभिधानांसंबंधसंबंधमत्स्यार्थः॥ म
नस्याधानासमुच्चयः॥ अस्यनेनिवशकमेत्वात्॥ पूर्वाह्णशालानिवशानादिभवनीतिमिस्रं॥ ७ ईतद्
तीर्यादृतीयकांडिका॥ ॐ सीरायुंजंतीतियुगलांगलेमननीति॥ सीरायुंजंतीतिस्वरूकेसमत्यया विशेषनि
र्देशात्॥ सेनापिमथनसूक्तवत्॥ युगलांगलमिनि द्वंद्वः॥ प्रतननेयथार्थद्याकरणं मननीतिविस्तारार्थः॥
सीरायुंजंतीतिसौजननप्रतननेयोगवर्तनेमंथनवपूर्वविभागः स्याद्वचनाविरोधः पारंगतंतिनचप्रतनोकांके
यामंत्रसंबंधेमानिवचनोपपत्तेः॥ ७ दक्षिणमुष्टारम्प्रथमंयुनक्ति॥ सीरायुंजंतीतिमनयाकर्ताद्दक्षिणं
स्यांयुगधुरिप्रथममित्यर्थद्दयोर्माभूत्॥ उष्टारंप्रजनयितारं॥ ७ दक्षिणपूर्वकेत्यनंतरं॥ उत्तरांयुगधुरिसक्ता

व्युवास सा’[१] इति त्रिरेवं सूक्तेन । अतश्चाष्टक्या गोर्वशाधर्माः स्युरव्यक्तचोदनात् ॥ सहहुतानाज्यमिश्रान् हुत्वा पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति ॥ ३० ॥ सह हुता ये ते सहहुताः धानादयः[२] स्थालीपाकेन सह हुताः । ‘पुमान् स्त्रिया’[३] इत्येकशेषः । शेषे न हृदयादीनि नपुंसकनिर्देशात् । द्वितीयानिर्देशात् सर्वाणि च द्रव्याणि होतव्यानि । प्रसङ्गात् पुष्टिश्चासाद् गुणात् नाष्टकाकर्मणः । कर्मरचना च । आज्यभागान्ते धानादिद्रव्याणां निर्वापादि । होमान्तेऽभ्यातानाः । ततः शान्त्युदकेन[४] अञ्जनं ‘वशाम्’[५] इति वचनात् । धाराञ्जनम्[६] । ‘एकाष्टकायै त्वा जुष्टमधिक्षिपामि’ इति दर्भाभ्यां ताडनं[७] सूक्तेन । उल्मुकेन परिहरणम्[८] । शामित्रं नीयमानां ‘दर्भाभ्यामन्वारभते’[९] । अन्वारम्भणं पश्चिमे । पश्चिमोत्तरकोणे निपातनं[१०] बहिर्वेदि । समस्यै तन्वा भवेति[११] अन्वारम्भणदर्भमेकं निबद्धाया अधः करोति । प्रजानन्तः[१२] इति प्राणान्निरुणद्धि[१३] अन्यः । मन्त्रस्तु कर्तुः । आस्थाप्यमानाया[१३] अनुवाकं[१४] जपन् मारिताया ‘यद्वशा’ इति होमो[१५] नित्यः । पत्न्याः प्रक्षालनम्[१६] । कर्तुर्मन्त्रः । ‘प्राणाञ्छुन्धस्व देवयज्यायै’[१७] इति । सर्वत्रैवमुदाहार्या योजना । अवशिष्टा वशायाः पार्श्वदेशे[१८] न्युब्जति । अतः परमावश्यककार्यार्थे गमनम्[१८] । वपाश्रपण्यादि गृहीत्वोत्तानाया दर्भस्तरणम्[१९] अधिक्षेपणार्थम् । ओषधे त्रायस्वैनमिति[२०] स्वधिते मैनं हिंसीरिति[२०] अनन्तरमेव शस्त्रप्रदानम्[२१] । इदमहमिति नाभियोजनं कृत्वा नाभिदेशं छिनत्ति[२२] सह दर्भेण । दर्भखण्डेन यो गर्ते उत्पन्नस्तस्मिन्नधरदर्भखण्डं निखनति[२३] । एवमादि । सर्वे वशाधर्मा भवन्ति । एवं कर्म संस्थाप्य पश्चादग्नेर्वाग्यतः संविशति । अर्थलक्षणं[२४] न भाषेत । अत एव च रात्रौ अष्टका क्रियते । अर्थलक्षणं गुणविधानात् ॥

महाभूतानां कीर्तयन् संजिहीते ॥ ३१ ॥ महाभूतानां च शब्दानुच्चारयन् निद्रां त्यजति । ओहाक् त्यागे[२५] । प्रातर्न पुनः स्वपेत् । महाभूतानि पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति । षष्ठी अभिधानसंबन्धसंबन्धिप्रत्ययार्था । अतश्चाभिधानानां समुच्चयः । अस्य च निशाकर्मत्वात् । पूर्वाह्णे शालानिवेशनादि[२६] भवतीति सिद्धम् ॥ इति तृतीये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । सीरा युञ्जन्ति[२७] इति युगलाङ्गलं प्रतनोति ॥ १ ॥ सीरा युञ्जन्तीति सूक्तसंप्रत्ययोऽविशेषनिर्देशात् । सेनाग्निमन्थनसूक्तवत्[२८] । युगलाङ्गलमिति द्वन्द्वः । प्रतननं यथादेशकरणम् । तनोतिर्विस्तारार्थः[२९] । सीरा युञ्जन्तीति योजनप्रतननयोरावर्तने मन्थनवद्विभागः स्याद् वचनविरोधः ‘पारं गत्वा’[३०] इति च । प्रतीकक्रिया मन्त्रसंबन्धे सति वचनोपपत्तेः ॥ दक्षिणमुष्टारं प्रथमं युनक्ति ॥ २ ॥ सीरा युञ्जन्तीत्यनया कर्ता दक्षिणस्यां युगधुरि । प्रथममित्यर्धे द्वयोर्मा भूत् । उष्टारं प्रजनयितारम् ॥ एहि पूर्णकेत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ उत्तरस्यां युगधुरि सेक्ता-

रमेवर्णहस्पृष्टोकर्षणकल्पजः ततोयदस्यासोगणोमन्युच्यते प्रश्नायनयुनक्ति सीरांवियुगानन्नोतोत्तिमनयाकर्षक
ततनः कोनाव्रात्दनरानुं कोनाव्राव्हकृषिवलाः नेमवंतं नेयुजंते ॥७॥ अश्विनाफालंकृत्मयतनामुपाणनुदरम्य
ति:॥ यथासद्धुधान्यमसस्यं वहुपुरुषमितिकर्षति ॥ अनेनकुर्यात्हलसमीपस्थानर्थाति ॥८॥ इरावन्नि
धनेराष्ट्रतवंसमंत्ररायनगामिनिमर्तिसमीते ॥ कुसीफालकपुरसवेदानोत्यर्थः ॥ सप्तपूर्वामितीनः समाप
यार्थः ॥ सपदहनाः प्रतिष्ठाइत्यनूपेः प्रतिहत्यकृषति ॥ अनेनमंत्रेणफालमरूपेः सर्वतोवरुथ्यति ॥ सपु
पाश्रुतपकमडकाः ॥ लंकृत्वाकृषति ॥ लंगलपवीरवदित्येवमादयोमंत्रा अत्रमंत्रानन्त्याः सपानतावू ॥
र्योपरवनानथावमतस्यपारंगतोनवचनं ॥८॥ सूक्तस्यपारंगतासर्याते ॥ पर्वतुकस्यत्रोपस्यसकोदगत्माकर्तोका
नस्यः सपन्नो नरलनावनृतस्वयंवृक्षणानयावत्ततं समापमपारंगतोतिववनानूण सीतेवदामहेवेषस्याः सतुसयेगा
र्थोनीतवंदामहेत्नवावर्तयतेनान्यत्रग्रहणान्यत्रग्रहणास्यात् ॥७॥ तिस्त्रः सीताः प्राचीगमपूर्यन्तिकृत्मा वीचो
वरन्तः तिस्त्रः सीताः प्राङाप्रोः आनर्यन्तिकर्षकानन्तारावम्नं कर्षकाः सयोजयंतीहकर्तकव्यात् ॥ कल्याणीर्वा
चउच्चारर्यति ॥ अभिवर्षतुतिष्प्ययतनांवृद्धधान्यं कृयात्आरोग्यमित्येवमादयोवाचः ॥ प्राचीरित्यानि
कृत्यदेशोर्णसमस्यफालस्यानयनार्थंगमयतीत्यतः सर्वत्रकार्य ॥७॥ सीते वंदामहे त्वेत्या न
नुयन्तानरस्मिन्सीतानेतपुरोडाशेनेइयजते ॥ सीतेवंदामहेत्वेत्कं सर्वविधिकर्मतानुं ॥ आपर्तमेवपूर्वेमनु
अत्यर्थः ॥ इतरस्याहियागसंबंधः स्यात् ॥ आहृताहिवोनुसीतानन्तरस्यात् ॥ उत्तरस्मिन्सीतानेतपुरोडाशे
नेइयजतेयउत्तरः सीतानन्तरस्मिन्पुरोडाशेनहविषाइइयजतइद्दाय्यायोगं कुर्यादित्यर्थः ॥ सीतानः
सीतातेपाकयज्ञिकेनतंत्रेणतंडुलानांपिषणमर्थान्नपाकयज्ञिकेनतंत्रेणतंडुलानांपेषणमर्थान्नकपा
नाधिश्रियणेमंत्रस्तत्रचरुग्रहणात्एककपालसामर्थ्येनोपधानात् ॥ इरकोपमकमंत्रमत्स्यात् ॥
कृममात्रविपर्यस्तोममंत्राः सीरायुजंतीतिसूक्तसकरणात् ॥ मन्त्रहोमस्यात् ॥ पूर्वार्धेर्चावदाया
वदानधर्मेणजुहुयात् ॥ व्यक्तचोदनाधर्मोनिर्वापादेः ॥७॥ अश्विनोस्मात्पाकयज्ञतन्त्रोतनाकृ
निग्रहः ॥ एकतंत्रक्रियायाविधिभेदात् ॥ अभ्याताताथैव सूक्तसकरणात् ॥० सीतायांसंपातानानये
यति ॥ तस्यांपुनरस्यांसीतायांसंपातानानयति ॥ संपातेर्षोपसूक्तमुक्तहेतुत्वात् ॥ अभ्याताताम्
सूक्तहेतुत्वात् ॥७॥ उदपात्रउत्तरात् ॥ उदपात्रमन्यत्प्राकृतत्वात् ॥ अतिशिष्यहविषामवधायसं
स्थाप्यागार्हविषामवउदपात्रेसर्वास्मिच्चाष्याणिवरुंवीजंतंडुलेनशिष्याणि आज्यस्यापि

रमेव । 'एहि पूर्णक ' इति कल्पजः । ततो येऽन्ये सीरिणः स्युस्तान् प्रेष्यति ' युनक्त सीरा वि युगा तनोत ' [१] इत्यनया कर्षकान् ॥ ततः । कीनाशा इतरान् ॥ ४ ॥ कीनाशाः कृषीवलाः । ते युञ्जते प्रवर्तयन्ते ॥ ' अश्विना फालं कल्पयतामुपावतु बृहस्पतिः यथासद् बहुधान्यमयक्ष्मं बहुपूरुषम् ' [२] इति फालमतिकर्षति ॥ ५ ॥ अनेन कुशीं [३] हलसमीप आनयति ॥ ' इरावानसि धार्तराष्ट्रे तव मे सत्त्रे राध्यताम् ' इति प्रतिमिमीते ॥ ६ ॥ कुशीं फालापूरके प्रवेशयतीत्यर्थः । प्रतिपूर्वो मिनोतिः प्रक्षेपणार्थः ॥ अपहताः प्रतिष्ठा इत्यपूपैः प्रतिहत्य कृषति ॥ ७ ॥ अनेन मन्त्रेण फालमपूपैः सर्वतो वेष्टयति । अपूपाः घृतपक्वमण्डकाः । एवं कृत्वा कृषति । ' लाङ्गलं पवीरवत् ' [४] इत्येवमादयो मन्त्रा अत्र प्रयोक्तव्याः प्रधानत्वात् । कृषिर्देवता । तथा च ' सूक्तस्य पारं गत्वा ' इति वचनम् ॥ सूक्तस्य पारं गत्वा प्रयच्छति ॥ ८ ॥ उपर्युक्तस्य शेषस्य सूक्तस्यान्तं गत्वा कर्ता कर्षकेभ्यः प्रयच्छति हलम् । तावत्स्वयं कृषति यावत्सूक्तं न समाप्तम् । पारं गत्वेति वचनात् । ' सीते वन्दामहे त्वा ' [५] इत्यस्या अत्र प्रयोगार्थं ' सीते वन्दामहे त्वेत्यावर्तयित्वा ' इत्यत्रा ग्रहणादन्यत्र ग्रहणं [६] स्यात् ॥ तिस्रः सीताः प्राचीर्गमयन्ति कल्याणीर्वाचो वदन्तः ॥९॥ तिस्रः सीताः प्राग्भवा आनयन्ति कर्षकाः । नेतारो गावः । तान् कर्षकाः प्रयोजयन्तीति हेतुकर्तृकत्वात् [७] । कल्याणीर्वाच उच्चारयन्ति । अभिवर्षतु, निष्पद्यतां बहुधान्यं, भूयादारोग्यमित्येवमादयो वाचः । प्राचीरित्यनिवृत्त्य देशे उत्क्षिप्तस्य फालस्यानयनार्थं गमयन्ति । अतः सलिलार्थम् ॥ सीते वन्दामहे त्वा इत्यावर्तयित्वोत्तरस्मिन् सीतान्ते पुरोडाशेनेन्द्रं यजते ॥१०॥ ' सीते वन्दामहे त्वा ' एका अविधिकर्मत्वात् । आवर्त्य मन्त्रपूर्वं प्रयुज्येत्यर्थः । इतरथा हि यागसंबन्धः स्यात् । आवृत्तो हि चोत्तरः सीतान्तः स्यात् । उत्तरस्मिन् सीतान्ते पुरोडाशेनेन्द्रं यजते । य उत्तरः सीतान्तस्तस्मिन् पुरोडाशेन हविषा इन्द्रं यजते । इन्द्राय यागं कुर्यादित्यर्थः । सीतान्ते पाकयज्ञिकेन तन्त्रेण तण्डुलानां पेषणम् । अर्थात् न कपालाधिश्रयणे मन्त्रः । तत्र चरुग्रहणे तु एककपालसामर्थ्येनोपधानात् । उदकोपसेकमन्त्रस्तु स्यात् क्रममात्रविपर्ययात् । होममन्त्रः ' सीरा युञ्जन्ति ' [८] इति । सूक्तं प्रकरणात् । प्रत्यृचं होमः [९] स्यात् । ' पूर्वार्धाच्च ' [१०] अवदायावदानधर्मेण जुहुयात् । व्यक्तचोदना धर्मा निर्वापादौ ॥ अश्विनौ स्थालीपाकेन ॥११॥ यजत इति वाक्यशेषः । एकतन्त्रक्रियाया विधिभेदात् । अभ्यातानार्थं च सूक्तं प्रकरणात् ॥ सीतायां संपातानानयति ॥१२॥ तस्यामुत्तरस्यां सीतायां संपातानानयति । संपातेष्वपि सूक्तमुक्तहेतुत्वात् । अभ्यातानास्तु सूक्तहेतुत्वात् ॥ उदपात्र उत्तरान् ॥१३ ॥ उदपात्रमन्यत् प्रकृतत्वात् ॥ शष्पहविषामवधाय ॥ १४ ॥ शष्पाणां हविषां च उदपात्रे प्रक्षिप्य । शष्पाणि विरूढं बीजम् । हवींषि हुतशिष्टानि । आज्यस्यापि

ग्रहणं बहुत्वेनरूपाणां प्रकृतत्वात्॥ अवयवसंमत्ययः षष्ठीश्रवणात्॥ समन्त्रत्वाच्च॥ सर्वेषां हविषामि
तिप्रथा॥ ७ सर्वे मन्येत॥ मन्त्रेह लेंग स्याबल्यवत्॥ तेनाप्रयाजेन नामुक्तं हिते तं प्रत्येकं तस्य कर्मणाऽत्य
प्रत॥ अंजनस्य सारस्य रूपेण सा भवत्वात्॥ सत्रग्रहण योगादिसंसत्स्य याग॥ ७ पत्नीसंयाजानामग
ति॥ ननुलिंग धारयन् पत्नी हृष्टत्वस्य रूपाणामीति॥ कारयितासंयाजात्॥ स्थानुमन्तुपिंडप्रहीते॥
धारयतिधारयन्तं पत्नीस्वामिनी पत्नीस्पृष्टत्वात्॥ मरूल्यामद्गसेवसमयानानानयनं कालत्वेनतत्॥
भिन्नरूपत्वात्॥ द्रव्यस्याहरुत्वनेन॥ ७ मरूल्यामीति पत्नीसत्वाह॥ मरूल्यामद्गसे वमसो हितेत्री
षः॥ प्रथमसद्भावात्॥ ७ किमाहारार्थे इति॥ पत्नीपतित्वेनेति॥ कियागात्वेन प्रथमवचनात्वपत्न्या भवेत्
तत्रार्थानस्य समपत्नीकत्वनितात्॥ ७ विनिभूतिनि पुष्टिप्रजा पशुन्तन्नमन्नाद्यमीति॥ अन्नः च विनिवेदार्थ
त्वात्॥ ७ उत्तरनाम व्यमायानिवपतीति॥ मध्यमायां सीतायामाह धारयतितास्त्वापयति॥ उ
त्तरस्मिनुद्देशे मन्त्रोत्तरउत्तरस्य कालोत्तरं यागात्केतन्त्रेतनैककालत्वात्॥ अभ्यन्तोस्यालोपाते
नयनेतिवाक्यविरोधः॥ एकयोयाविधिर्भेदोहविर्भेदात्॥ ७ अभ्यन्तोत्तर फाले प्रागात् याजनाय
निरूपतिः॥ उत्तरफालमभ्यन्यतेतोत्तरसंपादिसंस्कृतेतोदकेनयदायोजने प्राप्तेनानरथेष्वपयत्फलर
फालवचनात्॥ फालमतिकर्षतिनव फालाद्र्वकेदहत्कुत्सीआयोजनार्थं आस्त्वापयति॥ नदुकमात
द्वितीयहितियद्दायोजनं मवतिनायोजनेहलयुग फालयोर्लक्षणफाअनरपलत्वेवनरथमायोजनाय
ति॥ नादृष्ट्येव वचनं नाशादेशोपहारत्वपुनरुक्तत्यर्थं॥ अन्यमहिहकार्य॥ ७ सीताभिरः सुरभानासीये
त्यमंत्रकमन्युत्पूर्णन्तुस्यात्॥ नानभ्युक्षितइतिवचनात्॥ फलोदुंबरः पिप्परीतिमुसिषः॥ पिष्मर्या
काष्ठं त्रीश्नमसांकारयति॥ नपुदर्भेषु तोश्नमसोस्त्रीस्त्री नैकेकस्मिन्नुस्थितेस्त्वापयति॥ त्रिषुरसानत्रि
पूर्विकदृकौनित्रिषु पुरोडाशात्र्युक्तत्वा॥ ७ रमवानोदक्षिणत्राष्यवमध्यमे पुरोडाशावनउत्तरे गसीता
त्रिरः तत्मितिमन्त्रैकंवाक्यविरोधः॥ अभिमंत्र्यतिधानं अनारभ्यवादात्॥ ७ दर्भानुमत्यवभूल्यसं
वपति॥ यत्वमसेषु दर्भास्त्वापितास्त्वानुदर्भानुसनीयांकुटिलांकृत्वात्वमसानांउपरिकरोति॥ वैर
मंसअपिवनद्दत्यर्थः॥ संवपतिनवमस्स्थानसीदात्सीताशारःसुनयामन्त्रविंगंघ्नेतनसीतामधु
नासमकें निबीजं समसंवपतीत्यपरे॥ ७ मारूपवत्सेदशाररुसिंडात्तुगुल्मलवयेतितीयात्रानि॥ सा

ग्रहणम् । बहुत्वश्रुतेः । उदपात्रं प्रकृतत्वात् । अवयवसंप्रत्ययः षष्ठीश्रवणात् । समवदानवत्[1] ‘सर्वेषां हविषाम्’[2] इति यथा ॥ सर्वमनक्ति ॥१५॥ ‘सर्वं हलं प्रक्षालयति तेनोदपात्रेण नालोडितेन’ अत्रभवन्तो वत्सशर्मपादाः पठन्ति । अञ्जनं सीरस्य कृषिसाधनत्वात् । सर्वग्रहणं युगादिसंप्रत्ययार्थम् ॥ यत्र संपातानानयति ततो लोष्टं धारयन्तं पत्नी पृच्छत्यकृक्षतेति ॥१६॥ कारयिता । संपातिताद् देशात् मृत्पिण्डं गृहीत्वा धारयति । धारयन्तं पत्नी[3] स्वामिनी यज्ञस्य पृच्छति ‘अकृक्षत’ इति । एवं संपातानामानयनकाले एवैतत् । भिन्नकर्तृत्वात् । पूज्यस्य स्याद् बहुवचनम्[4] ॥ अकृक्षामेति ॥१७॥ पतिः प्रत्याह । ‘अकृक्षाम’ इत्येवम् । प्रत्याहेति शेषः । प्रश्नसद्भावात् ॥ किमाहार्षीरिति ॥१८॥ पत्नी पतिं पृच्छति । किंयोगात् प्रतिप्रश्नवचनाच्च पत्न्याश्चैव पृच्छा प्रतिप्रश्नश्च पत्युर्ज्ञातत्वात् ॥ वित्तिं भूतिं पुष्टिं प्रजां पशूनन्नमन्नाद्यमिति ॥१९॥ प्रतिप्रश्नः । वित्तिर्वेदार्थविज्ञानम् ॥ उत्तरतो मध्यमायां निवपति ॥२०॥ मध्यमायां सीतायां लोष्टं धारयति । आस्थापयति उत्तरस्मिन् देशे । अत्रोत्तरं उत्तरस्य कालान्तरयोगात् एकतन्त्रं न चैककालत्वात् ‘अश्विनौ स्थालीपाकेन’[5] यजत इति वाक्यशेषः । एकयोगाद् विधिभेदो हविर्भेदात् ॥ अभ्यज्योत्तरफालं प्रातरायोजनाय निदधाति ॥२१॥ उत्तरफालमभ्यज्य तेनोत्तरसंपातसंस्कृतेनोदकेन यदाऽऽयोजनं भविता तदर्थं स्थापयत्युत्तरफालवचनात् ‘फालमतिकर्षति’[6] तत्र फालापूरकः । इह कुशी । आयोजनार्थमास्थापयति तदुदकम् । प्रातर्द्वितीयेऽहनि यदाऽऽयोजनं भवति तदाऽऽयोजनं हलयुगफालयोक्त्ररश्मिफालोत्तरफालानामेव । तदर्थमायोजनायेति तादर्थ्ये वचनम्[7] । नाशदोषापहारेषु पुनरुत्पत्त्यर्थम् । अन्यच्च द्वैयहकाल्यम्[8] ॥ सीताशिरःसु दर्भानास्तीर्य । इत्यमन्त्रकम् । अभ्युक्षणं तु स्यात् । ‘नानभ्युक्षितम्’[9] इति वचनात् । प्लक्षोदुम्बरस्य । पिप्परीति प्रसिद्धः । पिप्पर्योः काष्ठात् । त्रींस्त्रींश्चमसान्निदधाति ॥ २२ ॥ कारयिता । तेषु दर्भेषु तांश्चमसान् त्रीन् त्रीनेकैकस्मिन् कृत्वा स्थापयति ।

त्रिषु रसान्, त्रिषु विरूढकानि, त्रिषु पुरोडाशान् कृत्वा ॥ रसवतो दक्षिणे शष्पवतो मध्यमे पुरोडाशवत उत्तरे ॥ २३ ॥ सीताशिरःस्विति प्रत्येकं वाक्यशेषः । अभिमन्त्र्य निधानमनारभ्यवादात् ॥ दर्भान् प्रत्यवभुज्य संवपति ॥२४॥ ये चमसेषु दर्भा आस्थापितास्तान् दर्भान् प्रतीपान् कुटिलान् कृत्वा चमसानामुपरि करोति । ये चमसेऽपिबन्त इत्यर्थः । संवपति चमसस्थान् रसादीन् सीताशिरःसु । तथा मन्त्रलिङ्गं ‘घृतेन सीता मधुना समक्ता’[10] इति । बीजं समस्तं वपति इत्यपरे ॥ सारूपवत्से शकृत्पिण्डान् गुग्गुलुलवणेऽतिनीयाश्नाति ॥२५॥ स-

रूपनत्वात्॥ आनडुहोग्नेर्वृसंज्ञानुमसिष्यगुल्लकवर्णं नुमतिमा वानि॥ कीरासुजंतीनिमतेनसंस्कृत्या
आतिं॥ ० अनडुत्सांपरं॥ अनडुहोनदहंवोभवंत्यनेनकर्मणेनेत्यभेदः॥ प्रत्वांनरत्वात्॥ सापदस्यहर्तानित्कें
निकमार्थे॥ ० कौशिकाम्याभ्यनृतीयाध्यायनृतीयाकंडिका॥ ० ॐ पृपस्तनीरिति करणं त्रानखलेश्ति
रनिन्नाश्वल्मीकरा त्रिकापत्नीयोनिकूटोपांतानिमध्यमपलाशेहिर्भव्यपारिवेच्यराशिपल्पुकरोति॥
अस्यमतस्यकर्मवत्येनस्यफलं स्फातिकानधान्यस्यवृद्धिकरणमित्यर्थः॥ स्फातिकोप्यहा॥ पारिमिनकाल
कर्तृकस्याधिककालकर्तृकयोरास्यानिदहविधानं पुष्टिविशेषत्वात्॥ ननुकर्म अन्यस्यफलं ह्याकल
आर्तन्नाश्वल्मीकृउत्तरनवल्मीकराशिनस्यमध्यात्॥ ततवल्मीकराशिवपादेषामानाम्याशपायह
यांदहवज्ञावः आल्लाअप्रयाणिएनानिपलाशास्यमध्यमपर्णेकत्वादिभे गमर्वनीवेदवित्तार्गभपुरन
वत्॥ धान्यराशिषुकरोति॥ कोष्टागारेपल्लेपुनुपल्लाकरपल्पारयो सत्यफाल्गुशैनांमनुनपाहिनी
यानिदिशात्॥ आवापार्थसमासकरणं संख्यार्थ॥ राशिपल्पानिधानेसूक्तं स्थानत्वात्॥ सायंभुंजने
धान्यमीतासायंप्रातर्भुंजने॥ वहुवचनमनिष्यार्थ॥ भुजोमहणं भसानिभाजनमुभ्यासार्थ॥ ० म
त्स्यावपतित्रांप्रमानुपगणनादधिककोष्टागारेपुमनिनयेत्॥ वहुवचनंमत्स्यावपन॥ अनिषनकर्षेत्॥ ५॥
आभक्यानननात्॥ यावद्दशः प्रथलः लघवः मत्स्यावपनादिनमथमएवाहीति॥ ० अनुमंत्रयते॥ मत्स्यावप
नेनुमंत्रयतेकृतार्थकवचनात्॥ अनत्रमस्यहमभ्यासोनुमंत्रयते॥ ० मयन्तानभसस्पनीरितिवचनात्॥ मं
त्रपाठः॥ ० मंत्रोस्यान्तेनकारीनोप्यावापयानि॥ संप्रोक्ष्यात्मानेपल्यंक्त्वाकारीनोप्यसुष्टिनिवेप
ति॥ गृहपतिः आवापयत्यन्यः धान्यंभृत्यः आपनेनमंत्रः लौकिकक्त्वाविधानमुख्यत्वंआपनार्थे॥
सायंभुंजनइत्येवाघनतः स्फातिकरणत्वात्॥ ० आगावईति॥ आगायती प्रस्फातंति॥ अट
व्यांआगछंतीक्लोणानिवेनसुष्टिकर्मनंतुसांमंत्रप्रयोगात्॥ मत्स्यस्थानेवपूजार्थिमत्स्यानवच
नात्॥ ० प्रान्त्याविपायमधारस्यैंद्रायत्रेजुहोति॥ पारहेति॥ यजेनिन्वारितववहवनासंयोगाज्जु
होतिप्रयोगात् अत्रिसंख्यासंवधार्थः॥ होम्यांद्वाभ्यांहोमवतमया अन्यत्रयानुक्तेनि सर्वेण
सूक्तेनेतिवचनात्॥ ० प्रजावतीरितिप्रतिष्ठमाना अनुमंत्रयते॥ अरण्यांगछतीरनयावानुमंत्र
यते॥ पूर्वप्रतिष्ठतेगाइत्यर्थः॥ ० कर्कीप्रवाहानांद्वादशानाम्यासंपानवत्सामयर्णासइहवत्सा
मिनिमंत्रात्॥ कर्कीवाद्याः प्रवर्ततिताः कर्कीप्रवाहाः सासांकर्मोच्यते॥ काः त्ताः सूर्यस्यरश्मी

रूपवत्साया दुग्धे आनडुहाञ्छकृतत्पिण्डान् प्रक्षिप्य गुग्गुलु लवणं च प्रक्षिप्याश्नाते । 'सीरा युञ्जन्ति' [1] इति सूक्तेन संस्कृत्या-श्नाति ॥ अनडुत्सांपदम् ॥२६॥ अनड्वाहो बहवो भवन्त्यनेन कर्मणेति । तन्त्रभेदः फलान्तरत्वात् । सांपद्ग्रहणं निर्ऋतिकर्मार्थम् ॥ कौशिकभाष्ये तृतीयाध्या तृतीयाये कण्डिका ॥ ॐ । पयस्वतीः [2] इति स्फातिकरणम् ॥ १ ॥ शान्तफलशिलाकृतिलोष्टवल्मीकराशिवापं त्रीणि कूदीप्रान्तानि मध्यमपलाशे दर्भेण परिवेष्टय राशिपल्येषु करोति ॥ २ ॥ अस्य सूक्तस्य कर्म वक्ष्यते । अस्य फलं स्फातिकरणम् । धान्यस्य वृद्धिकरणमित्यर्थः स्फातिः कयोः । आह-परिमितकालकर्तृकाधिककालकर्तृकयोरास्फातिः । इह विधानं पुष्टिविशेषत्वात् । तत् कर्म । अश्वत्थस्य फलं, शकलः, आकृतिलोष्टः, वल्मीके उत्सृष्टः वल्मीकराशिः तस्य मध्यात् चण्डवल्मीकराशिवापः । देशसामान्याद् वापग्रहणम् । द्वन्द्व एकवद्भावः । कूद्याः त्रीण्यग्राणि । एतानि पलाशस्य मध्यमे पर्णे कृत्वा दर्भेण सर्वतो वेष्टयित्वा गन्धपुटकवत् धान्यराशिषु करोति कोष्ठागारे पल्येषु च । पल्याः कटपल्यादयः । अश्वत्थफलादीनां समुच्चयः । द्वितीयानिर्देशात् । कूद्या असमासकरणं संख्यार्थम् । राशिपल्यनिधाने सूक्तं प्रधानत्वात् ॥ प्रतिसायं भुञ्जते ॥ ३ ॥ धान्यं मित्वा प्रतिसायं भुञ्जते । बहुवचनमतिथ्याद्यर्थम् । भुजोऽनवने [3] । प्रतिग्रहणं भोजनाभ्यासार्थम् ॥ प्रत्यावपन्ति शेषम् ॥ ४ ॥ मानुषगणनादधिकं कोष्ठागारेषु प्रतिनयेरन् । बहुवचनं प्रत्यावपतेरनियतकर्त्रर्थम् ॥ आ भक्तयातनात् ॥ ५ ॥ यावद् भक्तप्रयत्नः । तदत्र प्रत्यावपनादि न प्रथम एवाहनि ॥ अनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ प्रत्यावपनेऽनुमन्त्रयते कर्ता एकवचनात् । अतश्च प्रत्यहमभ्यासोऽनुमन्त्रयतेः ॥ अयं नो नभसस्पतिः [4] इति । इतिवचनात् मन्त्रप्रयोगः । पल्येऽश्मानं संप्रोक्ष्यान्वृचं काशीनोप्यावापयति ॥ ७ ॥ संप्रोक्ष्याश्मानं पल्ये कृत्वा काशीनोप्य मुष्टीन् आवपति गृहपतिः । आवापयत्यनेन धान्यं मुष्टिम् । आवापने न मन्त्रः । लौकिकत्वाद् विधानम् । मुष्टिधान्यं आवापनार्थम् । 'प्रतिसायं भुञ्जते' इत्येव । आद्यूनतः [5] स्फातिकरणत्वात् ॥ आ गाव [6] इति गा आयतीः प्रत्युत्तिष्ठति ॥८॥ अटव्या आगच्छन्तीः । स्त्रीणां चैतत् पुष्टिकर्म न पुंसां मन्त्रप्रयोगात् । प्रत्युत्थानं च पूजावृद्धिः । प्रत्युत्थानवचनात् ॥ प्रावृषि प्रथमधारल्येन्द्राय त्रिर्जुहोति ॥ ९॥ प्रावृषीति यजतिचोदितवत् देवतासंयोगाज्जुहोतिप्रयोगाच्च । त्रिः संख्यासंबन्धार्थः । द्वाभ्यां द्वाभ्यां होमः । उत्तमाया [7] अन्यत्र योगात् [8] क्वचिच्च 'सर्वेण सूक्तेन' [9] इति वचनात् ॥ प्रजावतीः [7] इति प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥१०॥ अटव्यां गच्छन्तीरनयर्चानुमन्त्रयते । पूर्वं प्रतिष्ठन्ते गाव इत्यर्थः ॥ कर्कीप्रवादानां द्वादशदाम्न्यां संपातवत्यामयं घास इह वत्साम् [10] इति मन्त्रोक्तम् ॥११॥ कर्कीशब्दं याः प्रवदन्ति ताः कर्कीप्रवादाः । तासां कर्मोच्यते । कास्ताः । 'सूर्यस्य रश्मी-

नित्यवमाधाद्यादशाहाम्॥ नियस्यावत्सनर्या: मासाद्यादशाहाभिनस्थाद्यादशाहान्यासंपातमंस्कनायव
मंत्रउक्ते ननूक्तेनि किंचोक्तं॥ अयंघासोमयुक्तजेनि॥ इति॥ किंचान्येनक्रमयंघासो अयवत्सइतिघा
स: घासमपादानं॥ इहवत्सान्यवधीमहतिपाइनवत्सकानेधर्मंत्रोक्तवचनात्॥ कर्मिकल्प: षष्ठी
निर्देशात्॥ नदात्रानुग्रहणं॥ घासदानं वत्सेवु धनयो: गोषुकमेत्तान॥ यस्तत्रोक्तार्थेनिवत्ससाप॥
फ ॥इयंक्रमवस्तेलाभेऽ॥ अनेनोच्चारणमात्रेणैववत्सोत्सर्गनिरन्नेक्तानिर्देनिकर्मानुकर्मसमानाधि
करणादिनतुसकर्नृत्वंस्यात्॥ मेधाजननादिवत्॥ मेख: कृतेमधीरूर्णनाभि: गृहहेकाले
युक्तस्यावासकऊर्णनाभि: कुलायपरिहितावष्टांतेघृतेन अनक्तामिसिमाप्याख्याति॥ मैनस
मिथंमत्रार्हति:॥ पत्यनेणीकामोजपरिहितामधुनामीक्ष्यूविकत्रोषुपर्वस्य॥ पत्नीत्यगना
अत्यनमोनमनीत्यागनाइत्यर्थ:॥ मुंजशाकलेनावेष्टितामाक्षिकेनमधुनासक्तिर्याविकत्रोषुस
वेनामक्षिमा: निस: समिधआख्यानीति॥ प्रकरणात्॥ कथंप्रन्वस्यसूक्तस्यानुक्तत्वात्॥ क
मेणिनदंतगेनानांकर्मविधानंग्रहणमाग्रहणादित्यस्या: परिभाषाया अप्रवृत्तिरर्थे॥ इमाश्र
तेनिस्तवयमितिएतदपिनग्रहणंविहंगर्यानिवदनेष्वधिकारो प्रजीवनात्॥ उतत्पुत्रहीनज्येष्ठ
वमनमायय॥॥ उतपुत्रहीनेज्येष्ठपुत्रापिना अवदानंकारयति अवदानंगृहंविभक्तमवदायाय
न्यवस्यद्वारात्॥ प्रवत्यवत्स्यत्राद्वैगृहक्रियाप्रयोगकृत्यंस्यात्॥ मंत्रेणाहृयवूयादवदानंकुर्वीत
॥प्रबोजयेत्॥ मिनशारण: सांपदंकुरुते॥ ज्येष्ठोगृहंस्वत्वा पत्रैवेवदम इति अत्रैवबंधानिप्र
वदानंसंस्कारार्थेनफलायात्मनेफलात्महमंत्रेणविवाहपत्नीवदनवत्॥ अथमत्येनेत्याई
पाणिरमसंन्नाप्रयच्छति॥ अनयावांधानार्थंप्रयच्छति॥ मंत्रार्थंज्ञात्वा अथपारंभागरहानि॥
ऊर्ध्वंपितु: पुत्रारिक्थंविभजेरन्निति रसिमानुजीवति॥ चेक्तनवाजीवतियच्छयारदास्यवत्सातव
न: पृयच्छत्सर्थमंत्रलिंगात्॥ दिवामित्येवज्ञाताप्रयच्छति॥ आर्द्रपाणि॥ भक्ताप्रक्षाल्यपाणिमि
त्यर्थ:॥ नमेथनावदासंयोगात्॥ ज्ञातज्ञारयाप्रभूभागमपारुत्यत्रातग्रहणं अंत्रास्यप्रधा
नात्॥ ज्ञानदक्षत्राखयागवारिभागनीतामयच्छतीनिमंबंध:॥ अपाकरणं॥ मत्सापिप
रिहिनेति॥ अग्रिमपानिवन्नानि॥ अत्रकथनमंत्र: मानिषसित्वात्॥ अपाकरणार्थाहिद्वारवाप

न्’[1] इत्येवमाद्याः। द्वादश दामानि यस्या वत्सतर्याः सा द्वादशदाम्नी। तस्यां द्वादशदाम्न्यां संपातसंस्कृतायां यन्मन्त्र उक्तं तत् करोति। किं चोक्तम्– ‘अयं घासो अयं व्रजः’ इति। किं च नोक्तम्- ‘अयं घास इह वत्साम्’ इति। पादेन घासप्रदानम्। ‘इह वत्सां नि बध्नीमः’ इति पादेन वत्सबन्धनं मन्त्रोक्तवचनात्। ऋग्विकल्पः षष्ठीनिर्देशात्। न चानुमन्त्रणम्। घासदानवत्सबन्धनयोः शेषकर्मत्वात्॥ यस्ते शोकाय[2] इति वस्त्रसांपदी॥ १२॥ इयमृक् वस्त्रलाभफला। अतश्चोच्चारणमात्रेणैव वस्त्रोत्पत्तिः। अतश्च निर्ऋतिकर्मसमानाधिकरणत्वादिह नपुंसकनिर्देशः स्यान्मेधाजननादिवत्[3]॥ तिस्रः कूदीमयीरूर्णनाभिकुलायपरिहिता अन्वक्ता आदधाति॥१३॥ गृहकोलीयकः तस्यावासकः ऊर्णनाभिकुलायः। तेन परिहिता वेष्टिता घृतेन अन्वक्ताः प्रलिप्ता आदधाति। प्रतिसमिधं मन्त्रावृत्तिः॥ अत्यन्तेषीका मौञ्जपरिहिता मधुना प्रलिप्य चिक्कशेषु पर्यस्य॥ १४॥ अन्तमतीत्य गताः अत्यन्ताः। इषीका अतीत्य गता इत्यर्थः। मुञ्जशकलेनाव्रेष्टिताः। माक्षिकेन मधुना प्रलिप्य चिक्कशेषु सर्वतः प्रक्षिप्ताः तिस्रः समिधः। आदधातीति प्रकरणात्। ऋधङ्मन्त्रस्य[4] सूक्तस्यानूक्तत्वात्। कर्मणि तदन्तर्गतानां कर्मणां विधानं ‘ग्रहणमा ग्रहणात्’[5] इत्यस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थम्। ‘इमा ब्रह्म इति स्वस्रे। अयम्’[6] इति एतदपि न ग्रहणम्। पतिवेदनेषु[7] अधिकारोपजीवनात्॥ उत पुत्र[8] इति ज्येष्ठं पुत्रमवसाययति॥ १५॥ ‘उत पुत्र’ इति ज्येष्ठं पुत्रं पिता अवसानं कारयति। अवसानं गृहम्। विभक्तमवसाययति अवस्यतिशब्दात्। असति अवस्यतिशब्दे गृहक्रियाप्रयोगकृत्यं स्यात्। मन्त्रेणाहूय ब्रूयात्–‘अवसाने कुरु’ इति प्रयोजयेत्॥ मितशरणः सांपदं कुरुते॥ १६॥ ज्येष्ठो गृहं कृत्वा अत्रैव वेश्मनि अवसानसंस्कारार्थं न फलाय आत्मनेपदात्[9]। सह मन्त्रेण विवाहे पतिवेदनवत्[10]॥ अघमर्षेन[11] इत्यार्द्रपाणी रसं ज्ञात्वा प्रयच्छति॥ १७॥ अनयर्चा धनार्धं प्रयच्छति। मन्त्रार्थं ज्ञात्वा। अथ परिच्छिन्ना भागस्मृतिः। ‘ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन्। निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति’[12]। जीवति यदृच्छया ददामीत्येवं ज्ञात्वा। ततः प्रयच्छत्यर्धं मन्त्रलिङ्गात्। आर्द्रपाणिर्भूत्वा प्रक्षाल्य पाणी इत्यर्थः। न ‘मन्थोदनौ’[13]। अंशसंयोगात्॥ शान्तशाखया प्राग्भागमपाकृत्य॥ १८॥ शान्तग्रहणमंशस्य प्रधानत्वात्। शान्तवृक्षशाखया प्राग्दिग्भागं नीत्वा प्रयच्छतीति संबन्धः। अपाकरणम्॥ प्रत्यग्निं परिचृतति॥ १९॥ अग्निं प्रति बध्नाति। अत्र कथं न मन्त्रः। प्रतिपत्तित्वात्। अपाकरणार्थो हि शाखा। प्र-

न्यम्पिर्णास्तृनत्ता निविभक्तात् आत्मीयात् एकाग्निं प्रति इत्याख्यं बध्नाति ॥ ज्यान्मांसंप्रत्ययः प्रकृतत्वात् ॥
प्रतिपद्यत्वाच्च ॥ ७ तस्याममावास्यायां निरूढः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥ तस्याः शाखायाः समिध
मिश्रः समिधः कृत्वा माद्धाति ॥ प्रकृतेन मंत्रेण विभक्तोत्र सप्तमाग्निः समिधग्रहणात् ॥ तस्य
मां रोहतादीत्ति ॥ अनंतरायाममावास्यायां ॥ ७ नेक्रतुमिति रसप्रादेशाती ॥ रसास्तस्यामार्द्र
तरीतरसप्रादेशाती ॥ रसोरूपं सिच्यत्यादिने यरसाएवयत्रसाधनेप्राङ्निमित्तेनप्राणीयतेतथा
रसमिश्रमश्नाति निप्रधानसंप्रत्ययाच्च रसानाशानववचनात् ॥ तच्चानयासंपाताः प्राप्तत्वात् ॥
तानकर्मवत् ॥ ७ रसकर्माणि कुरुते ॥ अन्येषां मंत्राणां या निरसकर्माणि सरसाथानिकर्मानि
मग्रहणाच्च केवलं रससापनानामेवातिदेशः ॥ प्रधानसंप्रत्ययाद्रसानाशायमानि तदभि
कर्मणि कृतत्वात् ॥ ७ स्तुप्रवर्षे इति प्राजापत्याममावास्यायाम अस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भा
नस्तीर्य अधिदीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति ॥ अस्याः कृत्वेः प्रजापतिर्देवता इत्यादि हि देवता अमा
वास्यायामिति कालाभिधानं अस्तमिते सवितरि अस्तमिते अमावास्यायामिति निसंबंधसमा
नाधिकरणात् ॥ वल्मीकशिरसि दर्भानास्तीर्य त्रिर्जुहोति अमावास्यायामिति कालविधानेन स्तमि
तेसवितरि ॥ मंत्रान् अग्निसमीपदर्श [illegible] इप्यये अस्य सामीप्यो हितस्तु ते ॥ अधीतेसत्ययमां
गास्तव्यायर्थे ॥ दीपः प्रदीपाग्निः स्तत्सादीपमिति यथा ॥ तेसंनिकृष्टं धारयतस्वयमेव तंडुलान्
त्रिर्जुहोति ॥ कर्पस्येत्यन्तोक्तत्वात् सतंडुलैर्होमसंपातेषु तंडुलग्रहणात् ॥ तत्र तंडुलग्रहणं
आद्यप्रसंगात् ॥ तत्रनाध्यधिदीपं धारयेदिति वचनात् ॥ देवतासंकल्पने चहोमवचनात् ॥
तंडुलाएवग्राह्या नत्वाक्तवचनात् ॥ ७ तंडुलसंपातानानीयरसेरूपासिच्याश्नाति ॥ हुतशिष्टात् तंडुला
पात्रात् ॥ आनीयदध्यादिभिरुपसिच्याश्नाति ॥ तामनंतरं शेषत्वात् ॥ फलसंबंधवत् उपग्रह
णमाप्लवनादेरनर्थमिति माभूत् ॥ ७ एवं पौर्णमास्यामाज्येनानु प्राजापत्याममावास्यायामस्त
मिते वल्मीकशिरसि दर्भानास्तीर्य अधिदीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति ॥ तत्तंडुलसंपातानानीय आ
ज्येनोपसिच्याश्नात्येव इत्यादि वचनात् संपाततंडुलापसेके आज्यं आज्येनोपसिक्त आज्यतंत्रे
षंदूतवत् ॥ ७ इति श्री भट्टहरिलकृतौ कात्यायनभाष्ये तृतीये ध्याये चतुर्थी कंडिका ॥ ७ ऋथ

त्यग्निं परिचृततीति विभक्ता आत्मीया एका। अग्निं प्रति शाखां बध्नाति। शाखासंप्रत्ययः प्रकृतत्वात् प्रतिपाद्यत्वाच्च ॥ तस्या अमावास्यायां तिस्रः प्रादेशमात्रीरादधाति ॥ २० ॥ तस्याः शाखायास्तिस्रः समिधः कृत्वा आदधाति प्रकृतेन मन्त्रेण। विभक्ताश्च समस्ताश्चात्र समिधः। ग्रहणात्। वस्त्रसांपदीवत्[1] आवृत्तिः। अनन्तरायाममावास्यायाम् ॥ त्वे क्रतुम्[2] इति रसप्राशनी ॥ २१ ॥ रसा अनया प्राश्यन्त इति रसप्राशनी। 'रसैरुपसिच्य'[3] इत्यादिनेयं, रसा एव यत्र साधनं,[4] प्राशनी इत्येवं प्रतीयते। तथा 'रसमिश्रमश्नाति'[5] इति प्रधानसंप्रत्ययात् रसानाशयतिवचनाच्च[6]। न चानया संपाताः प्रोपसृष्टत्वात्। जातकर्मवत्[7] ॥ रसकर्माणि कुरुते ॥ २२ ॥ अन्येषां मन्त्राणां यानि रसकर्माणि रससाधनानि तानि करोति। कर्मग्रहणाच्च केवलं रससाधनानामेवातिदेशः प्रधानसंप्रत्ययात्। 'रसानाशयति'[6] इति नैतदभिषेकस्थानमप्रकृतत्वात् ॥ स्तुष्व वर्ष्मन्[8] इति प्राजापत्यामावास्यायामस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भावस्तीर्णेऽध्यधि दीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति ॥ २३ ॥ अस्या ऋचः प्रजापतिर्देवता। इज्या तद्विहिता। अमावास्यायामिति कालाभिधानम्। अस्तमिते सवितरि। अस्तमिते अमावास्यायामिति संबन्धः समानाधिकरणात्। वल्मीकशिरसि दर्भानास्तीर्य त्रिर्जुहोति। अध्यधि अग्निसमीप इत्यर्थः। 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये'[9] द्वित्वश्रुतेः। प्रत्यगग्रा आस्तरणार्थम्। दीपः प्रदीप्तोऽग्निः। 'दीपम्'[10] इति यथा। तं संनिकृष्टं धारयन् स्वयमेव तण्डुलांस्त्रिर्जुहोति। कर्परस्थेऽग्नौ कृत्वा त्रिरभ्यासः। तण्डुलैर्होमः संपातास्तेषु तण्डुलग्रहणात्। तत्र तण्डुलग्रहणमाज्यप्रसङ्गात्। तत्र च 'अध्यधि दीपं धारयन्' इति वचनात्। देवतासंकल्पनं च होमवचनात् ॥ तण्डुला एव ग्रहीतव्याः। वचनात्। तण्डुलसंपातानानीय रसैरुपसिच्याश्नाति ॥ २४ ॥ हुतशिष्टास्तण्डुलाः। तान् आनीय दध्यादिभिः[11] उपसिच्याश्नाति। नात्र तन्त्रं शेषत्वात् फलसंबन्धवत्। 'उप'ग्रहणं 'आप्लवनावसेचनानाम्'[12] इति मा भूत् ॥ एवं पौर्णमास्याज्योपसिक्तान् ॥ २५ ॥ प्राजापत्यां पौर्णमास्यामस्तमिते वल्मीकशिरसि दर्भावस्तीर्णेऽध्यधि दीपं धारयंस्त्रिर्जुहोति। तथा तण्डुलसंपातानानीय। आज्येनोपसिच्याश्नाति एवंशब्दवचनात्। संपातास्तण्डुलेषु उपसेक आज्येन। शेषं पूर्ववत् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ऋध-

यंत्रस्तोरिदासे [illegible] यंसृष्टपिष्टंलोहितानंकंतंरसमिश्रम [illegible] काम्यांमिश्रधान्या
नष्टानांघर [illegible] मेर्मिश्रितंमिश्रणंद्वीकरणमिश्र [illegible] नाबुकरणविकमेनाकुशले
योग्नास्ये [illegible] हलेनमन्त्रीपारि [illegible] अपवाहस्य [illegible] समंतादिस्य [illegible] नानं [illegible]
नेनेनं [illegible] कर्मा॥ जन्मेष्टपूतोदुंबरस्यानर [illegible] हस्यनेनसमान्तमं [illegible] स्यमा
[illegible] भनिपूर्वोण्हेअ भजितमेश्र [illegible] रससमिश्रमं [illegible] नो॥ सम्म
[illegible] नवचनानु॥ एकस्मिन्पात्रे शुक्ल [illegible] करोति॥ नेषाम [illegible] मेननमेश्रणा
स्यति॥ मध्याह्निकस्यतेजमान [illegible] मध्यंदिन कालेमध्यमंमुष्य
[illegible] अपराण्हस्यनेजमान [illegible] मनेनापरं [illegible] हसाभ्यानिमन्त्रविग
स्वात्रानं॥ नचथात्रास्मृतिविधि [illegible] कर्म [illegible] स्वचननानु॥ संपादनं नरसुतरतंत्रे॥ संपात्
येतानु॥ [illegible] तुम [illegible] मन्त्रीयाचारे [illegible] विशेषःप्रकरणानु॥ क्रतुमन्त्री
गर्भकाल [illegible] कोगृहणंस्तो [illegible] संसमस्ययार्थं॥ मनुलिम्यामरेत्
[illegible] गतकरणंपात्रानिरेच्च [illegible] संभवनु॥ तत्रसंस्कार्यत्वानु सूक्तसमुच्चयकतो [illegible] कमेतं
[illegible] करणं [illegible] कोलालदधिमधुमिश्रं॥ सम्मानोनियतनुसंत्रंल [illegible] तेन
[illegible] यनुसंत्रेकामयतेन [illegible] दधिमधुभ्यांसंमिश्र्यामानि॥ इहविधानंसक्तमकरणानु॥ स
[illegible] कोलालमवश्यारिते [illegible] नीयतंतुलमिश्रंसमम्रामं॥ [illegible] संवत्सराने [illegible]
[illegible] स्वियमनुपेत्यमनुस्यार [illegible] समिधा॥ सामुद्रा॥ नेरेनतंतुलमिश्रितं [illegible] समयामलाभफलंभवति॥
[illegible] हविधानंस्मृताधिकारत्वानु॥ द्वादशीममावास्यानि [illegible] भवत्यमावास्या
सम्मानोनिमकरणानु॥ [illegible] हविधानंस्मृताधिकारत्वानु॥ द्वादशीममावास्यानि [illegible] भवत्यमावास्या
यांदधिमधुमस्तं [illegible] दधिमधुपत्मूलनान्यामित्या॥ सम्मानीनिमकरणानु॥ द्वादशीमा
दिकत्वामाग [illegible] वास्यायाहनिमहायतानु॥ मभोमावास्यायांयाहनिमवभः॥ एतानित्रीण्यहानिद्वी
रमस्माने [illegible] नमंपानाभवनिग्रहणानु॥ अमावास्यायांदधिमधुनी सम्मानि॥ सएवभवतीत्यवानो
[illegible] नसंपानास्तस्यांतिभक्षयितुः पात्रेदधिमधुपत्मूलनानिमोक्षिप्यस्मानि॥ पाल्मूलनंसीरोराधि
मधुम्यांतुल्यमवदभिधानानु॥ कस्यादमीनिमक्षणेमंत्रलिंगानु॥ आवांदेवीं जुषाणेघृताचीर

ङ्मन्त्रः '[1]तदिदास'[2] इति मैश्रधान्यं भृष्टपिष्टं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति ॥ १ ॥ द्वाभ्यां सूक्ताभ्याम् । मिश्रधान्यानां भृष्टानां घरट्टेन चूर्णं रसैर्मिश्रितम् । मिश्रणं द्रवीकरणमित्यर्थः । लोहितालंकरणं विकल्पेन 'अकुशलं यो ब्राह्मणो लोहितमश्नीयात्'[3] इत्यपवादस्य न स्मृत्यपेक्षत्वात् । पुरुषधर्मत्वादित्यर्थः । नात्र प्राशनम् । तेनेदं रसकर्म ॥ अभृष्टं प्लक्षोदुम्बरस्योत्तरतोऽग्नेस्त्रिषु चमसेषु पूर्वाह्णस्य तेजसाग्रमन्नस्य प्राशिषमिति पूर्वाह्णे ॥२॥ अभर्जितं मैश्रधान्यं पिष्टमेव केवलं लोहितालंकृतं रसमिश्रमश्नाति । अभृष्टमिति वचनात् । एकस्मिन् पात्रे युक्ताभ्यां संपातवन्तं कृत्वा त्रिधा करोति । तेषामेकमनेन मन्त्रेण भक्षयति ॥ मध्यंदिनस्य तेजसा मध्यमन्नस्य प्राशिषमिति मध्यंदिने ॥ ३ ॥ मध्यंदिनकाले मध्यमं भक्षयति ॥ अपराह्णस्य तेजसा सर्वमन्नस्य प्राशिषमित्यपराह्णे ॥ ४ ॥ अनेनापराह्णे प्राश्नाति मन्त्रलिङ्गात् प्राशनम् । 'तद्यथा ब्राह्मणविधिरेवं कर्मलिङ्गा मन्त्राः'[4] इति वचनात् । संपातानन्तरमुत्तरतन्त्रं संपातार्थत्वात् ॥ ऋतुमत्याः स्त्रिया अङ्गुलिभ्यां लोहितम् ॥ ५ ॥ अश्नीयादिति शेषः प्रकरणात् । ऋतुमती गर्भकालयुक्ता । तस्या रुधिरं योन्या निःसृतम् । स्त्रीग्रहणं स्त्रीमात्रसंप्रत्ययार्थम् । अङ्गुलिभ्यां प्रदेशनीमध्यमिकाभ्याम् । संपातकरणं पात्रान्तरे । चमसवत् तत्र संस्कार्यत्वात् । सूक्तसमुच्चयः कृतः । उक्तकर्मत्वं कुलपुष्टये ॥ यत्क्षेत्रं कामयते तस्मिन् कीलालं दधिमधुमिश्रम् ॥ ६ ॥ अश्नातीति प्रकरणात् । यत्क्षेत्रं लब्धुमिच्छति तस्मिन् तन्त्रं कृत्वा कीलालमवस्रावितमोदनं दधिमधुभ्यां संमिश्र्याश्नाति । इह विधानं सूक्तप्रकरणात् ॥ संवत्सरं स्त्रियमनुपेत्य शुक्त्यां रेत आनीय तण्डुलमिश्रं सप्तग्रामम् ॥ ७ ॥ वर्षं ब्रह्मचर्यं कृत्वा संवत्सरान्ते आत्मीयं शुक्रं शुक्त्यां कारयत्युपायेन । शुक्तिः प्रसिद्धा सामुद्रा । तद्रेतस्तण्डुलैर्मिश्रितमशितं सप्तग्रामलाभफलं भवति । अश्नातीति प्रकरणात् । इह विधानं सूक्ताधिकारात् ॥ द्वादशीममावास्येति क्षीरभक्षो भवत्यमावास्यायां दधिमधुभक्षस्तस्य मूत्र उदकदधिमधुपल्पूलनान्यासिच्य ॥ ८ ॥ अश्नातीति प्रकरणात् । द्वादशीमादिं कृत्वा प्रागमावास्यायाः । इतिः मर्यादार्थत्वात् । न अमावास्याया इति संबन्धः । एतानि त्रीण्यहानि क्षीरमश्नाति । न संपाता भवतिग्रहणात् । अमावास्यायां दधिमधुनी अश्नाति स एव । भवतीत्येव । अतोऽत्रापि न संपाताः । तस्येति भक्षयितुः मूत्रे उदकदधिमधुपल्पूलनानि प्रक्षिप्याश्नाति । पल्पूलनं क्षीरः । दधिमधुभ्यां तुल्यवदभिधानात् ॥ ऋधादम् ... । इति भक्षणे मन्त्रलिङ्गात् । आवां देवी जुषाणे घृताची ... ॥ ९ ॥ इ-

निपातः ॥ अन्यपुष्ट्येति निमयोरर्थे अमावास्यायां प्रसणानंतरविधानानुगतस्यैव तिस्रकृतस्य अनु मु
मुक्तसंवपमकरणात् ॥ ७ नित्या यामाग्रयणनैष्टु वानुरुष्यानुम धुमिश्रांनिरूपास्यायवानां पुनर
वपनानुभयानुसमाप्य ॥ ३ ॥ २ ॥ इयस्याकस्य । विद्यानांव्रीहिनैर्दुकोनुरुद्धस्यामाक अग्रयणानां
वनानुगम धुमिश्रिनानू ऊवावुरुष्यारुतानिहानेयावयवाः प्रकनत्यान्वितुरूक्षेप --- भिन्नत
रूको आग्रयणेन व्रीहिसमत्यर्थ ॥ एवं यवानयानेदुकानिरवानाए चमुरुष्यासूवानिरूपानु आग्री
हिपन्नेरूभयात्समाप्य ॥ ७ त्रिरुनि गोमयपर्णि रन्वेयन्तनम्यानि निर्व्याख्याने ॥ मान्त्रवसः तुदकमे
त्वानु ॥ नर्दराज्यभागानि अन्वधपणानु ॥ संपवनं पयसिश्रपयासंयोगानु ॥ अमावास्यवत्कोहिताथ
श्रानिर्दश्रुतिवत्वानु ॥ ७ समन्यभिनि कोकायनः ॥ सर्वकाममस्यैकर्म दृह वेवनं सकादिकारानुगप
निवान्निनरानिर्द्दत्यानु ॥ मतमुत्कोहिनादिषु प्रत्यानिक्रमानु ॥ मनादरणीयत्वं कोकायनग्रहणं
पूजार्थं ॥ ७ ममामेनवेरीनिस्मात्रिकाभेदि भैपूनीकभागाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यभृतं सर्वेषु संपात
वंतं गार्हपत्ये स्थानि ॥ मन्त्रेषु वा त्रिषु वा त्रिभ्यस्तौ मात्रिकानामिदं भोत्स्नीर्थे ॥ दर्भे गार्हपत्यं पूनि
केर्दसिप्यार्थि ॥ भागयाभावहवनीयं ॥ पूर्तिकाः नृणानि भसिभ्यानि गार्हपत्ये अपयितास्मानी पाकत्र
पर्पिसंपानवंनं करोनि नंत्रमेदानु ॥ पूदार्थानुसमयेन ॥ पदार्थानुसमयोगः अथमं गार्हपत्यं संपानकर
णं ७ एवं पूर्वस्मिनुपरयोस्त्पसंहृत्य पूर्वे आहवनीयं थागार्हपत्ये रूनमेवाहवनीये कुर्यानु ॥ मात्रि
कानयोनूद्रे पूनिकभागाभिः परिस्तीर्य आहवनीयमन्नं सर्वेषु संपानवंतं माहवनीयदेशे श्रानीनि
मुने अपरयोस्त्पसंहृत्य निवननानु ॥ उपसंहारः मात्रानानरपोरस्थोः स्यानु ॥ हत्वा वानराशानं
पूर्ववानत्वभेदः ७ एवं द्रोणकलशेरसमानुनं ॥ द्रोणकलशः सोमपात्रेनत्वरसमानूह्त्वाए वमेवकर
नि ॥ मात्रिकानयोनामावस्मीर्यं त्याहिउक पूर्हणंउन रूमीनिदृत्यार्थं ॥ अपरयोरिति न षष्ठासमीप
योपूर्ववनु ॥ मतमावाप कर्मभेदः । एवमिनि नमसिद्धं ॥ ७ इति कौशिक भाष्ये तृतीय अध्याये प
मी कंडिका ॥ ७ अथ पर्वणि यत इति नवशाला यां सर्पिर्मधु मिश्रं जुहोति ॥ नवा यां शालायां
तं कत्वा आज्यं गृहोमः प्रधानहोमात् सर्पिषाम धुमिश्रेणमूकोननहोमः ॥ उत्तरत्रहिनी यामि
निवचनानु ॥ ७ हेयेनायेनिहिनीयाद्दिनीये निमूकमात्रविशेषः ॥ ७ युक्ताभ्यां तु नीय ॥ आ

ति पाठः । अन्नपुष्टये । इतिः मर्यादार्थम् । अमावास्यायां भक्षणानन्तरविधानात् । तस्येति सूक्तसंबन्धात् । सूक्तसंबन्धः प्रकरणात् ॥ निशायामाग्रयणतण्डुलानुदङ्क्यां मधुमिश्रान् निदधात्या यवानां पक्तेः ॥ १० ॥ एवं यवानुभयान् समोप्य ॥ ११ ॥ शरदि यस्यांकस्यांचिद् रात्रौ व्रीहितण्डुलानुदङ्क्यामा यवानामिति वचनात् । मधुमिश्रितान् कृत्वा । उदङ्क्यां कृत्वा निहन्ति यावद् यवाः पक्वदशां न यन्ति । उदकोपसेचनिका उदङ्की । आग्रयणं च व्रीहिसंप्रत्ययार्थम् । एवं यवान् । यथा तण्डुला निखाता एवमुदङ्क्यां कृत्वा निदध्यात् आ व्रीहिपक्तेः । उभयान् समोप्य ॥ त्रिवृति गोमयपरिचये शृतमश्नाति ॥ १२ ॥ इति व्याख्यातम्[१] । सारूपवत्से पुष्टिकर्मत्वात्[२] । त्रिवृत्याज्यभागान्तेऽन्नश्रपणम् । संयवनं पयसि श्रपणसंयोगात् । अश्नातिग्रहणं लोहिताद्यश्नाति[३] तदशुचित्वात् ॥ समृद्धमिति काङ्कायनः ॥ १३ ॥ सर्वकामस्य इदं कर्म । इह वचनं सूत्राधिकारात् । इतिश्चानन्तरनिर्देशात् । अतश्च लोहितादिषु स्मृत्यतिक्रमात् अनादरणीयत्वम् । काङ्कायनग्रहणं पूजार्थम् ॥ ममाग्ने वर्चं[४] इति सात्रिकानग्नीन् दर्भपूतीकभाञ्जाभिः परिस्तीर्य गार्हपत्यशृतं सर्वेषु संपातवन्तं गार्हपत्येऽश्नाति ॥ १४ ॥ सत्रेषु भवाः सात्रिकाः । तान् सात्रिकानग्नीन् दर्भादिभिः परिस्तीर्य । दर्भैर्गार्हपत्यम् । पूतीकैर्दक्षिणाग्निम् । भाञ्जयाऽऽहवनीयम् । पूतीकाः तृणानि प्रसिद्धानि । गार्हपत्ये श्रपयित्वा स्थालीपाकं त्रिष्वपि संपातवन्तं करोति तन्त्रभेदात् पदार्थानुसमयेन[५] । पदार्थानुप्रयोगः प्रथमं गार्हपत्ये संपातकरणम् ॥ एवं पूर्वस्मिन्नपरयोरुपसंहृत्य ॥ १५ ॥ पूर्वमाहवनीयम् । यथा गार्हपत्ये कृतमेवमाहवनीये कुर्यात् । सात्रिकानग्नीन् दर्भपूतीकभाञ्जाभिः परिस्तीर्याऽऽहवनीयशृतं सर्वेषु संपातवन्तमाहवनीयदेशेऽश्नातीति प्राप्ते अपरयोरुपसंहृत्येति वचनात् । उपसंहारः प्राशनं तदपराग्न्योः स्यात् । हित्वा चान्तराशनम् । पूर्वं वा तन्त्रभेदः ॥ एवं द्रोणकलशे रसानुक्तम् ॥ १६ ॥ द्रोणकलशः सोमपात्रम् । तत्र रसान् कृत्वा एवमेव करोति सात्रिकानग्नीन् परिस्तीर्येत्यादि । उक्तग्रहणमुक्तकर्मातिदेशार्थम् । अपरयोरिति षष्ठी समीपार्था पूर्ववत् । अतश्चात्रापि कर्मभेदः । एवमिति प्रसिद्धम् ॥ इति कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥ ॐ । यजूंषि यज्ञे[६] इति नवशालायां सर्पिर्मधुमिश्रं जुहोति ॥ १ ॥ नवायां शालायां तन्त्रं कृत्वा आज्येनाङ्गहोमः । प्रधानहोमः सर्पिषा मधुमिश्रेण । सूक्तान्तेन होमः । उत्तरत्र द्वितीयामिति वचनात् ॥ दोषो गाय[७] इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ द्वितीयेति सूक्तमात्रे विशेषः ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ३ ॥ आ-

भ्यांसंमुखिताभ्यां ततो याभाह्यति जुहुयात् ॥ ७ भानुमती चतुर्थी अनुमतिः सर्वमिदमिति अनयात्
मेतस्याहोति किं चिन्मंत्राणामेत्यन् ॥ ८ शालामं गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य ऊह पत्न्यामादउपविश्य उदपात्रं नि
यति ॥ नवांशालामुदकेनां गुलिभ्यां अमंत्रकं संप्रोक्ष्य पत्न्यामादउपविश्य उदपात्रं निनयति ॥ भक्त
उपविश्य ॥ उदपात्रं मार्जयति ॥ भवमितिचेदकमंत्रकं ॥ ७ ॥ इहेह नस्मे निवाचं विसृजते ॥ कर्माभ
वाग्यमः ॥ इहावित्सर्गवचनात् ॥ ७ तुर्यो अस्यां निवार्षण मौदुंबरं मथुरूपमभिजुहोति ॥ वर्ष
महतून स्मान्निरूतो वार्षणः को सौ उदुंबरः ॥ ततकृत औदुंबर महतेः ॥ औदुंबरानुकृतं यागं
त्यर्थे ॥ तत्तं सकारमित्यर्थः ॥ प्रतिरूपमृष्टावरं भवतु ॥ चत्वारो धाधाइसा विचारतासा
न्यात् ॥ अभिमृशणमाइते देशविधानार्थं ॥ भवत्साधनत्वमेव ॥ ७ भसंस्थाना अधिस्त्य
समागमत्राशुली ॥ अभिजुहोतीति विशेषः प्रकरणात् ॥ प्रतिग्रहोपानेनइष्युकताः श
ल्पः भागमत्राशुली ॥ ना अथावपरिमिता अभिस्मरयति ॥ तासामन्नोमन करोति अभि
जुहोति ॥ इतराकर्तुरधिः सपणात् ॥ ७ त्वष्टामदति भानविमुंसमानो जपति ॥ अभिभा
[illegible] समानसमानाति ॥ ७ आयुतभः ॥ ति ॥ अथवामे तोद्यं विमुंसमानः आयुत भानि [illegible]
ज्या ॥ ७ इउं [illegible] निसृज्य धारयति ॥ अथ [illegible] विमुंसमानो इडसं पानवृते [illegible]
यति ॥ ७ वायुरेना [illegible] निजुनयो [illegible] कर्मनिशाधं संभारान्सपानवृते [illegible] ति ॥ नवसमदलन
नयोगः ॥ [illegible] कर्मकृतं [illegible] संभारान् [illegible] माणकात्
सपानवनः [illegible] ॥ [illegible] सामवास्तिनिस्मन [illegible] ॥ [illegible] उदकशालादयः साधन
त्वात् ॥ ततु [illegible] कत्वात् ॥ मनिइव्यं मुक्तभेदः ॥ संस्कारभेदात् ॥ ७ अपरेपुर्वा
रेतारे निश्चयस [illegible] परिक्रामति ॥ द्वितीय [illegible] पानितन [illegible] पादउदके धारे
भानयति ॥ [illegible] कमहति ॥ [illegible] ॥ ७ प्रथमजस्य
[illegible] इतिनिमंत्रात ॥ [illegible] प्रथमोजातानावत्सेन
[illegible] ताताभो [illegible] तेनेत्यस्यामन्निपदु
[illegible] जुतंकर्णे योरित्यस [illegible] गा ॥ ७ [illegible] नकुरितीक्षुकाश

भ्यां समुच्चिताभ्यां तृतीयामाहुतिं जुहुयात् ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ४ ॥ 'अनुमतिः सर्वमिदम्'[1] इत्यनया । 'अनुमतये स्वाहा' इति केचित् । मन्त्रनामैतत् ॥ शालामङ्गुलिभ्यां संप्रोक्ष्य गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ ५ ॥ नवां शालामुदकेनाङ्गुलिभ्याममन्त्रकं संप्रोक्ष्य पत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति । भक्तगृह उपविश्योदपात्रं मार्जयति । अवसिञ्चेदमन्त्रकम् ॥ इहैव स्त[2] इति वाचं विसृजते ॥ ६ ॥ कर्माभावे वाग्यमः । इह विसर्गवचनात् ॥ ऊर्ध्वा अस्य[3] इति वार्ष्मणमौदुम्बरं मन्थप्रतिरूपमभिजुहोति ॥ ७ ॥ वर्ष्म महत् । तस्मान्निर्वृत्तो वार्ष्मणः[4] । कोऽसौ । उदुम्बरः । ततः कृत औदुम्बरः । महतः औदुम्बरात् कर्तव्य इत्यर्थः । तं मन्थाकारमित्यर्थः । प्रतिरूपमष्टावरेध्मवत्[5] । 'चत्वारो धायाः'[6] इत्यादिचोदनासामान्यात् । अभिग्रहणमाहुतेर्देशविधानार्थम् । अत्र साधनत्वमेव ॥ असंख्याता अधिश्रृत्य सप्तागमशष्कुलीः ॥ ८ ॥ अभिजुहोतीति शेषः प्रकरणात् । प्रतिग्रहोपात्तेन द्रव्येण कृताः शष्कुल्यः आगमशष्कुल्यः । ता अग्नावपरिमिता अधिश्रपयति । तासामग्नौ सप्त करोति । अभिजुहोति इतराः कर्तुरधिश्रपणात् ॥ त्वष्टा म[7] इति प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणोऽश्नाति ॥ ९ ॥ श्वो विभागं करिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ज्यायुं बध्नाति ॥ १० ॥ अथ च प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणः ज्यायुं बध्नाति । ज्यायुर्ज्या ॥ दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति ॥ ११ ॥ प्रातर्विभङ्क्ष्यमाणो दण्डं संपातवन्तं कृत्वा विमृज्य धारयति ॥ वायुरेना[8] इति युवतयोश्चित्राकर्मनिशायां संभारान् संपातवतः करोति ॥ १२ ॥ 'त्वष्टा म'[9] इत्यनेन योगः । चित्राकर्मनिशायां यत्र चित्राकर्म[10] कृतं तस्याह्नो रात्राविदं कर्म । संभारान् । कान् । वक्ष्यमाणान् । संपातवतः करोति । 'पुरस्ताद्धोमवत्सु'[11] इति स्मर्तव्यम् । संभाराः शाखोदकशकलादयः साधनत्वात् । इक्षुकाशकाण्डयोः शेषसाधनत्वात् । प्रतिद्रव्यं सूक्तभेदः संस्कार्यभेदात् ॥ अपरेद्युर्वायुरेना इति शाखयोदकधारया गाः परिक्रामति ॥ १३ ॥ द्वितीयेऽहनि संपातितया शाखया उदकधारामानयति । उदकधारया सर्वतो गाः क्रामति । वायुरेना इत्यृक् परिक्रमणे ॥ प्रथमजस्य शकलमवधायोदुम्बरेणासिना लोहितेन[12] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ वर्तमाने संवत्सरे यः प्रथमो जातो वत्सः तस्य कर्णयोरर्धे शकलं कृत्वा । ताम्रोऽसिवर्णसामान्यात् । 'लोहितेन स्वधितिना'[12] इत्यस्यामृचि यदुक्तं तत् करोति । 'मिथुनं कर्णयोः'[12] इति उभयोः पाटनं षष्ठीश्रवणात् ॥ यथा चक्रुः[13] इतीक्षुकाश-

स्यान्तर्हितेनेनिर्मथ्यस्य मामिश्रमस्यानि॥ इतुगंडेन काग्रासंडेन चकर्मो भांतो हितं गृहीत्वा रसोमिश्रितं मत
ति॥ कांस्यामसमुच्चयः॥ निर्मो निर्नेमं ग्रः॥ नात्र संपातः शेषत्वात्॥ नैतुल्यं संपातासनवत्॥ सर्वं सोदक
शास्वात्राकल्पसु आन्यथानी पात्राणि पुरुहवरकाज्यानि रत्नानि द्वयत्वेन व्याति॥ मनस्मासेनामृतं तंत्र
नवग्रहणार्थत्वात्॥ यस्य भार्गजद्दत्यायोजनानामध्ययः मीरासुजनीत्यस्य यानि कर्माणि मन
नयुक्तान्यस्य सूक्तस्य भवंति॥ ऐंद्रास्मन संपातकरणानि बहुवचनात्॥ मनद्रुतसंपयमनानि दृद्ध
मनद्दो जननत्वात्॥ ७ भर्तृदारलक्ष्मीकोत्रिकभाष्ये तृतीये ध्याये षष्ठी कंडिका॥ ६ ॐ उत्क्षय
सोनबीजापहः॥ अनेन सूक्तेन बीजमभिमंत्र्य हेमंते नीयनं सर्वबीजान्यपहरंति॥ द्वित्रीः वचन
नात्॥ आज्यसमस्यानुयनानुर्वरायां कृष्टे भूमिप्रदेशे फालनादुद्दायमेनोकर्षं कृत्वा यत्॥ व
ग्रीमुष्टिमुष्टिस्त्रीन त्रनीचौराध्येनिवपनि सर्वमेन बीजं क्षेत्रे वपति॥ उपकरणं सर्वबीजानां
मभित्यर्गिति॥ माहावकाशोरण्यपतुन्ननेविमिमिंतमाकुद्दारः सत्यकुद्दार ष्ठक्ष संपातानानय
ः॥ अभित्यमित्यस्य सूक्तस्य मरण्यपतुन्ननेदेशो विमितिमाहानकाशो विमितं गृहैः माकुद्दार
इति॥ बहुर्वीहिः॥ नत्रक्ष संपातानानयति॥ अभित्यमित्यर्थसूक्तत्वात्॥ संपातं बहुत्वं संपातिनाभिरङ्गः
मपणमर्षानरत्वात्॥ सोमाभिषवश्च सोमामिश्रेति वचनात्॥ कृष्णाजिनं सोमांशूनि विनोनिकृष्णाद
रिणात्र्मणि सोमखंडानि विकिरति॥ कृष्णाजिनं एवाभिषुण्याति पात्राणि रव वचनं॥ सोममिश्रेण सं
पातं वंतमश्नाति॥ सोमरसमिश्रं पायंन स्थालीपाकसंपातं वंतं कृत्वाश्नाति॥ अभिषवश्चसो
नमिश्रेणाति वचनात्॥ मंत्रलिंगं च सावी हि देवेति वचनात्॥ आघारमिश्रमानारभ्य पादात्॥
ननुहोमेषाधहोमं विसर्जनं सोममंत्र बंधनात्॥ अभिमंत्रेणा निर्वृत्तिसुसपानं विधारयनं त
स्य गुणार्थत्वात्॥ सोमामिश्रितनाशुणः॥ आदीप्तेसंपन्नं पीरत्वं हिमितं संपातं वंतं काल एवाशिष्य
ते॥ ततः संपन्नं पश्नितयानि तत्पुत्रं अपरिसमाप्तौ च परिकर्मणः नांसि वितारिनिग्रहशीदामवध्रा
ति॥ ऋचः कर्मादिप्रसूतगोः गृष्टिः स्तस्या गोः गृष्टिस्यादानं यतनं स्मानि॥ न चास्वतस्यपु
अंधनार्थमयाभावात्॥ अन्येषुम मागिवर्षः संप्रयोगात्॥ समासितं चत्विनि सर्वौदके मेश्नयातं॥
कृत्वा स्थानि वात्स्यानस्यया वनेन्कृटकानि वमागारिषुनो निगृहीत्वात मिश्रन सर्वोदके सस्नं तस्य

काण्डचा लोहितं निर्मृज्य रसमिश्रमश्नाति ॥१५॥ इक्षुगण्डेन काशखण्डेन च कर्णाभ्यां लोहितं गृहीत्वा रसैर्मिश्रितमश्नाति । काण्ड्योः समुच्चयः । निर्मार्जने मन्त्रः । नात्र संपाताः शेषत्वात् । तण्डुलसंपाताशनवत् । सर्वमौदुम्बरम् ॥ १६ ॥ शाखाशकलस्रुवाज्यधनीपात्राण्युदुम्बरकाष्ठनिर्वृत्तानीह प्रत्येतव्यानि । अतश्चासेः ताम्रत्वं तस्योदुम्बरग्रहणार्थत्वात् ॥ यस्येदमा रजः [1] इत्यायोजनानामप्ययः ॥ १७ ॥ 'सीरा युञ्जन्ति' [2] इत्यस्य यानि कर्माणि प्रतयुक्तादीनि [3] तान्यस्य सूक्तस्य भवन्ति । ऐन्द्रस्य सांपदकरणानि । बहुवचनात् अनडुत्सांपदानां [4] निर्देशः । अनडुद्योजनत्वात् ॥ भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ । उच्छ्रयस्व [5] इति बीजोपहरणम् ॥ १ ॥ अनेन सूक्तेन बीजमभिमन्त्र्य क्षेत्रं नीयते । सर्वबीजान्युपहरति । विशेषावचनात् ॥ आज्यमिश्रान् यवानुर्वरायां कृष्टे । भूमिप्रदेशे । कालेनोदुह्य । आयसेनोत्कर्षं कृत्वा । काशीन् । मुष्टीमुष्टि त्रीन् तत्र । निनयति । नीचैरानाय्य । निवपति ॥ २ ॥ सर्वमेव बीजं क्षेत्रे वपति । उपहरणं सर्वबीजानाम् ॥ अभि त्यम् [6] इति महावकाशेऽरण्य उन्नते विमिते प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वारे वाप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ अभि त्यमित्यस्य सूक्तस्य । अरण्ये उन्नते देशे विमिते महावकाशे । विमितं गृहम् । प्राग्द्वारे प्रत्यग्द्वार इति बहुव्रीहिः । तत्राप्सु संपातानानयति । अभि त्यमित्यर्थसूक्तत्वात् संपातबहुत्वम् । संपातिताभिरद्भिः श्रपणमनर्थान्तरत्वात् । सोमाभिषवश्च 'सोममिश्रेण' इति वचनात् ॥ कृष्णाजिने सोमांशून् विचिनोति ॥ ४ ॥ कृष्णहरिणचर्मणि सोमखण्डानि विकिरति । कृष्णाजिन एवाभिषुणोति । पात्रान्तरावचनम् ॥ सोममिश्रेण संपातवन्तमश्नाति ॥ ५ ॥ सोमरसमिश्रेणाज्येन स्थालीपाकं संपातवन्तं कृत्वाऽश्नाति । अभिषवश्च 'सोममिश्रेण' इति वचनात् । मन्त्रलिङ्गं च 'सावीर्हि देव' [7] इति वचनात् । आज्यमिश्रमनारभ्यवादात् । न तु होमेष्वाज्यहोमः । प्रधानः सोमः मन्त्रसंबन्धात् । अभिमन्त्रणानिवृत्तिः होमेषु संपातविधानात् । तस्य गुणार्थत्वात् । सोममिश्रता गुणः ॥ आदीप्ते संपन्नम् ॥ ६ ॥ यदि तद्विमितं संपातवत् काले एवादीप्यते ततः संपन्नम् । यच्चिन्तयति तत् फलम् । अपरिसमाप्तौ विपरीतं कर्मणः फलम् ॥ तां सवितः [8] इति गृष्टिदाम बध्नाति ॥ ७ ॥ ऋचः कर्म । द्विः सूता गौः गृष्टिः । तस्या गोगृष्टेरादानं यत् तद् बध्नाति । न चात्र तस्य युक्तं बन्धनमर्थाभावात् । अन्येषु मणिष्वर्थसंप्रयोगात् ॥ सं मा सिञ्चन्तु [9] इति सर्वोदके मैश्रधान्यम् ॥ ८ ॥ कृत्वा । अस्य निवासस्थानस्य यावन्त्युदकानि वप्रातडागादिषु तानि गृहीत्वा तस्मिन् स ोदके शृतं स्था-

गोपाकेनर्द्दर्शनिर्दर्शनचोदनाः समाप्यानु॥ दृष्ट्वं सुपर्णोसीत्यृषभंदृष्ट्वानावृषभंदृष्ट्वा यजेनऋषभयज्ञे
नऋषभोगोः सनूकाऋषभं दृष्ट्वेतिनदृष्टेनिसमानाधिकरणानु॥ इंद्रेणनिगवांसर्वेषांपापवलीय्यो
वलीयांसहेतानिभवंतीत्यर्थः॥ अस्यवत्साधर्माः स्युः यत्रचोदनाधर्मस्यवचनाद्वचनानुव
पामंत्रेवेदः संयुज्यवचनानु॥ अवदानावत्सादृष्ट्वनाप्रत्यायानावसंनिचावदानानुसंवि
चावदानान्यवदानकृतानीतिवचनानु॥ प्रस्तवहोमाविधिकृत्वानु॥ अनुवभक्षिरस्याद्रे
नगाद्यालाम्भोमुखेनाचादयति॥ अवदानकृतंग्रासणानुभोजयति॥ ग्राम्यसमीपआ
हायोर्जेविभ्रदिति॥ गृहसंकाशेजपति॥ देशांतरंगत्वाप्रत्येत्यारण्यानुसमिधोगृहीत्वागृह
संकाशेजपतियत्रयत्रस्थः गृहाणिपश्यतितस्मानुदेशेस्थितोजपतिसव्येनसमिधआधा
यदक्षिणेनहस्तेनग्रामकायाः वलीकंपरलंसंलम्यसंस्पृश्यऊर्जंविभ्रदितिजपति॥ अग्नि
कृत्यसमिधआदधाति॥ सर्वमिंद्रहृणांवलिकनिरत्यथमवसूक्तेनसुमंगलीप्रजावतिसुश्री
मेहंगृहपतिजीव्यासमितिनिस्पृशेणगृहानिपाणिनास्पृशति॥ भेदेनमंत्रः उपतिष्ठते॥

मकेननसूक्तेनसूक्तेनअस्यवसकस्यानु --- प्रयोगवचनानु॥ ॐ यद्ग्रामीतिमंत्रोनंकः समा
पतेगृहजनोप्रियंवचनेनगृहपत्नीरपात्रंनिनयति॥ भक्तगृहउदकपूर्णपात्रंनिनयति॥ तूष्णी
मेवमेकंकर्मगृहेवर्त्तेनप्रवत्स्यन्नवेक्षतेदेशांतरंयास्यमानमवेक्षते॥ गृहाणिकर्मानंतरानि
मितानंतरत्वानु॥ ॐ सूयवसादिनिसत्यवसपशूनिष्ठापयति॥ अनयावासुदृष्टोदेवदेशान
वार्तानपशूनि॥ स्थित्यास्थापयति॥ नप्रत्यानयति॥ बहुवचनमर्थलक्षणार्थं॥ ॐ दूर्वानि
रजत्वानपत्यानीयदन्नानदात्राभिरूपतिष्ठते॥ दूर्वाभिः महायशजलानाचारेत्रामानर्योदयो
गयदत्राः कृतमादूर्वापरिमितिनिषडर्चसूक्तत्वानु॥ सूक्तषडर्चपंक्तिगतानु॥ अंगायववर्गस्थोपस्था
नं॥ इंद्रस्यकुक्षिः साहस्रइत्यृषभंसंपातवंतमेवसृजति॥ अनयोः सूक्तयोः संस्कारः॥ अन
यगोष्ठेनसृजतिस्थापयति॥ संपातवंतंकृत्वातेनोथथितासृजामीत्यवसर्गः॥ मात्रा
सुकानुकस्यनमस्तस्यपाठः॥ उदकोमाभूत्॥ एतेः पाणिप्रक्षालनमंत्रवत्॥ ॐ एतं
वोयुवानमितिपुराणमरत्स्यनवमत्स्यजनेनसेवासमिति॥ पुराणोयोगोशुकउ नमयतो

लीपाकमश्नाति । अश्नातीति चोदनासामान्यात् ॥ दिव्यं सुपर्णम् [1] इत्यृषभदण्डिनो वपयेन्द्रं यजते ॥ ९ ॥ ऋषभं यजते । ऋषभो गौः सेक्ता । ऋषभदण्डिन इति समानाधिकरणात् । दण्डीति गवां सर्वेषां यो बली । यो बलीयान् दण्डी चापि भवतीत्यर्थः । अस्य वशाधर्माः [2] स्युः । व्यक्तचोदनाधर्माश्च देवतावचनात् । एषां मन्त्रेण चेन्द्रः संयुज्यते वचनात् । अवदानानां वशा देवता । प्रत्यानयनानि सन्ति अवदानात् । सन्ति चावदानानि अवदानकृतमिति वचनात् । प्रत्यृचं होमो विधिकर्मत्वात् ॥ अनुबद्धशिरःपादेन गोशालां चर्मणाऽवच्छाद्य । अधोमुखेनाच्छादयति । अवदानकृतं ब्राह्मणान् भोजयति ॥ १० ॥ प्रोष्य समिध आदाय ऊर्जं बिभ्रत् [3] इति गृहसंकाशे जपति ॥ ११ ॥ देशान्तरं गत्वा प्रत्येत्य आरण्याः समिधो गृहीत्वा गृहसंकाशे जपति । यत्रयत्रस्थः गृहाणि पश्यति तस्मिन् देशे स्थितो जपति ॥ सव्येन समिधो दक्षिणेन शालावलीकं संस्तभ्य जपति ॥ १२ ॥ सव्येन समिध आदाय दक्षिणेन हस्तेन शालायाः वलीकं पटलं संस्तभ्य संस्पृश्य ऊर्जं बिभ्रदिति जपति ॥ अतिव्रज्य समिध आधाय । आदधाति । समिद्ग्रहणं वलीकनिवृत्त्यर्थम् । अनेन सूक्तेन । सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमेऽहं वां गृहपतिर्जीव्यासमिति स्थूणे गृह्णाति । पाणिना गृह्णाति । भेदेन मन्त्रः । उपतिष्ठते ॥ १३ ॥ प्रकृतेन सूक्तेन । अस्य च सूक्तस्य उपस्थाने प्रयोगः वचनात् ॥ यद्वदामि [4] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १४ ॥ संभाषते गृहजनं प्रियवचनेन ॥ गृहपत्न्यासाद उपविश्योदपात्रं निनयति ॥ १५ ॥ भक्तगृह उदकपूर्णं पात्रं निनयति । तूष्णीमेवेदं कर्म ॥ इहैव स्त [5] इति प्रवत्स्यन्नवेक्षते ॥१६॥ देशान्तरं यास्यमानोऽवेक्षते गृहाणि । कर्मान्तरं निमित्तान्तरत्वात् ॥ सूयवसाद् [6] इति सूयवसे पशून् निष्ठापयति ॥१७॥ अनयर्चा सुतृणोदके देशे गवादीन् पशून् स्थित्या स्थापयति । न प्रत्यानयति । बहुवचनमर्थलक्षणार्थम् ॥ दूर्वाग्रैरञ्जलावप आनीय दर्शं दार्शीभिरुपतिष्ठते ॥ १८ ॥ दूर्वाग्रैः सहापः पत्न्यञ्जलौ कृत्वा । दर्शः आग्नेयादिः तद्योग्यः दार्शः । कतमा दूर्वापरिमितिः । षट् । अर्थसूक्तत्वात् । सूक्तं [7] षडर्चं लिङ्गत्वात् । कर्मापवर्गे उपस्थानम् ॥ इन्द्रस्य कुक्षिः [8] साहस्र [9] इत्यृषभं संपातवन्तमतिसृजति ॥ १९ ॥ अनयोः सूक्तयोः । सेक्तारं गामानीय गोष्ठेऽतिसृजति स्थापयति । संपातवन्तं कृत्वा ॥ रेतोधायै त्वाति सृजामि...[10] ॥२०॥ इत्यतिसर्गमन्त्राः । अनुक्तस्य समस्तस्य पाठः । उदर्को [11] मा भूत् एतैः । पाणिप्रक्षालनमन्त्रवत् [12] ॥ एतं वो युवानम् [13] इति पुराणं प्रवृत्य नवमुत्सृजते संप्रोक्षति ॥ २१ ॥ पुराणो यो गोषु षण्ढः तमपनी-

यन्त्वं मंत्रेणोदकेन संस्रावयति ॥ कल्पजातमिति करणाकरणयमत्वं कर्मणो वैशेष्यं पाणिविधिरिति ॥ ६ ॥
ऋजरेण पुष्टिकामः ऋषभेणेंद्रं यजेत ॥ ऋषभदंडिनेन पञ्चत्युत्यर्थे ॥ यजेतेति संनिधानात् ॥ पु-
ष्टिमिष्ठोन पुष्टिकाममवर्त्तनं डुनरस्य संपत्कामयोगात् ॥ व्यति चोदनाकर्मत्वं ॥ संपत्कामः ॥ ७ ॥ ये-
नेनपौर्णमास्यां संपरस्पूर्वेऽभः ॥ पुष्टिरूपालरुधिः ॥ श्वेनवर्षेण गवां पौर्णमास्यां यजेतेंद्र इत्याग्रहाय-
मास्यामिति ॥ कालविधेः निरुढीनकर्माणि पौर्णमासीग्रहणात् ॥ मत्यंच्हृहरित्याग्रहायण्यामा
र्गशीर्षपौर्णमास्यां पूर्वेलाभः ॥ द्वयांमसेदाह निर्योनेइति तुहो ॥ तीनियावद्ग्रहणं ॥ अत्रापि नगंधम
वादः नालर्थ ॥ वाकालिंगमन्यकर्मत्वात् ॥ गंधप्रवादेभिरलंकुर्वते ॥ सुभानआपइति निष्टयति वाप
ष्टर्द्भेषुरवरायां सर्वेडुहीनितत्राते ॥ पश्चानुवरायां गतेदर्भानास्तीर्यस्थालीपाकं ॥ द्वितीयमप
तवंतरुत्वाश्नानिमरुतेमंत्रेणाभिमंत्रणसंपानविधानात् ॥ द्वितीयवचनमकर्मार्थे ॥ अभ्या
नानानिकर्मानवत्वात् ॥ ॥ तृतीयस्यादितः समाभिर्भूमेमानरितित्रिर्जुहोति ॥ स्थालीपाकाद्यभि-
सनभिरूभिः सत्यंच्हृहेरित्याभिः भूमीमातरितिवाएंस्यास्यात्रिर्जुहोति ॥ आदिन इति सहस्रप्र
गात् ॥ अस्टानांनामाष्टन्यायात्रणांहोमानांसर्वथाविभागाकथनात् ॥ आयंदयोरन्यत्रवादनवत् ॥ सं
स्कारमध्यमस्यान्यत्वात् पश्चादग्नेदर्भेषु कशिपुर्वास्तीर्य विमृग्वरीमित्यपीवशति ॥ पश्चात्तत्रा
ग्नेर्वादिस्तरणादर्भेषु काश्रीकृत्तणमयकस्तरणात् उलिकायानदास्तीर्यतत्रो विमृग्वरीमित्यनयोप
[illegible]निनशायामनंतरं वेशानीविधानात् ॥ यास्तत्रिवादमं विशति ॥ का[illegible] तिसंवेशानापवेशन
यार ऋका[illegible]कर्मत्वात् ॥ ८ ॥ पठयानइति पर्यावर्तने स्वपनन[illegible] ॥ नदनयाऋचा ॥ ९
नवाभिः [illegible]निष्ठति ॥ उपेत्यावस्त्रकार्यमित्यर्थः ॥ [illegible]स्थानं यथास्य
नां मंत्राणां समुच्चयः कर्मार्थविधानात् उपनयनयवत्नुनवेदं अधानकर्मा[illegible]शेषत्वात् ॥
उदर्यमित्युल्काभिति ॥ त्रायनाद्युत्थितं अनयागच्छति ॥ सकृन्मंत्रगकंद्रव्यत्वात् ॥ [illegible]
नित्रीणिपदानि भाष्नगच्छतउदङ्वबाह्यनागच्छति ॥ ततायावंतइन्द्राचावाईनेनभुवंमंत्र
लिगात् ॥ ८ ॥ सकृन्मंत्रः कर्तृसंबंधात् ॥ ० ॥ उन्नताश्च ॥ उनरस्थलनदास्यलस्मिन्वासिति ॥ उ
न्नतमारूह्यलभ्योपलभ्यानात् ॥ पंचमी ॥ उनस्थलमारुह्येति ॥ सप्तमीलक्षणमात्रवत् ॥

थ नवं मन्त्रेणोदकेन संप्रोक्षति । कल्पजान्त इति करणाकरणं सूक्तकर्म । विशेषेऽयं विधिरिति ॥ उत्तरेण पुष्टिकाम ऋषभेणेन्द्रं यजते ॥ २२ ॥ 'ऋषभदण्डिनो वपया'[1] इत्यर्थः । यजत इति संनिधानात् । यः पुष्टिमिच्छति । पुष्टिकामवचनमुत्तरस्य संपत्कामयोगात् व्यक्तचोदनाकर्मत्वम् ॥ संपत्कामः श्वेतेन पौर्णमास्याम् ॥ २३ ॥ संपदपूर्वलाभः । पुष्टिरुपात्तवृद्धिः । श्वेतवर्णेन गवा पौर्णमास्यां यजेतेन्द्रम् । पौर्णमास्यामिति कालविधिः । निर्ऋतिकर्माणि[2] पौर्णमासीग्रहणात् ॥ सत्यं बृहत्[3] इत्याग्रहायण्याम् ॥ २४ ॥ मार्गशीर्षपौर्णमास्यामपूर्वलाभः । 'यस्यां सदोहविर्धाने[4] इति जुहोति... इति'[5] यावद् ग्रहणम् । अत्रापि न गन्धप्रवादनिष्ठीवनलिङ्गम् । अन्यकर्मत्वात् । 'गन्धप्रवादाभिरलंकुरुते'[6] । 'शुद्धा न आप[7] इति निष्ठीव्य'[8] इति च ॥ पश्चादग्नेर्दर्भेषु खदायां सर्वहुतम् ॥ २५ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चात् खदायां गर्ते दर्भानास्तीर्य । स्थालीपाकम् ॥ द्वितीयं संपातवन्तम् । कृत्वा । अश्नाति ॥ २६ ॥ प्रकृतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं संपातविधानात् । द्वितीयवचनमन्यकर्मार्थम् । अभ्यातानानि कर्मान्तरत्वात् ॥ तृतीयस्यादितः सप्तभिर्भूमे मातः[9] इति त्रिर्जुहोति ॥ २७ ॥ स्थालीपाकस्य । आद्याभिः सप्तभिर्ऋग्भिः 'सत्यं बृहत्'[10] इत्याद्याभिः 'भूमे मातः' इति चाष्टम्या सह त्रिर्जुहोति । आदित इति सहप्रयोगात् । अष्टानां ऋचामावृत्त्या । त्रयाणां होमानां च त्रिधाविभागवचनात् । आद्यन्तयोरव्यक्तचोदनात्वात् संस्कारः । मध्यमस्यान्यत्वात् ॥ पश्चादग्नेर्दर्भेषु कशिप्वास्तीर्य विमृग्वरीम्[11] इत्युपविशति ॥ २८ ॥ पश्चात्तन्त्राग्नेः वेदिस्तरणदर्भेषु । कशिपु तृणमयं प्रस्तरणं गुगुलिकाख्यम् । तदास्तीर्य तत्र विमृग्वरीमित्यनयोपविशति ॥ निशायामनन्तरं संवेशनविधानात् । यास्ते शिवा[12] इति संविशति ॥ २९ ॥ कशिपुनि संवेशनोपवेशनयोरेकैकाकाङ्क्षा शेषकर्मत्वात् ॥ यच्छयान[13] इति पर्यावर्तते ॥ ३० ॥ स्वपन् आवर्तते । तदनया ऋचा ॥ नवभिः[14] शन्तिवा[15] इति दशम्योदायुषा[16] इत्युपोत्तिष्ठति ॥ ३१ ॥ उपेत्यवश्यकार्यमित्यर्थः । अभ्युत्थाने यथा स्यात् । मन्त्राणां समुच्चयः कर्मणि विधानादुपनयनवत्[17] । न चेदं प्रधानकर्माग्रहायणीशेषत्वात् ॥ उद्वयम्[18] इत्युत्क्रामति ॥ ३२ ॥ शयनादुत्थितः अनया गच्छति । सकृन्मन्त्र एकक्रियात्वात् ॥ उदीराणा[19] इति त्रीणि पदानि प्राङ् वा । गच्छति । उदङ् वा । बाह्यतो गच्छति । ततो यावत्त[20] इति । ऋचा । वीक्षते ॥ ३३ ॥ भुवं मन्त्रलिङ्गात् । सकृन्मन्त्रः कर्तृसंबन्धात् ॥ उन्नताच्च ॥ ३४ ॥ उत्तरं स्थलं तदारुह्य तस्मिन् वीक्षते । उन्नतमारुह्य ल्यब्लोपलक्षणत्वात्[21] पञ्चमी । अतः स्थलमारुह्येति । सप्तमी लक्षणमात्रं च देश-

निर्देशात्॥ नैमित्तिकत्वं वेदस्यास्य मंत्रलिंगात्॥ नन्वेवं प्रथममस्य नित्यस्याद्युच्यते॥ विकारानर्दे
शाच्चानुक्तोऽनन्तमारभ्यते॥ उक्तनार्थ्नि वचनात्॥ माग्रहायणीकर्मेऽस्य नित्यत्वं संप्रत्ययात्॥ नै
नर्मादिस्मरणादित्यर्थः॥ ७ पुरस्तात्सः सीरयुक्तं सुदपात्रेण संपातानानावसिंचति॥ मत्येषुद
इति संपातमंत्राः प्रकृतत्वात्॥ आयोजनानामथयः कथितमनत्॥ ७ यस्यामदो ह विधौ
नेत्रानिज्जुहोति वरामआगर्भिष्यतोनिवरोवरणीयोऽर्थः॥ ममममवादित्येवं मयावनुभिराज्यं
जुहुयात्॥ फलवचनमर्धाधिकारिकफलप्रसंगात्॥ बहुवचनमाग्रहणनिवृत्त्यर्थं मंत्रलिंगाच्च
॥ यथनंकाम यामहइति॥ ७ यस्यामन्नमित्युपनिष्ठते॥ भूमिमुपनिष्ठते आत्मने परात्॥ ७
निधिं बिभ्रतीति मणिं हिरण्यकामः उपनिष्ठते प्रकरणात्॥ मणामयः हिरण्यं सुवर्णं॥ ७ एवं
विद्वान्॥ गृह्याणि मणिं हिरण्यं वा आभ्यामेव पानिष्ठते॥ यस्यां कृष्णामिति कर्षे कृतस्यात्रा
मनि॥ निकृत्ते निवापर्षकृतं ह्योरमिकरोति पूर्ववद्यायमलस्थाननमन्त्रः॥ ७ यन्तापृष्ठनीरथ इति
द्यौः पृष्ठत्यास्त्रियोरोहिते॥ यंतापृष्ठनीरथे पृष्ठे वहतिरोहिते निगमन्त्रके पृष्ठनीकोवारोहि
नइतिनत्कृपयति॥ यौः पृष्ठनीत्येया॥ मादित्योरोहितः देवतानवनं विशिष्ट धूमेभिप्रायोयस्य स
कृत्ययागः॥ पृषत्याः क्षीरोदनमित्यत्रादाभ्यां चनिर्वापादि अर्थने देवतासंप्रयोगयद्यास्यात्॥ न
मान्तृषत्यैगोहितायेति चनिर्वापवचनात्॥ ७ पृषतीगां ददाति॥ आत्मगायसूक्तं वेदुभिरस्रोचा
तुप्रयोगात्॥ मद्भिरभिमंत्रयेद्यात्॥ ७ पृषत्याः क्षीरोदनं सर्वं हुतं॥ पृषत्याः क्षीरे ओदनं सृतं स
र्वं हुतं षाड्गुणपिसदृशोनन्यः॥ मन्त्रदेवतानाविधानं॥ ७ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानं॥ पुष्टिकर्माणि
येषां मंत्राणां ते पुष्टिकर्माणः॥ तेषां मंत्राणां उपधानोपस्थानं पूर्वाधिकारात्के भवतः॥ चित्राकर्मा
दीनि च पुष्टिकर्माणि पूर्वाधिकारात्॥ अन्यमपि चाधिकारी फलमन्यवचनात्॥ अन्यत्तु मनीष
मप्रत्ययमनुपदाप्रवृणात्॥ ७ सलिलैः सर्वकर्मः॥ मनिकृविकल्पः॥ पुष्टिफलत्वं च प्राणेयमा
भः शंभुमयाभुस्यामित्यादयः सलिलास्तैः समुच्चितैनैकपधानोपस्थानं कार्यं सर्वाणि फलानि
तनापूर्वत्र विधानं पुष्टिमर्था। द्वितीयेनाप्रवृत्त्यान्नितमितं सव्यार्थके वल्प्रयोगार्थत्वात्॥
पुष्टिकर्मसंहितायाधिकृतः॥ ७ अयमंमेधाजननमिति॥ मेधाविधानं शास्त्रं तद्यकौ

निर्देशात् । नैमित्तिकत्वं वीक्षणस्य मन्त्रलिङ्गात् । नन्वेवं प्रथमस्य नित्यत्वं स्यात् । उच्यते । विकारनिर्देशाच्चानुक्तोन्नतमारुह्यते । 'उन्नताच्च'[1] इति वचनात् । आग्रहायणीकर्मणश्च नित्यत्वं संप्रत्ययात् । गौतमादिस्मरणादित्यर्थः[2] ॥ पुरस्तादग्नेः सीरं युक्तमुदपात्रेण संपातवतात्रसिञ्चति ॥ ३५ ॥ 'सत्यं बृहत्'[3] इति संपातमन्त्राः प्रकृतत्वात् ॥ आयोजनानामप्ययः ॥ ३६ ॥ कथितमेतत्[4] ॥ यस्यां सदोहविर्धाने[5] इति जुहोति वरो म आगमिष्यतीति ॥ ३७ ॥ वरो वरणीयोऽर्थः मम भवेदित्येवमर्थम् । चतुर्भिराज्यं जुहुयात् । फलवचनमाधिकारिकफलप्रसङ्गात् । बहुवचनमाग्रहायणीनिवृत्त्यर्थम् । मन्त्रलिङ्गं च 'यद्धनं कामयामहे'[6] इति ॥ यस्यामन्नम्[7] इत्युपतिष्ठते ॥ ३८ ॥ भूमिमुपतिष्ठते । आत्मनेपदात्[8] ॥ निधिं बिभ्रती[9] इति मणिहिरण्यकामः ॥ ३९ ॥ उपतिष्ठते प्रकरणात् । मणिम् अयः । हिरण्यं सुवर्णम् ॥ एवं वित्त्वा ॥ ४० ॥ प्राप्यापि मणिं हिरण्यं वा । आभ्यामेवोपतिष्ठते ॥ यस्यां कृष्णम्[10] इति वार्षकृतस्याचामति शिरस्यानयते ॥ ४१ ॥ निर्ऋतिकर्म । वार्षकृतं शिरसि करोति पूर्वशेषम् । अतश्चानयने मन्त्रः ॥ यं त्वा पृषती रथ[11] इति द्यौः पृषत्यादित्यो रोहितः ॥ ४२ ॥ यं त्वा पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितेति । अत्र केयं पृषती को वा रोहित इति तत् कथयति । द्यौः पृषती ज्ञेया । आदित्यो रोहितः । देवतावचनम् । विशिष्टधर्माभिप्रायोऽयमस्य सूक्तस्य योगः । 'पृषत्याः क्षीरौदनम्' इति शब्दाभ्यां च निर्वापादि । अर्थेन देवतासंप्रयोगो यथा स्यात् । तस्मात् पृषत्यै रोहितायेति च निर्वापवचनात्[12] ॥ पृषतीं गां ददाति ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणाय । शुक्लैर्बिन्दुभिः युक्ता । स्त्री चानुप्रयोगात् । षड्भिरभिमन्त्र्य दद्यात् ॥ पृषत्याः क्षीरौदनं सर्वहुतम् ॥ ४४ ॥ पृषत्याः क्षीरे शृतमोदनं सर्वहुतम् । षड्भिरपि सकृद्धोतव्यम् । अत्र देवताविधानम् ॥ पुष्टिकर्मणामुपधानोपस्थानम् ॥ ४५ ॥ पुष्टेः कर्माणि येषां मन्त्राणां ते पुष्टिकर्माणः । तेषां मन्त्राणामुपधानोपस्थाने पूर्वाधिकारोक्ते भवतः । चित्राकर्मादीनि च पुष्टिकर्माणि[13] पूर्वाधिकारात् । अन्यः अपि चाधिकारी । फलमन्यवचनादन्यत् । प्रतीकसंप्रत्ययश्च षष्ठीश्रवणात् ॥ सलिलैः सर्वकामः ॥ ४६ ॥ प्रतीकविकल्पः । पुष्टिफलत्वे च प्राप्तेऽयमारम्भः । शंभुमयोभुभ्याम्[14] इत्यादयः सलिलाः । तैः समुच्चितैरुपधानोपस्थाने कार्ये सर्वाणि फलानीच्छता । पूर्वस्य विधानं पुष्ट्यर्थम् । 'द्वितीयेन प्रवत्स्यन्'[15] निमित्तसंबन्धार्थं केवलप्रयोगार्थत्वात् । पुष्टिकर्मसंहिताया विधिरुक्तः । प्रथमं 'मेधाजननम्[16] इति मेधाविधानं शास्त्रम् । तदधिका-

गजोऽनकर्मः गर्भाभिनित्यत्वात्॥ नदनंतरं ब्रह्मचारिसंस्काराणां विधिरोढुं वर्णाश्रमप्रसंगात्॥ नदनंतरं ब्राम
नस्थानि॥ सर्वत्रादरप्रसंगात्॥ नदनंतरं वर्णस्यान्योढुं वर्णानिर्दिनिप्रकारणात्॥ नदनंतरं राहुकर्मा
णासंपरावेक्षणत्वात्॥ वर्णाश्रमधर्माणां च राजाश्रयहेतुत्वात्॥ नदनंतरं निर्ऋतिकर्माणि
मंपरावेक्षत्वात्॥ नदनंतरं पुष्टिकर्माणि उपालस्यसंबन्धनार्थत्वात्॥ चित्राकर्मणो नित्यत्वाच्चात
दनंतरं भैषज्यानि प्रतीकक्रमात्॥ आरोग्यमूलत्वाच्च त्रिवर्गलाभस्य तेषामिदानीं मन्त्र॥ ॥मह
वेदार्थविरूपाध्यायवत्सग्रामणः श्रीपाञ्चभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयोध्यायः सप्तमी
कंडिका॥ अध्यायः समाप्तः॥ ३ ॐ अथ भैषज्यानि॥ इति द्विपदं सूत्रं प्रकरणात्॥ इह प्रका
राव्याधयः आहारनिमित्ता अपुण्यनिमित्ताश्चेति॥ तत्राहारवैषम्यसमुत्थानां आयुर्वेदश्च
कारकारादिप्रणीतानां शमनार्थं अधर्मसमुत्थानां तु शास्त्रमिदमुच्यते॥ अर्थोतिविध्यपवा
दापेक्षाविधिप्रकरणात्॥ तस्यापचारप्रत्ययाभैषज्यप्रत्ययात्॥ नहि व्यपराधे अमूनि भैष
ज्यानि निव्याधेरपनयनाकर्म भैषज्यं न हृद्गामइ निवाक्यविशेषः॥ आदिसूत्रं भैषज्याधिका
रोनर्थः पुष्टिकर्मवदनंतरेणाधिकारवृद्धेनंदवगमात्॥ ओषधिवनस्पतीनामनुक्रान्तीत्येनवचनात्॥ अ
थवद्दारन्योदकानाम्प्युनिरुत्त्यर्थत्वात्॥ विकारवचनात्तनीकाधिकारो दर्शिवौ दृतस्यानारभ्याधि
घिः॥ प्रातर्भैषज्यप्रयोगाभिषवस्तव कल्पवचनात्॥ नान्यापिकवर्जं भवति॥ नाविपर्ययेन केनसति
तृणाकारादिरपि निर्देशनप्रसंगात्॥ नान्यानि विधिप्रतीकारवचनात्॥ मंगलार्थोपशारदरूपा
ध्यायवत्सग्रामणः मंगलं चत्वारः सर्वत्वात्॥ ॐ निम्नशनापो भैषज्यं॥ यद्वस्मयतीति लिंगतद्वस्याधिपि
व्याधेः सलिंगीनस्थापनापकरणं कर्म भैषज्यमितितेनेयं॥ उपानाणाविनाशाभैषज्यत्वात्॥ व्याख्या
तं निप्रतिपत्तेः केचिन्मन्त्रभैषज्यमित्याहुः केचित्तु कर्मयुद्दिमत्राभैषज्यप्रतिज्ञास्तत्र न कस्मात्॥ लि
गवादयोन्यार्थयोगात्॥ व्याधेर्लिंगिन उपनापकर्म विशेषात्मकत्वात्प्रतिप्रतिनं व्याधिग्रहणाभा
वापसामान्यविधानमितरथा नन्नूतत्र व्याधिवचनं व्याध्युपनापफलेन सिद्धान्मंत्रलिंगादन्येन
भैषज्यानामिति निर्देशनात्॥ पुष्टिदर्शनवत्॥ ननैमित्तिकसामान्यवचनादन्यत्कर्मक्रियापेक्षस्य पुंसः
अक्रियायामसत्यवायस्यात्॥ नैमित्तिकानां चोभयफलत्वात् भैषज्यानां च व्याध्युपशमनमात्रफल
त्वात् व्याध्युपशमनं फलं नेक्रियायामसत्यवाय इत्यर्थः॥ मंत्रेण लिंगिनो व्याधिः श्रवणं तत्र व्याप्य

राज्ञातकर्मणश्च नित्यत्वात् । तदनन्तरं ब्रह्मचारिसांपदानि[1] विधिरौदुम्बर्यादिप्रसङ्गात् । तदनन्तरं सांमनस्यानि[2] । 'सं वः 'शब्दप्रसङ्गात् । तदनन्तरं वर्चस्यानि[3] औदुम्बर्यादीनि प्रकरणात् । तदनन्तरं राजकर्माणि[4] संपदवेक्षणत्वात् । राज्ञां वर्णाश्रमधर्माणां च ऋद्धिहेतुत्वात् । तदनन्तरं निर्ऋतिकर्माणि[5] संपदवेक्षणत्वात् । तदनन्तरं पुष्टिकर्माणि[6] उपात्तस्य संवर्धनार्थत्वात् चित्राकर्मणो[7] नित्यत्वात् । तदनन्तरं भैषज्यानि[8] प्रतीकक्रमात् । आरोग्यमूलत्वाच्च त्रिवर्गलाभस्य । तेषामिदानीं सूत्रम् ॥ महावेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये तृतीयेऽध्याये सप्तमी कण्डिका । अध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॐ । अथ भैषज्यानि ॥ १ ॥ इति द्विपदं सूत्रं प्रकरणात् । द्विप्रकारा व्याधयः आहारनिमित्ता अशुभनिमित्ताश्चेति । तत्र आहारवैषम्यसमुत्थानां आयुर्वेदः चरकादिप्रणीतः शमनार्थः । अधर्मसमुत्थानां तु शास्त्रमिदमुच्यते । अथेति विध्यपराधापेक्षः विधिः प्रकरणात् । तस्योपचारप्रत्ययो भैषज्यप्रत्ययात् । तद्विध्यपराधे अमूनि भैषज्यानीति । व्याधेरपनयनकर्म भैषज्यं तत् । वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । आदिमसूत्रे भैषज्याधिकारोऽनर्थकः । पुष्टिकर्मवदन्तरेणाधिकारवचनं तदवगमात् । 'ओषधिवनस्पतीनामनूक्तानि ''[9] इत्यन्ते वचनात् । अर्थवद्वा अत्रोदकान्ताप्लवननिवृत्त्यर्थत्वात्[10] । विकारवचनात् प्रतीकाधिकारादिवदविहितस्यानारभ्यविधिः । प्रातर्भैषज्यप्रयोगो भिषक् । नक्षत्रकल्पवचनात् । नान्यदपि कर्म वर्ज्यं भवति । न विपर्ययो येन केन सता स्थालीपाकादेरपि निवृत्तिप्रसङ्गात् । नाश्नातिविधिः[11] प्रतीकाधिकारवचनात् । मङ्गलार्थोऽथशब्द[12] इत्युपाध्यायवत्सशर्माणः । मङ्गलं च शान्त्यर्थत्वात् ॥ लिङ्ग्युपतापो भैषज्यम् ॥ २ ॥ यद् गमयति तल्लिङ्गम् । तद्यस्याग्रेऽपि व्याधेः स लिङ्गी । तस्योपतापकरणं कर्म भैषज्यमिति ज्ञेयम् । उपतापो विनाशः । भैषज्यत्वात् व्याख्यानम् । विप्रतिपत्तेः केचिन्मन्त्राः भैषज्यमित्याहुः । केचित् कर्म । यदि मन्त्रा भैषज्यं प्रतिज्ञानं तत्रानर्थकं स्यात् । लिङ्गशब्दयोगोऽन्यार्थयोगात् । व्याधेर्लिङ्गिन उपतापकर्म विशेषात्मकत्वात् प्रतिप्रतीकं व्याधिग्रहणम् । अभावाच्च सामान्यविधानम् । इतरथा तत्र तत्र व्याधिवचनं व्याध्युपतापफलं सिद्धम् । मन्त्रलिङ्गात् अन्ते च 'भैषज्यानाम् ''[9] इति दर्शनात् । पुष्टिदर्शनवत्[13] । न नैमित्तिकं सामान्यम् ॥ वचनादन्यत् ॥ ३ ॥ कर्म । क्रियापेक्षस्य पुंसः अक्रियायां प्रत्यवायः स्यात् । नैमित्तिकानां चोभयफलत्वात् भैषज्यानां च व्याध्युपशममात्रफलत्वात् व्याध्युपशम एव फलं न क्रियायां प्रत्यवाय इत्यर्थः । मन्त्रेण लिङ्गिनो व्याधेः श्रवणम् । तत्र व्याध्यु-

पनायोपवचनात्॥अथ वनेन कलिंगमंत्रं योमंत्रे स्रुकस्य योगेनेव सर्वेभ्यः अपत्रामहाति॥७ पूर्वस्मादपा
णसंपातवचनात्॥ये त्रिषप्तीयेनत्रदपात्रे संपातवचनस्तत्त्वाभिनयंके मेसंति॥सर्वेभ्यकर्त्रीषु पात्रिस्यव
चनात्॥७ बलीविमार्ष्टि॥बलियनमुमार्ष्टि॥सर्पादिदेवचनात्॥दक्षिणेनपाणिना बलिरोगानिति च॥७
प्राह्मस्यादोषदर्शनमुंजशिरोरज्जानप्राति॥प्रथमेन अरिषदर्शनवा मुंजशिरः पुरस्तादारकांतसूत्रेषु
तिरन्नेत्यत्स्यते॥मुंजरज्जोरेव संनिधानात्॥अनिसारभैषज्यमास्त्रावनत्रास्यनद्य विलात्॥७ आर्म्रोत
इवल्मीकोपरिलिख्यपाययति॥यास्कनिरुक्तः कथितः॥वाल्मीकमृत्तोकप्रसिद्धः॥अनयोर्विकल्पो
द्विवचनात्॥परिलिखनंचूर्णीकरणंपानमुदकेनमन्त्रःपातु॥७ सर्पिषालिंपति॥छेनेनाप्युक्तं॥७
अपिधमति॥अपानुधमति सारिणां॥७॥त्रिआत्रास्यतित्मेहणंवप्राति॥हितीनववेषनावमन॥
मेहणंहारिनक्वादिभेदनीयद्व्यंनद्भाति॥मुत्रपुरीषप्रतिबंधे॥मूत्रकमुतमाभ्यामितितृतीया
संबंधात्॥आरुकिरिपूतिमथितजरतृप्रमंदानीर्णद्रकःसाप्रस्फोटद्रव्यांतरेभास्तुकिरियादि
भिःसमासात्पानमङ्गिरालोख्याभिमंव्यजेरद्रहणमन्यत्रनियमार्थसाधनविकल्पोवहुवचनात्॥७
उत्तमाभास्कापृयति॥यस्यसत्कस्पोनमाभ्याम्भ्यांप्रुटकानुवासनादर्शितनस्यो॥गायप्रार्युवैदाकःसमुद्र
यःतृतीयानिर्देशात्मूलककर्मपरिसमाप्तेःपुनर्मूयःकर्माभिधाने॥भारुकियादिसाधनमत्ययार्थे॥
यानमारोहयति॥यानमश्वादितंसप्रत्यारोहयति॥विषशास्त्रोपतिसूक्तेनप्रकरणात्॥उनमारभ्य
रणवृतीयानिर्देशात्॥७ दर्भविसृजति॥धनुषधुक्षिपतित्याधितमनभयात्यारदनाय॥७ वृसि
विष्यति॥त्रिःप्रतिनिर्वापसर्पतिसूक्तेनमंत्रलिंगात्॥७ वर्तिविभेदति॥वनमूत्रविलकुमारीव
द्विकासयति॥सूक्तात्॥एकविंशतिनयवांसहत्यामङ्गिरानीयदुग्धेजघनेसंस्तम्भ्यफलवतोवृसि
वनि॥सूक्तेन॥एकविंशतिपरिमितान्यवागोदोहत्यामङ्गिःसहानयनिदुग्धीययाथात्रात्
हतसव्याधितस्यजघनेसव्येच्यफलनीयतःफलनेनोवासिंचतिउदकेअवसेकेसूक्ते॥अद्दु
पानयते॥दुग्धीचसंस्तंभनेसंस्तंभनेसंस्कारकर्मतात्॥७ आर्द्रविंशालेपाटपाटयति॥आ
पकोमूत्रोबाधिः॥नित्रापयकः॥उलंकस्तुकत्राकेनलोटयित्वापाययति॥समुच्चय
वगोभूमोबाधिः॥निरुपयेकरः॥उलंकतुकत्राकेनलाटयित्वापाययति॥समुच्चय
एकद्वावनात्॥७ उदावर्तिनेव॥उदावर्तायस्यमार्गउदावर्तनस्मैउदावर्तिने॥प्रमेहणा

पताप उपवचनात् । अथवाऽनेकलिङ्गसंबन्धो मन्त्रः । सकृत्प्रयोगेनैव सर्वव्याध्युपशम इति ॥ पूर्वस्योदपात्रेण संपातवताऽङ्क्ते ॥ ४ ॥ येत्रिषप्तीयेन[1] उदपात्रं संपातवत् कृत्वा व्याधितमङ्क्ते प्रोक्षति । सर्वभैषज्यं विशेषलिङ्ग्यभावात् ॥ वलीर्विमार्ष्टि ॥ ५ ॥ वलिनं मार्ष्टि । सर्पादिदष्टवान् । दक्षिणेन पाणिना वलिरोगानिति च ॥ त्रिद्मा शरस्य[2] अदो यत्[3] इति मुञ्जशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ ६ ॥ प्रथमेन । अदो यदिति वा । मुञ्जशिरः पुङ्खाधारकाण्डम् । सूत्रे प्राप्ते रज्ज्वेत्युच्यते । मुञ्जरज्जुरेव संनिधानात् । अतिसारभैषज्यम् 'आस्राव'शब्दस्य[4] तद्वाचित्वात् ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य पाययति ॥ ७ ॥ आकृतिलोष्टः कथितः[5] । वल्मीको लोकप्रसिद्धः । अनयोर्विकल्पो द्विवचनात् । परिलेखनं चूर्णीकरणम् । पायनमुदकेन । मन्त्रः पायने ॥ सर्पिषाऽऽलिम्पति ॥ ८ ॥ घृतेनाभ्यङ्क्ते ॥ अपिधमति ॥ ९ ॥ अपाने धमति अतिसारिणम् ॥ विद्मा शरस्य[6] इति प्रमेहणं बध्नाति ॥ १० ॥ द्वितीयेन नवर्चेनाचमनम् । प्रमेहणं हरीतक्यादि भेदनीयं द्रव्यम् । तद् बध्नाति । मूत्रपुरीषप्रतिबन्धे सूक्तम् । 'उत्तमाभ्याम्'[7] इति तृतीयासंबन्धात् ॥ आखुकिरिपूतीकमथितजरत्प्रमन्दसाव्रस्कान् पाययति ॥ ११ ॥ जरत्प्रमन्दो जीर्णेन्दुकः । साव्रस्को द्रव्यान्तरम् । आखुकिर्यादिभिः समासात् पायनम् । अद्भिरालोड्याभिमन्त्र्य । जरद्ग्रहणमन्यत्र नियमार्थम् । साधनविकल्पो बहुवचनात् ॥ उत्तमाभ्यामास्थापयति ॥ १२ ॥ अस्य सूक्तस्योत्तमाभ्यामृग्भ्यां[7] पुटकानुवासनानि ददाति । तस्योपाय आयुर्वेदोक्तः । समुच्चयः तृतीयानिर्देशात् । सूक्तकर्म आ परिसमाप्तेः । उत्तमयोः कर्माभिधानमाखुकिर्यादिसाधनसंप्रत्ययार्थम् ॥ यानमारोहयति ॥ १३ ॥ यानमश्वादि तं संप्रत्यारोहयति 'विद्मा शरस्य'[6] इति सूक्तेन प्रकरणात् । उत्तमयोश्च करणत्वं तृतीयानिर्देशात् ॥ इषुं विसृजति ॥ १४ ॥ धनुषेषुं क्षिपति व्याधितं प्रति भयोत्पादनाय ॥ बस्तिं विध्यति ॥ १५ ॥ शिश्नं निर्वासयति सूक्तान्ते मन्त्रलिङ्गात् ॥ वर्त्रं भिनत्ति ॥ १६ ॥ वर्त्रं मूत्रबिलं कुमारीवद्विकासयति सूक्तान्ते ॥ एकविंशतिं यवान् दोहन्यामद्भिरानीय द्रुघ्नीं जघने संस्तभ्य फलतोऽवसिञ्चति ॥ १७ ॥ सूक्तान्ते । एकविंशतिपरिमितान् यवान् गोदोहन्यामद्भिः सहानयति । द्रुघ्नी यया द्रुहतः । तां व्याधितस्य जघने संश्लेष्य फलतो यतः फलं ततोऽवसिञ्चति उदकम् । अवसेके सूक्तमद्भिरानयने द्रुघ्नीसंस्तम्भने च । संस्कारकर्मत्वात् ॥ आलबिसोलं फाण्टं पाययति ॥ १८ ॥ आलं गोधूमव्याधिः । बिसं पद्मकन्दः । उलं कस्तुकशाकम् । तत् फाण्टयित्वा पाययति । समुच्चय एकवद्भावात् ॥ उदावर्तिने च ॥ १९ ॥ उदावर्तो यस्य सोऽयमुदावर्ती । तस्मै उदावर्तिने प्रमेहणा-

शानि कर्माण्यभिमर्शनानि॥ आघारान्तं च मध्यमपाशान्॥ उदयने कुशीवस्यगोलकमाव:॥ ७ अन्वयोऽयं
निर्वापः पूर्ववदिति न वृत्तानां समिधमाज्यभागविभक्तां समन्त्रवत्॥ कीलिंगानु अन्यम्भ्याद्यानि॥
समिदन्तं च आद्यानि संबन्धानु॥ सर्वेषुकर्मसु उदकस्य समन्त्राणाः॥ तावाः पूर्ववदन्यस्य माममन्त्रो
नः मन्तुवादयानि सर्वेषु वैनानां॥ ७ चानुनानामापनोदनं न व्याख्याने॥ चाननानां पनी
न अपनोदनं कमकार्थं न भवेत्॥ मन्त्रोक्ते न कल्प: षष्ठी निर्देशानु॥ अपनोदनं भारस
संस्कुट्यपनोदनफलत्वानु॥ आवपनमात्रानि निर्देशाएकवचननानु॥ पिष्टः॥ चरु हीनं भेषज
निम्युपनापनवचनानु॥ ७ वृत्तमुसलं खदिरनाष्टीधानामाद्यानि॥ वृत्तसादीनि प्रसिध्या
नि॥ नाष्टीधः सर्षपः॥ षष्ठी समीपसंप्रत्यया आद्यानि समिधवचनानु॥ द्रव्यविकल्पः
साधनत्वानु॥ पिष्टा च वाननमूत्र॥ ७ आयुष्मानु खदिरानु कुनुनस्थानि विध्येनिपन्नाद
न्ये:॥ पन्नाद्यानुनेरभिमन्त्र्याद्यानि विध्येनि॥ मनेयानि हितेसर्वेषु तन पनीकविशेष:॥ शे
षकर्मत्वानु एतुंवायुवानमिति कर्मवनु॥ भनप्रग्रहणमायहणानु॥ ७ एतुमायसलोहानु॥
आयसानु कीलकीलकानु लोहान्यखदिरवन्निहन्यानु॥ लोहनोत्र अयुग्मानायसलोहानु शंकुनु अस्थ्यो
निर्विध्यनि॥ पन्नाद्ये: समंभूमिनिहनीति॥ ७ नमत्रार्कराभिरायनंरात्रिपर्ण्याणि परिकरोति॥
नमत्रार्कराभि: पिष्टा च चरुहीनेन्यत्रायनं सर्वेतः किरति धान्यरात्रिपर्ण्यं च रक्षसमानाम्नेरा
त्रिपर्ण्यां समानकर्मत्वाद्धवनं रक्षः पिष्टाच चाननानामामान्याच्च॥ ७ अमावास्यायां सरुद्र
हीनान्यवाननपहनानप्रतीहारपिष्टानाभिचारिकं परिस्तीर्य नाष्ट्रांभेषमावपनी॥ अमावा
स्यायामिति॥ कालविधि: सरुद्रहीनान्यवानु दक्षिणहस्तेन नत्संपर्कानु हन्यामनिहन्या पिनष्टि
अप्रतिग्रहणं शुक्तिकस्यानाकर्षणं परिस्तरणमाभिचारिकं शरमयं बर्हिः कमयतः परिष्ठि
न्नंनाष्ट्रीयमोजुहोति॥ नाष्ट्रीय: सर्षपसक्तकाष्ठानि नाष्ट्रीयाद्यायस्यमानाष्ट्रीयो भाग्नि:
स्तान्यवानु॥ पिष्टानुपसमाधानानन्तरं परिस्तरणं समन्त्रकं च यथायसमाधायसंपानवंतं करो
ति॥ ७ यमागच्छनेवृयाद्वणाम्भुल्येनजिह्वां निर्मृजानः शालायाः पस्कंदेति॥ आवपनेस

दीनि कर्माणि भवन्ति । आच्छादनं च मध्यमपातात् । उदावर्तः पुरीषस्य गोलकभावः ॥ अम्बयो यन्ति[1] वायोः पूत[2] इति च शान्ताः ॥२०॥ समिध आदधाति । समित्संप्रत्ययः स्त्रीलिङ्गात् । अतश्च आदधाति । समित्संप्रत्ययः आदधातिसंबन्धात्[3] । सर्वभैषज्यम् । उत्तरस्य ससोमाः ॥२१॥ वायोः पूत इत्यस्य सोमसंमिश्राः समिध आदधाति । सर्वभैषज्यम् ॥ चातनानामपनोदनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ चातनानां[4] प्रतीकानामपनोदनेन कर्म कथितं प्रत्येतव्यम् । प्रतीकविकल्पः षष्ठीनिर्देशात् । अपनोदनं 'आरेऽसावस्मदस्तु'[5] इत्यपनोदनफलत्वात्[6] । अपनोदनमात्रनिर्देश एकवचनात् । पिशाचगृहीतभैषज्यं लिङ्ग्युपतापवचनात्[7] ॥ त्रपुसमुसलखदिरतार्ष्टाघानामादधाति ॥ २३ ॥ त्रपुसादीनि 'प्रसिद्धानि । तार्ष्टाघः सर्षपः । षष्ठी समित्संप्रत्ययार्था । आदधाति समिद्वचनात् । द्रव्यविकल्पः साधनत्वात् । पिशाचचातनमेव ॥ अयुग्मान् खादिराञ्छङ्कून् अक्ष्यौ निविध्य[8] इति पश्चादग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ २४ ॥ पश्चाच्चातनैरभिमन्त्र्याक्ष्यौ निविध्येत्यनया विहितः सर्वचातनप्रतीकशेषः । शेषकर्मत्वात् । 'एतं वो युवानम्'[10] इति कर्मवत् । अतश्च 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[11] ॥ एवमायसलोहान् ॥ २५ ॥ आयसान् कीलकान् लोहांश्च खादिरवन्निहन्यात् । लोहं ताम्रम् । अयुग्मानायसलोहान् शङ्कून् 'अक्ष्यौ निविध्य'[9] इति पश्चादग्नेः समंभूमि निहन्ति ॥ तप्तशर्कराभिः शयनं राशिपल्यानि परिकिरति ॥२६॥ तप्तशर्कराभिः पिशाचगृहीतस्य शयनं सर्वतः किरति धान्यराशिं पल्यं च । रक्षसामाविवासने राशिपल्ययोः समानकर्मत्वाद्वचनम् । रक्षः पिशाचः । चातनसामान्याच्च ॥ अमावास्यायां सकृद्गृहीतान् यवाननपहतानप्रतीहारं पिष्टानाभिचारिकं परिस्तीर्य तार्ष्टाघेध्म आवपति ॥२७॥ अमावास्यायामिति कालविधिः । सकृद्गृहीतान् यवान् दक्षिणहस्तेन तान् संप्रतिहत्याप्रतिहत्य पिनष्टि । अप्रतिग्रहणं पुत्रकस्यानाकर्षणार्थम्[12] । परिस्तरणमाभिचारिकं शरमयं बर्हिरुभयतः परिच्छिन्नम्[13] । तार्ष्टाघाग्नौ जुहोति । तार्ष्टाघः सर्षपः । तत्काष्ठानि । तार्ष्टाघा इध्मा यस्य स तार्ष्टाघेध्मोऽग्निः । तान् यवान् पिष्ट्वा । उपसमाधानानन्तरं परिस्तरणममन्त्रकं च । यथायथं समाधाय संपातवतः करोति ॥ य आगच्छेत् तं ब्रूयाच्छणशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालायाः प्रस्कन्द इति ॥ २८ ॥ आवपने क्ष-

यमाणयोर्ग्रह विशेषः ॥ आगच्छन्तु मन्त्रः श्राद्धे तुल्यत्वान्निर्देशान्नमृजानाः श्राद्धाद्याः प्रसक्तेरिति ॥ अयं मन्त्रः
पितुः येनु प्रसक्तेरिति पठन्ति तत्पक्षे पुमानामग्न्यतापित्रावः पर्याय पुमान् स्त्रियेवेत्यन्न विशेषः ॥ अपि
न्यायेन तथाकुर्वन्तु नानापुरुषा भवन्ति नि विरुध्यते इदं ॥ ७ तथाकुर्वन्ति नारायेत्तु वानरीति विभषणीनिनि
ध्यनन्मात्पूर्वएव पादः ॥ तथाकुर्वन्तु नार्याहि विशेषार्थ प्रकारोन्तततो मो अत्र अमुष्यानि वीर्य इत्यर्थं अ
अपगतोग्रह इति ॥ आवपनीनिहींविग्रहणे ॥ ग्रहार्थ अनादीननन्तरुपः ॥ बहुव्रीहौ कस्मान्न भव
ति ॥ उच्यते एकत्वाभावात् ॥ बहुव्रीहाविति अष्टिकवच्यस्यासंयेत्तवाने अभ्यस्यन्तु वचनमानुरवच
नात् ॥ कर्मकाले वा ग्रहीत्विकारभावात् ॥ कुर्वन्ति विशेषार्थकरणं ॥ करोमि प्रवचनं ॥ बाधादित्युक्तेन
तः ॥ ७ वीरियतानुलमित्रामिंगि उपपूर्ट नजुदेति ॥ असूतः पुरः इदः पुटइति वा नित्यं तन्त्रे अ
स्मादिहोमत्वात् ॥ इध्माबर्हिषोश्चापरेषु होमार्थत्वात् ॥ तथा च विकारवचनमुपपद्यते ॥ होमा
र्थहानि नियतं रूपं नान्यत् ॥ ७ इध्माबर्हिः श्राकायामास जनि ॥ परेषुर्निरुक्तेन उक्तहोमइति त
स्मात्पूर्वास्मिन्नहनि इध्माश्च बर्हिषश्च तस्मात्राकायामाव भानिसजनेमन्त्रवक्ष्यमाणहोमत्वात् ॥
अपरेद्युर्निरूढेन पित्राचनोरूगिति ॥ अन्यथा करणिध्मावर्हिषः पिता चास्मीजास्मीत्तेयं ॥ नापगत
इति तेयनास्मिन्नुजनिपित्राकेउक्तोहोमाय यानरवचनात् ॥ अस्य होमस्य इध्माबर्हिषः चालामाशङ्के ॥
७ वैश्रवणायांजलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्सभ्युक्षति ॥ चानतानामेव वैश्रवणायनमस्कारं कृत्वा
जलावमन्त्रणात्तं ततोजपन्नाचमयानि पित्रा च गृहीत अभ्युक्षयति ॥ चात तेनैव आचमनाभ्यु
क्षणयोः सहप्रयोजनत्वमयमेव धानात् ॥ ७ निरुल्मुकसंकर्षति ॥ उल्मुकं यान्मुकेपरस्परंकर्षति ॥
जपनीत्याधिकाराद्धतः ॥ स्वस्त्ययं कुरुते ॥ निर्वेश्यवस्त्रस्वस्त्ययं करोति ॥ स्वस्त्ययस्वस्त्ययनं कुरुत
इत्यर्थः ॥ आत्मनेपरमात्मरक्षार्थं ॥ अंगदूषणीवनु ॥ आतुरस्य तद्ग्रहणात् ॥ अपरामं संगाविनात्र
दर्शनानुलोके ॥ ७ अयं देवानामित्येकविंशात्यादर्भपिंजूलीर्वलीकैः मार्ध्मधित्रिरावासंचति ॥
एकविंशतिपरिमाणाभिर्दर्भपिंजूलीभिः सह वलीकैरुपरित्रिरावासमवर्षसिंचति ॥ जलाहरणं ॥ स्त्री
व्याधिनावाप्यतावीमकावीनिसर्वतव्यं ॥ ७ इति मद्दीरिलक्कनीकोत्रिकभाष्ये चतुर्थे ध्यायेप्रथ
ज्येष्ठप्रथमाकंडिका ॥ ७ २ ॐ जरायुजइति मेरामधुसर्पिर्मिलं पाययति ॥ सर्वसत्क्रम्गामुंचेत्य

यमाणो यो ग्रहविशेष आगच्छेत् स वक्तव्यः –'शणशुल्बेन जिह्वां निर्मृजानः शालयाः प्रस्कन्द' इति । अयं मन्त्रः प्रैषः । ये तु प्रस्कन्दीति पठन्ति तेषां स्त्री पुमान् वा प्रेष्यता पिशाचः प्रयोज्यः । 'पुमान् स्त्रिया'[1] इत्येक शेषः । अस्मिन् पाठे तथा कुर्वन् ना पुरुषो भवतीति विरुध्यते इदम् । 'तथा कुर्वन्ननाद्ये ह्नुवाने' इति विप्रतिपत्तिनिषिद्धम् । तस्मात् पूर्व एव पाठः ॥ तथा कुर्वन्नना । यदि प्रैषार्थं न करोति ततोऽसौ अना अमनुष्योऽतिवीर्य इत्यर्थः । नापगतो ग्रह इति । आवपतीति हविर्ग्रहणं ग्रहार्थम् । अना इति तत्पुरुषः । बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति । उच्यते । एकत्राभावात् । बहुव्रीहाविति अनेकवत् स्यात्[2] । आद्ये ह्नुवाने ॥ २९ ॥ आद्यस्य ह्नुवनवचनमातुरवचनात् । कर्मकाले वा ग्रहविकारभावात् ह्नुवनं प्रैषार्थाकरणम् । करोमीति अवचनम् ॥ आद्यो यदि ह्नुवते ततः । वीरिणतूलमिश्रमिङ्गिडं प्रपुटेन जुहोति ॥ ३० ॥ प्रपुट अस्यूतः पुटः दृढः पुट इति वा । नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात्[3] । इध्माबर्हिषोश्चापरेद्युर्होमार्थत्वात् । तथा च विकारवचनमुपपद्यते होमार्थं विहितं नियतं रूपं नान्यत् ॥ इध्माबर्हिः शालायामासजति ॥ ३१ ॥ 'अपरेद्युर्विकृते' 'उक्तो होमः' इति । तस्मात् पूर्वस्मिन्नहनि इध्मांश्च बर्हिषश्च तस्यां शालायामाबध्नाति । सञ्जने मन्त्रः वक्ष्यमाणहोमत्वात् ॥ अपरेद्युर्विकृते पिशाचतो रुगिति ॥ ३२ ॥ अन्यथाकारम्[4] इध्माबर्हिषः पिशाचात् पीडाऽस्तीति ज्ञेयम् । नापगत इति ज्ञेयम् ॥ तस्मिन् रुजति पिशाचे । उक्तो होमः ॥ ३३ ॥ यथान्तरवचनात्[5] अस्य होमस्येध्माबर्हिषः शालायामासक्तम् ॥ वैश्रवणायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचामयत्यभ्युक्षति ॥ ३४ ॥ चातनानामेव[6] । वैश्रवणाय नमस्कारं कृत्वा । अञ्जलावनुमन्त्रणम् । ततो जपन्नाचामयति पिशाचगृहीतमभ्युक्षति चातनेनैव । आचमनाभ्युक्षणयोः सहप्रयोजनमुभयसंबन्धात् ॥ निश्युल्मुके संकर्षति ॥ ३५ ॥ उल्मुकं चोल्मुकं च परस्परं कर्षति । जपतीत्यधिकाराधिकृतः ॥ स्वस्त्याद्यं कुरुते ॥ ३६ ॥ निश्येव स्वस्त्याद्यं करोति । स्वस्त्याद्यं स्वस्त्ययनम् । कुरुत इत्यर्थः । आत्मनेपदमात्मरक्षार्थमङ्गदोषणीवत् । आतुरस्य च ग्रहणात् । अपराधे भङ्गविनाशदर्शनात् लोके ॥ अयं देवानाम्[7] इत्येकविंशत्या दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ ३७ ॥ एकविंशतिपरिमाणाभिर्दर्भपिञ्जूलीभिः सह वलीकैरुपरि शिरसोऽवसिञ्चति जलोदरिणम् । 'स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ'[8] इति स्मर्तव्यम् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये भैषज्येषु प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । जरायुज[9] इति मेदो मधु सर्पिस्तैलं पाययति ॥ १ ॥ सर्वं सूक्तम् । 'मृगारैर्मुञ्च'[10] इति

कपमेदानु॥मेद्यानिमन्त्रितानि॥प्रतिदृश्यं कर्मभेदः॥पक्षमासामासाधनलाञ्चवाभेषज्यलिंगिनउपनाव
चनानुभयतथानीकेन तुनरा-- स्वयमतल्पदस्तनवावधारयानु॥ ७ मौंजप्रश्नेनशिरस्यपिहितः सर्वे
वनिनउनिघृत्यानिधारयमाणोदक्षिणेनावृकिमनुव्रजति॥ ग्राममुवमरण्यभुवनंनमुंनिहृतेन
मन्याशिरसिपृष्टादिनोनजति॥ तस्य तत्पौ वेत्ततुनिकांसयेनहस्तेननिनउस्थितानिघृत्यानिधा
रयमाणोदक्षिणेनहस्तेनतानिघृत्यानिजपन्कृतानि॥ निकउसकुगालकनापूत्यानुजलाः॥ ७ सर्व
वनिनउसभो॥ धारयमाणः कृतोनुव्रजति॥ दक्षिणेनज्यांदुभीधारयमाणः कृतेनमज्यांदुभीयस्मा
च्चुतिनिघुणाकर्मप्रयानितः॥ अजनौतिक्रिया॥ ७ भेषकृदम्यतः॥ पैपंददानीतिघेषकतु॥ अनं
मागजातरविनिभेषंददानीतिसः॥ ७ यत्रेनव्याधिसृष्टाजिनउनिनउपमर्शनिरहनानि॥ म
जनायनदेहोव्याधिः सुस्थभवतिनउनिनउपमर्शस्थापयतिकृतो॥ जनन्नव्याधिनः कुतुरस्य
नः भेषकृतनिज्यांव॥ कर्ता स्थापयतिनवेवा॥ ७ आनुजं॥ भेषः भेषकृतः सवलारावोदस्त्री
यावकृतनिनिधानिमंत्रोमंत्रलिंगात्शिरोरोगभेषज्यं॥ पूतंनस्तः॥ करोतीतिवाक्यनिशेषः॥ च्चु
नेनस्यस्यादभिमंत्र्य॥ ७ पंचपर्वणादुलाटंसंसृभ्यजपति॥ पंचपर्वाणियस्यदंडस्यसपंच
पर्वतिनरोगिणंसंस्पृभ्यललाटंजपति॥ ७॥ अमूर्यादृतिपंचपर्वणावेनदंडेनसंस्पृभ्यजपति॥ ७ पांसुभि
कनाभिः परिकिरति॥ पांसवनूलस्यभूलिः सिकतावालुकापरिकिरणमितिशब्दार्थः॥ ७ अमू
कपालिकांबध्नाति॥ सर्पकपालास्थिः॥ संयोगात्सिद्धत्वात्॥ सकलंपतितंकेदारेपर्वतटरानिकेचिनु॥
७ पाययति॥ तमेववाभिमंत्र्यपाययति॥ ७ चतुर्भिर्दूर्वाभिः महदधिपललंपाययति॥ समनुव्रयमृ
कवद्दवानु॥ ७ अनुसूर्यमितिमंत्रोनकस्यलोममिश्रमाचामयति॥ मंत्राउनकरक्तवर्णोगोः गोरोहि
तस्यवर्णतिनतस्यलोमभिर्मिश्रमाचामयति॥ व्याधितपुरस्कृतभेषजं॥ ७ पृष्ठेवानीयगोपृष्ठेउद
कंसंगृहीत्वाचामयति॥ [illegible] मवरणातु॥ शंकुधानंचमण्यासीनायदुग्धंसंपानवंतंनभाति
॥ शंकुधानंचमणो॥ विस्तारावलोकबंधः शंकुस्थापनमित्यर्थः॥ तत्रेवचमणुपविश्यायसीरक्तसं
पानवंतंक्तलासुरायवध्नाति॥ संपातावृधेनतुलायां॥ अलसामिमंत्रणतिर्दति॥ ७ पाययति॥ तदुग्धं
पाययतिरोगिणं॥ ७ हरिद्रौदनभुक्तमुच्छिष्टानुलिंपेनाप्रपदाल्लेपिमंत्रोकानथस्तस्यहरिनस्त्रेण
मव्यजंधासुवआपयति॥ सूत्रबंधयति॥ मंत्रोकातूनंव्याधिनंकांनिविसदानिकर्मातिरतुल्यत्वात्॥
पूर्वसपाद्यमयकनीतिपरिमाणाचामवर्तानु॥ ७ वरनउपस्थापयति॥ तत्रनत्रस्थातुमंत्रोकानूवर्द

कर्मभेदात् । मेदआदीनि प्रसिद्धानि । प्रतिद्रव्यं कर्मभेदः । असमासात् साधनत्वाच्च । भैषज्यं लिङ्गिन उपतापवचनात्[१]। तथा चोक्तं ‘स पुनराम्नायप्रत्ययः’[२] इत्यत्र चावधारणात् ॥ मौञ्जप्रश्नेन शिरस्यपिहितः सव्येन तितउनि पूल्यानि धारयमाणो दक्षिणेनावकिरन् व्रजति ॥ २ ॥ ग्रामभुवमरण्यभुवं च । मुञ्जनिर्वृत्तेन प्रश्नेन शिरसि प्रच्छादितो व्रजति । प्रश्न उष्णीषं गुग्गुलिका । सव्येन हस्तेन तितउस्थितानि पूल्यानि धारयमाणो दक्षिणेन हस्तेन तानि पूल्यानि अवकिरति । तितउ सक्तुगालनम् । पूल्यानि लाजाः ॥ सव्येन तितउप्रश्नौ । धारयमाणः कर्ता व्रजति । दक्षिणेन ज्यां द्रुघ्नीम् ॥ ३ ॥ धारयमाणः कर्ता व्रजति । ज्यां द्रुघ्नीं यस्याः च्युतेनेषुणा कश्चित् घातितः । व्रजतीति क्रिया ॥ प्रैषकृदग्रतः ॥ ४ ॥ प्रैषं ददातीति प्रैषकृत् । अतश्च ‘आव्रजतम्’ इति प्रैषं ददाति सः ॥ यत्रैनं व्याधिर्गृह्णाति तत्र तितउप्रश्नौ निदधाति ॥ ५ ॥ व्रजतो यत्र देशे व्याधिः स्पष्टो भवति तत्र तितउप्रश्नौ स्थापयति कर्ता । अतश्च व्याधितः कर्तुरग्रतः तस्याग्रतः प्रैषकृद् गच्छति ॥ ज्यां च ॥ ६ ॥ कर्ता स्थापयति तत्रैव ॥ आव्रजनम् ॥ ७ ॥ प्रैषः प्रैषकृतः प्रबलारावो देशं यावद् गच्छति । निधाने मन्त्रः । मन्त्रलिङ्गात्[३] । शिरोरोगभैषज्यम् ॥ घृतं नस्तः[४] ॥ ८ ॥ करोतीति वाक्यशेषः । घृतं नस्यं स्यादभिमन्त्र्यम् ॥ पञ्चपर्वणा ललाटं संस्तभ्य जपति । पञ्च पर्वाणि यस्य दण्डस्य स पञ्चपर्वा । तेन रोगिणं संस्तभ्य ललाटं जपति ॥ अमूर्या[५] इति ॥ ९ ॥ पञ्चपर्वणा । वेणुदण्डेन संस्तभ्य जपति । पांसुसिकताभिः परिकिरति ॥ १० ॥ पांसु श्लक्ष्णा धूलिः । सिकता वालुका । परिकिरणमतिवृत्तदेशस्य ॥ अर्मकपालिकां बध्नाति ॥ ११ ॥ अर्मकपालोऽग्निसंयोगात् पिठरादिः । शकलं पतितं केदारे । पर्वते इति केचित् ॥ पाययति ॥ १२ ॥ तमेव चाभिमन्त्र्य पाययति ॥ चतुर्भिर्दूर्वाग्रैः । सह । दधिपललं पाययति ॥ १३ ॥ समुच्चय एकवद्भावात् ॥ अनु सूर्यम्[६] इति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रमाचामयति ॥ १४ ॥ मन्त्रे उक्तः रक्तवर्णो गौः । ‘गो रोहितस्य वर्णेन’[६] इति । तस्य लोमभिर्मिश्रमाचामयति व्याधितं पुरस्कृतभैषजम् ॥ पृष्ठे चानीय ॥ १५ ॥ गोः पृष्ठे उदकंसं गृहीत्वाऽऽचामयति । मन्त्रोक्तस्य गोः । प्रकरणात् ॥ शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति ॥ १६ ॥ शङ्कुधानः चर्मणो विस्ताराय कीलकबन्धः । शङ्कुस्थापन इत्यर्थः । तत्रैव चर्मण्युपविष्टाय क्षीरस्थं संपातवन्तं कृत्वाऽऽतुराय बध्नाति । संपातविधानं गुणार्थम् । अतश्चाभिमन्त्रणनिवृत्तिः ॥ पाययति ॥ १७ ॥ तद् दुग्धं पाययति रोगिणम् ॥ हरिद्रौदनभुक्तमुच्छिष्टानुच्छिष्टेना प्रपदात् प्रलिप्य मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वावस्नापयति ॥ १८ ॥ प्रपादयति ॥ १९ ॥ मन्त्रोक्तान्[७] । तं व्याधितं कानिचित् पदानि । कर्मान्तरतुल्यत्वात् । ‘पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति’[८] इति परिभाषायाश्चार्थवत्त्वात् । वदत उपस्थापयति ॥ २० ॥ तत्र तत्रस्थान् मन्त्रोक्तान् वद-

नः श्रुत्वा रक्षापर्यन्तं ॥ मूलेनव्याधिनं ॥ केमंत्रोक्ताः शुक्लाः प्रसिद्धाः ॥ रोपणाकाः हरिद्रवर्णाः श्वेतका
हरिद्रवर्णाः श्वेतकाः हरिद्रवर्णाः पीताः श्वेतकाः ॥ ६ ॥ कांडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधा
य बध्नाति ॥ यथा नरत्वात् ॥ कांडं हृदयं ततो लोमानि गृहीत्वा जतुना संश्लेष्य सुवर्णेन परिवेष्ट्य
॥ मंत्रोक्तानामभावे कांडरोमाणि प्रक्षनत्वात् ॥ ७ त्रांकुशानं च मण्या याथा यदुग्धे संपातवंतं बध्नाति ॥ अ
वबध्नाति यहणं कृतं ॥ ७ नं कृत्वा सुपर्णो जात इति मंत्रोक्तं राष्ट्रदा लोहितं मृत्कृत्वा लिंपति ॥ मंत्रो
क्तेष्वनं स्वेव ॥ तं गोमयेन प्रक्षाल्य यावल्लोहितं श्वित्रस्थानं आगतं मंत्रोक्तैः श्वेतरूपाणि लिंपति ॥
कानि मंत्रोक्तानि ॥ रमा भृंगरककृष्णानीलाः असिक्नी ॥ तिमिरकरं नीलमतिका ॥ पुनीक्ता विकल्पः
॥ प्रत्येकं ग्रहणात् ॥ ७ पलितान्याच्छाद्य ॥ मंत्रोक्तेष्वपि पलितानां विशेषः ॥ पलितानि आच्छाद्य
मंत्रोक्तैरालिंपति ॥ आच्छादनमालेपनं ॥ ७ मारुतोन्मूर्धि हतः ॥ मारुतानि वाप्यानि मरुतं द्वेषता
त् ॥ समुत्पन्नं तु प्रतनभस्मानि नतत्र यानि विहितानि तत्राप्यनन्तकं गच्छता कर्तृ निर्देशात्वसमुच्चयो मरु
तेषु असमानकर्तृनिर्देशाद्विकल्पः स्यात् ॥ भिन्नभेषज्यवत् ॥ ७ आयस्मिन्निति परशुं जपन्स्तापयति का
थयत्यवशिंचति ॥ परशुः कुठारः तताप्यति जपनेन परशुना क्वाथयत्युदकं जपनेन तस्मिन्नोदकेनावसि
ञ्चति ॥ जपनरागिण्यं ॥ ७ जपपूर्वोगोपृष्ठाहन्यमानस्य शुल्कप्रसूतस्य चर्मस्थाणामिषीकाणामुभय
तः प्रत्येकं बध्नाति ॥ हन्यमानाय ॥ नः कारणं तत्र संतितनरथे मिदं कर्म शुल्कवासवायस्य शुल्कं तस्य
तः स्वेतकवद्रत्यर्थः ॥ वीरिणः प्रसिद्धः ॥ इषीकामयो मणिर्नासाचनुस्थाया अवयवात् ॥ कृत्वा मणस्था
कारणं कृत्वा उभयतो बध्नाति ॥ पुल्लिंगत्वान्मणिसंप्रत्ययः ॥ ७ त्रिविदग्धं कांडमणिं ॥ त्रिषु प्रा
देशेषु विदग्धं कांडमणिं बध्नाति निशेषः ॥ चतुर्णां कांडानां मणिः ॥ ७ उल्मुके स्वस्थाने शुल्मुकं क्व
कर्षतीत्यनञ्जयः करोति ॥ ततः स्वस्त्ययनं कुर्यात् ॥ ७ मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्नकानि
हुत्वा शेषेण प्रलिंपति ॥ पिशाचगृहपिशाचगृहीतं ॥ ७ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्वगारपालं च
कानि इति ॥ चतुष्पथे चैतत्कर्म ॥ गृहगृहीतस्य शिरसि दर्भाधारकं कृत्वा अन्नागारकपालं च
रोति ॥ ततः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्नकानि हुत्वा शेषेण प्रलिंपति ॥ अन्नकानीत्यपाठः ॥ अंतरेण
च चतुरन्नकानां भामत्वात् ॥ इति पूर्वकर्म निर्देशार्थः ॥ ७ नितत्नीन प्रनीयं गाहमानो वपतीन रोपं

तः श्रुत्वा उपस्थापयति सूक्तेन व्याधितम् । के मन्त्रोक्ताः । शुकाः प्रसिद्धाः । रोपणाका हरिद्रावर्णाश्चटकाः । हारिद्रवाः पीताश्चटकाः ॥ क्रोडलोमानि जतुना संदिह्य जातरूपेणापिधाप्य ॥ २१ ॥ बध्नाति यथान्तरत्वात्[1] । क्रोडं हृदयम् । ततो लोमानि गृहीत्वा जतुना संश्लेष्य सुवर्णेनोपरि वेष्टयित्वा । मन्त्रोक्तानामेव क्रोडलोमानि प्रकृतत्वात् । 'शङ्कुधानं चर्मण्यासीनाय दुग्धे संपातवन्तं बध्नाति'[2] । अत्र बध्नातिग्रहणं कृतम् ॥ नक्तंजाता[3] सुपर्णो जात[4] इति मन्त्रोक्तं शकृताऽऽ लोहितं प्रकृष्यालिम्पति ॥ २२ ॥ मन्त्रोक्तं श्वेतं श्वित्रम् । तद् गोमयेन प्रकृष्य यावल्लोहितं श्वित्रस्थान आगतं मन्त्रोक्तैः द्रव्यैः रुग्णमालिम्पति । कानि मन्त्रोक्तानि । रामा भृङ्गारकः । कृष्णा नीली । असिक्नी तिमिरका । रजनी मेचिका । प्रतीकविकल्पः प्रतीकद्वयग्रहणात् ॥ पलितान्याच्छिद्य ॥ २३ ॥ मन्त्रोक्तत्वेऽपि पलितानां विशेषः । पलितान्याच्छिद्य मन्त्रोक्तैरालिम्पति । आच्छेदनमालेपनम् ॥ मारुतान्यपीतः[5] ॥ २४ ॥ मारुतानि वाक्यानि मरुद्देवतात्वात् समुत्पतन्तु[6] प्र नभस्व[7] इति । तत्र यानि विहितानि तान्येते सूक्ते गच्छतः । कर्तृनिर्देशाच्च समुच्चयो मारुतेषु । असति कर्तृनिर्देशे विकल्पः स्यात् । श्वित्रभैषज्यम् ॥ यदग्निः[8] इति परशुं जपंस्तापयति क्वाथयत्यवसिञ्चति ॥ २५ ॥ परशुः कुठारः । तं तापयति जपन् । तेन परशुना क्वाथयत्युदकं जपन् । तेन तप्तेनोदकेनावसिञ्चति जपन् रोगिणम् ॥ उप प्रागात्[9] इत्युद्विजमानस्य शुक्लप्रसूनस्य वीरिणस्य चतसृणामिषीकाणामुभयतः प्रत्युष्टं बध्नाति ॥ २६ ॥ उद्विजमानो यः निष्कारणं त्रसति तदर्थमिदं कर्म । शुक्लः प्रसूनो यस्य शुक्लप्रसूनः । श्वेतपुष्प इत्यर्थः । वीरिणः प्रसिद्धः । इषीका अग्राणि । तासां चतसृणामवयवान् गृहीत्वा मण्याकारं कृत्वा उभयतो दग्धं बध्नाति । पुँल्लिङ्गत्वान्मणिसंप्रत्ययः ॥ त्रिविदग्धं काण्डमणिम् ॥ २७ ॥ त्रिषु प्रदेशेषु विदग्धं काण्डमणिम् । बध्नातीति शेषः । चतुर्णां काण्डानां मणिः ॥ उल्मुके स्वस्त्ययनम् ॥ २८ ॥ 'निश्युल्मुके संकर्षति'[10] इत्येतज्जपन् करोति । ततः स्वस्त्ययनं कुर्यात् ॥ मातृनाम्नोः[11] सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति ॥ २९ ॥ पिशाचग्रहगृहीतम् ॥ चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्ड्वे[12] ऽङ्गारकपालेऽन्वक्तानीति ॥ ३० ॥ चतुष्पथे चैतत् कर्म । ग्रहगृहीतस्य शिरसि दर्भाधारकं कृत्वा तत्राङ्गारकपालं करोति । ततः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति । अन्वक्तानीत्यपाठः । अन्तरेण वचनमन्वक्तानां प्राप्तत्वात् । इतिः पूर्वकर्मातिदेशार्थः ॥ तितउनि प्रतीपं गाहमानो वपतीतरोऽवसि-

न्धीता॥ पश्चान्नद्दीतोनापिविलोऽयमानेनानि न द्यनि सर्वसुरभिचूर्णानि कृपनि स्तेनेन नरो॥ अहरहः इति ना मूत्रै
र्वीनि॥ आत्मानं सूक्तेन लोन्यापि विनावाष्टुनाबमिकोऽउपनापिनीभवानेः॥ सूक्तेनाभिषिंचनि॥ यथा च
मंत्रलिंगाद्वित्वस्थष्टइति॥ आमपात्रे आप्यासिंच्यमोज्जेत्रिपादेन यानि बंधानि बध्नानि॥ अपचत्सू
मंयपात्रे सर्वसुरभिचूर्णानि प्रक्षिप्यावलिप्य त्रिकेर्यमे जेत्रिपादेनयानि बंधानि सबध्नानि॥ आभ्य
मंत्र्य संपाताभावः पापस्पृष्टत्वानु गमानृताम्यारन्यनरणेमक्तेन॥ अर्घाद्द्व्यशान्तोद्देवीकरणः
पिप्पली विद्धस्य वातभवइति॥ एतेषां कर्माणि संपाताभिमंत्रणानि यथाकरणभावः॥ ७॥
उपानेमन पलाशस्य चतुरंगुलेनालिंपति॥ उपोनमाविद्ध पयस्यानि अननपक्वादा॥ च चतुरं
गुलेनापिष्टेनालिंपीनो विद्धपृष्टपृथक्त्व वचनं लिंगितउपनापार्थं पंचमाधिकाराव चनेस्याणि बृह
गृहीत भेषज्यत्वं स्यात्॥ प्रथमममभिमंत्र्य पुनरालेपनेसक्त॥ प्रथमेन मंत्रान्ते बध्नाति॥ अर्घाद्द्व
त्येनेनसूक्तेन संपातवतं यवंकृत्वा पुनः सूक्तेन बध्नाति॥ फलमूर्णिं पिंशा चनाशाने॥ द्वितीये
नमंत्रोत्तस्य संपातवतं तानुलिंपति॥ शन्नोदेवी पृश्निपर्णीत्येतेन॥ सुमस्याम संपातवत्करणं॥ न
नोनुलेपनं स लेन सवयवस्य संपातवत्करणं षष्ठी अवर्णपिशाचनाशाने॥ तृतीयेन मंत्रान्ते बध्नाति
॥ वरणावारयाता इत्येतेन वरणमणिं बध्नाति॥ यवचूतयक्ष्मनाशाने॥ चतुर्थेना शार्पाने॥ पिप्पलीं
क्षिप्तभेषजं॥ त्येनेना पिप्पलीं संपातवतीं कृत्वा पुनः सूक्तेनाशायाति॥ क्षिप्तभेषज्यं॥ पंचमेन वरण
गृहीतस्य मूर्ध्नि संपाताननयति॥ वरुणगृहीता जलोदरी॥ बद्धस्य वलासस्यैतेनाश्चार क्षिप्त
पातानानयति॥ प्रथममूर्ध्नि मंत्र्य॥ उपानेमन शान्ते॥ याव भनइत्येतेन शान्ते लावः सप्तम
संपातवत्सयोनि : निरस्तानाशानरस्याणां शाकलानिनिशाकलः॥ यस्मा रभेषज्यं॥ उद
गाराभित्याप्लावयति बाह्यः॥ शान्त्रयामं गृहीतस्य भेषज्यं गृहाद्दाहः॥ शन्त्रियसंगृहीतस्य भेषज्यं
दाहाः॥ राप्लावयन्त्स्वा॥ अंपयामिति व्युक्त्या॥ कवः कर्मव्युक्त्यां प्रमानसमग आप्लावयति॥
चन्मोरति मंत्रोक्तमाक्तीनलोष्टवल्मीकोपरिलिख्यजीवकासण्या मुलान्य बध्नाति॥ कमंत्रान्त॥
बभ्रुवर्णस्यार्जुनस्यनस्यकांड उत्रोपपृपलक्तोनियाबानलपिन्नोनिनलकुरुलवः॥ आरुत्नलाष्ट
वल्मीकोपरि सभो॥ परिलिख्य संचूर्णं जीवकोषणीजीवनः पत्रो अपमार्कस्फालकातस्या प्रसिप्त

ञ्चति पश्चात् ॥ ३१ ॥ नदीप्रतीरं विलोडयमानः तितउनि सर्वसुरभिचूर्णानि वपति सूक्तेन । इतरो ग्रहगृहीतोऽवसिञ्चत्यात्मानं सूक्तेन । ‘स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ’ [1] । उपतापिनी भवति । सूक्तेनाभिषिञ्चति यथा च मन्त्रणलिङ्गात् ‘दिवः स्पृष्ट’ [2] इति ॥ आमपात्र ओप्यासिच्य मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति ॥ ३२ ॥ अपक्वे मृन्मये पात्रे सर्वसुरभिचूर्णानि प्रक्षिप्यावसिच्य शिक्ये मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति । अभिमन्त्रणसंपाताभावः प्रोपसृष्टत्वात् । मातृनाम्नोरन्यतरेण सूक्तेन ॥ अघद्विष्टा [3] शं नो देवी [4] वरणः [5] पिप्पली [6] विद्रधस्य [7] या बभ्रव [8] इति ॥ ३३ ॥ एतेषां कर्माणि संपाताभिमन्त्रणानि । यथाकरणभावः ॥ उपोत्तमेन पलाशस्य चतुरङ्गुलेनालिम्पति ॥ ३४ ॥ उपोत्तमं ‘विद्रधस्य’ [7] इत्यनेन पलाशस्य काष्ठेन चतुरङ्गुलेन पिष्टेनालिम्पति विद्रधम् । पृथग्वचनं लिङ्गिन उपतापार्थम् [9] । पञ्चमाधिकारवचनेऽस्यापि वरुणगृहीतभैषज्यत्वं स्यात् । प्रथममभिमन्त्र्य पुनरालेपने सूक्तम् ॥ प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ ३५ ॥ ‘अघद्विष्टा’ [3] इत्यनेन सूक्तेन संपातवन्तं यवं कृत्वा पुनः सूक्तेन बध्नाति यवमणिम् । पिशाचनाशनम् ॥ द्वितीयेन मन्त्रोक्तस्य संपातवतानुलिम्पति ॥ ३६ ॥ ‘शं नो देवी पृश्निपर्णी’ [4] इत्येतेनांशुमत्याः संपातवत्करणम् । ततोऽनुलेपनं सूक्तेन । अवयवस्य संपातवत्करणं षष्ठीश्रवणात् । पिशाचनाशनम् ॥ तृतीयेन मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ ३७ ॥ ‘वरणो वारयाता’ [5] इत्यनेन वरणमणिं बध्नाति वचनात् । यक्ष्मनाशनम् ॥ चतुर्थेनाऽऽशयति ॥ ३८ ॥ ‘पिप्पली क्षिप्तभेषजी’ [6] इत्यनेन पिप्पलीं संपातवतीं कृत्वा पुनः सूक्तेनाऽऽशयति । क्षिप्तभैषज्यम् ॥ पञ्चमेन वरुणगृहीतस्य मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ ३९ ॥ वरुणगृहीतो जलोदरी । ‘विद्रधस्य बलासस्य’ [7] इत्यनेन शिरसि संपातानानयति । प्रथममभिमन्त्र्य ॥ उत्तमेन शाकलम् ॥४०॥ ‘या बभ्रव’ [8] इत्यनेन शाकलो बन्ध्यः । प्रथमं संपात्य ‘ब्रह्मणा तेजसा’ [10] इति । ‘दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि’ [11] इति शाकलः । यक्ष्मादिभैषज्यम् ॥ उदगाताम् [12] इत्याप्लावयति बहिः ॥ ४१ ॥ क्षेत्रियगृहीतस्य भैषज्यम् । गृहाद् बहिराप्लावयत्यृचा ॥ अपेयम् [13] इति व्युच्छन्त्याम् ॥ ४२ ॥ ऋचः कर्म । व्युच्छन्त्यां प्रभातसमये आप्लावयति ॥ बभ्रोः [14] इति मन्त्रोक्तमाकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति ॥ ४३ ॥ किम् । मन्त्रोक्तम् । बभ्रुवर्णस्यार्जुनस्य काण्डशेषम् । यवपललीति यावः । तिलपिञ्जीति तिलकुरुलकः । आकृतिलोष्टवल्मीकौ प्रसिद्धौ । परिलिख्य संचूर्ण्य । जीवकोषणी जीवतः पशोश्चर्माङ्कस्थलिका । तस्यां प्रक्षिप्य

ग्रावाग्रमनूद्याव बध्नाति ॥ इति त्रिग्ग भेषजं ॥ लोहितः कौशोऽध्यायः ॥ तस्य चायं कर्म ॥ ७ इति भट्टदारिलकृतौ
कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ ७ नमस्ते लाङ्गलेभ्य इति त्रीरपागमाधिशिरोबसिचानि ॥
हलयुक्तगोभ्यां ॥ लोहितयरोगिणः शिरस्थदर्भरज्जुना वासिं बध्नाति ॥ लोहितयकौशोऽध्यायः ॥ ७ नमः
मानस्कस्येत्याम्भसत्निगन्यवपलाशामरक्तसंपानानानयति ॥ प्रत्येकं गृहीतं कृत्वाक्रमसंपातानानयति ॥ ५ ॥
उत्तरं ततरन्तूखानेसद्यालानृणो ॥ जोगेर्गनेनस्यारवत्राः लोयास्तूणानिप्रादाय्यउत्तरसंपातानानयति ॥ ७
नक्ष्मन्वावामयति ॥ तस्मिन्नूशालानृगोजरत्वातेनवस्कने लोहितयगृहीतमाचामयति ॥ संपातादकेन ॥ ७
आप्लावयति दत्राहस्रीतूखाकलः ॥ स्त्रानात्रातरस्याणांत्रगलानीत्ययत्राः कलोमणिः सकलसमुच्चये ॥
मंत्रलिंगात् ॥ हत्राकहृदोजपनोभिमंत्र्यानि ॥ अथवाशार्दमित्राजयेनएनएतत्सूत्रे अभिमंत्र्यानीपत्रा
वगृहीतं ॥ ७ लोहितयालोहितयुक्तां ... काम्पीलत्राकलैः पर्णसुवर्णापिंजूलीभिराप्लावयति ॥ लोहितया
लोहितसूत्रेण वनुष्पथे कर्म कर्तव्यं ॥ काम्पीलत्राकलव्याधिनगायतं संधितुव भ्राति ॥ पिंजूलीभिरा
प्लावयति ॥ पिंजूल्यादकं प्रसिद्धं ॥ केचिद्दर्भपिंजूलीग्रहणात् ॥ नाभिः संपातारांइः पिंजूलीभिः स
हिताभरुपशिरसोभिषिंचति संपातम्यामाप्लावनत्वात् ॥ ७ अवसिंचति ॥ अथ वा अवसिंच्यत्वसंय
नानिनाभिरज्जोव्याधिनाविनिस्मनत्य ॥ ७ पार्थिवस्य स्रुवयानि ०सहितानासुपवस्तायतिभासुस्रुवव्याधि
तम्लस्रुवकल्याधितत्रारत्नासपवेक्षवेतसे नमस्त उपसृत्यतोभ्यातृष्यारहीतस्याशिरसिमृष्णु
पत्यावारथायप्रवर्तान् ॥ तस्मिन्नृष्यासवनातो ॥ उपति भगवतिसोवनारे व्याधिताष्टस्रवचा
तुपवत्रायति ॥ पाञ्जुस्रुव्या धूनार्भितो दृगनियमः ॥ वेतसेपुत्रारत्नासपवेत्रायति व्याधिते वेतसेनम
समकृत्वातारकेप्रसिद्धवेतसोम्यानृष्यागृहीतस्यशिरस्याधायेतमसमुपसृष्यनितमुपमथ्या
व्याधितामययाति ॥ तस्मिन्व्याधितेवतृष्णासंकामयति ॥ उपवेत्रायतोसुभयतोपवेत्रानाशं ॥ ७
अभ्यावतस्यस्कुदकंपाययति ॥ अस्कतावस्कितेपात्रातरस्कउदकमभिमंत्र्यपाययति ॥
सबासनार्वितिमंत्रोक्तं ॥ समानवसनोम्भृत्वामंर्थपिबनइत्यर्थः ॥ मन्त्रेणाभिमंत्र्यसवासनाभि
निग्रहणार्थविशिष्टक्रियाविधानार्थं ॥ ७ इन्द्रस्ययामहीति खल्वंगणानूलूगंडूलूहलनानुघ्नतीम
श्वानं जुहोति ॥ खलूवंगाः कृष्णावर्णकाः तानाज्यमिश्रान्जुहोति ॥ अलूगंडवः क्रिमिविशेषः ॥

उत्सीव्य सूच्या बध्नाति । क्षेत्रियभैषज्यम् । क्षेत्रियः कौलो व्याधिः । ऋचा एव कर्म ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ ॐ । नमस्ते लाङ्गलेभ्यः[1] इति सीरयोगमधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ हलं युक्तं गोभ्यां क्षेत्रियरोगिणः शिरस उपरि कृत्वाऽवसिञ्चत्युदपात्रम् । क्षेत्रियः कौलो व्याधिः ॥ नमः सनिस्रसाक्षेभ्य[2] इति शून्यशालायामप्सु संपातानानयति ॥ २ ॥ शून्ये गृहे तन्त्रं कृत्वाऽप्सु संपातानानयति ॥ उत्तरं जरत्खाते सशालतृणं ॥ ३ ॥ जीर्णे गर्ते तस्या एव शालायास्तृणानि प्रक्षिप्य उत्तरसंपातानानयति ॥ तस्मिन्नाचामयति । तस्मिन् सशालतृणे जरत्खातेऽवस्थितं क्षेत्रियगृहीतमाचामयति संपातोदकेन । आप्लावयति ॥ ४ ॥ दशवृक्ष[3] इति शाकलः ॥५॥ 'दशानां शान्तवृक्षाणां शकलानि '[4] इत्ययं शाकलो मणिः । शकलसमुच्चयो मन्त्रलिङ्गात् ॥ दश सुहृदो जपन्तोऽभिमृशन्ति ॥ ६ ॥ अथवा दश मित्राणि जपन्ति एव एतत्सूक्तमभिमृशन्ति पिशाचगृहीतम् ॥ क्षेत्रियात्त्वा[5] इति चतुष्पथे काम्पीलशकले पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ७ ॥ क्षेत्रियात्त्वेति सूक्तेन चतुष्पथे कर्म कर्तव्यम् । काम्पीलशकलैर्व्याधितं गात्रसन्धिषु बध्नाति पिञ्जूलीभिराप्लावयति । पिञ्जूल्युदकं प्रसिद्धम् । क्वचित् दर्भपिञ्जूलीग्रहणात्[6] । ताभिः संपातिताभिरद्भिः पिञ्जूलीभिः सहिताभिरुपरि शिरसोऽभिषिञ्चति । संपाता आप्लावनत्वात्[7] ॥ अवसिञ्चति ॥ ८ । अथवा अवसिञ्चत्यसंपातिताभिः ॥ 'स्त्रीव्याधितौ '[8] इति स्मर्तव्यम् ॥ पार्थिवस्य[9] इत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति ॥ ९ ॥ प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे चमस उपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरसि मन्थमुपमथ्यातृषिताय प्रयच्छति ॥ १० ॥ तस्मिंस्तृष्णां संनयति ॥ ११ ॥ उद्यति भगवति सवितरि व्याधितौ पृष्ठसंबद्धावुपवेशयति । प्राङ्मुखं व्याधितं प्रत्यङ्मुखमव्याधितमिति दिङ्नियमः । वैतसीषु शाखासूपवेशयति व्याधितं वैतसे चमसे सक्तून् कृत्वोदकं प्रक्षिप्य वैतसीभ्यामुपमन्थनीभ्यां तृष्णागृहीतस्य शिरस्याधाय चमसं मन्थमुपमथ्नाति । तमुपमथ्याव्याधिताय प्रयच्छति। तस्मिन्नव्याधिते तृष्णां संक्रामयति। उपवेशयतीत्युभयत उपवेशनार्थम् ॥ उद्धृतमुदकं पाययति ॥ १२ ॥ अप्सु चावस्थितं पार्श्वान्तरस्थ उद्धृतमुदकमभिमन्त्र्य । पाययति ॥ सवासिनौ[10] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १३ ॥ समानवसनौ भूत्वा मन्थं पिबत इत्यर्थः । सूक्तेनाभिमन्त्र्य । सवासिनाविति ग्रहणं विशिष्टक्रियाविधानार्थम् ॥ इन्द्रस्य या मही[11] इति खल्वानलगण्डुहननान्[12] घृतमिश्रान् जुहोति ॥ १४ ॥ खल्वाः कृष्णचणकाः । तानाज्यमिश्रान् जुहोति । अलगण्डवः क्रिमिविशेषः ।

नकर्त्तामिकर्माणि नर्माःस्पा ॥ उक्तं गाथास्संवेक्रिमीणाः ॥ ७ बालान् कल्माषकांडेन सव्यं परिवेष्ट्य
संभिनत्ति ॥ कर्मणि वा बालान् एतैः ॥ वा कल्माषकांड कल्माषवर्णं सरसं चर्यपरिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥
जर्जरीकृता अर्थात् तनपन्निः पुनः सूक्तं ॥ ७ आह प्रोति ॥ तानू बालान् सरमान् मंत्रेनैव संभरति ॥ स्तु
मंत्रार्दानि ॥ लिङ्गाभिधानात् ॥ कर्मान्तरत्वेन पुनर्गाथान् ग्रहणमनर्थकं स्यात् नोक्तेन रसमहोमत्वात् ॥
७ संध्यनिर्दाहणानुरूपः ॥ सूत्र नुपमथ्य परिकिरति ॥ सब्येन हस्तेन पांसून् गृहीत्वा मुपमथ्य कडपमथने
भूदेन परिकिरति ॥ आरुषीं क्रीमीणां ॥ समूभ्राति ॥ नाम्यां सूत्रं समदह्यति ॥ प्रकीर्णानि ॥ ७ आस्था
निजयवार्मामिय आह्स्थानि ॥ ७ उद्यन्नादित्य इत्येकधानि ॥ गोनामेत्यादयः सार्विनि ॥ स्युज्ञानमभिवर्ति
कृन्तीगामाभिनन्द्य गोनामकथयर्स्वेन विशेषनामाभिप्राये ॥ असार्विनि ॥ ७ सूक्तानेन हनाति
॥ सकल्पानेन वन्धेन हनाः रूमयदीन कृयात् ॥ दुरुत्त पाप्मुसंगो अस्मांविनि विशेषनोमग्रहणार्थे
तु ॥ ७ दर्भैरस्यस्यानि ॥ दर्भैः स्वराभिमुखेनास्यानि वानि करवनु ॥ पत्नेन्मसनेनाक्यभेरानू ॥ ७ मु
ञ्जरतेन ॥ प्रसमुस्वांगाः वेति पूर्वकर्माणि देशार्थः ॥ ७ प्रत्नी [ग्रा]मपराण्हे ॥ प्रसमुस्वांगोहत्ता
अपराण्हे एक दर्भैरस्यस्यानि ॥ ७ बालस्तुकामाश्वायुवरणान् बालस्तुका बालजटा ॥ खल्वादीन् लुंगदन्
दर्भान्पयानू ॥ सुहोति ॥ इत्यादीनि कर्माण्यानि दर्शयति विशेषाणि तत्रानू ॥ ७ अश्वीभ्यां नदेति निर्वहणे ॥
वीर्वाहणमार्जनपर्व सुध्यर्था ववनन्नुमंक ॥ ७ उदपात्रे यासंपातनवनाविसिंचति ॥ उदपात्रसंपात
वंतेनह्वानेन तानू सिंचति ॥ स्त्रीव्याधिनानिस्यालनं भेषज्यं ॥ ७ हरिणस्यानि बन्धनपायनाचाम
नदांकुधानज्वालेनावननस्तंत्रवासंचति ॥ वृषणो वृषाणो हरिणस्यनस्यवृषाने आचमनं हरिण
लोमभिर्द्धांकुधानं कथनेनलूरी पार्श्वकोन वाप्यतेनो मानाप्र गृननर्त वेकालुः पर्वसि चति
॥ लंत्रियस्वहोने ॥ बंधनादीनां आसज्वाला हमयनमप षष्ठी समासपूर्वर्द्धंद्वः ॥ बंधनं आचमनं च
बंधनपायनानि ॥ तेषां दांकुधानज्वालः बंधनपायनाचामनदांकुधानज्वालेनावन स्तंत्रवसिं
चति ॥ ७ नामिनमात्राया: मूलदहनान्यवानावपति ॥ अर्पारिनपरिमाणात्यवराः दोः सरूपस्त
नदहनानि मानूअस्यचमावपति ॥ ग्रहणानुसरूतू ॥ ७ भक्तसूयपूर्वानि ॥ अभिमंत्र्य भक्तं ददा
ति ॥ ७ सुवामिलीनग्राम्यपूर्वनत्राफरीभिरादत्त ॥ ग्राम्याव्याधि मिथुनसंयोगानुपिनाहृसति

एककृमिक इति प्रसिद्धः । उत्तराणि सर्वक्रिमीणाम् ॥ बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥ १५ ॥ क्रमिणो बालान् गृहीत्वा कल्माषे काण्डे कल्माषवर्णे शरे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति ॥ जर्जरीकृतान् अग्नौ । प्रतपति ॥ १६ ॥ पुनः सूक्तम् ॥ आदधाति ॥ १७ ॥ तान् बालान् शरस्थान् सूक्तेनैव । संभेदनादिषु मन्त्रावृत्तिः तिङभिधानात् । कर्मान्तरत्वेऽसति पुनः आधानग्रहणमनर्थकं स्यात् । नात्र तन्त्रमहोमत्वात् [1] ॥ सव्येन दक्षिणामुखः पांसूनुपमथ्य परिकिरति ॥ १८ ॥ सव्येन हस्तेन पांसून् धूलिमुपमथ्य । उपमन्थनं मर्दनम् । परिकिरति । अरूंषि क्रिमीणाम् ॥ संमृद्नाति ॥ १९ ॥ तान् पांसून् संमर्दयति । प्रकीर्णान् करोति ॥ आदधाति ॥ २० ॥ अथ च समिध आदधाति ॥ उद्यन्नादित्य [2] इत्युद्यति गोनामेत्याहासाविति ॥ २१ ॥ उद्यति सवितरि कर्ता गोस्वामिनमाह गोर्नाम कथयस्वेति । विशेषनामाभिप्रायमसाविति ॥ सूक्तान्ते [3] ते हता इति ॥ २२ ॥ सूक्तस्यान्ते अन्यः 'ते हताः क्रिमयः' इति ब्रूयात् ॥ प्राचीम् । कृत्वा प्राङ्मुखां गाम् । असाविति विशेषनामग्रहणार्थकं तु । दर्भैरभ्यस्यति ॥ २३ ॥ दर्भैस्तदाभिमुख्येनास्यति वातिकवत् । प्रत्यृचमभ्यसनं वाक्यभेदात् ॥ मध्यन्दिने च ॥ २४ ॥ प्राङ्मुखां गाम् । चेति पूर्वकर्मातिदेशार्थः ॥ प्रतीचीमपराह्णे ॥ २५ ॥ प्रत्यङ्मुखां गां कृत्वा अपराह्णे एवं दर्भैरभ्यस्यति ॥ बालस्तुकामाच्छिद्य खल्वादीनि ॥ २६ ॥ व्रणात् बालस्तुका बालजटा । 'खल्वानलगण्डून् घृतमिश्रान् जुहोति' [4] इत्यादीनि कर्माण्यतिदिश्यन्ते । विशेषातिदेशात् ॥ अक्षीभ्यां त [5] इति विबर्हम् ॥ २७ ॥ विबर्हणं मार्जनम् । पर्वसु ग्रन्थिविवर्तनमेके ॥ उदपात्रेण संपातवतावसिञ्चति ॥ २८ ॥ उदपात्रं संपातवत् कृत्वा तेनावसिञ्चति । 'स्त्रीव्याधितौ' [6] इति स्यात् । सर्वभैषज्यम् ॥ हरिणस्य [7] इति बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २९ ॥ बन्धनं विषाणं हरिणस्य । तस्यैव पायनमाचमनं हरिणलोममिश्रम् । शङ्कुधानं कथितम् [8] । तत् प्रदीप्योदके निर्वाप्य तेनोष्णेनोदकेनापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति' क्षेत्रियगृहीतम् । बन्धनादीनामवज्वालोदकम् । अतश्च षष्ठीसमासः । पूर्वो द्वन्द्वः । बन्धनं पायनमाचमनं च बन्धनपायनाचमनानि । तेषां शङ्कुधानावज्वालं बन्धनपायनाचमनशङ्कुधानावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ अमितमात्रायाः सकृद्गृहीतान् यवानावपति ॥ ३० ॥ अपरिमितपरिमाणाद् यवराशेः सकृद् हस्तेन गृह्णाति यवान् । प्रत्यृचमावपति । ग्रहणं तु सकृत् ॥ भक्तं प्रयच्छति ॥ ३१ ॥ अभिमन्त्र्य भक्तं ददाति ॥ मुञ्चामि त्वा [10] इति ग्राम्ये पूतिशफरीभिरोवनम् ॥ ३२ ॥ ग्राम्यो व्याधिः । मिथुनसंयोगात् पूतिदूरिति

प्रामस्याभिधानः ॥ दृतिनस्य पर्ययः ॥ दानगंधामामिका ॥ नाभिमिति अमोदनस्य पयस्त्वावाथिनाम
यवतीनिमंत्र ॥ [illegible] ॥ भक्तमयवतीति मंत्र रतनं ॥ ७ अरण्यनिश्रामणामयत्रानां ब्रालेखान
नर्यंतानामिति वान ॥ अरण्यनिन अरण्यात् ग्रामात् गामयानि [illegible] पयस्तेनरक्षाला पर
ण्यानित्र अरण्य ग्रामयान: [illegible] कालवमिति वानि विक्रमो वत्याल: मा धनतानु
॥ ७ मुग्रारे सुवृत्ताश्चानयति ॥ अनुवाकाभ्यां मुब्रत्रार्थ कथाश्चस्त्वस्य आस्थवनसवृक्रमभेदानु ॥
सर्वभैषज्यानिधानाभावात् ॥ कृत्स्नक्रमभेदः सर्वभैषज्यार्थः ॥ ग्रामसंग्रहणार्थान् ॥ ७ इति श्रीमु
द्राभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थाध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ब्राह्मणा जनता हतेनित्र
कायां नीचैः कृत्वा जपन्ता [illegible] नमस्त [illegible] कायस्य [illegible] मन्न
नरत्वान् ॥ पाशमयस्यार्थभिमंत्र्यानि [illegible] ॥ [illegible] अभिमंत्र्य ॥ ७ कमुकत्रा
कलंसंसृत्य [illegible] जिनाव्रकारं ज्वालेन ॥ कमुकः बंधनः कार्मुक इति यस्य नाम भवति तत्
स्य शाकलं कमुक शाकलं [illegible] नाभ्युत्य जीर्णवास समारं चर्मणा अवकरः उत्कुरीटिका
तृणानि मन्यन्ते [illegible] विषेरु [illegible] सामान्याभावात् ॥ ७ संपातवत्स रूपा [illegible]
पालाभ्यां दृग्धाभ्यां [illegible] पिण्डानन्तरं [illegible] ॥ संपातवतीति [illegible]
ति ॥ कथमुच्यते विषेण [illegible] ॥ विषेरु
॥ [illegible] पिण्डान् संपातवतः [illegible] ॥ ७ हरिद्रा संपि
पिबायति ॥ हरिद्रामीसम्भा ॥ [illegible] अभिमंत्र्य [illegible] पाययति ॥ वि
षेरुतं ॥ ७ रोहिणीत्यवन [illegible] ॥ रोहिणीत्यनेन सूक्तेन अभिमंत्र्य लक्ष्यमाणवनतत्र
ले [illegible] ॥ ७ [illegible] पाययति ॥ ७ [illegible] ॥ [illegible]
भिमंत्र्या ॥ [illegible] ॥ ७ [illegible] मणिं बध्नाति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
सूक्तेन कापील [illegible] संपातवतः कृत्वा [illegible] हस्तेनाव सि
ञ्चति व्याधितस्य [illegible] हस्तेन पुटकमेकैकं [illegible] सर्वभैषज्यं ॥ ७ तयापूर्व मिति

प्रसिद्धाभिधानः । पूतिशफर्यः पूतिगन्धा मत्सिकाः । ताभिर्मिश्रमोदनं श्रपयित्वा व्याधिताय । प्रयच्छतीति प्रकरणात् । 'भक्तं प्रयच्छति'[1] इति प्रकरणम् ॥ अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ ३३ ॥ अरण्ये तिलाः । अरण्ये शणाः । अरण्ये गोमयानि । शान्ता ओषधयः । एतैरवज्वालः अरण्ये तिलशणगोमयशान्तावज्वालः । तेनापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति । विकल्पोऽवज्वालसाधनत्वात् ॥ मृगारैर्मुञ्चेत्याप्लावयति ॥ ३४ ॥ अनुवाकाभ्यां[2] 'मुञ्च शीर्षक्त्या'[3] इत्यृचा । आप्लावनमवनक्षत्रे । क्रमभेदः । सर्वभैषज्यविधानाभावात् ऋचः क्रमभेदः । सर्वभैषज्यार्थः मृगारवद्यथा स्यात् ॥ इति श्रीमहावेदार्थविदः भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो जज्ञ[4] इति तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयत्यभ्युक्षति ॥ १ ॥ 'नमस्तक्षकाय' इत्युक्त्वा जपन्निदमुत्तरं[4] च सूक्तमनन्तरत्वात्[5] । आचमयति । अभिमन्त्र्य विषे रुतमभ्युक्षति । अथवाऽभ्युक्ष्य अभिमन्त्रयते ॥ क्रुमुकशकलं संक्षुद्य दूर्शजरदजिनावकरावज्वालेन ॥ २ ॥ क्रुमुकः बधकः । कार्मुक इति यस्य नाम भवति । तस्य शकलं क्रुमुकशकलम् । उदकेनाभ्युक्ष्य जीर्णं वासः । जरच्चर्म । अवकरः उकुरटिकातृणानि । अन्यतमेनावज्वालेनावसिञ्चति विषे रुतम् । निर्देशसामान्यात् ॥ संपातवत्युदपात्र ऊर्ध्वफलाभ्यां दिग्धाभ्यां मन्थमुपमथ्य रयिधारणापिण्डानन्वृचं प्रकीर्य छर्दयते ॥ ३ ॥ संपातवति उदपात्रे मन्थं मथ्नाति । कथम् । उच्यते । विषेण पुङ्खिताभ्यामिषुभ्यामुपमथ्य रयिधारणापिण्डान् खात्वा छर्दयते विषे रुतम् । रयिरिति धननाम[5] । धारयतीति धारणा भूमिः । तन्मयान् पिण्डान् । संपातयुक्तं प्रकिरणम् ॥ हरिद्रां सर्पिषि पाययति ॥ ४ ॥ हरिद्रा प्रसिद्धा । तां चूर्णीकृत्य घृते प्रक्षिप्याभिमन्त्र्य सूक्ताभ्यां[6] विषार्तं पाययति विषे रुतम् ॥ रोहिणी[7] इत्यवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ ५ ॥ रोहिणीत्यनेन सूक्तेनाभिमन्त्र्य लाक्षेणापगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति ॥ पृषातकं पाययति । पृषातकं घृतक्षीरम् । तदभिमन्त्र्य पाययति । अभ्यनक्ति ॥ ६ ॥ घृतेनाभिमन्त्र्य । रोहिण्येति केचित् ॥ आ पश्यति[8] इति सदंपुष्पामणिं बध्नाति ॥ ७ ॥ सदंपुष्पा त्रिसन्ध्या । मणिग्रहणं मणिबन्धनस्थापनसंप्रत्ययार्थं मण्याकारार्थं च । पिशाचनाशनम् ॥ भवाशर्वौ[9] इति सप्त काम्पीलपुटानपां पूर्णान् संपातवतः कृत्वा दक्षिणेनावसिच्य पश्चादपविध्यति ॥ ८ ॥ 'भवाशर्वौ मन्वे वाम्' इति सूक्तेन काम्पीलपर्णपुटान् सप्त उदकेन पूर्णान् संपातवतः कृत्वा प्रत्यृचं दक्षिणेन हस्तेनावसिञ्चति व्याधितम् । सव्येन हस्तेन पुटमेकैकं पश्चाद् व्याधितस्य क्षिपति । सर्वभैषज्यम् ॥ त्वया पूर्वम्[10] इति

कोशेनचर्मणीति कोशेनचर्मणा चूर्णानि भक्तोभिषंचंत्या फलचूर्णानि फला कोशेनचर्मणाभिमंत्र्या
भिमंत्र्य भोजयति ॥ मूलकांड ॥ अथ बालकारे चूर्णानि प्रदिश्याल कुर्यात् ॥ पित्र्यावस्थहीनाय ॥ ७ ॥
ज्वालापीठं वज्रो वि ॥ मिषज्योपित्र्यावस्थह सर्वेनो विषस्य अभिमंत्र्य ॥ ७ ॥ उतामृतासुरित्य
मिः गृहीतस्य आन्तः कर्म यथोक्तं ॥ अमृतिस्थहीन त्रिवर्गसूत्र्यं बुध्नस्तस्मात्कर्माभिमंत्र्य पाययति ॥ ७ ॥
कुष्ठलिंगाभिः नवनीतमिश्रेण प्रतिहारं प्रलिंपति ॥ योगिरित्र जायपाठ इति सूक्तेन जम्भ्यादि नस
दनहीन हेडं यवस्वसूक्ताभ्यां समुच्चिताभ्यां नवनीतमिश्रेण कुष्टेन अप्रतिहारं प्रलिंपति ॥
कुष्टनामेन नवनीतहारार्थं कार्यं तज्ज्वरभैषज्यं ॥ ७ ॥ ... लिंगाभिः ... प्रातः ... त्या ... ताः ॥ ह
गन्धर्मानि सूक्तरात्रौ मानेति नरास्यला सापर्याययताम् ॥ फाटामूलं ... रे पाययति ॥ जरुषो
भैषज्यं ॥ ७ ॥ अथ जघ्नानामानि तस्मानि कारिष्टकोपपादयति ॥ बसेतज्ञानमनुमायदत्यनेन सु
निकारिष्टग्रहानच प्रपादयति ॥ कोनिविसर्जानिस्थहानि नगामयति ॥ पूर्वेण पाययति
॥ ओरस्थवागागृस्यनू नकलहलाभूतादि ॥ ७ ॥ मंथान्न मंत्रोपस्थानमादित्यस्य ॥ मंथवि
त्रोषाव्याभिवित्राष: ॥ मंथंपाययति ॥ सर्वेभैषज्यमथवा च मथति ॥ उपस्थानमादित्यस्यो
भयोरंगमंथ्यानमन्योरुपस्थानमिति सकृत्स्याद् अभ्यासमंपातानां सतेरिवसाङ्गानिभिरेको होमः ॥
पृथिव्यै स्वाहेति नु थो होमाः ॥ उत्तमाभ्यां भगाभ्यासत्स्य ॥ ७ ॥ पृथिव्यां पृथिव्यामपातानसर्वेणम
तेन कृमित्तवेण सूक्तेन बध्नाति ॥ ७ ॥ तोप्रसादं समब्रूयाति ॥ यो पृथिव्यां संपातानोपहितोवारक
लत्रानीतानानयति ॥ सर्वभैषज्ये ॥ इमंयवमिति जननयवबध्नाति ॥ आज्यतन्त्रं ॥ ७ ॥ पवित्रोष्णु
दृशीलक्षणे कोशिकभाष्ये चतुर्थोध्यायः चतुर्थी कण्डिका ॥ ७ ॥ हरहो तितनसकायत्कन ॥ व्रासन
जनार्दनएतस्मकर्म सर्वेकर्माति रिक्तार्थे निकरणात् ॥ नसकाप्रत्ययनचोनरो भिग्रहण्यो विभागो विभ
क्त्यनरयोगात् ॥ तस्माद्रहितैत्यस्य सकृत्स्य प्रति कर्मान्तरकर्मानिर्देशः ॥ ७ ॥ द्वितीयया ग्रहणीयतोप
योदकर्मातिर यंग्रहणीकटकबंधस्यर्थ: ॥ कथंकटकबंधमाह ॥ ७ ॥ सर्वपरिक्रामति ॥ सूत्रोदितोथ
दक्षिणं ये पाकरोतिबंधतः ॥ ७ ॥ शिरस्वाविषसंबाधश्नाति ॥ द्वितीययाविषमंत्राथशिरस्वाव ध्नाति ॥ अथ
वा रस्तबाध्नाति ॥ एवंग्रहणीयं ॥ ७ ॥ तृतीयया प्रमज्जति ॥ तृषामेरवोरुति पादत्रारार्को विषमनी
यतीत्यर्थः ॥ विसर्जनमामृदादिविपर्ययेण ॥ ७ ॥ चतुर्थ्यां दक्षिणामपर्धानं दक्षवर्णे: प्रक्षाल्य हिमपि
विरस्थावं ॥ दक्षिणादक्षिणांतृणे: प्रकर्षेण कर्षयित्वा जाहमभिमुखः प्रक्षिपति ॥ तृणानि च मुष्
त्वनयाभिमंत्र्य अपर्धारस्यायाविधिकर्मेदं दक्षिणाशब्देनव्यधानात् ॥ अनन्तरस्वधत्वं वर्मभेदह

कोशेन । शमीकोशेन । शमीचूर्णानि भक्ते ॥ ९ ॥ मेषशृङ्ग्याः फलचूर्णानि शम्याः कोशेन भोजने प्रक्षिप्याभिमन्त्र्य भोजयेत् ॥ अलंकारे ॥ १० ॥ अथ चालंकारे चूर्णानि प्रक्षिप्यालंकुर्यात् पिशाचगृहीताय ॥ शालां परितनोति ॥ ११ ॥ मेषशृङ्ग्या पिशाचगृहं सर्वतो वेष्टयत्यभिमन्त्र्य ॥ उतामृतासुः[1] इत्यमतिगृहीतस्य भक्तं प्रयच्छति ॥१२॥ अमतिगृहीतः त्रिवर्गशून्यबुद्धिः । तस्मै भक्तमभिमन्त्र्य प्रयच्छति ॥ कुष्ठलिङ्गाभिर्नवनीतमिश्रेणाप्रतीहारं प्रलिम्पति ॥ १३ ॥ 'यो गिरिष्वजायथाः'[2] इति सूक्तम् । 'अश्वत्थो देवसदनः'[3] इति द्वे ऋचे । आभ्यां पूर्वसूक्तसमुच्चिताभ्यां नवनीतमिश्रेण कुष्ठेन अप्रतीहारं प्रलिम्पति । कुष्ठं नामैतत् परिहारार्थं कथितम् । ज्वरभैषज्यम् ॥ लाक्षालिङ्गाभिर्दुग्धे फाण्टान् पाययति ॥ १४ ॥ 'रोहिण्यसि'[4] इति सूक्तम् । 'रात्री माता'[5] इति च । रोहिणीशब्दस्य लाक्षापर्यायत्वात् । फाण्टानुष्णान् क्षीरे पाययति । अरुषो भैषज्यम् ॥ ब्रह्म जज्ञानम्[6] इति सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति ॥ १५ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्' 'अनाप्ता ये'[7] इत्यनेन सूतिकागृहीतमरिष्टगृहीतं च प्रपादयति । कानिचित् पदानि गृहान्निष्क्रामयति । 'पूर्वं प्रपाद्य प्रयच्छति'[8] । अरिष्टं नामाङ्गस्यन्दनकलहलाभूतादि ॥ मन्थाचमनोपस्थानमादित्यस्य ॥ १६ ॥ मन्थशेषो व्याधिशेषे । मन्थं पाययति । सर्वभैषज्यम् । अथ चाऽऽचमयति । उपस्थानमादित्यस्य । उभयोरङ्गं मन्थाचमनयोरुपस्थानमिति । सूक्तस्य द्विरभ्यासः ॥ संपातानां सत्त्वे । दिवे स्वाहा[9]... ॥ १७ ॥ त्रिभिरेको होमः । पृथिव्यै स्वाहेति चतुर्थो होमः । उत्तमाभ्यामृग्भ्यां[10] प्रत्यृचम् ॥ द्वौ पृथिव्याम् ॥ १८ ॥ पृथिव्यां संपातौ । न सर्वेण सूक्तेन । क्वचित् 'सर्वेण सूक्तेन'[11] वचनात् ॥ तौ प्रत्याहृत्याप्लावयति ॥ १९ ॥ यौ पृथिव्यां संपातौ तौ गृहीत्वोदककलशे नीत्वाप्लावयति । सर्वभैषज्यम् । सयवे चोत्तरेण.. ॥ २० ॥ इमं यवमित्यनेन[12] यवं बध्नाति । आज्यतन्त्रम् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका ॥ ॐ । दर्दिहि[13] इति तक्षकायेत्युक्तम्[14] ॥ १ ॥ 'ब्राह्मणो जज्ञे'[15] इत्येतत् सूक्तं सर्वकर्मातिदेशार्थमितिकरणात् । तक्षकायेत्ययं न चोत्तराभिग्रहणविभागो विभक्त्यन्तरयोगात् । तस्मात् 'दर्दिहि' इत्यस्य सूक्तस्य प्रतिकर्मान्तरं कर्मातिदेशः ॥ द्वितीयया ग्रहणी ॥ २ ॥ 'यत्ते अपोदकम्'[16] इति इयं ग्रहणी कटकबन्ध इत्यर्थः ॥ कथं कटकबन्धः । आह । सव्यं परिक्रामति ॥ ३ ॥ मृदादितोऽप्रदक्षिणं रेखां करोति बन्धेन ॥ शिखां सिचि स्तम्बानुद्ग्रथ्नाति ॥ ४ ॥ द्वितीयया विषरुताय शिखां बध्नाति । अथवा सिचि स्तम्बान् बध्नाति । एवं ग्रहणी इयम् ॥ तृतीयया प्रसर्जनी ॥ ५ ॥ 'वृषा मे रवो'[17] इत्यनया पृदाकुविषमपनीयत इत्यर्थः । प्रसर्जनमात्रं मृदादिविपर्ययेण ॥ चतुर्थ्या दक्षिणम् अपेहि[18] इति दंशम तृणैः प्रकर्ष्याहिमभिनिरस्यति ॥ ६ ॥ दंशम प्रदक्षिणं तृणैः प्रकर्षेण कर्षयित्वा अहिमभिमुखः प्रक्षिपति तृणानि । 'चक्षुषा'[19] इत्यनयाभिमन्त्र्य । 'अपेह्यरिः'[18] इत्यस्य विधिकर्मेदं दक्षिणशब्देन व्यवधानात् । अतश्च प्रत्यृचं कर्मभेदः । इ-

नरघाहिमं च समुच्चयः स्यात् ॥ पूर्तोऽर्हः ॥ मन्त्रमानो यस्मादेवत्वादित्यादिना दिष्टः तदेवाथ भिन्निरम्य
न्ति ॥ ॐ पंचम्याः वल्मीकपलल ज्वालेन ॥ केरान दम्भ इत्यनया वल्मीकं ॥ निचपल दव वल्मीकपलल ज्वलने
वल्मीकपलल ज्वालेन नावसंचर्न दृष्ट ॥ ७ ॥ षष्ठ्यालो या पंक्तुन ॥ आसिलस्य तेमातस्यनिपत
नया आलीन्या पाययस्तेना लिंबध्नाति ॥ ननीयानिर्देशान् ॥ नालिस्यैवकेपकरणात् ॥
[illegible] ॥ ७ ॥ पाम्याम पुत्र मूत्र पाययति ॥ पात्र स्थस्य मधुनो मंड का
काराः पुत्रा पानो पाययति विलिप्ता ॥ अलिंगी वाङ्गने ऽपल्याभ्या ॥ ७ ॥ नवाभ्या जावित्सु करण
पायपनी निर्दोषः ॥ प्रकरणात् ॥ कर्णाभ्यां वित्यनयाभ्यां विसूर्णमभिमन्त्र्य पाययति ॥ त्रिः पूर्व
याम संपातायति ॥ श्वाविच्छलाकियाल्मीणिभुक्तानि पश्यन् ॥ नयाम्याविलसनं च पलाशमाशा
नि ॥ पंपसंपाताः सपस्त्रष्टत्वात् ॥ जालकर्मवत् ॥ त्रिः शुक्रोऽजानातं त्वगाकलवत् ॥ ७ ॥ दवा
भ्यालाबु नावमयति ॥ नातु बमिस्सनया अलाबु मुद्रकंठलाभिमन्त्र्या नेमयति निविषकेशं ॥ ७ ॥ अ
कादक्यानाभिबध्नाति ॥ नातु बमित्यनया अलाबुनाभिं बध्नाति ॥ पूर्वस्यैवालाबुनः पूर्वकर्मशेषत्वा
त् ॥ ७ ॥ मधुलाबुषलिंगाभिः स्वल्कुलपर्णामधुधमधूमयेपाययति ॥ एकावमरनिमधुलाबुष्ट्व

त्यः पंचकष्टपोसीनिरष्टधिं ॥ स्वल्कुलपर्णीका बमाष्टनामधुनालोडितेनु मक्तुषु नज्वरीष्ट्वा म्यांसू
काभ्याजाभिमन्त्र्यात्न भुक्ते ॥ विषरूपाः ॥ ७ ॥ [illegible] नि ॥ रस्मनोद्धारे बुध्वेदाल्पणकरोति ॥ विषद
षणी कृतराभिः ॥ ७ ॥ अमितल्पानमिश्रिताजान्यायुयानि ॥ आना कृष्णा अहिधुस्तानभिमन्त्र्य पाययति ॥
मंडघलाजनिभेषज्या ॥ ७ ॥ यद्भल्कोहिनअर्वणमुधिसंपातानानयति ॥ दविभनाराबामिः मन्त्रलिंगाज
नितस्य मूर्धिसंपातानानयति ॥ ब्रन्नरावशनेब जनान् ॥ ७ ॥ आतमशविकलाय मल काण्डेनकृत्ता ॥
क्षीरमूलकर्मीणः साधनं ॥ कथमाह काण्डेन तस्य सीधनकारः कथितो वीरन्तस्यः कमिहनप
मामान्यान् ॥ बालानूकम्पाय काण्डसव्य परिवेष्ट्य सभिनति ॥ अन्नपस्यादधाति ॥ ननोननरसाभिधना
दधानात् ॥ अजावेत्ववननमूत्रग्रहणात् ॥ एकस्त्राकरीरेकास्त्रा काण्डेन समन्तस्यात् ॥ ७ ॥ माप
मास्वत्र ॥ उदकारानि ॥ मार्हयामीय्यसलन्यमध्येयथानरत्वात् ॥ ७ ॥ पश्वमास्याजुल्प विमुसलं तु
धूतवतोनाम्यकेनपि पयोलारतात् निताप्य ॥ पश्चात्मसौतुरूपविष्टायाबोलसमुल्सगेके तोऽपि
धोमनाथ्यमुसलंतु भेननुवनीतानकेन परिहत्य कुमारं लोमिणनालुनिपातयति ॥ त्रिस्तापनमूत्रा
ष्टानः कमभराङ्गु ॥ जामिजनवनात् ॥ ननालिकसंज्ञाभावाद्वा ॥ ७ ॥ शमुभिर्नवनीतमिश्रैः परः स्थः ॥

तत्था हि मन्त्रसमुच्चयः स्यात् ॥ यतो दष्टः ॥ ७ ॥ अह्यभावे यस्माद्देशादिति अहिना दष्टस्तं देशमभि निरस्यति ॥ पञ्चम्या वलीकपललावज्वालेन ॥ ८ ॥ 'कैरात पृश्न'[1] इत्यनया । वलीकानि च पललं च वलीकपललानि । तैरवज्वालो वलीकपललावज्वालः । तेनावसिञ्चति दष्टम् ॥ षष्ठ्याऽऽर्त्नीज्यापाशेन ॥ ९ ॥ 'असितस्य तैमातस्य'[2] इति षष्ठी । अनया । आर्त्न्या ज्यापाशः । तेनार्तं बध्नाति । तृतीयानिर्देशात् । अवज्वालेनेत्येके प्रकरणात् ॥ द्वाभ्यां मधूद्वापान् पाययति ॥ १० ॥ पात्रस्थस्य मधुनो मण्डलाकारा मधूद्वापाः । तान् पाययति विषरुतम् । 'आलिगी' 'च उरुगूलाया'[3] इत्याभ्याम् ॥ नवम्या श्वावित्पुरीषम् ॥ ११ ॥ पाययतीति शेषः प्रकरणात् । 'कर्णा श्वावित्'[4] इत्यनया श्वावित्पुरीषमभिमन्त्र्य पाययति ॥ त्रिःशलल्या मांसं प्राशयति ॥ १२ ॥ श्वाविच्छलाकया । त्रीणि शललानि यस्याः सा । तया श्वावित्संबन्धं मांसं प्राशयति । न च संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् । जातकर्मवत्[5] । त्रिशलल्या जातरूपशकलवत्[5] ॥ दशम्याऽलाबुनाऽऽचमयति ॥ १३ ॥ 'ताबुवम्'[6] इत्यनया अलाबुन्युदकं कृत्वाभिमन्त्र्याचमयति विषरुप्तम् ॥ एकादश्या नाभिं बध्नाति ॥ १४ ॥ 'तस्तुवम्'[7] इत्यनया अलाबुनाभिं बध्नाति पूर्वस्येवालाबुनः पूर्वकर्मशेषत्वात् ॥ मधुलावृषलिङ्गाभिः खलकुलपर्णीं संक्षुद्य मधुमन्थे पाययति ॥ १५ ॥ 'एका च मे'[8] इति मधुलाशब्दवत्यः 'यद्येकवृषोऽसि'[9] इति वृषलिङ्गाः । खलकुलपर्णीं काचमादनीं मधुनाऽऽलोडितेषु सक्तुषु जर्जरीकृत्याऽऽभ्यां सूक्ताभ्यामभिमन्त्र्य ॥ उत्तराभिर्भुङ्क्ते ॥ १६ ॥ अन्नं भुङ्क्ते विषरुतः ॥ द्वारं सृजति ॥ १७ ॥ दंश्मनो द्वारं मुखं शस्त्रेण करोति । विषदूषणीभिरुत्तराभिः[10] ॥ अग्निस्तक्मानम्[11] इति लाजान् पाययति ॥ १८ ॥ लाजा भृष्टा व्रीहयः । तानभिमन्त्र्य पाययति मण्डं कृत्वा । ज्वरभैषज्यम् ॥ दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपातानानयति ॥ १९ ॥ दवे भवो दावोऽग्निः । तत्र ताम्रस्रुवेण ज्वरितस्य मूर्ध्नि संपातानानयति । तन्त्रं 'दावे' इति वचनात् ॥ ओते म[12] इति करीरमूलं काण्डेनैकदेशम् ॥ २० ॥ करीरमूलं क्रिमिणः साधनम् । कथम् । आह । काण्डेन तस्य साधनम् । करीरः कथितो वेदितव्यः । क्रिमिहननफलसामान्यात् । 'बालान् कल्माषे काण्डे सव्यं परिवेष्ट्य संभिनत्ति । प्रतपति'[13] । ततोऽनन्तरं समिध आदधाति तद्वत् । स्रजवत्[14] खननं मूलग्रहणात् । एकदेशं करीरैकदेशं काण्डेन समं न स्यात् ॥ ग्रामात् पांसून् ॥ २१ ॥ उत्किरति । आहरति ग्रामात् पांसूनुपमथ्य[15] । यथान्तरत्वात्[16] ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपस्थे मुसलबुध्नेन नवनीताभ्यक्तेन त्रिः प्रतीहारं तालुनि तापयति ॥ २२ ॥ पश्चादग्नेर्मातुरुपविष्टाया बालमुत्सङ्गे कृत्वा अग्नौ प्रताप्य मुसलबुध्नेन नवनीताभ्यक्तेन प्रतिहृत्य कुमारं क्रिमिणं तालुनि तापयति त्रिः । तापने मन्त्रावृत्तिः कर्मभेदात् । अग्निः अत्र वचनात् । न तान्त्रिकस्तन्त्राभावाच्च ॥ शिग्रुभिर्नवनीतमिश्रैः प्रदेग्धि ॥ २३ ॥

ग्राम्यफलैर्नवनीतमिश्रैः सर्षपेणाप्लासपत्रेण महत्त्वमिति मन्त्रस्य सूक्तेन ॥ ७ एकविंशतिनु शीर्षाणि मिन
क्षीतमर्वाकं ॥ जीर्णान्युशीराणि जरद्भवनानुशीराणां चूर्णकरणमस्मिन्नवार्यास्माश्विनामुरसभिन्त्रमि
महत्वः ॥ उक्तेन ॥ ७ उशीराणि समुच्चयैकविंशति ॥ जीर्णान्युशीराणि एकविंशतिं कृत्वा समुच्चित्य ॥ ७
एवं विशत्या सहानुपूर्वपानीयं पातितेनोदकेनाप्लावयत्सा च तस्य बीनु ॥ अमुनाह्यनेन ॥ ७ आर्यावर्तवानीति
वर्षाणि नैऋत्ये स्थितस्तीरोदनमश्नाति ॥ भस्याङ्कत्वा पश्चिमास्य स्थितः क्षीरोदनमश्नाति ॥ रसोऽभिषज्य ॥
पारयामि त्वाम भक्षौभं प्र पश्यन्ति ॥ मण्डूकसूक्तस्य कर्मणि मन्त्रपाठ पठति ॥ ७ ॥ जपेत् ॥ एतत्सर्वं जप
मानमयसम्भुक्त्वाति ॥ वदत्यानु ॥ विषपलसे ॥ ७ अस्मिन्नसमिति नित्यकुलेनाश्वेतेन पानवनात्ववसितं
ति ॥ स्नानं संसृष्टकलेन पाणिना संपातेन तद्वनान् ॥ ७ इति दारिलभट्टदारिलकृतौ कौशिकसूत्रवृत्तौ चतुर्थ
ध्यायस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥ ४ ॥ आयुर्यद् इति साधु पत्नीलेनसपानवन्तं वधानि ॥ मूलकस्य सर्षपविकारः
सर्षपस्तम्बाणि व्याप्तानि ॥ सार्षपतैलं नेत्रलं पातनकरोति ॥ सपानवर्च्चनेन तैलस्य गुणविधानाच्चानु
ग्रहोम चाज्यमेव ॥ दक्षिणतडदपात्रे आज्याहुतो नामिस्यान्यग्रहणात् ॥ सार्षपदर्शनतश्चितः नेत्र
स्य बन्धनं माभूत् ॥ ७ ॥ काण्डमालिप्य सर्षपकाण्डतैलेनाभ्यज्य बध्नाति ॥ निमकर ॥ णानु ॥ संपातानां
वेष्यतानु ॥ ७ ॥ एकं त्वानुसम्पश्यति ॥ सार्षपं त्वाकं तैलेनु मिश्रं सम्पश्यति ॥ ७ ॥ चत्वारिंशत्कफलानि मथ
यति ॥ पुनः सम्पश्यति ग्रहणं एकानां न भूत् ॥ ७ ॥ क्षीरले हमानं ॥ क्षीरले हमानं ॥ क्षीरले हमानं ॥ क्षी
रलेढि निसृतानि क्षीरलेहलेनाकोअङ्के ॥ ७ आश्यानि ॥ सर्वाण्यक्षीराणि भेषज्यानि ॥ लिम्पुपवचना
नु ॥ पूर्वोऽप्युद्दिष्टमानस्यमाह किंवचनानु ॥ ७ ॥ अग्निरिवैतत्क ॥ दावुलोहितमात्रणमूर्धि संपातानाना
नयति ॥ इत्यस्यभवति ॥ ज्वरभैषज्यं ॥ ७ इमा या स्तन स्ववतीति एषु भूमो जाता तात्त्वालिनावसिंचति ॥ २
स्वास्थ्यः जातरक्षभूमो जातानास्ताभिरवज्वालिनाभिरुदकेन मन्तेनानावसिंचति ॥ स्वयंभेषज्यं ॥ ७
शीर्षफाटकं ॥ शीर्षमदनं फाटमीषत्कुष्णमुदकं ॥ पुष्टाः विभीतकपालानि ॥ एतज्ज्वालिनानवनतस्य
वसचाति ॥ ७ निकटाभ्यां ॥ निकटाव्रणिकटार्चानिकटेन कराभ्यां कराभ्यां फाटज्वालिनानवनतस्यावसि
चति ॥ ७ ॥ कन्याञ्चिपानामिसोषध्याभिमन्त्रितयत ॥ सन्न्याम्यागान्तृयासलुषीरितिलिम्पुपनपानु ॥ अभ्य
र्चन्ति ॥ ७ ॥ तामा
वर्षेणापुमहणानु ॥ नहरतिकेनार्थगुलत्वानु ॥ यथा य सर्वाणापि वरेमिनिमन्त्रोकयाभयावृष्टिनि ॥ ७ ॥ मा
रुतानामथ्यर्थः ॥ इति नमा रुतानां मन्त्राणां इत्यस्मिन्कर्मणि अपि तमस्यागमनं भवति ॥ पर्षस्थितिद्रानानु ॥
मारुतानाममन्त्राहहगण्डवीत्स्य र्थः ॥ कृत्कर्मणोः रूमीनिषष्टी अनक्तेनषामपिजलोहरभेषज्यमेते

शिग्रुफलैर्नवनीतमिश्रितैः प्रकर्षेण लिम्पति 'ओते मे'[1] इत्यभिमन्त्र्य सूक्तेन ॥ एकविंशतिमुशीराणि भिनद्मि '[2] इति मन्त्रोक्तम् ॥२४॥ जीर्णान्युशीराणि जरद्वचनात्[3]। उशीराणां चूर्णकरणमश्मना। 'दहाम्यग्निना मुखम्'[2] इत्यग्नौ प्रक्षेपः। सूक्तेन ॥ उशीराणि प्रयच्छति ॥ २५ ॥ जीर्णान्युशीराणि एकविंशतिं क्रिमिणे प्रयच्छति ॥ एकविंशत्या सहाप्लावयति ॥ २६ ॥ संपातितेनोदकेन। आप्लावनसाधनत्वात्। क्रिमिनाशनम् ॥ आ यं विशन्ति[4] इति वयोनिवेशनशृतं क्षीरौदनमश्नाति ॥ २७ ॥ अस्या ऋचः। पक्षिवासकशृतं क्षीरौदनमश्नाति। रक्षोभैषज्यम् ॥ परि द्यामिव[5] इति मधुशीर्षं[6] पाययति ॥२८॥ मण्डकम्। सूक्तस्य कर्म। अभिमन्त्र्य पाययति ॥ जपंश्च ॥२९॥ एतत् सूक्तं 'जपन्नाचमयत्यभ्युक्षति'[7] चकारात्। विषरुतम् ॥ अस्थिस्रंसम्[8] इति शकलेनाप्स्विटे संपातवताऽवसिञ्चति ॥ ३० ॥ शान्तवृक्षशकलेन। पाणिना संपातवद्वचनात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

ॐ। आबयो[9] इति सार्षपं तैलं संपातवन्तं बध्नाति ॥ १ ॥ सूक्तस्य। सर्षपविकारः सार्षपः। तन्मणिं बध्नाति। सार्षपतैलेनैव संपातवन्तं करोति। संपातवच्च तैलं गुणविधानार्थम्। तन्त्रहोमेष्वाज्यमेव। 'दक्षिणत उदपात्र आज्याहुतीनाम्'[10] इत्याज्यग्रहणात्। सार्षप इति तद्धितः। तैलस्य बन्धनं मा भूत् ॥ काण्डं प्रलिप्य ॥ २ ॥ सर्षपकाण्डं तैलेनाभ्यज्य। बध्नातीति प्रकरणात्। संपाताः स्युर्बन्ध्यत्वात्[11] ॥ पृक्तं शाकं प्रयच्छति ॥ ३ ॥ सार्षपं शाकं तैलेन मिश्रं प्रयच्छति ॥ चत्वारि शाकफलानि प्रयच्छति ॥ ४ ॥ प्रयच्छतिग्रहणं पृक्तानां मा भूत् ॥ क्षीरलेहमाङ्क्ते ॥ ५ ॥ क्षीरं लेढीति कर्तरि क्षीरलेहः। तेनाक्षी आङ्क्ते ॥ अश्नाति ॥ ६ ॥ सर्वाण्यक्षिरोगभैषज्यानि लिङ्ग्युपतापवचनात्[12] पूर्वाणि उद्विजमानस्य[13] आह। किम्। वचनात् ॥ अग्नेरिव[14] इत्युक्तं दावे ॥ ७ ॥ 'दावे लोहितपात्रेण मूर्ध्नि संपातानानयति'[15] इत्यस्य भवति। ज्वरभैषज्यम् ॥ इमा यास्तिस्र[16] इति वृक्षभूमौ जातावज्वालेनावसिञ्चति ॥ ८ ॥ वृक्षस्याधः जाताः वृक्षभूमौ जाताः। ताभिरवज्वालिताभिरुदकं तप्तं तेनावसिञ्चति। केशक्षयभैषज्यम् ॥ शीर्षफाण्टाक्षैः ॥ ९ ॥ शीर्षे मदनम्। फाण्टमीषदुष्णमुदकम्। अक्षाः बिभीतकफलानि। एतेऽवज्वालिताः अवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ निकटाभ्याम् ॥ १० ॥ निकटा च निकटा च निकटे। ताभ्यां निकटाभ्याम्। फाण्टावज्वालेनावनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ कृष्णं नियानम्[17] इत्योषध्याभिः श्चोतयते ॥११॥ सूक्ताभ्याम्। मन्त्रोक्त्या 'सस्रुषीः'[18] इति लिङ्ग्युपतापात्[12]। अभिवर्षणेषु[19] ग्रहणान्नेति चेन्न अर्थसूक्तत्वात्। यथा 'अथर्वाणं पितरम्'[20] इति मन्त्रोक्त्या 'अया विष्ठा'[21] इति ॥ मारुतानामप्ययः ॥ १२ ॥ मारुतानां मन्त्राणामप्ययः। अस्मिन् कर्मण्यपि तेषां गमनं भवति। षष्ठीनिर्देशात्। मारुता नाम मन्त्रा इह गच्छन्तीत्यर्थः। 'कर्तृकर्मणोः कृति'[22] इति षष्ठी। अतश्च तेषामपि जलोदरभैषज्यमेत-

नुकर्मयेतुनरपिवर्णैकत्तुकर्मसुमक्रतागमनंव्या॰ख्यातं॥ तेषांनत्रसक्तुषी॥ हिमवनदीतिग्रहणमनर्थ
कमनंलेवृत्तिस्थत्वात्॥ इदंवनंनसत्रेभतयारूपन्नौघिनव्यस्यात्॥ ७॥ हिमवतइतिस्वरूपमेवानर्थमा
माहात्म्यवलोके॥ गैपकृताभ्योरमुद्रकमाहार्यगृहद्वारनवणजैन्नाइरिणामभिस्मिनत्र॥ ८॥ अपच
वपादीनृपवपवाग्निनपरस्परणानृकाष्ठैरापेपर्याति॥ अनेनसूक्तेनपरस्परनापवत्रातस्त्राधिक
स्वकपाइव पार्श्वावस्थानृ॥ नैषांचाग्निनकपालस्यकृत्वाकाष्ठैरादिपर्यानसक्तेन॥ ७॥ वृ
पाकस्तनकाष्ठनाति॥ तो॥ कृणरसकादनस्हात्वाविपत्यवसिंचति॥ अपविध्यति॥ यत्रवे
पाकयाति॥ अवलेपनेन सूक्तेनउभौधानाद्वालेपनस्यमुलस्याध्यापिकाराद॥ ७॥ निस्पृष्टं
दीतोद्रजःदिकाप्रसूकोहिस्याद्दशायाति॥ किस्य:शरवःप्रजावल्लिमन:प्रथमः॥ उरुकेरिका
जलकादिग्रहकोलिका॥ किस्यनालेपनं॥ प्रजावाकेनवाग्रवास्त्रवनालेपन॥ नत्रजनूमयादि
ग्नः रा प्रजावलिनतद्ग्रहकौलिकयालेपनेमंत्रा:॥ इत्रानेनसमानानिर्देशात्॥ किस्यादि
निर्वाणिबहुवचननइदस्ययोगात्॥ सर्वत्रायोजनामिनियथा॥ ७॥ निःस्पृष्टमापाभ्रोनितिनक्र
निघल्यान्यैवसिंच्यापविध्यतित ७ निघल्यानिधारयनाणइदंकर्मभवतिगयद्येवपहृवचनको॥

साहितनु उपरान्ववानंत्रविधान॥ अपसव्यधनसुककर्मयोगंनित्रांविकर्मण:॥ काजानेषिन्ययाचितोभ
सर्पातिनेनोदकेन निवेद्य॥ ७॥ अपरेसु:सत्वासायाध्यवलीस्त्रोनुपुरोडाञ्ञुसवतोप्तलुपथेवश्रिप्याव
किरतिसहस्राभायवत्त्वभयमंत्रावकिरणस्य॥ साधनव्यवधानात्कृतेभावधानादिभिः॥ ७॥ चतुर्थेध्या
ये षष्ठीकंडिका॥ १॥ यस्मिन्दद्दतिग्रामीकुनपापलक्षणयोःग्रामीग्रामकेनाभ्युपर्यचापयति॥ ग्राम्याबलाः
केनायस्यमग्रामीलून:॥ पापलक्षणायस्येसपापलक्षणस्तत्पापलक्षणाढ्वापिविरसव्यासवेतद्धोनत्र
यौभैषज्यप्रायश्चित्ते॥ ग्रामीत्वग्राम्याकान्तग्रामीग्रामकेइतिद्वंद्वैकवद्भावनपुंसकमितिनपुंसकत्वमत
एवसमुच्चय:॥ तेनोदकमिश्रेणत्रिराद्रभैपिंजूलीभिर्नचोदि॥ सर्वमविशिरावसिंचति॥ अतःकर्मनि
दैवोत्पत्ति:नाभ्युपयतिवचनात्॥ केशाङ्दने मंत्रसिद्ध॰भिधानात्॥ प्रायश्चित्तस्यवचन॥ समाकर्मत्वा
त्॥ ७ अभिशिर:॥ दर्भपिंजूलीभि:साधर्म्यधरावाभिसंचनोत्पत्तकर्मनिर्देशासामान्यादत्रग्रामीग्रामकेव
तो॥ मस्तत्वात्॥ ७॥ अतत्रदर्भपिंजूलोनिर्वानरतएवचाधिविशरदीनसूक्तस्यमध्यग्रहणं॥ ७॥ अंतत
वदनिलनंनन॥ स्वस्ती॥ मूर्धपुर्णापांजपेत्त्रि:परिक्रम्यपुरोडाशंजुहोति॥ अश्वे:सर्वतोगनरवाता॥
तुमाटकेनपूरयित्वाजपेनेनतत्सूक्तं त्रि:सर्वतसंगतेक्रमयति॥ नतत्रस्यामेवपुरोडाशंजुहोतिसमं॥

त् कर्म । ये पुनरभिवर्षणेषु कर्मसु प्रकृतागमं न व्याचक्षते तेषां तत्र ‘सस्रुषीः’[१] ‘हिमवतः’[२] इति ग्रहणमनर्थकमनेनैव सिद्धत्वात् । इदं वचनसूत्रं भक्त्या उपवर्णयितव्यं स्यात् ॥ हिमवत[२] इति स्यन्दमानादन्वीपमाहार्यं वलीकैः ॥ १३ ॥ प्रैषकृता स्रोतस्यमुदकमाहार्य गृहच्छादनतृणैर्जलोदरिणमभिश्चोतते ॥ पञ्च च या[३] इति पञ्चपञ्चाशतं परशुपर्णान् काष्ठैरादीपयति ॥ १४ ॥ अनेन सूक्तेन । परशूनां पञ्चाशत् पञ्चाधिका । पशुकर्णा इव पार्श्वावस्थाः । तेषां पञ्चपञ्चाशतं कपालस्थां कृत्वा काष्ठैरादीपयति सूक्तेन ॥ कपाले प्रशृतं काष्ठेनालिम्पति ॥ १५ ॥ पर्णरसं काष्ठेन गृहीत्वालिम्पत्यवसिञ्चत्यपविध्यति यत्र विपाकं याति । आलेपने च सूक्तम् । तिङभिधानादेवालेपनशेषः । उत्तरस्याप्यधिकारात् ॥ किंस्त्यश्वजाम्बीलोदकरक्षिकामशकादीभ्यां दंशयति ॥ १६ ॥ किंस्त्यः शङ्खः । श्वजाम्बीलः शुनः श्लेष्मा । उदकरक्षिका जलूका । मशकादी गृहकोलिका । किंस्त्येनालेपनं श्वजाम्बीलेन वा । यदा शङ्खेनालेपनं तदा जलूकया दंशनम् । यदा श्वजाम्बीलेन तदा गृहकोलिकया । आलेपने मन्त्राः दंशने च । समाननिर्देशात् । ‘किंस्त्यादीनि’[४] चेति बहुवचनं तद्वदत्र प्रयोगात् । सर्वत्र ‘आयोजनानाम्’[५] इति यथा ॥ निशि अव मा पाप्मन्[६] इति तितउनि पूल्यान्यवसिच्यापविध्य ॥ १७ ॥ तितउनि पूल्यानि धारयमाणस्य[७] इदं कर्म भवति । यद्येवमेतद्वचनं किम् । आह । तितउनि पूल्यानां च विधानम् । अपव्यधनमुक्तकर्मयोगात् । निशीति कर्मणः कालः । अवसिच्य व्याधितमसंपातितेनोदकेन निवेश्य ॥ अपरेद्युः सहस्राक्षायाप्सु बलींस्त्रीन् पुरोडाशसंवर्तांश्चतुष्पथेऽवक्षिप्यावकिरति ॥ १८ ॥ सहस्राक्षायेत्रोभयम् । मन्त्रोऽवकिरणस्य साधनव्यवधानात् । कर्तव्य एव धानादिभिः[८] ॥ चतुर्थेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ यस्ते मद[९] इति शमीलूनपापलक्षणयोः शमीशमकेनाभ्युद्य वापयति ॥ १ ॥ शम्या लूनाः केशा यस्य स शमीलूनः । पापं लक्षणं यस्य स पापलक्षणः । तौ द्वावधि शिरस्तः व्यातवन्तौ । अनयोर्भैषज्यप्रायश्चित्ते । शमी च शमका च शमीशमकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । ‘स नपुंसकम्’[१०] इति नपुंसकत्वम् । अत एव समुच्चयः । तेनोदकमिश्रेण शिरोऽभ्युद्य ‘दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धमधि शिरोऽवसिञ्चति’[११] । अतः कर्म । निर्देशोपपत्तेः । अभ्युद्येति वचनात् । केशच्छेदने मन्त्रस्तिङभिधानात् । प्रायश्चित्तस्य वचनम् । समानकर्मत्वात् ॥ अधिशिरः ॥ २ ॥ ‘दर्भपिञ्जूलीभिः... सार्धमधिशिरोऽवसिञ्चति’[११] इत्येतत् कर्म । निर्देशसामान्यादत्र शमीशमकेनेति प्रकृतत्वात् । अतश्च दर्भपिञ्जूलीनिवृत्तिः । अत एव च ‘अधिशिरः’ इति सूत्रस्य मध्येग्रहणम् ॥ अन्तर्दाव[१२] इति समन्तमग्नेः कर्ष्वामुष्णपूर्णायां जपंस्त्रिः परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ ३ ॥ अग्नेः सर्वतो गर्तं खात्वा उष्णोदकेन पूरयित्वा जपन्नेतत् सूक्तं त्रिः सर्वतस्तं गर्तं क्रमते । ततस्तस्यामेव पुरोडाशं जुहोति समीप-

निर्देशात्॥ न तत्र प्रस्तरस्तृणो होमः पिञ्जूलवनाञ्जनं॥७॥ आमये ग्रे नृ इति तत्र पथ्यीन॥ आमयपदिनः सूक्तेनोपयनीय
पथानं॥ संप्लावनं॥ वैश्वानरीयाभ्यामुपायनानि॥ वैश्वानरो न ऊतय इत्येताभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि भैषज्ये
षुपायनानि विहितानि सर्वभैषज्यानि चैतानि विशेषात्॥ वैश्वानर इति उपायनानीति सिद्धमंतराणि समा
नानीति॥ योगक्षेमनाम्नि सूत्रे वैश्वानरीयमिति पदार्थः॥७॥ अस्थाद्यौरित्युपगतायाः स्वयंस्रस्तेन गो
गेण संपातवता प्रथमवत्स्या इति॥ प्रथमगता गौर्वत्सा विगाले वत्से हास्य प्रतीतेन स्पृष्टेन संपातसंस्कृतेन
चमयति॥ आलम्बुना चामयतीति॥ प्रथमा विभक्ति सामान्यात्॥ गोस्पृष्टेन आतर्पयति केचित्॥ ओषध्यानि
नयति॥ विभक्ति सामान्यात्॥ गोस्पृष्टेन आनयति केचित्॥ ओषध्याभिः आनयति॥ विभक्ति सामान्यात्॥७॥
जपेन्या चामयति॥ नक्षत्रकाश्चांजलिं कृत्वा जपेन्नाचामयतीत्येकदेशग्रहणात्॥७॥ आयातन कद्र इति लिंगे
मूले॥ मूलमायुर्धविशेषः॥ कर्मभेदेन कर्मविधानं जपतः संबोधनं यथा स्यात्॥ मूलमस्यास्तीति तन्मूलं
भातिसमेहणं बध्नातीति यथा विभक्ति सामान्यात्॥७॥ उत्सूर्य इति ग्रामीणं वेत्रशीर्षपण्यावधि॥ आमीफ
कपुरोलकः शरीषपणिकाश्च शरीषिकरोति प्रसिद्धा॥ सभ्यामभिस्रावनतु॥ ओषध्यामिस्रावयति॥ इ
तिनिर्देशसमान्यार्थत्वात्॥ पिञ्जूलवनाञ्जनं॥७॥ घोम्भर इत्येतस्य ध्यानमाष्टि॥ च्छेतेनाज्यस्य सामान्यार्थिनं
प्रदानमवमार्ष्टि॥ इति भैषज्ये॥७॥ स्तूणायां निकर्षति॥ अथवा स्तूणयानिकर्षति॥ विरिष्टच्छेदेनाञ्जनं॥७॥ इदं
मिद्वा इत्यप्सु मूत्र फेनं नाम्भुपा॥ इदमिद्वा इत्युत्स्यस्य सूक्तस्य मानुपसर्प फेनेन सरूडकं दयति॥ न तोमूत्र संपाति
पतिः पाणिनानु॥ उदके प्रक्षालयति॥ शौचं वनि इति समानार्थत्वात्॥ प्रक्षालनके शाकमसत्युपात्॥७॥
इतजरसा वरुणि॥ हृतमालिनाञ्छिप्त्यप्सनं॥ आलेपनेमन्त्रसिद्धभिधानात्॥ सुवर्चजस्तानरुणि
निमकरणात्॥ गरीरखवल्मीकरजः पांसुरीत्यर्थः॥७॥ असुरस्त्रिति कस्यारि॥ नीलोहितलवणं संगुधाभि
निष्ठीवति॥ सैंधवलवणं पुरोत्कृत्यापवीनि कृत्वातमभिमुखं निष्ठीवनु॥७॥ अपनोरसीयोतिः प्रस्तहतमत्रो
केवकमयाः॥ गृहतः प्रस्तास्यात प्रस्तहतः॥ आहितामिपाश्चनु॥ प्रबोनिपातः स्नानस्यार्थे॥ गमनवंक्रमः॥ न
थानिचनयाशुष्यावरुणि॥ अन्यस्तुक्तवतेऽसजन्हानमोषधिभिः कर्माभिधानतया प्रबन्धानतमोषध्याति
चारन सामान्यात्॥ कर्मोक्तं सूत्रफेनेनाम्भुपानि सर्वकर्माणाति देशः॥ प्रस्तहतमैषज्यं॥ गमत्ययालकमभेद॥
॥७॥ वीहिस्त्वामिप्रलानाः॥ ग्रांत्युदकेन प्रक्षाल्य मनसा संपातवतः॥ प्रज्ञानकारणमज्ञानाः॥ तत्र
त्युदकेन प्रक्षालयति॥ तत्र भाज्यहुतः॥ मनसा संकल्पयति॥ संपातेनानमयाकृताशीति चिंतयति॥ आ
ज्यं तत्रैवानतु कर्म॥७॥ या ओषधय इति मन्त्रोक्तस्योषधीभिर्धूपयति॥ मंत्रे तु सोमप्रजः स्नस्यशीरि

निर्देशात्। न तन्त्रम्[1]। प्रत्यृचं होमः[2]। पिशाचनाशनम्॥ प्राग्नये[3] प्रेत[4] इत्युपदधीत ॥४॥ 'प्राग्नये' इति सूक्तं 'प्रेतो यन्तु' इत्युपधानम्। रक्षश्चातनम्॥ वैश्वानरीयाभ्यां पायनानि ॥ ५ ॥ 'वैश्वानरो न ऊतये'[5] इत्येताभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि भैषज्येषु पायनानि विहितानि। सर्वभैषज्यानि चैतानि लिङ्ग्यविशेषात्। वैश्वानर इति पायनानीति सिद्धम् 'अनन्तराणि समानानि युक्तानि'[6] इति योगलाभेन। 'अग्निः परेषु'[7] इत्यस्य वैश्वानरीप्रतिपत्त्यर्थम्॥ अस्थाद् द्यौः[8] इत्यपवातायाः स्वयंस्रस्तेन गोशृङ्गेण संपातवता। प्रथमवत्साऽदितिः[9]। अपवाता गौः वत्सविगलितस्नेहा। स्वयंपतितेन शृङ्गेण संपातसंस्कृतेनाचमयति। 'अलाबुनाचमयति'[10] इति यथा। विभक्तिसामान्यात्। गोशृङ्गेण श्चोतयति इति केचित्। 'ओषध्याभिः श्चोतयते'[11]। विभक्तिसामान्यात्। जपन् ॥ ६ ॥

जपत्याचमयति। 'तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा जपन्नाचमयति'[12] इत्येकदेशग्रहणात्॥ यां ते रुद्र[13] इति शूलिने शूलम् ॥७॥ शूलमायुधविशेषः। क्रमभेदेन कर्मविधानं जपतः संबोधनं यथा स्यात्। शूलमस्यास्तीति शूली। तस्मै शूलं बध्नाति। 'प्रमेहणं बध्नाति'[14] इति यथा। विभक्तिसामान्यात्॥ उत्सूर्य[15] इति शमीबिम्बशीर्षपर्ण्याविधि ॥ ८ ॥ शमीफलं गुरोलकः। शीर्षपर्णिका शीर्षकरीति प्रसिद्धा। आभ्यामभिश्चोतयते। 'ओषध्याभिः श्चोतयते'[11] इति निर्देशसमानार्थत्वात्। पिशाचनाशनम्॥ द्यौश्च म[16] इत्यभ्यज्यावमार्ष्टि ॥ ९ ॥ घृतेनाभ्यज्य आ व्याधितप्रदेशान्तमवमार्ष्टि इति भैषज्यम्॥ स्थूणायां निकर्षति ॥ १० ॥ अथ च स्थूणया निकर्षति विरिष्टं घृतेनाभ्यक्तम्॥ इदमिद्वा[17] इत्यक्षतं मूत्रफेनेनाभ्युद्य ॥११॥ इदमिद्वेत्यस्य सूक्तस्य मानुषमूत्रफेनेनारुण्डं क्लेदयति॥ प्रक्षिपति ॥१२॥ ततो मूत्रं प्रक्षिपति ॥ पाणिना तत्। प्रक्षालयति ॥ १३ ॥ उदकेन प्रक्षालयति। शौचनिर्वृत्तिः समानार्थत्वात्। प्रक्षालनं केशकर्मप्रत्ययात्॥ दन्तरजसावदेग्धि ॥ १४ ॥ दन्तमलेनालिम्पत्यक्षतम्। आलेपने मन्त्रस्तिङभिधानात्॥ स्तम्बरजसा ॥ १५ ॥ अवदेग्धीति प्रकरणात्। गरीस्तम्बलग्नं रजः पांसुरित्यर्थः॥ अपचित[18] आसुस्र[19] इति क्लिस्त्यादीनि ॥ १६ ॥ लोहितलवणं संक्षुद्याभिनिष्ठीवति ॥ १७ ॥ सैन्धवलवणं चूर्णीकृत्यापचिति कृत्वा तामभिमुखे निष्ठीवेत्॥ अन्तरिक्षेण[20] इति पक्षहतं मन्त्रोक्तं चङ्क्रमया ॥ १८ ॥ हतः पक्षोऽस्येति पक्षहतः। आहिताग्निपाठात् पूर्वनिपातः[21]। श्वानस्यार्धे गमनं चङ्क्रमा। तया निवृत्तया पुण्ययाऽवदेग्धि। अन्ये तु क्रमतेश्च। जिह्वा नामौषधिः लोकप्रसिद्धा। तयाऽभ्यवश्चोतनम् 'ओषध्या'[11] इति श्चोतनसामान्यात् कर्मोक्तम्। 'मूत्रफेनेनाभ्युद्य' इति सर्वकर्मणामतिदेशः। पक्षहतभैषज्यप्रत्ययात् कर्मभेदः॥

कीटेन धूपयति ॥ १९ ॥ ग्लौः[22] इत्यक्षतेन ॥ २० ॥

व्रीहि स्वाम्[23] इत्यज्ञातारुः शान्त्युदकेन प्रक्षाल्य मनसा संपातवता ॥ २१ ॥ अज्ञातकारणमरुः अज्ञातारुः। तच्छान्त्युदकेन प्रक्षालयति। तत्र आज्यं हुत्वा मनसा संकल्पयति। 'संपाता मया कृता' इति चिन्तयति। आज्यतन्त्रे चैतत्कर्म ॥ या ओषधय[24] इति मन्त्रोक्तस्यौषधीभिर्धूपयति ॥ २२ ॥ मन्त्रे तु सोम उक्तः। तस्य क्षीरि-

[illegible]यस्तामिर्भूपयति॥ पाप्मगृहीतं॥ ७॥ मधुदम्भियात्र्यायपयति॥ मधुनासिकंदरम्भिमकंतुमोपा[illegible]
यति॥ क्षीरोदम्भिनु॥ अथवा क्षीरमथीनं च पाययति॥ [illegible]॥ ७॥ उभयं च॥ अथ चेन्न[illegible]
यति॥ उभयं मधुदम्भिनु क्षीरोदम्भिनु॥ उभयग्रहणं ज्ञानकर्मकवद्भावे साधनसमुच्चयस्य सज्ञक[illegible]
विशेषानु॥ ७॥ देवा असुरानि वल्मीकेन बंधनपायनो वमन[illegible]॥ वल्मीकेन साधयति॥ [illegible]
दानि वल्मीकं [illegible]॥ वल्मीकं पाययति वल्मीकमावमयति वल्मीकं [illegible]॥ [illegible]
नि॥ ७॥ [illegible]रिष्टगृहीतेनो [illegible]॥ [illegible]रिष्टकोमपादयेनी
तिकाम भेषज्यं॥ [illegible]जमदग्निरानि मन्त्रोक्तफल[illegible]॥ [illegible]
[illegible]भक्तः [illegible] वामिं चावि॥ [illegible]पूर्ववत्[illegible]हणार्थं मुनरमत
[illegible] मन्त्रोक्ता[illegible]स्याः फल[illegible]
या सह मन्त्रोक्ताफलं [illegible]॥ [illegible]॥
[illegible]भक्तः [illegible]वामिं वा नि॥ [illegible]विशेषानु॥ [illegible]भेषज्यं॥ ७॥ [illegible]
[illegible]भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य षष्ठी कण्डिका॥ ६॥ [illegible]गृहीतनाथ
[illegible]॥ [illegible]सर्वाण्यभिमन्त्र्याणीति वचनानु॥
[illegible]॥ [illegible]अभिमन्त्रणं॥ ७॥ [illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]भिराश्रवयति॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥ ७॥ [illegible]वासिंचानि॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]मन्त्रोक्त॥ [illegible]सामान्यानु॥
[illegible]वल्मीकोपरि [illegible]सामान्यानु॥
[illegible]॥ [illegible]निपाययति॥ ७॥
[illegible]॥ मन्त्रानं॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]मित्यर्थः॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible] मन्त्रोक्त[illegible]॥ [illegible]मित्यर्थः॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]मित्यर्थः॥ [illegible]कृष्णवर्णैः

ण्थ ओषधयः। ताभिर्धूपयति पापगृहीतम्। मधूदश्वित् पाययति ॥ २३॥ मधु माक्षिकम्। उदश्वित् तक्रम्। ते उभे पाययति ॥ क्षीरोदश्वित् ॥ २४॥ अथवा क्षीरं मथितं च पाययति ॥ उभयं च ॥ २५॥ अथ चैतदुभयं पाययति। उभयं मधूदश्वित् क्षीरोदश्विच्च। उभयग्रहणं ज्ञापकमेकवद्भावे साधनसमुच्चयस्य। सकृन्मन्त्रः। अविशेषात् ॥ देवा अदुः[1] इति वल्मीकेन बन्धनशयनाचमनप्रदेहनमुष्णेन ॥ २६॥ वल्मीकेन साधयति बन्धनादीनि। वल्मीकं बध्नाति। वल्मीकं पाययति। वल्मीकमाचमयति। वल्मीकं चोष्णं कृत्वा प्रलिम्पति। विषदूषणानि ॥ यथा मनः[2] अव दिव[3] इत्यरिष्टेन ॥ २७॥ अस्य कर्म अरिष्टगृहीतेनोक्तं वेदितव्यं 'सूतिकारिष्टकौ प्रपादयति'[4] इति। कासभैषज्यम् ॥ देवी देव्यां[5] यां जमदग्निः[6] इति मन्त्रोक्ताफलं जीव्यलाकाभ्याममावास्यायां कृष्णवसनः कृष्णभक्षः पुरा काकसंपातादवनक्षत्रेऽवसिञ्चति ॥ २८॥ केशजननार्थं पूर्वं वृद्धिदृंहणार्थमुत्तरमतश्च विकल्पः। मन्त्रोक्ता काचमाची। तस्याः फलं जीव्या सह। जीवी जीवन्ती। अलाका भृङ्गकः। अनयोरन्यतरया सह मन्त्रोक्ताफलमवसिञ्चति। अमावास्यायां काले। प्राक् काकसंपातादपगतनक्षत्रे कालेऽवसिञ्चति। कृष्णतिलभक्षः कृष्णवर्णवासाश्च। अथ कर्ताऽवसिञ्चति। लिङ्गविशेषात्। केशदोषभैषज्यम् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥ ॐ। यस्ते स्तन[7] इति जम्भगृहीताय स्तनं प्रयच्छति ॥ १॥ जम्भो रक्षः। तेन गृहीतः। तस्मै मातुः स्तनं प्रयच्छत्यभिमन्त्र्य 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[8] इति वचनात्। अर्पणं पानाय लिङ्गात्। ऋचाऽभिमन्त्रणम् ॥ प्रियङ्गुतण्डुलानभ्यवदुग्धान् पाययति ॥ २॥ अग्नाविष्णू[9] सोमारुद्रा[10] सिनीवालि[11] वि ते मुञ्चामि[12] शुम्भनी[13] इति मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ ३॥ जम्भगृहीतमपत्यम्। तद्धन्मन्त्रलिङ्गं 'या नो गयमाविवेश'[14] इति गयशब्दस्यापत्यनामत्वात्[15]। संपातवत्त्वमाप्लावनत्वात्[16] ॥ अवसिञ्चति ॥ ४॥ अथ चाऽन्योऽवसिञ्चति ॥ तिरश्चिराजेः[17] इति मन्त्रोक्तम् ॥ ५॥ तत् पाययति यष्टिमधुकं मधूद्वापं निर्देशसामान्यात्[18] ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य ॥ ६॥ 'जीवकोषण्यामुत्सीव्य बध्नाति'[19] इयं क्रिया निर्देशसामान्यात् ॥ पायनानि ॥ ७॥ अष्टर्चेन। यानि विषदूषणेषु पायनानि तानि इह भवन्ति। 'हरिद्रां सर्पिषि पाययति'[20] इत्येतानि पायनानि ॥ अपचिताम्[21] इति वैणवेन दार्भ्यूषेण कृष्णोर्णाज्येन कालबुन्दैः स्तुकाग्रैः इति मन्त्रोक्तम् ॥ ८॥ धनुषा दार्भ्यूषेण। दर्भविकारा दार्भी रज्जुः। तया भूषा यस्य तत् दार्भीभूषं दार्भ्यूषमित्यर्थः। नाऽऽलेपनम्। गात्रवर्णरूपलाघवप्रदेशेषु वेधनं भूषणम्। कृष्णोर्णा ज्या यस्य तत्। कृष्णोर्णासनाथमित्यर्थः। तेन धनुषा। कालबुन्दा इषवः तैः कृष्णवर्णैः। स्तुकाग्रैः ऊर्णास्तुकाग्रैः। स्तुका जटोच्यते। तैर्मन्त्रोक्तं विध्यति अपचितमित्यर्थः। वेधनं च मन्त्रोक्तमेव।

मुञ्चाग्रैः॥ तुर्णां स्रुक्काग्रैः स्रुकाजदाध्यते नेन मंत्रेणोर्कं विध्यति यक्ष्म वर्धितमित्यर्थः॥ वेगनेन मंत्रेणोक्तेन च॥
विध्यामीति सकृत्स्थनानानिगन्तान्॥ इषीकास्तूबलोष्टलिंगानामापाहार मस्यन्ते वेयः निधानमधिष्ठानं
ष्ठर्वानरूपस्योर्णप्रकरणात्॥ ततो विध्यतिमंत्रोक्तं॥ चतुर्णां पूरणी चतुर्थी॥ अभिवान् ममंत्रकसंगतानां
७ न्यानुका लाल॥ न्यायास्रुकया कजालः॥ मधारस्रुका कज्जालः॥ तेनावासिं वर्तिनि रेत्रासामान्यात्॥
मपांचितमवसिंचति॥ ७ यः कौकसाइतिपिञ्जीलवीणानंत्रीवध्नाति॥ पिञ्जीलवीणातस्यास्तंत्रीं वध्नो
ति॥ अप्सन भेषज्यं॥ तस्याशितिकानस्यावीणायाः शितिकानेयेवतंत्या बध्नाति॥ शितिकाकरभस्याप
रितृणउस्तरोसारतार्थः॥ ७॥ विरिणं वयस्य पंक्ता नत्रिः समस्यस वीरिणाद्भूतस्य स्त्यागुजः इषीकान
स्यपंमुक्तं नृतुणं कृत्वा बध्नाति॥ अप्सु न भेषज्यं॥ ७॥ अक्षनद इति वहत्सो मध्ये विमिते॥ किंजुबोभिरा
द्भवयति॥ वहत्योनियामध्ये गृहं कृत्वा तत्र नत्रसंपातिताभिरद्भिराप्लावयति॥ वरुणगृहीतं चतत्स्मरूत॥
॥ ७॥ अवसिंचति॥ अथवावसिंचति॥ वरुणगृहीतं॥ ७॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः॥ न्यासामपांसं
पातासाउष्णाः कर्तव्याः॥ असंपाता इतराः यासां संपातास्तासी तास्ताभिरद्भिरवसेचनं॥ सीताभिरसं
पातलात्॥ ७॥ नमो रूराय इति शकुनी निवेशीकाजिमंमडूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां मकक्षं न॥
शकुनीकरोति॥ मंत्रोक्तं नवस्त्रमेहरिसूत्रेण सव्यजंघासु बध्नात्यादित्यत्॥ नेवीकाजिं मंडूकं करोति॥ इषी
कतरेषापस्य सद्रवीकाजिः॥ वातीलसूत्रेण लोहितेन कसूत्रेण सहकर्णाभ्यां बध्नात्यकुनी निवध्नाति॥
जरभेषज्यं॥ ७॥ शीर्षक्तिमित्याभिमृशति॥ यथारोगमभिदृशोनिनिम्युपतापवत्॥ अनोव्यवस्थामंत्रा
णां॥ ७॥ उनमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते॥ अस्य सूक्तस्यानमाभ्यामृग्भ्यामादित्यमुपनिष्ठति॥ पाशाभ्यां
रत्नाभ्यां व्याख्यातः परमं मंत्राः॥ ७॥ इदमस्य प्रथमे इति तत्र सकार्यस्फकं॥ इदमस्य प्रथमइति अस्यसूक्तस्य
कर्णो निद्राः॥ तस्मका यां जडिकृत्ताजपनित्यादि निसूक्त कर्म भवति॥ अथ तत्रैव कृतोक्तं॥ ब्राह्मणोज
प इति इदमस्य प्रथम इति तत्र सकायां जलिमिति किं नोक्तं उच्यते॥ अस्य सूक्तस्यान् एक मंसंबधोयथा
स्यात्॥ ७॥ पूर्वस्य प्रकण्ये दक्षिणेनांगुष्ठेन दक्षिणस्यानसः॥ पेट्वं कजषायामध्यः कण्वपाकारः पूर्वि
द्वस्य प्रकण्ये दक्षिणेनांगुष्ठेनौयते॥ दक्षिणहस्तांगुष्ठेन प्रकण्येनत्र यद्यात्॥ ७॥ अहिं भयासि
च्य नगृह्यति॥ सर्पाहृये पेटुं वल्मीकं बन्धाप्यति॥ नमिनु वेक्ष्मनि॥ ७॥ जंगारंगादित्याप्रपुरात्॥
जंगारंगेन नयति॥ एकयाग पेत्स्थया प्रपद्राभ्यांप्रकर्षेणमाष्टि॥ कुतो मार्जनं संप्रयत्युच्यते॥ स्वो
माधिनाम्नुनावासिंक्तो इतिग्रंथसामान्यात्॥ अनयैव परिभाषया प्राप्तत्वादभिप्रेतमिति चेन्नात्रप्रथ॥

......

'विध्यामि'[1] इति सूक्तस्य नानालिङ्गत्वात् । ईर्ष्याकृतिलोष्टलिङ्गानामपोद्धारः । प्रत्यृचं वेधः । वेधनमधिष्ठानं भवति । कृष्णोर्णाप्रकरणात् । ततो विध्यति मन्त्रोक्तम् ॥ चतुर्थ्याभिनिधायाभिविध्यति ॥ ९ ॥ चतुर्णां पूरणी चतुर्थी[2] । अभिनिधानमन्त्रकमङ्गत्वात् ॥

ज्यास्तुकावज्वालेन ॥१०॥ ज्यायाः स्तुकयाऽवज्वालः स ज्यास्तुकावज्वालः । तेनावसिञ्चति । निर्देशसामान्यात्[3] अपचितमवसिञ्चति ॥ यः कीकसा[4] इति पिशीलवीणातन्त्रीं बध्नाति ॥ ११ ॥ पिशीलवीणा । तस्यास्तन्त्रीं बध्नाति । अक्षतभैषज्यम् ॥ तन्त्र्या क्षितिकाम् ॥१२॥ तस्या वीणायाः क्षितिका । तयैव तन्त्र्या बध्नाति । क्षितिका करभस्योपरि तृणखण्डः स्वरोत्पादनार्थः ॥ वीरिणवध्रं स्वयंम्लानं त्रिः समस्य ॥१३॥ वीरिणसंस्कृतः । तस्य वध्रः इषीकान्तः । स्वयंशुष्कं त्रिगुणं कृत्वा बध्नाति । अक्षतभैषज्यम् ॥ अप्सु त[5] इति वहन्त्योर्मध्ये विमिते पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥ १४॥ वहन्त्योर्नद्योर्मध्ये गृहं कृत्वा तत्र संपातिताभिरद्भिराप्लावयति वरुणगृहीतं चतुर्ऋचेन ॥ अवसिञ्चति ॥१५॥ अथ चावसिञ्चति वरुणगृहीतम् ॥ उष्णाः संपातवतीरसंपाताः ॥ १६॥ यासामपां संपातास्ता उष्णाः कर्तव्याः । असंपाता इतराः । यासां न संपातास्ताः शीताः । ताभिरद्भिरवसेचनं शीताभिरसंपातत्वात् ॥ नमो रूराय[6] इति शकुनीनिवेषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वा ॥ १७ ॥ शकुनीनिव करोति । 'मन्त्रोक्तानधस्तल्पे हरितसूत्रेण सव्यजङ्घासु बद्ध्वा'[7] इत्यादिवत् । इषीकाञ्जिमण्डूकं करोति । इषीकेव अञ्जिः रेषा यस्य स इषीकाञ्जिः । तं नीलसूत्रेण लोहितेन च सूत्रेण सह कक्षाभ्यां बद्ध्वा शकुनीनिव करोति । ज्वरभैषज्यम् ॥ शीर्षक्तिम्[8] इत्यभिमृशति ॥ १८॥ यथारोगमभिमर्शनं लिङ्ग्युपतापवचनात्[9] । अतो व्यवस्था मन्त्राणाम् ॥ उत्तमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ॥ १९ ॥ अस्य सूक्तस्योत्तमाभ्यामृग्भ्यामादित्यमुपतिष्ठते । 'पादाभ्यां त'[10] इत्याभ्याम् । व्याध्युपशमे मन्त्राः ॥ इन्द्रस्य प्रथम[11] इति तक्षकायेत्युक्तम् ॥२०॥ 'इन्द्रस्य प्रथम' इत्यस्य सूक्तस्य कर्मातिदेशः । 'तक्षकायाञ्जलिं कृत्वा'[12] 'जपन्'[13] इत्यादीनि सूक्तकर्माणि भवन्ति । अथ तत्रैव किं नोक्तं 'ब्राह्मणो जज्ञ[14] इन्द्रस्य प्रथम[11] इति तक्षकायाञ्जलिम्' इति । किं नोक्तम् । उच्यते । अस्य सूक्तस्योत्तरकर्मसंबन्धो यथा स्यात् ॥ पैद्वस्य प्रकर्ष्य दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन दक्षिणस्यां नस्तः ॥ २१ ॥ पैद्वः मञ्जूषायामधः कच्छपाकारः । अहिदष्टस्य प्रकर्ष्य दक्षिणे नासापुटे श्च्योतयते । दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेन प्रकर्ष्य नस्यं दद्यात् ॥ अहिभये सिच्यवगूहयति ॥ २२ ॥ सर्पाद् भये पैद्वं वस्त्रे बद्ध्वा स्थापयति तस्मिन् वेश्मनि ॥ अङ्गादङ्गात्[15] इत्या प्रपदात् ॥ २३ ॥ 'अङ्गादङ्गात् प्रच्यावय'[15] इत्येकया सर्पदष्टमा प्रपदाभ्यां प्रकर्षेण मार्ष्टि । कुतो मार्जनसंप्रत्ययः । उच्यते । 'स्त्रीव्याधितावाप्लुतावसिक्तौ'[16] इति ग्रन्थसामान्यात् । अनयैव परिभाषया प्राप्तत्वादनभिधेयमिति चेन्न । अत्र प्रधा-

न कर्मत्वात् ॥ ७ ॥ दृष्ठोऽतन्मणयाभिरताप्यार्थहृपिमिनिरस्यति ॥ दृष्ठमंडलके न दृष्टवा अहिंमणिमनुबध्नाति पारिच्छ
कं ॥ आरे अभूदित्यनया ॥ न च मंत्रप्रधानाभिधानात् ॥ ७ ॥ यत्नोद्देशः ॥ मे पं दर्शो नोयन उद्देशो दृष्टैर्मणिभिर्निरस्य
ति उक्तं मुक्ते ॥ ७ ॥ ओषधिवनस्पतीनामनुक्तान्यपि निषिधानि भैषज्यानि ॥ यथोनाव वनस्पतीनां च निर्दे
शनि विश्यानि व्याधिनिर्हाणसंबंधकानि भैषज्यमंत्रैरनुक्तानां निर्दिष्टान एवानुयोगानि प्रतिषेधवचनात् ॥
नतथाद्यथार्थपानानुलेपनस्नानधूपभोजनानि ॥ सामर्थ्यापेक्षत्वात् ॥ उपयोगस्य भैषज्यामंत्राभिषेज
कर्मत्वात् ॥ ७ ॥ क्रियाः ॥ स्तुवचनेकार्यमुक्तोपाध्यायवत्सम्प्रमाणः पादः पठति ॥ भैषज्यानामित्या
ख्याताः ॥ कर्महेतुत्वात् ॥ यावन्नामिककर्मयोगस्त्वामुनुवचने निर्देशसामान्यात् ॥ ७ आहो लिङ्गाभिः ॥
पन्नुक्तान्यपि निषिधानीति प्रकृतत्वात् ॥ पूर्वसूत्रेणैव देशसिद्धं ॥ किमर्थमारंभः ॥ अविभक्तिरोषस्या स
मुच्चयार्थत्वात् ॥ सामान्यत्वेन समुच्चय ॥ अंहस इत्येवं लिङ्गात् ॥ नाभिः समस्ताभिरनुक्ताभि आयुर्वे
दर्पठनानि द्रव्याणां व्याधिहेतुविनाशकानि निर्दिष्टानि कर्मस्वेवाविनियोज्यानि सर्वभैषज्यानि ॥ ७
अंहो लिङ्गाभिः ॥ सर्वेषां तु भैषज्यं लिङ्गस्तु पनापकननात् ॥ ७ ॥ भैषज्यं संहिताविधिः ॥ ७ ॥ भैषज्य
संहिताया ॥ स्तु विधिरुक्तः ॥ क्रमाश्रयत्वात् ॥ स्त्रीकर्मसंहितायास्तु कथ्यते ॥ संहितावत्वात् ॥ ७ ॥
स्तंभ्य पुत्रकामवतो कर्यारुद्रक्तं ते ज्ञाता अधिशिरोवाभिंचति ॥ पूर्वस्यैति सनीकानरत्वात् ॥ पुत्रकाम
पाणतापत्याया म्प्रयः सत्योतो निमंत्रलिङ्गादेव प्रयोगः ॥ उदकसमीपं ज्ञाता ओषधीरुपरिशिरसोऽव
सिंचति ॥ स्त्रीकर्माणि परिसमाप्तानि ॥ ७ ॥ पात्रजितायेपुरोडाशप्रमदालंकारानुसंपातवतः प्रयच्छ
ति ॥ गृहाणि नत्यागतायेपुरोडाशं गेदुकं अलंकारं ॥ कसंपातवतः कृत्वा प्रयच्छति ॥ मध्यमा केऽडिनभू
षणार्थं प्रतिसंपातं सूक्रटीन ॥ इत्यभेसत् ॥ अथ नेमीभट्टदारिलस्त्रौ कौशिकसूत्रे चतुर्थाध्याये अष्ट
मीकंडिका ॥ ८ ॥ ३ ॥ वषट्ने तुष्णिनिर्वृत्त उदपात्रेण नवं पत्रा दूरं पात्रो गावोपसादने ॥ प्रथमाः ॥
प्रस्तरबउनगास्तिस्ते भिः ॥ समानोदकत्वात् ॥ ७ ॥ अनुरोमं जामूर्ध्नि विचृतति पावः ॥ सूक्तेनाभिमंत्र्य
मुत्रो मुञ्जान गर्भिण्याः शिरसि उत्थापनानुकरोति ॥ भागमात् ॥ ७ ॥ प्रतीचीरिति षीकाः ॥ इषीकाः कथितास्त
त्समयाः शिरसि विचृतति ॥ उभयोः सकृत्सकृत् ॥ ७ ॥ व्योमानासु संज्ञायः ॥ इषीकास्तु विभज्यमानास्त
मरणसंज्ञायः ॥ ७ ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात्केशांस्तु कात् ॥ संपातिनानोष्णेनाप्लावयति ॥ दक्षिणा
नुकेशान्मुञ्जादारभ्य गर्भस्रंसनफलं ॥ ७ शालानुयंथीनु विचृतति ॥ सूतीकागृहबंधांश्चिनत्ति सकृत्
॥ ७ ॥ उभयतः पाशायोक्त्रमावध्नाति ॥ ज्ञा कट्योक्त्रमुभयतः संबध्नाति संपाता ॥ उपमृष्टत्वादर्ग

नकर्मत्वात् ॥ दंशमोत्तमयाऽभिताप्याहिमभि निरस्यति ॥ २४ ॥ दंश्म उल्मुकेन निष्टप्य अहिमभिमुखं क्षिपति उल्मुकम् । 'आरे अभूत्'[1] इत्यनया निरसनं प्रधानाभिधानात् ॥ यतो दष्टः ॥ २५ ॥ सर्पादर्शने यत उद्देशे दष्टस्तमभि निरस्यति उल्मुकम् ॥ ओषधिवनस्पतीनामनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् ॥ २६ ॥ ओषधीनां वनस्पतीनां च वैद्यकेऽप्रतिषिद्धानि व्याधिनिदानसंबन्धकानि भैषज्यमन्त्रैरनूक्तानां तद्विहित एव विनियोगोऽप्रतिषिद्धवचनात् । तस्माद्यथार्थं पायनानुलेपनस्नानधूपभोजनानि । सामर्थ्यापेक्षत्वात् उपभोगस्य । भैषज्यमन्त्रा भैषज्यकर्मत्वात् । 'क्रियाभिरनुवचनं कार्यम्' अत्रोपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति । भैषज्यानामित्यप्ययः । कर्महेतुत्वात् । यावतामेककर्मयोगस्तावतामनुवचनं निर्देशसामान्यात् ॥ अंहोलिङ्गाभिः[2] ॥ २७ ॥ 'अनूक्तान्यप्रतिषिद्धानि' इति प्रकृतत्वात् पूर्वसूत्रेणैवेदं सिद्धम् । किमर्थ आरम्भः । अविभक्तिशेषस्यासमुच्चयार्थत्वात् । सामान्यत ऋचां समुच्चयः । 'अंहस' इत्येवंलिङ्गात् । ताभिः समस्ताभिरनूक्ताभिः आयुर्वेदपठितानि द्रव्याणि व्याधिहेतुविनाशकानि तद्विहितकर्मस्वेव विनियोज्यानि सर्वभैषज्यानि ।

सर्वेषां तु भैषज्यं लिङ्ग्युपतापवचनात्[3] । भैषज्यं संहिताविधिः । 'भैषज्यसंहितायास्तु विधिरुक्तः क्रमाश्रयात् ॥ स्त्रीकर्मसंहितायास्तु कथ्यते संहितावशात्' ।

पूर्वस्य पुत्रकामावतोकयोरुदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ २८ ॥ पूर्वस्येति प्रतीकान्तरत्वात् । पुत्रकामाया मृतापत्यायाश्च 'यः कृणोति'[4] इति मन्त्रलिङ्गादेव प्रयोगः । उदकसमीपे शान्ता ओषधीरुपरि शिरसोऽवसिञ्चति । स्त्रीकर्माणि परिसमाप्तानि ॥ आव्रजितायै पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति ॥ २९ ॥ गृहाणि प्रत्यागतायै पुरोडाशं गेन्दुकमलंकारांश्च संपातवतः कृत्वा प्रयच्छति भक्षणाऽऽक्रीडनभूषणार्थम् । प्रतिसंपातं सूक्तावृत्तिः । द्रव्यभेदात् ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॐ । वषट् ते पूषन्[5] इति चतुर उदपात्रे संपातानानीय । अतश्च पश्चादुदपात्रोपसादनम्[6] । प्रथमाः प्रत्यृचमुत्तमस्तिसृभिः । समानोदर्कत्वात्[7] । चतुरो मुञ्जान् मूर्ध्नि विवृहति प्राचः ॥ १ ॥ सूक्तेनाभिमन्त्र्य चतुरो मुञ्जान् गर्भिण्याः शिरसि उच्छ्रितान् करोति प्रागग्रान् ॥ प्रतीचीरिषीकाः ॥ २ ॥ इषीकाः कथिताः । ताः प्रत्यगग्राः शिरसि विवृहति । उभयोः सकृत् सूक्तम् ॥ छिद्यमानासु संशयः ॥ ३ ॥ इषीकासु विभज्यमानासु मरणसंशयः ॥ उष्णेनाप्लावयति दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ ४ ॥ संपातितेनोष्णेनाप्लावयति । दक्षिणात् केशपुञ्जादारभ्य । गर्भस्रंसनफलम् ॥ शालाग्रन्थीन् विचृतति ॥ ५ ॥ सूतिकागृहबन्धांश्छिनत्ति सूक्तान्ते ॥ उभयतःपाशं योक्त्रमाबध्नाति ॥ ६ ॥ शकटयोक्त्रमुभयतःपाशमाबध्नाति । न संपाताः 'आ' उपसृष्टत्वात् । ग-

भिण्याः गर्भत्वं समानि ॥ ७ ॥ यदि सोमस्यासि राजन् सोमात्वा राज्ञो अधि क्रीणामि यदि वरुणस्यासि राज्ञो
वरुणात्वा राज्ञो अधि क्रीणामीत्येक्रीविकत्यायनेः स्वजन्मरिकिरति ॥ [illegible] स्वराजिति के मिमसि [illegible] नमोऽन्य
ज्ञातानामकविज्ञानि परिमितैर्यवैः सर्वतः किरति ॥ मंत्रयोः समुच्चयो यदि इति संदेहाभिधानात् ॥ ७ ॥ अन्य
वो जन्यामवतत्वाउपावत सर्वाः सन्नाभस्त्वा अन्यामुवनवीर्यामाति समन्वयविगण्डोकेरणसम
पूर्णविस्तृतायां संहरयामित्यर्थः ॥ मति रिपनुसानुनायत्र वत्सारवनाम सिंगाद्दि ॥ चतुष्पादस्या [illegible]
[illegible] ज्ञानानामाभिमजापतिरुत्पन्नसलिनत्रा [illegible] सनतांत्वा वयं वनामस्य [illegible] लः स
सनमित्यत्वमिति [illegible] णनान [illegible] लिनस्त्वा [illegible] आप्याष्ट [illegible] नकेन्तनति ॥ [illegible] मूले ॥ अस
मिति भगविनारि अथान्यतः नवो भगवतमादित्य [illegible] गानां हि न [illegible] तरुवनत्वं [illegible] नि ॥ फाले [illegible]
द्रिायसंद्दव्य ॥ ७ ॥ अत्र तनवराभ्यनामिति ॥ [illegible] वस्थानी हसमिति मूलस्तु पयछति ॥ सनि धा
नात्साकां [illegible] ॥ अनेन [illegible] मूलं [illegible] हानि ॥ [illegible] एस रेलु पलोट कुमारः ॥ [illegible] नंतु भिमूले [illegible]
तुपलोट [illegible] त्यर्थः ॥ गर्भिण्या द्दरेयारक [illegible] मेण परिवेष्टके [illegible] पर तनी ॥ [illegible]
ज्ञामूलं [illegible] भेण संवेष्टयित्वा गर्भिण्याः केशा [illegible] निप [illegible] कलभिधानात् ॥ [illegible]
[illegible] ॥ अनेन विधिना विवमूलं खनेत् ॥ [illegible] वामकः ॥ [illegible] गणिका काकजंघा [illegible] केति
नाम [illegible] एवमूल [illegible] कल्पः ॥ ७ ॥ [illegible] तज्जरायु [illegible] जरायुण्यवपतितेति पतनं यमूल
केशेभ्यः ॥ ७ ॥ [illegible] विकल्पने [illegible] ॥ अनेन [illegible] खननविधानात् ॥ [illegible] षधिमूलानां खनने
विधिः कथितः ॥ मत्यतव्यः ॥ यत्र मूल [illegible] एव [illegible] नव्यो ॥ पाठा मूलमित्या [illegible]
हरणं ॥ यथैवं [illegible] औषधि [illegible] ॥ [illegible] ॥ औषधीवाशनि [illegible] निदेशः खननेस्था
[illegible] नान्यतो गर्भिणी परिवेष्टयेके [illegible] पर तनि एवं विपिभवति ॥ [illegible] वतायुमा फलानि पाणौ वृद्धि
[illegible] वर्तमानस्तु कुमारः ॥ उमा [illegible] वालानि [illegible] गर्भिण्या हस्ते [illegible] रकेन
[illegible] मंत्रः ॥ संवर्तमानस्तु जीमवविगर्भे कुमार इति विशेषः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणा [illegible] गान्यभिमंत्रानि ॥
[illegible] नामधेये कुमारः ॥ ब्राह्मणा [illegible] शाविषु [illegible] मधेये कुमारः ॥ जीवासि [illegible] जीवस्य
पुन्नामधेये कुमारः ॥ ब्राह्मणायतनः [illegible] मित्र [illegible] विषुन्नामधेये कुमारः ॥ जीवासि [illegible] जीवस्य
[illegible] अनस्मिन् [illegible] विरतरे जीववी स ब्राह्मणा [illegible] नमः [illegible] भिमंत्रितो गभिण्या गानि
[illegible] ॥ सर्यादित्तुं नामानं पादं पाणि [illegible] वा बहु कुर्णी वा [illegible] नु ॥ गत कुमार इति निश्चय ॥
[illegible] विज्ञानमथोः प्रसव काले एव [illegible] ॥ न [illegible] विज्ञानमेव [illegible] किंतर्हि [illegible] पार्थेन [illegible]

भिण्याः गर्भस्रंसनानि ॥ यदि सोमस्यासि राज्ञः सोमात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामि । यदि वरुणस्यासि राज्ञो वरुणात् त्वा राज्ञोऽधिक्रीणामीत्येकविंशत्या यवैः स्रजं परिकिरति ॥ ७ ॥ स्रजस्त्वारालिकेति प्रसिद्धा । तामटव्यां जातामेकविंशतिपरिमितैर्यवैः सर्वतः किरति । मन्त्रयोः समुच्चयो यदीति संदेहोऽभिधानात् ॥ अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत । सध्रीचीः सव्रता भूत्वा अस्या अवत वीर्यम् [1] इति संनयति ॥ ८ ॥ एकीकरणं संनयनम् । विस्तृतायाः संहरणमित्यर्थः ॥ मा ते रिषत् खनिता यस्मै च त्वा खनामसि । द्विपाच्चतुष्पादस्माकं मारिषद्व्योषधे [2] । स्रजो नामासि प्रजापतिष्ट्वामखनदात्मने शल्यस्रंसनम् । तां त्वा वयं खनामस्यमुष्मै त्वा शल्यस्रंसनम् इत्यस्तमिते छत्रेण चान्तर्धाय फालेन खनति ॥ ९ ॥ आभ्यामृग्भ्यां फालेन खनति स्रजमूलमस्तमिते भगवति सवितरि । अथान्यः ततो भगवन्तमादित्यं छत्रेणान्तर्हितं कृत्वा पूर्ववत् खनति । फालः कुश्यादि आयसं [3] द्रव्यम् ॥ अत्र तव राध्यताम् इत्यग्रमवदधाति ॥ १० ॥ इह मम इति मूलमुपयच्छति ॥ ११ ॥ संनिधानात् साकाङ्क्षत्वाच्च अनेन स्रजमूलं गृह्णाति ॥ एकसरेऽनुपलीढे कुमारः ॥ १२ ॥ एकतन्तुमूले स्रजे । अनुपलीढे अच्छिन्ने इत्यर्थः । गर्भिण्या उदरे दारक इति ज्ञेयम् ॥ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति ॥ १३ ॥ तत्स्रजमूलं दर्भेण संवेष्टयित्वा गर्भिण्याः केशेषु बध्नाति सूक्तेन अन्यत्र कल्पविधानात् ॥ एवं वृषाशाकवृषे ॥ १४ ॥ अनेन विधिना एव मूलं खनेत् । शाकवृषा वासका । वृषा रिङ्गणिका । काकजङ्घा चेति केचित् । गर्भस्रंसने एष मूलविकल्पः ॥ अवपन्ने जरायुण्युपोद्धरन्ति ॥ १५ ॥ जरायुण्यवपतिते विपन्नं च मूलं केशेभ्यः ॥ स्रजेनौषधिखननं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ अनेन स्रजखननविधिना ओषधिमूलानां खननविधिः कथितः प्रत्येतव्यः । यत्र मूलग्रहणं मूले तत्र एतत्खननं प्रत्येतव्यम् । पाटामूलम् [4] इत्याद्युदाहरणम् । यद्येवं ‘ सौवर्चलमोषधिवत् ’ [5] इत्यनर्थकम् । उच्यते । ओषधिवदिति प्रधानातिदेशः खननस्यार्थवचनात् । अतो ‘ दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति ’ [6] एतदपि भवति ॥ चत्वार्युमाफलानि पाणावद्भिरभिश्चोतयते ॥ १७ ॥ संवर्तमानेषु कुमारः ॥ १८ ॥ उमा अतसी । तस्याश्चत्वारि फलानि बीजवन्ति गर्भिण्या हस्ते कृत्वोदकेन । अभिश्चोतने मन्त्रः । संवर्तमानेषु पुञ्जीभवति गर्भे कुमार इति विज्ञेयम् ॥ ब्राह्मणायनोऽङ्गान्यभिमृशति ॥ १९ ॥ पुन्नामधेये कुमारः ॥ २० ॥ यो ब्राह्मणो जीवत्पितृकः [7] जीवत्स्थविरभ्रातृकोऽन्यस्मिन् वा स्थविरतरे जीवति स ब्राह्मणायनः । सूक्तेनाभिमन्त्र्य गर्भिण्यङ्गानि स्पृशति । स यदि पुन्नामानि पादौ पाणी वा ओष्ठौ हनू वा बाहू कर्णौ वा स्पृशेत् गर्भे कुमार इति विज्ञेयम् । अनयोश्च विज्ञानयोः प्रसवकाले एव प्रयोगः । न च विज्ञानमात्रेण एते । किं तर्हि । उदयार्थे च प्रस-

त्वनसंबंधात्॥ गर्भसंस्कारेनेविज्ञानेच॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थाध्याये नवमी कंडि
का॥ ७॥ इदं जनासइत्यस्येत्रीण्याज्याज्यानि स्वासूदकांतेत्रावा अभिशिरानासिंचति॥ नव्याप्यात्इदं कर्म॥
प्रसवायाथ्त्रीत्रापात्राम्नाअनीयादकसमीयेत्रारवोदकलानातुवं आपुपवेदरपनस्या: शिरसिचित्वा
षधी: कृत्वा अभिमन्त्र्यादकमवसिंचति॥ ७॥ आज्ञजिताथै॥ आहआग्रजिताथाइत्यवयवग्रहणात्॥
पुरोडाशाश्रमंटालंकारात्॥ संपातवतः प्रयच्छति ति भवति॥ ७॥ निःशालामित्यवनाकायेकृष्णवसे
नार्थत्रिषुनिमितेपुमानुद्दिः प्रसङ्ख्यारेषस्कृसंपातानानयति॥ अवसनापत्याइदं कर्म कृष्णवस्त्र
परिहितायाश्चेति नरीयंनिधायकृष्णमित्येकवचनात्॥ नक्त्रे शिगृहाणि करोति॥ पूर्वद्वाराणिप्र
याम्रापृपश्चाद्वाराणि नान्येवंनेषुवेश्मसु अकृसंपातानानयति॥ प्रथमं पश्चिमं गृहं संपाननृत्त्रा न
न्तकंडिकाद्यएवमुक्तेवनोकाग्रहणं युक्तमर्थविशेषात्॥ ३॥ अनेप्रसवनात्॥ अश्वास्तोकानोका
मपगमार्न्वनोकानाम॥ ७॥ पलाशेसिमथूनरात्॥ पत्रमूर्धविकारः पालाशंनंत्रसीमानिकृत्वोत
रसंगतानानयति॥ अवनोकयासीसान्यधिष्ठाप्याश्चवयतिकर्मयन्निति मिन्त्वेवमेवबन्धमानिष्य
पाप्स्वनामाख्यावर्यति॥ ७॥ निधायकृष्णवजति॥ तस्मिन्नाप्यवनश्च इयत्यारिहत्कृष्णं वस्त्रेन
सर्वानितनोन्यरिधायपूर्वेणद्वारेणानिःक्रामति॥ [illegible] ७॥ आदिश्यप्रसा॥ तद्गृहमा
दीप्याग्निनातेनैवपूर्वद्वारेणानिःक्रामयति॥ ७॥ एवं पूर्वयोः पृथक्कुसंभार्येयथापश्चिमेकर्मेकृतमेवंपू
र्वयोर्द्वयोः कर्मणीस्यातां संभारस्तन्येऽड्डपात्रादयः॥ मंत्रोभेद्कर्मभेदात्॥ पृथक्कुसंमार्यति॥ प्रथमप्रो
क्तर्मणः संभरणात्॥ समभ्यासं हि सत्यांतत्रकालएवंसंभारसंभरणंस्यात्॥ ७॥ इदावत्सूत॥ अस्यसूक्त
स्यत्रीण्याज्यानिस्वासूदकात्यनेनकर्मप्रवाति॥ ७॥ पश्चादग्नेरभिलः काष्टोदर्भीकेपायाप्यचिपोयि
नेऔदुंबरीपायथति॥ समिद्राधानोगेः पश्चाग्नेः स्वरदिशिरेणीकतीहत्यानोरणाकारेधार्यः धारय
ति॥ तोरणंतस्योपरिप्रपरिसमीपेन औदुंबरीः समिधआधापयति॥ कर्तृमंत्र अवधान्यवनोकाभ
तउभयतोनिरवनेनात्॥ अभितइतिग्रहणं मूलसंयोगात्॥ ७॥ उतमाजंजिताथैपुरोडाशमंटालंकारात्संपा
तवतः प्रयच्छतीत्येतदन्नभवति॥ उक्तग्रहणमनार्थकं अवयवग्रहणादेवसिद्धत्वात्॥ अथर्वसूक्तकर्मणां
सर्वेषामर्थ्यपार्थत्वात्॥ इतरथाहि अंतरांगत्वस्यात्॥ ७॥ पतिवेदनानि॥ वक्ष्यामइदानेवाक्यावेशेषः॥
पतिलाभफलानिकर्माणि पतिवेदनानि॥ कर्माधिकारवदनेउक्तभेषज्यवत्॥ ७॥ आनोअग्नइत्यग
मकृत्स्नमात्रापति॥ कृत्स्न आदनः पुल्लिंगत्वात्॥ तिलतंडुलौदकेभुवि: सकार्यकुमारीमाश्रापति॥ ७

वसंबन्धात् । गर्भस्रंसने विज्ञाने च ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये नवमी कण्डिका ॥ इदं जनास [1] इत्यस्मै शिंशपाशाखासूदकान्ते शान्ता अधिशिरोऽवसिञ्चति ॥ १ ॥ वन्ध्याया इदं कर्म प्रसवाय । शिंशपाशाखा आनीयोदकसमीपे शाखाः कृत्वा तासु वन्ध्यामुपवेश्य तस्याः शिरसि चित्याद्योषधीः [2] कृत्वा अभिमन्त्र्योदकमवसिञ्चति । आव्रजितायै ॥ २ ॥ आह आव्रजितायै इति । अवयवग्रहणात् 'पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति' [3] इति भवति ॥ निःसालाम् [4] इत्यवतोकायै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु प्राग्द्वारप्रत्यग्द्वारेष्वप्सु संपातानानयति ॥ ३ ॥ अवतोकाया मृतापत्याया इदं कर्म । कृष्णं वस्त्रं परिहितं यया । नोत्तरीयं 'निधाय कृष्णम्' इत्येकवचनात् । ततस्त्रीणि गृहाणि करोति । पूर्वद्वाराणि त्रीण्यपि पश्चाद्द्वाराणि तान्येव । तेषु वेश्मसु । अप्सु संपातानानयति । प्रथमं पश्चिमे गृहे संपाततन्त्रम् । ननु च कण्डिकाया आद्य एव सूत्रेऽवतोकाग्रहणं युक्तमर्थाविशेषात् । उच्यते । प्रसवनादस्याः । तोकानामपगमादवतोका नाम ॥ पालाशे सीसेषूत्तरान् ॥ ४ ॥ पलाशविकारः पालाशः । तत्र सीसानि कृत्वोत्तरसंपातानानयति ॥ सीसान्यधिष्ठाप्याप्लावयति ॥ ५ ॥ अवतोकया क्रमयति । तस्मिन्नेव वेश्मनि अवस्थितामाप्लावयति ॥ निधाय कृष्णं व्रजति ॥ ६ ॥ तस्मिन्नाप्लावनगृहे यत् परिहितं कृष्णं वस्त्रं तन्मुञ्चति । ततोऽन्यत् परिधाय पूर्वेण द्वारेण निष्क्रामति ॥ आदीप्य ब्रह्मा ॥ ७ ॥ तद्गृहमादीप्याग्निना तेनैव पूर्वद्वारेण निष्क्रामति ॥ एवं पूर्वयोः पृथक्संभार्ये ॥ ८ ॥ यथा पश्चिमे कर्म कृतमेवं पूर्वयोर्गृहयोः कर्मणी स्याताम् । संभारास्त्वन्ये उदपात्रादयः । मन्त्रभेदश्च कर्मभेदात् । पृथक्संभार्ये इति प्रथमं प्राक्कर्मणः संभरणम् । सतस्यां हि असत्यां तन्त्रकाले एव संभारसंभरणं स्यात् ॥ शाखासूक्तम् ॥ ९ ॥ अस्य सूक्तस्य 'शिंशपाशाखासूदकान्ते' [5] इत्येतत् कर्म भवति ॥ पश्चादग्नेरभितःकाण्डे इषीके निधायाध्यधि धायिने औदुम्बरीराधापयति ॥१०॥ प्राक्समिदाधानात् पश्चादग्नेः त्सरुशरेणेषीके निहत्य तोरणाकारे धायिने धारयति तोरणम् । तस्योपर्युपरि [6] समीपेन । औदुम्बरीः समिध आधापयति । कर्तृमन्त्रः । आधाप्यावतोकामभित उभयतो निखनेत् । अभित इति ग्रहणं मूलसंयोगात् ॥ उक्तमाव्रजितायै ॥११॥ 'पुरोडाशप्रमन्दालंकारान् संपातवतः प्रयच्छति' [7] इत्येतदत्र भवति । उक्तग्रहणमनर्थकमवयवग्रहणादेव सिद्धत्वात् । अथर्वसूक्तकर्मणां सर्वेषां सामर्थ्यमर्थवत्त्वात् । इतरथा हि अन्तरङ्गत्वं स्यात् ॥ पतिवेदनानि ॥ १२ ॥ वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । पतिलाभफलानि कर्माणि पतिवेदनानि । कर्माधिकारवचनमुक्तं भैषज्यवत् [8] ॥ आ नो अग्न [9] इत्यागमकृशरमाशयति ॥ १३ ॥ कृशर ओदनः पुँल्लिङ्गत्वात् । तिलतण्डुलोदकैर्मन्त्रैः संस्कृतं कुमारीमाशयति प-

निलाभकामा ॥ ७ ॥ मृगाखरादिह्यामंत्रोक्तानि संनावंति प्रयच्छति ॥ मृगारे निलयं संविनाशेत्रो मृगारकः ॥ तन्ने
मृडं गृह्णाति वीर्ये कुर्यात् ॥ तस्यां संपातानि नं कृत्वा कुलायं प्रयच्छति ॥ उपनेन मंत्रोक्ताविं ॥ प्राससरद् इहरण्यतु
गुल्फयमोसमं गृदकमित्यर्थः ॥ ८ ॥ उदकं मंत्रो हियवो जाम्यै नित्तुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामति ॥ जामिकामान्
कातस्यैतत्कर्म करोति ॥ त्रातानि त्रिरात्रेत्वेदकपूर्णे घटे प्रोह्यानुपवा अन्तुसानि ॥ मत्स्येन ॥ ननसलस्पृष्टं
टस्य दक्षिणेन प्रक्रामयति ॥ भगिनी भ्रातानापक्रमणे मंत्रं शोपत्वात् ॥ ७ ॥ प्रस्वारस्थे प्रसाल्प सर्वा
यसंपातनवती भगस्य ना वर्मासि वं मंत्रोक्ते ॥ नत्राणे पञ्चाना वंसस्रात्य संधान्यमानं यित्वान मेव संपातव
तीकरोति करोतीता वं मंत्रोक्तमिति वचनात् ॥ मंत्रोक्तं कर्म करोति ॥ किंचनत्वीन कामा यारोहण ॥ सू
क्तस्य कर्म भगस्य नावर्मासि ॥ क्रियाविधानार्थत्वात् ॥ ७ ॥ समदाम्या संपाद वृक्षा वत्सान् मत्सनानु सजते
हृति ॥ समदामातिपस्या वत्सवत्सा ॥ सा समदाम्नीतस्याः समदाम्न्याः संपात संस्कृताया ॥ समवत्सानुवे
प्रसुवन्ति कुमार्या अंतमनितवत्सः ॥ मत्सत्र: – – – – – – यादारभ्य पर्यीतसलनमुवनीत्यघोपकल्मो
क्रमेण सूदयति ॥ दामहायनानाचीनि शिपे ॥ ७ अहतेन संपातवृता वृषभमस्यति ॥ नवनवासस
संपातवता यासंस्कारनु ॥ गवृषभस्तस्यानहितिजानीपानुकस्य विशेषो यन्याह ॥ ७ ॥ उदद्ये यान
पा स्त्री ॥ इति मरुवस्याव कर्मणो स्थविधानात् ॥ ७ जाम्यैः सपरेदस्त्यागमनरूपारं जामिकायितस्यैव
तत्कर्म जनन्यो आगमद्वारमो आपति ॥ वाहने सामान्यात् ॥ जामित्य हत्सुदके सक्रमेणः एवमकपि
न केणदकर्मकनत्वा ॥ ७ ॥ अयमाया नो नित्तुराकाक संपाताद्येम्या जुहोति ॥ यावन्तकाकाः ॥ आकाश
लके भर्ता तिष्ठति तस्मिन् काले उपाकाल इत्यर्थः ॥ अयम्मा जुहोत्याज्ये ॥ अयम्या इतिकिं बली हरति ॥ ग
पेम्णसूक्तादेव लिमन्त्रो पः ॥ अयम्मा बलिरिति कल्पः ॥ ७ ॥ आपनयतिन ॥ कामा मागछति ॥ नस्य
हिंसो वरागमने त्वयविहानमयोजनं किं तत् आगतापादेन कन्यायाः प्रतिष्ठिति विहितय ॥ अन्यत्तु
गताय नेहयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ इमायानि पं निवेदनानि समानानि ॥ ७ ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशि
कभाष्ये चतुर्थाध्याये द्वाशी कण्डिका ॥ २० ॥ ३ ॥ पुंसवनानि ॥ वक्ष्यामः ॥ इति वाक्यविशेषः ॥ पुंसव
नमहणं गर्भसंस्कारसप्रयायार्थकर्माधिकारस्तत्कं प्रयोजनं ॥ रजउद्धासायाः पुंनक्षत्रेपनत्वहीति ता
पात्रूपेविदृहानिवस्तानि ॥ विहतस्यैव पत्नं दूरयन्तरान भिधानात् विवृद्धमवस्थानी इत्यर्थः ॥ नदभि
धानेम्त केसव वार्थं ॥ ७ ॥ फालचमससत्रूपवृत्ता यादृश्येत्रो हियवा का वापमूत्थयित्वा प्रगे
हता प्रकाशा वदायोवामनिनो यपहृति वकमलो निबुकया: सामचमसाकारकृत्वा निद्रसमानवर्णं

तिलाभकामाम् ॥ मृगाखराद्वेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति द्वारे प्रयच्छति ॥ १४ ॥ मृगैर्नित्यं सेवितो देशो मृगाखरः । ततो मृदं गृहीत्वा वेदिं कुर्यात् । तस्यां संपातितां कृत्वा कुमार्यै प्रयच्छति । किम् । उच्यते । मन्त्रोक्तानि । आखर 'इदं हिरण्यं गुग्गुल्वयमौक्षः'[१] । औक्षः गन्धोदकमित्यर्थः ॥ उदकंसे व्रीहियवौ जाम्यै निशि हुत्वा दक्षिणेन प्रक्रामयति ॥ १५ ॥ जामिः सभ्रातृका । तस्यै एतत्कर्म करोति भ्राता । निशि रात्रौ उदकपूर्णे घटे व्रीहीन् यवांश्च जुहोति प्रत्यृचम् । ततस्तस्य घटस्य दक्षिणेन प्रक्रामयति भगिनीं भ्राता । प्रक्रामणे मन्त्रः शेषत्वात् ॥ पश्चादग्नेः प्रक्षाल्य संधाव्य संपातवतीं भगस्य नावम्[२] इति मन्त्रोक्तम् ॥ १६ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चान्नावं प्रक्षाल्य संधाव्य मार्जयित्वा । तामेव संपातवतीं करोति नावमिति मन्त्रोक्तवचनात् । मन्त्रोक्तं कर्म करोति । किं च तत् । पतिकामाया आरोहणं सूक्तस्य कर्म । 'भगस्य नावम्'[२] इति क्रियाविधानार्थत्वात् ॥ सप्तदाम्न्यां संपातवत्यां वत्सान् प्रत्यन्तान् प्रचृतन्तो वहन्ति ॥ १७ ॥ सप्त दामानि यस्या वत्सवत्याः सा सप्तदाम्नी । तस्याः सप्तदाम्न्याः संपातसंस्कृतायाः सप्त वत्सान् पूर्वं प्रमुञ्चन्ति । कुमार्या अन्तमन्तं प्रति प्रत्यन्तः वत्सः । आद्यादारभ्य यो योऽन्त्यस्तं तं मुञ्चन्तीति । घोषकलनां कर्मणः सूचयति । 'दामहायनान्ताच्च'[३] इति ङीप् ॥ अहतेन संपातवता ऋषभमभ्यस्यति ॥ १८ ॥ नवेन वाससा संपातवता । यः सेक्ता गोः स ऋषभः ॥ तस्यां दिशि जानीयात् कस्य विशेषोऽयम् । आह । उदर्दयति यां दिशम् ॥ १९ ॥ इति प्रकृतस्यैव कर्मणोऽस्य विधानात् ॥ जाम्यै प्र यदेत[४] इत्यागमकृशरम् ॥ २० ॥ जामिः कथिता । तस्या एवैतत्कर्म । अनयर्चा आगमकृशरमाशयति । चोदनासामान्यात् । जामिग्रहणमुदकंसकर्मणः एव । एकपितृकेणेदं कर्म कर्तव्यम् ॥ इमा ब्रह्म[५] इति स्वस्रे ॥ २१ ॥ अयमा याति[६] इति पुरा काकसंपातात् । यावन्न काकाः आकाशे कुलायेभ्य उत्तिष्ठन्ति तस्मिन् काले । उषःकाले इत्यर्थः । अर्यम्णे जुहोति ॥ २२ ॥ आज्यम् । अर्यम्ण इति किम् ॥ अन्तःस्रक्तिषु बलीन् हरति ॥ २३ ॥ अर्यम्णे सूक्तान्ते बलिप्रक्षेपः । 'अर्यम्णे बलिः' इति कल्पः ॥ आपतन्ति यतः ॥ २४ ॥ काका आगच्छन्ति तस्या दिशो वरागमनं विज्ञेयम् । विज्ञानप्रयोजनं किम् । तत आगताय दाने कन्यायाः प्रतिष्ठेति विज्ञेयम् । अन्यत आगताय न देयेत्यर्थः । इमानि पतिवेदनानि समाप्तानि ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये दशमी कण्डिका ॥ १० ॥ ॐ । पुंसवनानि ॥ १ ॥ वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । पुंसवनग्रहणं गर्भसंस्कारप्रत्ययार्थम् । कर्माधिकार उक्तं प्रयोजनम् ॥ रजउद्वासायाः पुंनक्षत्रे ॥ २ ॥ येन वेहत्[७] इति बाणं मूर्ध्नि विवृहति बध्नाति ॥ ३ ॥ विवृढस्यैव बन्धनं द्रव्यान्तरानभिधानात् । विवृह्य बध्नातीत्यर्थः । तदभिधानं सूक्तसंबन्धार्थम् ॥ फालचमसे सरूपवत्साया दुग्धे व्रीहियवाववधाय मूर्च्छयित्वाध्यण्डे बृहतीपलाशविदार्यौ वा प्रतिनीय पैद्वमिव ॥ ४ ॥ फालचिबुकायाः सोमचमसाकारं कृत्वा तत्र समानवर्ण-

वत्सायाः सीमंतोन्नयनं व्रीहिन्यवान्वा प्रक्षिप्य सूर्ये सिक्ता संचूर्ण्य नस्यं ॥ ० ॥ अथेतुयश्च प्रगतडार्ढ्यमि
का मन्यायाभवसर्पफलेन प्रक्षिप्य ॥ गष्टथानफलानां वृद्धार्यानां सप्तनिर्यूष्टघनीरहिनोपकारा वृदारी
देवीकुला ग्राकुर्दीनं सप्तमेस्य ॥ प्रीतिनो यर्मा तनयुनहीरं एकोकरणं नंतरजडदमायाः दक्षपुना
सिकारिरे दक्षिणनासापुटेन नस्यकरणं पेद्रहातुहत्वानु ॥ समासयोरुर्ग जानकर्माणि ॥ ० पुनादि
वृत्त्यागमकुशरमाशायनि ॥ निगदोक्तं ॥ युगाष्टि दूर्वासेपानवनुमागमकुशरमन्यात्रिलो यवदूर्णवं
मनिस्थमस्य वृणाविधिः स्यानु ॥ श्वेकूर्मोश्मपकाश्मलरुोनहर्षोन दृष्ट्वा धायद्धिने युसमर्पयित्वा
नकारः सुतनर्पनासंपानवतूकरेनार्थस्य यानकर्मभेदः ॥ ० ॥ श्यामीमथ्यस्य इत्यद्दनिमंत्रेोनेमर्षिणी
न्नापुत्र्याः सर्पिषि पेदूमिव ॥ श्यामीमथस्यदानिसूकेन श्यामीगर्भाश्मथ्या धराया अ्युव धारणी भ्यामर्गि
मयित्वापुत्रस्यायाः गोष्ठेनमर्पयिष्य जडदासायां दक्षिणनस्यानस्य दक्षिणनासापुटेन ॥ ० ॥
दधिमंथपायपनि ॥ दधिनासकवंजालोडितादधिमथवंमिम्रकुनम पिबेनिमीयपायनि ॥ ०
कृष्णवर्णाभिः परिवेष्टावबध्नाति ॥ सेकारणकस्यांर्णाभिस्तमर्भिणीपरिवेष्टयबध्नाति ॥ पुंसवनं ॥ ०
यनासीनिमंत्रोनवबध्नाति ॥ ग्रीनिराध: प्रकरणानु ॥ मनउत्तोपरिहस्तोहस्ते दकाविनिमंत्रसो ॥
मेदनमपानादिलक्षणे ॥ ० कृष्णवत्स्त्रेकार्यथेयत्पृथिव्यांच्यन्तेनिनिगर्भदहणानि ॥ एकैनसूलकर्मसंगतु
यथेयंपृथिवीनिनार्यसकोलिंगानु ॥ उच्यतान्निस्कंनंनरीयस्कंएनंपगर्भवर्धनफलानि ॥ कर्माणिभ
वंति ॥ ० ॥ जमभग्नहीनायसंयमानुजेख्यात्रिरूदंस्यबध्नाति ॥ जमेनस्तहीनो गर्भो यस्याः स्त्रियः नस्याजं
वृगुणांस्त्राबध्नात्सप्तअंत्रत्यांनांक्तंत्रबजोपिना ॥ ० ॥ योयनन्तवबधानायनि ॥ मृनौष्टानंस्त्वा
भिमंत्रितानुजंभगृहीतांग्राशायनि ॥ नसंपातांउपस्थेस्त्वानु ॥ ० श्यामसिकताभिः श्रायनं परिकिरति
गर्भिण्याः श्रायनंसर्वकिरतिः ॥ कृष्णवर्णाभिः प्रथमावजेमित्येवं ॥ ० ॥ घामितिद्वरंजनुर्यदिनि
धानत्यामिकरमभिमंत्र्ययेद ॥ इतिकाम्यविधानं ॥ गर्भदहणं सामान्यानु ॥ गर्भदहणमपोद्रवीरसुत
फलामणि ॥ ० प्रजापतिरिनिप्रजाकामा याउपस्थे ॥ आज्यंजुहोति ॥ इहविधानंगर्भाश्मयत्तानु ॥ उपस्थ
स्य ॥ लोहितजापिङ्गिनान्माशायनि ॥ रक्तंवर्णाजामांसानि माशायनि ॥ स्त्रियं प्रजाकामा ॥ ० ॥
मयानीति ॥ भक्कसुरामपामित्येताभिर्वास्यकर्माणि भवंति ॥ योनिमानिनिमंत्रोकोबध्नाति ॥ बन्नः
पिंगलश्च सर्पणीमंत्रोक्तोसुरूपीनोसंपानवंतोरुवाहृहयामंत्रलिंगानु ॥ यस्तुगर्भमितिजाता
नारसर्णप्रत्ययगर्भदहणादनरविधानं ॥ ० ॥ गर्भदहफलासमाप्तानि ॥ ० यथेदंभूम्या अधिप

वत्सायाः क्षीरं नीत्वा तत्र व्रीहीन् यवांश्च प्रक्षिप्य मूर्च्छयित्वा संचूर्ण्य । अध्यण्डा चाध्यण्डा च । दुग्धशुक्ला । अन्या यावत् पर्णफलेति प्रसिद्धा । बृहतीपलाशविदार्यौ वा प्रतिनीय । बृहती पलाशविदारी वेली पलाशका इति प्रसिद्धा । प्रतिनीय । प्रतिनयनं क्षीरेण एकीकरणम् । ततो रजउद्वासायाः दक्षिणे नासिकाछिद्रे दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन नस्यकरणं पैद्ववदतिदेशात्[१] । समासयोरुक्तं जातकर्मणि[२] ॥ पर्वताद्दिव[३] इत्यागमकृशरमाशयति ॥ ५ ॥ निगदोक्तम् ॥ युगतर्द्मना संपातवन्तं द्वितीयम् ॥ ६ ॥ युगच्छिद्रेण संपातवन्तमागमकृशरमन्यम् । द्वितीयग्रहणे ह्यसति प्रथमस्यैव गुणविधिः स्यात् ॥ खे लूनांश्च पलाशत्सरून् निवृत्ते निघृष्याधाय शिश्ने ग्रामं प्रविशति ॥ ७ ॥ चकारः युगतर्द्मना संपातवत्करणार्थः । तस्मात्कर्मभेदः ॥ शमीमश्वत्थ[४] इति मन्त्रोक्तेऽग्निं मथित्वा पुंस्याः सर्पिषि पैद्वमिव ॥ ८ ॥ 'शमीमश्वत्थ' इति सूक्तेन शमीगर्भादश्वत्थादधरारण्युत्तरारणीभ्यामग्निं मथित्वा पुंवत्सायाः गोर्घृते तमग्निं प्रक्षिप्य रजउद्वासाया दक्षिणस्यां नस्यं दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन ॥ दधिमन्थे पाययति ॥ ९ ॥ दधनि सक्तव आलोडिता दधिमन्थः । तस्मिन् प्रकृतमग्निं प्रतिनीय पाययति ॥ कृष्णोर्णाभिः परिवेष्टय बध्नाति ॥ १० ॥ सेक्ता उरणः कृष्णः । तस्योर्णाभिस्तमग्निं परिवेष्ट्य बध्नाति ॥ यन्तासि[४] इति मन्त्रोक्तम् ॥ ११ ॥ बध्नातीति शेषः पुंसवनप्रकरणात् । मन्त्र उक्तौ परिहस्तौ हस्तावर्ताविति प्रसिद्धौ । भेदेन संपाता द्वित्वश्रुतेः ॥ ऋधङ्मन्त्र[५] इत्येका यथेयं पृथिवी[६] अच्युता[७] इति गर्भदृंहणानि ॥ १२ ॥ एकेति सूक्तप्रसङ्गात् । यथेयं पृथिवीति चार्थसूक्तं लिङ्गात् । अच्युतेति शाखान्तरीयं सूक्तम् । एतेषां गर्भदृंहणफलानि कर्माणि भवन्ति ॥ जम्भगृहीतायाः प्रथमावर्जं ज्यां त्रिरुद्ग्रथ्य बध्नाति ॥ १३ ॥ जम्भेन गृहीतो गर्भो यस्या स्त्रियः तस्या ज्यां त्रिगुणां कृत्वा बध्नाति 'ऋधङ्मन्त्र' इत्येतामृचं वर्जयित्वा ॥ लोष्टानन्वृचं प्राशयति ॥ १४ ॥ मृल्लोष्टानन्वृचमभिमन्त्रितान् जम्भगृहीतां प्राशयति । न संपाताः प्रोपसृष्टत्वात् ॥ श्यामसिकताभिः शयनं परिकिरति ॥ १५ ॥ गर्भिण्याः शयनं सर्वतः किरति कृष्णवर्णाभिः सिकताभिः । प्रथमावर्जमित्येव ॥ यामिच्छेद्वीरं जनयेदिति धातृव्याभिः[८] उदरमभिमन्त्रयते ॥ १६ ॥ इति काम्यविधानम् । गर्भदृंहणसामान्यात् गर्भदृंहणमपीदं वीरपुत्रफलमपि ॥ प्रजापतिः[९] इति प्रजाकामाया उपस्थे जुहोति ॥ १७ ॥ आज्यम् । इह विधानं गर्भाश्रयत्वात् उपस्थस्य ॥ लोहिताजापिशितान्याशयति ॥ १८ ॥ रक्तवर्णाजामांसानि आशयति स्त्रियं प्रजाकामाम् ॥ प्रपान्तानि ॥ १९ ॥ 'भक्तं सुरां प्रपाम्'[१०] इत्येतानि चास्य कर्माणि भवन्ति ॥ यौ ते माता[११] इति मन्त्रोक्तौ बध्नाति ॥ २० ॥ बजः पिङ्गश्च सर्षपौ मन्त्रोक्तौ शुक्लपीतौ संपातवन्तौ कृत्वा बन्धनम् । मन्त्रलिङ्गात् । 'यस्ते गर्भम्'[१२] इति जातानां रक्षणम् । अत एव गर्भदृंहणादनन्तरं विधानम् । गर्भदृंहणफलानि समाप्तानि ॥ यथेदं भूम्या अधि[१३] य-

याहृष्टं वाञ्छसे यथार्यं वाहृद्रीति संस्पृष्टयोर्हस्तलिवृजयोः आकलानंतरेषुस्वकलोनन्नु कुष्टमद्दस्य
रेष्मममथितलवणमाज्येन संन्नीयसंस्पृशति॥ दृष्टस्य स्वबंधाञ्जसंस्पृष्टयोऽञ्जनस्यमु ध्येयदाकल्लं सं
चिन्वन दृहीः शाद्वषुस्वकरयो कंजनकुष्टमसिदमद्दुपयधीमधुरेष्ममथितलवणयुतोऽग्निसंधृते नै
औहत्यसर्वाङ्गकनञ्जावान्॥ संस्पृशति॥ अनुराधनंस्वनज्ञान्॥ यथा वाञ्छमद्रीति अहणनानाक
मितान्॥ ७॥ वनहृस्तत्वसंगुल्मोपदधाति॥ मंत्रसङ्गांगुल्मोपसमीपस्यानुदति॥ वशीकरणमनुलिं
गान्॥ ८॥ एकविंशतिं प्राचीनकंटकानलकेनानानुकानादधाति॥ यावृहानमिति लिंगान्॥ म
दनीकंटकाल्पवोग्रासकदनुन्यादधाति॥ मनएवादधाति॥ ग्रहणान्॥ हामोहिमनिमृत्तदृष्टान्॥
अलंकारणामलेकनादिन॥ ९॥ कुदिः मंत्रानि॥ ससूत्राणि॥ एकविंशतिमेवदस्याग्निला
हारकसूत्रगोदहिनानि प्रादधाति प्रकृनतान्॥ ऋ॥ नवनीनान्वनकुष्टंकिरणः प्रतपति॥ त्रि
रात्रेऽतलकुष्टनवनेनाभ्यज्यात्रिः पूर्वाह्नमध्यंदिनापराह्णेषु कुष्टंत्रिः प्रताप्यादधाति॥ एवंकृतेमन
र्थकर्मसभयत्रमन्त्रादीनकाकभेदान्॥ ०॥ दीघोसकेवधह्यसंविशति॥ गंवकेदोमथः॥ कृता
वत्रसंनिशति संवेशनमंत्रः॥ पृथानवदभि धान्॥ मनुरिदंकर्ममभेवरुधयुनं वंशेदीति मंत्रलिंगान्॥ द
निविधानपदपुरुषनिवर्तनार्थत्वान्॥ स्त्रीकर्मसुविधानं॥ अनुराधनमन्यसंपर्कनिरोधः॥ यतोऽसौ
सतभास्म्यानुराधनाधिकारः॥ अवृत्रिाष्टलिंगषुतुल्लोवदनुराधनस्याभयसंयोगान्॥ ०॥ उत्थाटनं
त्रिपादे [illegible] पनः प्रवक्षांगुष्ठाभ्याम
दयत्यके॥ त्रिपादः शस्यंउत्थादकल्पत्वात्रायनीयस्थपनः प्रकर्षणबध्नाति॥ पादांगुष्ठाभ्याम दयन्न
छिक्षवाकाछते॥ अदृायनाविनिशदहंतेः त्रायनेमंत्र॥ ७॥ सोकिनिमालेखनोदाभ्यूषणभाग
येनक्रदालयोऽकपत्रयासिनालकांडयाहदयेविध्यति॥ मस्तनिरूपाकीनेः॥ सावलेखनोऽत्र
कीनेः॥ आवलेखनोकुभकारवल्लास्तवकिवितान्तन्॥ भांगिज्यायस्य धनुषः सज्जामज्यनेन धनुषावि
विक्रियते दृष्ट्वा॥ नतो विगेनाधिनृषेः॥ नाम्भिंषुकंथयति॥ कटकदासयस्याः साकटकदाल्मः न
माकंटकदाल्मयातस्याएनंविद्यापयामासाउल्लूकपात्राणियस्याः साउल्लूकपात्रानया आसि
तालकांडयाभसितंदृष्टी अलंकाणुयस्याः साआसिनालकांडातया विध्यति॥ अलंतोमकारः॥ ७४

था वृक्षं[1] वान्छ मे[2] यथाऽयं वाह[3] इति संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषु स्थगराञ्जनकुष्ठमदुघरेष्ममथिततृणमाज्येन संनीय संस्पृशति ॥ २१ ॥ वृक्षस्य च वल्ल्याश्च संस्पृष्टयोः अन्तरा मध्ये यौ शकलौ संचितौ तौ गृहीत्वा । इषुः । स्थगरः । अञ्जनकुष्ठे प्रसिद्धे । मदुघं यष्टिमधु । रेष्ममथिततृणं वातोत्क्षिप्तं तृणम् । घृतेनैकीकृत्य सर्वाण्येकवद्भावात् । संस्पृशति । अनुरोधनं संवननत्वात् । 'यथा वृक्षं' 'वान्छ मे' इति ग्रहणं नानाकर्मत्वात् ॥ उत्तुदस्त्वा[4] इत्यङ्गुल्योपनुदति ॥ २२ ॥ सूत्रखट्वायामङ्गुल्योप समीपस्थां नुदति । वशीकरणम् । मन्त्रलिङ्गात् ॥ एकविंशतिं प्राचीनकण्टकानलंकृताननूक्तानादधाति ॥ २३ ॥ 'या प्लीहानम्'[5] इति लिङ्गात् बदरीकण्टकान् पूर्वाग्रान् सकृदनूच्यादधाति । अत एव आदधातिग्रहणम् । होमे हि सति प्रत्यृचं स्यात् । अलंकरणमनलंकृतादीनाम् ॥ कूदीप्रान्तानि ससूत्राणि ॥ २४ ॥ एकविंशतिमेव बदर्यग्राणि लाक्षारक्तसूत्रेण वेष्टितानि आदधाति प्रकृतत्वात् ॥ नवनीतान्वक्तं कुष्ठं त्रिरह्नः प्रतपति त्रिरात्रे ॥ २५ ॥ उत्पलकुष्ठं नवनीतेनाभ्यज्य त्रिः पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णेषु कुष्ठं त्रिः प्रतप्यादधाति । एवं कृते प्रतपति त्रिः । उभयत्र मन्त्रावृत्तिः कालभेदात् ॥ दीर्घोत्पलेऽवगृह्य संविशति ॥ २६ ॥ मञ्चकेषे अधःकृते तत्र संविशति । संवेशने मन्त्रः । प्रधानवदभिधानात् । भर्तुरिदं कर्म 'ममैव कृणुतं वशे'[6] इति मन्त्रलिङ्गात् । संविशतिविधानं परपुरुषनिवर्तनार्थत्वात् । स्त्रीकर्मसु विधानम् । अनुरोधनमन्यसंपर्कनिरोधः । 'यन्तासि'[7] इत्यत आरभ्यानुरोधनाधिकारः । अविशिष्टलिङ्गेषु तु स्त्रीवदनुरोधनस्योभयसंयोगात् ॥ उष्णोदकं त्रिपादे पत्तः प्रबध्याङ्गुष्ठाभ्यामर्दयञ्छेते ॥ २७ ॥ त्रिपादशिक्ये उष्णोदकं कृत्वा शयनीयस्य पत्तः प्रकर्षेण बध्नाति । पादाङ्गुष्ठाभ्यामर्दयञ्छिक्यं चालयञ्छेते । अर्द गताविति ' शब्दस्मृतेः । शयने न मन्त्रः ॥ प्रतिकृतिमावलेखनीं दार्भ्यूषेण भाङ्गज्येन कण्टकशल्ययोलूकपत्रयासितालकाण्ड्या हृदये विध्यति ॥ २८ ॥ तत्प्रतिरूपाऽऽकृतिः प्रतिकृतिः । आवलेखनी कुम्भकारचक्रादवलिखिता मृत् । भाङ्गी ज्या यस्य धनुषस्तद्भाङ्गज्यम् । तेन धनुषा व्यधः क्रियते इष्वा । ततो निर्गतयेत्यर्थः । तामिषुं कथयति । कण्टकं शल्यं यस्याः सा कण्टकशल्या । तया कण्टकशल्यया । तस्या एव विशेषणमाह— उलूकस्य इव पत्राणि यस्याः सा उलूकपत्रा । तया । असितालकाण्ड्या । असितं कृष्णं अलं काण्डं यस्याः सा असितालकाण्डी । तया विध्यति । ' अलं 'लुप्तमकारः ॥

इतिश्रीभट्टारकेशवकृतौ कौशिकसूत्रभाष्ये चतुर्थोध्यायः समाप्तः॥४॥ उँसहस्रशृंगइतिस्वापनं॥
अभिसंकार्येमिश्र्यानिमायणाविग्रकर्तृयां सूत्रयेतुस्वापनं॥ इहस्वापनकर्मविधानं॥ ग्रामवरणार्थ
तानु॥ मैथुनकरणेविघ्नानाशकनेतानीत्यर्थः॥७॥ उदपात्रेणसंपातवंतनाग्यालांसंप्रोक्ष्यपुरःस्मिन्
हारप्रेसेस्युक्तानि॥ क्रोशेदहेसुरणात्रेसंपातवंतनासंसंपातवंतनासंप्रोक्ष्यउदपात्रेणैवअपरस्मिन्द्वार
पक्षेन्नुक्तानि॥ द्वारपक्षंकपाटमपरशुरादिनरसव्यकपाटेवभ्रेराववर्जयति॥८॥ एवंनयः॥ शाकं
मपनीयपूर्वकर्मकुर्वीत्येवंवर्तते॥९॥ उलूखलमुसलराजानि॥ उलूखलमभिमंत्रयते॥ उतराशि
त्रयनोवृहस्पतिनरकेणअभिमंत्रयते॥१०॥ दृषत्तेत्रोपनपरंपरंयोमंत्रकपाटंदृषदमभिमंत्रयते॥११॥ न
नभिमंत्रयते॥ उलूखलमुसलेनानुक्तेनाभिमंत्रणसंबंधः॥ पूर्वनवसन्मन्त्रः पादाः पठंति॥ उलूखलादीनामभि
मंत्रणानंतुमः समानविभक्तित्वात्॥ असमासस्यचभेदार्थत्वात्॥१२॥ अपस्याधोरिनिनिवेष्टनं॥ नाम
रविणाव्यभिचारिण्यानिरोधमंत्रेलिंगात्॥१३॥ अविष्टनेवदशायमवच्व्यमव्यमायाविग॥ अपपञ्च
मध्यमायांबंधनंसंपातास्तुः॥१४॥ अयंबनपादेमुसलेकेन॥ मनंकपाटेउसलेवबध्नातीनिवकारात्॥१५
आलेपेन्वआदूहः मानकेनिमंत्रिकाभिधानस्वर्गेमूत्रायनपादेवबध्नाति॥ चकारात्॥१६॥ आकर्षेण
विलंजुहोति॥ आकर्षः होटकारणं॥ अंगाराकर्षणार्थं॥ कृष्णकानंत्रितलान्जुहोति॥ एवंसमीचनं॥१७
हस्यनुप्रपत्रनिशिरः कर्णमभिमंत्रयते॥ शिरस्कर्णो शिरःकर्णभेदेनाभिमंत्रणं॥ उभयोरनुरोधनाभि
मंत्रणे॥ उभयोरनुरोधनमूर्ध्निश्रोपनतानु॥१८॥ केशाननुधारयतियानिरोधयमिष्टनिनस्याः केशान्धा
रयति॥१९॥ भगेनमान्त्रमिकेहस्तनामीनिसोवनद्युमीशृधिवन्॥ मंजान्॥ सुकमसुनां॥ मूलदर्भेण
परिवेश्यशिरस्सुपरस्त्याभंमर्दयानि॥ मूलग्रहणाद्विधनस्थान्॥ अपयोषधीवनु॥ सुवेवेष्ट
प्रमित्याविसंख्यासहस्रशुक्लमसूनकर्मावरणमूलमवश्चोपणतात्॥ अरथजिवामिविशेणिशय
नोतरतान्॥ मापसरावामउपस्तृतेषुमन्यस्मिना मन्युउत्तरेयमापो जानानेमापसर्गस्वापनेवपनि॥
यस्यानिरोधमिष्टनि॥ वृन्या शिरसि॥२१॥ स्वरभृशीराशेगाः संलिहामभ्यस्यत्यवीन्यावत्सवनाः॥
पनेस्तनीकृपाताअवांचा अधिमुखाः शरकाण्डीलताः सांनिरिह्यामभिमुखायाः क्षिपति॥ अस्मिना
प्ररोपनानिष्टनिविशेषणतात्॥२२॥ भृत्यमस्यान् चरतिमालानिप्रमंदइनधावनकेशामीशनहृ॥
या अनुसरण्यानाक्रोशमूलसलहरणाभिविशेषेनिरवनति॥ विशेषणार्थतात्॥ क्रमभेदः॥ नस्याम
ग्राहाकुनिः प्रमंदः कौडायनगंजिदुके॥ नस्याइदनधावनंनस्याएवनकेशाः मसुन्वयरकवस्थानात्॥

इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेऽध्याये एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॐ । सहस्रशृङ्ग [1] इति स्वापनम् ॥ १ ॥ अभिप्रेतकार्यसिद्ध्यभिप्रायेण विघ्नकर्तृणां कृतं यत् स्वापनम् । इह स्वापनकर्मविधानं ग्रामचरणार्थत्वात् [2] । मैथुनचरणविघ्ननाशकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ उदपात्रेण संपातवता शालां संप्रोक्ष्यापरस्मिन् द्वारपक्षे न्युब्जति ॥ २ ॥ स्त्रीगृहमुदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्य उदपात्रशेषमपरस्मिन् द्वारपक्षे न्युब्जति । द्वारपक्षं कपाटम् । परद्वारपक्षादितरं सव्यकपाटम् । तस्य बुध्ने आवर्जयति ॥ एवं नग्नः ॥ ३ ॥ शाटकमपनीय पूर्वं कर्म करोति एवंशब्दात् ॥ उलूखलमुत्तरां स्रक्तिम् । उलूखलमभिमन्त्रयते । उत्तरां स्रक्तिं शयनीयगृहस्योत्तरं कोणमभिमन्त्रयते । दक्षिणं शयनपादम् । स्त्रीमञ्चकपादं दक्षिणमभिमन्त्रयते । तन्तूनभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ उलूखलादीनां कुतोऽभिमन्त्रणसंबन्धः । अत्र वत्सशर्मपादाः पठन्ति —‘ उलूखलादीनामभिमन्त्रणम् । तन्तुभिः समानविभक्तित्वात् । असमासस्य च भेदार्थत्वात् ’॥ अस्याद्यौः [3] इति निवेष्टनम् ॥५॥ निवेष्टनं नाम प्राविणीव्यभिचारिण्योर्निरोधः । मन्त्रलिङ्गात् [4] ॥ आवेष्टनेन वंशाग्रमवबध्य मध्मायां बध्नाति ॥ ६ ॥ अवसज्य मध्यमायां बन्धनम् । संपाताः [5] स्युः ॥ शयनपादमुत्पले च ॥ ७ ॥ मञ्चकपादमुत्पले च । बध्नातीति चकारात् ॥ आकृष्टे च ॥ ८ ॥ आकृष्टः मातृकेति प्रसिद्धाभिधानः तस्मिन् । शयनपादं बध्नातीति चकारात् ॥ आकर्षेण तिलान् जुहोति ॥ ९ ॥ आकर्षः लोहकरणम् । अङ्गाराकर्षणार्थं कुटकः । तेन तिलान् जुहोति । एवं तिलतन्त्रम् ॥ इदं यत्प्रेण्य [6] इति शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ १० ॥ शिरश्च कर्णौ च शिरःकर्णम् [7] । भेदेनाभिमन्त्रणम् । उभयोर्निरोधनेऽभिमन्त्रणम् । उभयोर्निरोधनमविशेषत्वात् ॥ केशान् धारयति ॥११॥ यां निरोद्धुमिच्छति तस्याः केशान् धारयति ॥ भगेन मा [8] न्यस्तिका [9] इदं खनामि [10] इति सौवर्चलमोषधिवत् । स्रजवत् । शुक्लप्रसूनम् । मूलं दर्भेण परिवेष्ट्य [11] । शिरस्युपचृत्य ग्रामं प्रविशति ॥१२॥ मूलग्रहणं हि बन्धनं स्यात् । अथ ओषधिवत् [12] । सुवर्चला प्रसिद्धा त्रिसन्ध्यासदृशी । शुक्लप्रसूनं कर्मान्तरेण मूलविशेषणत्वात् ॥ रथजितां [13] इति माषस्मरान् निवपति ॥ १३ ॥

रथजितामिति त्रीणि समानान्तरत्वात् [14] । माषस्मरा नाम उप्तपूर्वेषु अन्यस्मिन् वा उप्ते ये माषा जाता ते माषस्मराः । तान् निवपति । यस्या निरोधमिच्छति तस्याः शिरसि ॥ शरभृष्टीरादीप्ताः प्रतिदिशमभ्यस्यत्यर्वाच्या आवलेखन्याः ॥ १४ ॥ आवलेखनी कथिता [15] अर्वाची अभिमुखा । शरफलीः ताः प्रतिदिशमभिमुखायाः क्षिपति । अग्निना प्रदीप्ताः । अनिवृत्तविशेषणत्वात् ॥ भगमस्या वर्च [16] इति मालानिष्प्रमन्ददन्तधावनकेशमीशानहृताया अनुस्तरण्या वा कोशमुलूखलदरणे त्रिशिले निखनति ॥ १५ ॥ विद्वेषणार्थत्वात् कर्मभेदः । तस्या माला स्रक् । तस्या निष्प्रमन्दः क्रीडापवर्गायेन्दुकः । तस्या दन्तधावनम् । तस्या एव च केशाः । समुच्चय एकवद्भावात् ।

जरहनायागो॥ उत्तरस्कंदरणेनिरस्तः शिलानिहत्य तत्र कोत्रं निहन्यात्॥ अनुतुत्त्सनं निहन्यात्॥ दरपतुव
रत्नेगते विहेषणलिंगात्॥ ७॥ मालामुपमथ्यात्वाहा॥ तस्य एवापुष्पेस्रजं विमल्ये अन्वाह॥ तापैवस्त्रियं
त्रीणिकत्रामंडलानि कस्पेसूत्रेण विकृष्यात्रिःशिलास्त्रमोनरात्रिं अथतूंस॥ तस्याः स्पस्ती नु पुञ्जकत्रयान्नुलं
सत्रेणव जातित्रिःशिस्ये गतेन निदेनि॥ केत्रामंडलमभ्येत्येव मूत्रमात्रराशिंभवंति॥ व्युत्थासवं चनमभ्युल्लाय
मानामपि निरवनं माभूत्॥ ७॥ अथास्येभगमुत्खननतियंतभगान्वितं चरतु स्त्रिशिलयं ननुः शिलाद्वरं
नमुत्खननमिश्रजयाच धनेनचेति॥ सौभाग्यमस्या कथं स्यादिति॥ अथेत्यं नरां तिरवातस्यात्खननसंभव
याथे निरवननं कतुरेवात्खाननं संमृत्य याथे॥ ७॥ इमावखनामीति शाणापर्णिकोहिलाजाया इसेन स
नीय शायनं तु परिकिरति॥ रुकवणाया अनाद्वैसेन वाणापूर्णी संस्कृत्य एकोरुसवाणापर्णिहारस्कुल
निस्रसिस्या॥ न यामपल्याः शायनमनुपरिकिरति॥ ७॥ अभिनेधामित्य धस्तात्स्वात्राममुपदहतीति पादे
नशायना धस्तानुवाणापर्ण्यापत्रवध्नाति॥ ७॥ उपेतधामित्स पर्युपास्यति॥ शर्दनोपरिक्षिपति॥ ७॥
कामं विनिष्यमाणो पादेनासंख्याता॥ शार्कराः परिकिरन्नू जति॥ काममभिष्ठामपनयिष्यपरपुरुषयां
अपनः शोभुवत्यनेनापरिगणिताः शार्करा अभिमंत्र्यताः॥ परिकिरन्नू जपति॥ इहविधानं स्यो क्रम
स्यविनयत्वात्॥ ईर्ष्याविनाशनात्यनएवेदं ॥ हन्ताति॥ ७ समभ्रेजपति॥ ताः समरुपनूजपति॥ ७॥ असंख्याताः
शर्कराः स्पृष्ट्वोजपति॥ ७॥ ईर्ष्याया ध्राजिं जनाहि स्वजनीवात्तोद्दहमिति सनिजापः सूराचाभिमर्शनानि॥ भूत्य
र्याविनेत्तुमिष्ठानजपति॥ अन्यत्समंजनादिति॥ सराननृतुकिं निदभिमृश्य प्रहरामि॥ अभिमर्शनं यस्मुप्यो
विनेतुमिष्ठं तनमभिमृश्य जपति॥ ७॥ अथ मेनवक्ष्यमाणासुमंत्रान्॥ ईर्ष्याया ध्राजिमित्यनेनहृदयेभिम
र्शपूर्णं॥ मंत्रीकत्वात्॥ जनाहिस्वजनीवाहत्यच अभ्यालस्यावाहतमोचनं॥ ७॥ अग्निरिवेति परस्तु फांड
॥ परस्तु तानमेनकथितं पाटेपायपति॥ समेहयवतु॥ परस्तुकुठारः॥ मन्यो वनयमिहाविधानं मन्योस्तोत्रविष
यत्वात्॥ ७॥ अकन्यामिवतिदृष्ट्वा स्नानमारने॥ एकया स्त्रियं दृष्ट्वा पाषाणमारहेत्॥ द्वितीयया निरस्याति॥
अश्यां भूयोनिरस्यांति॥ द्वितीयत्वां॥ ७॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति॥ तमेवा स्मात्॥ ७ छायायां स्वजकरो
ति॥ तन्निमित्तामन्तुत्स्यछायायां पतुरागोपयति॥ ७॥ अयं दमदत्तो पृथिवतु॥ दर्भमूलदर्भेणपरिवे
ष्ट्यकेशोपुपस्थेति॥ सर्वमन्युविनयनं किंतु शाखानां॥ यथा कच्चाइतिसवेशोपपत्ते स्यो निमित्तमोषधिन
यनमकरणात्॥ आपार्थिवदिविकर्मानिरस्यापः॥ ७॥ भङ्गजाना निर्वितवीरजनयेस्यान्यानि तिनभिजाय
नेत्यन्तरीमूलेमत्र मंडलाभ्यां संपृथभतेवकारे॥ अन्तरीस्वरीतस्या मूलेअत्रममंडलाभ्यां संकृष्य
तद्रक्षत्वाततनेस्येदरोति॥ जयवान्तो अंकारे॥ ७॥ सीमंतमन्नीयते॥ मंत्रमुल्का केशासीमंतमन्नीयः

ज्वरहताया गोः । उलूखलदरणे तिस्रः शिला निहत्य तत्र कोशं निखन्यात् । अत उलूखलं निखन्यात् । दरणः उलूखले गर्तः विद्वेषणलिङ्गात् [1] ॥ मालामुपमथ्यान्वाह ॥ १६ ॥ तस्या एव पुष्पस्रजं विमृद्य अन्वाह तामेव स्त्रियम् ॥ त्रीणि केशमण्डलानि कृष्णसूत्रेण विग्रथ्य त्रिशिलेऽश्मोत्तराणि व्यत्यासम् ॥ १७ ॥ तस्या एव त्रीन् केशपुञ्जान् कृष्णसूत्रेण बद्ध्वा त्रिशिले गर्ते निहन्ति । केशमण्डलमश्मनि । एवमश्मोत्तराणि भवन्ति । व्यत्यासवचनमधस्त्रयाणामपि निखननं मा भूत् ॥ अथास्यै भगमुत्खनति ‘ यं ते भगं निचख्नुस्त्रिशिले यं चतुःशिले । इदं तमुत्खनामि प्रजया च धनेन च ’ इति ॥१८॥ सौभाग्यमस्याः कथं स्यादिति । अथेत्यनन्तरम् । निखातस्योत्खननसंप्रत्यार्थम् । निखननं कर्तुरेवोत्खननसंप्रत्ययार्थम् ॥ इमां खनामि [2] इति बाणापर्णीं लोहिताजाया द्रप्सेन संनीय शयनमनु परिकिरति ॥ १९ ॥ रक्तवर्णाया अजाया द्रप्सेन बाणापर्णीं संक्षुद्य एकीकृत्य । बाणापर्णी शरपुङ्खेति प्रसिद्धा । तया सपत्न्याः शयनमनु परिकिरति ॥ अभि तेऽधाम् [3] इत्यधस्तात् पलाशमुपचृतति ॥ २० ॥ पादेन । शयनस्याधस्तात् बाणापर्ण्याः पत्रं बध्नाति ॥ उप तेऽधाम् [4] इत्युपर्युपास्यति ॥ २१ ॥ पादेन । उपरि क्षिपति ॥ कामं विनेष्यमाणोऽपाघेनासंख्याताः शर्कराः परिकिरन् व्रजति ॥ २२ ॥ काममिच्छामपनेष्यन् परपुरुषगम् ‘ अप नः शोशुचत् ’ [5] इत्यनेनापरिगणिताः शर्करा अभिमन्त्र्य ताः परिकिरन् व्रजति । इह विधानं स्त्रीकामस्य विनेयत्वात् । ईर्ष्याविनाशनान्यत एवेह पठितानि ॥ संमृद्नञ्जपति ॥२३॥ ताः संमर्दयञ्जपति ॥ असंमृद्नन् ॥२४॥ असंख्याताः शर्करा गृहीत्वा जपति ॥ ईर्षाया ध्राजिं [6] जनाद्विश्वजनीनात् [7] त्वाष्ट्रेणाहम् [8] इति प्रतिजापप्रदानाभिमर्शनानि ॥ २५ ॥ यस्येर्ष्यां विनेतुमिच्छति जपति अन्यतमम् । जनादिति द्वे । प्रदानं यत्किंच अभिमन्त्र्य प्रददाति । अभिमर्शनं यस्येर्ष्यां विनेतुमिच्छति तमभिमृश्य जपति ॥ प्रथमेन वक्षणासु मन्त्रोक्तम् ॥ २६ ॥ ‘ ईर्ष्याया ध्राजिम् ’ [6] इत्यनेन हृदय्याग्निनिर्वापणं मन्त्रोक्तत्वात् । आध्मातस्य वा दृतेर्मोचनम् [9] ॥ अग्नेरिव [10] इति परशुफाण्टम् ॥ २७ ॥ परशुना तप्तेन क्वथितं फाण्टं पाययति [11] । प्रमेहणवत् [12] । परशुः कुठारः । मन्युविनयनमिह विधानं मन्योः स्त्रीविषयत्वात् ॥ अव ज्यामिव [13] दृष्ट्वाऽश्मानमादत्ते ॥ २८ ॥ एकया । स्त्रियं दृष्ट्वा पाषाणमादत्ते ॥ द्वितीयया निदधाति ॥ २९ ॥ अश्मानं भूमौ निदधाति । द्वितीययर्चा ॥ तृतीययाभिनिष्ठीवति ॥ ३० ॥ तमेवाश्मानम् ॥ छायायां सज्यं करोति ॥३१॥ यन्निमित्तो मन्युस्तस्य छायायां धनुषि ज्यामारोपयति ॥ अयं दर्भ [14] इत्योषधिवत् ॥३२॥ दर्भमूलं दर्भेण परिवेष्ट्य केशेषूपचृतति [15] । सर्वमन्युविनयनं लिङ्गाविशेषात् । ‘ यथावश ’ [16] इति सर्वत्रोपपत्तेः स्त्रीनिमित्तमोषधिवचनं प्रकरणात् । ओषधिवदिति कर्मातिदेशार्थम् ॥ अग्ने जातान् [17] इति न वीरं जनयेत् प्रान्यान् [18] इति न विजायेतेत्यश्वतरीमूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य भक्तेऽलंकारे ॥ ३३ ॥ अश्वतरी खरी । तस्या मूत्रमश्ममण्डलाभ्यां संघृष्य तद्भक्ते कृत्वा तत् तस्यै ददाति । अथ चास्या अलंकारे ॥ सीमन्तमन्वीक्षते ॥ ३४ ॥ मन्त्रमुक्त्वा केशसीमन्तमन्वीक्ष-

नेमि ॥७॥ अपि वृश्चामि तिजायां यैजारमन्वाहन्तेन समूलायां विषमन्वाह ॥८॥ क्लीबम्भरेवाधकं धनुर्दध्माति ॥
बाधकं धनुः खदिरदण्डत्वाद्भिनत्ति विरसमानं भवति ॥९॥ आग्रहायण्यां मूहर्ति ॥ आग्रहायण्यां रस्मेगमवे
द्रांसंकल्केदेः देशः तृणाश्मानं निक्षिपति ॥ १० ॥ गृहिकदीति ॥ बाणापर्णी ॥ क्षिपपूर्वमाग्रहायण्यां महवतिद्रम्णां
॥ ११ ॥ आतद्रवन्तिमवाकानि संस्पृशाति ॥ वक्ष्यमाणानि हृदयं मुखं मूर्धानमेवाकानि संस्पृशाति तिजारस्य
॥ १२ ॥ अपिवानाहन्नार ॥ स्रोकर्माणि समासानि ॥ १३ ॥ फलानि च ॥ विज्ञानान्यनेन चोच्यन्ते ॥ १४ ॥ सांहिता
कर्मकारयात् ॥ १५ ॥ इति महापर्ववृहद्गणत्र्यचयवस्यग्रामणाः संपादनभट्टदारिलकृतौ कौशिकसूत्रभाष्ये द्वा
दशाभिकाण्डिका ॥ १२ ॥ चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ ॐ अन्वयायनीति दोषोऽत्र तेत्तु च सूत्रपाठो विज्ञानं
॥ पूर्वादि समानानि ॥ संहिताविधिग्रहे अन्यादीनां सतीकाकानां संहिताविधिः पुनरुच्यते ॥ अन्वयायनी
ति अस्य सूक्तस्य तत्र फलकर्मोच्यते ॥ कस्य सत्रामेयमाणतां गोनगमस्माभ्यामभ्यस्य सदसाधागाधा
धिनस्य जोवितमरणाभ्यां संजनने कर्मसंयोगात् ॥ एवमन्यत्रापि पर्यवन्तदेवभाव नवा यविकारोभवति
ति ॥ संकल्पेनेन तेन नेतावकानि पुनस्तानि क्षीरोदनान्तकर्मनिवृत्तः स्त्रावकजीरीतत्त्वबाधार्थे दिग्पाठ
फाराउल्कन क्षीरोदनयोस्तु कर्मवफलानि देतोः ॥ इत्ताधाधिमन्नानीत्तमभिमन्त्रणानि सर्वाण्यभिम
न्त्रणानि सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि निवचनात् ॥ विज्ञानानि तेकेमसिम्नानि भवन्ति ॥ २ ॥ स्थस्तुनयोर्व्याप्ताष्टकादि
नि नान्यस्य सूक्तस्यार्थयत्को विज्ञान(?) ... स्थपस्तुनयोः ... कार्दीर्घिनावूस
समासं कुर्यात् ॥ एतत्प्रवक्ष्वाकुन्तःक्षीरोदनयोः सफलयोरिति स्त्राणांभिमन्त्रणसूक्तं ॥ अथ स्थालीरीति ॥ १० ॥
सांग्रामिकवदि विज्ञानं ॥ सांग्रामिकं सांग्रामिकः ॥ जयं ब्रूयात् तावयारणे फलं सांग्रामिकं कर्म चोदिकत्वा सूक्ते
सूक्तेनाभिमन्त्र्यतितयोर्हविषः ॥ ११ ॥ वेनस्तदिति पचपवम्कुम्भकमण्डलुसमं भवक्षीलक्रारसायुगभ्यास
कुम्भोरिकावित्तारसाश्राकराक्षीरसने ॥ वेनस्तदित्यभिमन्त्र्य दूषयते ॥ अयोहस्तयोरकीर्वेशानन्ताकेरः ॥
इत्वेहृते ॥ पात्र्याणि समासकरणा ॥ आकारण्या पागिसंयोगार्थं ॥ १२ ॥ कुम्भमहनेन परिवेष्टमाचायत्रामेन
विकल्ने संपातानानयति ॥ इत्यनीषे चेष्टनेनयनीत्याभिमन्त्रणानि रूतस्यर्थो ॥ १३ ॥ जनतीमूर्तामन्वष्टाघ्रार
जोवितिकुमार्यैयनदृरत्नावतानम् ॥ अथकारकालमात्याच्चादयति कुमार्योर्यादिक्वमस्त्रावतकुमार्योर्भ
वनः रज: यर्योनिस्यान्नेनकुम्भयतो हरत्ननानुर्ष्टविग्रयं ॥ सुपर्णा द्वि ॥ १४ ॥ एवसीरसाक्षी ॥ हलेगोभ्यायु
के एवमेव कुर्यात् ॥ यहद्वेनपरिवेष्टकुमार्योरवमाजुनं ॥ १५ ॥ लोष्ठागांकुमारी माहर्यामित्यस्याभिमा
हृत्वेति ॥ चतुरो लोष्टानुसन्धानामेषहदर्शनि ॥ कुमार्यो लोष्टनोर्यामर्शा सतमाहर्यहरेत्यालानिलोष्टः ॥ व

ते ॥ अपि वृश्च[1] इति जायायै जारमन्वाह ॥ ३५ ॥ तृचेन प्रसूताया विटमन्वाह ॥ क्लीबपदे बाधकं धनुर्वृश्चति ॥ ३६ ॥ बाधकं धनुः षण्ढपदे कृत्वा छिनत्ति । विटः पुमान् न भवति ॥ आशयेऽश्मानं प्रहरति ॥ ३७ ॥ आशयः जारस्य संगमनदेशः संकेतदेशः । तत्राश्मानं निक्षिपति ॥ तृष्टिके[2] इति बाणापर्णीम् ॥३८॥ शरपुङ्खामाशये प्रहरति द्वाभ्याम् ॥ आ ते दद[3] इति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति ॥ ३९ ॥ वक्षणा हृदयं मुखमिति मन्त्रोक्तानि संस्पृशति जारस्य ॥ अपि चान्वाह ॥४०॥ जारम् । स्त्रीकर्माणि समाप्तानि । फलवन्ति च विज्ञानान्यन्यतन्त्र उच्यन्ते । संहिताक्रमकारणात् ॥ इति महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये द्वादशमी कण्डिका ॥ १२ ॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ । अम्बयो यन्ति[4] इति क्षीरौदनोत्कुचस्तम्बपाटाविज्ञानानि ॥ १ ॥ पूर्वादीनि[5] समाप्तानि संहिताविधिग्रहणे । अम्ब्यादीनां प्रतीकानां संहिताविधिरुच्यते । 'अम्बयो यन्ति' इत्यस्य सूक्तस्य विज्ञानफलं कर्मोच्यते । कस्य संशये प्राणनाशे गमनागमनाभ्यामभ्यस्यते । सदसद्योगात् व्याधितस्य जीवनमरणाभ्याम् । प्रजनने स्त्रीपुंयोगात् । एवमन्यत्रापि । यद्येतदेवं भवेत् तत्रायं विकारो भवेदिति संकल्पयेत् । न चेत्ततो न । कानि पुनस्तानि । क्षीरौदनोत्कुचाः । 'तिस्रः स्नावरज्जूः'[6] इति । स्तम्बो वा यदि वा पाटा । उत्कुचक्षीरौदनयोस्तु कर्मणः फलनिर्देशः । स्तम्बपाटाविज्ञानानीत्यभिमन्त्रणानि 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि'[7] इति वचनात् । विज्ञानानि लोके प्रसिद्धानि भवन्ति । उपश्रुतयो न्यासाष्टकादीनि विज्ञानानि । अस्य सूक्तस्यापृथक्त्वं विज्ञानस्य समासकरणात् । अत एव चोत्कुचक्षीरौदनयोः सफलयोः निर्देशो अभिमन्त्रणप्रोक्षणम् । तथा चेति ॥ सांग्रामिकं वेदिविज्ञानम् ॥ २ ॥ संग्रामे भवं सांग्रामिकम् । जयपराजयावधारणफलं संग्रामकर्म । वेदिं कृत्वा प्रकृतेन सूक्तेनाभिमन्त्र्य चिन्तयेद्विशेषम् ॥ वेनस्तत्[8] इति पञ्चपर्वेषुकुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगेध्माक्षेषु पाण्योरेकविंशत्यां शर्करास्वीक्षते ॥ ३ ॥ 'वेनस्तत्' इति अभिमन्त्र्य ईक्षते । उभयोर्हस्तयोरेकविंशतिं शर्कराः कृत्वेक्षते । पाण्योरसमासकरणं शर्कराणां पाणिसंयोगार्थम् ॥ कुम्भमहतेन परिवेष्टयाधाय शयने विकृते संपातानतिनयति ॥ ४ ॥ परीति सर्वतो वेष्टनम् । अतिनयतीत्यभिमन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् ॥ अनतीकाशमवच्छाद्यारजोवित्ते कुमार्यौ येन हरेतां ततो नष्टम् ॥ ५ ॥ अन्धकारकालं प्राप्याऽऽच्छादयति कुमार्यौ । यदि च अरजोवित्ते कुमार्यौ भवतः । रजः ययोर्न स्यात् । एतं कुम्भं यतो हरतस्ततो नष्टं विज्ञेयं सुवर्णादि ॥ एवं सीरे साक्षे ॥ ६ ॥ हले गोभ्यां युक्ते एवमेव कुर्यात् । अहतेन परिवेष्ट्य कुमार्योरेव प्राजनम् ॥ लोष्टानां कुमारीमाह यमिच्छसि तमादत्स्वेति ॥७॥ चतुरो लोष्टान् गृहीत्वा प्रैषं ददाति 'कुमारि लोष्टानां यमिच्छसि तमादत्स्व' इति । आकृतिलोष्टः । व-

ल्मीकलोष्टः॥ वल्मीकलोष्टः चतुष्पथलोष्टः॥ श्मशानलोष्टः उत्तरस्तेभ्यः अपरो लोष्टविशेषः॥ ७॥ आ
कृतिलोष्टं वाल्मीको कल्याणी॥ अनयोर्लोष्टयोर्ग्रहणे अभिलिखितार्थसंपत्तिः॥ ८॥ चतुष्पथा ब
हुचारिणी॥ कुमारी च हन्ति॥ पुरुषानुगच्छति॥ ९॥ श्मशानान्निरजीवति॥ सैव कुमारी श्मशानानु
गृहीता हरति एवं पूर्ववत्॥ १०॥ उदकांजलिं निनयत्याह॥ कुमारी ब्रूयात्॥ ११॥ प्राचीनमुपाश्रयं यस्याः कुलो
त्ता॥ पूर्वस्यां दिशि अंजलिं क्षिपत्यभिमतफलं॥ विज्ञानसंहितानि कर्माणि कथितानि॥ नन्दनरान्निमि
त्तिकमतो कानि तस्मात् तेषां विधेः कृतिः॥ ७॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पंचमोऽध्यायः प्रथमा
कंडिका॥ ५१॥ ॐ जरायुजः इति दुर्दिनमायन्वस्कन्तं नितिष्ठति॥ दुर्दिनं मेघावीविनाशाद्यहनु॥ गनादिलाशायाग
च्छन्नसूक्तं जपन्॥ मस्तु तिष्ठति गच्छतीत्यर्थः॥ प्रायश्चित्तं दुर्दिनाश्रयत्वात्॥ यद्येवं कस्मात् उक्तं इति उ
च्यते॥ प्रायश्चित्तत्वात्॥ अन्यत्र च मुख्यं के॥ ॐ चोदके॥ मस्तु तिष्ठति प्रहरणामात्रेण तदुक्त
मंत्रस्थाने कालान्निष्पत्तिः फलं न प्रविनाश्यः स्यात्॥ ७॥ अस्यावृक्षः किसुरुनादाय॥ मस्तु तिष्ठति॥ वि
वाक्यशेषः॥ अपसिद्धसिद्धः॥ उष्णाक्षं चादाय गृहीत्वा समुच्चयः एकवद्भावात्॥ किंकुरवः सुरवीकः शीरः॥
नानादाय मस्तु तिष्ठति दुर्दिने किंसुरूणां समासो विकल्पार्थः॥ न च दुर्दिने मस्तु तिष्ठती निरोधः॥ साक
हत्यानु॥ ७॥ न चोलल्लाटमुन्मार्जन॥ नन्दं दुर्दिने मस्तु तिष्ठती निरोधः॥ मा कोशसर्पान्निकम्पा ललला
टं प्रसिद्धेः॥ नन्दं यून्॥ ७॥ उत्तमा पवावलता स्वकपाले विशेषः कराकेनुहोति॥ स्रुक्पटलमपनीय यवहानुव
हिरवस्थितो ज्ञारपूर्णकपाले त्रिसुपवाणि जुहोति॥ शर्करा वा जुहोति॥ विकल्पः साधनत्वादेकवद्भावा
त्॥ ८॥ शर्कराः काञ्चोदयाति॥ केरापर्णी नियासुरास्थुवरीके निमालं नभवोचाघने काष्ठा वा दधातां॥
रकपालेन नो भयत्र तंत्रे विहितदेशत्वात्॥ आदधाति वनन हविः सर्वमासाद्य॥ ७॥ वर्षपरीतः प्रतिलो
मकर्षितः त्रिः॥ परिक्रम्य खदायामर्के क्षिप्रं संवपति॥ एवं पूर्वत्र अर्के क्षिप्रं संवपति॥ वर्षणानि पीडि
तो वर्षपरीतः विषाङ्गारकादियोगे निग्रहे भयोर्वर्तमाणमायायश्चित्तं त्रिः परिक्रम्य खदायामर्थे क्षि
प्रसंवपति॥ गर्तः स्रमा रजः त्रिः सर्वत्र गत्वा खदायामर्कसमुत्पन्नालं प्रकृतेन सूक्तेन पिंडीकृतं क्षिप
ति॥ शीघ्रं कालान्तरं भातीक्षते॥ न मृत्तिभक्तु यत्र दृष्टस्तनयीत्नुरित्युच्यानि युक्तमापादयति परिक्र
म्य खादायामग्नानि युक्तं क्षिप्रं संवपनी निरोधः॥ साकं लूत्वानु॥ सोऽन्निधः स्यात्॥ अशानि हिमशर्कराप॥
तनानाशनि विनाशितं नरत्नानि युक्तं तत्रौभिक्ष्य खदायां सम्यक् निक्षिपति॥ अशानि विषहः काश्मवर्षाणि॥

ल्मीकलोष्टः । चतुष्पथलोष्टः । श्मशानलोष्टः । उत्तरसूत्रेभ्यः अयं लोष्टविशेषः ॥ आकृतिलोष्टवल्मीकौ कल्याणम् ॥ ८ ॥ अनयोर्लोष्टयोर्ग्रहणे अभिलषितार्थसंपत् ॥ चतुष्पथाद् बहुचारिणी ॥ ९ ॥ कुमारी बहून् पुरुषान् गच्छति ॥ श्मशानान्न चिरं जीवति ॥ १० ॥ सैव कुमारी श्मशानात् लोष्टं गृहीत्वा हरति । एवं पूर्वत्र ॥ उदकाञ्जलिं निनयेत्याह ॥ ११ ॥ कुमारीं ब्रूयात् ॥ प्राचीनमपक्षिपन्त्यां कल्याणम् ॥ १२ ॥ पूर्वस्यां दिशि अञ्जलिं क्षिपन्त्या अभिप्रेतफलम् । विज्ञानसहितानि कर्माणि कथितानि । तदन्तरा नैमित्तिकप्रतीकानि । तस्मात् तेषां विधेः कृतिः ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । जरायुज[1] इति दुर्दिनमायन् प्रत्युत्तिष्ठति ॥ १ ॥ दुर्दिनं मेघानां विनाशहेतुः । तद् विनाशाय आगच्छन् सूक्तं जपन् प्रत्युत्तिष्ठति । गच्छतीत्यर्थः । प्रायश्चित्तं दुर्दिनाश्रयत्वात् । यद्येवं क्रमस्तु किं कृतः । उच्यते । प्रायश्चित्तत्वात् ॥ अन्वृचमुदवज्रैः[2] ॥ २ ॥ ऋचा ऋचोदवज्रैः प्रत्युत्तिष्ठति । प्रहरणमात्रं चैतदुदवज्रसंस्कारस्य चिरकालनिष्पत्तेः । ततश्च विनाशः स्यात् ॥ अस्युल्मुककिष्कुरूनादाय ॥ ३ ॥ प्रत्युत्तिष्ठतीति वाक्यशेषः । असिः प्रसिद्धः । उल्मुकं चादाय गृहीत्वा । समुच्चयः एकवद्भावात् । किष्कुरवः बृसीकशेरवः । तानादाय प्रत्युत्तिष्ठति दुर्दिनम् । अस्युल्मुककिष्कुरूणां समासो विकल्पार्थः ॥

नग्नो ललाटमुन्मृजानः ॥ ४ ॥ नग्नः दुर्दिनं प्रत्युत्तिष्ठतीति शेषः । साकाङ्क्षत्वसन्निधिभ्याम् । ललाटं प्रसिद्धम् । उन्मर्दयन् ॥ उत्साद्य बाह्यतोऽङ्गारकपाले शिग्रुशर्करा जुहोति ॥ ५ ॥ गृहपटलमपनीय गृहाद्बहिरवस्थितोऽङ्गारपूर्णे कपाले शिग्रुपत्राणि जुहोति । शर्करा वा जुहोति । विकल्पः साधनत्वादेकवद्भावाच्च ॥ केरार्कावादधाति ॥ ६ ॥ केरापर्णीति सुराष्ट्रेषु । वरीकेति मालवेषु । उत्साद्य केरार्कावादधात्यङ्गारकपाले । न चोभयत्र तन्त्रं विप्रकृष्टदेशत्वात् । आदधातिवचनं हविर्धर्माभावार्थम् ॥ वर्षपरीतः प्रतिलोमकर्षितस्त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षिप्रं संवपति ॥ ७ ॥ एवं पूर्वत्र । वर्षेणातिपीडितो वर्षपरीतः । वर्षाधारादियोगनिर्गतः । उभयोर्वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् । त्रिः परिक्रम्य खदायामर्कं क्षिप्रं संवपति । खदा गर्तः स्वभावजः । त्रिः सर्वत्र गत्वा खदायामर्कं समुतजालं प्रकृतेन सूक्तेन पिण्डीकृतं क्षिपति शीघ्रं न कालान्तरं प्रतीक्षते ॥ नमस्ते अस्तु[3] यस्ते पृथुः स्तनयित्नुः[4] इत्यशनियुक्तमपादाय ॥ ८ ॥ त्रिष्परिक्रम्य खदायामशनियुक्तम् । क्षिप्रं संवपतीति शेषः । साकाङ्क्षत्वात् सन्निधेः स्यात् । अशनिर्हिमशर्करापातः । तेनाशनिना विनाशितं तदशनियुक्तम् । तत् शीघ्रं खदायां सूक्तान्ते क्षिपति । अशनिनिष्यन्दः अश्मवर्षाणि ।

भवतिमु त्राम फलं लिंगातु॥ ७ प्रथमस्य सोमस्य भीके आनीकुत्त्रआमां निष्ठो बुद्धहारिंद्रभूजेत्र्यकलन
परिविष्टयाथः शिरस्तु रोम भीनिस्त्वनि॥ प्रथमस्य सूक्तस्य सोमस्य प्रसिद्धी केआनीप्रसारि भीनिकृत्त्व
तृ॥ उपकिन्निसुप्रकारे मायुणानायते॥ कुत्र इतिप्रसिधानि॥ समुच्चयएकनद्धवानु॥ भूजोवयर्वनस्त
वाणिविष्टयित्रा अथः शिरः त्रिद्वत्वाभिमंत्र्यसस्यम भीनिस्वनीता प्रत्यनिरस्ता॥ ७॥ रथिनत्रेताम्प्र
त्रामं दूयावु॥ रथिवननवधान्यं तु मूलयथावाम्न धान्यं गृह्यमानीन॥ ७॥ आशापालीयनृतीयवजेत्र्यप्र
नि॥ आयानामात्रा पालेभ्य इत्यस्ये द्वहरिणितलानि कर्माणि बहुवचनानुपपत्तिः॥ भीनिरायतनस्य भीमस्य
वं यौहा त्राशपालीयस्य च विशेषणात्प्रमाणेन तृतीया॥ [illegible]
मूर्त्तमुक्ता भूत एव भीमेन सह एव॥ ७॥ भीमदर्शनकर्माणि॥ सर्वं तु इतिमस्य यो कलाविकर्माणि॥ अपोः
मत्रयाः कर्तां तु च्यते॥ ७॥ इतोउस्य वक्त्रातरात्रिवेदः सूक्तिपुनिरथानि॥ इरोडांशा मतारश्वाभिमु
खवसंपातः अयनं रतानु॥ इहास्यांभ्यांलरकोणेषु निहंति॥ एकैकस्य पुरोडाशस्य पाणागसुपरिष्ठ
ताडभया संपात वतः पुरोडाशानु प्रत्मान प्रसंपातवनूकरोति॥ पूर्ववनं न पूर्ववत्सनिहितं मुक्तानु
हनिनिरथानि निडायुं द्वितोयांगत्वानु॥ ७॥ सभाभागथानेषु च॥ पूर्वकर्माणि भवतु समानमेलक
भावभागयुनमहाधन इहामानत्वानुषंनिरस्रानियमः नक्षत्रे वा सर्वनिरपत्॥ ७॥ अनंताष्टभानिराय
ननस्यकतो प्रायणो भीमं जपति॥ एक मरायतनस्य असंपातपुरके दर्श्यानमे योमुक्तः भीमंजपति॥
एकेनपाणिनपर्यावर्तनेनप्रत्रायाण भीयं तु प्रयानाज पतिनियमस्तु भीमस्य ॥ ७॥ हवीपूर्दिनमञ्जु यस्त्यादन
पराजिनात्यपरिषद्मात्रजा॥ पुवो नु रेकोणानुपारिषद्मागताने॥ जनसमूहस्मेथेमवुकभसयुष
हजनेसचः॥ नोउदर्शयानानु॥ नचाविंडरोषकवनानु॥ भस्मर्थं जपरेषात्राम नेपायश्विते॥ शानिश्चानु
भनिपुरडामूकमनिमाश्रितन॥ पायसूक्तमारम्भपरा जिनामनिमाश्रितनमत्र अभिविंगात॥ अम्नाहाम
विनादिनमनाहः॥ ७॥ प्रमानि॥ यदि सूक्तमत्रय जन्तु हविषु भक्तिपठिता॥ अनकवनान्यतथान्यक
मेत्वानु॥ नावतसम प्रवत्री धारयति॥ प्रसजं पर्यायविभावनेसर्वस्य धारणस्य बाहने धनमत्रडि
गानु॥ नेसंपातात्रायांनरत्वानु॥ हृत्या दृषिरसोत्यस्यामुत्रसस्याविधाने॥ सारय पराजिनातरिषदृता
वनोनु॥ तस्या पजीवनार्थं सक्रमेष्वनु॥ सर्व पुनस्त्यते॥ ७॥ यभक्षयंतइतिपरिषधकभक्षमनी
समाप्तामुंचे॥ एकेनेनमुंजनइति॥ नैकभक्तं परिषधेपके भोजनं तु परिषमुत्यासमवायमात्रे लोको
पवाराहितामेवं परिषद्यासादनेतरमीक्षमाणाः कर्मनरेयत्नेनद्वहुनाम प्रएवं भुंक्त इति अपि

अशान्युपशमफलं लिङ्गात् ॥ प्रथमस्य[1] सोमदर्भकेशानीकुष्ठलाक्षामञ्जिष्ठीबदरहरिद्रं भूर्जशकलेन परिवेष्ट्याधःशिरस्युर्वरामध्ये निखनति ॥ ९ ॥ प्रथमस्य सूक्तस्य । सोमदर्भौ प्रसिद्धौ । केशानी प्रसारिणीति उच्यते । उपक्लिन्नेषु प्राकारेषु प्रायेण जायते । कुष्ठादीनि प्रसिद्धानि । समुच्चय एकवद्भावात् । भूर्जावयवेन सर्वाणि वेष्टयित्वा अधःशिरः छिद्रं कृत्वाऽभिमन्त्र्य सस्यमध्ये निखनति । अशनिरक्षा ॥ दधिनवे नाश्नात्या संहरणात् ॥ १० ॥ दधि च नवं धान्यं च न भक्षयेद्यावन्न धान्यं गृहमानीतम् ॥ आशापालीयं तृतीयावर्जं दृंहणानि ॥ ११ ॥ 'आशानामाशापालेभ्यः'[2] इत्यस्य दृंहणफलानि कर्माणि । बहुवचनादुपपत्तेः । ज्योतिरायतनस्य भौमसंबन्धात् । 'उभयान् संपातवतः' इति द्वितीयम् । तृतीयम् 'एकतोऽन्यत् शयनं भौमं जपति' इति । भौमस्य द्वितीयासंबन्धात् । आशापालीयस्य च विशेषजपमात्रेण तृतीयामृचं[3] मुक्त्वा ॥ अत एव भौमेन सह । भौमानि कर्माणि ॥ १२ ॥ 'सत्यं बृहत्'[4] इत्यस्य बहुफलानि कर्माणि ॥ उभयोः सूक्तयोः कर्माण्युच्यन्ते । पुरोडाशाश्मोत्तरानन्तःस्रक्तिषु निदधाति ॥ १३ ॥ पुरोडाशाश्चत्वारः । अभिमन्त्र्य न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । गृहस्याभ्यन्तरकोणेषु निहन्ति । एकैकस्य पुरोडाशस्य पाषाणमुपरि कृत्वा ॥ उभयान् संपातवतः ॥ १४ ॥ पुरोडाशान् अश्मनश्च संपातवतः करोति । निखननं पूर्ववत् । प्रतिद्रव्यं सूक्तानुवृत्तिः । निदधातीति शेषः । सभाभागधानेषु च ॥ १५ ॥ पूर्वकर्मणी भवतः । सभा मेलकस्थानम् । भागधानं महाधनगृहमिति । स्रक्तिष्विति देशनियमः । चकारेण सर्वातिदेशः ॥ असंतापे ज्योतिरायतनस्यैकतोऽन्यच्छयानो भौमं जपति ॥ १६ ॥ एकाग्नेरायतनस्य असंतापयुक्ते देशे शयानोऽधोमुखः भौमं जपति । एकेन पार्श्वेन पर्यावर्तते । आशापालीयं तु शयानो जपति । नियमस्तु भौमस्यैव ॥ इयं वीरुद्[5] इति मदुघं खादन्नपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरकोणात् परिषदं जनसमूहमागच्छति । ज्येष्ठीमधुकं भक्षयन् । आव्रजने मन्त्रः । तिङ्ङभिधानात् । न चोच्छिष्टं दोषवचनात् । प्रत्यर्थिजयदोषशमनं प्रायश्चित्तम् ॥ नेच्छत्रुः[6] इति पाटामूलं प्रतिप्राशितम् ॥ १८ ॥ पाटामूलं 'खादन्नपराजितात्' प्रतिप्राशितमाव्रजति । लिङ्गात् ॥ अन्वाह ॥ १९ ॥ प्रतिवादिनमन्वाह ॥ बध्नाति ॥ २० ॥ यदि मूलसंप्रत्ययः अन्वाहेति मध्ये किं पठितम् । अत्र वचनव्यवधानमेककर्मत्वात् ॥ मालां सप्तपलाशीं धारयति ॥ २१ ॥ पाटास्रजं सप्तपर्णां बिभर्ति । सर्वस्य धारणस्य बाहौ बन्धनम् । मन्त्रलिङ्गात् । न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । 'दूष्या दूषिरसि'[7] इत्यस्य स्राक्त्यस्य बन्धनं स्यात् । अत्रापराजितात् परिषदमाव्रजति । तस्योपजीवनार्थं स्वक्रमे ह्येतत् सर्वं पुनरुच्यते ॥ ये भक्षयन्त[8] इति परिषद्येकभक्तमन्वीक्षमाणो भुङ्क्ते ॥ २२ ॥ एकत्रैव भुञ्जत इति एकभक्तम् । परिषद्येकभोजने परिषत्तुल्यसमवायमात्रं लोकोपचारादिति । तामेव परिषदं ग्रासादनन्तरमीक्षमाणः । कल्पान्तरे यत्रैतद् बहूनां मध्ये एको भुङ्क्त इति अ-

दोषणत्वात्॥ ७॥ ब्रह्मजज्ञानमित्याद्यागान्तु पाकरिष्यन्नभिव्याहारयति॥ उपाकर्मसु त्रिष्वानभिव्याहार
तिसूक्तं॥ कलहपरिहारदोषनाशनात् प्रायश्चित्तं॥ ७॥ मात्रामात्रं व्यास्यनुज्ञातमश्वं कुर्यादित्यनुसूक्तमभि
व्याहारयति॥ कारयिता नाम निष्ठितः॥ जांस्यास्मि निकर्त्तानदंष्ट्रात्॥ सतिवादिनो जयपनो प्रायश्चि
त्तं॥ ७॥ असोमदिष्यन्नेव वाक्यं विचारं कुर्यादित्यनुमत्यर्थिना सहसांनिवादिनो जपनाशनात् प्रायश्चि
त्तं॥ ७॥ ममामेव चरतीति विभुस्य मायो समनरजा धारयति॥ समनरजः॥ बाधकानां प्रबलेन राजः ना
मभिमन्त्र्य विभागं करिष्यामीत्यादि नाव श्री यान्न संपाता रात्रान रत्वात्॥ माबावतु कबहनाशादोषापगमात्॥
समानमसीति भक्षयति॥ समाचमरतिसौरीरक्षामन्यतुमममा प्राभृशानुसंपादो प्रभूयत्वात्॥ ७॥ स्वर्णगृह्य
निमासपूर्णमसन्तानशुण्हानि सन्नमेदाहस्राभेदात्॥ ७॥ उपतिष्ठते॥ ममन्नयहदमीति मंत्रोक्तं मभ्यक्ष
वदन्॥ इहैव स्ताहा॥ ७॥ अहमस्मीत्यपराजितासीति वदमात्र जाति॥ यत्र तत्रैवं पार्श्वपदमागछति॥
॥ ७॥ पंचमिष्याद्यर्थि द्वितीयाकाण्डका॥ ३॥ अथान्तहा पौरुतासुत्वा सत्ताहरणमुच्यते॥ इत्याहुः परसी
निरूतात्तयव भ्रान्ति॥ एककर्मा काण्डिकासमाप्तः शास्कदकानि वपनं॥ प्राज्यभागानि शास्त्रदके॥ तत्र
रक्तस्त्वक्क्रियास्वेवात्॥ पूर्वाह्णे कर्म व्यत्ययउत्तरनेत्राहने नरमेव कुसारः प्रतिहरणात्॥ यस्य
नामरक्षार्थत्वात्॥ अनः ऋतौ नरतेनानिद्रामति पावने॥ कलत्या विकारः॥ प्राचयमति॥ तन्त्र्यास्तिलकः॥
कन्याश्रामनार्थं॥ ७॥ पुरस्तादग्नेः पितृणां गामारयति॥ मध्यमेः पूर्वस्मिन् देशे कस्यापि गवलवर्ण गौरपंक
स्याने॥ अन्येन मारयति॥ ७॥ पश्चादग्नेर्लोहितानां॥ एकवर्णां जातां पशुमस्त्रेण कारयति॥ पुनरपि ग्रहणं गो
मारणदेशमाभूत्॥ ७॥ रूपपित्रिनार्थं॥ रूपार्थं गौः पितृनार्थं॥ अजघषारसकः॥ पित्रोर्वानि मांसानि॥ नच
नर्यादेशाधर्मात्रूपपित्रिनार्थत्वात्॥ ७॥ मेधामः यामंकडका॥ अोषधयः कास्वाः आहार॥ रभो पापागं सह
पादा आम पाशायन्नमवेति॥ ओषधीविरेकाथा॥ ओषधिसमस्तयः॥ ७॥ बाह्या कांपी कासितावारसद्दृश प्राम
वृयाय॥ वाशा आटरूपकः॥ कांपीलुः कथितः सितो वारजपामार्गः सहस्रो महान्॥ सर्ददुष्पावसंध्या
ओषधिसमुच्चय एकवद्भावात्॥ सर्वाकारे नाकमानरमेव पानमावापनसंयोगात्॥ हमेतरमावाप
मस्यामवधाय॥ ७॥ तुर्यापरासि पञ्चदशसिद्धानां तासमंत्योतिरुनो भस्य वेषु दक्षकपरायाज्ञायनि
कुरयमानसरो पाकस्यैनीविमहाश्रावमावपत॥ चतुरस्मादिनिकर्मभेदमप्यागकुमार्थः॥ सतोक
नाशमुत्सर्गोद्वितीयानरत्वात्॥ महाकाणानिः कथिताः॥ एतानि सतो कानि आवपनो महाकाणानि॥ दि
बलोपायगते॥ ७॥ अनिष्टवेमुक्तो प्राप्यत नः सोऽस्य नृक्रजानि॥ रामावसुञ्चोपानहोदातदृष्टि

विशेषत्वात् ॥ ब्रह्म जज्ञानम्[1] इत्यध्यायानुपाकरिष्यन्नभिव्याहारयति ॥ २३ ॥ उपाकर्मसु शिष्यानभिव्याहारयति सूक्तम् । कलहपरिहारदोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ प्राशमाख्यास्यन् ॥ २४ ॥ प्रतिप्रश्नं कथयिष्यन् सूक्तमभिव्याहारयति कारयिता । न तन्निवृत्तिः । आख्यास्यन्निति कर्तृनिर्देशात् । प्रतिवादिनो जयदोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ ब्रह्मोद्यं वदिष्यन् ॥ २५ ॥ वेदवाक्यविचारं कथयिष्यन् प्रत्यर्थिना सह । प्रतिवादिनो जयदोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ ममाग्ने वर्चः[2] इति विभङ्क्ष्यमाणः प्रमत्तरज्जुं धारयति ॥ २६ ॥ प्रमत्तरज्जुः चाक्रिकाणामवलम्बनरज्जुः । तामभिमन्त्र्य विभागं करिष्यन् पिता बध्नीयात् । न संपाताः शब्दान्तरत्वात् । मालावत्[3] कलहनाशदोषापगमात् ॥ सभा च मा[4] इति भक्षयति ॥२७॥ 'सभा च मा' इति क्षीरौदनादीनामन्यतमम्[5] । सभां प्रविशन् । संपाता भक्ष्यत्वात्[6] ॥ स्थूणे गृह्णाति । सभास्थूणे सूक्तान्ते गृह्णाति । सूक्तभेदो देशभेदात् । उपतिष्ठते ॥२८॥ सभां च ॥ यद्वदामि[7] इति मन्त्रोक्तम् ॥२९॥ मन्त्रमुक्त्वा वदेत् ईक्षेत वा ॥ अहमस्मि[8] इत्यपराजितात् परिषदमाव्रजति ॥ ३० ॥ यत्रतत्रस्थः परिषदमागच्छति ॥

पञ्चमेऽध्याये द्वितीया कण्डिका ॥ ॐ । अप्रतिहार्या कृत्यामुक्त्वा प्रतिहरणमुच्यते । दूष्या दूषिरसि[9] इति स्राक्त्यं बध्नाति ॥ १ ॥ एकं कर्म । शान्त्युदकान्ते बन्धनम् । आज्यभागान्ते शान्त्युदकम् । तत्र शान्त्युदकक्रियादर्शनात् । पूर्वोक्ते कर्म स्मृतमुत्तरतन्त्रादनन्तरमेव कृत्यादेः प्रतिहरणात् । अस्य चात्मरक्षार्थत्वात् । अतः कृत्योत्तरतन्त्रं निशाप्रतिपालनम् । स्रक्त्यविकारः स्राक्त्यः मणिः । स्राक्त्यस्तिलकः । कृत्याशमनार्थम् ॥ पुरस्तादग्ने पिशङ्गं गां कारयति ॥ २ ॥ तन्त्राग्नेः पूर्वस्मिन् देशे कृष्णपिङ्गलवर्णं गां वृषभं कारयति । अन्येन मारयति ॥ पश्चादग्नेर्लोहिताजम् ॥ ३ ॥ रक्तवर्णं छागं पश्चिमे देशे कारयति । पुनरग्निग्रहणं गोमारणदेशे मा भूत् ॥ यूषपिशितार्थम् ॥ ४ ॥ यूषार्थं गां पिशितार्थमजम् । यूषा रसकः । पिशितानि मांसानि । न चानयोर्वशाधर्माः[10] । यूषपिशितार्थत्वात् ॥ मन्त्रोक्ताः ॥ ५ ॥ या मन्त्रे उक्ता ओषधयः । कास्ताः । आह-दर्भापामार्गसहपाटाः । आमपात्राद्यत्र न भवति । ओषधिनिर्देशात् ओषधिसंप्रत्ययः ॥ वाशाकाम्पीलसितीवारसदंपुष्पमवधाय ॥ ६ ॥ वाशा आटरूषकः । काम्पीलः कथितः । सितीवारः अपामार्गसदृशो महान् । सदंपुष्पा त्रिसन्ध्या । ओषधिसमुच्चय एकवद्भावात् । मन्त्रोक्तादीनां कर्मोत्तरमवधानमावपनसंयोगात् । होमोत्तरमावापः । तस्यामवधाय । दूष्या दूषिरसि[9] ये पुरस्तात्[11] ईशानां त्वा[12] समं ज्योतिः[13] उतो अस्य बन्धुकृत्[14] सुपर्णस्त्वा[15] यां ते चक्रुः[16] अयं प्रतिसरो[17] यां कल्पयन्ति[18] इति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ 'ये पुरस्तात्' इति क्रमभेदः प्रयोगक्रमार्थः । प्रतीकानां समुच्चयः द्वितीयान्तत्वात् । महाशान्तिः कथिता[19] । एतानि प्रतीकानि । आवपते महाशान्तिं च इति । चलोपोऽर्थगतः ॥ मिश्यवमुच्योष्णीष्यग्रतः प्रोक्षन् व्रजति ॥ ८ ॥ रात्रावक्मुच्योपानहौ[20] इति । 'पृथि-

आपोगणं मंत्रमपतीति ॥ मंत्रसर्वोक्त्यान्यासक्त्वानपरिकरणो वाहरतं तपाउपयोगार्थः ॥ हस्तपरिहितः ॥
उष्णीषमिति शिरोवेष्टनं ॥ तस्यास्तिकं नुः अग्नेः ॥ मथ्यमंत्रास्फरके ॥ कृष्याक्नामनवत् ॥ ब्राह्मणमंत्राः ॥
७ ॥ पिनायै. पानात्पैत्रानीयरसादपहनिकरण पर्यंत ॥ असावेतदेव व्याप्ति ॥ कृत्याभावे संस्काराणा
मपक्षेपः कृत्याकलगात्रिमध्या व्यभावे कर्मो का जीमिहचोकानानतो वे संस्कारा वक्ष्यमाणा ॥ ६ ॥
कृत्ययामित्रचत्तुषासमीक्षत्रपकुरव्यभनी सवलिमकृत्ययाविख्याति ॥ मित्रचत्तुषासमीक्षत्वपम
श्रा न्यायाः कृत्याया आतितंमरेत्रां आलेपनं अपहरणमसाढात्रानसंमारान् कृत्ययाऽत्वनव्यभवीत्य
नयन्त्री विख्यातिदाम्भुखेण सागयेत्येवं विधितनरत्रस्थानानु ॥ नानसंभारेकृत्ययामित्रचक्षुषा
समीक्षनूपूवस्थितयाया स्तुनरविप्राभावः स्त्र ॥ ६ उकमनूलेखनी ॥ आलिप्तभावे कथितां मुक्ति
कृत्यया ॥ ६ ॥ दृष्याद्रृषिरसीतिदर्भ्याभिः सात्त्ववलेनाभ्युहकेनमर्थोकेनसुष्कानुपरिषिंचति ॥ कं
गेकाविधिकर्मत्वात् ॥ कर्मत्वंतिवृहर्व्यासारूपवलेनानुरकेनवन्नकर्मणाभिः परिषिंचति ॥ कृत्यानु
स्कानुबहुवचनं ॥ प्रतिपादगुल्फोहुवचनात् ॥ शकलेनावसिंच्यपूर्वषपिष्टान्याशायति ॥ सकलेनश
कलेनोभिः शगात्पुरकेन कृत्यावसिच्यपूर्वषोपुत्रीनानिवाशायेनिमुखेमहेपाथमाशायातत्
वनंपूर्वत्रिषिताशानसपानाद्रृष्याद्रृषिरसीतिमलेनास्यमकरणान् ॥ अस्त्रातेऽस्मयोगान् ॥ ६ ॥ यष्टिभि
र्मपिनद्धेमेपवृत्तारक्कम्यवं यान्तुवातिसंदत्रान ॥ यष्टिमिरोषाभिर्वाल्मिकटवंजानावहन्तवर्मणोः समु
च्चयेविशेषवचनान् ॥ स्कवचनंजात्याभिप्रायास्मेपवृत्ता विनहनादिह्नवनात्परिक्रम्यवधेदशगता
मापसूनसहनेनू कृत्यायायांवत्यान्तुवामि ॥ मेपवृत्तूहस्तेन ॥ ६ ॥ अन्यत्तामोसंवेशायति ॥ नस्मिन्नमणिकृ
त्यामधोमुखेसवेशायति ॥ मेपवृत्तेनु ॥ ६ ॥ शकलेनाकं ॥ शकलेनावसिच्यपूर्वषपिष्टानान्याशायनोत्से
तरकेरनानीस्तावसेककस्यततोहृष्टवान् ॥ उक्तवचनस्येवमर्थवत्तान् ॥ शयनसमयोगा ॥ ६ ॥ अभ्य
केनिनवनीतेनमंत्रान्ते ॥ अभ्यक्तान्तमंत्रेयदुक्ते ॥ नवनवनीतेनमंत्रान्तस्यान्नवनीतेनशकलेनगृही
ताजनाभ्यंजनेकृत्यायाः कुर्याति ॥ ६ ॥ दर्भरज्जासनद्धान्तिष्ठेत्त्वनुमान्तुपश्चिमा ॥ अधोमुखीमवदर्भ
रजावावधाति ॥ निष्प्रवाकुत्ताविविहत्युर्थने नुमेपवृत्तुयापयाति ॥ वृताऽमेपवृत्तेनु ॥ ६ ॥ सव्येनदीपंदक्षि
णेनारक्तान्नाद्यायरास्यतः कृतोसव्यवहस्तेनदीपंगृहीत्वा दक्षिणेनहस्तेनउदकपूर्णामलाबुमा
सयउत्थापयति ॥ कर्तकारामितमेपवृत्तेनमेषा ॥ ६ ॥ मेपवृत्तरगतः ॥ अजनीतिवाक्यशेषः ॥ अनाहतं ॥
इतिविसर्जनं ॥ नत्रदेहेशागच्छेयुः ॥ ६ ॥ जगोष्पदंयवगोष्पदंनस्यात् ॥ ६ अनुदकंबानं पशुनोदकेन

ध्ये'[1] इति घोराणामन्तर्भवति । अत्र सर्वकृत्यान्यासः अत्र च प्रतिहरणं विहितम् । तस्या उपयोगार्थः चः इह पठितः । उष्णीषं शिरोवेष्टनं यस्यास्ति कर्तुः सोऽग्रतः प्रथमं शान्त्युदकं प्रोक्षति । ऋव्याच्छमनवत्[2] । प्रोक्षणे मन्त्राः ॥ यतायै यतायै शान्तायै...इति ॥ ९ ॥ यताया इत्यादयः इतिकरणपर्यन्ताः ॥ अभावादपविध्यति ॥ १० ॥ कृत्याभावे संस्काराणामपक्षेपः । कृत्यावलगशिक्याद्यभावे कल्पोक्तानां, इह चोक्तानामभावे संस्कारा वक्ष्यमाणाः ॥ कृत्ययामित्रचक्षुषा समीक्षन् कृतव्यधनि[3] इत्यवलिप्तं कृत्यया विध्यति ॥ ११ ॥ मित्रचक्षुषा समीक्षन् उपप्रशान्तायाः कृत्याया अवलिप्तं प्रदेशम् । अवलेपनमपगतप्रसादः । शान्तसम्भारान् कृत्यया 'कृतव्यधनि' इत्यनयर्चा विध्यति । 'दार्भ्यूषेण भाङ्गज्येन'[4] इत्येवं विधिः । उत्तरत्र दर्शनात् । शान्तसम्भारान् कृत्ययाऽमित्रचक्षुषा समीक्षन् भूमावस्थितया ॥ यदि पुनरवलिप्ताभावस्तत्र । उक्तावलेखनीम् ॥ १२ ॥ अवलिप्ताभावे कथिता प्रतिकृतिः कृत्यायाः ॥ दूष्या दूषिरसि[5] इति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति ॥ १३ ॥ ऋगेका विधिकर्मत्वात् । कर्म । तिलकदर्व्या सारूपवत्सेनानुदकेन तक्रेण त्रिः परिषिञ्चति कृत्यागुल्फान् । बहुवचनं प्रतिपादं गुल्फद्विवचनात् ॥ शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति ॥ १४ ॥ सूक्तेन । शकलेन त्रिः शान्त्युदकेन कृत्यामवसिच्य यूषं पिशितानि चाशयति । मुखे प्रक्षेपार्थमाशयतिवचनम् । यूषपिशिताशने संपाताः । 'दूष्या दूषिरसि'[5] इति सूक्तेन । अस्य प्रकरणात् । अश्नातेश्च प्रयोगात् ॥ यष्टिभिश्चर्म पिनह्य प्रैषकृत् परिक्रम्य बन्धान्मुञ्चति संदंशेन ॥ १५ ॥ यष्टिभिर्दीर्घाभिश्च लकुटवन्नानावबद्धचर्मणोः समुच्चयो विशेषवचनात् । एकवचनं जात्यभिप्रायम् । प्रैषकृतो विहिताद्धि वचनात् । परिक्रम्य वेधदेशं गत्वा । आयसेन संदंशेन । कृत्याया बन्धान् मुञ्चति प्रैषकृत् हस्तेन ॥ अन्यत्पार्श्वीं संवेशयति ॥ १६ ॥ तस्मिंश्चर्मणि कृत्यामधोमुखीं संवेशयति प्रैषकृत् ॥ शकलेनोक्तम् ॥ १७ ॥ 'शकलेनावसिच्य यूषपिशितान्याशयति' इत्येतदुक्तम् । उत्तानीकृत्यावसेकस्य ततो दृष्टत्वात् । उक्तवचनस्यैवमर्थवत्त्वात् शयनयोगाच्च ॥ अभ्यक्ता[6] इति नवनीतेन मन्त्रोक्तम् ॥१८॥ 'अभ्यक्ताक्ता' इति मन्त्रे यदुक्तं तच्च । नवनीतेन मन्त्रोक्तं स्यात् । नवनीतं शकलेन गृहीत्वाञ्जनाभ्यञ्जने कृत्यायाः कुर्वन्ति ॥ दर्भरज्ज्वा संनह्योत्तिष्ठैव[7] इत्युत्थापयति ॥ १९ ॥ अधोमुखीमेव दर्भरज्ज्वाऽवबध्नाति । निश्चलां कृत्वा 'उत्तिष्ठैव'[7] इत्यर्धर्चेन प्रैषकृदुत्थापयति । कर्ता प्रैषकृत् ॥ सव्येन दीपं दक्षिणेनोदकालाब्वादाय वाग्यताः ॥ २० ॥ कर्ता सव्येन हस्तेन दीपं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन उदकपूर्णमलाबु आदाय उत्थापयति । कर्तृकारयितृप्रैषकृतः ॥ तेषाम् । प्रैषकृदग्रतः ॥ २१ ॥ व्रजतीति वाक्यशेषः ॥ अनावृतम् ॥ २२ ॥ आवृतिविवर्जितम् । तत्र देशे गच्छेयुः ॥ अगोष्पदम् ॥ २३ ॥ यत्र गोष्पदं न स्यात् ॥ अनुदकखातम् ॥ २४ ॥ पशुना । उदकेन न

स्वानः एतेषां विशेषाणां समुच्चयः॥ ७॥ दक्षिणा प्रचयो वा॥ ८ दक्षिणा यत्र आपः कविना आगच्छन्ति॥
७॥ स्वयमेव देशेण वा॥ न केनचिद्विधिः स्वानस्य पूर्वोत्तरविकल्पार्थं॥ ७॥ कृत्स्नं तदीरिणे॥ उदवरद्यर्थं मध्य
मध्यशालायां वा निदधाति॥ शान्तुसिक्ते वा निदधाति॥ कृत्स्नमिति सूक्तेनेति सर्वविकल्पार्थः॥ ७॥ अनन्तुनादि
नमवर्गमिच्छयथा सूर्यस्य यात्यतज्ज्ञीने॥ कृत्वाविधानेन एवमनावुडदकेन दीपनिष्पयथा सूर्योमुच्यते॥
स्यकागच्छति॥ तिष्ठंसिष्ठनु महाशालां विमुच्येदिति भानु गच्छति॥ तिष्ठकना निष्ठनो ये या मप्रहनानि॥ तिष्ठते अश्वा
मुक्तानि महाशालां निरीतिन विनते पामभिसुरवामुच्चैर्निगदनेमे के सुत्या पठति॥ ७॥ कर्माणि संप्रोक्षते॥ कृषि
चरीन संसंप्रोक्षते॥ शान्तुदकेन नस्यत्र शमनार्थत्वात्॥ ७॥ कृत्स्नं सीरेण कर्षति॥ सीरं हलं तेन तत्कृष्णवृणेन
कृत्वा कर्षयत्सु प्रहारमुदकांश्च हलस्य गता काण्डेषु वचनात्॥ ७॥ अपि सीरं स्पृशति बहुवचनात्॥ मय
भिनेषु न षड्वली रदर्शनात्॥ ७ अधि सीरे स्योदशादक्षिणा॥ हलगाभ्यः दशगावोधिका दक्षिणा देयाः
अधिग्रहणमधिकारणानि दने:॥ दक्षिणावचनं॥ कर्तृसंप्रत्ययार्थे॥ अभिचारे दशमं पूर्वं त्रिःसदायुतं
नानि मर्माणि॥ संप्रोक्षत इत्येकं॥ नानेकामुच्यन्ते॥ एदेशामंत्रेषु ऊर्ध्वने॥ चतुरस्त्रेषु नानि कर्माणि
दश वचनात्॥ आमपात्रादेनिवत्सुवत्वात्॥ दशावचनादपाचार्य नेम आमपात्रमिति मन्त्र
मांसहृतवाक्यवनजकुठारिण्योकफाहायकर्यांगर्दभमूलवानरा॥ विषोगाह सृत्याहवनीयाः॥ ७॥ इति श्रीमद्धदारिल
कृतौ कौशिकभाष्ये चतुर्थेध्याये द्वितीया कण्डिका॥ ७॥ ३॥ यद्द्वः संमनसौ रिति निनयत्यनु मान पद्येतनिष्पसिंच
वजति॥ येन भूमिदेशेन दीर्घ गच्छेदिति देशानि देशार्थः॥ देशा भूयसा दकेन संकृष्य गासिवनुसंजन॥ कृतोश
यस्मिन्नगरग्रामाव प्रहारदोष ग्रामनानु॥ तत्र वसनन्मयाद्भुपसुवन्मयानु॥ ३ पूर्वेन देशे निष्पसंबध्या
नीति सूक्तेनोदकाभिमंत्रणं सर्वाण्यभिमंत्रयाणीति वचनात्॥ सर्वसूक्तमुनेरेषां ग्रहणात्॥ ७॥ कात्रा
दिवधुकवेनसाश्चिमिनाति॥ कात्राः पसिध्य॥ निमात मुच्चयणीर्षयवेवसूक्तं सर्वं दर्शनात्॥ पसिस्थानानि
देशात्॥ ७॥ इदंवआपइति हिरण्यमवदधाति॥ पादेनसुपर्णनरेमुस्लीपोरस्ता पयति॥ ७॥ अपवन्त्स
नौ पीकां जिमं मंडूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकृत्संबध्य॥ अधिदधाति निशेषः॥ प्रकरणात्॥ तेन
पादेन दृषिकेवशेस्वाय स्यसद्र्षिकाजिः— नीलेन संयुक्तं लोहितेन तु सह कराभ्यां बध्याकराश्मसिक्षा॥
हिरण्यस्यापरि दधाति॥ ७॥ अहस्यमेतवकाय्य प्रष्ठदधाति॥ प्रकाशेपवालः॥ तेन मंडूकं सव्ये धारयति
पादेन॥ ७॥ यत्रेदमितिनिनयति॥ पादेन तदुदकं निनयति गमवनयति॥ ७॥ मारुतं स्वीरोदनं मारुतेन
रिस्तीयमारुतेनस्तुवेयामारुतेनाज्येन वरुणायाग्निर्जुहोति॥ उक्तमुपमंथं दधिमथं वा केंदतां संप्रोक्षणी

खातः । एतेषां विशेषणानां समुच्चयः ॥ दक्षिणाप्रवणे वा । दक्षिणा यत्र आपः पतिता आगच्छन्ति । स्वयमवदीर्णे वा । न केनचिद्यः खातश्च पूर्वोत्तरविकल्पार्थः । स्वकृते वेरिणे । ऊषरे इत्यर्थः । अन्यशालायां वा निदधाति ॥२५॥ शत्रुक्षेत्रे वा निदधाति कृत्याम् । प्रतिसूत्रम् । वेति सर्वविकल्पार्थः ॥ अलाबुना दीपमवसिच्य यथा सूर्यं [1] इत्यावृत्याऽऽव्रजति ॥ २६ ॥ कृत्यानिधानदेश एव अलाबूदकेन दीपं निषिच्य 'यथा सूर्यो मुच्यते' इत्युक्त्वा गच्छति ॥ तिष्ठंस्तिष्ठतो महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥२७॥ तिष्ठन् कर्ता । तिष्ठतां येषामपहृता तांस्तिष्ठतश्च । 'शान्तियुक्तानि' [2] महाशान्तिरिति कथितम् । तेषामभिमुखमुच्चैर्निगदनम् । एकश्रुत्या पठनम् । मर्माणि [3] संप्रोक्षन्ते ॥२८॥ येऽभिचरन्ति ते संप्रोक्षन्ते शान्त्युदकेन । तस्य शमनार्थत्वात् ॥ कृष्णसीरेण कर्षति ॥२९॥ सीरं हलम् । तेन कृष्णवर्णेन कर्षत्यभिचारभुवम् । कार्ष्ण्यं हलस्याङ्गत्वम् । कार्ष्ण्यं षड्गवं तत् 'अधि सीरेभ्यः' इति बहुवचनात् । प्रायश्चित्तेषु च षड्गवसीरदर्शनात् [4] ॥ अधि सीरेभ्यो दश दक्षिणाः ॥३०॥ हलगोभ्यः दश गावोऽधिका दक्षिणा देयाः । अधिग्रहणमधिकरणनिवृत्तेः [5] । दक्षिणावचनं कर्तृसंप्रत्ययार्थम् ॥ अभिचारदेशा मन्त्रेषु विज्ञायन्ते तानि मर्माणि ॥३१॥ संप्रोक्षन्त इत्युक्तम् । तानि कानि । उच्यन्ते । ये देशा मन्त्रेषु श्रूयन्ते 'यां ते चक्रुः' [6] इत्येतेषु तानि मर्माणि देशवचनात् । 'आमपात्रादीनि' इत्युक्तत्वात् देशवचनादुपचर्यन्ते । आमपात्रमिश्रधान्यमांसकृकवाकु–अजकुरीरि–एकशफोभयादत्–गर्दभामूलानराचीगार्हपत्याहवनीयाः ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये तृतीया कण्डिका ॥ ॐ ॥ यददः संप्रयतीः [7] इति येनेच्छेन्नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ १ ॥ 'येन भूमिदेशेन नदी गच्छेत्' इति देशनिर्देशार्थम् । तं देशं भूयसोदकेन प्रकर्षेण सिञ्चन् व्रजेत् कर्ता । प्रायश्चित्तं नगरग्रामाद्यपहारदोषशमनात् । तत्र च खननमर्थात् । उपप्लवनमर्थात् । उपप्लवनदेशो निम्नः । 'यददः संप्रयतीः' इति सूक्तेनोदकाभिमन्त्रणं 'सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि' [8] इति वचनात् । सर्वं सूक्तमुत्तरेषां ग्रहणात् ॥ काशदिविधुवकवेतसान्निर्मिनोति ॥ २ ॥ काशः प्रसिद्धः । निमानमुच्छ्रयणं तत्रैव सूक्तम् । सर्वं पूर्ववत् । प्रसिद्धानां निर्देशात् ॥ इदं व आप [9] इति हिरण्यमधिदधाति ॥ ३ ॥ पादेन । सुवर्णं नदीमुखोपरि स्थापयति ॥ अयं वत्स [10] इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्याम् । सूत्राभ्याम् । सकक्षं बद्ध्वा ॥ ४ ॥ अधिदधातीति शेषः । प्रकरणात् । अनेन पादेन । इषीकेव अञ्जिः रेखा यस्य स इषीकाञ्जिमण्डूकः । तं नीलेन सूत्रेण च लोहितेन च सह कक्षाभ्यां बद्ध्वा कक्षा प्रसिद्धा । हिरण्यस्योपरि दधाति ॥ इहेत्थम् [11] इत्यवकया प्रच्छादयति ॥ ५ ॥ अवका शेपबालः । तेन मण्डूकं प्रच्छादयति । पादेन ॥ यत्रेदम् [12] इति निनयति ॥ ६ ॥ पादेन । तदुदकं निनयति प्रवर्तयति ॥ मारुतं क्षीरौदनं मारुतशृतं मारुतैः परिस्तीर्य मारुतेन स्रुवेण मारुतेनाज्येन वरुणाय त्रिर्जुहोति ॥ ७ ॥ उक्तमुपमन्थनम् ॥ ८ ॥ दधिमन्थं बलिं हुत्वा संप्रोक्षणी-

याम्यां प्रसिंचनुप्रजानां ग्येनेष्टेन्दं संनिपृथेननमंत्रं कृत्वा मारुनाभियगाङ्गति मारुतं कृत्वा याम्याः
णोः कृत्यावत्साया। पयसिष्टत्वेनसेकांछेसदाज्येनवेनसेनवमसउपमंछनेनवउपमयाव्यवयवान्
त्वात्॥ उपमंथक्रियामात्राहिभद्रव्यं ओषधं मथनं॥ दधिमंथन एव वलिवरुणायवलिहरणं मान
मन्वानो निसमप्रोसन्यो निवत्रानत्वात्॥ तत्रैव सतिपादनं दधिमथनं राषणं क्रात्रयोग योगादन्यत्र
नाज्ञ॥ ७॥ यनंतल्लरा शनं पृथानानिप्रसिंचनुप्रजानेत्॥ प्रसकृत्राषस्यानुनयमामृत्यपन्वानोनिह
भ्यांनिवत्रानत्वात्॥ ७ [illegible] मानोनि
॥ ७॥ पाणिनावेत्रेणवासस्याहत्वोपरि पद्यते॥ पाणिनारा हस्त्यो रके हस्तमेवाप आहत्यमन्त्रपस्यावाम
त्याहत्यउदकस्यापरिनिपद्यते॥ [illegible] मंत्रकाद्वारो ध्वादिलरेयमहूते॥ अयनेयोनोर
त्यरण्योसद्भिः समारोपयति॥ ७॥ अयंतेयोनिरिति अयेः समारोपणं॥ मतापदेनेहोने वानमायाम्नत
त्वात्॥ एकाग्रकल्पजावत्॥ मारुतनमप्रनोक्तकर्माधिक्रुते॥ आत्मनिवासमारोपयतीतिविशेषः॥
आत्मशरीरेमुपावरोहेत्कपावरोहयाव॥ कार्यकालसमीपेमुपरोहणं॥ अत्मावनुत्रारीरे समारोप
णे॥ अनिसमारोपणेनुमथनमव नारण्यां॥ ७॥ यात्तागंधवी भवनत्॥ इषणस्त्रसंनिलारइति॥
कल्पजाउकुष्ठापरिव्याधावायमेनस्वनानि॥ उत्तूष्माकः विकल्प्यु परिव्याधः॥ कृकरवालकः आयसेन
फालेनस्वनेनुमूलाविकल्पसाधनत्वानुसूक्ताद्यपायास्वननं कल्पजायाम्नायिमंथनकारः पालस्
कमधिकारस्येनिवचनात्॥ स्वननमात्रेनिहन्ति॥ इत्रोपूर्णाज्ञायां अन्नकालकमेत्वात्॥ मायांम्निनं दूरात्
मंत्रसंत्रयदोपनात्रानत्वात्॥ ७ अहन्येकाय वविन्या परस्त आयायापिवासि॥ नस्फाटो मफाट नष्फटो
तुमास्त्रियान् एकशेषः॥ उत्तुष्मापरिव्याधावाद्रनिहदः॥ परन्वोडंगदहस्तुकवयोनिनिउंपुंगवोहूहस्का
टन्तूर्णदानिकोविनूवकारात्॥ मयूरेव मुसले वासीनः कोलके वापविष्टामुद्वाल्मेवापानिष्टइति॥ प्य
यासिनइत्येकाके सूत्रमाकेव भ्रामि॥ ग्रामनगरेवा एकएकवाकेः॥ तस्याकल्कलसंकेयतीहकारमकेव
भातिगङ्गा पंस्यदृश्ये॥ मंत्रलिंगात्॥ तस्याप्रसूत्साप्रयत्वात्॥ ७॥ यावीदंगीनामत्यासिनसकृथमुसिन
वाकेनावभाति॥ कमभेदस्त्रविशेषसामान्यात्॥ वभाती निवाक्यशेषः॥ अन्यावासिन्:कुमंतस्यन्द
सिनःवाकेनवभाति॥ सर्पासिनइतिकेचित्॥ ७॥ आदृष्यायस्तेसाभयमथ्याति॥ एकाकमभिसंधमाणे
भेतदभयमृप्यस्यभवति॥ किमभेदः मक्तेनकर्मसामान्यात्॥ ७॥ इतिश्रीभट्टनारायणकृतो कोहि
कभाष्ये पंचमेध्यायेचतुर्थीकंडिका॥ ७॥ ओं समुत्सतुनुप्तनमेसेति वर्षकामोद्वादशरात्रमनुप्रेत्॥

भ्यां प्रसिञ्चन् व्रजति ॥ ९॥ 'येनेच्छन् नदी प्रतिपद्येत'[1] मारुतं मन्त्रमुक्त्वा। मारुताभिधा गौः इति मारुतत्वं कृष्णाया गोः। गौः कृष्णवत्सा। तस्याः पयसि शृतं वैतसैः काष्ठैः। तदाज्येन। वैतसे चमसे उपमन्थनम्[2]। ते च उपमन्थन्यौ यथान्तरत्वात्[3]। उपमन्थक्रियामात्रं हि न द्रव्यम्। उपमन्थनीभ्याम्। दधिमन्थ एव बलिः। वरुणाय बलिहरणम्। 'अति धन्वानि'[4] इति संप्रोक्षण्योर्निवेशनत्वात्। तत्रैव प्रतिपादनदेशे दधिमन्थशेषः। 'उक्त' प्रयोगयोगादन्यवचनच्च। 'येनेच्छन् नदी प्रतिपद्येतेति प्रसिञ्चन् व्रजति'[1]। प्रसेकशेषस्य निनयनं 'अति धन्वानि'[4] इति द्वाभ्याम्। निवेशनत्वात्॥

पाणिना वेत्रेण वा प्रत्याहृत्योपरि निपद्यते ॥ १० ॥ पाणिना आहृत्योदकं वहत् प्रतीपमाहृत्य। वेत्रयष्ट्या वा प्रत्याहृत्य। उदकस्योपरि निपद्यते। मञ्चके इवारुह्य इतरेण प्लवते॥ अयं ते योनिः[5] इत्यरण्योरग्निं समारोपयति ॥ ११ ॥ 'अयं ते योनिः' इत्यग्नेः समारोपणम्। प्रतापनेनेह विधानं प्रायश्चित्तत्वात्। एका ऋक्। कल्पजावत्॥ मारुतं कर्म प्रति। इह कर्माधिकृते। आत्मनि वा ॥ १२ ॥ समारोपयतीति शेषः। आत्मनि शरीरे॥ उपावरोह... इत्युपावरोहयति ॥ १३ ॥ कार्यकाले समीपे अवरोहणम्। अग्नावेव शरीरे समारोपणे। अरणिसमारोपणे तु मन्थनम्। अवरोहणम्॥ यां त्वा गन्धर्वो अखनत्[6] वृषणस्ते खनितार...[7] इति। कल्पजा। उच्छुष्मापरिव्याधावायसेन खनति ॥ १४ ॥ उच्छुष्मा कपिकच्छुः। परिव्याधः सूकरबालकः। आयसेन फालेन खनति मूलानि। कल्पसाधनत्वात्। सूक्ताद्यया खननं कल्पजया च। सवाग्निमन्थनाधिकारः[8]। पाने सूक्तमधिकारश्च इतिवचनात्। खननमन्त्रनिवृत्तिः। शेषमन्त्राणां न कालकर्मत्वात्। प्रायश्चित्तत्वं शेषमन्त्राणां संक्षयदोषनाशनत्वात्॥ दुग्धे फाण्टावधिज्योपस्थ आधाय पिबति ॥ १५ ॥ फाण्टश्च फाण्टा च फाण्टौ। 'पुमान् स्त्रिया'[9] इत्येकशेषः। उच्छुष्मापरिव्याधौ इति द्वन्द्वः। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'[10] इति पुँल्लिङ्गवदिह। फाण्टं चूर्णमिति केचित्। प्रकरणात्॥ मयूखे मुसले वाऽऽसीनः। कीलके वोपविष्टो मुसले वोपविष्ट इति। यथासित[11] इत्येकार्कसूत्रमार्कं बध्नाति ॥ १६ ॥ ग्रामे नगरे वा एकार्क एवार्कः। तस्य वल्कलसूत्रेण तद्विकारमार्कं बध्नाति। शेपस्य वृद्धिः मन्त्रलिङ्गात्[12] तस्याश्च पुंस्त्वाश्रयत्वात्॥ यावदङ्गीनम्[13] इत्यसितस्कन्धमसितवालेन ॥ १७॥ क्रमभेदश्च विशेषसामान्यात्। बध्नातीति वाक्यशेषः। अनया हस्तिनः कुम्भं तस्यैव हस्तिनः वालेन बध्नाति। सर्पोऽसित इति केचित्॥ आ वृषायस्व[14] इत्युभयमप्येति ॥ १८ ॥ एकार्कमणिः स्कन्धमणिश्चैतदुभयमप्यस्य भवति। क्रमभेदः प्रकृतकर्मसामान्यात्॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये चतुर्थी कण्डिका॥ ॐ। समुत्पतन्तु[15] प्र नभस्व[16] इति वर्षकामो द्वादशरात्रमनुशुष्येत्॥ १॥

यो वर्षकामयेत्सद्दारस्त्रा॥ह्रीने अनुष्टुभ्येन॥ अयं संनानसमहंसायामिस्येव प्रश्नानुष्टुभ्येन॥ अनुष्टोपपते॥ न
तु वरुणग्रहणमेककार्यत्वघुत्तात्॥ न पैराकोद्रसंगात्॥ ७॥ सर्वत्र तु उपस्थाम्याति॥ सर्वेभ्यः निवृत्तिः व
र्वतः प्रधानकाले पितृपसंयोगात्॥ आम्याति॥ अमनप्रमिनिद्राशब्दविधिस्मृतेः सर्वत्र द्रस्तर्थः॥ आत्
निर्दाने सर्वत्र नल्लोपप्रसंगात्॥ उपस्थाम्यनी निच॥ अन्यथानाउपपद्यते॥ इह काम्यविधिः॥ कर्मा
स्य द्रवर्षणानिर्दैयत्वात्॥ नस्मादृर्षाकालत्रयस्यप्रयोगः॥ ७॥ मरुतोयजनेयथावरुणं॥ मरुद्भ्यः या
गं कुर्यात्॥ यथावरुणमिति कर्तव्यानिदेश॥ सुनूरुत्स्वेति॥ यथाम्सूक्तस्य त्रिरभ्यासः पंचमोप्रथमोद्दि
ष्टोत्तनीयः षाडिरेवं समुसतं चित्यनेन मारुतं सौरोदनमित्येवमेवमात्यातिदेश॥ दर्भमुष्टिंपरिणीज
नीया यथा प्रज्ञातदर्भाणां यवपरिस्तीर्ये निक्वनात्॥ जुहोतिमारुतमाज्यमन्यतरेणसूक्तेन॥ ७॥ ओष
धीः संपातवतीः प्रवेशयाभिन्युज्जातिः॥ चित्याद्याः संपातवतीः कृतास प्रवेशमयस्फटकमध्ये तत्रामुख्येनवी
चास्त्वीप्रवेशयेति॥ ७॥ निष्क्रमयति॥ उदकांतर एवतानाक्षिपत्तोषधीः॥ ७॥ अधिरस्टकन्नीर॥
केशा जरद्रूपानहो वत्रा अग्रमूर्ध्नयो धयति॥ ७॥ अन्नुनः शिरः मेषशिरः केशाः प्रसिस्थाः॥ जीर्णोप
नहौ वा तंत्राग्रेप्रव्यस्यताः निवत्र अत्राकाग्रपाहेति॥ समुच्चये एवं न इष्यवनु॥ समासनिर्देशाप॥ शिरसोः क्षिप्रा
नरानिर्देशात्॥ उदपात्रयासें परवनासवासाम पात्रेनिपारन्यासनसूत्रयायस्थ॥ निरधाति॥ उदकपूर्णपा
त्रमन्यतरेणसूक्तेनसंपातवतुं कृत्वानापकपोटरहस्त्रासुव्रिपाद्मसिकन्तनव्यणाषाणमाम पात्रेप्रसिव्य
नत्तवमरुतानदध्यान्॥ निधानेमंत्रः उदपात्रस्य मंत्रवत्वं निधानस्य च ― ― संस्कृतगुणत्वात्॥ उदपात्रेणाग्नि
हस्तप्रसंगात्॥ ७॥ जयंत्वयानिरानामूर्धीति वेस पूर्वेस्यास्यनुपदद्धीत जप त्रि जपार्थमीहमानः हवि
षामन्यत्र मुपदधीनाउपनिषत इहस्थयत्ता संमत्ययासापमि नेतमसिध्यहि दाषमामनत्वात्॥ उहात्य
दृक्ककर्माणोत्यात्मनिपरः॥ ७॥ जपति॥ अथवा अन्यतमं जपति॥ अंवयोपतीत्यस्यानुकास्यविधान
कत्वात्॥ अवसेचनस्याप्यधायनेनयोगः॥ क्रमभेदात्॥ ७॥ पूर्वासुषाढासुगतेस्वनति॥ भूतत्राण्
या गतेस्वनति॥ पूर्वोनिग्रहणमाशितमाशितानर्थः॥ ७॥ उत्तरासुस्वानवनाति॥ उत्तरासुषाढासुस्थापणगते
सुप्रयस्यितपति॥ ७॥ आदितनंतस्तीयं ज्युतदशाकातारपिता॥ ७॥ उद्धिंदंतोसंजयंनीयथा ह्येतमत्रा
निरिद्दघुआपान तालिनान द्वानिनपति॥ प्रसानिमितकानिमूत्यताक्राकानियमभावः॥ वन्त्वन्न
सहनसंयोगात्॥ इथमगुनोहासनंययानरत्तात्॥ उद्धिंदनोमिति क्रमदैष्मानरारात्रिमभिरिनिमस्था॥

यो वर्षं कामयेत् स द्वादशाहानि अनुशुष्येत् । त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायमित्येव । पश्चात् शुष्येत् 'अनु'अस्योपपत्तेः । ननु च कृच्छ्रग्रहणमेव कार्यं लघुत्वात् । न । पराकादिप्रसङ्गात्[1] ॥ सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २ ॥ सर्वेभ्यः निवृत्तः सर्वव्रतः । प्रधानकालेऽपि 'उप'प्रयोगात् । श्राम्यति । श्रमु तपसीति[2] शब्दविधिस्मृतेः । तप्यत इत्यर्थः । प्राप्तनिवृत्तिः सर्वव्रतलोपप्रसङ्गात् । उपश्राम्यति इति च 'शक्त्या वा'[3] उपपद्यते । इह काम्यविधिः । विधिकर्म । अवर्षणनिवृत्त्यर्थत्वात् । तस्माद्वर्षाकाल एवास्य प्रयोगः ॥ मरुतो यजते यथा वरुणम् । मरुद्भ्यः यागं कुर्यात् । यथा वरुणमिति कर्तव्यातिदेशः । पुनरुक्त इति यथा । सूक्तस्य त्रिरभ्यासः । पञ्चभिः प्रथमौ होमौ तृतीयः षड्भिरेव 'समुत्पतन्तु'[4] इत्यनेन । 'मारुतं क्षीरौदनम्...'[5] इत्येवमाद्यतिदेशः । दर्भमुष्टिपरिभोजनीयाः । यथाप्रकृति[6] दर्भाणाम् । एवं 'परिस्तीर्य' इति वचनात् । जुहोति ॥ ३ ॥ मारुतमाज्यम् । अन्यतरेण सूक्तेन ॥ ओषधीः संपातवतीः प्रवेश्याभिन्युब्जति ॥ ४ ॥ चित्याद्याः संपातवतीः कृत्वा प्रवेशयति उदकमध्ये । तत्राभिमुख्येन नीचैरुब्जति प्रवेशयति ॥ विप्लावयति ॥ ५ ॥ उदकान्त एव नाना क्षिपत्योषधीः ॥ श्वशिरएडकशिर:[7]-केशजरदुपानहं वंशाग्रे प्रबध्य योधयति ॥ ६ ॥ शुनः शिरः । मेषस्य शिरः । केशाः प्रसिद्धाः । जीर्णोपानहौ च । वंशाग्रे प्रबध्य एतानि पञ्च । आकाशमाहन्ति । समुच्चय एकवद्भावात् । समासनिर्देशोऽयं शिरसोः क्रियान्तरानिर्देशात् ॥ उदपात्रेण संपातवता संप्रोक्ष्यामपात्रं त्रिपादेऽश्मानमवधायाप्सु निदधाति ॥ ७ ॥ उदकपूर्णं पात्रमन्यतरेण सूक्तेन संपातवत् कृत्वा तेनापक्वं घटादि संप्रोक्ष्य त्रिपादे शिक्येऽवलम्ब्य पाषाणमामपात्रे प्रक्षिप्य तत्सर्वमप्सु निदध्यात् । निधाने मन्त्रः । उदपात्रस्य मन्त्रवन्निधानम् । तस्य च मन्त्रसंस्कृतगुणत्वात् । उदपात्रेणेति हस्तप्रसङ्गात् ॥ अयं ते योनिः[8] आ नो भर[9] धीती वा[10] इत्यर्थमुत्थास्यन्[11] उपदधीत ॥ ८ ॥ अर्थार्थमीहमानः हविषामन्यतममुपदधीत[12] । उत्तिष्ठतेः ईहार्थत्वसंप्रत्ययात् । प्रायश्चित्तत्वं प्रसिद्धं हि दोषशमनत्वात् । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि'[13] इत्यात्मनेपदम् ॥ जपति ॥ ९ ॥ अथ च अन्यतमं जपति । 'अम्बयो यन्ति'[14] इत्यस्यानुक्तस्य विधानम् । कस्मात् । अवसेचनस्यार्थोत्थापनेन योगः क्रमभेदात् ॥ पूर्वास्वषाढासु गर्तं खनति ॥ १० ॥ द्यूतशालायां गर्तं खनति । पूर्वेति ग्रहणमन्तिमनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्तरासु संचिनोति ॥ ११ ॥ उत्तरास्वषाढासु स्थूणां गर्ते सुष्ठु प्रक्षिपति ॥ आदेवनं संस्तीर्य ॥ १२ ॥ द्यूतशालां छादयित्वा ॥ उद्भिन्दतीं संजयन्तीं[15] यथा वृक्षमशनिः[16] इदमुग्राय[17] इति वासितानक्षान् निवपति ॥ १३ ॥ अक्षान् बिभीतकान् । न्युप्तत्वात् कालनियमाभावः । नन्वत्र वासनसंयोगात् दधिमधुनि वासनं[18] यथान्तरत्वात्[19] । 'उद्भिन्दतीं' इति क्रमभेदे 'वैश्वानरो रश्मिभिः'[20] इत्यस्या-

वध्यनानैमित्तिकमवत्रिष्यते॥ यथा सुष्यसंहिताक्रममात्रग्रहणाय यथा द्यौरित्रिगोदाने पठितं पुनरभिनिवे आ
निक्रमः॥ दोषनात्रात्त्वा यस्मिन्नते॥ घृतेनाप्युसुतास्यमानस्य॥७॥ अनया यत्र शुभयो भूहिरण्यवर्णो
यदद्दः पुनन्नुमासस्त्र्युषी हिमवतः प्रस्रवतीति वा॥ पतद्दति वाचनाम यस्मिन्नान्तुष्यत्स्वप्रथममसमापने स्या
न्नारात्रिमभिरस्याभिवर्षणं नस्रवणाभिरभिवर्षणा॥ प्रसुनन्ताभिवर्षणा समुत्पन्नानि स्यस्य यानि कर्मा
णि विहितानि नेमवसेनतदरकेनाप्लवनं प्रवेसेचनं फलमर्थो साधुनमधिकारात्॥ मनोकानाविकल्पः॥७॥उ
वमेनवानस्पत्यानि लिङ्गाभिरुपंतमुपतिष्ठते॥ वानस्पत्यानि लिङ्गाभिः पुनरादि वानस्पत्यदर्शने वानस्पत्यानि लिङ्गा
नां॥ वानस्पत्ये पृथिवीनस्याने तेलिङ्गसमवायग्रहणं पञ्चमात्रमानां॥ मायस्मिन्नते॥७॥ प्रातानुहनः वक्रनेमि
शाह नमा छादयति॥ नूर्व्वासः प्रसारमानः आतारह्यानि॥ [redacted]॥७॥ यया मसमिन्निवृत्तनं॥ गोः
संवत्सरं भक्षयेत् कर्मेत्यर्थः॥७॥ वत्सतरं गाम्ययगोमेवृषाणामिशुत्राद्दलोपात्॥ अशिः परिणीयापनरनि
ग्निः वत्ता॥ गोः समीपेन आनीतः उपवनं नमस्कृत्य पानीयं दद्यात्॥७॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते॥ गोः शिरः क
र्णाभिमन्त्रणकर्म वातरंहा इति॥ तान्येसंपानम्यत्विनयादिगृ भ्यानानानेत्सायययन्यनतद्दत्ये
संपानान्यनर्थेनवावरंहा इतिसक्तेन॥७॥ मला यो वृषो वृषभानु प्रपाद्रा इति पयाः
येषु रमन्तु वायुर्नु संपात्॥७॥ मानवमयति॥ आयुर्वनतारा नमनप्यसमर्थसमर्पितीयते॥७॥ आप्
वयति॥ नेनौरदयात्रयाश्चवर्णैरवकिरति॥७॥ त्रिरेकया वनति॥ वर्णैरवकिरत्स्य॥ त्रिः एकयानुर
ह्वामित्रेति॥७॥ अन्यस्याभिविक्रमेरमयमुयास्यानेति प्रकरणात्॥७॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौ
शिकभाष्ये पंचमेऽध्याये षष्ठी कण्डिका॥ ॥ भद्रहस्तानि संवत्सरम्लुपर्धानजपति॥ अयमीहमनः
संवल्यन्ननयाहवि षामन्यनमज्जुहुयात्॥७॥ जपति॥ अथवाजपति एतामुपावृ॥ यानसंसोदयविमान
यति॥ यनगच्छत्यर्थोयेनसंवेशः संसोदयविमोचयति॥ यत्र यत्र विमोचयति तम्प्रपङ्क्तानानन्तनेवृषा॥७॥ इद
मसंपानवस्थापयति॥ नेमेसहव्यसानिपिथं॥ इत्यस्य ग्रहणमविकयति स्यर्थं॥ वेत्स्यकर्तृसंस्थापय
ति॥ कृताणंयनं॥७॥ निर्नामपयकति॥ कौनड्व्वसमुद्धशाधयितासौ कुर्यात्॥ सो करणमंन
प्रधानानिरूपात्॥७॥ उमानित्यपृथु रित्याद्दिपादाभ्यां सामनस्य॥ एकयाप्याद्दिपादेण पादयुत्स्यासा
वाइपाणि पाटितांभांस यवछतिना॥ पृथ्व्यामिति॥७॥ यानेनप्रसेवायामान्यानपायसयुछति॥ या
वेनपानां मुखेहान्तानि पादयुतनिसामनस्य बहूनामपि भवति॥ अथ याप्यवनसकरणात्॥ इह सामन
स्य वननं सहवाणिजनकलहानस्याविति सामनस्यवर्चनं ध्यास्यसंपानवर्त्तं अनारम्यवादात्॥७॥

वधितो नैमित्तिकमवशिष्यते । यथाऽमुष्य संहिताक्रममात्रग्रहणम् । 'यथा द्यौः'[१] इति गोदाने[२] पठितम् । द्यूतप्रतिषेधातिक्रमः । दोषनाशात् प्रायश्चित्तत्वम् । द्यूतेनार्थमुत्थास्यमानस्य ॥ अम्बयो यन्ति[३] शंभुमयोभू[४] हिरण्यवर्णा[५] यददः[६] पुनन्तु मा[७] सस्रुषीः[८] हिमवतः प्रस्रवन्ति[९] वायोः पूतः पवित्रेण[१०] शं च नो मयश्च नो[११] अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमम्[१२] मह्यमापो[१३] वैश्वानरो रश्मिभिः[१४] इत्यभिवर्षणावसेचनानि ॥ १४ ॥ अभिवर्षणफलवत्त्वादभिवर्षणानि 'समुत्पतन्तु'[१५] इत्यस्य यानि कर्माणि विहितानि । अवसेचनमुदकेनाप्लावनम् । अवसेचनफलमर्थोत्थापनाधिकारात् । प्रतीकानां विकल्पः ॥ उत्तमेन वाचस्पतिलिङ्गाभिरुद्यन्तमुपतिष्ठते ॥ १५॥ वाचस्पतिलिङ्गाभिः 'पुनरेहि वाचस्पते'[१६] इति वाचस्पतिलिङ्गात् । 'वाचस्पते पृथिवी नः स्योना'[१७] इति लिङ्गसमवायग्रहणम् । दोषप्रशमात् प्रायश्चित्तत्वम् ॥ स्नातोऽहतवसनो निक्त्वाऽहतमाच्छादयति ॥ १६ ॥ नवं वासः प्रक्षाल्य स्नातः आच्छादयति ॥ ददाति ॥ १७ ॥ यथा मांसम्[१८] इति वननम् ॥ १८ ॥ गोवत्ससंभजनफलं कर्मेत्यर्थः ॥ वत्सं संधाव्य गोमूत्रेणावसिच्य । 'उदकेन' शब्दलोपः । त्रिः परिणीयोपचृतति ॥ १९ ॥ त्रिष्कृत्वो गोः समीपे बध्नाति । उपचर्तने सूक्तं प्रधाननिर्देशात् ॥ शिरःकर्णमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ गोः शिरःकर्णाभिमन्त्रणवचनम् ॥ वातरंहा[१९] इति स्नातेऽश्वे संपातानभ्यतिनयति ॥ २१ ॥ अभ्यातानान्ते स्नापयत्यश्वम् । तत उदपात्रे संपातानानयति 'वातरंहा' इति सूक्तेन ॥ पलाशे चूर्णेषूत्तरान् ॥ २२ ॥ पलाशवृक्षपर्णावस्थितेषु सुरभिचूर्णेषूत्तरान् संपातान् ॥ आचमयति ॥ २३ ॥ आप्लावनादाचमनं प्राप्तं प्रथमं विधीयते ॥ आप्लावयति ॥ २४॥ तेनोदपात्रेणाश्वम् ॥ चूर्णैरवकिरति ॥२५॥ त्रिः एकया च[२०] इति ॥ २६॥ चूर्णैरवकिरत्यश्वं त्रिः 'एकया च दशभिश्च'[२०] इति । अश्वस्य विधिकर्मेदम् । 'अर्थमुत्थास्यन्'[२१] इति प्रकरणात् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ॐ । भद्रादधि[२२] इति प्रवत्स्यन्नुपदधीत ॥ १ ॥ अर्थमीहमानः प्रवत्स्यन्ननया हविषामन्यतमं जुहुयात् ॥ जपति ॥ २ ॥ अथ च जपति एतामेव ॥ यानं संप्रोक्ष्य विमोचयति ॥३॥ येन गच्छत्यर्थार्थे तदद्भिः संप्रोक्ष्य विमोचयति । यत्र यत्र विमोचयति प्रैषकृत् तत्र तत्रैवम् ॥ द्रव्यं संपातवदुत्थापयति ॥ ४ ॥ विक्रेयं द्रव्यमप्रतिषिद्धम् । द्रव्यग्रहणमविक्रेयनिवृत्त्यर्थम् । प्रैषकृत्कर्त्रोरुत्थापनमिति विक्रयार्थं नयनम् ॥ निर्मृज्योपयच्छति[२३] ॥ ५ ॥ क्रीतं द्रव्यं सुष्ठु शोधयित्वा स्वीकुर्यात् । स्वीकरणे मन्त्रः प्रधाननिर्देशात् ॥ उभा जिग्यथुः[२४] इत्यार्द्रपाणिपादाभ्यां सांमनस्यम् ॥ ६ ॥ एकया । आर्द्रं पाणिपादं[२५] ययोस्तावार्द्रपाणिपादौ । ताभ्यां प्रयच्छति पण्यमिति शेषः ॥ यानेन प्रत्यञ्चौ ग्रामान् प्रतिपाद्य प्रयच्छति ॥ ७ ॥ यानेन पश्चान्मुखौ द्वौ प्रतिपादयति । सांमनस्यं बहूनामपि भवति । अर्थोत्थापनप्रकरणादिह सांमनस्यवचनम् । सह वाणिज्येन कलहो न स्यादिति सांमनस्यवचनम् । यानस्य[२६] संपातवत्त्वमनारभ्यवादात् ॥

यतनसमिधमाधायोर्जं बिभर्हीत्यसंकल्पयन्नुत्सरूपःस्थानि ॥ सत्यागच्छन्पत्सिधाः समिधस्ता
नूर्ध्वतोऽर्जं बिभर्हीत्यानुनासंकल्पयन्नूर्ध्व विशेषसाधारणो देशः सरूपः स्थानि ॥ मस्त्वन्नम
निवापि जलमुर्वसंपुरुषस्यागोपदिवर्णिकारे ॥७॥ अनुमामेति मनुमन्त्रवनीयं ॥ वेदपाभिद्व्य
र्थः ॥ तस्य द्वंक्रमेक्रवसामेनि द्वाभ्यां ॥ मस्त्वेहोम आसेनन्त्र जुहोति ॥७॥ स्रुकाभ्यां तृतीयाभ्या
युक्ताभ्यामग्न्याभ्यां तृतीयामाहुती जुहुयात् ॥ अनन्तपूर्वो आहुती मस्त्वेः ॥ ७॥ अनुमती चतुर्थी ॥
द्रव्ययोनुमत्या विधिरनुमनयेस्याहेति ॥ ७॥ समावर्तनीयसमापनीयपयोमीवकेज्या ॥ समावर्तनमन
हेति ॥ यत्र सञ्चारी मत्समावर्तनीयः ॥ भेदपा विज्ञद्रत्यर्थः ॥ समापनमर्हेति यः ॥ सम्यगध्येता
अनुभूय वचनस्य समापनार्हो हेत्वर्थः ॥ नपाकभयोरपि एवं न क्रियाकार्य विशेषस्तु देव्याभ्यान्
द्रव्यर्थः ॥ वरुणयागवत्तु देवपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञादि निदेशाववनात् ॥ अथवा तोऽनाभर्म
त्वं ॥ देवनुभावात् ॥ समावर्तनस्यानित्यत्वं समापनीयोऽपि नियुक्त वचनं कर्मानरतात् ॥ वद्
त्तस्य पूर्वनिपातः वचनानन्तरं माभूत् ॥ अधिकारत्वं सत्वयात् ॥ पनस्समावर्तनीयं समापनीवत्तु ॥
पचाग्रमोऽवर्णि कोदेवनावर्णायमन्त्र जुहोनीत्यादौ देवनाभिधानानर्थक्यप्रसंगात् ॥ यागाभावे
देवनामवादिनि वचनात् ॥ मंत्रो ब्राह्मणेन घोषणात् ॥ मन्त्रवत्कर्मकं मन्त्रब्राह्मणमधीत्य परिमोक्षकारयेन देवस्य
धीतस्मायादिनि वचनात् ॥ ७॥ अन्यदित्याह इति पर्यवनऋद्धकानशास्त्र कुर्म भिमन्त्र्यत ॥ पर्यवनमुक्तः परि
समाप्तमन्त्र्यं पत्रनदिवशा सिरोऽवननपोः समासो परिमोक्षाउदकमभिपरपनार्थ त्वंशास्त्रकुर्म भिमन्त्र्य
ते ॥ पर्यवनमन्त्रनः परिसमाप्तमन्त्रं सर्वपत्रनं शिरोवननं परिमोक्षासिद्धं ॥ उदकेन वनगदानं वाहिद
वनात् ॥ उदकान्नि निःसनिप्रसंगात् ॥ संप्रोक्षणान्ते अनुमात्रयणमन्यकल्पनात् ॥ ७॥ अग्नि समिने समिसाणि
रेस्वनेमीयावज्जसमिधमाहस्थानि ॥ इह वचनमन्त्र प्रकरणात् ॥ एसोऽति वचनात् ॥ परिमोक्ष
गसमिदाधाने ॥ ७॥ इदं वक्तमन्त्र्यत्रिवनं विसर्जन माज्यानु जुहुयात्सोमपोश्याहस्थानात् ॥ परिधापन
नेपार्थिवस्य मास्तमो निजपिलाभ्यासानानानि हव्यादिदावेलसयेत्यादिभिः कर्मजाभिः वनस्येभि
रात्कं जुहुयात् ॥ आज्यग्रहणा विधिकर्मतात् ॥ अग्ने विसर्जनं जुहुयात् ॥ सर्वत्र न समापो यथाक्त्वा
नृमाणि समाहस्थानात् ॥ व्रतविसर्जनीयेति प्रकरणात् ॥ बहिरनुमन्त्रः समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वा
नु ॥ महिमानामन्त्रपाठः ॥ ७॥ व्रतसमापनीयादिस्थानि समिधहानि सन्निधानात् ॥ व्रतस
माप्तनमन्त्रव्राहनीयाः निकारयोगात् ॥ व्रतमार्षमिसर्वविकारात् ॥ नाम्ना वर्गात् ताउपनयने

आयातः समिध आदाय ऊर्जं बिभ्रत्[1] इत्यसंकल्पयन्नेत्य सकृदादधाति ॥ ८ ॥ प्रत्यागच्छन् पथि याः समिधस्ता गृहीत्वा 'ऊर्जं बिभ्रत्' इति सतर्चेन न संकल्पयन् गृहविशेषं साधारणे देशे सकृदादधाति । प्रत्यृचं न । प्रतिवाणिज्यमुत्तमपुरुषप्रयोगेऽपि त्रैवर्णिका एव ॥ ऋचं साम[2] इत्यनुप्रवचनीयस्य[3] जुहोति ॥ ९ ॥ अनुप्रवचनीयो वेदार्थाभिज्ञ इत्यर्थः । तस्येदं कर्म । 'ऋचं साम' इति द्वाभ्याम् । प्रत्यृचं होमाः[4] । आज्येन[5] च जुहोति ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ १० ॥ युक्ताभ्यामृग्भ्यां तृतीयामाहुतिं जुहुयात् । अतश्च पूर्वे आहुती प्रत्यृचम् ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ ११ ॥ इत्यत्र आनुमत्या विधिः । 'अनुमतये स्वाहा'[6] इति वा ॥ समावर्तनीयसमापनीययोश्चैषेज्या ॥ १२ ॥ समावर्तनमर्हति यो ब्रह्मचारी स समावर्तनीयः । वेदार्थाभिज्ञ इत्यर्थः । समापनमर्हति यः स समापनीयः । सम्यगध्येता अनुप्रवचनस्य इत्यर्थः । तयोरुभयोरपि एषैव क्रिया कार्या । विशेषस्तु इज्या । याग इत्यर्थः । वरुणयागवत्[7] । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः'[8] इत्यतिदेशवचनात् । अव्यक्तचोदनाधर्मत्वं देवताभावात् । समावर्तनस्य नित्यत्वे समापनीयसमावर्तनीययोरिति युक्तं वक्तुं कल्पान्तरत्वात् । बह्वक्षरस्य[9] पूर्वनिपातः वचनान्तरं मा भूत् अधिकारसंप्रत्ययात् । अतश्च समावर्तनीयं समापनीयवत् । न चात्र मान्त्रवर्णिकी देवता मन्त्रवर्णो यत्र । जुहोतीत्यादौ देवतानभिधानादानर्थक्यप्रसङ्गात् । यागाभावो देवताभावादिति चेत् । मन्त्रोच्चारणे तद्योगात् । सपुनरुक्तं मन्त्रब्राह्मणमधीत्य परिमोक्षं कामयेत[10] । 'वेदमधीत्य स्नायात्'[11] इति च ॥ अपो दिव्य[12] इति पर्यवेतव्रत उदकान्ते शान्त्युदकमभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ पर्यवेतव्रतः परिसमाप्तब्रह्मचर्यव्रतः । ततश्च शिरोव्रतपरिसमाप्तौ परिमोक्षः । उदकसमीपे वपनार्थं शान्त्युदकमभिमन्त्रयते । शिरोव्रतं परिभाषासिद्धम्[13] । उदकान्तवचनं गोदाने बहिर्वचनात्[14] उदकान्तनिवृत्तिप्रसङ्गात् । संप्रोक्षणान्ते अनुमन्त्रणमन्यकर्तृत्वात् ॥ अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति ॥ १४ ॥ इह विधौ न मन्त्रः प्रकरणात् । 'एत्य' इति वचनात् परिमोक्षाङ्गं समिदाधानम् ॥ इदावत्सराय इति व्रतविसर्जनमाज्यं जुहुयात् ॥ १५ ॥ समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ १६ ॥ पर्याधानान्ते 'पार्थिवस्य[15] मा प्र गाम'[16] इति जपित्वा अभ्यातानानि हुत्वा । इदावत्सराय... । इत्यादिभिः कल्पजाभिः चतसृभिराज्यं जुहुयात् । आज्यग्रहणमविधिकर्मत्वात् । व्रतविसर्जनग्रहणं सर्वव्रतसमाप्तौ यथा स्यात् । समिधां चाभ्याधानम् । व्रतविसर्जनीः इति प्रकरणात् । बहिरेव मन्त्रैः । समिद्ग्रहणमविधिकर्मत्वात् । संहितायामभावान्मन्त्रपाठः ॥ व्रतसमापनीरादधाति ॥ १७ ॥ समिध इति संनिधानात् । व्रतं समाप्य तत्र । व्रतादानीयाः[17] कारकान्तरयोगात्[18] । व्रतमार्षमित्येवाधिकारात् । ताश्च वेदव्रते उपनयने ।

अभ्यातानावापस्तदन्तं सर्वदाक्षिणीनां धास्यमानपर्यन्तमानतिबन्नु ॥ अतः परमुक्तमित्यनेनसमितिसाधि
मेत्यत्तृतीयायां केनसामिषं आरभ्यानीनिसामिद्याधानं ॥ तदुक्तानन्तरं निपारिभाषिकोविधिरतः परम
॥७॥ त्रिरात्रमरसाशी स्नानव्रतं चरति ॥ प्रथमानुआरभ्य त्रीण्यहानि रसवर्जमश्नाति ॥ लवण
रहितं ॥ नितरां रसानिष्पभावान् ॥ स्नानकाले न भवतीति ॥ स्नानकव्रतं इति परिभुक्तः ॥७॥ निर्ऋत्य
मितिपापलक्षणायामुखमुख्या त्यन्तु चर्दक्षिणानुकेशास्तुकान् ॥ यास्त्री पापलक्षणा अनिष्टफल
मत्र कल्पितं यस्याः सा पापलक्षणा दुर्भगेतिकीर्त्यते ॥ तस्या मुखं लिंजलं सुद्धकेन दक्षिणा केशपक्षाद्या
रन्येनिर्लक्ष्म्यामिति मन्त्रकेनान्तरं सक्तकमभेदः कर्थोयपुनाधिकारनिरस्यर्थं ॥ तस्मात् यमनः क्षण
फलामरकर्म अहोमत्वात् तन्त्रं च वर्चनं ॥७॥ फलीत्रीनफलीकरणान् जुहोति शेषं सम्पातयति ॥ फलीकर
कुकुसाः ॥ पलाशपात्रेण फलीकरणान् जुहोति ॥ मन्त्रेण अनुसूक्तेनाभ्यानानानीतिनिसंतन्त्रमहस्त्रादिति
होमत्वात् ॥ हुताशेषं सम्पातयति ॥ कुकुसपात्रेण तुषान्जुहोति ॥ शेषं सम्पातयति ॥ एवमेव तुस
स्य होमः ॥ सम्पातयनेएकमेवतन्त्रं लक्षणहोमः ॥ सम्पातयति ॥ तत् तुः सूक्तस्यार्थतिः ॥ इत्यर्थेन ॥७॥
फलीकरणान् … साकं लक्षणानि ॥ … पापलक्षणायाः सम्पातं पादप्रक्षालनेन … ॥
माल्यात फलीकरणावानेयमनुषुनग्रहणान् ॥ तुषादीनामपि होमसंयोगात् ॥ सम्पातानां निस्थानियननं ॥
मतिपतिरन्यकर्मनुवनात् ॥ फलीकरणानुहोमसम्पातानयनसमृद्धानार्थे ॥७॥ अपनोदना पादाभ्या
मन्वो क्षमन्तितिजपति आरेसाविसपनोदनीना अपनः शेषं तु तद्यमित्यपापप्रमनीके विकल्पोपनोद
नकर्मविधानात् ॥ तृतीयाकारकत्वात् ॥ अनेनोहामित्र कुर्टिकसाकं गुहाणुनिष्पाद्यः ॥ अथ मे
लिंगत्वात् ॥ यस्य तस्मूतोपतिविश्विमीक्षणं ॥७॥ दीर्घायुत्वायेति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ जंगिडमणिं
जंगिडो नेतुनः पिङ्गाक्षवानूनमन्त्रलिङ्गत्वात् ॥७॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्या
ये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ … पिङ्गस्योपरि … ॥ पिङ्गकपिलावर्णबहुलो
दारकस्यान् ॥ अरत्नुके … सधानः पिङ्गानन्ताशामन्दं विसृज्य धारयति ॥ भूतं … अरत्नुकं … स
पातवतीं विसृज्य धारयती … ग्रहणात् ॥ यसान्तु … धारयति ततः सम्पातवतीं निष्कम्य धारयति ॥ वि
… भूषण ॥७॥ फलकर्कणाः धूपयति ॥ … धूपनं जुष्ठ धूपने मन्त्रः ॥ फलीकरणाः कथितास्तं मन्त्रानिय
मानुरोपनाशानं ॥७॥ जातिधन्वानीति … धन्वानीत्यत्र … नानातुचरण्यानीति नयने ज्या आतनि
धन्वातीति यर्च इहैव ध्रुवामित्यर्थं अभिधारयति ॥ आतिधन्वानीति कस्मादुच्यते ॥ ईष्वायाः वृक्षात्

अभ्यातानाद्युत्तरतन्त्रम्। 'सवान् दास्यतोऽग्नीनाधास्यमानः पर्यवेतव्रतदीक्षिष्यमाणानाम्'[1]। अतः परं 'अस्तमिते समित्पाणिरेत्य तृतीयावर्जं समिध आदधाति'[2] इति समिदाधानमुक्तम्। उदकान्त[3] इति पारिभाषिको विधिः॥ अतः परम्। त्रिरात्रमरसाशी स्नातव्रतं चरति ॥ १८ ॥ प्रथमादह्न आरभ्य त्रीण्यहानि रसवर्जमश्नाति लवणरहितम्। नेतरे रसा विध्यभावात्। स्नातको व्रतेन भवतीति स्नातकव्रत इति परिमुक्तः[4] ॥ निर्लक्ष्म्यम्[5] इति पापलक्षणाया मुखमुक्षत्यन्वृचं दक्षिणात् केशस्तुकात् ॥ १९ ॥ या स्त्री पापलक्षणा। अनिष्टफलसूचकं चिह्नं यस्याः सा पापलक्षणा। दुर्भगेति केचित्। तस्या मुखं सिञ्चत्युदकेन। दक्षिणात् केशपुञ्जादारभ्य 'निर्लक्ष्म्यम्' इति सूक्तेनान्वृचम्। सूक्तक्रमभेदः अर्थोत्थापनाधिकारनिवृत्त्यर्थः। तस्मादधर्मतः रक्षणफलमिदं कर्म। अहोमत्वाद् 'अन्वृचं' वचनम्॥ पलाशेन फलीकरणान् हुत्वा शेषं प्रत्यानयति ॥ २० ॥ फलीकरणाः कुकूलाः[6]। पलाशपत्रेण फलीकरणान् जुहोति प्रकृतेन सूक्तेन। अभ्यातानान्ते नित्यं तन्त्रमहस्तादिहोमत्वात्[7]। हुत्वा शेषं प्रत्यानयति। पलाशपत्रेणैव तुषान् जुहोति। शेषं प्रत्यानयति। एवमेव बुसस्य होमः। प्रत्यानयनम्। एवमेवावतक्षणहोमः। प्रत्यानयति। चतुः सूक्तस्यावृत्तिः द्रव्यभेदात्॥ फलीकरणतुषबुसावतक्षणानि। तान् शेषान् पापलक्षणायाः। सव्यायां पादपार्ष्ण्यां निदधाति ॥ २१ ॥ प्रक्षिपति। फलीकरणानां च नियमेन पुनर्ग्रहणात् तुषादीनामपि होमसंयोगः। प्रत्यानीतस्य निधानं प्रतिपत्तिरन्यकर्मवचनात्। फलीकरणानां तु होमप्रत्यानयने प्रदर्शनार्थम्॥ अपनोदनापाघाभ्या-[8]मन्वीक्ष्यान् प्रतिजपति ॥२२॥ 'आरेऽसौ'[8] इत्यपनोदनम्[9]। 'अप नः शोशुचदघम्'[10] इत्यपाघम्। प्रतीकविकल्पः अपनोदनक्रमविधानात्। तृतीया करणत्वात्[11]। अन्वीक्ष्याः श्वित्रकुष्ठिकसकण्डुकाण्डवृद्धादयः। अधर्मलिङ्गत्वात् यस्य च स्मृतौ प्रतिषिद्धमीक्षणम्॥ दीर्घायुत्वाय[12] इति मन्त्रोक्तं बध्नाति ॥ २३ ॥ जङ्गिडं मणिम्। जङ्गिडो अर्जुनः। पिशाचचातनं मन्त्रलिङ्गत्वात्[13] ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॐ। कर्शफस्य[14] इति पिशङ्गसूत्रमरलुदण्डं यदायुधम् ॥ १ ॥ पिशङ्गं कपिलावर्णवद्वर्णं दोरकं स्यात्। अरलुक इति प्रसिद्धाभिधानः। पिशाचनाशनं दण्डं विमृज्य धारयति। भूदण्डः अरलुकः। 'दण्डं संपातवन्तं विमृज्य धारयति'[15] इत्येकदेशग्रहणात्। यदायुधं धारयति तत् संपातवत् विमृज्य धारयति। विष्कन्धदूषणम् ॥ फलीकरणैर्धूपयति ॥ २ ॥ विष्कन्धधूपनम्। धूपने मन्त्रः। फलीकरणाः कथिताः। मन्त्रनिगमात् दोषनाशनम् ॥ अति धन्वानि[16] इत्यवसाननिवेशनानुचरणनिनयनेज्याः ॥ ३ ॥ 'अति धन्वानि' इति द्व्यृचम्। 'इहैव ध्रुवाम्'[17] इत्यष्टभिर्धारयति। 'अति धन्वानि' इति कस्मात्। उच्यते। इज्यायाः वशाश-

मनार्थत्वानु॥ एवस्थिते निनयनानुवरणार्थाय यासंख्यत्वानु॥ अवत्राणां निधानदेवानि विवरानुदेश
अवत्राणि अनुवरणं निवत्राननियनं अनुवरणं॥ त्रांत्स्करकेन सूमे॥ छ्यानियन सूदे [illegible] जेन [illegible]
स्येन देवना मेत्र लिंगानु॥ एनमस्य सूक्तस्य मधे॥ गानुष्टृहस्त्वा निरुप्येन केन्द्या निधनानीति [illegible]
पाकयजेन च॥ ७॥ वासो मूलीये: कौनज कृष्णदृषिणलोथे: समारमाहरणं॥ ततरनं [illegible]
वर्त्मवा मेदयानु यमो [illegible]: सतं दृहस्तु वाको वासोम्पनीयानि॥ एभि: सर्वैर्व्रीहियवौ पथिकृता
हिंसभारादि अभिमंत्रस्थापयति॥ संभार ग्रहणं संभार थमंत्राभावा मेदृश्यिवान: कुलायिन के
वति॥ नत्र समारान्निदर्थाति॥ ७॥ यस्तोप्पत्यादीनि महाहोत्राणि मानुपते॥ इहैव ध्रुवामित्यादीनि
काणानां तृप्रमूनीनि गणआवापनार्थं॥ कुमारीहेत्यनुवाकमहाहोत्राणि मावपते॥ इहैव ध्रुवामित्या
दीनि वेला [illegible]॥ नासो प्पत्यान्यन्नासमान्नावानामपिगणत्वं बहुणांगुनित्यत्वानु॥ ग
णगुअसमानात्॥ पि वासोप्पत्यादीनि कुमस्ते नामि हृहीन आदीनि महाहोत्राणि मावपानु॥ शो
त्युदके त्रांत्सुदके स्थान रतेन कन्वानु॥ ७॥ म आमयेनेदर्भे पुलीहियवमावपति॥ प्रधानस्य पू
र्गते व्रीहियवांस्त्वावपति॥ ७॥ दर्भाणामुपरि॥ ७॥ त्रांत्स्कर केत्रा व्यत्रार्करा मन्त्रेणु॥ त्रांत्सुदके
भिक्षत्रार्कराश्माव पति॥ ७॥ इहैव ध्रुवामिति नीयमानानु॥ श्रयमानामनुमंत्रयते॥ इहैव ध्रुवामिति नम्न
मस्तुणा॥ ऽस्त्रीयमानामनुमंत्रयते॥ अन्तनेन तच प्रमलिंगानु॥ ७॥ अत्रे ते दीनमंत्रे [illegible]
नमंत्रोलकमेकया॥ ७॥ पूर्णवारी [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] निलयनं॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मनार्थत्वात् । एवं स्थिते निनयनानुचरणयोर्यथासङ्ख्यत्वम् । अवसानं निधानदेशः । निवेशनं गृहम् । अवसाने अनुचरणम् । निवेशने निनयनम् । अनुचरणं शान्त्युदकेन संप्रोक्षणम् । निनयनमुदकाऽऽवर्जनम् । इज्यायाः श्येनदेवता मन्त्रलिङ्गात्[1] । एवमस्य सूक्तस्य प्रयोगो गृहस्थाने श्येनेनेज्या । 'अति धन्वानि'[2] इति द्वाभ्यां होमः । पाकयज्ञतन्त्रम् ॥ वास्तोष्पतीयैः कुलिजकृष्टे दक्षिणतोऽग्नेः संभारमाहरति ॥४॥ उत्तरतस्तन्त्राग्नेः । 'इहैव ध्रुवाम्'[3] 'एह यातु'[4] 'यमो मृत्युः'[5] 'सत्यं बृहत्'[6] इत्यनुवाको वास्तोष्पतीयानि[7] । एभिः सर्वैर्व्रीहियवौषधिस्थूणादिसंभारानभिमन्त्र्य स्थापयति । संभारग्रहणं संभारधर्मलाभात् । अग्नेर्दक्षिणतः कुलिजेन कर्षति । तत्र संभारान् निदधाति ॥ वास्तोष्पत्यादीनि महाशान्तिमावपते ॥ ५ ॥ 'इहैव ध्रुवाम्' इत्यादीनि पञ्च गणा मातृप्रभृतीनि गणा आवपनार्थम् । 'नडमा रोह'[8] इत्यनुवाकं महाशान्तिमावपते । 'इहैव ध्रुवाम्' इत्यादीनि वास्तोष्पत्यादीन्यतश्चासमाम्नातानामपि गणत्वम् । चतुर्णां तु नित्यत्वात् गणपाठे असमाम्नातान्यपि वास्तोष्पत्यादीनि मातृप्रभृतीनि ग्रहीतव्यानि । महाशान्तिमावपते शान्त्युदके । शान्त्युदकस्योत्तरतन्त्रवचनात् ॥ मध्यमे गर्ते दर्भेषु व्रीहियवमावपति ॥ ६ ॥ प्रधानस्थूणागर्ते व्रीहीन् यवांश्चावपति दर्भाणामुपरि ॥ शान्त्युदकशष्पशर्करमन्येषु ॥ ७ ॥ शान्त्युदकं विरूढं शर्कराश्चावपति ॥ इहैव ध्रुवाम्[3] इति मीयमानामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥८॥ 'इहैव ध्रुवाम्' इति मध्यमस्थूणामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयते ॥ अभ्यज्य । घृतेन मन्त्रलिङ्गात् । ऋतेन[9] इति मन्त्रोक्तम् ॥ ९ ॥ वंशमारोपयति एतं मन्त्रोक्तमेकया ॥ पूर्णं नारी[10] इत्युदकुम्भमग्निमादाय प्रपद्यन्ते ॥१०॥ 'पूर्णं नारी' इत्येकया उदकपूर्णं घटं गृह्णाति । उत्तरया[11] अग्निम् । ताभ्यामग्रस्थिताभ्यां सर्वाणि मानुषाणि गृहं प्रविशन्ति । एकैका अङ्गकर्मत्वात् । अत एवाविधिकर्मत्वम् ॥ ध्रुवाभ्यां[12] दृंहयति ॥११॥ ध्रुवाभ्यामृग्भ्यां दृंहयति ध्रुवां दृढां करोति ॥ शंभुमयोभुभ्यां[13] विष्यन्दयति ॥१२॥ सूक्ताभ्यां समुच्चिताभ्यामुदकेन क्लेदयति गृहभुवम् ॥ वास्तोष्पते प्रति जानीहि...[14] अनमीवो वास्तोष्पते ...[15] इति द्वाभ्याम् । वास्तोष्पतये क्षीरौदनस्य जुहोति ॥१३॥ व्यक्तचोदनाचोदितत्वात् सर्वधर्मातिदेशः । एतदन्तमेकं कर्म । अत्र 'अति धन्वानि'[2] इत्युदपात्रस्य निनयनम् ॥ सर्वान्नानि ब्राह्मणान् भोजयति ॥१४॥ यावन्ति शक्यन्ते कर्तुं तावन्त्यन्नानि ब्राह्मणान् भोजयति गृही । ब्राह्मणग्रहणं गृहजनस्य मा भूत् ॥ मङ्गल्यानि ॥१५॥ वाचयति ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं बहुधान्य-बहुपुत्र-आयुष्य-वर्चस्येत्यादि । बालादारकादीनपि वाचयेयुः वृद्धाः ॥ ये अग्नय[16] इति क्रव्यादुपहत[17] इति पालाशं बध्नाति ॥ १६ ॥ जुहोति ॥१७॥ अथ चात्रैव विमिते जुहोत्याज्यम् ॥ आदधाति ॥१८॥ अत्रैव ॥ उदञ्चनेनोदपात्र्यां यवानद्भिरा-

॥ येल्लोपं ॥ तुरं ननुलोटका विनेतानि लिंगरपाभ्यामुदकं कृत्वा यवानाइ सह पाभ्यामुदकेमानीय कुंडलेपं
आलेपान्वायवानुहोति ॥ नवास्तनुपहनन इत्येवं ॥ ७ ॥ ऽनुमंत्रयति पालाश्यादर्व्यामथमुपमथ्यकार्षी से
भ्यामुपमंथनीभ्यां ॥ पूर्वेनैवनिमित्तनमनीकग्रहणसूत्रार्थं ॥ कार्षीलीभ्यामुपमंथनीभ्यामुदकसक्तुमुपमथ्य
पालाश्यादर्व्याजुहोति ॥ सक्तुचपालाश्याद्व्यानिव्यवधानमुपमंथनेपिसूक्तं नृत्ययार्थं ॥ तस्मात्सूक्तेना
मंथनं ॥ ७ ॥ शमनंच ॥ आपृक्यनू ॥ अनुमंत्र्णोनत्र शमनं ॥ वशायाः अतस्मात्तस्यविनियोगः शांतवा
नू ॥ ७ ॥ इतिभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पंचमे ऽध्याये सप्तमीकंडिका ॥ ७ ॥ ॥ ॐ ॥ अथ आत्मदाइति
शाशमनं वस्याम इति विशेषः ॥ वशागोर्यांगभिन्नगृण्हाति तस्या दोषशमनार्थं पाकयज्ञिकं नंत्रं ॥
अभागान्निपुरस्तादग्नेः पत्नीनीधारयति ॥ पूर्वस्मिन्देशे अग्नेः पश्चात्पत्नी धारयति भेषकृतना ॥ ७ ॥ तस्याद
ग्नेः प्राङ्मुखतपत्नी विष्टान्वारब्धायेवशात्सुदकं करोति ॥ चिनाग्नेः पश्चिमेदेशेउपविशति ॥ वशानयन
दूपविष्टानि वचनं ॥ अन्वारब्धायेवशात्स्फरदकंकरोति ॥ इत्यांतरेत्वारंभणं सामर्थ्यात् ॥ ७ ॥ तंत्रेन स्त्र
नमनुयोजयति ॥ तस्मिनुवशात्युदकेएतद्य आत्मदा इति ॥ तेनेनाचामाचामयति वसंप्रोक्षति च ॥ ने
वशात्स्फरदकेनेतान दक्षं यिनारं संप्रोक्षति च ॥ ७ ॥ तिष्ठंतित्तिष्ठंतीं महात्रांगानि मुखेर भिनिगदति ॥
तानितिष्ठन्तु मुख्येवं तिष्ठंतीं वशां कृत्वा महात्रागानि मुखेः सूक्तेषेण अभिनिगदना दे कष्टत्वायदेशेोपन्य
तिः पश्चूनामिति हुत्वा वशाम नानि शिरसिककुद्जघनदेशे ॥ यद्देशे सूक्तपशुप्रकिरणमिन थेकंम
कंत्रिशयत्वात् ॥ एवं तां हि यजमानस्यान्मंत्रलिंगात् ॥ उतनिवृत्यर्थंवशाग्रहणं ॥ ७ ॥ अन्यतरां सोधि
निधारयति ॥ उभयधाराया क्षुरिकायाः अन्यतरां धारामक्षिपति ॥ किमर्थोयसंस्कार उच्यते ॥ ७ ॥
उक्तयावपामुत्खनति ॥ अक्षिन्ताधारयावशायाः वपामुध्धरति ॥ इहवचनमजनप्रयोगक्रमार्थं ॥
दक्षिणेपार्श्वे दर्भाभ्यां मधिक्षिपत्यसुवेतृ ताजुष्टमिति यथादेवतं ॥ वशादक्षिणे पार्श्वेदर्भाभ्यां आह
निमजापनुयेत्वाजुष्टमधिक्षिपामीति ॥ ७ ॥ तिः शालामित्यक्ष्णुकेनत्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिप
रिहरत्यनाभिपरिहरन्नात्मानं ॥ वशांपरिहरति ॥ प्रसव्यआत्मनो वशां पश्चादनरणो स्नुकहरणं ॥ तिः
शालामिति सूक्तेन ॥ इहसर्वत्र सूक्ते ॥ प्रत्ययात्समानलिंगत्वाच्च ॥ अस्यवा सूक्तस्यसंप्रत्ययात् ॥ प
रिहार्यवशांसंस्कार्यत्वात् ॥ ७ ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ शामित्रदेशेनीयमानां पश्चादन्वारभते
दर्भाभ्यांस्पृशति ॥ परिमोजनीयाम्यां ॥ ७ ॥ पश्चादुत्तरतोग्नेः प्रत्यक्शीर्षामुदक्पादामभिविध्यति ॥

नीयोल्लोपम् ॥१९॥ उद्श्वनो लोटकः अजहल्लिङ्गम्। पात्र्यामुदकं कृत्वा यवानद्भिः सह पात्र्यामुदकमानीय उल्लोपमालोड्य पात्र्यां यवान् जुहोति ॥ क्रव्यादुपहत इत्येव। ये अग्नय[1] इति पालाश्या दर्व्या मन्थमुपमथ्य काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्याम् ॥२०॥ पूर्वत्रैव विमिते। प्रतीकग्रहणं सूक्तार्थम्। काम्पीलीभ्यामुपमन्थनीभ्यामुदकसक्तुमुपमथ्य पालाश्या दर्व्या जुहुयात् प्रत्यृचम्। पालाश्या दर्व्या इति व्यवधानमुपमन्थनेऽपि सूक्तप्रत्ययार्थम्। तस्मात् सूक्तेनोपमन्थनम् ॥ शमनं च ॥२१॥ अतश्च अनुमन्त्रणेन शमनं वशायाः। अतश्चार्थतस्तस्य विनियोगः शान्तत्वात् ॥ इति भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॐ। य आत्मदा[2] इति वशाशमनम् ॥१॥ वक्ष्याम इति शेषः। वशा गौर्या गर्भं न गृह्णाति। तस्या दोषशमनार्थम्। पाकयज्ञिकं तन्त्रम्। आज्यभागान्ते ॥ पुरस्तादग्नेः प्रतीचीं धारयन्ति ॥२॥ पूर्वस्मिन् देशे[3] अग्नेः पश्चान्मुखीं धारयन्ति प्रैषकृतः ॥ पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्यान्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति ॥ ३ ॥ तन्त्राग्नेः पश्चिमे देशे[4] उपविशति। वशानयनादुपविश्येति वचनम्। अन्वारब्धायै शान्त्युदकं करोति। द्रव्यान्तरेणान्वारम्भणं सामर्थ्यात् ॥ तत्रैतत्सूक्तमनुयोजयति ॥४॥ तस्मिन् शान्त्युदके एतद् 'य आत्मदा' इति ॥ तेनैनामाचामयति च संप्रोक्षति च ॥५॥ तेन शान्त्युदकेनैतां न कारयितारम्। आचामयति संप्रोक्षति च ॥ तिष्ठंस्तिष्ठन्तीं महाशान्तिमुच्चैरभिनिगदति ॥ ६ ॥ तां तिष्ठन् ऊर्ध्वोऽवस्थितस्तिष्ठन्तीं वशां कृत्वा महाशान्तिमुच्चैः प्रकर्षेण। अभिनिगदनमेकश्रुत्या ॥ य ईशे पशुपतिः पशूनाम्[5] इति हुत्वा वशामनक्ति शिरसि ककुदे जघनदेशे ॥ ७ ॥ 'य ईशे' सूक्तम्। पशुपतिग्रहणमनर्थकमेकविषयत्वात्। एवं तर्हि यजमानः स्यान्मन्त्रलिङ्गात्। तन्निवृत्त्यर्थं वशाग्रहणम् ॥ अन्यतरां स्वधितिधारामनक्ति ॥ ८ ॥ उभयधारायाः छुरिकायाः अन्यतरां धारां प्रलिम्पति ॥ किमर्थोऽयं संस्कारः। उच्यते। अक्तया वपामुत्खनति ॥ ९ ॥ प्रलिप्तया धारया वशायाः वपामुद्धरति। इह वचनमञ्जनप्रयोगक्रमार्थम् ॥ दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामधिक्षिपत्यमुष्मै त्वा जुष्टमिति यथादेवतम् ॥ १० ॥ वशां दक्षिणे पार्श्वे दर्भाभ्यामाहन्ति। 'प्रजापतये त्वा जुष्टमधिक्षिपामि' इति ॥ निःसालाम्[6] इत्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरत्यनभिपरिहरन्नात्मानम् ॥ ११ ॥ वशां परिहरति। प्रसव्यमात्मनो वशायाश्चान्तरेण[7] उल्मुकहरणं 'निःसालाम्' इति सूक्तेन। इह सर्वत्र सूक्तसंप्रत्ययात् समानलिङ्गत्वाच्च। अस्य वा सूक्तस्य संप्रत्ययात् परिहार्यं वशां संस्कार्यत्वात् ॥ दर्भाभ्यामन्वारभते ॥ १२ ॥ शामित्रदेशं नीयमानां पश्चादवस्थितो दर्भाभ्यां स्पृशति परिभोजनीयाभ्याम् ॥ पश्चादुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यक्शीर्षीमुदक्पादीं निविध्यति ॥ १३ ॥

[illegible]नत्वनन्तरमिति कोणमिमायमपि [illegible] नमिमानन्तु कोणे पश्चिममग्निरसामुत्तरस्यां दिशि वरुणं पावनं यजति ॥ ७ ॥ आस
[illegible]तेनाभ[illegible]नन्तरं दर्भमयमस्यति ॥ याम्यां दर्भांश्च [illegible]मन्त्रा[illegible]नयोरन्यनन्तरं दर्भविध्य[illegible]ः [illegible] ॥ ८
[illegible]या[illegible] [illegible]स्य [illegible] [illegible] दर्भनाडे वपाटकमातुः ॥ जयन्त्युत्तरस्य कमाघ्रेतानु ॥ ७ ॥ [illegible]
[illegible]पर्यावमज्जानन्तरमिति ॥ दर्भाग्रामानन्तरमाणानस्यानां [illegible]पयति ॥ प्राणाग्निरत्र [illegible]मिह [illegible]ताय्यो
[illegible]होमीति वचनात् ॥ अन्यस्यास्ताप[illegible]नन्तु सर्वो गातुः ॥ मर्योगस्य मन्त्रसंबन्धः प्रधानं कर्तृत्वात् ॥ ७ ॥ र
[illegible]विस्विन्नसोहयं जपति ॥ मार्यमाणा यादस्विये नडुभ्यः मनुरसोहयं मनुवाकं जपति ॥ अन्तु
[illegible]मस्यानारभ्यानां तु [illegible]यानुमितिवचनात् ॥ मन्त्रस्यमानायां ॥ ७ ॥ [illegible]मयां जुहोति स्रुव
[illegible]पुरिति ॥ आज्येन होमः [illegible]स्य [illegible]भावात् ॥ ७ ॥ उदपात्रे [illegible]भि[illegible]नु[illegible]दीनि गायत्र्या
[illegible]वयति ॥ उदपात्रेण हस्तेन पत्नीकर्तृत्वमुखम् [illegible] नानि [illegible]भि गायत्र्या [illegible]तिनर
[illegible]पानुदर्भि[illegible]गता ॥ [illegible]समसाकव [illegible] भ्यो भवति ॥ ७ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]निमु[illegible]वनात् ॥ [illegible]ानि [illegible]सि[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] [illegible]नात् ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]मिति [illegible]समन्तः ॥ ७ ॥ [illegible] [illegible]समन्तरज्जु [illegible] ॥ [illegible] [illegible]
[illegible]याहानिय[illegible] [illegible] वानात् ॥ [illegible] [illegible]मनन्तरं [illegible] ॥ [illegible]णानि पादमुत्तमा
[illegible] ॥ [illegible]त्राणि [illegible] [illegible] ॥ नाभिमात्रे [illegible]
[illegible]मिति [illegible] ॥ [illegible]ननु पायुमिति पायु ॥ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]जन[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]मानन्तरं [illegible] ॥ सर्वे मन्त्राः [illegible] ॥ ७
[illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]करणभावेन
[illegible] [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible]
[illegible] [illegible]

पश्चादुत्तरत इति कोणाभिप्रायम् । अग्नेः पश्चिमोत्तरकोणे पश्चिमशिरसमुदक्पादां वशां पातयन्ति ॥ समस्यै तन्वा भव इत्यन्यतरं दर्भमवास्यति ॥ १४ ॥ याभ्यां दर्भाभ्यां वशा अन्वारब्धा तयोरन्यतरः । तेन दर्भविधिः कार्यः । वशायाः अधः क्षिपति । अवशब्दो निव्यधनादूर्ध्वं च पाठक्रमात् ॥ अथशब्दस्य क्रमार्थत्वात् । अथ प्राणानास्थापयति प्रजानन्त [1] इति ॥१५॥ दर्भावासनानन्तरं प्राणानस्या आस्थापयति प्राणान्निरुणद्धि । ' संज्ञप्तायां जुहोति ' इति वचनात् । अन्यस्यास्थापनं न कर्तुः । प्रयोगात् । प्रयोगस्य मन्त्रसंबन्धः प्रधानकर्तृत्वात् ॥ दक्षिणतस्तिष्ठन् रक्षोहणं जपति [2] ॥ १६ ॥ मार्यमाणाया दक्षिणत ऊर्ध्वः सन् रक्षोहणमनुवाकं जपति । अनुवाकश्च समाख्यानात् । ' अध्यायानुवाकयोर्लुक् ' [3] इति वचनात् । संज्ञप्यमानायाम् ॥ संज्ञप्तायां जुहोति यद्वशा मायुम्...[4] इति ॥ १७ ॥ आज्येन । होमः वशाशब्दभावात् ॥ उदपात्रेण पत्न्यभिव्रज्य मुखादीनि गात्राणि प्रक्षालयति ॥१८॥ उदपात्रेण न हस्तेन । पत्नी कर्ता । मुखमादिर्येषां गात्राणां तानि मुखादीनि । गात्राणीति च नाभिप्रदेशस्य मा भूत् । अभिव्रज्य गत्वा गात्रदेशान् प्रक्षालयति शोधयति ॥ मुखं शुन्धस्व देवयज्याया इति ॥१९॥ मुखं प्रक्षालयति ' मुखादीनि ' इति वचनात् ॥ प्राणानिति नासिके ॥२०॥ ' प्राणान् शुन्धस्व देवयज्याया ' इति सर्वत्रोदर्कः साकाङ्क्षत्वात् । ' यथार्थमुदर्कान् ' [5] इति वचनात् ॥ चक्षुरिति चक्षुषी ॥२१॥ चक्षुः शुन्धस्व इत्यादि ॥ श्रोत्रमिति कर्णौ ॥ २२ ॥ सकृन्मन्त्रः ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितम् इति समन्तं रज्जुधानम् ॥ २३ ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्व देवयज्याया इति । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । ग्रीवाया बन्धनस्थानम् । समन्तं सर्वत इत्यर्थः ॥ चरित्राणीति पादान् समाहृत्य ॥२४॥ चरित्राणि शुन्धस्व इत्येव । पादानेकीकृत्य प्रक्षालयति सकृत् ॥ नाभिमिति नाभिम् ॥२५॥ प्रक्षालयतीति शेषः ॥ मेढ्रमिति मेढ्रम् ॥ २६ ॥ मेढ्रं प्रजननम् ॥ पायुमिति पायुम् ॥ २७ ॥ पायुं गुदम् ॥ यत्ते क्रूरं यदास्थितं तच्छुन्धस्व इत्यवशिष्टाः पार्श्वदेशेऽवसिच्य यथार्थं व्रजति ॥ २८ ॥ तच्छुन्धस्व देवयज्याया इत्यनेनावशिष्टा अपः पार्श्वदेशेऽवसिच्य कर्ता यथाप्रयोजनमवश्यकार्यार्थं गच्छति । पत्नी अवश्यकर्मा च इह विधानात् । सर्वे मन्त्राः कर्तुः प्रैषत्वात् ॥ वपाश्रपण्यावाज्यं स्रुवं स्वधितिं दर्भमादायाभिव्रज्योत्तानां परिवर्त्मानुलोमं नाभिदेशे दर्भमास्तृणाति ॥ २९ ॥ ओषधे त्रायस्वैनम् इति । ययोः शाखयोः स्थापिता वपा श्रप्यते ते वपाश्रपण्यौ । घृतं स्रुवं स्वधितिं दर्भं चान्वारम्भणार्थं सर्वानेतान् गृहीत्वा अभि शामित्रं वशामुत्तानां कृत्वा लोमानुगतां नाभिलक्षिते देशे वशाभिमुखमास्तृणाति । ' ओषधे त्रायस्वैनम् ' इत्येतावत्त्वम् । स्वधिते मैनं हिंसीः इति शस्त्रं प्रयच्छति ॥ ३० ॥ पूर्वत्रेतिकरणभावे तु मन्त्रः । शस्त्रप्रदानं मारणार्थं मा भूत् । शस्त्रप्रदानेऽर्थलिङ्गं प्रयोगात् ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप क्रन्तामि इत्यपकृत्य ॥ ३१ ॥ अधरप्रवस्केन लोहितस्यापहृत्य ॥ ३२ ॥ इदमहमामुष्यायण-

स्याद्बुध्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निमन्त्रणमित्यात्रेयः ॥ निरुक्तमिति ॥ मृत्युमेन मंत्रेण नाभिदेशं गृह्णाति ॥ सर्वेण
दर्भस्याधारेण रक्तोऽहितो हितलस्पृष्टहितो यनमंत्रेण दर्भरक्तलोहितलिपस्तं मस्मपणीनिहितो ॥ मांसकूष्म
नवाद्वतन्त्रशास्त्रपर्णानिवचनात् ॥ इदमहं मनस्त्रास्मणापुनस्तत्रस्थवोच्चिकामुत्रस्यप्राणापानाविपच्छनामीते
वंहितो या पिमंत्रयाज्याहरेति ॥ ७ ॥ वपयासानार्थमेवीमाणुनाप्यामिति वपाश्रपण्यौ वपयास अवधावप
श्रपणएवैकदाराव्याहिताख्येर्वनृहीते ॥ वपश्रास्वाद्य ॥ ७ ॥ स्वधितिनामस्वधितोनुवृत्या ॥ सर्वतस्य
येनिधारयेतल्पाव पाद्याश्रस्यत्रमेणामरुत्सोवमावनात् ॥ उत्तरतस्यवापत्रोः वपाश्रपणेयाऽव वपाप्राक
दपातो ॥ सर्वमभिधानात् ॥ मन्त्रादनं विधानं तन्मथमकस्मादहिपयपविधानं ॥ पुरस्ताद्यमंत्रसमत्प्रार्थमि
ति ॥ इतरथाहिपत्रो वा छादनं स्यात् ॥ ४ ॥ नलसंस्करणात् ॥ तत्रान्वसंमृयोगो वाक्यान्तरेणानुछादनं विधान
त् ॥ विशाम्यलनवक्षार्गलित्वं वचनात् ॥ नमकत्वव्यवर्मेवित्तादनमपागदन्नानात् ॥ विशस्येतिकथमुच्यते
॥ तत्रामन्त्रवागछादनार्थं स्यात् ॥ ७ ॥ आत्रस्कमभिघार्य आत्रस्कयस्मादत्रयात्रे ॥ ४ ॥ वपा प्रत्यात्रदन्नमभि
घारयति ॥ ७ ॥ वायवे लोकानामिति दर्भाग्रमात्रायंवी ॥ अस्मानामिदत्त्रानिहितं दर्भाग्रं अभिघतेदन्तो
क्षिपणाद्वं ॥ ७ ॥ मत्केउरस्कइति वदामंत्रपरे निरथर्विन्यसेन मंत्रेणपाश्रिमंगारेभ्यः प्रपद्यति ॥
रथमन्वाहृतिन्नरमहृतिकेनितु ॥ देवत्रासमितापप्रपद्यतु ॥ नत्वमंगारे प्रथममनिधायसर्वस्मिन्नवाग्नेः प्रपद्यति ॥ ७ ॥
स्वस्त्येकतोगि ॥ घृतेनावसिंच्यावसिंच्येवत्सुतस्ता मवनि ॥ सम्यक्कश्रपयित्विति ॥ ७ ॥ इति श्रीभट्टदारकृतौ
कौशिकभाष्ये पंचमाध्याये अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ७ ॥ वयमद्वापरोस्याद्गर्भंअवदानहिरण्यमयवपावाप्यन्ना
दाइतिवदापामरलात्र मोनसरत्नुहोति ॥ यदिरक्तगर्भिणीस्यात् ॥ गर्भवचनवत्तद्गर्भसाहिरण्यनसह
रण्येनमहत्वाप्रभवात् अजलीकृतामपात्मदाहइति सूक्तेन सह नमस्तत्र ॥ रक्तरागतेः तस्यानिहत्वामभिप
श्जान्यजुहोति ॥ पुनः मंत्रग्रहणमक्रमाभूत् ॥ मरुद्भवन्तमितिदृहिति रस्यर्थ ॥ ७ ॥ विशाश्स्यमसवना
न्तरेतु ॥ चमसः इतरेतराणावानीयरे तैरस्यर्थः ॥ समवतानी निहृदयादीनां मांसमस्तयः ॥ सम
वता ॥ नामितिनिसंसन्यवहारः सहृमोमार्धेन गुणविधानं ॥ हृदयंजिह्वास्थेन श्रुत्यादेषपार्श्वे वत्तानिध
अपसदक्कोगुदमेणीतान्येकास्तदेवनाति ॥ यकृल्लेहसंबंधं ॥ रक्तोमा सिस्यौ ॥ मांसगारुको ॥ गु
दः प्रसितः ॥ श्रोणीको कि मांसिस्या ॥ नान्येकादशान्यंगानि ॥ अन्यतरयोर्द्वयोः श्रोण्या ॥ सित्तष्टसंपी
गरेकादशात् ॥ ७ ॥ दक्षिणः कपिलकाटः मूत्रावाक्लांपितुरश्रमपण्णानिभंगानी ॥ [illegible]ाणएव ॥ ए
कयोगादेवनानात्वे ॥ अनंगादृद्वनानामपि हविः ॥ एतेवां संमत्यपरक्क योर्भेदः एकादशातान् ॥

स्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानौ निखनामि इत्यास्ये निखनति ॥ ३३ ॥ प्रथमेन मन्त्रेण नाभिदेशं छिनत्ति सह दर्भेण । दर्भस्याधरेण खण्डेन तल्लोहितं स्पृष्ट्वा । द्वितीयेन मन्त्रेण दर्भखण्डं लोहितलिप्तं श्लेष्मश्रपणं निहितम् । आस्यस्थाने च । इतरशब्दस्य [1] गतिवचनात् । 'इदमहममक्षब्राह्मणायनपुत्रस्य वेच्चिकापुत्रस्य प्राणापानावपक्रन्तामि' इति । एवं द्वितीयोऽपि मन्त्रो योज्य इति ॥ वपया द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् इति वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य ॥ ३४॥ वपाश्रपण्यावेकशाखाद्विशाखे पूर्वत्र गृहीते वपया प्रच्छाद्य ॥ स्वधितिना प्रकृत्योत्कृत्य ॥ ३५ ॥ प्रकृत्तिः स्वधितिधारयाकृत्या । वपादेशस्य चर्मणः प्रकृत्य वपाभावात् । उत्कृत्य च पशोः । 'वपाश्रपण्यौ वपया प्रच्छाद्य' इति ल्यबभिधानात् प्रच्छादनं विधानान्ते । प्रथमं कस्माद्विपर्ययविधानम् । पदाऽऽदेशमन्त्रसंप्रत्ययार्थमिति । इतरथा हि पशोराच्छादनं स्यात् । तत्प्रकरणात् । वशायाश्च संप्रयोगो वाक्यान्तरेणावच्छेदनविधानात् 'विशस्य समवत्तानि' इति वचनात् । न च कर्तव्यं चर्मावच्छेदनं प्रयोगदर्शनात् । 'विशस्य' इति कथम् । उच्यते । विशसनं चाङ्गच्छेदनार्थं स्यात् ॥ आव्रस्कमभिघार्य ॥ ३६ ॥ आव्रस्कं यस्माद्देशात् वपोद्धृता तं देशमभिघारयति ॥ वायवे स्तोकानाम् इति दर्भाग्रं प्रास्यति ॥३७॥ अग्नौ । नाभिदेशनिहितं दर्भाग्रम् । अनियते देशे क्षेपणमेव ॥ प्रत्युष्टं रक्ष[2] इति चरमाङ्गारे निदधाति ॥३८॥ अनेन मन्त्रेण पश्चिमाङ्गारे स्थापयति । वपाशब्द इति वक्तव्ये चरम इति केचित् ॥ देवस्त्वेति श्रपयति ॥ ३९ ॥ चरमाङ्गारे प्रथमं निधाय सर्वस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयति ॥ सुशृतां करोति ॥ ४० ॥ घृतेनावसिच्यावसिच्य वपा सुशृता भवति । सम्यक् श्रपयतीति ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमाध्याये अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥ ॐ । यद्यष्टापदी स्याद्गर्भमञ्जलौ सहिरण्यं सयवं वा य आत्मदा[3] इति खदायां त्र्यरत्नावग्नौ सकृज्जुहोति ॥ १ ॥ यदि वशा गर्भिणी स्यात् । गर्भिणीवचनं चैतत् । गर्भं सह हिरण्येन सह वा यवैः अञ्जलौ कृत्वा 'य आत्मदा' इति सूक्तेन सकृत् न प्रत्यृचम् । खदा गर्तः । तस्यां त्रिहस्तायामग्निं प्रज्वाल्य जुहोति । पुनः सूक्तग्रहणं मन्त्रो मा भूत् । सकृद्वचनं स्विष्टकृद्विनिवृत्त्यर्थम् ॥ विशस्य समवत्तान्यवद्येत् ॥ २ ॥ चर्मणः इतरेतराणां चाऽपनीय कृत्वेत्यर्थः । समवत्तानीति हृदयादीनामङ्गानां संप्रत्ययः । 'समवत्तानाम्'[4] इति संव्यवहारः । सहहोमार्थं च गुणविधानम् ॥ हृदयं जिह्वा श्येनश्च दोषी पार्श्वे च तानि षट् । यकृद्वृक्कौ गुदः श्रोणी तान्येकादश दैवतानि ॥ ३ ॥ यकृत् स्नेहसंबन्धम् । वृक्कौ प्रसिद्धौ मांसगोलकौ । गुदः प्रसिद्धः । श्रोणी लोके प्रसिद्धा । तान्येकादशाङ्गानि । अन्यतरा दोषोः श्रोण्योश्च । स्विष्टकृत्संयोगादेकदेशत्वम् ॥ दक्षिणः कपिललाटः सव्या श्रोणिर्गुदश्च यः । एतानि त्रीणि त्र्यङ्गानि स्विष्टकृद्भाग एव सः॥ ४ ॥ एवयोगाद्देवता न भुङ्क्ते । अतश्च द्विर्द्विर्दैवतानामपि हविः । एतेषां संप्रत्ययः । वृक्कयोर्भेदः एकादशत्वात् ।

॰जुहोति॥ ततोऽरितरं द्वानिवपाकृत्वाद्दर्खंडेमक्तेनहोतव्यं॥ सोमसो मधुनेवैवैकः॥ उर्णोअस्यानिर्हृ॥२

दक्षिणः कपिलत्वात् दक्षिणा कपिलला इति बाहुसव्याभ्यां सक्थिनी गुरुभ्यः एतानि यो निर्वपेत् संख्या
निवनानवचन्यतानि अयं स्विष्टकृतयजनीयस्य स्विष्टकृतस्य भागः तदेवं प्राजापत्यादिद्रव्येणः
तदेवमन्यानि निर्वपेत्॥ तन्यतानि अवदानपरीः सानिन्हानि निर्वपेत्॥ एकस्यां स्थाल्यां अवदानानि
दैवतानि आदि दर्शानि नैवानि यथा स्यात्॥ अत्रैव स्थालीपाक श्रपणमव्यक्ते धर्मकं॥ ७॥ होम्यादि देव
तानामवदानं॥ हवनकालेहृदयादि अर्थः हि हृदयखंडयोर्दिहावदानं तत्समवदानाधिकारोपजीवनात्॥
योर्दिवहोमाधिकारमुच्यते॥ स्विष्टकृदर्थं पुनः समवदानग्रहणप्रसंगः हिः सर्वत्रैतिम आयानियमार्थं॥
७॥ सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानां॥ अवद्यति शेषः॥ ७॥ वपायाः समिधरूपोऽस्या निहिता यस्त्वं सामिधहस
व्यकर्म भावात्॥ सूक्तमेतत्सामान्यादिनूतनदीपमूलं॥ ७॥ युक्तायुक्ताभ्यां तनीयानां समुच्चिताभ्यां तनीया
माहुतिं जुहोति॥ ७॥ अनुमतीचतुर्थी॥ अनुमतिः सर्वमित्यनया॥ ७॥ जातवेदो वपया गच्छेति॥ स्वाहा
कारांतया सकृदाज्यं जुहोति॥ ७॥ कुर्वन्नेन समस्तानागच्छति॥ ७॥ वपाश्रपण्यावनुप्रहरति॥ प्राचीन
मेकं संगामिनीं वी हि श्रपणं च॥ वपाश्रपण्यात्रयावश्लोक्षिपति॥ प्रागग्रामेकाथमरुमत्रः॥ हि प्रयोगात्॥
कापयहरणमव्यदक्षिणाभावात्॥ ७॥ पितृभ्यश्च वहवपार्मितिवपायास्विष्टं जुहोति॥ पितृदेवरश्चप्रथुनेन
मंत्रेणाग्निं जुहोति॥ वपायामानुमती चतुर्थीमिति भवत्यमत्वान्नायात्॥ पिण्डमात्रेश्रुतत्वनवपायासमु
द्देश्यनिवपानिधानानि॥ ७ वपयास्विष्टं जुहोति॥ इमं यमीतिवसायचतुर्थीमिति॥ ७॥ समवत्तानां॥ समव
त्तः जुहोतीतिप्रकरणात्॥ सूक्तेनैतान्विजुहोतिनवपाप्रकरणात्॥ सकृत्सौविष्टकृतानां चतुर्थीमिति वपाभि
संबंधात्॥ सकृतः स्विष्टकृन्मंत्रः संबंधात् प्रारूढेनमंत्रेणचतुर्होमः॥ ७॥ स्थालीपाकस्य सप्राड स्थाली
पाकं जुहोति॥ सम्राडसीतिमंत्रेणकर्मवत्वात्॥ स्थालीपाकस्य अवद्यतोनुमानयज्ञ्ञमितिस्थालीपाक
दनुमतयजुहोति॥ जुहोतिग्रहणं उत्ताधिकारात्॥ सकृत् स्विष्टकृत्सकृतत्वात्॥ अतः परं तरतंत्र॥ ७॥
करदंकस्माअदात् कामसलदयेयस्त्वं पुनर्मामैतु इंद्रियमिति मा विरुद्ध्यात्॥ कइदमिति द्वे॥ कामस्तदग्रे इति
सूक्तं॥ यदन्नामिति सूक्तं॥ पुनर्मामैतु इंद्रियमित्येकः॥ सतोवाक् विकल्पो विधिकर्मत्वात्॥ प्रतिग्राह्यं सर्व
मतोपतत्वात्॥ वाहि वैयुर्नवीदिवशामध्यो वृथानं ग्रामनस्थानित्यत्वात्॥ तापना यं तस्मादृग्दा अपि
प्रतिग्रहणैः॥ ७॥ उनमा सर्व कर्मासु॥ पुनर्मामैतु इंद्रियमिति यं सर्वकर्मयानं निविधिकर्माणि सर्वाण्यस्य

दक्षिणः कपिललाटः दक्षिणो बाहुः सव्या श्रोणिः सक्थि गुदश्च एतानि त्रीणि त्र्यङ्गसंज्ञानि वितानवत् प्रत्येतव्यानि । ‘ त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ’[१] इत्यत्र स्विष्टकृत एव भागः प्राजापत्यादिप्रयोगः ॥ तदवद्य प्रज्ञातानि श्रपयेत् ॥ ५ ॥ तान्येतानि अवखण्डनानि[२] पशोः सचिह्नानि श्रपयेत् । एकस्यां स्थाल्यामवद्यति दैवतानि आविष्कृतानि चेति यथा स्यात् । अत्रैव स्थालीपाकश्रपणमव्यक्तधर्मकम् ॥ होष्यन् द्विर्द्विर्दैवतानामवद्येत् ॥ ६ ॥ हवनकाले हृदयादिभ्यः द्विर्द्विरवखण्डयेत् । इहावदानवचनं समवत्ताधिकारोपजीवनात्[३] । यदि च होमाधिकारः[४] । उच्यते । स्विष्टकृदर्थं पुनः समवत्तग्रहणप्रसङ्गः । ‘ द्विर्द्विः ’ ‘ सकृत् ’ इति मध्याद्यनियमार्थम्[५] ॥ सकृत् सकृत् सौविष्टकृतानाम् ॥ ७ ॥ अवद्येदिति शेषः ॥ वपायाः समिद्ध[६] ऊर्ध्वा अस्य[७] इति जुहोति ॥ ८ ॥ चत्वारि खण्डानि वपां कृत्वा द्वे खण्डे सूक्तेन होतव्ये । ‘ समिद्धो अद्य ’ एतेनैकम् । ‘ ऊर्ध्वा अस्य ’ इति द्वितीयं खण्डम् । ‘ समिद्ध ’ इत्यन्यकर्माभावात् सूक्तमेतत् । सामान्यादितरदपि सूक्तम् ॥ युक्ताभ्यां तृतीयाम् ॥ ९ ॥ समुच्चिताभ्यां तृतीयामाहुतिं जुहोति ॥ आनुमतीं चतुर्थीम् ॥ १० ॥ ‘ अनुमतिः सर्वम् ’[८] इत्यनया ॥ जातवेदो वपया गच्छ... स्वाहा ॥ ११ ॥ स्वाहाकारान्तया सकृदाज्यं जुहोति ॥ ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् इति वपाश्रपण्यावनुप्रहरति ॥ १२ ॥ प्राचीमेकशृङ्गां प्रतीचीं द्विशृङ्गाम् ॥ १३ ॥ वपाश्रपण्योः शाखा अग्नौ क्षिपति । प्रागग्रामेकशृङ्गाम् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनप्रयोगात् युगपत्प्रहरणं सव्यदक्षिणाभावात् ॥ पित्र्येषु वह वपां...इति वपायास्त्रिर्जुहोति ॥ १४ ॥ पितृदेवत्येषु पशुष्वेतेन मन्त्रेण त्रिर्जुहोति वपायाः । आनुमतीं चतुर्थीमिति भवत्यप्रत्याम्नायात् । पित्र्यश्राद्धेषु उक्तं वचनं ‘ वपया सतच्छिद्रया ’ ‘ इति वपानिधानमिति । ‘वपायास्त्रिर्जुहोति’ ‘इमं यमं[१०] इति यमाय चतुर्थीम्’[११] इति ॥ समवत्तानाम् ॥ १५ ॥ समवत्तेभ्यः जुहोतीति प्रकरणात् । सूक्तेन[१२] इति त्रिर्जुहोति वशाप्रकरणात् । सकृत्सौविष्टकृतानां चतुर्थीमिति वशाभिसंबन्धात् । प्राकृतः[१३] स्विष्टकृन्मन्त्रसंबन्धाच्च प्राकृतेन मन्त्रेण ॥ चरुहोमः । स्थालीपाकस्य सम्राडसि...इति जुहोति ॥ १६ ॥ स्थालीपाकाच्च जुहोति । ‘ सम्राडसि ’ इति मन्त्रेण कर्मत्वात् स्थालीपाकस्य । ‘ अन्वद्य नोऽनुमतिर्यज्ञम् ’[१४] इति स्थालीपाकादनुमतये जुहोति । जुहोतिग्रहणं होमाधिकारात् । सकृदर्थः । स्विष्टकृत्प्रकृतत्वात् ॥ अतः परमुत्तरतन्त्रम् । क इदं कस्मा अदात्[१५] कामस्तदग्रे[१६] यदन्नं[१७] पुनर्मैत्विन्द्रियम्[१८] इति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ ‘ क इदम् ’ इति द्वे । ‘ कामस्तदग्रे ’ इति सूक्तम् । ‘ यदन्नम् ’ इति सूक्तम् । ‘ पुनर्मैत्विन्द्रियम् ’ इत्येका । प्रतीकविकल्पो विधिकर्मत्वात् । प्रतिग्राह्यं सर्वम् । शेषत्वात् बहिर्वेद्यन्तर्वेदि वा । वशामध्ये विधानं शमनस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम् । तस्माद्वशाया अपि प्रतिग्रह एतैः ॥ उत्तमा सर्वकर्मा ॥ १८ ॥ ‘ पुनर्मैत्विन्द्रियम् ’ इति इयं सर्वकर्मा । यावन्ति विधिकर्माणि सर्वाण्यस्या

भर्वानिवृत्तिकर्माणि ॥ ७ ॥ वृत्राय पाकं यज्ञियाव्याना ॥ अनया वृत्राय पशुपाकं यज्ञाः ॥ कृष्णिनां वेदि
नन्ताउत्ती ॥ करव्यानां ॥ नेवित्स्यथ ॥ ७ ॥ इति श्रीभट्टहरिवेङ्कटनाथकृतौ [illegible] व्याख्याने नवमी [illegible]
का ॥ १ ॥ उतास्मृताः [illegible] व्याख्याने [illegible] नामिशास्त्र [illegible]
नमेमयनीमयज्ञ [illegible] ॥ ७ ॥ हविर्धानाशिरास्त्रा [illegible] भानि ॥ हविर्धानरथकरोपस्करः ॥ हवयमथा [illegible]
नपस्यशिरावृभात्याज्यनवेणनस्यानयवंभानि ॥ पमिमिलस्यापवतवरसानिस्वपन्ननानु ॥ ७ ॥ [illegible]
रूपपालात्रीतोत्यहिरण्यानां ॥ हविर्धानाशिराः सक्षाः पाकाशा [illegible] ॥ अयः [illegible] हिं ॥ नाम्रो हिर
ण्यसुपर्णमिनेभ्यः [illegible] ॥ कभ्याख्यालसायमिति ॥ ७ ॥ येनसोथिलियाजन्यं [illegible]
रूपवत्समन्नानि ॥ आनि [illegible] मानवर्णवत्साथाः पषमिसंस्कृताः साक्षं [illegible]
णषाजनरूवमेनः [illegible] ॥ आनोभरेत्यनुक्रापेनसोमे अस्याविधानेष्वभेदः किमर्थमुच्यते ॥ आ
नोभरेत्यस्य [illegible] यायं ॥ [illegible] मापहरणादि निहति ॥ ७ ॥ [illegible] यजते ॥
याजनसमामी [illegible] नामन्त्रा [illegible] ॥ कारित्यादि [illegible] कतानु ॥ ७ ॥ [illegible] मियदा [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] आरभ्यसूत्रे [illegible] निहि ॥ अनयार [illegible]
[illegible] मनः [illegible] ॥ [illegible] ननानु ॥ ७ ॥ मन्त्रे [illegible] कानि [illegible]
[illegible] महा [illegible] ॥ नेभ्यः [illegible]
[illegible] ॥ एतानि [illegible] महा [illegible] नवकारा [illegible]
[illegible] गम्यमानत्वानु ॥ [illegible] ॥ नंतुम्यानं [illegible] कमत्वानु ॥ [illegible] नरमिनि
नस्यास्यतः [illegible] ॥ निशानिवावयवग्रहणाद [illegible]
[illegible] ॥ ७ ॥ पारिम [illegible] मायाप्नि
[illegible] माणाभिं [illegible] ॥ मन्त्रत्वं कतुः सामर्थ्यानु ॥ [illegible]
[illegible] कतुः सोमायस्यामन्त्रा
कानि पतनं ॥ ७ ॥ परमेष्टि [illegible] ॥ [illegible] मन्त्रे [illegible]
नं ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ ७
[illegible] ॥ [illegible] योगः ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ [illegible]

भवन्ति विधिकर्माणि ॥ वशया पाकयज्ञा व्याख्याताः ॥ १९ ॥ अनया वशया पशुपाकयज्ञाः कथिता वेदितव्याः । इतिकर्तव्यता तेष्वित्यर्थः ॥ इति श्रीभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमेऽध्याये नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥ उतामृतासुः[1] शिवास्त[2] इत्यभ्याख्याताय प्रयच्छति ॥ १ ॥ प्रतिषिद्धकर्मकर्तृत्वेनाभिशस्तः अभ्याख्यातः । तस्मै मन्थौदनौ प्रयच्छति[3] । प्रायश्चित्तम् ॥ द्रुघणशिरो रज्ज्वा बध्नाति ॥ २ ॥ द्रुघणः रथकारोपस्करः द्रुममयो घनः[4] । तस्य शिरो बध्नाति रज्ज्वा सूत्रेण । तस्यावयवं बध्नाति । प्रसिद्धस्यावयवः । उत्तरत्र प्रतिरूपवचनात् ॥ प्रतिरूपं पलाशायोलोहहिरण्यानाम् ॥ ३ ॥ प्रतिरूपः द्रुघणशिरःसदृशः । पलाशः प्रसिद्धः । अयः कृष्णम् । लोहं ताम्रम् । हिरण्यं सुवर्णम् । एतेभ्यः द्रुघणशिर इव कृत्वा बध्नाति । अभ्याख्यातप्रायश्चितम् ॥ येन सोमा[5] इति याजयिष्यन् सारूपवत्समश्नाति ॥ ४ ॥ आर्त्विज्यं करिष्यन् । समानवर्णवत्सायाः पयसि संस्कृतः सारूपवत्सः । तमश्नात्याज्यतन्त्रेण । न याजनकृतमेनः स्पृशति । 'आ नो भर'[6] इत्यनुक्त्वा 'येन सोमा'[5] इत्यस्य विधाने क्रमभेदः किमर्थः । उच्यते । 'आ नो भर'[6] इत्यस्य यत्रतत्रस्थस्य सूक्तस्य संप्रत्ययार्थम् । नास्य 'ग्रहणमा ग्रहणात्'[7] इति निवृत्तिः ॥ निधने यजते ॥५॥ याजनसमाप्तौ यजते । सोमो देवता मन्त्रलिङ्गात् । नादित्यादिभ्यो नैघण्टुकत्वात्[8] ॥ यं याचामि[9] यदाशसा[10] इति याचिष्यन् ॥ ६ ॥ प्रार्थनां करिष्यन् 'यं याचामि'[9] इत्यत आरभ्य सूक्तशेषेण । 'यदाशसा'[10] इति द्वे । अनयोरभ्यन्तरेण सारूपवत्समश्नात्याज्यतन्त्रेण । न प्रतिग्रहकृतमेनः स्पृशति । निधने याजनवद्वचनात् ॥ मन्त्रोक्तनिपतितेभ्यो देवाः कपोत[11] ऋचा कपोतम्[12] अमून् हेतिः[13] इति महाशान्तिमावपते ॥ ७ ॥ मन्त्रोक्ता उलूककपोताः । तेभ्यः अनुचितदेशगतेभ्यः यदशर्म तन्निष्क्रयायेदमुच्यते । एतानि त्रीणि महाशान्तिं चानारभ्यवादोक्ताम् । न चकारोऽत्र पठितः गम्यमानत्वात् । कृत्याप्रतिहरणवत् । तत्तुल्यनिर्देशश्चोभयोः समानकर्मत्वात् । 'विशये यथान्तरम्'[14] इति । तस्मात् 'अग्रतः प्रोक्षन्'[15] इत्यादेः कृत्याप्रतिहरणवत् 'माभूरिति'[16] इत्यन्तात् । 'निशि' इति चावयवग्रहणादविधानाच्चेह कृत्यायाः 'अवमुच्योष्णीषी'[15] इति कृत्यानिदर्शनात् प्राप्नुयात् । इह त्वर्थवत्त्वान्निवर्तेत ॥ परीमेऽग्निम्[17] इत्यग्निं गामादाय निशि कारयमाणस्त्रिः शालां परिणयति ॥ ८ ॥ कारयमाणोऽग्निं गां चाददाति । मन्त्रस्त्वकर्तुः सामर्थ्यात् । 'निशि' इत्यवयवग्रहणं कृत्याप्रतिहरणग्रन्थस्य 'निश्यवमुच्य' इत्यादेः 'माभूरिति' अन्तात् । कर्तुर्होमो यत्र मन्त्रोक्तनिपतनम् ॥ परोपेहि[18] यो न जीव[19] इति स्वप्नं दृष्ट्वा मुखं विमार्ष्टि ॥ ९ ॥ घोरं स्वप्नं दृष्ट्वाऽपमार्जनं मन्त्रेण शोधनम् । प्रतीकसमुच्चयः 'यो न जीव'[19] इति ग्रहणमविभागत्वात् । होमनिधानयोस्तु लिङ्गात् यथासंख्यम् ॥ अतिघोरं दृष्ट्वा मैश्रधान्यं पुरोडाशमन्याशायां वा निदधाति ॥ १० ॥ शत्रुक्षेत्रे वा मन्त्रलिङ्गाद्यथासंख्यम् । विमार्जनेन न योगः । ग्रहणस्यान्यार्थत्वात् सांग्रामिकवत्[20] ॥ पर्यावर्ते[21] इति पर्यावर्तते ॥ ११ ॥ येन पार्श्वेन स्वप्नः दृष्टः ततोऽन्येन पार्श्वेन शो-

नोना हिते अभिनन्नरत्नुत नापर्यावर्तनेनेहत्यस्यो व्यतेन्संगसामान्यात्॥ ० यस्य प्रहत्यग्रिन्नेतीयतेगावं नेनेनिहोत्यनो भन्नमिव भुक्तं॥ ०॥ विप्यतेनस्य मेत्तिसवे पामप्यस्य:॥ अस्य पर्यायस्य सर्वाणि सम पाया नि नानि भवंति॥ ०॥ मनुष्ठस्य भेदविशेष सामान्यादेव॥ ०॥ नहि ते प्रसेतन्नहीनित्रस्य चार्याचायस्य दहत्व उपसमाधायनि ष्यारेक्स्य घुरोडाशं जुहोति॥ यावन्तमं तं यन्तसामध्यात्॥ प्रसंचायत्नात भाचार्यः कथि तः तयमात्स आचार्या विंदानुवचनाच्यं ति विदमाचार्यभावादेवानुवचनाभावात्॥ नदभुवी व्यगिनेकपदं वाच्यमिति वचनात्॥ मिथ्या॥ समुनुरुक्त वेदमधीत्य त्वाचार्यादिति वचनात्॥ नापरित्यक्तस्य तेमिति कात्या यानं॥ ०॥ नस्माद्रूपेनयनानंतरमेव समुत्रुरुका या:॥ संहिताया मध्यायनेदहनेदंश्चालन्त्रमन्ना त्याग्नि उपसमाधायेत्यर्येसत्यातानां॥ जुहोति ग्रहणं अन्याश्यापी वायनिदधातीति मा भूत्॥ त्रिप्यरिक्रमणमा दहनस्यनंतप्रमुपसमाधानवचनेनानां॥ ० निरावमप प्रवर्तमान: प्रार्थीनमुत्यरूणा पै नेनत्य र्थः॥ भा दहना भिसुखागीरवानं॥ भादहनसमीप उपप्राह्मानं॥ ०॥ नोपप्रायीतीति [illegible]क:॥ नोपप्रास्य नकोसि कोमन्य ने॥ नस्मादेहाग्नेरणाभिधानं रुत: सम्मुनितानां॥ ०॥ सात्यनीभिस्त्रायात्॥ एत रुतान्त्रायाभिरूपलक्षणे॥ पारिबोलक पोदिव्याद्रसासावैत्रिषिक्तवानां॥ अग्निवसंप्रतनिस्सृक मागतानां॥ ०॥ अपयतेनतन: मनुपया ने॥ जसमा मंत्रलव यनुनरूपनयनं कार यतां॥ ०॥ अव कोणिलो॥ नयथा सन्तनया अन्येन भावानेनु परीर्णने॥ ०॥ दभेषु लमासन्ययने देवीत्यावपति॥ अव कीर्णवस्सवारीतस्मै दर्भेषुलं वीवायस्वेतद वीत्यनेनमंत्रेण आवपति॥ भ्रीहियवतिलानामन्यतमं विकल्पेनतंत्रे॥ ०॥ एवं संपात वनादपात्रेण वसिच्य॥ यनेदेवीति मंत्रेनोदपात्रे मंपात्यतेनोदपात्रे संपात्यतेनोदपात्रे दभेषुलमेतासन्यशीवाय भावपत्येवं त्रशायानां॥ ०॥ मंत्रोक्तंशान्तदकेनोपसिच्य मुलनत्रान्तुदकेनोपसिच्य॥ यनेदेवील्यत्रविमो कउकं स्वकरोतीति॥ तेनेविस्वामीतिशबंत्रान्तुदकेनोपसिच्य॥ यनेदेवीत्यत्रविमो कउकस्वकरोतीति॥ तेने विस्वामीति रत्रान्तुदकेनोपसिच्य गोपाल भुलं अराकयतु अप्यातानोत्तशान्तुदर्भक्रियाकर्तव्याद कर्तान॥ ०॥ संसमिदिति त्य यन्त्रानि के नो॥ नवपायिदिका वि नंगारत्स जलोतनन भगोसरुकृ होति॥ भरलावगोसरु जुहोतीति यथानरतानां॥ भरी कस्य सीनजुहोतीति स्वात्॥ ०॥ अग्नीरत्नामि सचोति तिसभदस्ततमिवाग्नि मुपहते॥ ०॥ यदकेनो निसंदेशामपवर्याप्य॥ मंदंशामकथिता मिसुप

ते। 'नहि ते अग्ने तन्व'[1] इत्युक्त्वा 'पर्यावर्तते'[2] इत्यस्योच्यते स्वप्नसामान्यात् ॥ यत्स्वप्न[3] इत्यशित्वा वीक्षते ॥१२॥ मन्त्रान्ते निभालयते अन्नमिव भुक्त्वा ॥ विद्म ते स्वप्न[4] इति सर्वेषामप्ययः ॥ १३ ॥ अस्य पर्यायस्य सर्वाणि स्वप्नप्रायश्चित्तानि भवन्ति। अनुक्रमभेदो विशेषसामान्यादेव ॥ नहि ते अग्ने तन्व[1] इति ब्रह्मचार्याचार्यस्यादहन[5] उपसमाधाय त्रिष्परिक्रम्य पुरोडाशं जुहोति ॥ १४ ॥ यावन्न संचयनं सामर्थ्यात्। ब्रह्मचारी अस्नातः। आचार्यः कथितः 'तद्यस्मात् स आचार्यो वेदानुवचनाच्च'[6] इति। वेदस्य आचार्याभावादेवानुवचनाभावः। तदभावेऽन्यत्रैकं पदं वाच्यमिति वचनात् सिद्धम्। सपुनरुक्तं वेदमधीत्य स्नायादिति वचनात् नापरित्यक्तस्य नैमित्तिकं स्नानम्। तस्मादुपनयनानन्तरमेव सपुनरुक्तायाः[7] संहिताया अध्ययनम्। आदहनदेशः। तत्र प्रज्वाल्याग्निम् 'उपसमाधाय'इत्यर्थलक्षणत्वात्। जुहोतिग्रहणं 'अन्याशायां वा निदधाति'[8] इति मा भूत्। त्रिष्परिक्रमणमादहनस्य न तन्त्रमुपसमाधायवचनात् ॥ त्रिरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥ १५ ॥ गुरुपार्श्वेनेत्यर्थः। आदहनाभिमुखो गौरवात् ॥ आदहनसमीपे 'उप'शब्दात्। नोपशयीतेति कौशिकः ॥ १६ ॥ नोपशयनं कौशिको मन्यते। तस्माद्गोत्रेणाभिधानं कृतम्। अशुचित्वात् ॥ स्नानीयाभिः[9] स्नायात् ॥ १७ ॥ एतत्कृत्वा । स्नानीयाभिरुपलक्ष्यते परिमोक्षः[10]। 'अपो दिव्या'[9] इत्यासां वैशेषिकत्वात्। अङ्गिरसं प्रति न, स्वकर्माङ्गत्वात् ॥ अपर्यवेतव्रतः प्रत्युपेयात् ॥ १८ ॥ असमाप्तब्रह्मचर्यं पुनरुपनयनं कारयेत्। तद्यथा। आसन्नतया अन्येन भावेन वा ॥ अवकीर्णिने दर्भशुल्बमासज्य यत्ते देवी[11] इत्यावपति ॥ १९ ॥ अवकीर्णी ब्रह्मचारी। तस्मै दर्भशुल्बं ग्रीवायां बद्ध्वा 'यत्ते देवी' इत्यनेन सूक्तेन आवपति। व्रीहियवतिलानामन्यतमम्[12]। विकल्पेन तन्त्रम् ॥ एवं संपातवतोदपात्रेणावसिच्य ॥ २० ॥ 'यत्ते देवी' इति सूक्तेनोदपात्रं संपात्य तेनोदपात्रेण दर्भशुल्बमवसिच्य ग्रीवायामावपति। 'एवं'शब्दात् ॥ मन्त्रोक्तं शान्त्युदकेनोपसिच्य ॥ २१ ॥ शुल्बं शान्त्युदकेनोपसिच्य। 'यत्ते देवी' इत्यत्र विमोक उक्तः। तं करोति। 'तत्ते-विष्यामि'[13] इति। पूर्वं शान्त्युदकेनोपसिच्य ग्रीवास्थं शुल्बमासक्तं यत्। अभ्यातानान्ते शान्त्युदकक्रियावचनादेककर्मत्वाच्च ॥ सं समित्[14] इति स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ ॥ २२ ॥ अनया यदि काष्ठैर्विनाऽङ्गारावस्थो ज्वलति तत्र अग्नौ सक्तूञ्जुहोति। 'त्र्यरत्नावग्नौ सक्तूञ्जुहोति'[15] इति यथान्तरत्वात्[16]। अग्नौ इत्यसति जुहोतीति न स्यात् ॥ अग्नौ रक्षांसि सेधति[17] इति सेधन्तम् ॥ २३ ॥ तमेवाग्निमुपतिष्ठते ॥ यदस्मृति[18] इति संदेशमपर्याप्य ॥ २४ ॥ संदेशमकथयित्वाग्निमुप-

निष्ठते॥ प्रकरणात्॥ पूर्वस्य क्रममेदोग्निसंबंधः॥ सोमोत्विग्ग्रहणेनिजुहोतिविधानं तुल्यनिर्देशात्॥ ७॥
मवोहोतिपापनमग्नेजानायां॥ पापनस्य वृत्योनिग्रथस्मृतेः॥ मूलेन कर्मव्याख्यातं मूलं वा फलं वानिनि
ष्तमूलजातस्य दमेव पापून मन्त्रत्वात्॥ ज्येष्ठाहोतिपापनमन्त्राणि॥ ७॥ माज्येष्ठते देवाहोतिपरिविन्नि
पौरविविराततानुदकांतेमोजेः पर्वसुव्याप्किंजुलीभिराप्लावयति॥ पारिवित्तिः परिविविन्दनः कर्मावाम्
निणताः श्वेनापरिगीतेन द्वितीयाद्दिवेचनं तउदकसमीपेमोजेः पाद्वोः मौंजं निविनूः त्रारीरसंविधिवुक
ध्वासंपाताभिराइदंभेप्लिंजूलीभिराप्लावयति॥ उभविकचोदनानोरितत्वात्॥ न्तेदेवाहतिसूक्ते संमृत्य
शर्यं॥ ग्रहणंनदीनां फेनानीति मप्लावयतीति ग्रहणप्रसंगात्॥ उदकान्तुनिर्देशात्॥ निष्फलात्॥ ७॥ जनि
वानुप्रसर्पति नि वानि चकोरा वज्राद्भावात्॥ उभयत्वमवृत्तेसंभवदभिधानात्॥ फेनं पूनराजाभ्रनाया
यनदंनाफेनानि निमप्लावयति॥ ७॥ नदीफेनं पुतंतेन आनात्रानां॥ [illegible] आपप्लुति॥ कृ यंउनद्राजन पापामाय यथन
पाशमित्रप्रोकिल्विषमवाजस्था॥ ७॥ सर्वेश्वमृ [illegible] ॥ एवंवयाप्नो निगणापिंगप्रविश्य स
निवेत्रानमविस्रयकतोप्लावयति॥ अवसिवनोनिकूचनात्॥ सर्वप्रहणमसंबंधार्थं॥ अग्निहृणानिसमुद्र
येमृतशाटस्यस्तुतानिनिमित्तत्वात्॥ ७॥ देवहेडनेनमवोक्तं॥ कुर्यादितिशेषः॥ यद्देवादेवहेडनमि
तिसर्वोनुवाकनाम्नाभिधानात्॥ किंमंत्रोक्तं उच्यते॥ गमस्त्वनाकुवाजंतु होतिगार्हपत्यमानाधिमोमित्या
मारोप्यमानयोः जेहोमिमेनेर्लिंगात्॥ अस्यप्रयागः मावकृत्य मनिपतेः तु कसाधनत्वात्॥ ७॥ मा
चायोयच॥ मंत्रोक्तंकुर्यादनेनात्रानुयो निर्देशात्॥ होतिगार्हपत्येसमपजोवतिस्यात्॥ ७॥ उपदधीत॥
हविषामन्यलमंत्रुहयात्॥ देवहेडनेनैकस्याविवाधिकारः अनाहुडपदधीनियागः कर्तानिमित्तसंप्र
योगात्॥ यदेवकर्मनेमावयमिति निमित्तमितितसंयोगात्॥ ७॥ नसंप्रयस्यानुपते॥ वेदायत्रोप्ति
सन्पातिवोजनस्यानपते॥ आनपतिप्रहणं प्रीहिपवीतिकार्ये॥ अनन्तयात्मनिवयं॥ ७॥ वेदस्वनय
जेताधिवस्रनेरम्नागायत्रकंकुर्यात्॥ ७॥ चतुःश्रारावदद्दाति॥ स्वदाम्राय यान्यस्यनताशिरश्रारा
णिपूरयित्वा देवहेडनेनानुवाकेनाभिमंत्र्यप्राश्य यथदद्यात्॥ चतुर्णांश्रारावाणांसमूहंचतुः
श्रारावः अनन्तचतुःश्रारावदद्दाति॥ स्वदाम्रायस्य कर्माणिनीय॥ स्वदाम्रायनावापादीनि॥ ७
उममाणंमृतेतुप्रत्यायमपूर्णानि॥ देवहेडनेनाभिमंत्र्यनदद्दाणं कोनुमापत्यायमाभूत्॥ ७॥ सगोवा
च॥ अपरसा भावे॥ ७॥ रमसानानिनवपानि॥ सगोवाभावेननूस्रान्तेनप्रसिपनि॥ देवहेडनेनाभिमंत्र्य॥ ८

तिष्ठते । प्रकरणात् । पूर्वस्य क्रमभेदोऽग्निसंबन्धः । सोमस्य ग्रहणे जुहोतिविधानं तुल्यनिर्देशात् ॥ प्रत्नो हि[1] इति पापनक्षत्रे जाताय । पापनक्षत्रं ज्योतिर्ग्रन्थस्मृतेः । मूलेन ॥२५॥ कर्म व्याख्यातम् । मूलेन फलं च इति एतत् । मूलजातस्येदमेव पापनक्षत्रत्वात् । ज्येष्ठादीनि पापनक्षत्राणि ॥ मा ज्येष्ठं[2] त्रिते देवा[3] इति परिवित्तिपरिविविदानावुदकान्ते मौञ्जैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयति ॥२६॥ परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिविविदानः कनीयान् परिणीतः ज्येष्ठेनापरिणीतेन । द्वितीयाद्द्विवचनम् । उदकसमीपे मौञ्जैः पाशैः मुञ्जनिर्वृत्तैः शरीरसंधिषु बद्ध्वा संपातिताभिरद्भिर्दर्भपिञ्जूलीभिराप्लावयति । उभौ एकचोदनाचोदितत्वात् । 'त्रिते देवा' इति सूक्तसंप्रत्ययार्थं ग्रहणम् । 'नदीनां फेनान्[4] इत्याप्लावयति' इति ग्रहणप्रसङ्गात्[5] । उदकान्ते इति देशनियमः ॥ अवसिञ्चति ॥२७॥ अवसिञ्चति चेति चकारः चशब्दाभावे । उभयत्र मन्त्रस्तुल्यवदभिधानात् ॥ फेनेषूत्तरान् पाशानाधाय नदीनां फेनान्[4] इत्याप्लावयति ॥२८॥ नदीफेनेषु तान् मौञ्जान् पाशान् स्थापयति । कथम् । उत्तरोत्तरपाशोपर्यन्यपाश इत्यशेषकिल्बिषप्रवाहणस्य ॥ सर्वैश्च प्रविशयापां सूक्तैः ॥२९॥ 'अम्भयो यन्ति'[6] इति गणोऽब्लिङ्गः । प्रविशंस्तन्निवेशनं कर्ताऽऽप्लावयति अवसिञ्चतीति । वचनात् । सर्वग्रहणमप्संबन्धार्थम् । अब्लिङ्गानि समुदायः । सूक्तशब्दस्य स्तुतिनिमित्तत्वात् ॥ देवहेडनेन मन्त्रोक्तम् ॥३०॥ कुर्यादिति शेषः । 'यद्देवा देवहेडनम्'[7] इति सर्वोऽनुवाकः । नाम्नाभिधानात् । किं मन्त्रोक्तम् । उच्यते । 'मेदस्वता स्रुवाज्यं जुहोति'[8] । गार्हपत्ये मातापित्रोश्चित्यामारोप्यमाणयोः 'जिहिंसिम'[9] इति लिङ्गात् । अस्य प्रयोगः प्राक् स्रुचः प्रतिपत्तेः स्रुक्साधनत्वात् ॥ आचार्याय च ॥३१॥ मन्त्रोक्तं कुर्यात् 'च'वचनाच्चतुर्थीनिर्देशादिति गार्हपत्ये ॥ अथ जीवति स्यात् । उपदधीत ॥ ३२ ॥ हविषामन्यतमं[10] जुहुयात् देवहेडनेन । कस्यानेनाधिकारः । अत्राह । उपदधीतेति यागकर्तुः । निमित्तसंप्रयोगात् । 'यद्... एनांसि चकृमा वयम्'[11] इति निमित्तनिमित्तिसंयोगात् ॥ खदाशयस्यावपते ॥३३॥ खदायां शेते यद् धान्यं बीजं तस्यावपते । आवपतिग्रहणं व्रीहियवतिलार्थम्[12] । अतश्च धान्यं निचेयम् ॥ वैवस्वतं यजते ॥३४॥ विवस्वते खदाशयचरुं कुर्यात् ॥ चतुःशरावं ददाति ॥३५॥ खदाशयधान्यस्य चत्वारि शरावाणि पूरयित्वा देवहेडनेनानुवाकेनाभिमन्त्र्य ब्राह्मणाय दद्यात् । चतुर्णां शरावाणां समूहः चतुःशरावम् । अतस्तच्चतुःशरावं ददाति । खदाशयस्य कर्माणि त्रीणि खदाशयावापादीनि ॥

उत्तमर्णे मृते तदपत्याय प्रयच्छति ॥ ३६ ॥ देवहेडनेनाभिमन्त्र्य । 'तद्'ग्रहणं कृत्रिमापत्याय मा भूत् ॥ सगोत्राय ॥ ३७ ॥ अपत्याभावे ॥ श्मशाने निवपति ॥ ३८ ॥ सगोत्राभावे तत् श्मशाने प्रक्षिपति देवहेडनेनाभिमन्त्र्य ॥

चतुष्पथे वल्माशाभावे चतुष्पथे स्थिं पति॥७॥ कल्मानादीपर्यान्ति॥ तृणमुष्टीकौर्दहति॥ कल्माषि
मिति मनाह॥ कल्मानादीपर्यान्ति॥ आभूत्मानादानं विभज्य स्थानरतान्॥८॥ हृदोतुमामिति वीभ
विदूष्य मालयति॥ विगता भावं विदूनु पीतिनात्रारोरेप्रसालयति हाभ्यां॥ अपवा॥७॥ मंत्रोक्तैः स्तु
मानिो हस्तोत्सातितैः फलैः आभाहिमिः॥९॥ यस्यान मस्ता पूर्वोत्पाश्चेत योभ्यां स्यावित्यावपति॥ पुत्रस्य
वालस्य उत्तमोद्दतो हस्तेले॥ तत्र योभ्याम्नाविलावपति॥ वीहारोदीनु पूर्वनिमितां भिजावं॥ परिभाषिक
भावोमाभूत्॥ मंत्रोक्तानिपयास्तुः॥ रत्नग्रहणं मंत्रलिंगविरोधात्॥१०॥ मंत्रोक्ता दंत्रायति॥ वीह्यादोत्
मनुचितान्॥ हृतोयानि दंत्रान्॥ ग्रात्फस्कन्धनमा॥ रिष्टानामाञ्चायानि॥ वीह्यादीनामन्यतमं मतु देः
पात्कस्कंधनं स्थालीपाकं आज्ञापयति वालं इत्यर्थः विकल्पः॥ पठ्याश्च वृणान्॥ पुतरोत्त्वमाना॥ पितरो वाप्राय
निपितामावेत्यकञ्चोपः चकारान्॥ मरुतस्येवात्रानं॥ कंसूत्यपायं॥ तयोरेव वरस्याणावेस॥११॥ इदंयन्
कृष्णशकुनकृष्णशकुनिना पिमपूसालयति॥ कृष्णशकुनिः काकः अथिसेपा॥ तद्यायुं संस्पृष्टाम्रसाल
नंहाभ्यामथि सस्यचे अस्तन इष पर्यग्निकरोति॥ कृष्णशकुनेस्तद्दनत्सदेवांहाभ्यां पर्यग्नि करोति॥ गम
बप्नानेकर्माणीति॥ माचीनरत्याशांतिकर्माणि॥१॥ अत्र उपाध्याय वत्सशर्मणः पाठः पठति॥७॥
मतोबोन फलइत्यपामार्गे अपामार्गीरादधाति॥ इति व्याख्यानं अपामार्गसमिध आदधात्यभिकम्॥
यदिवोचेन मित्यास्याकिमथवापि पाठितं॥७॥ यदर्वाचीनमित्यावामानं॥ अन्तलमुक्तानेनाउत
रयाकर्मोतर्याकर्मोत रयोगाद् समानलिंगत्वाच्चाग्यनेभूमदहति विरवनति॥ तयेतेभूमद्दहति॥१९॥ य
त्तुनमिति संवपति॥ अनयागतोद्विम पूरणं॥ अप्नंदनरयोगात्॥ एधिव्यनमीति पूरयेति संप्रायश्चित
तं जनत्तान्॥ नचरनतिपूरणमव्यवस्थामसंगात्॥७॥ मेहिमेहरे ति कांपिंज्ञस्यानिन्वस्यपलानि
भवंति॥ कांपिंजलीनि निरसइत्रोः॥ नितांरनेत्यपेत्कांपिंजलूनां सितानिनां अशोमनु॥ निअपिप्रामं
वरणंमुपणतामितानि लानि नरस्यस्य पलानि भवंति॥ मंतरणाधिवासनं जाप संयोगात्॥ नियाधि
कारो बहिहविषिः॥ मस्यवस्थाया अभ्यवभुणावती निअभ्यवकाशे अंबरे अकांत्रान अन्यास्मिन्
याको कर्गोहितेदोषसंयोगात्॥ दोषत्रामनायस्याजपः॥ ७॥ इहामीकांडिकासयासा॥ ७॥ महावद
र्थोविरउपाध्यायवत्सशर्मणः॥ भद्दोत्रस्यभट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पंचमोऽध्यायः समाप्तः॥५॥

चतुष्पथे च ॥३९॥ श्मशानाभावे चतुष्पथे क्षिपति ॥ कक्षानादीपयति ॥ ४० ॥ तृणमुष्टीन्निर्दहति । कस्मिन्निमित्ते । अत्राह । ‘ कक्षानादीपयति ’ इति ‘ आ ’श्रुत्या निर्दहनम् । विभक्त्यन्तरत्वात् ॥ दिवो नु माम्[१] इति वीध्रबिन्दून् प्रक्षालयति ॥४१॥ विगताभ्रबिन्दून् पतितान् शरीरे प्रक्षालयति द्वाभ्याम् ॥ अथ च । मन्त्रोक्तैः स्पृशति ॥४२॥ वृक्षात् पतितैः फलैराम्रादिभिः ॥ यस्योत्तमदन्तौ पूर्वौ जायेते यौ व्याघ्रौ[२] इत्यावपति ॥४३॥ यस्य बालस्य उत्तमौ दन्तौ दृश्येते तत्र ‘ यौ व्याघ्रौ ’ इत्यावपति व्रीह्यादीन्[३]। पूर्वं निमित्ताभिधानम् । पारिभाषिकभावो[४] मा भूत् । मन्त्रोक्तानि[३] यथा स्युः। दन्तग्रहणं मन्त्रलिङ्गविशेषात् । मन्त्रोक्तान् दंशयति ॥ ४४ ॥ व्रीह्यादीन् समुच्चितान् । द्वितीयानिर्देशात् ॥ शान्त्युदकशृतमादिष्टानामाशयति ॥४५॥ व्रीह्यादीनामन्यतमतण्डुलैः[३] शान्त्युदके शृतं स्थालीपाकमाशयति बालम् । द्रव्यविकल्पः षष्ठीश्रवणात् ॥ पितरौ च ॥४६॥ मातापितरौ चाशयति । ‘ पिता मात्रा ’ [५] इत्येकशेषः । चकारात् प्रकृतस्यैवाशनसंप्रत्ययार्थम् । तयोरेव भक्षणात् फलम् ॥ इदं यत् कृष्ण[६] इति कृष्णशकुनिनाधिक्षिप्तं प्रक्षालयति ॥४७॥ कृष्णशकुनिः काकः । अधिक्षेपः तद्वायुसंस्पर्शः । प्रक्षालनं द्वाभ्यामधिक्षिप्तस्य ॥ अपमृष्टं पर्यग्नि करोति ॥४८॥ कृष्णशकुनिस्पृष्टं तत्प्रदेशं द्वाभ्यां पर्यग्नि करोति । ‘ मनुष्यजातेः कर्माणीति प्रतीचीनफलेत्यादीनि शान्तिकर्माणि ’ अत्र उपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति ॥ प्रतीचीनफल[७] इत्यपामार्गेध्मेऽपामार्गीरादधाति ॥ ४९ ॥ इति व्याख्यानम् । अपामार्गसमिध आदधात्यभिशप्तः ॥ ‘ यदर्वाचीनम् ’ इत्यस्याः किमर्थमत्रापि पठनम् । यदर्वाचीनम्[८] इत्याचामति ॥ ५० ॥ अनृतमुक्त्वा एतया उत्तरया कर्म । अनन्तरयोगात् समानलिङ्गत्वाच्च ॥ यत्ते भूम [९] इति विखनति ॥ ५१ ॥ तत् ‘ यत्ते भूम ’ [९] इति ॥ यत्त ऊनम्[१०] इति संवपति ॥ ५२ ॥ अनया गर्तादिप्रपूरणम् । मृदन्तरयोगात् । पृथिव्यूनप्रतिपूरणे नित्यं प्रायश्चित्तत्वमनन्यत्वात् । न च खनिपूरणमनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ प्रेहि प्र हर...[११] इति कापिञ्जलानि स्वस्त्ययनानि भवन्ति ॥ ५३-५४ ॥ कपिञ्जलः तित्तिरिसदृशः । तित्तिरिरेवेत्यपरे । कपिञ्जलवाशितानि तान्यशोभनानि अपि शाम्यन्त एव । यदा च शमितानि तानि तदा स्वस्त्ययनानि भवन्ति । अन्तरेणापि वाशनं जपसंयोगात् निरधिकाराच्चेह विधिः स्वस्त्ययनस्य ॥ यो अभ्यु बभ्रुणायसि ...[१२] इति अभ्यवकाशे संविशति ॥५५॥ अम्बरे आकाशे चान्यस्मिन् वा लोकगर्हिते । दोषसंयोगात् दोषशमनायास्या जपः ॥ दशमी कण्डिका समाप्ता ॥ महावेदार्थविद् उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

श्री॥ विधिनैमित्तिकः श्रौतः संहितायामहेतुकः॥ अथ प्रासाभिचारस्य संहितायामदोषत्वेन ननु च परिहितेना
ज्ञानतिषिध्यकनव्यस्थापदेशो वक्तव्यः॥ नैवाभिचारः प्रतिषिध्यते प्रत्युत विधीयते॥ न प्रासणो
वैदयतेत्याहि मनुः पठति॥ अन्वाह॥ ७॥ उभयतः परिहितं तत्राहरस्य पूर्वोहिताभिचारिकेषु॥ वैदि
वैदिस्तरणाधे॥ अन्यत्र दर्भैः प्रयोगात्॥ अपरेणाग्निं दर्भोनास्तीर्य स्याहि अन्न भूपरि भोजनी
यानूदर्भेनेव॥ उभयतः सर्वत्र छिन्नमूलाग्राभिप्राप्तारा सुमिधाः॥ नन्मयं वेदिस्तरणायस्य
अभिचारस्याननान्याभिचारिकाणि कर्माणि अभिचारिकेषु तन्त्रमुक्तास्तोमारुपाभिश्रानरः
नु॥ जाव्यवयने संपानाभावः स्थानानामिति विशेषणात्॥ मर्वार्हः साज्या इतियाविशेषविधानात्॥
मन्त्रवर्णाहिभिः सभारैः सामान्याधिकारात्तु मसव्यतरत्वं मसव्यानीनि वचनात्॥ नपावषमनुशि
काम्याः स्थानानामिति विशेषणसामर्थ्यात्॥ ७॥ दक्षिणतः सभारमाहृत्यांगिरसेकल्पे बहिर ध्यात्
पठितः आंगिरसः सप्तवर्गपठितः कल्पः बहिर आधिकारात्ननपरं प्रवादात्॥ ननु बहिःकरणं च
नात्॥ दक्षिणस्योदिशि आंगिरस अग्निनियमादभिभतं॥ यथाविनाभ्रमिति वचनात्॥ घोरद्रव्या
णां हरणं आधानात्॥ ७॥ इंगिडमाज्यं॥ कोहिंसादिप्रसंगे इंगिडेनेव मायवपावसं बानिहिंभिः नोसव
नकर्ममध्ये प्रसंगात्॥ यथाहिर्वहिः प्रस्तीर्य तत्रास्तरणविधिः॥ ७॥ सव्यानि॥ अभिचारिकाणि॥ ७
दक्षिणापवर्गाणि॥ दक्षिणस्यां दिशि परिसमापनोयानि॥ ७॥ दक्षिणाप्रवणाद्दीरणे दक्षिणमुखः प्रयु
ङ्क्ते॥ दक्षिणानिम्ने देशे दीरणे वा॥ उभयविशिष्टइतिकेचित्॥ दक्षिणामुखः कर्ता प्रयुङ्क्ते॥ कि चान
दाभिचारिकाणां प्राह॥ ७॥ सामीनि॥ न सर्वाणि यानि सामानि मन्त्रवचनेस्यां नियमः॥ यज्ञो
पवीती स्याहित्यानियमात्॥ नन्वाभिचारिकाणि पित्र्याणि॥ ७॥ अपेयमनपदीतिपुरस्ताद्धोमाः
॥ पंचसूक्तानि पुरस्ताद्धोमइतिनहसाविध्यर्थे॥ ७॥ तथा तद्वमेव तत्तु जानद्वेऽवस्याज्यभागौ॥ इन्द्र
वेनाज्यभागग्रहणरक्षार्थं॥ ७॥ नरमनुरुद्दीनेसंस्थितहोमा॥ सूक्तसंस्थितमहणामुते॥ ७॥
हीनकालावानार्थेषु॥ अभिचारः प्रयोगकालविधिः॥ कृतिकामुनसंप्रेमरोधः कृत्यापक्षम
नोपवक्षः अवाप्यसमानास्यास्तु कालेष्वभिचारः कार्यः कृतिकामुवारोधेनवारा पेवा अवाप
[illegible] माविधानात्समासेः अवाप्यग्रहणमाप्तेस्यविभोकालं॥ ७॥ भरद्वाजप्रवस्केनांगिर

ॐ। ' विधिर्नैमित्तिकः प्रोक्तः संहिताक्रमहेतुकः। क्रमप्राप्तोऽभिचारस्य संहितायां इहोच्यते '। ननु च परविनाशप्रतिषेधादकर्तव्यस्योपदेशो वक्तव्यः। नैवाभिचारः प्रतिषिध्यते प्रत्युत विधीयते। 'न ब्राह्मणो वेदयेत '[1] इत्यादि मनुः पठति॥ अत्राह। उभयतःपरिच्छिन्नं शरमयं बर्हिराभिचारिकेषु ॥ १ ॥ बर्हिर्वेदिस्तरणार्थमन्यत्र दर्भशब्दप्रयोगात् ' अपरेणाग्नेर्दर्भानास्तीर्य '[2] इत्यादि। अतश्च परिभोजनीयान् दर्भानेव। उभयतःपरिच्छिन्नं सर्वेच्छिन्नमूलाग्राभिप्रायम्। शराः प्रसिद्धाः। तन्मयं वेदिस्तरणाय स्यात्। अभिचारप्रयोजनान्याभिचारिकाणि[3] कर्माणि। आभिचारिकेष्वाज्यतन्त्रपुरस्ताद्धोमादयो मन्त्रान्तराम्नानात्। जाङ्गमायने[4] संपाताभावः ' शान्तानाम् '[5] इति विशेषणात्। 'सबर्हिषः साज्या यज्ञाः '[6] इति विशेषविधानात्। अत्र शरादिभिः संभारैः सामान्याधिकारात्। प्रसव्यं स्तरणं ' प्रसव्यम् '[7] इति वचनात्। न पार्वणसमृद्धिकाम्याः[8] ' शान्तानाम् ' इति विशेषणसामर्थ्यात्॥ दक्षिणतः संभारमाहरत्याङ्गिरसम् ॥ २ ॥ कल्पः बहिरध्यायपठितः। आङ्गिरसः सप्तवर्गपठितः। कल्पः बहिरध्यायकश्चानारभ्यवादात्। ननु वेदिकरणं वचनात् दक्षिणस्यां दिशि आङ्गिरसाग्निनियमादसिद्धत्वम्। ' यथावितानम् '[9] इति वचनात् घोरद्रव्याणां चाहरणविधानात्॥ इङ्गिडमाज्यम् ॥ ३ ॥ श्वलोहितादिप्रसङ्गे इङ्गिडनियमाच्च दर्भस्तम्बनिवृत्तिः नोत्पवनकर्म। अमेध्यसंयोगात्। यथादिष्टं बर्हिः। ' परिस्तीर्य '[7] इत्यत्रोत्पवनविधिः[10] ॥ सव्यानि ॥ ४ ॥ आभिचारिकाणि ॥ दक्षिणापवर्गाणि ॥ ५ ॥ दक्षिणस्यां दिशि परिसमापनीयानि ॥ दक्षिणाप्रवण इरिणे दक्षिणामुखः प्रयुङ्क्ते ॥ ६ ॥ दक्षिणानिम्नदेशे इरिणे वा। उभयविशिष्टे इति केचित्। दक्षिणामुखः कर्ता प्रयुङ्क्ते॥ किं चान्यदाभिचारिकाणामाह । साग्नीनि ।। ७ ॥ न सर्वाणि। यानि साग्नीनि तानि। अन्यत्र वचनेऽप्ययं नियमः। यज्ञोपवीतीत्यादि[11] च नियमात् न चाभिचारिकाणि पित्र्याणि ॥ अग्ने यत्ते तप[12] इति पुरस्ताद्धोमाः ॥ ८ ॥ पञ्च सूक्तानि पुरस्ताद्धोमा इत्यादेशविध्यर्थम्॥ तथा तदग्ने कृणु जातवेद[13] इत्याज्यभागौ ॥ ९ ॥ द्वे ऋचे आज्यभागग्रहणे आदेशार्थम्॥ निरमुं नुद[14] इति संस्थितहोमाः ॥ १० ॥ सूक्तं संस्थितग्रहणे उक्तम्॥ कृत्तिकारोकारोधावाप्येषु ॥ ११ ॥ अभिचारप्रयोगकालविधिः। कृत्तिकासु नक्षत्रे। अरोकः कृष्णपक्षः। अरोधः[15]। अवाप्यः अमावास्या। एषु कालेष्वभिचारः कार्यः। कृत्तिकासु चारोके चारोधे चावाप्ये च। अरोकग्रहणमा विधानसमाप्तेः। अवाप्यग्रहणमा अन्त्यविमोकात्॥ भरद्वाजप्रव्रस्केनाङ्गिर-

संदंडं च गृह्णाति ॥ द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षमिति सूक्तं भरद्वाजस्य सूक्तं भरद्वाजसंमत्यर्थं ॥ आंगिरस
ग्रहणं पूर्वोक्तकारणसंसर्गात् ॥ आंगिरसप्रसंगादेव सूक्तद्वयं नित्यं तेनेत्तीयुक्तमेव गानं ॥ ७ ॥ नाम
स्थारह इमिति वा अथ को मा ददधाति ॥ अथायुधानि कसीमध्यमादधाति भागानां निविशेषेण तत्स्थानेन गृह्णा
त्वात् ॥ यमावास्यामिति वक्ष्य मकोप: प्रधानादित्वात् स्यागत्त्वात् ॥ ८ ॥ यदस्मानयं कर्तुमिच्छति पूर्वमेक
वीरान् संनह्य पाशानि मुष्टिमुद्धहस्त: संपातन् दंडमयमेवेत्काद्दंडेन यदस्मानिति सूक्तेन मेवेत्का ॥ अयं च
इति सूक्तेन दंडं संपातवंतं करोति ॥ ९ ॥ पूर्वाभिरेव भाने ॥ मेत्तेत्का यदस्मानभिति निस्तभि कृत्मि: अभि
गनिर्देशात् ॥ अयमेसंपात्यपश्चादभिमंत्र्य व धनो ॥ १० ॥ यो ममित्रसपत्नहृत्स्याभिर्देवं गृह्णाति ॥ ११ ॥ अभ
स्यादुनेन मेक्तात्यथिमाकिंपुनि ॥ अभकस्य हुतमेवेत्का मयोमुद्धर्णिपनि ॥ अस्यास्येपुनाति इत्यर्थ ॥ १२
अयं वज्रइति वा सतोऽदंडमूर्ध्वमवाग ॥ अनिस्तभिरनुकृतनि हीवि ॥ यो दंड: संपातिन: निस्तभिराभिक
ताक्रमवायत: सदंड: ऊर्ध्वमधो भ्रमनिहति मक्ष्यत्व भरयत्यध: नियहणमयं वज्रइतिसूक्तानुः ॥ १३ ॥
मंत्ररूपसूक्तेनानु ॥ मद: संविद्ध्यतदकमुपस्थानु ॥ १४ ॥ अवदस्यामीति मंत्रान्ते ॥ १५ ॥ वदस्यामीति मनु
केनपतुक्तेन नूकरोति ॥ अग्नानेपानेन कर्पाद् ॥ अयमर्पिंगयतुकस्यमकस्यादुनेनेत्यवना इत्यर्थेनुस
तु ॥ दंडदानंतत्संयोगात् ॥ अमित्रन पनर्द निर्याणनिर्मुक्तस्य पुन: मर्वोजहरे अनवननतुम दूपाग ॥ नुश्म
काद्मतपापर्दविमुक्तस्य पुन: संकर्बोणिपिविधीनदा ॥ १६ ॥ कृताय महाभिकदूनीतावितिः ॥ यङ्क्षा
जनपात्रेतत्संहति ॥ फद्गीरामहत्यमुना ॥ १७ ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्या: पुत्रस्य प्राणापानावप्या
मणीतायुतीति दंडेनकृहानि ॥ इदमहमामुष्यमयपत्र नामवज्रानि हरमुद्धाधा: पुत्रस्य प्राणापानुप
अयतमीनि मंतव्यधानमुच्यते ॥ १८ ॥ इमावास्यामिति मंत्र मर्तृ पानि मकेल कारणी सानिक
धिनानि ॥ अन्नानिनूर्णीकृत तनुर्णानमकः पुडवधानिनानि मकः आवर्पेदूष्यास्यु ॥ अम वाद्यावलेक
रेसनमीनि द्रव्यान् ॥ नाइशयेभवनु ॥ मर्तेद्रहोम मयोगानुपु ॥ १९ ॥ प्रधानलेजणायं प्यावाहुमान्यु
कतनमाहीदिहवो ॥ २० ॥ द्यावापृथिवी उर्वीत्येवमग्रयुपभानुवेनदपिप्णोपवराः पदैः [illegible]
स्थानि ॥ परस्तु कुत्रार: पलायकुमरतुख्वहीतिगायोहिरिणीभवतुः दृष्यस्य परपादस्थानेके
नोनि ॥ केवनविदिस्माहा ॥ १ ॥ पर्यानि ॥ मतुपदरेखाभि: ॥ २ ॥ निर्दृ ॥ ३ ॥ मि: इत्यतेन त्रिभिः ॥ ४ ॥

सं दण्डं वृश्चति ॥१२॥ 'द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षम्'[1] इति सूक्तं भरद्वाजप्रव्रस्कं भरद्वाजसंप्रत्यायार्थम्। आङ्गिरसग्रहणं पूर्वेऽधिकारे असंप्रयोगे आङ्गिरसप्रसङ्गादेव। सूक्तद्वयान्ते[2] छेदनम्। तृतीयाश्रवणात्॥ मृत्योरहम्[3] इति बाधकीमादधाति ॥१३॥ व्याधिघातकीं समिधमादधाति अभ्यातानान्ते। विशेषिता स्यात् आदेशत्वात्। 'येऽमावास्याम्'[4] इति च क्रमलोपः प्रधानत्वादस्या अङ्गत्वात्॥ य इमाम्[5] अयं वज्र[6] इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य पाशान्निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ॥१४॥ मुण्डहस्तः दण्डः। संपातवदुभयं मेखलां दण्डं च। 'य इमाम्' इति सूक्तेन मेखलाम्। 'अयं वज्रः' इति सूक्तेन दण्डं संपातवन्तं करोति ॥ पूर्वाभिर्बध्नीते ॥ १५ ॥ मेखलाम् 'य इमाम्' इति तिसृभिर्ऋग्भिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्। प्रथमं संपात्य पश्चादभिमन्त्र्य बन्धनम्॥ वज्रोऽसि सपत्नहा...[7] इति। आभिः। दण्डमादत्ते ॥१६॥ गृह्णाति ॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिमालिम्पति ॥१७॥ भक्तस्याहुतेन मेखलाग्रन्थिं सुष्ठु लिम्पति। ग्रन्थ्यालेपनादि प्रत्यहम्॥ अयं वज्र[6] इति बाह्यतो दण्डमूर्ध्वमवागग्रं तिसृभिरन्वृचं निहन्ति ॥१८॥ यो दण्डः संपातितः तिसृभिराभिः कृत्वा बाह्यतः तं दण्डमूर्ध्वमधोग्रं निहन्ति प्रत्यृचं प्रेरयत्यधः। तिसृग्रहणं 'अयं वज्र' इति प्रसङ्गात्॥ अन्तरुपस्पृशेत् ॥१९॥ सदः प्रविश्य उदकमुपस्पृशेत्॥ यदश्नामि[8] इति मन्त्रोक्तम् ॥२०॥ 'यदश्नामि' इत्येतेषु मन्त्रेषु यदुक्तं तत्करोति। अशनं पानं च कुर्यात्। यथार्थलिङ्गप्रयुक्तस्य भक्तस्याहुतेनेत्येवमादि। आदौ तु सकृत् दण्डादानं योगात्। 'अग्ने व्रतपते'[9] इति योगविमुक्तस्य पुनः सर्वम्। आह च- 'आदानं तु सकृद्योगात् भक्तादिप्रत्ययोपरि। विमुक्तस्य पुनः सर्वं संकीर्णेऽपि विधौ तदा' ॥ यत्पात्रमाहन्ति फड्ढतोऽसाविति ॥ २१ ॥ यद् भोजनपात्रं तदाहन्ति। फट् हतो राम इत्यमुना ॥ इदमहमामुष्यायणस्यामुष्याः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि इत्यायच्छति ॥ २२ ॥ दण्डं गृह्णाति। 'इदमहं रामस्य प्रच्छन्नायनस्य चेल्लमुखायाः पुत्रस्य प्राणापानावप्यायच्छामि' इति मन्त्रप्रधानमुच्यते ॥ येऽमावास्याम्[10] इति संनह्य सीसचूर्णानि भक्तेऽलंकारे ॥ २३ ॥ सीसानि कथितानि[11]। तानि चूर्णीकृत्य। चूर्णान्यन्तःपुटे बद्ध्वा तानि भक्ते आवपेद् द्वेष्यस्य। अथ च द्वेष्यस्यालंकारे। सप्तमीनिर्देशात् तार्ष्टाघेध्मवत्[12]। न तन्त्रमहोमसंयोगात्॥ पराभूतवेणोर्यष्ट्या बाहुमात्र्याऽलंकृतयाऽऽहन्ति ॥ २४ ॥ द्वेष्यम्॥ द्यावापृथिवी उरु[1] इति परशुपलाशेन दक्षिणा धावतः पदं वृश्चति ॥ २५ ॥ परशुः कुठारः। पलाशं कुठारमुखम्। दक्षिणायां दिशि धावतः द्वेष्यस्य पदं पादस्थानं छिनत्ति ॥ छेदनविधिमाह। अन्वक् त्रिः। अनुपदरेखाभिः। तिर्यक् त्रिः ॥ २६ ॥ पृथक्त्वेन तिसृभिः ॥

मस्यायांमस्तुप्या॥ मध्यः कोणः कोणेन समापनं कोणाहित्वा ह्वयोरेखायोः क्रियासमितिः संसकार
नि:॥ मस्ताप्यैनेनवनंमतित्रनसनग्रहणमाभूत्॥७॥ आप्टक्कान्यासूत्पलाग्रात्तपनग्रभृन्ट्यस
नि॥ यम्भिवा मध्यांभृवगृहीत्वाबधकगणेवध्वाभृट्लोकमसिसे क्षिपति हि पशामन्त्रः स्पधान
दभिधानात्॥७॥ स्कोटतस्तुमन्त्रःप्रधरबंमतुत्प्तोहस्पूरी नतेयानवेष्टरः॥७॥ यस्मादेनकर्षा
कृत्पलीर्णोयाद्वाह्रात्रभूपर्यावर्तयानः॥ यस्मादेवः कृपापवृणानि॥ कृतीवदरि॥ दारवा
त्रमपर्यावर्तमानः शाघीनसमितसंवृत्ताने यांविपिः॥ भरनकस्याहृतेनौनमत्यहे॥७॥ ननु उत्थाय
त्रिरन्हउदवज्ञानुमहरति॥ ननः कर्षात्रिः उदवज्ञानुक्षिपति॥ दिवस्यात्रिः कर्मविधिः॥ नामंत्रे
यातनयमिह्न्योजहाति यावमापोपायवयंजपामसेवज्ञामितिमहरणमंत्राः॥ मत्युहमिद
मंगकर्म॥७॥ नव्यजनामसंपन्नायामस्मानंमास्यति॥ यस्यानघाः विशेषनामनास्तिनस्याः
अध्मानंगृहीत्वा अपरानसंभस्मयात्॥ एननूविन्हमकरणात्॥ धावापृथिवीहानिमृत्नेन्दृत्रि
यावतः दक्षिणामुखवद्दानिवचनात्॥७॥ उत्स्थोसन सक्तूननूपमथितानन्तूषसंपिबति॥ उत्स्थो
त्थितः सहसि मोक्षिनः सक्तूनुत्वयंकृत्वानाधुहत्वानन्तूखसंपिबति॥ कतोभिमंत्र्यापिबति॥७॥
कथंत्रीस्तोसीकिमराव॥ त्रीनेके कस्मिन्नहनित्रीण्यहानि॥७॥ द्वौद्वौत्रिरात्रेष्वनूखसंपिबत्या
दिभक्तस्याहृतेनेनिमुस्मर्तव्यः॥ एकेकपक्षात्रं॥ एकैकमुष्टिमहन्यहनि एवंषडहानिमत्यहृघावाप
थिवीहत्यनुमंत्रणमकाददस्यादिवसानामिवास्यः॥७॥ द्वादश्याः प्रातः क्षीरोदनंभोजयित्वोच्छिष्ट
नुच्छिष्टंबहुमत्स्येमाकिरति॥ क्षीरौदनंभोजयतिद्व्यंयथापवनलब्धाविशेषाः क्षीरोदनमितिवनहयेहि
ध्यतिरस्त्राग्रासणानितिकेवल्यानरवचनात्॥ नात्रमन्त्रः संनह्यवदुच्छिष्टंबहुमत्स्यमाकिरति॥ उच्छि
ष्टंभोजनपात्रस्थंमनुच्छिष्टंकुंभीस्थंबहहबोपत्रोदकेमत्स्यानत्रप्रकर्षणाक्षिपति॥७॥ संघातस्
नः प्रयोदिमत्स्यापाङ्क्तेनोपावनि॥ नमंभनतोमन्त्रः शान्तुरिभिरीयं॥ क्षीरोदननानिमंत्रणंनूमकरणा
नूमकुर्वन्॥ लोहितनाग्निरसंकृकृत्वामसमूहन्मीनिहत्वामधः कार्याभांगेहायने॥ एकवर्णाग्निर
सन्नामूहन्मीनहत्वानेनमंत्रेणमारयित्वामधः कार्यमितिवनत्व्यं॥ अभिचारिकमकरणात्॥ उच्य
ते॥ कर्मलिंगत्वादुत्तरेणकालेसंप्रयोगार्थं॥ असावपिसंघएव यथास्यात्॥ भागिकात्रांनेरुकथा

अक्ष्णया संस्थाप्य ॥२७॥ अक्ष्णा कोणः । कोणेन समापनम् । कोणद्वित्वाद् द्वयो रेखयोः क्रिया । प्रतिरेखं सूक्तावृत्तिः । संस्थाप्येति वचनं प्रतिरेखं व्रश्चनग्रहणं मा भूत् ॥ आव्रस्कात् पांशून् पलाश उपनह्य भ्राष्ट्रेऽभ्यस्यति ॥२८॥ व्रश्चितात् पदात् पांशून् गृहीत्वा बधकपर्णे बद्ध्वा भ्राष्ट्रे लोकप्रसिद्धे क्षिपति । क्षेपणे मन्त्रः प्रधानवदभिधानात् ॥ स्फोटत्सु स्तृतः ॥२९॥ शब्दे पांशुषु 'मृतो द्वेष्यः' इति ज्ञेयम् । न चेदस्तृतः ॥ पश्चादग्नेः कर्ष्वां कूद्युपस्तीर्णायां द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत ॥३०॥ पश्चादग्नेः कर्षू कूद्योपस्तृणाति । कूदी बदरी । द्वादशरात्रमपर्यावर्तमानः शयीत इति प्राप्ते संवेशनेऽयं विधिः । भक्तस्याहुतेनेति प्रत्यहम् ॥ तत उत्थाय त्रिरह्न उदवज्रान् प्रहरति ॥३१॥ ततः कर्ष्वा त्रिः उदवज्रान् क्षिपति । दिवसस्य त्रिः कर्मविधिः । नामधेयात् 'स्वयमिन्द्रस्यौज' [1] इति । 'यो व आपोऽपां' [2] 'यं वयम्' [3] 'अपामस्मै वज्रम्' [4] इति प्रहरणमन्त्राः । प्रत्यहमिदमङ्गकर्म ॥ नद्या अनामसंपन्नाया अश्मानं प्रास्यति ॥३२॥ यस्या नद्याः विशेषं नाम नास्ति तस्याः अश्मानं गृहीत्वा प्रासनसंप्रत्ययात् । एतत् त्रिरह्नः प्रकरणात् । 'द्यावापृथिवी' [5] इति सूक्तेन 'दक्षिणा धावतः' [6] 'दक्षिणामुख' [7] इति वचनात् ॥ उष्णेऽक्षतसक्तूननूपमथिताननुच्छ्वसन् पिबति । ३३।। उष्णे स्थितः न सदसि । अक्षतसक्तून् स्वयं कृत्वाऽनाहताननुच्छ्वसन् पिबति कर्ता । अभिमन्त्र्य पिबति ॥ कथं त्रींस्त्रीन् काशींस्त्रिरात्रम् ॥३४॥ त्रींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहनि त्रीण्यहानि ॥ द्वौ द्वौ त्रिरात्रम् ॥३५॥ 'अनुच्छ्वसन् पिबति' इत्यादि 'भक्तस्याहुतेन' इति च स्मर्तव्यम् ॥ एकैकं षड्रात्रम् ॥३६॥ एकैकं मुष्टिमहन्यहनि । एवं षडहानि । प्रत्यहं 'द्यावापृथिवी' [5] इत्यनुमन्त्रणम् ॥ एकादश दिवसानधिवास्य । द्वादश्याः प्रातः क्षीरौदनं भोजयित्वोच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति ॥३७॥ क्षीरौदनं भोजयति द्वेष्यं यथावचनं तच्च 'अशिशिषोः क्षीरौदनम्' [8] इति । तद् द्वये द्वेष्यनिर्देशः । 'ब्राह्मणान्' [9] इति च कल्पान्तरवचनात् । नात्र मन्त्रः संनह्यवत् [10] । उच्छिष्टानुच्छिष्टं बहुमत्स्ये प्रकिरति । उच्छिष्टं भोजनपात्रस्थम् । अनुच्छिष्टं कुम्भीस्थम् । बहवो यत्रोदके मत्स्यास्तत्र प्रकर्षेण क्षिपति ॥ संधावत्सु स्तृतः ॥३८॥ यदि मत्स्याः पङ्क्तितो धावन्ति तदन्नं ततो 'मृतः शत्रुः' इति ज्ञेयम् । क्षीरौदनाभिमन्त्रणं च प्रकरणात् सक्तुवत् ॥ लोहितशिरसं कृकलासं अमून् हन्मि इति हत्वा सद्यः कार्यो भाङ्गे शयने ॥३९॥ रक्तवर्णशिरसं च 'अमून् हन्मि' इत्यनेन मन्त्रेण मारयित्वा । सद्यः कार्यमिति वक्तव्यम् । आभिचारिकप्रकरणात् । उच्यते । कर्मलिङ्गत्वादुत्तरेण कालसंप्रयोगार्थम् 'असौ' अपि सद्य एव यथा स्यात् । भाङ्गिके शयने कृकला-

[illegible] ॥ [illegible] हिनेनां [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] मित्र [illegible] लिग [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] : [illegible] : [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सं करोति ॥ लोहितालंकृतं कृष्णवसनम् । श्वादि लोहितेनालंकृतं मण्डितम् । कृष्णवस्त्रपरिहितम् । अनूक्तं दहति ॥ ४० ॥ प्रकृतेन सूक्तेन । नात्र तन्त्रं दहतिचोदनात् ॥ एकपदाभिरन्योऽनुतिष्ठति ॥४१॥ प्रकृतमेव । एकावसानाः कार्याः । अन्यः कर्ता । अनुष्ठानं समूहनम् । सद्यः समानकालमेव दहनम् । अनुतिष्ठतिवचनं दाहोपचारार्थम् ॥ अङ्गशः सर्वहुतमन्यम ॥ ४२ ॥ अन्यं 'लोहितशिरसं कृकलासं अमून् हन्मि इत्येवं हत्वा सद्यः कार्यः'[1] इत्यादिवचनात् ॥ पश्चादग्नेः शरभृष्टीर्निधायोदङ्व्रजत्या स्वेदजननात् ॥ ४३ ॥ पश्चादग्नेरिति देशसामान्यात् उत्तरतन्त्रे प्रवृत्ते । दीर्घाः शराः स्फाटिताः शरभृष्ट्यः स्थिताः । ताः शरभृष्टीः स्थापयित्वा उदङ्मुखो गच्छति । कायो यावन्न स्विन्नस्तावद् व्रजति ॥ निवृत्य स्वेदालंकृता जुहोति ॥ ४४ ॥ स्वेदेन अभ्यक्ताः शरभृष्टीर्जुहोत्यष्टौ[2] प्रत्यृचम् । तन्त्रमभ्यातानान्ते ॥ कोश उरःशिरोऽवधाय । अपनीतमांसास्थि कृकलासशरीरं कोशः । उरश्च शिरश्च उरःशिरः । तदुरःशिरः कोशे प्रवेशयति । कृकलासस्योरःशिर इति प्रकरणात्[3] । पदात्पांशून् ॥ ४५ ॥ द्वेष्यस्य पादात् पांशून् कोशेऽवधाय ॥ पश्चादग्नेः । पांशूनधिकारात् । अवधायेति कोशे अहोमाग्नियुक्तस्य पुनः पुनः कर्मसंबन्धात् । तन्नित्यमा विमोकात् । 'मृत्योरहम्'[4] इति च तस्मिन् व्रतग्रहणात् । लवणमृडीचीस्तिस्रोऽशीतीर्विकर्णीः शर्कराणाम् ॥ ४६ ॥ कोशेऽवधाय । मृडीचीशब्दः अल्पपर्यायः । लवणरूपाः[5] कणा[6] इत्यर्थः । तिस्र इति संख्या । अशीतीरिति च । विकर्णीः शर्कराणाम् । चेति सामर्थ्यात् । विगतकर्णानां च शर्कराणां तिस्रोऽशीतीः कोशेऽवधाय ॥ विषं शिरसि ॥ ४७ ॥ कोशे शिरसि विषमवदधाति । असमासः लवणशर्कराणामिति । द्वन्द्वसंदेहात् विशेषणसंबन्धार्थं च ॥ बाधकेनावागग्रेण प्रणयन्नन्वाह ॥ ४८ ॥ व्याधिघातकदण्डेन अवागग्रेण प्रेरयन् मर्म प्रति । कोशमन्वाह प्रकृतेन सूक्तेन ॥ पाशे स[7] इति कोशे ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नाति ॥ ४९ ॥ 'पाशे स बद्ध' इत्यर्धर्चेन भाङ्गानां ग्रन्थीनुद्ग्रथ्नाति पाशाकारान् । कथं तत्र दण्डेन अदण्डः स्यात् । ततः प्रणयनमित्येवं कर्म । प्रथमं प्रणयनं कस्मात् । उच्यते । सूक्तेऽनूच्यमाने 'पाशे स' इत्यस्य क्रमः । कथम् । उद्ग्रथ्नातीत्यस्य च प्रणयनविधानम् । प्रथमगृहीतस्यानुवचनासंभवात् ॥ तद्देश एवादानम् । तदनुवचनात् । आमुम्[8] इत्यादत्ते ॥ ५० ॥ 'आमुं दद' इत्यनेन गृह्णाति दण्डेन । ततो नाम ब्रूयात् । इह सूत्रन्यास उद्ग्रथितग्रहणं यथा स्यात् ॥ मर्माणि खादिरेण स्रुवेण गर्तं खनति ॥ ५१ ॥ म-

र्गाणिमंत्रोक्तानि॥स्वाहिरनिरूत्नुःस्वाहूरस्तुवःतेनगर्तेस्वनति॥वाहूमानमनीनयद्दानेनवाहूस्समागन्तुम
जनीवनयद्दानियारोरवजातरूपानि॥गतेत्वारैःस्वावर्यानिमन्त्रलिंगानि॥७॥ [illegible] ॥नेतकोत्रामादि
ष्यामंवितृयालोहृत्संवनीकृत्यगतै॥७॥लोहस्स्रुवेणसमोप्य॥स्वानांस्व [illegible] नमनु
धमितिप्रनेनमन्त्रेण॥७॥उक्तः—होरस्वनी॥मन्त्रसूक्तस्यसूनेनहोनिमाव [illegible] तकम
वायांवाहूत्य॥७॥७॥यांवाराम्भुवेणविप्र्यनि॥उपनीयते॥हुप्यसमीपेनार [illegible] ॥
मन्त्राद्यो॥भारद्वाजमन्त्रस्कन्॥७॥महावेद्यांविस्तुपाध्यायवत्सद्यामंगः॥ [illegible] भट्टदीक्षिते
कौशिकभाष्येषष्ठेध्यायेप्रथमाकांडिका॥१॥७॥ॐ भानुव्यसूयणामित्यरण्यसमपत्तस्य [illegible] ॥
नि॥अरण्यमेसत्रादिकम्बसयाधःसमिधःमंहार्नि [illegible] ॥७॥ [illegible] गाहस्याद
रक्षायणांमान्धयसत्रविकल्पः॥उत्तरेवा॥७॥मामुमेत्यावपनि॥ [illegible] हिमवान
हानावपति॥नत्रविकल्पः॥मस्स्वरक्षिणासवणाद्दि॥७॥पुमांसुसहनिमन्त्रो [illegible] मिहत्तानव
नेवभानि॥स्वाहरोत्तानो [illegible] भानि॥अभिहृतंकृता॥अभिहवनं॥स्रुवद्दंव [illegible] मः॥
[illegible] करणंष्टेनेनवं [illegible] नसमिवरत॥७॥याचेतः [illegible] स्वाहेतः [illegible]
[illegible] माणिविवनानि॥यावंतामानिवारवत्तमिस्तोविन [illegible]
पावनत्वधानि॥मकृतेनेनस्सूकनानुकाम्मणानवृत्तधानु॥ [illegible]
कन्नाममायानिस्वनि॥वरकाटभिवत्तु ७ [illegible]
नपात्रानुमत्तु — — — लिखितानि [illegible]
ब्रूहनेवामित्यायेन [illegible] मानमन्त्रहाद्दुत्यावद्दाकृतमाया॥ [illegible] ॥७॥वै
कृतेनस्तुवेणहोमः॥७मंत्रोनांकरिहीतिक्राम [illegible] ॥कर्मादिदेवाः [illegible] ॥पनुपा [illegible]
वत्सवामेणः॥पात्रः॥पठति॥कृत्वा [illegible] समपालहस्य [illegible] पात्राम [illegible]
नांसानिस्वतानि॥ [illegible] ॥पद्धममनंवनद्धःमेयोगात॥७
द्वाकपदुमर्त्यस्यानि॥ [illegible] यानमाहि [illegible] कृतवे [illegible] यानिम [illegible] ॥७॥नेवर्यन्ते
नेद्रूपाणिसंहरमनीतिस्मवमव्हयहाणानि॥ [illegible] ॥उत्कल [illegible] मानवनु॥ते

र्माणि मन्त्रोक्तानि । खदिरनिर्वृत्तः[1] खादिरः स्रुवः । तेन गर्तं खनति ॥ बाहुमात्रम् [2] ॥ बाहुः प्रमाणतः ॥ अतीव य [3] इति शरैरवज्वालयति ॥५२॥ गर्तं शरैः संतापयति मन्त्रलिङ्गात् [3] ॥ अवधाय । गर्ते कोशे प्रक्षिप्य । संचित्य लोष्टम् । संचयीकृत्य गर्ते लोष्टम् । स्रुवेण समोप्य ॥५३॥ खातात् पांशून् गर्ते कृत्वा ॥ अमुमुन्नैषम् इति [2] ॥ अनेन मन्त्रेण । उक्तावलेखनीम् ॥५४॥ अस्य सूक्तस्य ‘ प्रतिकृतिमावलेखनीम् ’ [4] इति वेधान्तं कर्म ॥ छायां वा ॥५५॥ द्वेष्यस्य दार्भ्यूषेण [4] विध्यति ॥ उपनिनयते ॥५६॥ द्वेष्यं समीपेनोदकेन मार्जयति ॥ अन्वाह ॥५७॥ भरद्वाजप्रवस्केन ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॐ । भ्रातृव्यक्षयणम् [5] इत्यरण्ये सपत्नक्षयणीरादधाति ॥ १ ॥ अरण्यमक्षेत्रादि । अश्वत्थाद्याः समिधः[6] संज्ञानिर्देशात् । ‘अश्वत्थबधकताजद्भङ्गपरुषाह्वखदिरशाराणाम् ’ [7] समिधः । तत्र विकल्पः । अन्तरे वा ॥ ग्राममेत्यावपति ॥ २ ॥ जनस्थानमागत्य व्रीहियवतिलानामावपति [8] । तन्त्रविकल्पः । प्रत्यृचम् । दक्षिणाप्रवण [9] एव ॥ पुमान् पुंस[10] इति मन्त्रोक्तमभिहुतालंकृतं बध्नाति ॥ ३ ॥ खदिराज्जातो अश्वत्थः । तन्मणिं बध्नाति । अभिहुतं कृत्वा । अभिहवनं स्रुवदण्डे बद्ध्वा होमः । अलंकरणं घृतेन । बन्धनमभिचरतः ॥ यावन्तः सपत्नास्तावतः पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतोऽनूक्तान् ससत्रांश्चम्वां मर्माणि निखनति ॥ ४ ॥ यावतामभिचारं कर्तुमिच्छति तावतस्तत्परिमाणान् [11] पाशानिङ्गिडालंकृतान् संपातवतः कुर्यात् प्रकृतेनैव सूक्तेन । अनूक्तान् संपातवतः कुर्यात् प्रकृतेनैव सूक्तेन । अनूक्तान् सह सूत्रेण संबद्धान् । चम्वां[12] कृत्वा मर्माणि निखनति । चमूः चरकी डिम्बिका ॥ नावि प्रैणान् [13] नुदस्व काम [14] इति मन्त्रोक्तं शाखया प्रणुदति ॥ ५ ॥ पूर्वसूक्तेन पाशान् सकृदिङ्गिडालंकृतान् कृत्वा अश्वत्थशाखया प्रेरयति नावम् ॥ तेऽधर.ञ्च [15] इति प्रप्लावयति ॥ ६ ॥ अनया ऋचा नावमुदकेन पूरयति ॥ बृहन्नेषाम् [16] इत्यायन्तं शप्यमानमन्वाह ॥ ७ ॥ द्वेष्यो यदाऽऽक्रोश्यमाणो अभिमुख आगच्छेत् तत अन्वाह ॥ वैकङ्कतेन [17] इति । स्रुवेण होमः । मन्त्रोक्तम् ॥ ८ ॥ दर्दिर्हि [18] इति साग्नीनि ॥ ९ ॥ कर्मातिदेशः । कानि तानि । अत्रोपाध्यायवत्सशर्मपादाः पठन्ति ‘ कृकलासशरभृष्टिसपत्नक्षयण्यावापमणिपाशमन्त्रोक्तहोमानां साग्निकत्वात् । न संनहनक्षीरौदनौ[19] अग्निसंयोज्यमन्त्रत्वात् पदव्रश्चनं च तष्टुः संयोगात् ’ ॥ देशकपटु प्रक्षिणाति ॥१०॥ यत्र जातमहिच्छत्रकं तत्रैव विनाशयति सूक्तान्तेन ॥ तेऽवदन्[20] इति नेतॄणां पदं वृश्चति ॥११॥ इत्यत्र अवयवग्रहणात् ब्राह्मणगोनेतॄणां पदानि वृश्चति । सूक्तेन विधानं ‘ भ्रा-

देभ्यस्यतीह्येवमनं॥ ७॥ अन्वाह॥ अयवान्वाहनेन॥ ७ ब्रह्मगवीमन्वाह॥ नेनानेदे वाहनिम[illegible]
एकाब्रह्मगवी[illegible]नपमन्यत्॥ आभ्यांब्रह्मगवीभ्यानेनन्वाह॥ ७॥ [illegible]॥ अन्वाहेति द्विरुषः॥ [illegible]
द्रकामारण्यविकर्तनेर्विसनाधिमयज्ञान्वनभक्षणार्था हव्यगनियाचेष्टाब्रह्मगव्यायान्वहस्व
स्यानात्॥ ब्रह्मगवीनिमार्थमाणामिति[illegible]न्यात्र्याहनगव्यामनुवचनेनसंयोगः॥ नीवता
वानसाः भोगमयोगात्॥ ७॥ विन्दतीति॥ [illegible]हवि[illegible]सर्वे॥ कः क्रिया अन्वाह॥ ऊवभे॥
द्वयमनधिकृतासमत्वीनिर्दिष्टत्वात्॥ स्वसूत्रेण पाकस्थानेऽजवृ अनवृ॥ ७॥ निरवृहननमीति॥ ७॥ श्री
निक्रियाभ्यां ह्वेतोमृत्यु पूर्वलनेब्रह्मगवीभ्यानक[illegible]कल्पजातसव[illegible]त्रिरितिनिमरव्यात्: पुरोभि
धानाःस्वपूर्णनमीति त्रिरितिवचनात्॥ कल्पजपासंवधएतानपूर्वहननमीति॥ ७॥ आहरिनिसंव
धः समहनेत्यामहननेमीतिसदर्शन॥ ७॥ ऊवध्यमहत्स्वमनेवाभयंत्वानुवचन॥ ७॥ हार[illegible]
सर्वेष्वनडपश्याम्यति॥ अस्यानेसास्यसर्वेष्वनहत्यर्थः॥ साक्षनिर्वनित्रात्पदा॥ नाविष्वान्निर्वि
धी॥ सर्वहविर्वचन॥ उपस्थाम्यतीतिवचनत्वात्॥ ७॥ हिर्वीर्दनेमुने॥ हार[illegible]रात्रात्पूर्व
हिः सविनारिडत्तेन[illegible]चात्पूरितिविद्वसंप॥ ननु आनात्तुवचनंसयोजनाभावात्॥ ७॥ अवागम्मूष्णानिर्वने
यति॥ अनागमअगडेनानपनपलसमानपूर्वस्थमहात्रिकरिताने॥ ७॥ उपसागृहिदविस्तुनांपदृपाद
मयत्तीति॥ अनूमागाहित्यैहितार्थयपतरवचनात्॥ पिंडमनस्वपाड सवलोक॥ ७॥ नाडेवमा
ति॥ पनि[illegible]कमावावशानि॥ अभिवासेभिनारामृगनिस्ंगात्॥ जुहोति॥ अभ्यवानिर सिनाहथा
नि॥ नना[illegible]त्रुटीति[illegible]धानात्॥ ७॥ द्वन्द्वस्तुवसर्त्किनामोमनसस्याहितामिश्रावीनिर्वपति॥ आ
हिताग्निनिर्वपत्तंनतिनिर्वपति॥ अनेनसगायतावहितायेकनरनोरेष्विगाअसुरत्तताकस्यानुर
हस्यमानरनहीनिनहत्॥ सौ[illegible]वोहनाउनार जनकनोदेउभयोरव्यकनोदनेतसुह
तोभित्स्यादिद्वशीणामाहेवस्याभिन्नाकेनय[illegible]कर्माणि[illegible]नवाहविश्चतु॥ पाक[illegible]
गुणाविषितात्॥ [illegible]॥ निर्वापः॥ अतारस्य[illegible]सभ्यो॥ ६॥ अभ्यमन्त्व
ब्रह्मसोभिकर[illegible]रहोति॥ [illegible]त्॥ सत्तुंकउमिधानात्॥ नितलस[illegible]केहस्तात्॥
७॥ निरुप्तमितरंत्वाभिवरस्य[illegible]॥ पंनन्निवर्तो॥ अनवर्केनाभिवे[illegible]॥ उपवर्ष्यपक्व

ष्टेऽभ्यस्यति''[1] इत्येवमन्तम् ॥ अन्वाह ॥ १२ ॥ अथ चाऽन्वाह नेतॄन् ॥ ब्रह्मगवीभ्यामन्वाह ॥ १३ ॥ 'नैतां ते देवा'[2] इति सूक्ते एका ब्रह्मगवी । 'श्रमेण तपसा'[3] इत्यन्या । आभ्यां ब्रह्मगवीभ्यां नेतॄन् अन्वाह ॥ चेष्टाम् ॥ १४ ॥ अन्वाहेति शेषः । चेष्टा हरणमारणविकर्त्तनविशसनाधिश्रयणपचनभक्षणाद्या । द्वेष्यगव्यां या चेष्टा । ब्रह्मगव्यां या चेष्टा । समाख्यानात् । ब्रह्मगवीति मार्यमाणा इति च । तथा कल्पान्तरे हतगव्यामनुवचनसंयोगः । जीवन्त्या अजीवन्त्या भोगसंयोगात् ॥ विचृतति ॥ १५ ॥ ऊवध्ये हविः कृत्वेत्यर्थः । काः क्रियाः । अन्वाह ॥ ऊवध्ये ॥ १६ ॥ द्वेष्यं मनसि कृत्वा सप्तमीनिर्देशात् ॥ श्मशाने ॥ १७ ॥ श्वपाकस्थाने ऊवध्यवत् ॥ त्रिः अमून् हनस्व इत्याह ॥ १८ ॥ त्रिरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुच्प्रत्ययः शब्दस्मृतेः[4] । ब्रह्मगवीभ्यां वक्तव्यम् । कल्पजासंबन्धाच्च । त्रिरिति संख्यायाः पूर्वाभिधानात् । 'अमून् हनस्व इति त्रिः' इत्येवं वक्तव्यम् । कल्पजया संबन्ध एतान् । 'अमून् हनस्व इत्याह' इति संबन्धः । 'रामं हनस्व रामं हनस्व' इति प्रदर्शनम् ॥ द्वितीययाश्मानमूवध्ये गूहयति ॥१९॥ ऊवध्यगोहे श्मशाने चोभयत्रानुवचनम् ॥ द्वादशरात्रं सर्वव्रत उपश्राम्यति ॥ २० ॥ अश्मानं प्रास्य सर्वव्रत इत्यर्थः । प्राप्तनिवृत्तिः शक्त्यपेक्षया 'नातिशक्तिर्विधीयते'[5] इति वचनात् । उपश्राम्यतीति वचनाच्च ॥ द्विरुदिते स्तृताः ॥ २१ ॥ द्वादशरात्रादूर्ध्वं द्विः सवितरि उद्गते 'नष्टः शत्रुः' इति ज्ञेयम् । ततश्च नानुवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ अवागग्रेण निवर्तयति ॥ २२ ॥ अवागग्रेण दण्डेनापनयत्यश्मानमूवध्यगोहाद् द्विरुदितान्ते ॥ उप प्रागात्[6] इति शुने पिण्डं पाण्डुं प्रयच्छति ॥ २३ ॥ 'उप प्रागात्'[6] इत्युदितार्थं यथान्तरवचनात्[7] । पिण्डो भक्तस्य पाण्डुः श्वेतगोलकः ॥ ताच्छं बध्नाति ॥ २४ ॥ आस्थिकमर्णि बध्नाति । अभिशस्तेऽभिचारो मन्त्रलिङ्गात्[8] ॥ जुहोति ॥२५॥ अथर्वाङ्गिरसीः ॥ आदधाति ॥ २६ ॥ न ताच्छे जुहोतिव्यवधानात् ॥ इदं तद्युजे[9] यत्किं चासौ मनसा[10] इत्याहिताग्निं प्रति निर्वपति ॥ २७ ॥ आहिताग्निं निर्वपन्तं प्रति निर्वपति । प्रतेर्लक्षणार्थत्वात्[11] । आहिताग्नेरुत्तरतो दक्षिणामुखत्वात्[12] कल्पान्तरे 'द्वेष्यस्योत्तरत' इति तद्वत् । पूर्वा व्यक्तचोदना । उत्तरा अव्यक्तचोदना । उभयोरव्यक्तचोदनात्वे जुहोतीति न स्यात् । इन्द्रोऽग्नीषोमौ पूर्वस्याभिचारिकं तन्त्रम् । पाकयज्ञियं तन्त्रमिति केचित् । पाकयज्ञशब्दस्य गुणविधित्वात् । इन्द्रायाग्नीषोमाभ्यां जुष्टम् इति निर्वापः । अदारसृत्[13] इत्यवेक्षते[14] ॥ मध्यमपलाशेन फलीकरणान् जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्वशेषान् । सूक्तेन तिङभिधानात् । नित्यं तन्त्रं सूक्तहेतुत्वात् ॥ निरमुम्[15] इत्यङ्गुष्ठेन त्रिरनुप्रस्तृणाति ॥ २९ ॥ तन्त्रं निर्वर्त्य । अनेन सूक्तेनाभिमन्त्र्याङ्गुष्ठेनाग्निं पश्चात्

स्त्रिगुणं स्मृणानि॥ शरीरं [illegible] पिंडकोष्ठे [illegible] पुनि॥ बारविंदः [illegible] नोनुष्टि [illegible] निसिसिरा
भिधानानु॥ ८ हृदं भोरे कुकोष्ठ यान्यभाजनमेवषामनमनमेन [illegible] नेवनिनुमुनकरो [illegible] पनाव॥ ९
[illegible] कुकरोनिपूर्वयान्वहामस्मरणाहृन अनुमरूपणानुनिवर्त्य [illegible] चाने॥
[illegible] हिना [illegible] पावारोनविषावधसंस्तुहोसनु निवानेनु [illegible] निर [illegible] एवमेवमेके
[illegible] हिना [illegible] हिनाव्रमन॥ ० ॥ तन्न कूथाभिवस्तु [illegible] नरय [illegible]
[illegible] नमति॥ [illegible] नवलरुाप्याः नम [illegible] जंनः [illegible] ताके
[illegible] ॥ [illegible] भिर्वानस्याभिमुखवह [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ० ॥ यथा [illegible] ॥ यथा [illegible] ॥ ० ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ० ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] समानाहिना [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ० ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ० ॥ [illegible]
[illegible] हिना [illegible]
[illegible] हिना [illegible]
[illegible] जिनं
[illegible] विरह॥
[illegible] ॥ [illegible]
॥ [illegible] ॥ [illegible] भिधानानु॥ ० ॥

त्रिगुणं प्रस्तृणाति ॥ शरं कशिपुं दण्डकोष्ठैरनुनिर्वर्तयति ॥३०॥ शरः शरमयं प्रस्तरणम् । कशिपुः तुट्टीकेति प्रसिद्धाभिधाना । दण्ड ओडेकः । कोष्ठं धान्यभाजनम् । एतेषामन्यतमेन निर्वर्तयति तमुत्तरवेदिस्थानात् पृथक् करोति । पूर्वेण च होमः स्तरणादृते । अनुप्रस्तरणानुनिर्वापयोस्तु तन्त्रे प्रयोगार्थं प्रत्यक्षं विधानम् ॥ लोहिताश्वत्थपलाशेन विषावध्वस्तं जुहोति ॥३१॥ अनुनिर्वर्तितेऽग्नौ ' निरमुम् ' [1] इति प्रत्यृचम् । एवमन्तमेकं कर्म । लोहिताश्वत्थो लोहिताश्वत्थः ॥ त्वं वीरुधाम् [2] इति मूत्रपुरीषं वत्सशेप्यायां कक्रचैरपिधाप्य बाधकेन संपिष्य निखनति ॥ ३२ ॥ वत्सस्य शेपसंवेष्टनं चर्म वत्सशेप्या । तस्यामन्तः मूत्रपुरीषं कृत्वा कक्रचैः तिमिरफलैः अजालेण्डिकाभिर्वा । तस्या मुखं पूरयित्वा बाधकेन संपिष्य संचूर्ण्य द्वेष्यस्य मर्माणि निखनति । निखनने मन्त्रः ॥ शेप्यानडे ॥३३॥ शेप्याया नडे च मूत्रपुरीषपूर्णे ॥ शेप्यायाम् ॥३४॥ प्रवेश्य बाधकेन संपिष्य निखनति ॥ यथा सूर्यं [3] इत्यन्वाह ॥३५॥ ' यथा सूर्यो नक्षत्राणाम् ' [3] इत्यनया द्वेष्यानन्वाह ॥ उत्तरया[4]ऽऽयांस्तान् पश्यति ॥३६॥ ' यावन्तो मा सपत्नानाम् ' [4] इत्यनया आगच्छन् येषामनुवचनं कृतं तान् शत्रून् पश्यति मन्त्रोक्तान् ॥ इन्द्रोतिभिः[5] अग्ने जातान् [6] यो नः स्तायद् दिप्सति [7] यो नः शपात् [8] इति वैद्युद्धतीः ॥३७॥ विद्युता हतो वृक्षो विद्युद्धतः। तस्मात् निर्वृत्ता वैद्युद्धतीः । ' अरण्ये आदधाति । ग्राममेत्यावपति ' [9] इत्येव। मन्त्रलिङ्गसामान्यात् । ' यो नः स्तायत् ' [7] ' यो नः शपात् ' [8] इत्युभयोः समानादित्वात् क्रमभेदाच्च॥ सान्तपना[10] इत्यूर्ध्वशुषीः ॥३८॥ ततो राजा ऊर्ध्वशुषीरादधाति तिसृभिः ॥ घ्रंसशृतं पुरोडाशं घ्रंसविलीनेन सर्वहुतम् ॥३९॥ उष्णपक्वं पुरोडाशमातपविलीनेन नवनीतेन इङ्गिडं [11] कार्यम् । घ्रंसविलीनेन सर्वहुतम् । नावदानहोमः ॥ उदस्य श्यावौ[12] इतीषीकाञ्जिमण्डूकं नीललोहिताभ्यां सूत्राभ्यां सकक्षं बद्ध्वोष्णोदके व्यादाय प्रत्याहुति मण्डूकमपनुदत्यभिन्युब्जति ॥४०॥ मुञ्जेषीकेव अञ्जिः रेषा यस्य स इषीकाञ्जिः । तं मण्डूकं नीलेन लोहितेन च सूत्रेण सह बाहुभ्यां बद्ध्वा उष्णोदके क्षिपति । तत्रास्याऽऽस्यं व्यादाय विवृतं कृत्वा । व्यापूर्वस्य ददातेश्चाऽऽस्यविहरणार्थत्वात् । प्रत्याहुति अग्नौ कृत्वाऽनन्तरं तयैवर्चा मण्डूकं नुदति । ततस्तयैवाऽभिन्युब्जत्युष्णोदकेन । तस्य अदर्शनं करोति । उभयत्र मन्त्रः प्रधानवदभिधानात् ॥

उपधामं नमस्कृत्य [illegible] सीरोसिके णाप्यपति ॥ ओहितानां वैकमसादयं तंत्रा
नुपचारानासकना [illegible] निरवृ ॥ ७ ॥ मन्त्रिणो : सीरोदनः भोजयित्वा [illegible] त्रानुष्ठितमेत
नः कर्म करेत्‌ [illegible] लस्य सकस्थमिवारिकमकरणानृ ॥ असरनात्
इति [illegible] मिमकरणालमिति ॥ ७ ॥ आमपात्रमभ्यवनेन
क्रि ॥ पार्थिव [illegible] वाणि निरशानुमभिनभ्नेनेनि मक्षालयति ॥ अस्य
च प्रधानकर्मणे [illegible] : सीरोदनादीन्यमाणीति ॥ ७ ॥ महादेवशार्यविरचित गाह्य
यज्ञसूत्रमेण [illegible] कौशिक भाष्ये षष्ठ्यायें द्वितीयाकांडिका
समाप्तः ॥ ७ ॥ भग्नपृष्टकटिग्रीवा बद्धदृष्टिरधोमुखं ॥ कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन परि
पालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनामसंवत्सरे आषाढशुक्ल त्रयोदश्यां रविवासरे समाप्तो
[illegible] ॥ [illegible] ग्रंथसंख्या ॥ ५२१० शुभं भवतु ॥

उपधावन्तमसदन् गाव[१] इति काम्पीलं संनह्य क्षीरोत्सिक्ते पाययति लोहितानां चैक्कशम् ॥४१॥ आस्वादयतां शत्रूयतां प्रकृताभिचारशान्तिरियम् ॥ अशिशिषोः क्षीरौदनम् ॥४२॥ भोजयित्वा 'उच्छिष्टानुच्छिष्टम्'[२] इत्यतः कर्म । एकदेशग्रहणात् 'उदस्य श्यावौ'[३] इत्यस्य सूक्तस्याऽऽभिचारिकप्रकरणात् । 'असदन् गाव'[१] इति चास्य प्रकृताभिचारशान्त्यर्थत्वात् । त्रीणि प्रकरणात् ॥ आमपात्रमभ्यवनेनेक्ति ॥४३॥ पार्थिवमपक्वभाजनम् । 'उदस्य श्यावौ'[३] इति शत्रुमभ्यवनेनेक्ति प्रक्षालयति । अस्य च प्रधानकर्मत्वे ज्ञापकमशिशिषोः क्षीरौदनादीनि ॥ इति ॥ महावेदार्थविद उपाध्यायवत्सशर्मणः प्रपौत्रस्य भट्टदारिलकृतौ कौशिकभाष्ये षष्ठेऽध्याये द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ भग्नपृष्ठिकटिग्रीवः स्तब्धदृष्टिरधोमुखः । कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत् ॥ १ ॥ शके १७६२ शार्वरीनामसंवत्सरे आषाढशुक्लत्रयोदश्यां रविवासरे समाप्तोऽयं ग्रन्थः । ग्रन्थसंख्या ३७९० । शुभं भवतु ॥ ॥ ॥

Appendix A

Critical notes, references etc.

References are made to page and note. Abbreviations are given elsewhere.

1\. 1 KS 25.1–2 अथ भैषज्यानि । लिङ्-
ग्युपतापो भैषज्यम् ।

2 AV 1.3.1ab विद्मा शरस्य पितरं पर्जन्यं शतवृष्ण्यम् ।

3 AV 1.3.2

4 Pañcapaṭalikā 3.1 आर्षी या पार्षदे पूर्वं प्रोक्ता ।

5 AV 3.10.10 ऋतुभ्यष्ट्वार्तवेभ्यो माद्भ्यः संवत्सरेभ्यः । धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे । KS 138.6 however reads ऋतुभ्यस्त्वेति विग्राहमष्टो ।

6 AV 11.3.32

7 AV 11.6.1

8 „ 11.6.23

9 „ 11.6.2 In respect of notes 7 to 9, Dārila wants to suggest that AV 11.6.23 is to be joined to each of the verses in 11.6 including the last one.

2\. 1 AV 3.10.8

2 „ 3.10.9

3 „ 3.10.13

4 „ 3.10.12

5 „ 10.5.1

6 KS 49.2–4 आश्वत्थीरवपन्ना: । स्वयमि-
न्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति । जिष्णवे योगायेत्यपो युनक्ति ।

7 KS 1.2

8 „ 1.7–8

9 AV 6.108

10 „ 12.1.53

11 KS 10.20

3\. 1 KS 8.7

2 AV 4.31–32; cf KS 14.26

3 „ 4.7

4 KS 10.1

5 „ 7.15

3. 6 AV 2.7
7 „ 1.6
8 „ 6.85
9 „ 6.109
10 „ 6.127
11 „ 8.7
12 KS 26.33
13 „ 4.11
14 „ 19.28
15 „ 8.21
16 cf KS 7.21; 28.16
17 cf P 1.4.49 कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।
18 JS 4.3.15 स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । cf Śabara on this : ... सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः । कुत एतत् । प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते ।

4. 1 KS 25.1
2 „ 7.1
3 AV 12.1.19–21
4 KS 2.41
5 AV 6.133.4–5
6 cf KS 56.1 श्रद्धाया दुहितेति द्वाभ्यां भाद्रमौञ्जीं मेखलां बध्नाति ।
7 AVP 19.51.1–4
8 KS 42.15–16
9 AV 1.4; cf KS 9.1
10 KS 10.1
11 „ 11.1
12 „ 11.7
13 „ 11.11
14 „ 12.4
15 „ 12.5
16 „ 12.10
17 „ 14.1
18 KS 18.1
19 „ 32.28
20 „ 37.1
21 „ 38.1
22 „ 47.1
23 „ 50.1 स्वस्तिदा ये ते पन्थान इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रामति ।
24 KS 52.18
25 „ 59.1 विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते ।
26 KS 60.1 अग्नीनाधास्यमानः सर्वान् वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति ।
27 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यञ्ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन एकाग्निमाधास्यन् ।
28 KS 75.1
29 „ 80.1 अथ पितृमेधं व्याख्यास्यामः ।

4\. 30 The number 21 is made up of the विधिs beginning with that prescribed in KS 9.1-9 and ending with that prescribed in KS 80.1

31 cf DB *p.* 2 *l*, 14 अथवा त्रीणि प्रमाणानि अत्र, प्रत्यक्षमनुमानमागम इति ।

5\. 1 cf TA 1.2 स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

2 Manu 12.105

3 KS 7.2

4 „ 7.15

5 cf KS 35.6 युगतर्धना संपातवन्तं द्वितीयम् ।

6 cf TS 6.1.11.6 यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रघ्न एव सः or MS 1.6.10 यदग्नीषोमीयं पूर्णमासे हविरासीत्...पूर्वेद्युः पशुमालभन्त ।

7 KS 10.2

8 „ 9.9

9 „ 14.2-4

10 AV 1.30

11 KS 59.1

6\. 1 KS 10.2

2 AV 6.108

3 „ 12.1.53

4 KS 10.20

5 „ 11.11

6 „ 41.8

7 „ 37.1

8 „ 23.17; 24.36

9 „ 45.8

10 „ 6.29

11 „ 72.43 अथ प्रातरुत्थायाग्निं निमंथ्य यथास्थानं प्रणीय यथापुरमग्निहोत्रं जुहुयात् ।

12 KS 59.1 विश्वे देवा इति विश्वानायुष्कामो यजते ।

13 KS 74.13 आग्रयणे शान्त्युदकं कृत्वा यथर्तु तण्डुलानुपसाद्य ।

14 KS 75.1 अथ विवाहः ।

15 „ 10.1

16 cf KS 60.1 अग्नीनाधास्यमानः सवान् वा दास्यन् ।

17 AV 4.30

18 KS 10.16

19 „ 66.19; AV 9.7

20 „ 67.6

21 cf KS 60.1 संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति ।

22 KS 26.1; AV 1.12.4

23 „ 25.2

24 AV 2.4

25 KS 42.23

6. 26 AV 2.4.6
27 KS 18.1
28 ,, 87.1 अथ पिण्डपितृयज्ञः ।
29 ,, 90 1 मधुपर्कमाहारयिष्यन् दर्भा॰ नाहारयति ।
30 KS 18.6
31 ,, 1.30
32 cf KS 75.1 अथ विवाहः ।
33 GDS 5.7 तस्मिन् गृह्याणि कर्माणि ।
34 AV 9.6.30a योऽतिथीनां स आहवनीयः ।

7. 1 cf AV 9.6.30b यो वेश्मनि स गार्हपत्यः ।
2 GDS 5.23
3 AV 9 6
4 ,, 9.6.13
5 ,, 9.6.31
6 AV 9.6.38
7 cf KS 47.1 and so on.
8 KS 47.2
9 ,, 60.10 तस्मिन् यथाकामं सवान् ददाति एकं द्वौ सर्वान् वा ।
10 cf KS 20.10 ... पुरोडाशेनेन्द्रं यजते ।
11 KS 2.15
12 ,, 73.9 परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि व्रातपतं हावयेदन्नमग्नौ । भूयो दत्त्वा स्वयमल्पं च भुक्त्वाऽपराह्णे व्रतमुपैति याज्ञिकम् ।
13 cf KS 6.23 अन्वाहार्यं ब्राह्मणान् भोजयति ।
14 KS 30.16
15 ,, 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध आधापयति ।
16 KS 5.12
17 AV 6.128.3
18 KS 138.8
19 cf KS 2.31
20 KS 76.21–22 सप्त मर्यादा इति...
21 cf KS 138.1–2 अष्टकायामष्टकाहोमाञ्जुहुयात् । तस्या हवींषि धानाः...यथोपपादिपशुः ।
22 KS 11.1
23 cf ṚV 7.1.23d यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ।

8. 1 KS 2.6
2 ,, 5.12
3 cf paribhāṣenduśekhara 1.17 एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ।
4 cf KS 72.25 अपरेद्युरग्निं चेन्द्राग्नी च यजेत । KS 2.3; 2.25
5 cf VārāhaŚS 1.1.1.67 प्रत्याम्नाय॰ प्रतिषेधार्थलोपः ।

8\. 6 cf KS 3.15; 47.8
7 „ „ 138.2
8 „ „ 55.5 लौकिकं च समानमा परिधानात् ।
9 KS 6.30
10 „ 45.19
11 „ 137.43
12 „ 55 5-7
13 „ 63 10
14 „ 59.1
15 AV 6.108
16 „ 12.1.53
17 KS 10.20
18 AV 5.3
19 cf KS 1.33
20 KS 8.21
21 AV 6.56
22 „ 7.56.5
23 AV 10.4
24 „ 12.1.46
25 „ 1.13
26 KS 139.8 ... आरेऽसावस्मदस्तु यस्ते पृथुः स्तनयित्नुरिति संस्थाप्य होमान् ।
27 AV 1.26
28 „ 7.11
29 „ 1.5
30 „ 10.5.23
31 „ 1.32
32 KS 6.17

9\. 1 AV 7.72
2 „ 1.20
3 KS 2.39-40
4 AV 1.34
5 KS 76.8 ... लाक्षारक्तेन सूत्रेण विग्रथ्यानामिकायां बध्नाति ।
6 AV 6.10
7 KS 9.3
8 „ 6.14
9 „ 38.2
10 AV 3.16
11 „ 6.125
12 „ 9.1; 19.3
13 KS 10.24
14 AV 5.1-2
15 KS 15.1
16 AV 5.2.4
17 KS 15.6
18 „ 8.21
19 AV 5.1.3
20 KS 21.12
21 „ 22.1
22 AV 19.59
23 „ 19.52

9. 24 KS 6.37
25 AV 6.51
26 KS 25.20
27 cf KS 18.25
28 KS 24.46
29 AV 5.13
30 KS 29.1
31 „ 29.6
32 AV 4.38.5-7
33 KS 21.11
34 „ 4.11
35 AV 5.3
36 KS 49.15...अभिमन्त्र्योपनिदधाति ।
37 AVP 5.31.1-3
38 KS 62.20-21
39 „ 3.4

10. 1 AV 16.9.3-4
2 KS 6.16
3 AV 19.59
4 „ 19.52
5 KS 6.37
6 „ 7.15
7 „ 7.16
8 cf KS 7.18
9 „ „ 7.7
10 KS 8.6
11 P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे ।
12 cf KS 8.23
13 KS 49.15 ममाग्ने वर्चं इति बृहस्पति-शिरसं पृषातकेनोपसिच्याभिमन्त्र्योप-निदधाति ।
14 cf KS 6.30
15 KS 67.6
16 „ 59.27
17 „ 55. 6–7
18 „ 80.1
19 cf Śrautakośa (Vol.I Sanskrit, p. 808): आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च इति विज्ञायते quoting Baudhāyana Pitṛmedha 2 4; obviously it is a Brāhmaṇa text, perhaps going back to ŚB 12.3.5.2 ... यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्ति ।
20 KS 9.8
21 cf KS 8.25; 8.24
22 cf Manu 12.105 प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ।
23 KS 1.8
24 Vaiśeṣikasūtra 1.1.3

11. 1 GB 1.1.1
2 AV 9.1.24
3 „ 8.10

11. 4 cf TS 1.5.9.1 अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च यजमानस्य स्वम् ...
5 KS 2.1
6 ,, 2.15
7 ,, 2.21
8 AVP 5.31.1–3
9 KS 62.20
10 ,, 17.1
11 cf HŚS 6.1.8 ... द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्च । प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाज्जपति ।

12. 1 AV 8.10.18
2 GB 1.2.8
3 cf Nir 14.33
4 AV 9.10.11
5 ,, 9.10.16
6 AV 5.2.1
7 P 5.3.23 प्रकारवचने थाल् ।
8 AV 8.10
9 ,, 9.6
10 ,, 15.1
11 ,, 15.4.5
12 cf KS 1.9.1
13 AV 8.9.1
14 ,, 10.2.1
15 ,, 10.7.1
16 ,, 10.8.1
17 ,, 11.5.1
18 ,, 11.7.1
19 ,, 11.8.1
20 KS 1.8
21 cf JS 1.6.3.3 विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् ।
22 cf P 2.3.61 प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने and 62 चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ।
23 cf Dhp 1002 यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ।
24 KS 42.12
25 ,, 87.1 अथ पिण्डपितृयज्ञः ।
26 ,, 87.8 इदमग्नये कव्यवाहनाय स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भ्य इतीदं सोमाय पितृमते स्वधा पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो वान्तरिक्षसद्भ्य इतीदं यमाय पितृमते स्वधा पितृभ्यश्च दिविषद्भ्य इति त्रीनवाचीनकाशीन् निर्वपति ।

13. 1 GobhilaGS 1.2.1 यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव ।

13.2 cf KS 87.26 अतो यज्ञोपवीती पित्र्युपवीती बर्हिर्गृहीत्वा विचृत्य संनह्नं दक्षिणापरमष्टमदेशमभ्यवास्येत् ।
3 AV 12.3.55
4 KS 4.9
5 P 2.2.26 दिङ्नामान्यन्तराले ।
6 KS 137.36 प्रदक्षिणं बर्हिषां मूलानि छादयन्नोत्तरस्या वेदिश्रोणेः पूर्वोत्तरतः संस्थाप्य ।
7 KS 137.10 वि मिमीष्व पयस्वतीमिति मिमानमनुमन्त्रयते ।
8 KS 137.12 यत्ते भूम इति विखनति ।
9 „ 137.13 यत्त ऊनमिति संवपति ।
10 „ 137.15 बृहस्पते परि गृहाण वेदिमित्युत्तरवेदिमोप्यमानां परिगृह्णाति ।
11 KS 137.16 असंबाधं बध्यतो मानवानामिति प्रथयति ।
12 KS 137.17 यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या इति चतुरस्रां करोति ।
13 KS 137.30 अग्निर्भूम्यामोषधीष्वग्निर्दिव आ तपत्यग्निवासाः पृथिव्यसितजूरेतमिष्मं समाहितं जुषाणोऽस्मै क्षत्राणि धारयन्तमग्न इति पञ्चभिः स्तरणम् ।
14 KS 137.32 त्वं भूमिमत्येष्योजसेति दर्भान् संप्रोक्ष्य ।
15 KS 8.6
16 „ 138.14 सर्वा एव यज्ञतनूरवरुन्धे सर्वा एवास्य यज्ञतनूः पितरमुपजीवन्ति य एवमष्टकामुपैति ।
17 KS 1.17
18 „ 80.37 प्रजानत्यघ्न्य इति जघन्यं गामेधमग्निं परिणीय ।

14.1 cf P 1.2.34 यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु and 35 उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।
2 KS 4.11
3 AV 18.4.71
4 KS 18.4.73
5 „ 12.3.31
6 cf AV 12.3.31b
7 Dhp 1418
8 KS 4.10

15.1 cf ŚāṅkhBr 3.1 यद्यजते तेनोत्तराम् ।
2 KS 1.31
3 Nir 11.31 सिनीवाली । सिनम् अन्नं भवति सिनाति भूतानि । वालं पर्व । वृणोतेः । तस्मिन् अन्नवती वालिनी वा ।
4 cf VaitānaŚS 3.17; 4.21

16.1 cf BhārŚS 4.15.16 : अथैकपर्वं संस्थाप्य पर्वं सद्यस्कालमिष्टिं निर्वपति । The word सद्यस्काल is included in कस्कादिगण (cf P 8.3.48)

16.2 KS 22. 4; also VaitānaŚS 1.11–
यजमानोऽमावास्यायां पूर्वेद्युरुपवत्स्यद्भक्त-
मश्नात्यपराह्णे ।
3 AV 5.3.1
4 KS 73.11 ... आग्नेयं तु पूर्वं नित्य-
मन्वाहार्यं प्रजापतेः ।
5 AV 7.74.4
6 KS 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध
आधापयति ।
7 KS 8.22
8 P 3.4.21 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
9 KS 7.22
10 „ 74.13 आग्रयणे शान्त्युदकं कृत्वा
यथर्तु तण्डुलानुपसाद्य ।
11 KS 2.27
12 „ 2.1

17.1 AVP 12.5.3
2 KS 20.10
3 KS 42.12
4 „ 48.27
5 „ 59.25 दोषो गायेत्यथर्वाणं समावृत्या-
श्नाति ।
6 cf KS 73.11
7 KS 2.4
8 „ 1.36
9 AV 12.3.13
10 KS 8.14
11 AV 10.6.3
12 KS 8.13

18.1 KS 72.24
2 cf VaitānaŚS 2.2 प्रणीतासु प्रणीय-
मानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वाद-
नात् ।
3 P 3.4.21 समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।
4 AV 11.1.16
5 „ 11.1.17
6 KS 11.1.18
7 „ 7.71.1
8 KS 1.4
9 „ 2.2
10 DB *p*.14, *ll*. 10-12

19.1 AV 16.2.6
2 KS 137.2...अग्नेरुत्तरवेदिः ।
3 VaitānaŚS 1.17 अथ ब्रह्माणं वृणीते
'भूपते भुवनपते भुवां पते महतो भूतस्य
पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे' (TBr 3.7.6.1)
इति ।
4 VaitānaŚS 1.18 वृतो जपति 'अहं भूपतिः...
ओं भूर्भुवः स्वर्जनदो३म्' इति अप्रति-
रथं च ।
5 AV 7.99.1
6 KS 1.4
7 cf KS 24.25
8 KS 16.31

19.9 cf KS 73.14 यथाशक्ति यथाबलं हुतादोऽन्ये अहुतादोऽन्ये । वैश्वदेवं हविरुभये संचरन्ति ।
10 KS 72.27 सायंप्रातर्व्रीहीनावपेद् यवान् वाऽग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति ।
11 KS 90.1 मधुपर्कमाहारयिष्यन् दर्भा- नाहारयति ।
12 KS 73.9 परिमृष्टे परिलिप्ते च पर्वणि व्रातपतं हावयेदन्नमग्नौ । भूयो दत्त्वा स्वयमल्पं च भुक्त्वापराह्णे व्रतमुपैति याज्ञिकम् ।
13 KS 93.1 अथाद्भुतानि ।

20.1 KS 67.6 सवान् दत्त्वाऽग्नीनादधीत ।
2 cf KS 3.10
3 KS 2.31
4 cf AVP 5.16.3 with रोह for सीद.
5 KS 2.31
6 KS 2.35
7 AV 1.20
8 „ 7.72. 1-3
9 „ 12.1. 19-21
10 „ 7.78.2
11 „ 10.6.35

21.1 TS 1.6.2.1. Dārila places this passage at the end of the second Kaṇḍikā.
2 KS 137.28 विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठेति लक्षणे प्रतिष्ठाप्य ।
3 KS 137.43 व्याख्यातं सवपाकयज्ञियं तन्त्रम्।
4 „ 137.29
5 „ 53.4 परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य बर्हिः...
6 AV 19 69. 1-4
7 „ 12.1.1-9
8 „ 12.1.59
9 AV 3.31.10
10 KS 24.31
11 „ 15.4
12 AV 12.1.29

22.1 KS 140.1 अथ राज्ञामिन्द्रमहस्यो- पाचारकल्पं व्याख्यास्यामः ।
2 KS 6.9
3 „ 80.29 ... पुरस्ताद्धोमसंस्थित- होमानुद्धृत्य ।
4 KS 6.34
5 AV 4.39 10
6 cf KS 80.29
7 KS 4.5
8 „ 4.6
9 „ 14.1
10 „ 17.34
11 „ 47.1

22.12 अमुष्य इत्यस्य स्थाने राज्यवर्धनस्येत्यूहः।
13 AV 4.39.9
14 „ 4.39.10
15 „ 5.29.1
16 „ 2.35.5
17 KS 4.19

23.1 KS 3.16; AV 4. 39.9-10
2 „ 4.1
3 AV 7 97
4 KS 6.3
5 „ 5.7
6 „ 7.15
7 „ 7.16
8 AV 2.19-23
9 KS 47.8
10 AV 5.29.2, 3
11 KS 47.9
12 AV 6.75
13 KS 47.10
14 AVP 19.52.6
15 KS 4.12
16 AVP 1.51.3
17 KS 4 9
18 „ 2.1
19 „ 4.6

24.1 KS 4.11
2 cf KS 19.29
3 KS 138.3 अष्टकायामष्टकाहोमाञ्जुहुयात्।
4 KS 5.10
5 „ 6.34
6 AV 6.5.1
7 KS 4.3
8 Pañcapaṭalikā 1.1
9 KS 4.2

25.1 KS 4.3
2 cf P 3.2.56,57
3 AV 6.54.2
4 ṚV 1.93.9
5 KS 4.9; AV 6.5.1
6 „ 4.11

26.1 KS 4.8
2 cf KS 59.21 य ईशे ये भक्षयन्त इतीन्द्राग्नी लोककाम:।
3 KS 5.10
4 AV 7.80.1; 7.79.1; KS 5.5-6
5 KS 5.7
6 AV 4.39.1; KS 5.8
7 KS 3.19
8 cf KS 73.12 अर्धाहुतिस्तु सौविष्टकृती सर्वेषां हविषां स्मृता। आनुमती वा भवति स्थालीपाकेष्वथर्वणाम्।

26.9 KS 6.34

10 cf Nir 7.1 अथातो दैवतम्। तत् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तत् दैवतमित्याचक्षते। सा एषा देवतोपपरीक्षा। यत्कामः ऋषिः यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति।

11 KS 6 30

12 AV 7.79.1

13 KS 93.1 अथाद्भुतानि।

14 cf KS 94.7 त्रीणि पर्वाणि कर्मणः पौर्णमास्यमावास्ये पुण्यं नक्षत्रम्।

15 KS 25.1

16 „ 18.6

17 cf KS 16.4

27.1 KS 3.19

2 AV 4.39

3 „ 7.80.3

4 KS 5.4

5 „ 5.11

6 „ 4.6

7 „ 6.34

8 AV 7.67

9 KS 45.17-18

10 AV 7.106

28.1 AV 7.97.1-8

2 „ 7.97.8

3 KS 3.18

4 cf KS 1.36

5 AV 7.98.1

6 cf Nir 7.10 अथैतानि इन्द्रभक्तीनि।

7 AVP 20.34.2

8 KāṭhakaS 31.14

9 AVP 13.10.1

10 AV 7.89.4

11 „ 10.5.25

12 KS 8.25

29 1 AV 10.5.37-41

2 KS 1.26

3 AV 16.9.3

4 cf Sāyaṇa's introduction to AV 16.6 : 'अगन्म स्वः' इत्यवसानद्वयेन आदित्यमीक्षते सर्वेषु तन्त्रेषु।

5 AV 16.6.1; cf KS 49.19-24

6 AV 1.5

7 „ 10.5.23

8 „ 1.32.1

9 cf KS 1.27; 2.28

10 „ „ 42.17

11 „ „ 3.4

30.1 KS 73.13

2 KS 59.1

3 „ 59.2

4 „ 58.1 भद्राय कर्णः क्रोशतु... (AVP 20.50.6-8) इति कर्णं क्रोशन्तमनुमन्त्रयते।

5 KS 10.9
6 „ 6.20
7 „ 8.13
8 „ 6.30

31.1 cf VaitānaŚS 4.27 एताभ्यामिष्टयो व्याख्याता:; 8.4 ओषधीषु पक्वास्वाग्रयणेष्टि: ।
2 cf KS 7.1
3 KS 73.11
4 AV 12.3.73; cf KS 8.14
5 KS 2.1
6 cf KS 2.1
7 „ „ 2.5
8 „ „ 2.2-3
9 KS 73.11
10 „ 2.5
11 KS 6.30
12 „ 1.10
13 „ 10.2

32.1 KS 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ। वर्जयित्वा सर्वाहिष: साज्या यज्ञा: सदक्षिणाः ।
2 AV 11.1.16
3 cf KS 2.7
4 AV 7.71.1
5 KS 2.10
6 „ 2.36
7 „ 2.37
8 cf KS 2.38
9 These two verses are not found in the extant GB.
10 P 1.4.96 अपि: पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

33.1 KS 1.33
2 „ 42.15
3 „ 59.25 दोषो गायेत्यथर्वणिम्...
4 „ 73.11
5 „ 6.29
6 „ 6.31
7 AV 19.59.1
8 „ 19.52.1
9 „ 1.4
10 „ 6.51
11 KS 25.20
12 AV 19.59.1-3
13 KS 1.1
14 AV 6.7

34.1 KS 46.4
2 „ 11.20
3 „ 19.7
4 cf KS 7.6
5 KS 72.19 षट्संपातम्...

34.6 KS 18.19
7 cf KS 25.1
8 AV 6.10.1
9 KS 12.3
10 „ 18.34
11 AV 4.14.5
12 „ 11.1.36
13 KS 63.9
14 „ 2.27
15 „ 10.4
16 cf KS 4.11
17 AV 6.51
18 KS 25.20
19 AV 19.59
20 „ 19.52
21 KS 6.37
22 „ 16.14
23 „ 71.2
24 „ 10.1

35.1 KS 28.1
2 cf MS 1.10.1; HŚS 5.6.1 वायव्या यवागूः प्रतिधुक् वा। Mahādeva, in his commentary, *vaijayantī* explains : प्रतिधुक् धारोष्णं पयः। तत्रैव रूढिलिङ्गं च।
3 AV 1.1
4 P 5.2.59
5 KS 10.1
6 „ 18.1
7 „ 18.19
8 „ 25.4
9 „ 32.28
10 „ 16.5
11 AV 1.27.5
12 KS 139.10 अव्यचसश्चेति जपित्वा सावित्रीं ब्रह्म जज्ञानमित्येका...
13 cf *Mahābhāṣya* on P 7.1.95, 96
14 KS 139.11
15 AV 6.3.1
16 KS 50.4 आरेऽमूः पारे पातं नो य एनं परिषीदन्ति यदायुधं दण्डेन व्याख्यातम्।
17 KS 7.15
18 „ 27.7
19 AV 5.22
20 KS 29.18
21 „ 32.16
22 „ 8.6

36.1 P 5.3.27
2 „ 5.3.28
3 The two parts of the complete quotation remain untraced.
4 AV 1.4
5 „ 1 5; 1.6
6 „ 6.24
7 „ 3.13

36·8 AV 6.22
9 „ 6.23
10 „ 6.24
11 „ 6.51
12 KS 46.29
13 „ 27.7-8
14 AV 5.2.3
15 KS 21.21
16 „ 10.2

37.1 KS 32.29
2 „ 10.7
3 „ 54.11 यथा द्यौर्मनसे चेतसे धिय इति महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा... प्राशयति।
4 KS 35.6
5 P 2.4.26
6 AV 1.25.1
7 KS 26.25
8 KS 28.15
9 AV 6.10.5
10 „ 7.107
11 KS 31.27
12 „ 26.18-19
13 „ 50.16
14 „ 17.9
15 „ 19.22
16 „ 41.13
17 KS 19 25
18 P 3.4.71 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ।
19 AV 17.1
20 KS 55.17 अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु विश्वे देवा वसव आ यातु मित्रोऽमुत्र- भूयादन्तकाय मृत्यव आ रभस्व प्राणाय नमो ...
21 AV 6 10
22 KS 12.3
23 KS 7.16

38.1 P 1.4.54 स्वतन्त्रः कर्ता and 55 तत्प्रयोजको हेतुश्च ।
2 P 2.2.34 अल्पाच्तरम् ।
3 KS 7.16
4 P 3.3.169 अर्हे कृत्यतृचश्च ।
5 KS 47.32
6 „ 27.7; 32.14
7 „ 42.16
8 „ 10.24
9 AV 1.15.1
10 KS 19.4
11 AV 4.21.1
12 KS 21.8
13 „ 22.5
14 AV 6.45
15 „ 6.46
16 KS 46.9

39.1 Atharva-Pariśiṣṭa 43.3.1
2 GobhilaGS 1.2.2
3 KS 69.3...ज्येष्ठोऽन्वालभते ।
4 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोम तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
5 KS 23.12
6 „ 25.36
7 cf Atharva-Pariśiṣṭa 36.1.5
8 „ KS 7.15
9 AV 1.21
10 „ 7.55
11 KS 51.7 ब्रह्म जज्ञानं भवाशर्वावित्यासन्नम् ...
12 KS 51.2 निनयनं समुह्य चारे सारूपवत्सस्य ...
13 P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे ।
14 KS 1.10
15 cf KS 25.36
16 KS 10.16
17 cf KS 53.2 अमग्निमोजोमानीं दूर्वामकर्णमश्ममण्डलमानडुहशकृत्पिण्डं षड्दर्भप्रान्तानि कंसमहते वसने शुद्धमाज्यं शान्ता ओषधीर्नवमुदकुम्भम् and KS 53.17 आयमगन् सविता क्षुरेणेत्युदपात्रमनुमन्त्रयते ।
18 KS 59.1-2
19 „ 6.21
20 „ 6.23-25

40. 1 KS 7.9
2 „ 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
3 KS 8.21
4 „ 2.39; AV 1.20
5 „ 140.10 अभिभूर्यज्ञ (AV 6.97-99) इत्येतैस्त्रिभिः सूक्तैरन्वारब्धे राजनि पूर्णहोमं जुहुयात् ।
6 KS 14.17; AV 3.2
7 „ 14.26; AV 4.32
8 AV 6 104
9 KS 11. 19
10 AV 10.7
11 KS 16.6; AV 6.103-104
12 „ 16.21; AV 11.9-10
13 „ 16.27
14 „ 14 7; AV 6.65-66
15 „ 14.24; AV 4.22-23
16 „ 47.2
17 „ 7.12
18 „ 11.4
19 „ 25.13
20 AV 1.3
21 KS 25.12
22 AV 5.11
23 KS 12.1-2

41.1 AV 5.6.1
2 KS 28.15
3 ,, 11.12-15: cf DB *p.* 50, *ll.* 17-18
4 ,, 27.10
5 ,, 10.13
6 AV 12.3.31
7 KS 1.24
8 ,, 18.33
9 ,, 25.37
10 AV 10.6.1
11 ,, 10.6.3
12 AV 12.3.13
13 cf KS 1.3
14 KS 53.3 बाह्यतः.... उपसमाधाय ।
15 ,, 13.5
16 ,, 9.9

42.1 KS 32.29
2 ,, 16.1
3 KS 29.12
4 ,, 64.26 धेन्वादीन्युत्तरतः... वासो हिरण्यं च ।
5 KS 50.15 उपोत्तमेन सुहृदो ब्राह्मणस्य शकृत्पिण्डान् पर्वस्वाधाय.... पृच्छति ।
6 KS 71.15 उत्तमवर्जं ...
7 cf KS 8.16
8 KS 17.25
9 ,, 11.18
10 AV 4.7
11 ,, 7.74
12 ,, 7.80
13 KS 32.8
14 ,, 59.19 धाता दधातु प्रजापतिर्जनयत्यन्वद्य नो यज्ञ इन्द्रो ययोरोजसा विष्णोर्नु कमग्नाविष्णू सोमारुद्रा सिनीवाली बृहस्पतिर्नो यत्ते देवा अकृण्वन् ... को अस्या न इति प्रजापतिम् ।
15 cf AV 7.74.1-2
16 AV 7.76.1
17 ,, 7.74.3
18 cf KS 36.25
19 AV 7.74.4
20 KS 1 34
21 ,, 19.14
22 AV 7.75.
23 ,, 7.75.2

43.1 AV 7.80.3
2 cf DB *p.* 1, *l.* 12– *p.* 2, *l.* 4
3 AV 8.8.2
4 KS 16.11–12
5 ,, 138.6. cf note 5 on *p.* 1
6 AV 3.10.10
7 ,, 11.3.26
8 ,, 11.3.32
9 ,, 11.3.33

10 AV 11.6.23
11 KS 58.25
12 AV 11.6
13 KS 60.20-21 यजमानश्च in sūtra 21 is given as the correct reading instead of यजमानं च ।
14 KS 63.12
15 „ 60.1 अग्नीनाधास्यमान: सवान् वा दास्यन् संवत्सरं ब्रह्मौदनिकमग्निं दीपयति ।
16 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यञ्ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन एकाग्निमाधास्यन् ।
17 KS 75.1 अथ विवाह: ।
18 „ 80.1 अथ पितृमेधं व्याख्यास्याम: ।
19 cf AV 12.5.47–50
20 AV 3.12
21 „ 6.73
22 „ 6.93
23 „ 12.1
24 KS 43.4
25 AV 12.2.63
26 „ 2.2
27 „ 6.111
28 „ 8.6

44.1 KS 26.29
2 AV 1.7
3 „ 1.8
4 „ 2.14
5 „ 2.18.3
6 „ 2.25
7 „ 4.20
8 „ 4.36
9 „ 4.37
10 „ 5.29
11 „ 8.3-4
12 KS 25.22
13 cf KS 8.7; also 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
14 KS 28.9-10
15 „ 8.21
16 AV 1.4
17 „ 2.14
18 „ 1.5
19 „ 1.6
20 P 2.2.34 अल्पाच्तरम् ।
21 AV 3.21.1-7; cf KS 71.8 ..... हिरण्यपाणिम् (AV 3.21.8-10) इति शमयति ।
22 AV 4.23
23 „ 4.30
24 KS 10.16
25 AV 4.28-29
26 KS 27.34
27 AV 6.24
28 KS 30.13

29 AV 6.62
30 KS 41.14
31 AV 7.52
32 „ 7.69
33 „ 6.10
34 „ 1.4
35 „ 4.13
36 cf KS 9.10-11
37 KS 43.5

45.1 cf KS 43.4
2 GB 1.1.34; KS 56.8 अथैनं बद्धमेखलमाहितसमित्कं सावित्रीं वाचयति ।
3 AV 1.6
4 „ 4.8
5 KS 17.1
6 cf KS 8.23
7 „ „ 9.10-11
8 KS 53.1 आयुर्दा इति गोदानं कारयिष्यन् संभारान् संभरति ।
9 KS 69.1 पित्र्यमग्निं शमयिष्यन् ज्येष्ठस्य चाविभक्तिन...

46.1 AV 1.1
2 KS 7.8
3 cf DB *p*.9, *ll.* 17-19
4 AV 10.3-11
5 cf KS 7.15
6 KS 3.18
7 „ 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ । वर्जयित्वा सर्बहिषः साज्या यज्ञाः सदक्षिणाः ।
8 cf KS 8.5
9 „ „ 7.4
10 „ „ 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
11 cf KS 7.5
12 KS 4.11
13 cf KS 7.6
14 P 4.2.37 तस्य समूहः and 38 भिक्षादिभ्योऽण् ।
15 KS 7.16
16 P 2.3.13 चतुर्थी संप्रदाने ।
17 cf KS 56.12 मा दिवा स्वाप्सीः ।
18 cf Nir 1.9 कर्णः कृन्ततेः निकृत्तद्वारो भवति । also cf Nir 2.4

47.1 KS 8.5
2 AV 4.30
3 „ 1.2
4 KS 10.1
5 „ 47.1; 14.1
6 „ 14.7
7 AV 5.1.3
8 KS 21.12
9 AV 5.1.1
10 P 2. 2. 29

11 cf P 1.4.45 आधारोऽधिकरणम् ।
12 AV 3.8; cf KS 55.18 अथापि परि-
स्वरमाण आ धातु मित्र इत्यपि
खल्वेतावतैवोपनीतो भवति ।
13 cf KS 57.31 मेधाजनन आयुष्यै-
र्जुहुयात् ।

48.1 cf P 5 1.109 प्रयोजनम् ।
2 AV 6.108
3 „ 12.1.13
4 cf KS 7.6
5 AV 7.61.1-3
6 AV 3.16
7 „ 6.69
8 „ 9.1
9 „ 4.30
10 KS 7.29
11 cf KS 18.19-24.45
12 „ „ 18.1

13 KS 10.4-6
14 „ 10.7
15 ŚB 11.3.3.7
16 KS 8.8
17 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्त-
होमे ...

49.1 KS 11.11
2 „ 7.16
3 „ 10.4
4 „ 10.6
5 cf ŚB 3.8.3.7 त्रिष्कृत्वः पृच्छति
त्रिवृद्धि यज्ञः ।
6 KS 8.20

50.1 AV 1.9
2 „ 1.35
3 „ 5.28
4 P 5.1.57

5 AV 5 11
6 VaitānaŚS 19.5 प्रस्थितैश्चरि-
ष्यन्नध्वर्युः संप्रेष्यति होतर्यज प्रशास्त-
र्ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतर्नेष्टरग्नीदिति ।
7 KS 8.15-16
8 „ 8.8
9 AV 6.10
10 „ 13.1.33
11 KS 11.12-15
12 „ 11.11
13 AV 3.30
14 „ 5.1.5
15 „ 6.64
16 „ 6.73
17 „ 6.74
18 „ 6.94
19 „ 7.52
20 „ 1.1

51.1 AV 6.74
2 KS 7.13
3 „ 7.16
4 „ 7.8; AV 1.1
5 AV 5.3
6 KS 10.4-6
7 cf KS 11.11
8 „ „ 21.13
9 „ „ 44.15-35
10 AV 3.16
11 „ 6.69
12 „ 9.1

52.1 Nighaṇṭu 2.7.27
2 cf GDS 4.19 सृष्टचन्तरजातानां च।
3 KS 12.14
4 cf KS 8.10
5 AV 6.38
6 „ 6.39
7 GobhilaGS 3.5.21-23 तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति। विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति। तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ।
8 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा।
9 AV. 3.16
10 „ 6.69
11 „ 9.1
12 GDS 2.8.27

53.1 KS 7.26
2 P 5.1.57 तदस्य परिमाणम्।
3 cf Nir 4.19 उदकं रज उच्यते।
4 cf P 2.1.9 सुप् प्रतिना मात्रार्थे।
Kāś on this: मात्रा बिन्दुः स्तोकमल्पमिति पर्यायाः।
5 AV 12.1.23-25
6 cf KS 13.9
7 cf KS 17.31
8 „ „ 17.1
9 KS 17.30
10 „ 17.28
11 AV 8.8; cf KS 16.9
12 „ 8.8.24; cf KS 16.18
13 „ 8.8.24; cf KS 16.19
14 „ 8.8.24; cf KS 16.20
15 cf KS 6.34
16 KS 3.15
17 P 2.3.23 हेतौ।
18 cf P 5.1.111 अनुप्रवचनादिभ्यश्छः।
The Gaṇa is: अनुप्रवचन...अनुवासन ...अन्वारोहण..

54.1 AV 1.2
2 „ 1.19
3 „ 1.20

4 AV 1.21
5 „ 6.65
6 „ 6.66
7 „ 6.67
8 „ 6.97
9 „ 6.98
10 „ 6.99
11 cf KS 2.39
12 „ „ 50.1 स्वस्तिदा य ते पन्थान इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रामति ।
13 P 2.2.29 चार्थे द्वन्द्वः ।
14 KS 1.4
15 P 3.2.49 आशिषि हनः ।
16 P 3.2.53
17 P 6.4.98 गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।
18 P 4.1.15 टिड्ढाणञ्.. ख्युनाम् ।
19 cf TS 6.2.1.5 प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्ववालाः ।
20 AV 1.26
21 „ 3.1
22 „ 3.2
23 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
24 KS 4.11
25 „ 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।

55.1 KS 7.16
2 cf KS 2.1; 2.5; 6.7
3 AV 3.19
4 „ 4.22
5 KS 14.8-11
6 AV 3.26
7 „ 3.27
8 „ 4.31
9 „ 4.32
10 cf KS 63.17 समुच्चयस्तुल्यार्थानां विकल्पो वा ।
11 AV 5.1
12 „ 5.2
13 P 4.3.145 गोश्च पुरीषे ।
14 KS 8.21
15 AV 5.2.4; cf KS 15.6

56.1 cf KS 137.10-17 वि मिमीष्व पयस्वतीमिति मिमानमनुमन्त्रयते and so on
2 KS 14.8
3 cf Mahābhāṣya on P 2.3.2: द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम् ।
4 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।
5 AV 5.2.4
6 „ 6.13

7 cf KS 14.8-11
8 AV 5.2.5
9 „ 5.2.6
10 „ 6.125
11 „ 7.3
12 „ 7.110
13 „ 8.8.22
14 „ 5.6.1
15 KS 7.16

57.1 KS 15.13
2 AV 5.20
3 „ 6.126
4 cf KS 8.17
5 AV 5.21
6 ĀśvalāyanaŚS 1.5.5-6 वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र। उच्चैस्तरां बलीयान् याज्यायाः।
7 AV 6.67
8 „ 6.98
9 KS 7.8
10 AV 6.103
11 „ 6.104
12 KS 14.28
13 cf KS 8.17
14 AV 7.118
15 „ 6.40
16 „ 8.8
17 KS 16.14
18 AV 8.8.2
19 KS 60.5 ...निर्मथ्यो वा भवतः]

58.1 B reads आह्व instead of परुषाह्व in KS 16.14; cf Sāyaṇa's introduction to AV 8.8 : आह्वः पलाश इति दारिलः तिर्णिरिति केशवः। वृक्षविशेषपर्यायार्थे आह्वपदं सूत्रेऽपपाठो न चेत् प्राक्तनेन प्रमादेन भवितव्यम्। परुष इत्येव नाम्ना भवितव्यं सूक्ते परुषाह्वपददर्शनात् (AV 8.8.4)। परुषाह्वः परुष इति आह्वा यस्य स इति विग्रहः।
2 AV 8.8
3 KS 14.28
4 AV 8.8.24
5 KS 7.3
6 „ 47.3-4
7 P 5.3.27 दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः and 28 दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।
8 cf TBr 1.2.1.5 and MS 1.6.12
9 AV 11.9
10 „ 11 10
11 KS 14.8
12 „ 14.29
13 „ 16.6

59.1 KS 16.22

59.2 cf KS 7.15
3 AV 1.9
4 ,, 1.9.2
5 We read the colophon : भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी कण्डिका ॥ on *p.* 59, *l.* 11; the exact place for this is on *p.* 60, *ll.* 8-9.
6 P 5.4.36 तद्युक्तात् कर्मणोऽण् । cf Mahābhāṣya on this : सांनाय्यानुजावरानुशूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसांतपनानि निपात्यन्ते ।
7 आव्रस्क is from the root आ–व्रश्च्.
8 cf KS 7.2
9 KS 3.15
10 AV 1.29
11 KS 7.19
12 AV 1.29.5-6
13 ,, 3.3.4

60.1 P 5.3.42 सङ्ख्याया विधार्थे धा ॥ Kāś on this : विधा प्रकार: स च सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते ।
2 भट्टदारिलकृतौ द्वितीयाध्याये सप्तमी कण्डिका । This is the corrected text. But it is wrongly placed at *p.* 59, *l.* 11 above.
3 AV 4.8
4 P 4.2.70 अदूरभवश्च । According to this sūtra, the word is to be construed as महानदीनामदूरभवो देशो माहानद:; but Dārila always reads महानद.
5 AV 4.8.5
6 cf ṚV 10.65.13 दिवो धर्ता सिन्धुराप: समुद्रिय: ।
7 cf KS 137.11 and also P 3.3.47 परौ यज्ञे ।

61.1 KS 7.1
2 cf KS 8.5
3 KS 17.5
4 ,, 17.1
5 ,, 17.2
6 ,, 17.4
7 ,, 17.6
8 cf AB 7.15 कलि: शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर: । उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥ चरैवेति ।
9 P 1.3.25

62.1 cf ŚB 6.5.3.1 एषां ह्येव लोकानामियं महिषी करोति । महिषी हीयम् । तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी ।
2 cf Mahābhāṣya on P 1.1.44.

Var 17 यस्य पुनर्नित्याः शब्दा गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् ।

62.3 AV 4.22
4 KS 7.21
5 ,, 17.4-5
6 AV 5.24
7 P 5.1.128 पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।
8 AV 7.84.2-3
9 ,, 1.9
10 KS 55.1-18 उपनयनम् and so on.
11 KS 56.8
12 ,, 17.34
13 cf TB 1.1 9.6-7 गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । गायत्रछन्दा वै ब्राह्मणः । ... त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य । त्रिष्टुप्छन्दा वै राजन्यः...जगतीभिर्वैश्यस्य । जगतीछन्दा वै वैश्यः ।

63.1 Manu 2.39
2 GB 1 1.31
3 KS 7.8; AV 1.1
4 ,, 7.14
5 AV 1.4
6 cf KS 7.24
7 ,, ,, 1.11
8 P 1.3.72 स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
9 KS 7.1
10 ,, 7 15
11 cf KS 15.4
12 cf Kāś on P 4.4.91: नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः ।

64.1 KS 7.8; AV 1.1
2 AV 3.20
3 ,, 5.7
4 KS 18.13
5 ,, 4.4-5
6 ,, 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियतेत्येके ।
7 KS 18.7
8 AV 7.115.1
9 KS 48.23
10 AV 7.115.2
11 KS 18.2

65.1 GDS 8.19 इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
2 AV 7.61.1
3 KS 10.22
4 ,, 24.45
5 ,, 25.1–32.26
6 ,, 10.1
7 Dārila takes कुलायशृतं as one word, where कुलायः means पक्षिवासकः. cf DB on KS 29.27 (*p.* 96,

l.5) वयोनिवेशनशृतं...पक्षिवासकशृतं, Dārıla also splits the word कुलायशृतं as कुलाय शृतं.

8 KS 7.2

9 cf P 4.4.91

66.1 AV 1.6; 1.5

2 „ 5 6

3 „ 9.9

4 „ 13.1.25

5 „ 13.2

6 „ 16.3

7 „ 17.1-5

8 KS 19.1

9 „ 18.27

10 AV 5.6.2

11 KS 58.22 उदस्य केतवो मूर्धाहं विषासहिमित्युच्यन्तमुपतिष्ठते ।

12 KS 24.46

13 KS 11.12

14 „ 12.4

15 „ 18.34

67.1 cf KS 18.21

2 KS 10.4

3 AV 3.22

4 KS 13.1

5 „ 12.14

6 „ 18.25

7 AV 5.6

68.1 cf Mahābhāṣya on P 1.1.20 and so on; see also परिभाषेन्दुशेखर 76 सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ।

2 KS 4.11

3 „ 18.32

4 AV 1.4

5 „ 1.5-6

6 AV 4.1.1-7

7 „ 4.21

8 „ 5.15

9 cf P 3.1.104 उपसर्या काल्या प्रजने ।

10 AV 1.15

11 KS 11.18

69.1 AV 2.24

2 KS 18.7

3 P 4.3.53 तत्र भवः ।

4 P 5.2.39 यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

5 AV 2.26

6 „ 3.14

7 „ 7.75.1

8 „ 9.7

9 „ 7.75.2

10 Dārila consistently holds that गृष्टिः is द्वि. प्रसूता गौः; cf also *p*. 80, *l*. 20; but Kāś on P 2.1.65 says गृष्टिरेकवारप्रसूता ।

69.11 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

70.1 AV 3.5
2 „ 8 5
3 „ 10.3
4 „ 10.6
5 KS 7.19
6 cf AV 10.6.29
7 AV 10.6.2
8 „ 10.6.6
9 „ 10.6.35
10 „ 10.6.29
11 „ 10.6.30
12 cf AV 10.6.31-32
13 AV 6.15
14 cf AV 6.15.3
15 cf DB *p.* 41, *ll.* 19-20
16 AV 6.142.3
17 cf KS 13.8
18 AV 3.10
19 cf KS 44.1-45.19

71.1 AV 3.10
2 KS 138.2 तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः ।
3 P 1.2.67
4 KS 44.3
5 „ 44.7
6 „ 44.8
7 cf KS 44.10
8 „ „ 44.11
9 KS 44.12
10 cf KS 44.13
11 „ „ 44.14
12 AV 2.34.5
13 cf KS 44.15
14 „ „ 44.16; AV 8.3
15 cf KS 44.17
16 „ „ 44.18
17 „ „ 44.19-20
18 „ „ 44.28
19 „ „ 44.29
20 „ „ 44.30
21 KS 44.30 शस्त्रं प्रयच्छति ।
22 cf KS 44.31
23 KS 44.33
24 JS 11.1.26 लोके कर्मार्थलक्षणम् । cf Śabara on this: लोके कर्म अर्थप्रधानम् । कार्यवशात् सकृदप्युक्तोऽसकृदाहरति । असकृदप्युक्तः सकृदाहरति नाऽऽहरति वा । अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः ।
25 Dhp 1090
26 cf KS 8.1
27 AV 3.17
28 AV 8.8; KS 16.9

71.29 Dhp 1464
30 KS 20.8

72.1 AV 3.17.2
2 AVP 8 18.6; 5.30.9
3 cf Kāś on P 4.1.42 : कुशी भवति अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या ।
4 AV 3.17.2
5 „ 3.17.8
6 cf KS 8.21
7 cf P 1.4.54 स्वतन्त्रः कर्ता । and 55 तत्प्रयोजको हेतुश्च ।
8 AV 3.17
9 cf KS 4.11
10 KS 4.4

73.1 KS 19.29
2 „ 138.3 सर्वेषां हविषां समुद्धृत्य ।
3 P 4.1.33 पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।
4 cf Nir 12.7 'एता उ त्या उषसः केतुमक्रत' (ṚV 1.92.1) एताः ताः उषसः केतुमकृषत । प्रज्ञानम् । एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् ।
5 KS 20.11
6 „ 20.5
7 cf P 2.1.36 चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित-सुखरक्षितैः ।
8 cf JS 5.4.22-24 विकृतेः प्रकृतिकाल-त्वात् सद्यस्कालोत्तरा विकृतिस्तयोः प्रत्यक्ष-शिष्टत्वात् । द्वैयह्काल्ये तु यथान्यायम् । वचनादैककाल्यं स्यात् ।
9 KS 2.25
10 AV 3.17.9

74.1 AV 3.17
2 „ 3.24.1-7
3 P 1.3.66
4 AV 6.79
5 cf P 5.2.67 उदराट्ठगाद्यूने । Kāś on this: आद्यूने इति प्रत्ययार्थविशेष-णम् । उदरे अविजिगीषुर्भण्यते । यो बुभुक्षयाऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसितः औदरिकः आद्यूनः ।
6 AV 4.21
7 „ 4.21.7
8 KS 19.14; 20.10
9 „ 19.28
10 cf AV 4.38.7

75.1 AV 4.38.5-7
2 „ 5.1.3
3 KS 10.1
4 cf AV 5.1
5 KS 8.21
6 „ 34.21-22
7 cf KS 34.12
8 AV 5.1.8

75.9 cf P 1.3.72 स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।
10 KS 75.11 अथ विवाहः। and 75.7 पतिवेदनं च।
11 AV 5.1.9
12 GDS 28.1-2
13 KS 7.7

76.1 KS 21.12
2 AV 5.2.3
3 KS 21.24
4 P 1.4.42 साधकतमं करणम्।
5 KS 22.1
6 „ 17.25
7 „ 10.11
8 AV 5.2.7
9 P 8.1.7
10 KS 39.26
11 „ 8.19
12 KS 7.26

77.1 AV 5 1
2 „ 5.2
3 KS 13.7
4 „ 1.4

78.1 KS 15.1
2 „ 7.2
3 „ 13.7
4 AV 5.3
5 cf JS 5.2.1-3 संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात्। सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात्। कारणादभ्यावृत्तिः।
6 AV 5.26
7 „ 6.1

79.1 AV 7.20.6
2 AV 7.60.7
3 „ 5.27
4 cf P 5.4.36
5 cf KS 18.34
6 KS 18.32
7 AV 6.4
8 „ 6.141
9 „ 6.4; KS 23.9
10 KS 18.19
11 „ 8.1
12 AV 6.141.2
13 „ 6.141.3

80.1 AV 6.33
2 „ 3.17
3 cf KS 20.1-2
4 „ „ 20.26
5 AV 6.142.1–3
6 „ 7.14

Appendix A

80.7 AV 7.14.3
8 „ 7.15.1
9 „ 7.33

81.1 AV 7.39
2 KS 44.1
3 AV 7.60
4 AV 12.1.58
5 „ 7.60.7
6 „ 7.73 11
7 „ 7.81
8 „ 7.111
9 „ 9.4
10 cf Atharvapariśiṣṭa 18 c. 1.11– रेतोधायै त्वाऽतिसृजामि... अपरिमित-पोषायै त्वाऽतिसृजामीति पर्युक्ष्यैकरूपं द्विरूप बहुरूपं वा... तन्त्रं संस्थापयेयुः ।
11 KS 8.22
12 cf KS 1.36
13 AV 9.4.24

82.1 KS 24.9
2 „ 18.1
3 AV 12.1
4 „ 12.1.38
5 KS 24.37
6 „ 13.12; AV 12.1.23-25
7 AV 12.1.30
8 KS 58.7 ... जीवाभिराचम्य ।
9 AV 12.1.63
10 „ 12.1.1-7
11 „ 12.1.29
12 „ 9 2.25
13 „ 12.1.34
14 cf AV 12.1.1-9
15 AV 12.1.59
16 „ 3.31.10
17 KS 55.1,17
18 AV 7.53.7
19 „ 12.1.28
20 „ 12.1.33
21 cf Vār 1 पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् on P 2.3.28 अपादाने पञ्चमी ।

83.1 KS 24.34
2 cf GDS 8.19 अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
3 AV 12.1.38
4 cf KS 23.17
5 AV 12.1.38
6 „ 12.1.40
7 „ 12.1.42
8 cf P 1.3.25 उपान्मन्त्रकरणे ।
9 AV 12.1.44-45
10 „ 12.1.52

83.11 AV 13.1.21
12 cf KS 2.1-5
13 KS 18.19
14 ,, 18.25
15 ,, 18.27
16 ,, 10.1

84.1 KS 11.1
2 ,, 12.5
3 ,, 12.10
4 ,, 13.1
5 ,, 18.1
6 ,, 18.24
7 ,, 18.19
8 ,, 25.1
9 ,, 32.26
10 cf KS 7.14
11 ,, ,, 7.1
12 cf Gobhila Gṛhyasaṁgraha :–
ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥
13 cf KS 24.45

85.1 AV 1.1; KS 7.8
2 ,, 1.2
3 ,, 2.3
4 cf AV 2.3.3
5 cf DB *p*. 41. *l*, 21
6 AV 1.3.1-9
7 ,, 1.3.8-9

86.1 AV 1.4
2 ,, 6.51
3 ,, 7.4
4 KS 8.25
5 AV 1.26
6 KS 14.14
7 KS 25.2
8 cf Śāntikalpa 2.21.2-3
9 AV 5.29.4
10 ,, 9.4.24; cf KS 24.21
11 KS 8.21
12 cf GobhilaGS 2.6.8 दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि । cf तर्कालङ्कार on this : अब्रह्मबन्धुः इति केचित् पठन्ति तदाऽधीतवेद इत्यर्थः । कथं पिनष्टि । अप्रत्याहरन्ती प्रत्याहरणमकुर्वती । कथं नाम । तिर्यक्-पुत्रकेण न पेषणं कर्तव्यम्। एवं खल्व-प्रत्याहरणं पुत्रकस्य स्यात् । कथं तर्हि । उच्छ्रितपुत्रकेण आहृत्याहृत्य पेषणं कर्तव्यम् ।
13 cf KS 47.1

87.1 P 1.2.67

87.2 cf P 2.2.24 अनेकमन्यपदार्थे ।
3 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्त-
होमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
4 cf P 3.4 27 अन्यथैवंकथमित्थंसु
सिद्धाप्रयोगश्चेत् । Kāś on this :
निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हति इत्येवमेव
प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थ-
स्तावानेव अन्यथाकारं भुङ्क्ते इति
गम्यते ।
5 KS 8.10
6 ,, 25.22; 8.25
7 AV 1 10
8 KS 7.17
9 AV 1.12
10 KS 27.34

88.1 KS 25.2
2 ,, 1.2
3 AV 1.22.3
4 cf Vār 2 नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु
on P 6.1.63
5 AV 1.17
6 ,, 1.22
7 ,, 1 22 4
8 KS 7.18

89.1 cf KS 8.10
2 KS 26.16
3 AV 1.23
4 ,, 1.24
5 cf KS 30.12
6 AV 4.15
7 ,, 7.18
8 ,, 1.25
9 AV 1.28
10 KS 25.35
11 cf KS 8.24
12 cf ŚB 6.7.1.25 अथैनमिण्ड्वाभ्यां
परिगृह्णाति । Sāyaṇa on this :
इण्ड्वे इति तप्तोखाधारणसाधनभूतौ
परिमण्डलौ पदार्थविशेषौ ।

90.1 KS 7 17
2 cf AV 2.2.2 ; AVP 1.7.2
3 AV 2 7
4 ,, 2 25
5 ,, 6 85
6 ,, 6.109
7 ,, 6.127
8 ,, 8.7
9 cf KS 25.2
10 AV 10.6.30
11 KS 13.5
12 AV 2 8.1
13 ,, 2 8.2
14 ,, 2 8.3

91.1 AV 2.8.4

91.2 AV 2.8.5
3 ,, 2.9
4 KS 13.5
5 AV 2.10
6 cf KS 25.37
7 ,, ,, 7.15
8 KS 7.17
9 AV 2.29
10 ,, 2.29.6
11 ,, 2.31
12 cf KS 2.31.1-2

92.1 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
2 AV 2.32
3 cf AVP 2.14
4 ,, KS 27.14
5 AV 2.33
6 KS 7.17
7 AV 3.7
8 cf DB *p.* 88, *l.* 20
9 ,, KS 26 11–16
10 AV 3.11

93.1 KS 27.31
2 AV 4.5–6
3 ,, 1.12.3
4 ,, 4.6-7
5 KS 8.7
6 cf Nighaṇṭu 2.10.8
7 AV 4.12
8 ,, 4.20
9 ,, 4.28
10 ,, 4.37

94.1 AV 5.1.7
2 ,, 5.4
3 ,, 19.39.6-7
4 AV 4.12
5 ,, 5.5
6 ,, 5.6
7 ,, 5.6.2
8 KS 7.18
9 AV 5.9.1–3
10 ,, 5.9.7-8
11 KS 19.28
12 AV 6.91
13 ,, 5.13
14 cf KS 28.1
15 AV 4.6
16 ,, 5.13.2
17 ,, 5.13.3
18 ,, 7.88
19 ,, 5.13.4

95.1 AV 5.13.5
2 ,, 5.13.6

95.3 AV 5.13.7-8
4 „ 5.13.9
5 cf KS 10.16
6 AV 5.13.10
7 „ 5.13.11
8 „ 5.15
9 „ 5.16
10 „ 5.15.2-11; 5.16.2-11
11 „ 5.22
12 „ 5.23
13 KS 27.15-16
14 „ 33.7-9
15 „ 27.18
16 cf KS 8.10

96.1 AV 5.23
2 „ 5.23.13
3 cf KS 8.17
4 AV 6.2.2
5 AV 6.12
6 cf AV 6.12.3
7 KS 28.1
8 AV 6.14
9 „ 6.16
10 KS 3.16
11 cf KS 7.15
12 „ „ 25.2
13 „ „ 26.26
14 AV 6.20
15 KS 29.19
16 AV 6.21
17 „ 6.22
18 „ 6.23
19 cf KS 41.14
20 AV 7.2
21 „ 7.3
22 P 2.3.65

97.1 AV 6.23
2 „ 6.24
3 „ 6.25
4 KS 31.16
5 „ 23.17
6 AV 6.26
7 cf KS 26.2
8 „ „ 138.2 तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः ।
9 AV 6.30.2
10 P 2.4.17
11 KS 25.37
12 AV 6.32

98.1 cf KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।
2 cf KS 4.11
3 AV 6.34

98.4 AV 7.114.2
5 „ 6.35-36
6 KS 8.7
7 AV 6 36.3
8 „ 6.44
9 cf Nighaṇṭu 2.11.6
10 KS 29.13
11 „ 30.11
12 „ 28 1
13 AV 6.90
14 KS 25.10
15 AV 6.52
16 „ 6 53
17 „ 6.57
18 „ 6 83
19 „ 7.76
20 „ 6.80
21 cf P 2.2.37
22 AV 6.83.3
23 AV 6.83.4
24 „ 6.96

99.1 AV 6.100
2 „ 6.105
3 „ 7.105
4 KS 28.15
5 AV 6.136
6 „ 6.137
7 „ 7.10
8 KS 7.16
9 AV 7.29
10 „ 7 42
11 „ 7.46
12 „ 7.78
13 „ 7.112
14 „ 7 42 1
15 cf Nighaṇṭu 2.2.8
16 KS 7.15
17 AV 7.56
18 cf KS 29.10
19 KS 26.43
20 „ 28.4
21 AV 7.74

100.1 AV 7.74.1-2
2 P 5 2.48 तस्य पूरणे डट्।
3 cf KS 27.29
4 AV 7.76.3
5 „ 7.83
6 „ 7.116
7 KS 26.18
8 AV 9.8
9 cf KS 25.2
10 AV 9.8.21-22
11 „ 10.4
12 KS 28.1
13 „ 29.1

100.14 AV 4.6
15 „ 10.4.25
16 KS 7.17

101.1 AV 10.4.26
2 AV 1.31.4; 4.23-29...
3 cf KS 25.2
4 AV 8.6.9
5 „ 1.11
6 cf KS 3.2
7 „ „ 8.22; AV 1.11.4-6

102.1 AVP 1.65.4
2 „ 1.65.3
3 cf P 4.1.42
4 KS 38.18
5 „ 36.12
6 „ 33.13
7 cf P 4.1.163 जीवति तु वंश्ये युवा ।

103.1 AV 1.32
2 cf KS 8.16
3 KS 32.19
4 AV 2.14
5 KS 34.1
6 cf P 8.1.7 उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।
7 KS 32.29
8 cf KS 25.1
9 AV 2.36

104.1 AV 2.36.7
2 „ 2.36.5
3 P 4.1.27
4 AV 5.1.4
5 „ 5.2.8
6 „ 6.60
7 „ 3.23

105.1 cf KS 32.21
2 cf KS 10.16
3 AV 5.25
4 „ 6.11 शमीमश्वत्थ...; AV 6.81 यन्तासि...
5 AV 5.1.1
6 „ 6.17
7 cf KS 98.2 अच्युता द्यौरच्युतमन्तरिक्षमच्युता भूमिर्दिशोऽच्युता इमाः...
8 AV 7.17.1-4
9 „ 6.11.3
10 KS 12.9
11 AV 8.6
12 „ 8.6.18
13 „ 2.30

106.1 AV 6.8
2 „ 6.9
3 „ 6.102
4 „ 3.25

106.5 AV 3.25.3
6 „ 3.25.6
7 KS 35.11; AV 6.84
8 Dhp 1055

107.1 AV 4.5
2 cf KS 35.7
3 AV 6.77
4 „ 6.77.2
5 KS 7.15
6 AV 6.89
7 cf P 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेना-ङ्गानाम् ।
8 AV 6.129
9 „ 6.139
10 „ 7.38
11 KS 33.13
12 „ 33.16
13 AV 6.130-132
14 KS 8.7
15 „ 35.28
16 AV 1.14

108.1 AV 1.14.1
2 „ 3.18
3 „ 3.18.6a
4 „ 3.18.6b
5 „ 4.33
6 „ 6.18.1-3
7 „ 7.45.1-2
8 „ 7.74.3
9 „ 6.18.3
10 „ 7.45.2
11 KS 25.18
12 „ 25.10
13 AV 6.42
14 „ 6.43
15 KS 33.13
16 AV 6.42.3
17 „ 7.34
18 „ 7.35

109 1 AV 7.90
2 „ 7.113.1-2
3 „ 7.114
4 „ 1.4
5 cf KS 10.1
6 KS 15.13
7 „ 7.16
8 AV 2.1

110.1 AV 1.12
2 cf KS 47.31
3 AV 1.13
4 „ 7.11

111.1 cf AV 1.13

111.2 AV 1.31
3 „ 1.31.3
4 „ 12.1
5 „ 1.34
6 „ 2.27
7 „ 2.11; KS 39.1
8 „ 2.35

112.1 AV 4.1
2 „ 5.3
3 cf KS 38.21
4 AV 7.12
5 cf KS 7.6
6 KS 7.15
7 AV 12.1.58
8 „ 12.1.54
9 „ 2.11
10 cf KS 44.1
11 AV 4.40
12 AV 4.17
13 „ 4.18
14 „ 4.19
15 „ 5.14
16 „ 5.31
17 „ 8.5
18 „ 10.1
19 cf KS 9 6
20 „ „ 18.10

113.1 cf KS 9.3; 9.5; AV 6.10
2 „ „ 71.1-8
3 AV 5.14.9
4 KS 35.28
5 AV 2.11
6 „ 10.1.25
7 „ 10.1.20 cd

114.1 AV 10.1.32
2 KS 9.6
3 cf AV 7.118
4 cf BhārŚS 8.24.9 द्वादशगवं सीरं षड्गवं वोष्टारो वोष्टारं वा ।
5 cf KS 8.5
6 AV 5.21
7 „ 3.13
8 KS 7.16
9 AV 3.13.7a
10 „ 3.13.7b
11 „ 3.13.7c
12 „ 3.13.7d

115.1 KS 40.1
2 KS 27.10; cf ŚB 14.9.3.21 चतुरोदुम्बरो भवति। औदुम्बरश्चमसः। औदुम्बरः स्रुवः। औदुम्बर इध्मः। औदुम्बर्या उपमथन्यो।
3 cf KS 8.10

115.4 AV 7.41.1-2
5 ,, 3.20.1
6 ,, 4.4
7 AVP 4.5.2
8 KS 60.5 सवाग्निसेनाग्नो तादर्थिको निर्मंथ्यो वा भवतः।
9 P 1.2.67
10 P 2.4 26
11 AV 6 72
12 cf AV 6.72.2
13 AV 6.72.3
14 ,, 6 101
15 ,, 4.15
16 ,, 7.18

116.1 cf Manu 11.215 यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्। पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः॥
2 Dhp 1204
3 cf KS 74,22-23 शक्त्या वा दक्षिणां दद्यात्। नातिशक्तिर्विधीयते।
4 AV 4.15
5 KS 40.7
6 cf KS 2.18
7 cf HSS 15.3.25 यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते हविषि वा निरुप्ते पुरुषः श्वा रथोऽन्गो वाऽन्तराऽग्नी वीयात् गौर्वराह एडको वा तत्रापोऽन्वतिषिच्य ग्रामन्वत्यावर्तयेत्।
8 AV 3.20
9 ,, 5.7
10 ,, 7.1
11 cf DB *p.* 6, *ll* 5-6
12 cf KS 138.2 तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः।
13 P 1.3 24
14 AV 1.4
15 ,, 4.38
16 AV 7.50
17 ,, 7.109
18 KS 7.19
19 KS 8.10
20 AV 6 62

117.1 AV 2.15
2 KS 54 11 यथा सौमनसे चेतसे धिय इति महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रपयित्वा शान्त्युदकेनोपसिच्याभिमन्त्र्य प्राशयति॥
3 AV 1.4
4 ,, 1.5-6
5 ,, 1.13
6 AV 3.13
7 ,, 6.19
8 ,, 6.23
9 ,, 6.24
10 ,, 6.51
11 ,, 6.57.3

117.12 AV 6.59
13 ,, 6.61
14 ,, 6.62
15 ,, 4.15
16 ,, 1.1.2
17 ,, 13.1.10-19
18 ,, 6.70
19 ,, 6.92
20 ,, 7.4
21 KS 41.8
22 AV 7.8
23 P 1.3.56 उपाद्यमः स्वकरणे ।
24 AV 7.44
25 P 2.4.2 द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।
26 KS 7.15

118.1 AV 7.60
2 ,, 7.54.1-2
3 P 3.4.68 भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।
4 KS 4.11
5 ,, 7.3
6 ,, 45.16
7 ,, 41.3
8 ,, 6.30
9 cf P 2.2.34 अल्पाच्तरम्
10 cf KS 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते परिमुच्यन्ते ।
11 cf BGS 2.6 वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्युक्तं समावर्तनम् ।
12 AV 7.89
13 cf Atharvapariśiṣṭa 46.1.7 शिरोव्रतं च सांवत्सरिकं वेदव्रतेनैव व्याख्यातम् ।
14 cf KS 53.3 बाह्यतः शान्तवृक्षस्येध्मं प्राञ्चमुपसमाधाय ।
15 AV 2.29.1-2
16 ,, 13.1.59-60
17 cf KS 56.5 अथैनं व्रतादानीयाः समिध आधापयति ।
18 P 3.3.113 कृत्यल्युटो बहुलम् । Kaś on this: भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः ।

119.1 KS 55.6 उपेतपूर्वस्य नियतं ...
2 ,, 42.14
3 ,, 7.14
4 ,, 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते परिमुच्यन्ते ।
5 AV 1.18
6 This is a rare word, used by भवभूति in his उत्तररामचरितम् (6.38) कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ।
7 KS 138.15 न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पूर्णहोमे तन्त्रं क्रियेतेत्येके ।

119.8 AV 1.26
9 cf KS 14.14
10 AV 4.33; cf KS 36.22
11 P 2.3.18 कर्तृकरणयोस्तृतीया ।
12 AV 2.4
13 „ 2.4.4
14 „ 3.9
15 KS 23.11
16 AV 7.41
17 „ 3.12.1-8

120.1 cf AV 7.41
2 AV 7.41.1-2
3 „ 3.12
4 „ 6.73
5 „ 6.93
6 „ 12.1
7 KS 8.23
8 AV 12.2
9 AV 3.12.6
10 „ 3.12.8
11 „ 3.12.9
12 cf AV 3.12.1-2
13 AV 1.5-6
14 AVP 7.6.10
15 „ 20.22.2
16 AV 3.21
17 Thus emended. cf DB *p.* 121, *l.* 2 क्रव्यादुपहृत इत्येव. Dārila's commentary on this sūtra is missing from our MS; but it can be recostructed from B's fragmentary evidence (cf *p.* 120, B's text of KS) :सप्त ऋग्भिः (AV 3.21.1-7) पालाशमणिं बध्नाति । यदि जानीयात् क्रव्यादुपहतो विनश्येतेति (as corrected) ।

121.1 AV 3.21
2 „ 4.2
3 P 5.3.27 दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।
4 P 5.3.32 पश्चात् ।
5 AV 2.34
6 „ 2.14
7 P 2.3.4 अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

122.1 AV 2.34.5
2 „ 8.3-4
3 P 5.2.60
4 cf TS 3.1.4.3
5 KS 8.22

123.1 Dhp 1012 हन हिंसागत्योः ।
2 cf KS 3.9
3 AV 4.2
4 KS 45.15

124.1 Quoted by Śabara on JS 10.7.10

2 Dhp 1148 दो अवखण्डने ।

3 KS 45.2

4 ,, 45.15

5 ,, 4.4;510

6 AV 5.12

7 ,, 5.27

8 ,, 7.20.6

9 KS 81.25 अग्नेर्वर्मेति वपया सप्तच्छिद्रया मुखं प्रच्छादयन्ति ।

10 AV 18.1.60

11 KS 84.1-2 वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान् वेत्थ निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सन्तु कामाः स्वाहा स्वधेति ।

12 cf AV 4.2

13 ,, KS 5.12

14 AV 7.20.1

15 AV 3.29.7-8

16 ,, 19.52

17 ,, 6.71

18 ,, 7.67.1

125.1 AV 5.1.7

2 ,, 7.43

3 cf KS 7.7

4 Nir 9.23 द्रुघणः द्रुममयः घनः ।

5 AV 6.7

6 ,, 5.7; cf KS 18.14

7 KS 8.21

8 cf Nir 1.20 नैघण्टुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनेदमिति । तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।

9 AV 5.7.5-10

10 ,, 6.57.1-2

11 ,, 6.27

12 ,, 6.28

13 AV 6.29

14 KS 8.10

15 ,, 39.8

16 ,, 39.9

17 AV 6.28.2

18 ,, 6 45

19 ,, 6.46

20 cf KS 15.15

21 AV 7.100

126.1 AV 6.49

2 ,, 7.100

3 ,, 7.101

4 ,, 16.5

5 cf KS 15.4

6 GDS 1.10-11

7 P 4.2.60 क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट् ठक् । The गण उक्थादि according to Kāś runs thus: उक्थ । लोकायत । न्याय ।

न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त ।
यज्ञ । चर्चा । धर्म । ...

126.8 KS 46.10; 39.45
9 AV 7.89.1-4
10 KS 139.28 ये परिमोक्षं कामयन्ते ते परिमुच्यन्ते ।
11 AV 6.63
12 KS 7.5
13 AV 6.63.1c
14 AV 6.63.4
15 KS 45.1
16 cf KS 8.10
17 AV 8 3.26
18 ,, 7.106

127.1 AV 6.110
2 ,, 6.112
3 ,, 6.113
4 , 6.113.2
5 KS 8.21
6 AV 1.4; KS 7.14
7 ,, 6.114-124
8 cf AV 6.114.3
9 AV 6.120.1
10 cf KS 138.2 तस्या हवींषि... यथोपपादिपशुः ।
11 AV 6.115.1
12 cf KS 7.5

128.1 AV 6.124
2 ,, 6.140
3 व्रीहि, यव, माष and तिल (cf AV 6.140.2)
4 KS 7.5
5 P 1.2.70
6 AV 7.64.1-2
7 ,, 76.65
8 ,, 10.5.22
9 AV 12.1.35
10 ,, 12.1.61cd
11 ṚV Khila 3.1
12 AVP 20.8.4

129.1 cf Manu 11.31-33 न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् । स्ववीर्येणैव ताञ्छिष्यान् मानवानपकारिणः ॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् । तस्मात् स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥ श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥
2 KS 1.36
3 P 6.1.149 प्रयोजनम् ।
4 cf KS 3.2
5 KS 3.18-19
6 KS 73.13 उभौ च संधिजौ यौ वै वैश्वदेवौ यथर्त्विजौ । वर्जयित्वा सर्बाहिषः

साज्या यज्ञाः संदक्षिणाः ।।

129.7 KS 116.5 शरमयं बर्हिरुभयतः परि-च्छिन्नं प्रसव्यं परिस्तीर्य ।

8 cf KS 5.4

9 KS 137.1 यथावितानं यज्ञवास्त्वध्यवसेत् ।

10 cf KS 116.6 विषावध्वस्तमिङ्गिडमाज्यं शाकपलाशेनोत्पूतं बाधकेन स्रुवेण जुहोति ।

11 KS 1.11

12 AV 2.19-23

13 ,, 5.29.2-3

14 ,, 6.75

15 W. Caland, in *Altindisches Zauberritual* (*p.* 160) foot note 10, remarks thus: "Unsicher: कृत्तिकारोकारोधावाप्येषु scheint zu enthalten: कृत्तिकासु, अरोके (vgl. अरोक dunkel) = अपराह्णे (?) अरोधे = अपरपक्षे(?) und अवाप्ये = अमावास्यायाम्."

130.1 AV 2.12

2 cf KP (Varanasi MS *p.* 88, *ll.* 7-8) अधुना दीक्षा उच्यते । शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां पूर्वाह्णे अभ्यातानान्तं कृत्वा द्यावापृथिवी उर्विति सूक्तं कनकरजतेति सूक्तं द्वाभ्यां सूक्ताभ्यां वेणुदण्डं वृश्चति छिनत्ति । The abovementioned सूक्त beginning with कनकरजत is untraced.

3 AV 6.133.3

4 ,, 1.16

5 ,, 6.133

6 ,, 6.134

7 AVP 19.42.4-6

8 AV 6.135

9 cf KS 56.6 अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तत् समापेयं तन्मे राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्मे मा व्यनशत् तेन राध्यासं तत्ते प्रब्रवीमि तदुपाकरोमि अग्नये व्रतपतये स्वाहा ।

10 AV 1.16

11 cf KS 8.18

12 ,, ,, 25.27

131.1 AV 10.5.1; cf KS 49.2 स्वयमिन्द्रस्यौज इति प्रक्षालयति ।

2 AV 10.5.15

3 ,, 10.5.42

4 ,, 10.5.50; cf KS 49.13 यो व आपोऽपां यं वयमपामस्मै वज्रमित्यन्वृचं उदवज्रान् ।

5 AV 2.12

6 KS 47.25

7 ,, 47.6

8 ,, 48.42

131.9 KS 6.23
10 cf KS 47.23

132.1 KS 47.39
2 cf AV 2.12.1-8
3 ,, KS 47.39
4 AV 6.133.3
5 P 5.3.66 प्रशंसायां रूपप् ।
6 cf Amarakośa 3.3 पुंसि लवलेशकणाणवः।

133.1 cf P 5.4.36
2 The word बाहुमात्र should be construed with गर्त in the previous sūtra. The मन्त्रलिङ्ग is ब्रह्मद्विषं चौरभिसंतपाति (cf AV 2.12.6d). The मन्त्र अमुमुन्नैषम् in KS 47.54 is not traced anywhere.
3 AV 2.12.6
4 cf KS 35.28
5 AV 2.18
6 cf KS 7.4; cf कौशिकसूत्रपाठ *p.* 7
7 KS 16.14
8 cf KS 7.5
9 ,, ,, 47.6
10 AV 3.6
11 P 5.2.39 यत्तदेतेभ्यः परिणामे वतुप् ।
12 cf ŚB 13.8.2.1 अन्तर्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्मिँल्लोकेऽस्पर्धन्त । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त । तस्माद्या दैव्यः प्रजा अनन्तर्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वते । अथ या आसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वां त्वद्यस्मिँस्त्वत् । In this connection see Vedic Index of Names and Subjects (Vol I *pp.* 255-256).
13 AV 3.6.8
14 ,, 9.2.4
15 ,, 3.6.7
16 ,, 4.16
17 ,, 5.8
18 ,, 5.13
19 cf KS 47.14 य इमामयं वज्र इति द्विगुणामेकवीरां संनह्य पाशान् निमुष्टितृतीयं दण्डं संपातवत् ।
20 AV 5.17

134.1 KS 47.28
2 AV 5.18-19
3 ,, 12.5
4 P 5.4.17 संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् and 18 द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।
5 KS 74.23
6 AV 6.37
7 KS 8.10

Appendix A

134.8 AV 6.37.1-3
9 ,, 6.54
10 ,, 7.30
11 P 2.1.14 लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।
12 cf KS 47.6
13 AV 1.20
14 KS 2.39
15 AV 6.75

135.1 AV 6.75
2 ,, 6.138
3 ,, 7.13.1
4 ,, 7.13.2
5 ,, 7.31
6 ,, 7.34
7 ,, 7.108
8 ,, 7.59
9 KS 48.1-2
10 AV 7.77.1-3
11 cf KS 47.3
12 AV 7.95

136.1 AV 7.96
2 KS 47.33
3 AV 7.95

Appendix B

Additional notes

References are made to page and line.

1.1 The word ओम् might have been cited by Dārila at the beginning of the third sentence. This word, together with the word अथ, is always regarded as मङ्गलार्थं; cf DB *p.* 84, *l.* 15 and note thereon; cf also Mahābhāṣya, Paspaśāhnika मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते ।

2.1 cf KS 58.25 उत्तमासु यन्मातली रथक्रीतमिति सर्वासां द्वितीया ।

4.19 Dārila mostly uses the word विशेष: instead of शेष:.

6.16 cf DB *p.* 3, *l.* 17 and note thereon.

8.12 cf KS 2.1

10.20 Dhp 929 म्ना अभ्यासे ।

27.14 In the original manuscript a line is added at the top of the page, the insertion of which is indicated by *kākapada*. But in the process of photostating the manuscript that line is lost, the text of which runs as: उत्तरश्वांन्धमितिमंत्रलिगादयो स्विष्टकृत् ॥ अतच्चोर्ध्वं स्विष्टकृता सहेत्ययं-विशेषः ॥ ७ ॥ ३

27.20 Fifth Kaṇḍikā ends at the end of this line but the manuscript does not give any colophon.

28 9 Dhp 1459 अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ।

33.16 cf KS 18.21

45.12 Generally the ending portion of the last sūtra of an Adhyāya is repeated to indicate the end of the same. But Dārila has not observed such repetition.

51.18 cf KS 7.21

67.4 KS 18.30 and 31 read प्रार्थयमाण: while Atharvapariśiṣṭa 32.2.4 has प्रार्थयमान:. This latter form is grammatically correct.

72.1 The word पूर्णक is used in connection with a bull; cf Sabara on JS 6.1.19: यथा पूर्णकोऽस्माकं बलीवर्दानामीष्ट इति ।

74.10 According to Dārila प्रतिसार्यं is the correct reading in KS 21.3. Dārila justifies the use of the word प्रति by commenting the word प्रति as प्रतिग्रहणं भोजनाभ्यासार्थम् ।

76.10 cf P 4.2.24 सास्य देवता ।

76.19 DB and B's text read KS 21.25 as एवं पौर्णमास्याज्योतान्. But on the authority of DB *p*. 76, *l*. 21 the relevant portion should be emended as पौर्णमास्याज्योपसिक्तान्.

81.2 cf P 1.2.42 तत्पुरुष: समानाधिकरण: कर्मधारय: ।

84.9 Pointing out the two types of diseases Dārila states that henceforward the KS prescribes the rites to cure the diseases that occur due to black magic or exorcism.

85.16 On the authority of AV 1.3.7 the reading in KS 25.16 should be वत्रं भिनत्ति. The manuscript of DB and B's text of KS read वर्ति बिभेत्ति.

87.4 cf Kāś on P 2.4.23 अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्ष:पिशाचादिष्वेव वर्तते ।

87.21 The IV chapter of KS (Kaṇḍikās 25 to 36) prescribes the rites relating to भैषज्य. Dārila appropriately, designates these Kaṇḍikās as भैषज्येषु in the colophon of the 25th Kaṇḍikā.

91.1 cf P 5.2.12 क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य: ।

92.9 The word प्राचीम् in KS 27.23 is wanting in B's text and in DB; but on the authority of the commentary the same word should be retained in the sūtra-text; cf KS 27.25.

96.5 cf DB *p*. 65, *l*. 13

98.9 शूली means a person suffering from acute pain. cf पोटशूळ

(colic) in Marāṭhi.

98.21 A line seems to be missing between lines 21 and 22.

101.13 cf KS 7.8

102.12 The text of KS 33.14 is emended on the authority of DB.

107.13 आकर्ष is an instrument for extracting burning coals. cf ŚB 14.6.9.19 अङ्गारावक्षयणम्।

109.7 द्वादशमी is a peculiar form; cf Atharvapariśiṣṭa 71.11.1 द्वादशमे मासि।

110.11 From his commentary Dārila seems to have two readings in KS 38.3 as अस्युल्मुकं किष्कुरून् and अस्युल्मुककिष्कुरून्.

111.22 cf KS 39.1

116.9 cf KS 8.16

121.1 उदश्चन is a peculiar vessel which is mainly used for taking out *soma* from pitchers filled with *soma*; cf ṚV 5.44.-13; ŚB 4.3.5.21; AB 7.32.

123.1 The expression अमुष्याः पुत्रस्य in AV 10.5.36 and in KS 44.31-32 consists of two different words and it is supported by पदपाठ also. But according to P 5.1.133 अमुष्याःपुत्रस्य is a compound-word.

123.3 It is better to read अक्षस्य ब्राह्मणायनपुत्रस्य. अक्ष, the son of ब्राह्मणायन, is the name of a person against whom exorcism is being practised.

129.2 The practice of exorcism is not prohibited in the Vedic texts. Hence many such references are found in these texts. cf ŚB 5.5.5.14 एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभि चचार।

135.20 cf P 1.3.20 आङो दोऽनास्यविहरणे। Kāś on this: अकर्त्रभिप्रायोऽयमारम्भः... अनास्यविहरणे इति किम्। आस्यं व्याददाति।

Appendix C

Indexes

References are only to pages.

1. Names of authors, other proper names etc.

अक्ष: 123
अग्निस्वामी 41
ईश्वर: 2,11,25,68
उपाध्यायवत्सशर्मपादा: 101,128,133
उपाध्यायवत्सशर्मण: 84
ऋषभः 2
कणाश: 10
कल्पकार: 3
कल्पकारा: 1
काङ्कायन: 78
कौशिक: 1,2,4,15,31,40,126
गार्ग्य: 52,62
गोभिल: 13,39
गोभिलाचार्य: 39
गौतमः 2,65
चरक: 84
चेल्लमुखा 130
जैमिनि: 2
पार्थश्रवा: 62
पैठीनस: 1,10,31,32
पैठीनसि: 31,33,66
प्रच्छन्नायन: 130
बुद्ध: 2
ब्राह्मणायन: 123
भागलि: 62
मनुः 1,2,5,6,12,129
राज्यवर्धन: 22,34
राम: 130,134
लोपालम्बायनिः 5
वत्सशर्मपादा: 73,107
वत्सशर्मा 22,33
वासुदेव: 2
वेच्चिका 123
व्यास: 2

2. Works

आङ्गिरसः 129
आधारश्रुति: 47
आयुर्वेद: 84,85,101
कर्मप्रयोग: 26,27,38

कर्मप्रयोगस्मृतिः 46
कल्प: 55,102,104,115,129
कल्पान्तरम् 3,111,118,134
गोपथब्राह्मणम् 32
ज्योतिर्ग्रन्थस्मृतिः 127
नक्षत्रकल्प: 12,20,22,84
पञ्चपटलिका 43
भागस्मृति: 75
वैद्यकम् 101
शब्दविधिस्मृति: 116
शब्दस्मरणम् 12
शब्दस्मृति: 106,134
शिष्टस्मृति: 14
संहिताविधि: 2,3,4,33,101,109
स्मृतिः 119

3. Geographical names.

अटवी 74
आनन्दपुरम् 41
आनर्ताः 41,67
गङ्गा 60
पुष्करम् 51
मालवकः 41
मालवाः 67.110
यमुना 60
सरस्वती 60
सुराष्ट्राः 42,110
हिमवान् 41,55

4. Names of trees, plants, plant-products, etc.

अचल: 41
अडोळसा 41
अतसी 102
अठ्यण्डा 105
अपटा 41
अपामार्गः 41,112,128
अर्कः 110,115
अर्जुनः 41,90,119
अलाका 99
अवका 114
अवळी 41,70
अश्मन्तकः 41
अश्वत्थः 55,58,74,105,133,135
असिक्नी 89
असितालकाण्डी 106
आटरूषकः 112
आमलकी 41
आम्रम् 128
आरालिका 102
आलम् 85
इक्षुः 79,80
इषुः 106
उदुम्बरः 79,80,84,103
उमा 102

उलम् 85
उलूकपत्रा 106
उशीरम् 42,57,64,96
एरण्ड: 58
कक्रचम् 135
कण्टकशल्या 106
करण्टक: 41
करिमालक: 58
करीर: 95
कस्तुकशाकम् 85
काकजङ्वा 102
काचमाची 99
काचमादनी 95
काम्पील: 41,91,93,112,121
काश: 79,80,114
कुकूल: 119
कुटक: 41,107
कूदी 75,131
क्रमुक: 93
कृष्णचणक: 91
कृष्णतिल: 99
कृष्णला 50
कृष्णा 89
केरापर्णी 110
केशानी 111
खदिर: 58,70,133
खलकुलपर्णी 95
खल्व: 91
गरी 98
गलाबल: 41
गुरोलक: 98
चम्पका 55
चिति: 41,42,103,116
जङ्गिड: 41,119
जिह्वा 98
जीवन्ती 99
जीवी 90
जोषणम् 41,42
ज्येष्ठीमधुक: 111
तलाशा 70
ताजद्भङ्ग: 58
तार्ष्टाघ: 86
तिनस: 41
तिमिर: 135
तिमिरका 89
तिलक: 41,112,113
तिलकुरुलक: 90
तिलपिञ्जी 90
त्रिसन्ध्या 93,107,112
देवदारु: 41
धातकी 41
धायटी 41
निकटा 96
नीली 89
पद्मकन्द: 85
परुषाह्व: 58
पर्णफला 105

पलाश: 41,58,67,70,74,103,117,119,121, 125
पलाशका 105
पलाशविदारी 105
पलाशाम्बुका 70
पाटा 102,109,111
पिप्परी 73
पिप्पल: 55,58
पिप्पली 47,90
पूतीका: 78
प्रसारिणी 111
प्रायश्चित्ति: 41
बदरी 106,131
बधक: 53,58,93,109,130,131,135
बाणापर्णी 108
बिभीतक: 61,96,116
बिल्व: 41
बिसम् 85
बृहती 105
भङ्गा 55,58,78,106,131,132
भृङ्गक: 99
भृङ्गारक: 89
मदन: 41,96
मदनक: 40,50
मदुघ: 106,111
माषस्मरा: 107
मुञ्ज: 55,75,85,88,101,127
मृदितोद्यास: 67
मेचिका 89
मेषशृङ्गी 94
यष्टिमधु 106
रक्तिका 50
रजनी 89
रामा 89
रिङ्गणिका 102
वरण: 41,70,90
वरीका 110
वाळा 42
वाशा 41,112
वासका 102
विलेंभ: 41
वीरिण: 69,89
वृषक: 41
वृषा 102
वेणु: 88
वेली 105
वेतस: 41,91,115
वेष: 41
व्याधिघातक: 130,132
शण: 87,93
शमका 97
शमी 94,97,98,105
शर: 58,92,129,132,135
शरपुङ्खा 108,109
शरपुष्पम् 48
शाकवृषा 102
शाल्मलि: 41

शशपा 103
शिग्रु: 96,110
शिम्बल: 41,42
शिलाका 41
शीर्षम् 96
शीर्षंकरी 98
शीर्षपर्णिका 98
शृगालवंशका 41
शेपवाल: 114
शेरणी 41
श्यामाक: 48
सदंपुष्पा 93,112
सर्षप: 86,96,105
सहपाटा 112
सितीवार: 112
सुवर्चला 107
सोम: 70,80,98,111
सोमलता 57
स्यगर: 106
स्रज: 102
स्राक्त्य: 111,112
हरिद्रा 93

5. Names of animals, birds, other substances etc.

अज: 40,52,112,114
अजालेण्डिका 135
अटनी 54
अनड्वान् 74,80
अरलुक: 119
अलाबु 95,113,114
अलगण्डु: 91
अश्व: 38.53,85,117
अश्वतरी 108
अष्ट्रा 54
अहि: 94,95,101
आकर्ष: 107
आगमक्रशर: 104
आस्थिक: 134
इट: 63,64
इण्ड: 135
इन्दुक: 42,85,107
उच्छुष्मा 115
उदकरक्षिका 7,97
उदङ्की 78
उदञ्चन: 121
उदश्वित् 99
उलूक: 125
ऋषभ: 81,104
एकक्रमिक: 92
ओडेक: 135
कध्रु: 135
कपिकच्छु: 115
कपिञ्जल: 128
कपोत: 125
करभ: 100
कशिपु 82

काकः 64,104,128
किस्त्यः 7,47,97
किष्कुरु: 110
कीटिका 48
कुठारः 89,108,130
कुरींरिः 114
कुलायः 65,104
कुलिजः 51,120
कुशी 72,73,102
कृकलासः 131,132,133
कृकवाकुः 114
कृशः 46
कृशरः 103
कृष्णशकुनिः 128
कोष्ठम् 135
खरी 108
गर्दभः 40,114
गुगुलिका 82,88
गृहकोलिका 97
गृहकोलीयकः 75
गेन्दुकः 101
गोधूमव्याधिः 85
गोमयः 14,49,55,69,89,93
गोमेणकः 46
गोवृषः 52
गोशृङ्गः 98
गौः 49,50,66-72,74,80-82,88,91,92,98,104,
105,109,112,114,115,117,121,125
घटः 51
घरट्टः 77
चटका 89
चमूः 133
चरकी 133
छुरिका 121
जतु 52,89
जलूका 97
झल्लरिका 53
डिम्बिका 133
तडागः 80
तक्रम् 99,113
तित्तिरिः 128
तुट्टिका 135
तैलम् 96
तोत्त्रम् 53,54
त्सरुशरः 103
दुहकः 63
दूर्वाग्रम् 41
दृतिः 53,108
द्रुघणः 125
धारणा 93
नवनीतम् 94,96,113,135
पक्षिवासकः 65,96
परशुः 89,108,130
परिव्याधः 115
पिठरः 35,88
पूतिशफरी 93
पूलः 67

पूलकः 67
पेटकः 63
प्रमन्दः 42,85,107
फेनपिण्डः 42
बस्तः 52
बस्तिः 53
बहुकारिका 39
बालजटा 92
बृसीकशेरुः 110
भेरी 53,57
मण्डूकः 100,114,135
मत्सिका 93
मत्स्यः 131
मशकादी 7,97
मृदङ्गः 53
मेदः 40,48
मेषः 116
रथकारोपस्करः 125
रोपणाका 89
लकुटः 113
लवणः 132
लाक्षा 94,106
लोटकः 121
लोहकिट्टः 42
वप्रा 80
वल्मीकः 41,74
वसा 48
वेलुकः 53
व्याघ्रः 52
शङ्खः 47, 97
शल्ली 42
शुकः 46,89
शुक्तिः 77
शुनःश्लेष्मा 97
शूलम् 98
श्वजाम्बीलः 97
श्वलाला 7
श्वा 48,98,116,129
श्वाविच्छलाका 42,95
सर्पः 85,100
सारिः 46
सिंहः 52
सिलिसिलिकः 68,70
सूकरः 55
सूकरबालकः 115
सैन्धवलवणम् 98
हरिणः 92
हस्तितोदनः 53
हस्ती 52,53

Corrigenda

Page	Line	Incorrect	Correct
6	17	विधनात्	विधानात्
7	6	आशिता°	अशिता°
7	13	°मशाकादिभ्यां	°मशाकादीभ्यां
7	14	मशाकादिन्या	मशाकाद्या
7	14	आख्याविशेषः	आख्यया विशेषः
9	18	विकल्पः ।	विकल्पः
10	20	°हकणाश	°ह कणाश
13	16	°निर्वृत्तेः	°निर्वृत्तेरित्यर्थः
15	1	। नित्यं	नित्यम् ।
15	2	°ग्रहणादिक्रिया°	°ग्रहणादि क्रिया°
17	19	उलूखलमुसलं	उलूखलं मुसलं
17	22	संस्कृत–	संस्कृतं
18	6	सुष्ठ	सुष्ठु
18	22	वचनम	वचनम्
19	9	ब्रह्मण	ब्रह्मणः
21	7	देवी	देवीः
21	17	स्तीर्ण एवा°	स्तीर्णमेवा°
21	17	एकेष्वाहत°	एकेष्वा हत°
22	23	°तीना	°तीनां
24	11	द्विरवत्त°	द्विरवत्त°
24	22	रक्षो देव–	रक्षोदेव–
25	9	°परिभस्मनो	°परि भस्मनो
25	11	प्रक्षिपति	प्रक्षिपति ।
26	21	सेनाकर्मसु[७१]	सेनाकर्मसु[१७]
27	7	तत्तल्लिङ्निर्देशाद्	तत्तल्लिङ्गनिर्देशाद्
27	8	°मसंप्रत्यः	°मसंप्रत्ययः
27	14	देवनामपि	°देवानामपि
27	20	सर्वप्राश्चित्ती°	सर्वप्रायश्चित्ती°
29	16	इति ॥	इति… ॥
30	14	अन्य	अन्ये

Page	Line	Incorrect	Correct
34	15	समिधमा°	समिध आ°
34	16	। समिधः अनक्ताः	समिधः । अन्वक्ताः
36	3	सूर्योदनयत:	सूर्योदयनत:
36	17	बन्ध्यत	बध्यत
37	21	कर्ता	कर्ता‘
38	16	धूम	धूमं
39	4	°चार्येणपठितम्	°चार्येण पठितम्
39	20	°नायुःकामो	°नायुष्कामो
44	16	॥ ५ ॥	॥ ४–५ ॥
45	4	शं नो देवी	शंनोदेवी
45	5	शं नो देवी	शंनोदेवी
60	17	°योगात्‘	°योगात्°
60	21	°दधाने	°दधाते
61	6	°दधाने	°दधाते
64	18	°वाङ्प्सु	°वाङप्सु
64	23	चित्रकर्म	चित्राकर्म
68	8	°वे फल°	°वेफल°
89	12	वचना दुदकेन	वचनादुदकेन
70	18	अष्टक्येति	अष्टकेति
71	1	अतश्चाष्टक्या गोवेशा°	अतश्चाष्टक्यागोवेशा°
72	10	कल्याणीर्वा	कल्याणीर्वा-
73	22	°लवणेऽति°	°लवणे अति°
74	1	°ञ्छकृततत्पिण्डान्	°ञ्छकृतत्पिण्डान्
74	3	तृतीयाध्या तृतीयाये	तृतीयाध्याये तृतीया
80	20	सूता	प्रसूता
83	11	पृपत्या°	पृषत्या°
85	7	द्विचनात्	द्विवचनात्
87	2	इत्येक शेषः	इत्येकशेषः
91	5	सशालतृणे	सशालातृणे
91	6	सशालतृणे	सशालातृणे
93	5	मृगारैर्मुचेत्या°	मृगारैर्मुञ्चेत्या°
93	6	सर्वभैपज्य°	सर्वभैषज्य°
94	16	चोत्तरेण.. ॥२०॥ इमं यवमित्यनेन[१२] यवं बध्नाति ।	चोत्तरेण । इमं यवमित्यनेन[१२] । यवं बध्नाति ॥ २० ॥

Corrigenda

Page	Line	Incorrect	Correct
98	17	आसुत्तस[१९]	आ सुत्तस[१९]
102	5	मारि-	मा रि–
106	1	न्तरेषु स्थगरा°	°न्तरेषुस्थगरा°
107	10	मध्मायां	मध्यमायां
108	19	ज्यामिव[१३]	ज्यामिव[१३] इति
109	7	अम्बयो	अम्बयो
111	9	पुरोडाशाश्मोत्तरा°	पुरोडाशानश्मोत्तरा°
114	21	बद्ध्वा कक्षा	बद्ध्वा । कक्षा
115	5	°नद्य	°नाद्य
117	3	प्रस्रवन्ति[९]	प्र स्रवन्ति[९]
121	23	प्रत्यक्शीर्षीमुद°	प्रत्यक्शीर्षीमुद°
1 3	2	आस्यस्था	आस्यस्था–

Page	Line	Incorrect	Correct
123	13	देवस्त्वेति	देवस्त्वा... इति
125	7	सोमा[५]	सोम[५]
125	9	सोमा[५]	सोम[५]
126	1	पर्यावर्तते	पर्यावर्त
130	5	संनद्ध	संनह्य
131	7	कर्मविधिः ।	कर्म । विधिः
132	4	तमन्यम	तमन्यम्
133	5	दार्भ्यूषेण[४] विध्यति	'दार्भ्यूषेण विध्यति'[४]
133	13	ससत्रां°	ससूत्रां°
134	11	स्तृताः	स्तृतः
Appendix A		7 ,, 8.13	7 KaṭhakaS 8.13
p. 13, *l.* 3-4		8 ,, 6.30	8 KS 6.30